

Володимир Свєрбигуз

Старосвітське
панство

ВАРШАВА 1999

Володимир Свєрбигуз.

***Старосвітське
панство.***

Варшава 1999

"Духовні персони і діти померлого духовенства відповідно до точного українського (малоросійського) права є шляхетством, тобто за привілеями короля Жигмунта Августа українському (малоросійському) народу 1569 року... Згідно з гетьманськими вольностями, багато разів всемілостиво підтвердженими, для козаків немає іншого звання як тільки шляхетського, під час розправ у судах козакам, як вибірним, так і підпомічникам завжди шляхетська пов'язка одягалася. Бідність честі не губить".

З донесення Гадяцької полкової канцелярії Комісії генерального опису від ...
грудня 1765 року.

Зміст.

1. Козацьке питання на партикулярних сеймиках	7
2. Україна на переломі.....	30
3. Всеукраїнські шляхетські Сейми. Українська Річсполита	50
4. Гадяцький ключ	77
5. Шляхетська опозиція за часів Катерининської комісії	84
6. Гуральництво в Лівобережній Україні	92
7. Шляхетські легітимаційні комісії кінця XVIII – початку XIX ст	98
8. Шукання козаччини	110
9. Світські парламентарні інтриги початку минулого століття	113
10. Взаємини шляхетства Західних губерній з органами державної влади кінця XVIII – початку XIX ст	126
11. Шляхетські депутатські зібрання Лівобережної України на початку XIX ст	148
12. Виборювання права українських чинів на шляхетство	165
13. Права польських чинів на шляхетство на кресах.....	199
14. Питання про чиншову шляхту на сесіях шляхетських зібрань	208
15. Шляхетство в польсько – російській війні 1831 року.....	213
16. Причорноморське шляхетство	217
17. Утворення і діяльність комісій з ревізії дій шляхетських депутатських зібрань.....	218
18. Полюбовне розмежування земель Лівобережної України	228
19. Статут як основний закон Гетьманської України	230
20. Європейські традиції великопанської культури на Україні	240

Шановний читачу ! Ви придбали красиву книжку, присвячену п. Валентині Будянській. Оповіді моєї мами про давнє минуле роду небагатих, але славних традиціями і працею полтавських панів спонукали мене поринути в архівні дослідження буття шляхетства на Україні і взятися за перо. Пригадую, як на третіх генеалогічних читаннях пам'яті Вадима Модзалевського, що відбулися в грудні 1997 року, було розпочато цікаву дискусію про пріоритети не тільки геральдичної і генеалогічної наук, але і вцілому українських цінностей. Тоді я відчитав реферат "Шляхетська термінологія". Початок промови наслідував тему дискусії : "В Києві третій раз проводяться генеалогічні читання, під час яких поважні промовці подекуди дають однаковим явищам різні назви. Це не дивно, бо кожний доповідач надає своїй промові певне ідеологічне забарвлення і особисте бачення проблеми. Пригадаймо, як було трактовано в історіографії назву козацтва - як військових поселенців, гайдамаків, вільних військових оборонців, як лицарів - залежно від ідеологічного замовлення системи або окремих правителів. Отже, найпершим запитанням, яке постає під час генеалогічних читань, є вживання тотожних термінів шляхетства або дворянства для визначення власної назви привілейованого стану на Україні. Місцеві історики несправедливо уникають трактування питання, нерідко підмінюючи цілі галузі науки примітивним трактуванням боротьби орієнтацій. Польські діячі визнають наявність на Україні тільки польської аристократії, а російські підтримують тезу народовців про безкласовість українського суспільства, що нібито доводить неспроможність державного будівництва. В такій генеалогічній рутині шляхетська термінологія перебуває до цього часу". Розглянувши історію гетьманських надань шляхетської гідності козацькій старшині і складнощі в початковому розвитку російського дворянства, описані в книзі князя Щербатова "О повреждении нравов в России", промову завершено так: "Переконливо бачимо, що вживання термінів дворянства і шляхетства є не генеалогічним, а швидше філологічним питанням. Отже, належить не калькувати російську термінологію, а вживати традиційні українські назви:

Дворянское достоинство - шляхетська гідність.

Предводитель дворянства - маршал шляхетства.

Дворянское депутатское собрание - шляхетське депутатське зібрання або сеймик.

Дворянская опека - шляхетська опіка.

Благородство - шляхетність.

Институт благородных девиц - інститут шляхетних панянок.

Господа - панове.

Благодарю за внимание ! - Дякую за увагу !"

Споконвічні риси шляхетства на Україні - внутрішній демократизм і європеїзм, які поєднуються з кріпацтвом і марним життям як наслідком російського поневолення. Розуміємо, що гіркий талан народного соловейка Тараса Шевченка, безправного кріпака, міг бути тільки при російському пануванні. Спілка польської і української аристократії на Україні є запорукою політичної стабільності старосвітського суспільства. Українські пани неодмінно використовують польську геральдичну школу, а українські козацькі і гетьманські традиції складають базу польської державної доктрини. Українсько-

польська середньовічна унія має відгомін і серед російських діячів соціального руху. Г.Плеханов в праці "Освобождение селян" каже: "Хлопством" служилого стану в Московській державі пояснюється, між іншим, що західно-руська шляхта була так сильно прив'язана до католицької Польщі і так вперто відверталася від православної Москви. Важкі історичні умови і значна економічна відсталість примусили Москву закріпачити на державній службі навіть тих, хто сам жив кріпацькою працею селян".

І все - таки родзинку цієї книги складають питання функціонування шляхетського парламентаризму. Широкі права шляхетського стану зосереджують функції локального сеймикового самоврядування. В середині XVI ст. біля 8 % населення України бере участь в шляхетській парламентарній діяльності. Панські шляхетсько-лицарські традиції поширюються і на Українську Річпосполиту. В Гетьманщині відбувається поступова генеза радних парламентарних установ - старшинські ради перетворюються на Думу і Сейм. Книга є нібито путівником по давньому праву і органам державного управління на Україні, а отже є настільною книгою в галузі держави і права. Метою видання книги є ліквідація прогалини в українській науковій думці. Пригадаймо, що писав Вячеслав Липинський Сергію Єфремову 1913 року: "Я переконався безліч разів, що українське громадянство нашого руху не розуміє і в ньому не орієнтується. В результаті виходить на користь вшеполяків". Великопанські українські і польські традиції на Україні складають найяскравішу сторінку з історії матеріальної і духовної культури, проте шляхетський рух подекуди носить не тільки національні, але і космополітичні риси, що виразно бачимо в доктрині Михайла Драгоманова, в творчості Юліуша Словацького і в т.зв. козакофільстві XIX ст. Представники шляхетського стану прославляють Україну своєю діяльністю. Наведемо приклади: 1632 року Галшка Гулевичівна своїм коштом засновує Київський колегіум, який утримує інший славетний меценат Ярема Корибут Вишневецький. 1648 року в Києві про це виходить книга "Maiores illustrissimorum principum Korybut Wiszniewieckiorum in suo nepote principe D. Jeremia Wiszniewiecki... redivivi ab auditoribus eloquentiae in Collegio Mohilano Kiovensi comice cum eorum gestibus memoralibus celebrati: Anno D (omi) ni 1648 Maii de". 1576 року з власної ласки князь Костянтин Острозький засновує Острозьку слов'яно-греко-латинську академію. Архітектор Городецький імпазантними спорудами надає неповторного вигляду давньому Києву. Браницькі і Терещенки засновують і розбудовують цукрову промисловість. Потоцькі, Олександр Кониський, Теофіл Дембицький, Тишкевичі, Симиренки є меценатами преси, науки, і культури. Пани Борис Грінченко, Дмитро Дорошенко, Андрій Шептицький, Михайло Старицький, Михайло Малецький, Володислав Федорович, Юрій Федькович, Леся Українка та ін. популяризують українську мову і очолюють товариство "Просвіта". Таких прикладів безліч. Вони заслуговують на дослідження і справедливе вшанування.

Отже, ця книга написана саме для Вас. Пориньте в світ величних шляхетських і лицарських традицій на Україні і прочитавши книгу запитайте себе, якої України нам треба.

Від автора.

Козацьке питання на партикулярних сеймиках.

Український привілейований стан називається в джерелах по - різному - руськими князями і боярами, малоросійським шляхетством, малоросійським дворянством, українським шляхетством та ін.

В Речіпосполитій українське шляхетство має два ступені: Перший складається з мирських чиновників і духовних осіб, яких запрошено на вищі державні посади (воєвод, маршалів, канцлерів, підскарбіїв, гетьманів, ін.). До другого належали нечиновні особи шляхетського походження та особи, які отримали цю гідність, під спільною назвою шляхти, що володіють правом станового спадку нащадкам різної статі.⁽¹⁾ В Речіпосполитій власне чини і ордени не надають шляхетську гідність, яка отримується двома шляхами: 1) шляхтич по праву народження (спадковий),⁽²⁾ який міг бути заможним або бідним внаслідок трагічних обставин; 2) жалуване, тобто отримане в результаті корисних послуг батьківщині в мирний час або внаслідок героїчних подвигів на війні. Шляхетство дарується польськими королями, великими литовськими князями, гетьманами, пізніше за рішенням Сейму, який видає акти *Voluntaria legum*, які слугують доказом шляхетства (нобілітація на шляхетство).⁽³⁾

Спільний процес формування українського і польського шляхетства в середньовічні часи призвів до того, що чимало польських родів виводили своє походження з української землі, а українське шляхетство навіть за російського панування наприкінці XIX ст. посилається на польське походження своїх предків. Наприклад, полтавський губернський віце-маршал ок шляхетства Кочубей 1832 року пише, що "поляки склали окрему частину мешканців (України), її панів, з яких склалося шляхетство".⁽⁴⁾

Першу конференцію польської шляхти проведено 1352 року в Познані з метою збереження близькості до верховної влади і зміцнення свого привілейованого становища в державі. Всі члени конфедерації поклялися захищати один одного проти всіх і кожного, за виключенням короля, всіма засобами, не шкодуючи свого життя і багатства для зміцнення своїх виключних станових прав і інтересів. З часом шляхта стає головним керманічем у державі. 1459 року король Казимір IV дарує шляхті привілеї. З цього часу заборонено без відома і згоди шляхти приймати нові закони і оголошувати війну. Загальні рішення приймаються під час зборів шляхти всієї Речіпосполитої в спеціальному органі - Сеймі.

Поступово шляхта заволодіває правом видання законів, оголошення війни, встановлення податків, призначення різнорідних громадських обов'язків. Тобто керівництво державою переходить до цього стану.⁽⁵⁾ Виключні шляхетські парламентарні права унормовано Конституцією "Nihil novi" (Нічого нового) від 3-7 травня 1505 року, чим назавжди унеможливлено створення абсолютної монархії. У передмові до Конституції сказано: "Нічого нового відтепер в усі часи не може бути постановлено поза Нами (королем), наступниками нашими без спільної згоди і ради земських послів".⁽⁶⁾ Конституція 1505 року закріплює розвій шляхетського парламентаризму, встановлює ієрархію партикулярних сеймиків на чолі з Вальним Сеймом, повноваження яких розмежовані, чим закріплені формальні підстави шляхетської демократії.⁽⁷⁾

Земські сеймики в корінній Польщі беруть початок з XIII ст. з так званих панських віч.⁽⁸⁾ Такі організації відомі і на Україні. Наприклад, наприкінці XIV ст. діє **Сіверська панська Рада**. 26 квітня 1388 року князівсько-боярська Рада Корибута оголошує, що "наша добра рада за згодою, а не приневоленням всього посполства бояр "висловлює послух" великому і славному Володиславу, з Божої милості королю польському і інших земель господарю, і чесній Ядвизі, королівні, дітям його і Короні Польській".⁽⁹⁾ З давньоруських часів в Київському князівстві і Волинській землі проводяться з'їзди земледодарів.⁽¹⁰⁾ Походження сеймиків, без сумніву, є польським, хоча є великою подібність до боярських з'їздів, які скликалися великими князями київськими.⁽¹¹⁾ Сеймики скликаються універсалами королів, наказами воєвод або за ініціативою місцевого шляхетства. Предсеймові

Шляхетський партикулярний сеймик.

сеймики завжди скликаються королем - за 8-9 тижнів до початку Вального Сейму в усі місцеві канцелярії надсилається королівський універсал і питання для обговорення. Останні надсилають копії документів магнатам і урядовцям. Статут 1566 року не обмежує предмета обговорення сеймика тільки запитаннями і справами, запропонованими королем. Право голосу на сеймиках мають місцеві осідлі шляхтичі, які володіють спадковими або заставними маєтностями, а також такими, які віддані в користування дожиттєво (*emphiteusis*). Цим правом користуються всі місцеві чини (воєвода, каштелян, єписопи та ін.) і козацька старшина. Відсутні на сеймикових сесіях сенатори і землеволодарі наражаються бути оштрафованими.⁽¹²⁾ Статут 1566 року так окреслює депутатське коло повітового сеймику: "На такі сеймики мають з'їжджатися і бути воєводи і каштеляни, земські урядники, за ними князі, пани і шляхта того повіту і воєводства". (розд. III, арт.5).⁽¹³⁾ В статуті Статуту 1566 року "Про повітові сеймики" вказано мету заснування сеймику - "для ліпшого порядку в усіх речах і в способі досягнення справедливості і оборони, щоб на сеймиках за волею всіх такі земські потреби розглядалися і вирішувалися".⁽¹⁴⁾ Діяльність сеймиків також регламентується **Конституціями**. Так, відповідно до Конституції 1591 року реляційний сеймик заслуховує справоздання послів останнього Вального Сейму, розглядає прийняті Конституції, затверджуючи або відхиляючи їх, отже перетворюється на свого роду місцевий Сейм. Відповідно до Конституції 1578 року депутатський сеймик збирається для вибору депутатів до Коронного Трибуналу⁽¹⁵⁾. В генеральних і партикулярних сеймиках засідає "панове рада".⁽¹⁶⁾ Сеймики приймають постанови т. зв. *Laudum* або ухвали.⁽¹⁷⁾

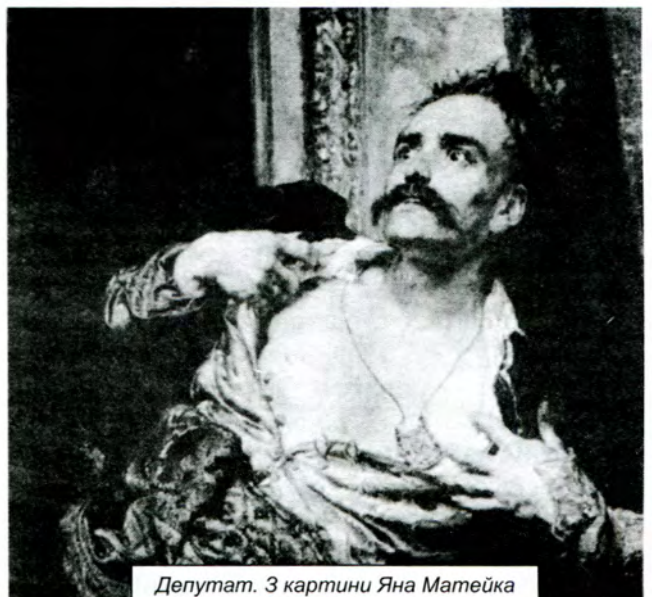
Питанням розвитку шляхетського парламентаризму у вигляді сеймів і рад присвячені "Сеймові казання" Петра Скарги, оприлюднені після нещасливого Сейму 1597 року. Автор ставить в опозицію до короля Сейм як демократичний парламентарний інститут. Він погоджується відібрати ряд шляхетських вольностей, щоб підпорядкувати їх єдиному праву. Для уникнення анархії Скарга пропонує піднести авторитет урядів і права. "Сеймові казання" - це "єдиний потужний крик" про потребу авторитету для шляхетських депутатів на Сеймі, яких Скарга називає "необачними". Для нього "право є тільки наукою життя і вервечкою людських справ, в яку спрямовують свої вчинки".⁽¹⁸⁾

Найперші сліди діяльності сеймиків на Україні зустрічаються з першої третини XV ст. 1428 року сеймики відбуваються в Києві і Луцьку з нагоди прибуття князя Вітовта. Перша згадка про діяльність сеймиків у Галичині припадає на 1431 рік. Два роки поспіль під час Вишенської конфедерації Червоної Русі і Поділля в актових

паперах говориться "про українські (руські) земські сеймики". 1441 і 1480 років відбуваються генеральні (спільні загальнокрайові) сеймики Галичини і Поділля.⁽¹⁹⁾ Перші відомі документи про шляхетську парламентарну діяльність на Україні - листи Сигизмунда другого гетьманові князю Костянтину Острозькому від 9 квітня 1523 року, до панів рад Волинської землі від 14 грудня 1527 року і в статутівій підтверджувальній грамоті обивателям Київської області від 1 грудня 1529 року.⁽²⁰⁾ Діяльність партикулярних сеймиків на Україні унормовано жалуваною грамотою короля Сигизмунда Августа 1565 року. На Волині задовго до 1565 року (перед заведенням земських судів) Луцький, Кременецький і Володимирський сеймики обмежують судову владу помісників. Вказані сеймики приймають апеляції і навіть втручаються в процес судівництва помісників.⁽²¹⁾

Отже, сеймики є основою, на якій збудовано шляхетський парламентаризм. Сеймики (шляхетські з'їзди) володіють питомою владою в своєму краї. Насамперед, шляхта має два важелі управління. Перше. В випадку порушення шляхетських прав з боку короля при потребі шляхта самочинно збирається на сеймик і радиться про свої справи. Друге. Центральна влада (Сейм, король) не можуть без згоди сеймиків нав'язувати власну волю республікам і краям. Без згоди сеймику жодний нормативний акт (Конституція, сеймова ухвала, королівський універсал) не може бути впровадженим в життя на даній території. Проте, самостійно сеймик не може приймати нормативні акти навіть в межах свого краю, а тільки має подати своє рішення для затвердження Сеймом або королем.⁽²²⁾

В XV ст. в Галичині генеральні сеймики відбуваються в Вишні, Кросно, Коломії, Львові, Грудку, Мостиськах; в XVI ст. переважно у Вишні, а партикулярні - в Саноці, Львові, Галичі, Рогатині, Трембовлі та інших містах. Генеральні сеймики називаються "**Conventio**", "**Conventio generalis**

Депутат. З картини Яна Матейка
"На Сеймі Варшавським".

terrestris”, “Dieta parlamentum generale”, “Conventio particularis”.⁽²³⁾ У XVI ст. всеукраїнські генеральні сеймики скликаються у Володимирі - Волинському.⁽²⁴⁾ Під час адміністративної реформи 1565 року засновано повітові сеймики в Києві, Луцьку, Володимирі, Кременці, Брацлаві, Вінниці, ін⁽²⁵⁾. Сеймики Руського воєводства проводяться в Судовій Вишні, рідше у Львові, Землі Галицької - в Галичі, а Подільського воєводства - в Кам'янці - Подільському. Місцем зібрання сеймиків Київського воєводства є Київ і Житомир, а з 1659 року - Володимир-Волинський. Сеймики Волинського воєводства скликаються в Луцьку, рідше у Володимирі або Кременці. В Брацлавському воєводстві до 1598 року сеймики проводяться в Брацлаві, потім у Вінниці. В Чернігівському воєводстві сеймики збираються в Чернігові.⁽²⁶⁾ До середини XVI ст. вишенська шляхта обирає до Посольської палати (ізби) 14 депутатів, подільська 4, а з прийняттям Ординації 1552 року - перша 5, а друга 2.⁽²⁷⁾ До середини XVI ст. волинська шляхта обирає 6 послів, а київська і брацлавська разом 6-10. Згодом Київський, Волинський і Подільський сеймики обирають до 6 послів на Вальний Сейм, Чернігівський 4, Брацлавський 2, а з 1754 року 4.⁽²⁸⁾ При королі Володиславі четвертому Вазі відповідно до сеймової Конституції 1635 року з королівської канцелярії поширено інструкцію про порядок проведення сеймиків, чинів і службового листування. В Руському воєводстві партикулярні сеймики є Львівськими, Перемишльськими і Саноцькими, а по повітах - у Вишні, Галичі і Хелмі. В Київському воєводстві сеймики відбуваються, як завжди, в Києві або Житомирі залежно від характеру і обставин. В Волинському воєводстві - в Луцьку, в Брацлавському воєводстві у Вінниці, а в Чернігівському воєводстві - генеральний сеймик у Чернігові. Про проведення сеймиків оголошують львівський архієпископ для Руського воєводства, житомирський староста для Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а також разом із подільським воєводою для Подільського воєводства, чернігівський воєвода - для свого воєводства. Вказані чини відправляють про це листи до місцевих сенаторів, біскупів, воєвод, каштелянів і старост, також до всіх місцевих урядників (підкоморія, хоружого, чесника, стольника, судді, писаря, підсудка, войського, підчашого, мечника, підстоля, скарбника, ловчого); також по повітах до шляхти (до львівської 44 листи, перемиської 36, жидачівської 24, стрийської 20, самбірської 20, саноцької 24, пшеворської 20, дроховецької 20, галицької 40, требовельської 24, хелмської 30, красноставської 24, белзької 30, руцької 30, грабовської 24, гродельської 24, кам'янецької 30 латичівської 24, київської 30, луцької 35, володимирської 24, кременецької 24, брацлавської 33, чернігівської 20, новгородської (сіверської) (20); окремі листи до уроджених осіб. Крім того

складаються і розсилаються фасцикули про проведення сеймиків, як правило, в кожному повіті.⁽²⁹⁾ **Маршалками лицарського кола** обираються найповажніші шляхтичі на Україні, відомі лицарськими подвигами і благодійною діяльністю: волинськими - Василь Семашко (1606 року), Міхал Гулевич (1607), Костянтин-Василь Острозький (1607-1608), Єжі Заславський і Анджей Фірлей (1632), Лукаш Гулевич (1638), Миколай Святополк - Четвертинський (1639), Міхал Чарторійський (1644), Станіслав Беньовський (1652); київськими - Філон Стрибіла (1617), Федір Сусчанський - Проскура (1618); чернігівськими - Микола Кисіль (1650), Прокіп Татомир (1652), Стефан Іваницький (1653), Яків Війна - Оранський (1654).

Найголовнішими документами литовської доби на Україні, які регламентують шляхетський парламентаризм, є **земські привілеї**. Найцікавіший з них привілей Казимира Ягелончика від 2 травня 1457 року, оголошений давньоукраїнською мовою, який поширює польські шляхетські вольності на Литовське і Руське князівства⁽³⁰⁾. Земський привілей литовського князя Олександра 1492 року визначає містськість шляхетських вольностей і сутність вищої шляхти - радних панів.⁽³¹⁾ На прохання шляхетських сеймиків краям видаються **статутіві земські грамоти**. 1501 року кн. Олександр дає таку грамоту Волинській області про утримання краю “відповідно до місцевого волинського права”⁽³²⁾. 1507 року Сигизмунд надає “Привілей всій шляхті обивателям воєводства Київського на деякі їхні права і вольності”, яким, між іншим, місцевим боярам підтверджено виключне право посідання урядів.⁽³³⁾

До часу Люблінської унії українське подніпровське шляхетство бере участь у Литовському Сеймі. Партикулярні сеймики укладають статутіві грамоти з викладенням власних і місцевих прав, які подають королеві. Наприклад, 1501 року Волинський сеймик приймає грамоту про права Волинської землі і про порядок судівництва.⁽³⁴⁾ 1529 року на Віленському Сеймі депутати київського шляхетства прохають польського короля підтвердити права і привілеї Київської землі, бо старі привілеї королів Казимира, Олександра і Сигизмунда згоріли в Бересті у п.Івашки Горностаєвича, де були “заховані”. У відповідь 1 вересня 1529 року Сигизмунд старий видає підтверджувальний привілей. 1554 року на Віленському Сеймі волинське шляхетство прохає короля ввести в краї посади повітових суддів і присяжного писаря та підпорядкувати повітовій юрисдикції радних панів княжат і панят, які володіють маєтками на Волині, але в краї не судяться; що і було задоволено⁽³⁵⁾ На Віленському Сеймі 1565 - 1566 років волинські послы звертають увагу на розподіл місць на Сеймі (“між ними і панами

тивунами Жомонтської землі, хто з них у раді посполитій на Вальних Сеймах першими мусять бути”). Король відкладає питання.⁽³⁶⁾ На Сеймі 1568 року володимирська шляхта висловлює невдоволення ставленням короля Сигизмунда Августа до земського суду. Сутність супліки була в тому, що на попередньому Городенському Сеймі володимирські послі оскаржили суддівство Богдана Костюшковича, якого вони не обирали, проте король підтвердив легітимність суддівства.⁽³⁷⁾

Королівські листи сеймикам, як правило, починаються так: “князям, панам і всім землянам, шляхті, нашому лицарству, обивателям Володимирського повіту” (Жигмунта від 15 липня 1568 року). В листах також згадуються “земські врядники” і “пани державці”. В королівському універсалі від 15 жовтня 1566 року київській шляхті з запрошенням на Берестейський Сейм наказується “у вказаний день з’їхатися до Києва на повітовий сеймик.” Сигизмунд каже “відповідно до Статуту обрати двох осіб, бачних і спритних, яких зупольною міццю спільно з усіма станами відправити на Вальний Сейм. Інших з’їздів у повіті у земських справах після цього сеймику не маєє права проводити”.⁽³⁸⁾

Віхою становлення шляхетської Речіпосполитої було урівняння прав литовського і українського шляхетства з польським. Одним з таких документів є королівський привілей від 7 червня 1563 року: “Наказуємо і бажаємо, щоб віднині не тільки пани шляхтичі та їхні нащадки всіх країв нашої держави, які є в послуху до римської церкви, предки яких отримували клейноти від Польської Корони і шляхетські герби, але й інші лицарські шляхетські чини литовського і українського (руського) народів, навіть якщо їхні предки клейнотів і гербів від Польської Корони не брали, аби були тільки віри християнської, щоб вони всіма тими дарованими привілеями, наданими вольностями та земським правом віднині й назавжди рівномірно користувалися й їх використовували, навіть якщо чиїсь предки клейнотів або гербів не брали від Польської Корони, вказано все вищезазначене віднині й назавжди рівномірно використовувати і своїми вольностями користуватися так, як до цього часу чин лицарський шляхетський обох народів литовського і українського (руського) користувався саме так, щоб віднині обиралися до будь-якої гідності і на будь-які посади в чини сенаторські, придворні і земські не тільки чини, які перебувають в послуху до римської церкви, а рівномірно всі лицарського чину і шляхетського роду чини литовського і українського (руського) народів, аби були люди віри християнської, і Ми, король, за заслуги і по гідності кожного з них будемо з Нашої милості призначати на високі посади і возводити в поважну гідність”.⁽³⁹⁾

Задовго до Люблінської унії українське шляхетство прагне перейняти польські шляхетські традиції, визнані тоді найближчими і найгнорівшими в Європі. З часів Володислава Ягелла українські князівські роди починаючи з Острозьких отримують рівність з польськими шляхтичами, які нерідко приписують перших до своїх гербів.⁽⁴⁰⁾ 1434 року король Володислав третій Варненчик не тільки урівнює подільську і галицьку (rusku) шляхту в правах з польською, але і надає західноукраїнському шляхетству низку пільг.⁽⁴¹⁾ У вересні 1551 року на Віленському Сеймі польські послі разом із делегатами українського шляхетства вимагають приєднання до Польського королівства Підляхії, Волині, Київського і Сіверського князівств.⁽⁴²⁾

Насамперед, були враховані потреби українського шляхетства, коли на Люблінському Сеймі українські землі вилучено від литовського послуху і приєднані до Польського королівства. При цьому Україна отримувала широку автономію, а українське шляхетство бажане право розбудови власних державних інституцій. Особливо активно підтримали акт волинські депутати. Київське, брацлавське і волинське шляхетство на Сеймі були переконані, що українське панство в Короні (вишенське, галицьке подільське) має більше прав, аніж вони в Литві. Українські магнати підтримують короля. Виникає непорозуміння з литовськими магнатами, які навіть покинули Сейм. Король звертається до сеймиків Литовського князівства. Обіцянками рівних громадянських прав, діяльної участі в спільному Сеймі і допомоги Польського королівства в обороні східних литовських кордонів він задовільняє українську і литовську шляхту.⁽⁴³⁾ Українське шляхетство складає присягу. 22 травня 1569 року виступає в Сенаті від волинського шляхетства князь Костянтин Вишневецький: “Прохаємо, аби ми були зіставлені при своїх вольностях, щоб вони не порушувалися, а полишені були як шляхетним людям. Заявляємо Вашій королівській мості, що ми пристаємо вільними й незалежними людьми з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських чеснотах, бо ми є настільки шляхетним народом, що не допустимо першості ніякому іншому народу в світі, чуючи себе в шляхетстві рівними з кожним іншим народом. Тим більше, у нас є князівські роди, які мають особливу славу і честь вже зі свого походження. Тому прохаємо, щоб вони були заховані в своїй честі, себ-то аби не були зрівняні з шляхетським загалом Корони. Також будучи різних релігій, насамперед грецької, тому прохаємо нас не принижувати і до іншої релігії не примушувати”.⁽⁴⁴⁾ Від імені київської шляхти складає присягу в Сенаті перед королем київський воєвода князь Костянтин Острозький. В щоденнику Кояловича читаємо: “Маршалок Посольської палати промовляв до короля, вказуючи королеві давні, ясні

документи, що Київ і Київське князівство належали до Корони”.⁽⁴⁵⁾

Того самого року король Сигизмунд Август оголошує привілей Київському князівству, в якому каже: “Будьте вільними в Королівстві Польському, приєднуємо як рівних до рівних і вільних до вільних людей”. Король підтверджує всі права і привілеї Київського князівства і гарантує їхню недоторканість; забезпечується володіння найрізноманітнішими видами власності; шляхетство і лицарство звільняються від податків. Король вказує на джерела права, які діють на Україні: Раніше обивателі Київського князівства, каже Сигизмунд Август, не перебували у складі Польського королівства, а тому “не підлягали статутам, Сеймам, коронним Конституціям, але тепер... їм і їхнім нащадкам супротивники не можуть перешкодити визнавати Сейми і коронні сеймові Конституції”. Коронні судові апеляції “будуть також вирішуватися Литовським статутом”. У виконання земських привілеїв “даємо їм силу відповідно до Наших листів виправляти на повітових сеймиках артикули Литовського статуту”. Всім установам король підтверджує “всі справи вести і відправляти українською (ruskim) мовою назавжди”. Вказано “уряди Київської землі давати осідлим обивателям шляхетського стану”, на повітових сеймиках обирати послів на Коронний Сейм, які спочатку мусять разом зїжджатися до Києва.⁽⁴⁶⁾ В лівобережній частині Київського князівства до середини XVI ст. повітові сеймики діють в Острі, Переяславі і Миргороді, часом в Ніжині, Носовці і Лубнах;⁽⁴⁷⁾ а з середини XVI ст. - в Козельці, Ніжині, Городні, Чернігові, Борзні, Конотопі, Крулевці і Сосниці.⁽⁴⁸⁾

Історик українського шляхетства Григорій Полетика пише про надані королівські привілеї українському шляхетству: “Князів і інше шляхетство як римського, так і грецького законів допускати і жалувати в усі цивільні і придворні чини і в саму сенаторську гідність. Наказано сенаторам і князям мати в судах і розправах рівність з іншим шляхетством. Обіцяно гідність і чини Київського князівства не зменшувати і не знищувати, а вільно віддавати природньому місцевому шляхетству. Після цього об'єднання духовні та світські сенатори Київської землі складуть присягу за формою коронної і зобов'язані надалі присягати, а тоді засідати між коронними сенаторами і мати голос. Під час війни шляхетство зобов'язується сформувати своє військо за звичками Польської Корони. Як і в інших воєводствах та в коронних землях місцевому шляхетству дозволено в призначений час проводити сеймики і обирати на них послів, яким збиратися разом в Києві і звіти їхати на Головний Сейм. Наказано при проведенні загальних справ, також на прапорі використовувати коронний герб орел”.⁽⁴⁹⁾

Герб кн. Острозьких, із видання „Лист Мелетія” 1605 року.

Люблінська унія фактично була актом злуки українського народу у складі Корони. Разом з цим українське посольство міцніше прилучалося до європейської цивілізації і заклало основу реорганізації Речіпосполитої в унію народів, тобто побудови української держави. Тогочасні українські діячі радісно вітають акцію. 1622 року Іов Борецький пише в “Юстифікації невинності”: “Надано вольність... врівень з двома народами польським і литовським посідати сенаторські гідності, радити про добро їхніх країн і своєї вітчизни... З такою вольністю з вільними народами польським і литовським український (руський) народ з'єднався в єдине ціле”.⁽⁵⁰⁾ Захарій Копистенський в “Палінодії” вказує, що українці справно служили “лядським королям”. Великі українські князі, каже він, добровільно прилучилися до Польського королівства, як це раніше зробили панове литовці. Відтоді українці стали повноправними обивателями Речіпосполитої.⁽⁵¹⁾ Відомі українські парламентарі, нащадки київських і галицьких князів публічно виголошують приязнь до польського шляхетства, наголошуючи, що українці отримали новий ступінь вольності. Так, вишенський депутат Ян Щенсн Гербурт, відомий промовами на тему українських прав, 1614 року на сеймику Руського воєводства виступив з доповіддю про вольність різних народів Речіпосполитої. Okремо він розглянув “народні питання України (Русі) закону римського”. За рік до цього Гербурт написав працю “Думка про український (руський) народ”.⁽⁵²⁾ Промова Адама Кисіля на Вальному Сеймі 1641 року увійшла в історію як найпатріотичніший виступ в обороні українських прав. Наголосивши на приязні українців і поляків, православної і римо-католицької церков, Кисіль сказав, що вони є “в єдиному пошануванні й упривілейованні, є рівноправними в будь-

яких гонорах, як і наші предки грецької і римської віри, наші кафедральні собори, а тим більше наше сумління скріплені в такій волі та самостійності, якої, ваші мості милостиві панове, зичите”⁽⁵³⁾. Цікаву промову виголосив на Вальному Сеймі 1589 року Іван Мелецький про відходження української і білоруської (руської) шляхти від давніх звичаїв і традицій. При цьому депутат схвалює новітні польські звички, які переймає місцеве шляхетство, бо “за часів Сигизмунда Августа в Україні (на Русі) не ходили так багато вбраними, як зараз”⁽⁵⁴⁾ XV - XVI ст. очевидна генеза українського народу, який формується в політичну націю. Назва українського народу зустрічається в двох іпостасях: 1) шляхетського і 2) козацького. З тезами про український шляхетський народ неодноразово виступають українські магнати з родів Кисилів, Вишневецьких, Острозьких. Наприклад, 1641 року Кисіль в сеймовій промові вкотре заманіфестує назву за “українським (руським) народом шляхетським”⁽⁵⁵⁾.

Партикулярні сеймики розглядають різноманітні проблеми місцевого і державного життя. Зазвичай, найпершими є внутрішні шляхетські проблеми. Коли відповідно до Ординації 1552 року зменшено кількість послів від шляхетських сеймиків до Посольської палати, вишенський депутат Миколай Сеницький виступив на Сеймі 1553 року з критикою такої постанови.⁽⁵⁶⁾ Вишенська шляхта на сеймику 1604 року домагалася, щоб депутатом “жоден не бував постійно, доки не мине п’ять років. Таке рішення не перешкоджало тому, що Якуб Собеський репрезентував її в роках 1624, 1625, 1627, 1628, 1629, 1632.”⁽⁵⁷⁾ Депутати часто повертаються до церемоніальних питань. Як відомо місця сенаторів були постійними. Коли 1639 року Юрій Немирич згідно з наданою йому інструкцією побажав сісти біля сандомирських депутатів, було проведено голосування. 42 голоси було за, щоб він сидів біля сандомирян, а 23 - біля берестейських депутатів. На сеймиках неодмінно підіймаються різноманітні господарські питання. Сейм 1554 року розглядає заяву волинських депутатів про охорону маєтків місцевих шляхтичів. Українські депутати наголошують, що маєтності місцевих панів поступово переходять до поляків, бо вдови другий раз беруть шлюб з поляками і віддають їм свої маєтки у формі застави з втратою для дітей від першого шлюбу.⁽⁵⁸⁾ На матеріалах Вишенського сеймику можливо простежити участь шляхетства в інтригах за польський трон поміж Габсбургами і Ягелонами. 14 грудня 1572 року сеймик дає інструкцію послам на Вальний Сейм протидіяти намірам литовських депутатів висунути представника Габсбургів на трон.⁽⁵⁹⁾ 1576 року в інструкції послам сказано, що підтримка східними (українськими) воєводствами габсбурзького дому дихає духом громадянської війни. За наполяганням Замоїського обговорено рішення про анулювання номінації цісаря на

королівство. Вишенський сеймик висловився не допускати цісаря.⁽⁶⁰⁾

Ряд сеймових питань мають виражений український національний характер. В Україні місцеві сеймики є тереном політичної парламентської боротьби українського шляхетства за національні права. Історик В. Липинський в праці “Шляхта на Україні” пише: “Польською, польською в національному, а не шляхетсько - панському (державному) значенні, українська шляхта не могла стати”.⁽⁶¹⁾ Всі шляхетські сеймики на Україні неодмінно підкреслюють свою національну приналежність. Наведемо приклади: Так, у постанові волинської шляхти 1641 року Київ названо “головою нашої України (Русі)”.⁽⁶²⁾ Під час обговорення релігійної ситуації Галицький сеймик 1597 року вказує, що робить це як і “обивателі інших українських (руських) країв”.⁽⁶³⁾

Велике значення українське шляхетство надає мовному питанню. З кінця XVI ст. можливо говорити про суцільне поширення серед української шляхти і козацької старшини польської мови. На Україні настає епоха українсько - польської двомовності. Обидві мови рівноправно використовуються в офіційній документації. Так, одну з інструкцій волинської шляхти на Сейм підписано в семи випадках польською мовою і одного разу українською. Протест дужинської шляхти Київського повіту 1629 року має 17 польських підписів і 6 українських. При цьому один з Немиричів підписується по польськи, а інший по-українськи.⁽⁶⁴⁾ Сеймики приймають ряд постанов з мовного питання. 1571 року київська шляхта звертається до короля з домаганням збереження прав української мови, гарантованих актом 1569 року: “Нагально (особливе) прохаємо Його королівську мосьть, нашого милостивого пана, щоб сеймові листи і універсали, Конституції і кожну справу, які надсилаються до Київської землі, були писані не іншими літерами і словами, як тільки українським”. Шляхетство скаржить, “коли приносять листи Його королівської, писані польською мовою з домішками латинських слів, ми розуміти не можемо”.⁽⁶⁵⁾ Подібне ухвалює 7 липня 1576 року брацлавська шляхта у відповідь на лист з канцелярії Стефана Баторія польською мовою, яка вважає це порушенням прав і вольностей українського шляхетства. В оригіналі з 22 гербовими печатками ухвалу шляхетського сеймику надіслано спеціальним уповноваженим Ясновським до королівської канцелярії. “Найясніший милостивий королю! - звертається брацлавська шляхта,- надсилання до нас листів з канцелярії Вашої королівської мості польською мовою діє понад права і вольності наші. Тому надалі покірливо прохаємо Вашу королівську мосьть заховати нас при привілеях і вольностях, щоб листи з канцелярії Вашої королівської мості видавалися українською (руською) мовою”.⁽⁶⁶⁾ 1577 року Волинський сеймик наказує послам опікуватися

мовним питанням: 1) В наказі Федору Рудецькому і Дам'яну Гулевичу від 1 травня 1577 року: "Панове послі брата наші мусите від всіх нас передати Його королівській мості прохання про виправлення порушення наших прав, привілеїв і вольностей, що є шкідливим не тільки для нас, але і для Речіпосполитої - до нас пишуть з канцелярії Його королівської мості і відсилають (накази) польською мовою... Повідомляємо Його королівську мосьть, про що вже сказали своїм панам старостам - якщо надалі будуть надходити листи, писані польською або латинською мовами, такі на свої уряди не приймати".⁽⁶⁷⁾ 2) В червневому респонсі Федору Рудецькому: "Прохаємо про вживання української (руської) мови, щоб всілякі справи Волинського воєводства велися і відправлялися українською (руською) мовою. Потребуємо, щоб з канцелярії короля Його мості (нам) видавалися і відправлялися листи не іншою, як тільки українською (руською) мовою".⁽⁶⁸⁾ Під час рокоцу Жебшидовського 1606 року київське і волинське шляхетство висловлюються за призначення двох українських писарів, "які б перебували при нашому штаті (дворі), були б присяжними і відправляли справи Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, як і міські з тих воєводств, не порушуючи Статут і звичаї краю. В 30-х роках шляхетство поновлює звернення про ширше використання української мови в урядах. 1632 і 1638 років про це каже Волинський сеймик.⁽⁶⁹⁾ 1632 року Вишенський сеймик, посилаючись на Статут 1569 року, в якому сказано, що "привілеї, мандати і листи для Київщини, Волині і Брацлавщини мусять виходити з королівської канцелярії українською (руською) мовою, в пункті "Писання українських (руських) справ" пропонує в інструкції послу "заснувати при коронній канцелярії писаря шляхетного походження, який би українське (руське) письмо доглядав".⁽⁷⁰⁾ Початком XVII ст. датується граматика української мови, складена київським шляхтичем Іваном Ужевичем, який тоді навчався в Сорбонському університеті.

Українське шляхетство виборює національні права, питання про які виносить на Вальні Сейми. Ряд сеймових Конституцій присвячено саме цьому питанню. Середньовічний правник Ян Янушевський каже, що шляхетство Київського воєводства "подало королю Стефану (Баторію) поправку своїх прав, які їм завжди виправляти вільно".⁽⁷¹⁾ 1588 року при коронації Сигизмунда третього прийнято Конституцію "Підтвердження київських, волинських і брацлавських прав", в якій сказано: "Київському, Волинському і Брацлавському воєводствам, їхнім обивателям підтверджуємо всі права і вольності, стародавні і нові... всілякі їхні звичаї і надані на (Люблінській) унії привілеї... На минулому Сеймі постановлено вилучити з коронних воєводств Київське, Волинське і Брацлавське воєводства. Це підтверджено попередніми

Конституціями". Далі вказано, що шляхетські депутати Волинського воєводства прохають вирішувати судові позови "в Трибуналі або в суді, до якого викликано, де розташовані добра (маєтності)".⁽⁷²⁾ Наступного 1589 року ухвалено Конституцію "**Коректура прав** і звичаїв тих (Київського, Волинського і Брацлавського) воєводств." "Призначаємо час в день Св. Яна Хрестителя на майбутніх сеймиках, - сказано в документі, - щоб обивателі цих країв від себе обрали депутата і розписали коректуру своїх прав. Цю генеральну коронну коректуру потрібно прислати коронними депутатами pro cognitione до Любліна до майбутнього дня св. Мартина".⁽⁷³⁾ Шляхетство кожного українського краю (за винятком Галичини) обирає депутатів на генеральний сеймик в Луцьку для проведення коректури прав. Король Сигизмунд третій звернувся до українських депутатів, щоб вони склали вказану коректуру і надіслали її "українською (руською) мовою і письмом, не домішуючи латинських слів", що і зроблено.⁽⁷⁴⁾ 1588 року король в Кракові підписує "Підтвердження прав київських, волинських і брацлавських". Сигизмунд третій обіцяє українським обивателям, що "всі їхні права, свободи і вольності, стародавні і нові, видані їм 1569 року королем Його мостю в Любліні під час унії, а особливо надані тоді окремі привілеї в усіх артикулах підтверджуємо і скріплюємо про непорушення всіх свобод і вольностей і Нашою (королівською) присягою обіцяємо дотримувати. Наступні польські королі повинні все зазначене утримувати в вічні часи... На тому Сеймі інші коронні воєводства по праву правних вчинків постановили вилучити Київське, Волинське і Брацлавське воєводства, які іншим правом судяться".⁽⁷⁵⁾ Коректуру прав неодноразово проведено і в Короні. Про виняткову важливість справи в окресленні прав каже 19 липня 1600 року коронний гетьман Ян Фірлей королю Сигизмунду третьому: "З початку щасливого панування Ваша королівська мосьть неодноразово зверталися до всієї Корони про коректуру коронних прав. Початок вказаної коректури мусить бути таким, щоб її можливо було довести до статечного порядку. Рідко на якому Сеймі багато уваги не приділялося цьому питанню. Справді, де є таке королівство, яке б не мало своїх писаних прав? Або чи може довго існувати королівство, держава, місто, навіть маєток без порядного права? Що є кращим і здоровішим за це?"⁽⁷⁶⁾ 1619 року прийнято Конституцію "Виправлення прав Волинського і Брацлавського воєводств".⁽⁷⁷⁾

Шляхетство приділяє особливу увагу розгляду питань про місцеве право і судоустрій. 1529 і 1566 років на Україні поширено перший і другий Литовський статuti як польською, так і українською мовами.⁽⁷⁸⁾ На Сеймах 1563 - 1568 років проведено державно-правові реформи - утворено другий Статут і земські суди. **Підкоморський суд**

остаточно введено 1566 року, що закріплено Статутом. Підкоморій проводить розподіл або розмежування шляхетських маєтностей і відповідно до Статуту призначає місце копного суду. Перших підкоморіїв на Україні було призначено королем - у Київському повіті Малхера Носилівського, у Мозирському повіті Миколу Служку, у Луцькому повіті Михайла Сербіна, у Володимирському повіті Олександра Богдановича Семашка, у Кремінецькому повіті Олексія Білецького, а для всього Брацлавського воєводства Семена Дешковського. Третій Статут передає вибір підкоморіїв повітовій шляхті.⁽⁸⁰⁾ **Земський суд** введено Статутом 1566 року. Судові чиновники (суддя, підсудок і писар) разом з возним беруть участь в “земському вряді”. Земський суд вирішує справи маєткові, про незаконний збір мита, про поземельні акти, про супліки на посадових осіб, записує угоди і скарги про образи, розглядає справи про загублення документів, про вивід шляхетства, розглядає за правочинністю рішень підпорядкованого йому міського земського суду. Шляхта обирає склад суду, в якому судяться представники всіх станів.⁽⁸¹⁾ Судустрою на Україні присвячено ряд Конституцій - 1576 року про виправлення українських прав відповідно до Литовського статуту⁽⁸²⁾, 1601 року “Безпека всяких судів у Київському, Волинському і Брацлавському воєводствах”.⁽⁸³⁾

Місцеві партикулярні сеймики жваво обговорюють судову реформу. Наприклад, Вишенський сеймик 1572 - 1574 років збирається для обговорення питання п'ять разів. 1 грудня 1574 року Вишенський сеймик затверджує вище воєводське судівництво (*iudicium generale ordinarium terrarum Russiae*).⁽⁸⁴⁾ З приводу становлення Коронного Трибуналу 1575 року Вишенський сеймик висловлює думку, що це не може здійснитися негайно, доки остаточно не сформовано воєводського суду, підписавши: “*non derogando uchwale sejmiiku Wyszynskiego*”).⁽⁸⁵⁾ Під час Вишенської конфедерації 31 грудня 1575 року сеймик ухвалює відкласти ратифікацію судового питання до елекції Баторія, але згодом погоджується на Коронний Трибунал. Опікуються судовим питанням вишенські депутати Ян Фірлей, брат гетьмана Станіслава Жолкевського, Валентій Оржеховський, Ян Вейковський. 1 січня 1588 року в Ржешові під Львовом проведено сеймик Руського воєводства, на якому коронні послы Прокіп Сенявський і Ян Плаза від імені короля запевнюють галицьке шляхетство в цілості і недоторканості прав воєводства.⁽⁸⁶⁾

На Сеймі 1578 року утворено Коронний Трибунал, вищий суд Речіпосполитої. В березні 1581 року на прохання литовських радних панів і шляхти видано “Спосіб прав трибунальських”. Литва також отримує вищий суд, т.зв. Головний Литовський Трибунал. На вказаному Сеймі утворено особливий трибунал для України - **Луць-**

кий Трибунал. Його дію поширено на Київське, Волинське і Брацлавське воєводства, а діловою мовою визнано українську. Про утворення Луцького Трибуналу сказано в Конституції від 3 березня 1578 року під назвою “Воєводства Київське, Волинське і Брацлавське”: “§25. Вказані воєводства судяться правом і статутом Великого князівства Литовського обраними на сеймиках суддями, а саме у Волинському воєводстві в кількості 5 осіб, а в інших по 4 на строк до наступних сеймиків. Вони судяться відповідно до порядків і артикулів, одностайно прийнятих на цьому Вальному Варшавському Сеймі і внесених до цієї Конституції. Вказаний суд засідає в місті Луцьку, відкривається в день святого Мартина (11 листопада) і користується луцькою земською печаткою. §26. З отриманням Наших королівських листів пани воєводи мусять не пізніше зелених святок скликати в повітах сеймики для обрання депутатів вказаного суду. Конституцію цього Сейму належить видати воєводам з прикладанням коронної печатки українською (руською) мовою відповідно до привілею, наданого цим воєводствам з нагоди унії на Вальному Люблінському Сеймі”.⁽⁸⁷⁾ Сейм 1578 року ухвалив, що порядок діяльності “Трибуналу Київського, Волинського і Брацлавського воєводств” мусить бути таким самим, як у Коронного Трибуналу.⁽⁸⁸⁾ Українська автономія втілювалася не тільки в дії на її території місцевих джерел права, які різнилися від корінних польських, але і в тому, що українським краям надано право при додержанні певних правил виправляти і вносити зміни в діюче законодавство. *Volumina legum* закріплює за партикулярними сеймиками право зміни положень Литовського статуту.

6 вересня 1578 року король надсилає київському, брацлавському і волинському воєводам листи з вимогою скликати на Трійцю, тобто 18 травня, сеймики для обрання суддів Луцького Трибуналу. З них відомий лише один - волинському воєводі князеві Андрію Корибуту-Вишневецькому. Оскільки переклад Конституції про Луцький Трибунал на українську мову в Варшаві не було вчасно здійснено, на чому наполягало українське шляхетство, то сеймики було перенесено на осінь. Луцький сеймик скликано 16 вересня 1578 року. В ньому брали участь серед інших “князів, панів, земських і урядових (дворних) урядників, всього лицарства - шляхти” волинський воєвода кн. Вишневецький, київський воєвода кн. Костянтин Острозький, на той час волинський маршалок, брацлавський воєвода кн. Януш Збараський і представник короля стольник Литовського князівства кн. Олександр Пронський. На сеймику обрано 5 депутатів “на головні трибунальські посади” - волинського хоружого Григорія Гулевича, луцького войського Івана Чаплича - Шпановського, Єрофея Гостського,

Федіра Чаплича - Шпановського і князя Дмитра Козика. Протоколи засідання Київського сеймика про заснування Луцького Трибуналу не збереглися. Відомо, що київське шляхетство вітало утворення особного трибуналу, але через віддаленість не надіслало депутатів, а висловилося за проведення особних засідань трибуналу не тільки в Луцьку, але і в кожному українському воєводстві зокрема. Брацлавський сеймик делегував до Луцького Трибуналу володимирського воєвогоского Василя Гулевича. Оскільки перше засідання Луцького Трибуналу відбувалося в неповному складі, то було дозволено брати участь також двом членам Луцького земського суду князю Остапу Сокольському і підсудку Івану Хреницькому. Ці особи не брали участі в голосуванні при винесенні рішень.⁽⁸⁹⁾

Цікаво, що римо - католицьке духовенство виступило з протестом з приводу діяльності Луцького Трибуналу. 18 вересня 1578 року луцький каноник Ян Альбініус на сеймику перед шляхтою оголосив протест від імені берестейського єпископа Вікторина Вербицького і підлеглого духівництва, що вони не погоджуються з утворенням нового трибуналу, про що казав єпископ і раніше на Вальному Сеймі, і не збираються йому підпорядковуватися, бо буцімто мають верховного покровителя самого короля. В грудні 1579 року луцький єпископ подає протест королеві. Формальною підставою супліки було незнання трибунальськими суддями латинської мови. Єпископ запевнює, що визнає як вищу інстанцію не Луцький Трибунал, а судову владу короля.⁽⁹⁰⁾ Виникає дискусія з цього питання. За проханням українського шляхетства всі місцеві суди підпорядковано Луцькому Трибуналу, а Київський Трибунал і Брацлавський Трибунал визнані філіями Луцького Трибуналу. Питання виносяться на Варшавський Сейм 1581 року. Вказаний Сейм дозволяє надсилати апеляції позивачів до земських, міських і підкоморських судів про маєтності на розгляд **Генерального українського (малоросійського) військового суду** й у вищі суди. Визнано правочинним, що головний трибунальський суд України (Луцький Трибунал) мусить переходити з одного в інші воєводства раз на рік, а отже позивачі мусять подавати апеляцію за силою) українського права Статуту розділу 4, артикулу 89 кожний у своєму воєводстві, коли там відбуватиметься трибунальський суд.⁽⁹¹⁾

Через релігійні конфлікти 1589 року Луцький Трибунал припинив своє існування. Серед сеймових паперів знаходимо записку від 18 квітня 1589 року, в якій сказано, що за проханням волинської і брацлавської шляхти і за згодою Сейму українські воєводства надалі підлягають юрисдикції Коронного Трибуналу. Вирішено, що волинська шляхта обирає до Коронного Трибуналу 6 депутатів, а брацлавська 2, які в Коронному Трибуналі ведуть справи українською мовою.

11 вересня 1589 року Волинський сеймик обирає таких депутатів - від Луцького повіту кн. Олександра Пронського і кн. Юрія Чарторийського, від Володимирського повіту Дем'яна Гулевича і Михайла Загоровського, від Кременецького повіту підкоморія Адама Боговітина і Януша Жабокрицького. В сеймиковій інструкції вказаним послам написано: "Наші панове депутати! У вказаний Конституцією день святого Мартина в понеділок цього 89 року засідання відбудуться в Піотркові. Учинивши присягу тому судові, ви мусите засідати разом з їхніми милостями коронними депутатами, вирішуючи коронні справи, які належать віданню Трибуналу - коронним правом, а наші справи Волинського воєводства - нашим правом і Статутом, яким на той час судимо. Маєте судити і відправляти справи відповідно до реєстру трибунальського порядку".⁽⁹²⁾ Київське шляхетство не погодилося на ліквідацію Луцького Трибуналу і лише наступного 1590 року "прохало" про приєднання до Коронного Трибуналу, на що Вальний Сейм погодився.

З кінця 30-х років XVII ст. українське шляхетство висуває нові національні програми, серед яких важливе місце посідає питання про відновлення діяльності українського судового шляхетського трибуналу. 1638 року волинське шляхетство дорукає послам піклуватися на Сеймі про затвердження особливого чиновника при Українській (Руській) метриці, якого повинні обирати шляхтичі Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. За вимогами українського шляхетства в Головному Люблінському Трибуналі окремі актові книги українських воєводств неодмінно ведуться українською мовою. Наведемо приклад невдоволення шляхетства ліквідацією Луцького Трибуналу. В інструкції Волинського сеймику послам на Сейм 1645 року вказано на недоліки в діяльності Люблінського Трибуналу, зокрема що коронні судді подекуди зневажають Литовський статут і підмінюють його іншими законами. Інструкцію шляхетство завершує так: "Ми готові відмовитися від Люблінського Трибуналу і заснувати для себе окремий трибунал в Луцьку".⁽⁹³⁾ Волинська шляхта надавала українському судовому шляхетському трибуналу виключної ваги, вважаючи його одним із символів державності. "Трибунал,- сказано в цитованій інструкції,- зосереджує в собі найперші аргументи нашої вольності, бо це є прерогативою вільного народу, якому надано право самому собі писати права і самих себе судити".

Питання про захист станових інтересів постійно підіймається сеймиками. 1681 року волинська шляхта, а 1688 року брацлавська прохають заборонити простолюдинам посідати міські та земські уряди. Всі українські сеймики висловлюють бажання, щоб право отримання урядів мали лише місцеві осідлі шляхтичі (possessionati). 1669 року київські шляхтичі навіть прохають призначити

штраф в 4000 гривень з відібранням уряду, якщо якийсь неосідлий шляхтич отримає такий уряд.⁽⁹⁴⁾

В сеймиках під час обговорення питання про титули точаться цікаві дискусії. Оскільки задля дотримання шляхетської рівноправності було заборонено користуватися новими набутими титулами, тому місцевим і вищим канцеляріям вказано не визнавати титули, окрім визнаних Люблінською унією. В обхід сеймових постанов 1638 і 1641 років знаходилися особи, які отримували титули у цесаря. 1659 року волинські шляхтичі прохають суворо переслідувати таких осіб.⁽⁹⁵⁾

Найцікавішим парламентарним сеймовим питанням є козацьке. Виконання постанов місцевих сеймиків козацтво утримує реєстри, вирушує на герц, забезпечується харчами та ін. Відповідно до земського права влада визнає службових (реєстрових) козаків лицарством. Народження службового козацтва припадає на давні часи, коли для оборони старостинських міст було засновано козацьку охорону. З XV ст. утримується осібне козацьке військо, а з другої половини XVI ст. ведуться реєстри. В часі посполитого рушення козаків неодмінно титулюють “панами молодцями війська Його королівської мості Запорозького” або кажуть ще виразніше: “щоб їхня честь була не гірше від стану шляхетського, щоб у вольностях, у житті, у вживанні маєтності своїх були урівнені з найпривілейованішими станами Речіпосполитої”.⁽⁹⁶⁾ Бартош Папроцький у виданні кінця XVI ст. “Герби Королівства Польського” називає запорозьких козаків “диким вільним лицарством”. Запорозький гетьман Самуель Зборовський так звертається до козаків: “Мої милі цнотливі лицарі... шановні браття, краще кожному померти лицарем, аніж зле жити”.⁽⁹⁷⁾ З Чернігівської земської книги від 6 липня 1645 року довідуємося, що 6 березня 1625 року король Сигизмунд третій для охорони Чернігівського замку надав грамоту “лицарству козацької служби”. Чернігівським козакам надано лицарську честь і даровано маєтності, їм вказано мати синій прапор з червоним хрестом посередині.⁽⁹⁸⁾ Назва службових козаків як лицарства вживається не тільки в офіційній документації, але і у громадському вжитку. При похованні гетьмана Конашевича (Сагайдачного) студенти Київської Братської школи читають вірші:

“Смерть гірка невчасно порвала
Славного лицаря, якого похвала
Королю пану і Речіпосполитій була ” і далі :
“С того гетьмана кожний лицар нех ся учить,
Як би ти мав на світі живот свій кончить”.⁽⁹⁹⁾

Українські гетьмани мешкають у Черкасах із правами королівських помісників у краї, а з утворенням на Україні військового трибуналу як властелини (правителі).⁽¹⁰⁰⁾

Найпершим українським привілеєм є право утримання національної армії - Запорозького війська, розписаного по реєстрах по полках. В XVI-

половині XVII ст. реєстрове козацьке військо називається “Військом Українним”.⁽¹⁰¹⁾ Шляхетство на сеймиках розглядає військові питання, серед яких найцікавішими є постанови про укріплення українських замків і обговорення щорічних Конституцій під спільною назвою “**Оборона України**”. Сеймові постанови 1527, 1591, 1609, 1613, 1620, 1654 та ін. кажуть про збільшення регулярних військ для захисту України, про утримання реєстрового козацького війська і характер його діяльності. Українські військові частини першої половини XVII ст., які формуються українським шляхетством і реєстровим гетьманом, складаються із Запорозького війська, шляхетських кварцярних частин, які називаються Українським коронним кварцярним військом, і надвірних козацьких хорунгв. Сеймики обговорюють сутність козацьких чинів і лицарських рангів в українському війську, про службу польських і українських гетьманів. Неодноразово підіймається питання про сутність гетьманської влади. Наприклад, 1667 року Чернігівський сеймик висловлюється про недоцільність призначення гетьманів дожиттєво.⁽¹⁰²⁾ 1710 року Подільський сеймик стає на захист збереження прав і привілеїв гетьманів.⁽¹⁰³⁾ В часі розвою шляхетської демократії сеймики ухвалюють обрання гетьманів і про їхнє нагородження. Наприклад, 1671 року Київський сеймик затверджує на гетьманство Михайла Ханенка, а наступного року рекомендує нагородити його.⁽¹⁰⁴⁾ Київські депутати прохають 1671 року на Варшавському Сеймі про допомогу козакам, вірним державі. Шляхетство обговорює козацькі проблеми і кваліфікує політичні дії козацтва. Так, 1666 року Брацлавський сеймик приймає рішення про переслідування гетьмана Павла Тетері за вбивство воєводи, київського сенатора Виговського, колишнього гетьмана. Цього року у зв'язку з утворенням Миргородського воєводства⁽¹⁰⁵⁾ засновано і проведено сеймик. При перших непорозуміннях поміж королем і козацтвом місцеве шляхетство виступає посередником. Шляхетські депутати беруть участь в укладанні угод короля з козацтвом. 1672 року Брацлавський сеймик навіть висловлюється не укладати угоди з гетьманом Ханенком без участі шляхетства.⁽¹⁰⁶⁾ За всю історію парламентаризму таке шляхетське право було зігнороване чи не єдиний раз. Шляхетство рішуче протестувало проти так званої Андрусівської угоди, на яку не були допущені депутати шляхетства від України.⁽¹⁰⁷⁾

Козацтво, реєстри якого склалися з місцевих елементів, з поміж інших станів найяскравіше виражає українські національні інтереси, але іноді прагне досягнути їх незаконодавчим шляхом соціальних зрушень. Місцеве шляхетство підтримує домагання козаків примножити національні права, прагне втілити їх у життя шляхом законотворення, а тому рішуче заперечує будь-які анархічні вияви, які подекуди виникають у посполстві і козацтві. Козацькі заворушення

в ті часи виникають з різних причин - насамперед, внаслідок боротьби шляхетських партій (литовського, польського і українського походження) за впливи в козацтві. Цьому сприяє соціальне підґрунтя - на східних кресах колонізоване селянство не бажало цілковитого закріпачення за поміщиками (такі селяни мали вольність на час) і тому залюбки підтримувало заворушення. Це було джерелом покозачення населення, яке наслідувало козацькі звички і спосіб існування, але не отримувало вольність відповідно до станових прав. З цього середовища з середини XVII ст. породилася низка бунтарів і самопроголошених гетьманчиків. Прислів'я "Де два українці, там три гетьмани" потрібно відносити саме до таких діячів. Службове козацтво, вписане до реєстру Запорозького війська і яке перебувало при хорунгах, належало до лицарського стану і користувалося шляхетськими правами. Заворушення покозаченого населення і подекуди участь у них козаків розглядаються Сеймами і сеймиками в руслі "сваволі домової" (військової, шляхетської, козацької, селянської, ін.). 1649 року Адам Казановський виступив на Сеймі з приводу Хмельниччини. "(Violationem legum et oppressionem) порушення прав і утиски козаків, - каже він, - в цьому винна, напевно, шляхта. Козаки здавнини володіли упривілейованими вольностями і відважно служили Речіпосполитій".

Чин **гетьмана** відомий у Чехії як цивільний чиновник. З XIII ст. гетьмани служать на старостинському уряді в Моравії і Шльонську (наприклад, гетьман Моравського маркграфства) 1547 року засновано адміністративний уряд гетьмана міста Праги. В Польщі, Литві і на Україні гетьман посідає вищий військовий уряд.⁽¹⁰⁸⁾ Першим гетьманом в Польщі вже був 1461 року Петро Дунін. Першим великим польським гетьманом 1492 - 1499 років був галицький староста Станіслав Ходецький.⁽¹⁰⁹⁾ Існував чин гетьмана Київського князівства з правами головнокомандувача української армії. З часом функції українського гетьмана питома змінюються.

Перші відомості про парламентарну діяльність козацьких провідників через давнину часу носять вривчастий характер. На супліку українського гетьмана Венцеслава Святоловича (Wencęslaw Świętoldowicz) про зневагу литовських чинів до української шляхти 13 квітня 1409 року польський король Ягелло оголошує привілей про урівняння прав польського, литовського і українського лицарства і народів⁽¹¹⁰⁾. 7 березня Збігнев Олесницький отримує від короля Варненчика привілей про підтвердження українських прав і про обрання місцевим шляхетством чиновників земських і міських судів. 1511 року на Піотрковському Сеймі за поданням українського гетьмана розглянуто проект організації козацьких військ. Вперше посаду українського гетьмана внесено до

Дмитро Вишневецький (Байда), засновник Запорозької Січі, український гетьман б. 1512-1514 років.

постановчої Конституції 1506 року. Тоді гетьманував Креслав Лянцкоронський, який походив з сенаторської родини і був зятем кн. Острозького. За його наказом введено посаду кошового отамана на Запорозькій Січі. 1520 року на шляхетському з'їзді у Львові розглянуто питання оборони південно - східних кордонів. Особливу роль у цьому відведено козацькому війську і його гетьману хмільницькому старості, придворному шляхтичу Креславу Лянцкоронському і його брату кам'янецькому старості Станіславу. Вислідом такого рішення був козацький похід на Очаків, де Лянцкоронський отримав три перемоги.⁽¹¹¹⁾ На Сеймі 1533 року наказний гетьман Остап Дашкович оголошує проект побудови фортець на дніпровських островах, не затверджений за браком коштів. Гетьман Венцеслав Хмельницький (Wężyk Chmielnicki) неодноразово виступає на Варшавських Сеймах. 7 липня 1563 року він отримує королівське підтвердження Сигизмунда Августа про урівняння прав польського, литовського і українського шляхетства, а 5 червня 1569 року бере участь у знаменитому Люблінському Сеймі. В сеймовій парламентарній діяльності беруть участь наступні гетьмани Дмитро і Михайло Вишневецькі, Остап Ружинський (або Рожинський), Григорій Свірговський (Grzegorz Świrgowski).

З 70-х років XVI ст. можливо докладно простежити розгляд козацького питання на Вальних Сеймах і реформування козацтва. 5 червня 1572 року король Сигизмунд Август укладає Ординацію про запорозькі вольниці, яку вручає руському воєводі Ежі Язловецькому. Її тези наступні: 1. Низовці, які постійно перебувають на Запоріжжі, приймаються на королівську службу і отримують

платню з королівської скарбниці. 2. Всі низовці, не тільки ті, що отримують платню в почоті, вилучаються з-під влади цивільної адміністрації і віддаються під судівництво старшого над усіма низовими козаками Яна Бадовського. 3. Осередком козацької адміністрації є Біла Церква. 4. Козаки вилучаються від будь-якої зверхності, окрім королівської і гетьманської, за винятком гвалтівних і кривавих справ, коли вони підлягають загальній юрисдикції.⁽¹¹²⁾ У виконання королівського наказу 1572 року коронний гетьман Миколай Язловецький створює перший реєстр, який дійшов до нас.⁽¹¹³⁾

Реформування козацтва проведено королем Стефаном Баторієм за гетьманування Федора Богдана (Teodor Bogdanko). Гетьман був українського шляхетського роду, який поріднився з найповажнішими польськими і волоськими родами. До гетьманування Богданко був волоським господарем, проте не полишав мрії служити в польському королівському почоті. Саме тому він утримував своїм коштом козацьке військо на Поділлі, де перебував частіше, аніж в Молдавії. Його мрія не збулась, і коли турки поставили молдавським господарем Івону, Богданко остаточно пов'язує свою долю з Україною.⁽¹¹⁴⁾ Саме з тих давніх часів козацької реформи Баторія в Європі поширено думку про Орден “з племені запорогів” як форпост європейської цивілізації. Така думка існувала навіть тривалий час після знищення царицею Катериною другою Запорозької Січі.⁽¹¹⁵⁾ Історик Романович-Славатинський пише: “Стефан Баторій 1576 року дарує українському (малоросійському) війнству організацію, утворивши генеральну і полкову старшину. Відповідно до 18 артикулу Статуту (в якому сказано “гідності і чини простим людям не давати”) шляхетство злилося зі старшиною”.⁽¹¹⁶⁾

Єжі Осолінський, портрет із зібрання Кабінету Русин у Кракові.

З початку свого панування Баторій звертає особливу увагу на Україну, де намагається втілити широке коло державно-правових реформ. Численна українська делегація присутня на коронації Баторія. 1576 року король приймає козацьку делегацію у складі Івана Сіверного, Хведора Захвостного, Симона Поховського і Марека Вінницького. Два роки поспіль до Львова на зустріч з королем прибувають козацькі делегати на чолі з Андрієм Лиханським у складі Івана Подолянина, Матвія Діда, Івана Клінка і Пилипа Козика (Козепа). Після переговорів було прийнято “Постанову з низовцями”. Очевидно, що велика заслуга в спонуканні короля провести реформи на Україні була тодішнього гетьмана Міхала Вишневецького, про якого згадано і в королівській постанові.

Сутність реформи було викладено в Ординації, якою українського гетьмана наділено удільною владою, з 20-тисячного козацького набору відібрано найкращих вояків, з яких сформовано 6 сталих полків з укладанням реєстрів у кожному по тисячі “молойців”, засновано столицю у відвойованому у Московщини Батурині (який до завоювання належав Осолінським), де утворено **Український Трибунал**.⁽¹¹⁸⁾ Отже, при Баторії відбувається зародження козацького самоврядування і української державності. Цей управлінський адміністративний орган король засновує в часі оголошення Московією війни і початком агресії на Лівобережне Подніпров'я. В інструкції королівського посла повітовим сеймикам перед Вальним Сеймом, який скликається на 14 січня 1578 року, Баторій каже “про велику небезпеку і тривогу в Короні від різних ворогів”. Король повідомляє про заворушення в Гданську і одночасний напад московитів і татарів на Україну. Він отримав від Полубенського відомості про висунення Московією територіальних претензій на пруське помор'я, “на землі руські (українські і білоруські) так само свої претензії аж до Вісли ґрунтують. Це всім відомо давно”. Тому “найпершим питанням на Сеймі мусить бути оборона, без якої, як повідомлено (агентом), важко надалі залишатися Речіпсполитій у цілості і спокою.”⁽¹¹⁹⁾ Українське шляхетство і лицарство звертаються до польського короля з проханням єдиного управління Україною і заснування спеціальних державних адміністративних органів. Вислідом такого звернення був королівський привілей від 19 квітня 1579 року про утворення Українського Трибуналу, вищого гетьманського правління на Україні.⁽¹²⁰⁾ В тогочасних актових документах наряду зі старими назвами нова самоврядна країна (państwo) починає називатися **“УКРАЇНА”**. “Зглядом і увагою великих праць лицарства українських (руських) військ,- сказано в королівському привілейі,- які вони показали і завжди оказують в обороні і розширенні спільної вітчизни від су-

постатів і зарубіжних загарбників, а найбільше від іноплеменних магометанців і бусурман, які плундрують вітчизну і поневолюють християнський люд, як нещодавно сталося в нашому королівстві, але милістю Божою і звитягою вірного нашого гетьмана українського (руського) Богдана і військами його козацькими героїчно відвернуто і відплачено, підтверджуємо всі права, вольності і привілеї того війська і українського (руського) народу, антецесорами нашими постановлені й утверджені, як із віків у них бувало, нехай так буде в вічні часи, нехай ніхто не наважується відмінити і порушувати права і вольності набутих всіляких добр і маєтностей, а вільні вони розпоряджатися (шафувати) ними по своїй волі і судитися за них в своїх судах земських і міських, в яких засідати вибраним від лицарства особам і судити своїми правами і українськими (руськими) статутами; а особам, що належать до військового лицарства, належить судитися в обозах і таборах своїх від суддів військових, яких Ми в кожному полку звеліли призначити, однак справа до них належить про тяготи воїна і його рухомого маєтку, допоки хто козакує і вписаний у військові реєстри, а після повернення в повіти й околиці вони почнуть судитися в повітових і міських судах як шляхетський стан і українське (руське) шляхетство, що перебуває в рангах, на посадах і в реєстровому козацтві, що має єдність і рівність з польським і литовським шляхетством, як при першому об'єднанні України (Русі) з Польщею і Литвою уложено і затверджено, і Ми це підтверджуємо і заховуємо. Українському (руському) Трибуналові проводити справи свої в пошанівку в нашому новоствореному місті Батурині, а як буде потрібно, то і в Черкасах; українському (руському) гетьманові належить резидувати в тому місті, а в Черкасах мати свого помісника (наказного гетьмана) з військового генералітету, який Ми значно розширили і заоздобили, збільшивши класи товариства бунчукового, військового і

значкового, яким перебувати під бунчуком і при полкових хоругвах, а бунчук жалуємо Ми гетьманові на знак його звитяги з своїм військом над азіатичним народом, від якого і цей клейнот здобутий працею гетьманською і кровію козацькою". Вперше в українській історії 1576 року польський король вручає українському гетьманові Вишневецькому клейноти - булаву або жезл державного правителя, знамено з гербом Білого Орла і бунчук. Стефан Баторій затверджує гетьманську печатку з гербом із зображенням лицаря з самопалом з ковпаком на голові навскіс і рогом збоку⁽¹²¹⁾. Українські гетьмани визнаються репрезентантами і військовими правителями Української республіки. Баторій додає до українського генералітету двох генеральних осавулів і одного генерального бунчужного, а в полки призначає по одному судді і писарю. Місцевим шляхетським сеймикам (Київському, Брацлавському, Волинському, а згодом і Чернігівському) надане виключне право обирати чиновників Трибуналу. Український Трибунал збудовано у вигляді міністерств. Змістовно дослідити характер його діяльності неможливо, бо актові документи були знищені ще за часів Хмельниччини. На момент утворення, тобто 1579 року, Український Трибунал складався з семи департаментів:

- 1-й - з них означав верховний уряд і звався **Генеральною канцелярією** з верхньою апеляцією, звідки виходили гетьманські універсали і всі накази;
- 2-й - **Генеральний міський суд**;
- 3-й - **Генеральний земський суд**;
- 4-й - **Комісаріат з ревізії підкоморських справ**, до складу якого входила Дирекція над громадськими будовами, шляхами і переправами;
- 5-й - **Скарбова канцелярія**, яка відала національними прибутками і видатками;
- 6-й - **Військовий регімент** - міністерство з управління реєстровим козацтвом і іншими українськими військами;
- 7-й - **Ревізійний комітет** над скарбовими і військовими рахунками з фіскальством над чинами і адвокатами.

З часом гетьмани набувають новий ступінь самостійності (право міжнародної діяльності, культура), разом з чим збільшується кількість трибунальських урядів. Гетьман отримує право надавати військово-шляхетство з умовою затвердження у Варшаві. Деякі відомості про діяльність Українського Трибуналу знаходимо серед польських коронних архівів. Так, 1590 року Вальний Сейм розглядає питання про діяльність Трибуналу і вносить положення до Конституції про вирішення судових позовів поміж козаками, з одного боку, та українською шляхтою і державцями. Довідуємося, що щорічно на початку діяльності Трибуналу депутати від шляхетства в Трибуналі обирають інстигатора (прокурора).

Герб Запорозького війська кінця XVI - середини XVII ст.
як символ Української Речіпосполитої.

Дозорці (наглядчі приватних маєтностей) передають інстигатору докладні відомості про позови і характер правопорушень. Далі трибунальський маршалок наглядає за чинністю подання позовів до трибунальських судів, які перебувають під юрисдикцією старости. Коронний підскарбій сплачує дозорцям витрати відповідно до вказаних реєстрів⁽¹²²⁾. З діяльністю Українського Трибуналу пов'язані імена гетьманів Федора Богданка, Павла Підкови, Якова Шаха, Михайла Ружинського, Павла-Северина Наливайка, Самійла Кішки, Петра Конашевича-Сагайдачного, Михайла Дорошенка, Григорія Чорного, Івана Кулаги-Петражицького. В тогочасній українській автономній державі вся повнота влади належала шляхетському стану, тому форму правління визнаємо як шляхетську республіку. Різні трибунальські уряди мають очевидну політичну орієнтацію. Якщо в Генеральній канцелярії головує український гетьман, то Військовим регіментом, також підпорядкованим українському гетьманові, опікується коронний гетьман. Обрання українського гетьмана проводиться реєстровим козацтвом після обговорення кандидатур місцевим шляхетством з обов'язковим представленням польського коронного гетьмана для затвердження королеві. Середньовічний придворний королівський історик Теодор Завацький наводить низку документів з діяльності Українського Трибуналу. В наказі Сигизмунда третього 1607 року сказано про переписання земських книг в Україні. Для цього, каже король, обивателі мусять оплатити працю земського писаря, якого "в Трибуналі воєводств Київського, Волинського і Брацлавського призначено" як шляхетського депутата. Король наголошує, що такою працею мусить займатися "Trybunal ich"⁽¹²³⁾. В Конституції 1611 року сказано, якщо "на осідлих маєтностях людей шляхетського стану в українських воєводствах козаки незаконно володіють добрами, то такі справи потрібно вирішувати в Трибуналі"⁽¹²⁴⁾. Наведемо ще один документ з діяльності українського уряду. В універсалі гетьмана Григорія Ізаповича від 20 січня 1607 року сказано: "Як вірні слуги короля Його mostі пана нашого і Речіпосполитої, не бажаючи не дбати про обов'язки наші лицарські, доносимо нашу пересторогу до відома Вашої милості як (голови) уряду українського, щоб у Вашої милості вважалися дбайливими (в лепшей опатрености быти рачили) і не зневажали замислу бусурманського, про що є певні відомості. Чекаємо, щоб Ваша милість без затримок виконали обов'язок своїх урядів і надіслали до інших українських міст і далі на волость, і самі піклувалися як уряд України"⁽¹²⁵⁾.

Сейм 1579 року оголошує королівську протекцію над українським козацтвом. Король перебирає виключне право при порушеннях закону карати козаків. Підвищення ролі й авторитету козацького

чину відбувається за гетьманування Яна Оришовського (або Оріховського), галицького шляхтича гербу "Правдич". Гетьман бере участь у конвокаційному Сеймі, який 1 лютого 1587 року розпочав діяльність у Варшаві. 28 лютого Оришовський виступає з промовою про власні здобутки в управлінні Україною, прохаючи про платню і нагороди козакам. Він був великим диваком. Під час сеймових засідань одягався по-грецьки, а коли зачитували його подання, серед депутатів сів на підлогу по-турецьки, затиснувши під себе ноги. З перервами він був реєстровим гетьманом до середини 90-х років.⁽¹²⁶⁾ В козацькому реєстрі 1581 року Оришовського третину складають шляхтичі.⁽¹²⁷⁾

1578 року депутати українського шляхетства звертаються до Сейму з питанням про збіглих, яких відшукують поміщики відповідно до Литовського статуту. Баторій оголошує привілей "Про слуг і збіглих хлопів у Київському, Волинському і Брацлавському воєводствах"⁽¹²⁸⁾. Король Сигизмунд 1589 року наказує давати судові староства українських замків не дідичам, а людям гідним і заслуженим.⁽¹²⁹⁾

На Вишньському сеймику 1587-1588 років вперше гостро постає питання про козацтво при маршальстві галицького підкоморія Прокопа Рашке, що сталося під час розгляду питання про сутність гетьманської гідності. Говорили, що по смерті Синявського польську польну гетьманську булаву треба віддати Язловецькому, а проти міркувань канцлера Замойського, нібито великий гетьман не потребує польного - що польний гетьман підпорядковується великому і тільки за його представленням може відбутися номінація польного. Сеймик 1588 року відбувається під небезпекою захоплення Львова Язловецьким. По завершенні сеймика каштелян Гербурт порозумівся з Костянтином Острозьким, давши йому подарунки, а низовців залучено до королівської служби. Язловецький змушений піти з під Львова.⁽¹³⁰⁾

Сейм 1590 року, насамперед, присвячено проблемам України. На ньому прийнято Конституцію "Про порядок у низовців і на Україні"⁽¹³¹⁾. Коронного гетьмана зобов'язано опікуватися козацькими турботами. Розглянуто діяльність Українського Трибуналу, при цьому наголошено, що вищі козацькі чини (гетьман, ротмістри, сотники, сотенна старшина) мусять бути шляхетського походження і осідлими.⁽¹³²⁾

Перші козацькі заворушення Косинського і Наливайка засуджуються шляхетством. 1593 року Володимирський сеймик каже "про велику небезпеку панства короля Його mostі від самоуправства українного від козаків", які захопили "чимало замків, міст і селищ українських... що належали братії нашій, шляхтичам цих країв"⁽¹³³⁾. В інструкції Волинського сеймика депутатам на Сейм від 10 січня 1595 року сказано, що

“небезпека і свавілля українське були достатньо покарані і заспокоєні”. Далі волинська шляхта наказує поклопотатися про потреби князів Вишневецьких, зокрема небіжчика черкаського старости Олександра Вишневецького, які “свою кров проливали маєтності втрачали... на Україні своїм коштом побудували замки - Корсунь, Чигирин, Іллеві гори”.⁽¹³⁴⁾ 14 січня на луцькому з’їзді волинська шляхта в імені маршалка Костянтина Острозького звертається до володимирського шляхетства: “Вельможні, уроджені, милостиві і ласкаві панове, браття наші! Віддаємо служби наші братерські ласці вашим милостям нашим ласкавим панам і братії. Повідомляємо вашим милостям, коли ми зібралися в Луцьку на земські міські рочки для вирішення наших справ, то отримали переконливі відомості, а разом і записки вельможного пана Його милості князя Костянтина Острозького, київського воєводи, про скупчення великого війська свавільних людей. Вони за звичаєм стороннього ворога захоплюють замки і міста як Його королівської мості, так і шляхетські, людей забивають, мордують, палять і до присяги собі на послушенство приневолюють, що викликає небезпеку Речіпосполитої... Вбачаємо потребу ознайомити з цим як Його королівську мость, так і пана гетьмана... Пропонуємо вашим милостям, нашим ласкавим панам і браттям, прихилитися до цієї нашої постанови отже, позовів один проти іншого не починати, не розглядати, а краще обміркувати питання безпеки”.⁽¹³⁵⁾ Сейми 1592 і 1596 років розглядають проекти репресій проти бунтівників, проте пропозиції про касування козацьких прав більшістю голосів не були прийнятими.⁽¹³⁶⁾ Під впливом відомостей про повстання самопроголошеного гетьмана Криштофа Косинського Сейм 1593 року приймає Конституцію “Про низовців”, якою скасовано королівську протекцію недоторканості козаків і дозволено без попередніх судових рішень давати відсіч збройним заколотникам.⁽¹³⁷⁾

Виступ Северина Наливайка вирізняється державотворчим спрямуванням. Вперше в козацькому середовищі запропоновано реорганізувати Річпосполиту в унію трьох держав Польського королівства, Великого Литовського і Українського (Руського) князівств. На цьому підґрунті українське шляхетство і козацтво розігрують різні політичні комбінації - панство підіймає питання про українські права, а Наливайко 16 жовтня 1594 року розганяє Брацлавський сеймик.⁽¹³⁸⁾ Йому прагне перешкодити брацлавський міський писар Тихон Байбуза, пізніше обраний реєстровим гетьманом. 17 жовтня брацлавська шляхта оскаржує дії Наливайка і записує про це до земських книг: “6 вересня 1594 року розпочато в Брацлаві міські судові рочки. Козаків тоді не було. Під час відправлення рочків Наливайко зі своєю дружиною прибув з Кілії і Тягині, де зазнав поразки (сромєн). Він втру-

тився в засідання міського суду і грозився через своїх посланців міському писарю Байбузі. Писар не побажав розбиратися в Брацлаві і порадив нам звернути рочки. Тому (шляхтичі) мушили роз’їхатися з Брацлава. Коли ми з’їхалися у Вінницю для обрання депутатів до трибунальських судів... щоб нас не вважали спільниками Наливайка, то з-поміж себе послали до козаків нашого брата Григорія Цурковського... Але вони нашого посла пана Цурковського зневажили (загамовали) і нам не повідомили свою волю”.⁽¹³⁹⁾

Виникає так зване Наливайківське братство, яке на взірець Польського королівства прагне розбудувати Українську Річпосполиту. Розвиток подій найбільше загрожує інтересам литовського шляхетства. 1595 року литовський гетьман Миколай Радзивіл оголошує універсал до духовенства і литовської шляхти про організацію оборони проти козаків Семена (Северина) Наливайка.⁽¹⁴⁰⁾ Наливайківці мають підтримку православного і греко-католицького духовенства. Серед прихильників був Мелетій Смотрицький, який під прізвиськом Теофіла Орфолога 1610 року видає в друкарні Наливайківського братства у Вільно працю “Trenos, to jest lament albo narzekanie Cerkwie na synu wyrodne” про занепад східної церкви.⁽¹⁴¹⁾ В наступному творі “Apologia peregrinaczej do krajow wschodnich” Смотрицький вже підтримує церковну унію, лише яка, на його думку, могла б вивести Україну (Русь) з занепаду.⁽¹⁴²⁾ В праці “Weryfikacja niewinności” Смотрицький проголошує, що “українець (русин) є шляхетним давно. Не віра робить українця українцем, поляка поляком, литвина литвином, а походження і кров”.⁽¹⁴³⁾

В часі поширення в народі пліток про заснування Українського князівства на чолі з князем, яким би був Наливайко, сенатор, київський католицький єпископ Юзеф Верещинський, українського роду з Холмщини,⁽¹⁴⁴⁾ розробляє проект утворення Великого Українського князівства в Лівобережній Україні. 1594 року на Київському сеймику Верещинський підіймає питання про заходи безпеки України, для чого пропонує заснувати “лицарську школу коронних синів на Україні”.⁽¹⁴⁵⁾ Два роки поспіль Верещинський пропонує проект Українського князівства Замойському з метою винесення на Вальний Сейм. І хоча його не було затверджено, з того часу в боротьбі за новий ступінь самостійності українські шляхетські депутати неодмінно посилаються на вказаний проект. На думку Верещинського Українське князівство, яке перебуває в унії з Польським королівством і Великим Литовським князівством, має бути збудованим у вигляді козацької республіки. На чолі країни стоїть князь. Він зі своїм полком має дістати на утримання місто Переяслів з “усіма хуторами”. Як військовий начальник керує країною гетьман. Він має власний окремий полк, а для себе Лубни з околицями. В новітній державі шляхтичі “повинні нести рівні обов’язки з Запорозьким

військом”. До князівства прилучається частина білоруських земель.⁽¹⁴⁶⁾ Вказаний проект розроблено з очевидним протимосковським вістрям. За українські самостійницькі переконання Верещинський потрапив в немилість при королівському дворі, а зраджений козацтвом Наливайко був страчений.

Варшавський Сейм 1601 року скасовує прийняту баницію про запорозьких козаків. Підтверджено недоторканість козацьких маєтностей під час військових походів, а у випадку смерті - перехід до нащадків. Обіцяно віддати Терехтемирів по смерті володаря.⁽¹⁴⁷⁾

Питання про походи козаків проти Отоманської імперії, ряд яких проведено за приватною ініціативою східноукраїнських магнатів, неодноразово розглядаються Сеймами і сеймиками. На Сеймі 1605 року висловлено побоювання, що через такі походи може розпалитися війна з турками⁽¹⁴⁸⁾ Шляхетство обговорює наслідки походів 1606 року, під час яких взято Варну і Кафу. З цього вийшов конфлікт, бо, буцім-то, козаки вивезли з Варни 180 тисяч золотих. Король пропонує шляхті опікуватися дисципліною запорозького козацтва або зайняти їх в іншому місці корисною для держави службою. Він оголосив шляхті, якщо справа не дійшла до польсько - турецької війни, то лише через ускладнення останньої з Персією. Підтвердивши владу старост і підстарост над запорозькими козаками, які живуть у королівських маєтностях, і послушенство до володарів духовних і світських панів, Сейм заборонив козакам самочинно збиратися і виходити з Запоріжжя під загрозою застосування до них Корчинської конфедерації. Така постанова обходила заможне і середнє козацтво, яке саме було землеволодарями - панями, а отже не мусило комусь коритися.⁽¹⁴⁹⁾ На Сеймі також прийнято Конституцію “Про переписання Київських земських книг”, для чого призначено шляхетських депутатів Стефана Немирича і Федора Суцанського Проскуру.⁽¹⁵⁰⁾

Конституція 1609 року “Про запорозьких козаків” розглядає питання про козаків, “які мешкають у Наших коронних маєтностях”. Вказано, що вони іноді не визнають влади королівських старост і панів, хоча і мають у себе гетьманів і “осібну форму свого судівництва”. Призначено комісію. Сейм поручив „дати їм старшого” (тобто обрати шляхетством гетьмана) і забезпечити у них управління, яке було при попередніх королях. Визнано доцільним використати запорозьких козаків у московській війні.⁽¹⁵¹⁾

На Сеймі 1611 року козацьке питання взагалі не розглядається. Шляхта скаржилася королю, що їй самій “українське свавілля наносить великі і нестерпні збитки і образи під приводом служби королеві”. Король пообіцяв, що не буде забирати шляхту в військову службу під примусом, як тільки при надзвичайній державній потребі і не інакше,

як видаючи особливі приповідні грамоти людям шляхетного звання на право формування козацьких рот.⁽¹⁵²⁾

Грудневий Сейм приймає постанову “Про козаків і про свавільних людей”, якою оголошено незаконними самочинно обраних в ряді козацьких полків суддів і отаманів. Для з’ясування питання на прохання брацлавської шляхти коронний гетьман відправив депутатів шляхетства до Переяслава. Останні оголосили козакам, що до них придуть призначені комісари, які роз’яснять про козацьке управління і платню.⁽¹⁵³⁾ На Сеймі прийнято Конституції “Обрання посольських депутатів у Київському воєводстві”⁽¹⁵⁴⁾ і “Депутати воєводства Волинського”.⁽¹⁵⁵⁾ Вказана Конституція затвердила рішення Київського сеймику про засади більшості голосів під час елекції посольських депутатів.⁽¹⁵⁶⁾

1615 року король надсилає на предсеймові сеймики інструкцію з викладенням історичного нарису воєн з турками і татарами та перебіг козацьких справ.⁽¹⁵⁷⁾ На Сеймі козацькі депутати домагалися більшої автономії і урівняння в правах зі шляхтою.⁽¹⁵⁸⁾ По завершенню Сейму король надсилає “запорозьким молодцям” грамоту, в якій сказано, щоб все Запорозьке військо залишалось на своїх місцях, зберігало управління і суд, не приймало до себе біглих, не нападало на сусідні держави, не виїжджало в коронні і литовські волості, не пригнічувало і не ображало людей. Король пообіцяв запорозцям акуратно виплачувати платню.⁽¹⁵⁹⁾

В королівській інструкції сеймикам від 20 січня 1616 року сказано, “що над Річчюполитою нависла велика небезпека від козацького свавілля.” Король повідомив, що 40 тисяч осіб без найменшого на те права прагнуть вписатися до реєстра Запорозького війська і називають себе козаками.⁽¹⁶⁰⁾ В пропозиції Сейму 1616 року сказано, що московську війну породив шляхетський гонор. Запропоновано потурбуватися про дисципліну в війську. Висловлено обурення, що в Речіпосполитій всі з їзди відбуваються під дзвін зброї, сеймики нібито полки, а Сейм як ціла армія.⁽¹⁶¹⁾ У вересні на Сеймі оголошено, що козаки “нібито утворюють у великій Речіпосполитій іншу республіку”. Ухвалено провести ревізію козацтва, до якої залучити, насамперед, знаних лицарів, а козацьких самозванців покарати. Для впровадження закону запропоновано ввести при старостах посади інстигаторів.⁽¹⁶²⁾

У жовтні 1617 року королівські комісари проводять в Житомирі нараду з сенаторами, урядниками і шляхтою Київського воєводства з козацького питання. На ній пролунали приватні думки впорядкувати кількість козаків до найменшої межі. Кожному реєстровому козаку встановлено платню по червінцю. Самозванцям заборонено називатися козаками і претендувати на особливу юрисдикцію. Вказано, що дарований

королем запорозьким козакам Терехтемировський монастир мусить слугувати притулком для старих, хворих і поранених, а не місцем збору.⁽¹⁶³⁾

Сейм 1618 року присвячено проблемам московської війни і оборони України. У вересні 1617 року король надсилає предсеймову інструкцію, в якій каже про небезпеку татарського нападу на Україну, пригадує, що королевич Володислав замість того, щоб вирушити на Москву, змушений піти на Україну і залишив там частину війська. Питання про оборону України було визнане стратегічним ще на Сеймі 1616 року.⁽¹⁶⁴⁾ Перед Сеймом сенатори обговорюють це питання. Чарковський наголосив, що затримка королевича на Україні до кінця вересня означає перенесення військової компанії проти Москви на весну 1618 року. Сенатор овідомив, що за рекомендацією Острозького король послав свого сина на Україну, а не відразу на Москву.⁽¹⁶⁵⁾ Сенатори обговорили дату зібрання Сейму. При цьому Острозький попередив, що різні приватні впливи на сеймиках можуть викликати прийняття шкідливих ухвал.⁽¹⁶⁶⁾ Його підтримав Осоліський.

Король повідомив предсеймовим сеймикам, що справа оборони України досі не врегульована з фінансового боку, хоча кілька попередніх Сеймів обговорювали питання про платню коронному війську і реєстровим козакам. Для цього щорічно необхідно 60 тисяч злотих, проте така сума не може бути виплаченою з надвірного скарбу.⁽¹⁶⁷⁾ На Серадзькому сеймику виступив архієпископ В. Гембіцький. Питання оборони України він запропонував розв'язати шляхом заснування на українських полях сталих жолнерських колоній, подібних до тих, які творили у себе римляни. На їхній базі можливо розбудувати для шляхетської молоді Українську лицарську школу. Промовець пропонує провести ревізію маєтностей на Україні і зміцнити реєстрових козаків. Гембіцький наголошує, що через чорноморські походи козаки були причиною конфліктів Польщі з Туреччиною, тому пропонує перетворити "Запоріжжя на bastion оборони".⁽¹⁶⁸⁾ Сеймик Руського воєводства наголошує, що польсько - турецьке порозуміння відкриває шлях до московської компанії. В інструкції волинської шляхти звернено увагу на недопущення будівництва Туреччиною військової фортеці в гирлі Дніпра. Галицький сеймик висловився, що для війни з Московією достатньо скликати посполите рушення лише в українських воєводствах. Галицькі шляхтичі запропонували за допомогою гетьмана і українських старост прилучити Запорозьке військо до скарбу Речіпосполитої і безпосередньо підпорядкувати королю, отже, щоб козацьке військо стало королівським. Кілька сеймиків дискутують питання про побудову замків на Україні.⁽¹⁶⁹⁾

На прикладі 1618 року наведемо склад українського представництва від шляхетства на Варшавському Сеймі: Стефан Немирич від Київського воєводства; коронний референдар Ян Свенто-

славський, трембовельський староста Петро Ожга, саноцький стольник Єжі Стано, перемишльський підсудок Ян Дуніковський, грубешівський неміський староста Ян Жолкевський і Марек Стадницький від Руського воєводства; липницький неміський староста Ян Миколай Боратинський від Галицької землі; волинський чесник Лаврентій Деревинський, волинський ловчий Міхал Хрїницький, Януш і Костянтин Острозькі, Олександр Пузина і Абрахам Сенюта-Лаховський від Волинського воєводства; саноцький підсудок Миколай Козловський від Подільського воєводства; брацлавський земський писар Олександр Кропивницький від Брацлавського воєводства.⁽¹⁷⁰⁾

3 лютого 1618 року Сейм відкрив засідання. З українського питання була найцікавішою промова Жолкевського. Він запропонував послпльству використати потужні козацькі сили в московській війні, які належить передати для допомоги королевичу. При цьому він зауважив, що козаки будують всередині Речіпосполитої окрему плебейську республіку.⁽¹⁷¹⁾ Ухвалено, що у військовий час кварцярний козак отримує 24 злотих щоквартально, а реєстровий козак по 1 дукату на рік. Осібною Конституцією призупинено хід судових процесів усіх учасників московського походу. В Конституції "Про низових козаків" їх прохають перебувати слухняними і за власним уподобанням не воювати із сусідніми державами, а задовільнятися платнею. Порушників Конституції, особливо тих, які будуть воювати з турками, буде оголошено заколотниками. Сейм виділив козакам за участь у війні 20 тисяч злотих. Крім того, вирішено виділити козакам 6 тисяч злотих як компенсацію за човни. Однак, з якоїсь причини гроші так і не були сплачені козакам і вони продовжували воювати з турками.⁽¹⁷²⁾ На наступному Сеймі з приводу татарського вторгнення гетьман Жолкевський запропонував всім учасникам Сейму запитати коронного підскарбія, чому поминки татарам і платню козакам не було сплачено.⁽¹⁷³⁾

Питання про оборону України залишається головним сеймовим питанням і в наступних роках. 11 грудня 1618 року на одному з великопольських предсеймових сеймиків виступає гнзненський біскуп. Він звертається до шляхетства радити про цілість українських країв як про свої власні. Промовець пригадує про розбудову на Україні військових замків, про діяльність "людей з різних країв в речах лицарських славних в обороні, роди яких довгий час там квітнуть". Біскуп докладно розповідає про татарські наїзди на дикі кодацькі поля, про героїчну, але нерідко самодіяльну або, як ми кажемо, свавільну відсіч нападникам. Вони ходили на море і на Москву, каже він а частина їх дійшла до самого Костянтинополя.⁽¹⁷⁴⁾

В Конституції 1619 року "Про козаків" не називаючи українського гетьмана по імені ухвалено "привернути його на службу державі,

а саме для сучасної потреби”, тобто війни з татарами.⁽¹⁷⁵⁾ Київська шляхта доручає послам по-турбуватися на Сеймі, щоб якнайшвидше відбулася комісія з козацьких справ, і не в центрі Київського воєводства, а під Терехтемировим.⁽¹⁷⁶⁾ На попередньому грудневому сеймику київська шляхта вказувала про суперечку поміж козаками і панами з приводу ряду маєтностей. На думку шляхетства козаки незаконно заволоділи маєтками - селом Григоріївим Федора Проскури, Підруччям Олізара.⁽¹⁷⁷⁾ 17 жовтня 1619 року сеймові комісари укладають угоду з українським гетьманом і козацьким військом. Козакам дозволено жити в королівщинах, а не в приватних маєтностях, в іншому випадку вони підпадають під адміністративну юрисдикцію державців. Якщо козаки бажають уникнути її, то зобов'язані протягом 9 місяців залишити великопанські маєтності.⁽¹⁷⁸⁾

Військові козацькі компанії на Чорному морі викликали широкий розголос в Європі. Вони породжують дискусії на сеймиках, що важливіше - педантичне дотримання закону або безпека будь-якою ціною. 1618 року київське шляхетство доручає послам приборкати на Сеймі запорозьких козаків як розбійницьку шайку, які порушують високі міжнародні угоди. Рішуче на захист козаків виступає на Сеймі 1621 року волинський посол Вавринець Деревинський (Држевінський)⁽¹⁷⁹⁾. Але вже наступного 1622 року волинське шляхетство звертається до Сейму з вимогою вжити заходів для утримання козаків у порядку, дії яких можуть викликати війну із султаном. У Конституції 1620 року “Козаки” сказано: “Оскільки у нас дійшло до війни з невірними, бажаючи мати козацьке військо за *stipendiarios* постановою цього Сейму призначаємо їм платню з умовою, щоб вони залишалися під управлінням і владою нашого гетьмана”.⁽¹⁸⁰⁾

Проблеми неспокою на Україні порушені в актах 1623 року - інструкції волинської шляхти послам і в листі “Supplikacji”, в якому автори висловлюються за політичну унію в суспільстві і проти буцім-то фальшивої релігійної. Це підтверджується і люстраціями початку XVII ст. Вони описують козацькі володіння, нібито козаки “жодної повинності ані послушенства не віддають, всілякі пожитки як на полях, так і в річках собі мають, мало не всі ґрунти пригорнули під себе не тільки в містах але і в селах, звідки скарбниця не має жодних пожитків”. (*Lustratio bonorum reipublicae 1622 r. Capitaneatus Kanioviensis*).⁽¹⁸¹⁾

Українська держава часів гетьманування Сагайдачного являє яскравий приклад самостійного шляхетсько-лицарського правління у складі Корони. Українські і польські чиновники неодноразово підкреслюють саме такий статус України. Наведемо приклад: В респонсі київського воєводи Станіслава Жолкевського з України від 28 червня 1617 року сказано, що королівська слава “відома у нашого народу через діяльність Його мості в вітчизні в державах Речіпосполитої”.⁽¹⁸²⁾ Гетьман Сагайдачний утримує реєстр в 10600 козаків. Під час московської війни до війська залучається до 40000 осіб. Сагайдачний кілька разів проводить ревізію реєстру - Ольшанецьку 1616 року з Жолкевським і Роставську з польним гетьманом Конецьпольським.⁽¹⁸³⁾ Українське шляхетство на сеймиках обирає вищих гетьманських урядників. Гетьман опікується не тільки військовими справами, але і українською закордонною політикою, культурою і освітою. При Сагайдачному Україна вже відправляє посольства до сусідніх країн. Як свідчать записки київського шляхтича Якіма Олізаровича Ерліча 1619 і 1620 років Сагайдачний бере участь у варшавських нарадах і Сеймі з приводу хотинської війни. Відомий універсал цієї доби “панів шляхти обивателів воєводства Київського” за підписом київського маршалка Стрибіла 1617 року про зібрання шляхетства під Фастовим для оголошення київським воєводою Станіславом Жолкевським заходів проти порушників закону і свавільних людей. У такі суперечки втягнуте і козацтво. Сагайдачний прагне полагодити суперечки, які виникають при закріпаченні виписаних з реєстру козаків, якщо вони не володіють шляхетською честю. В гетьманському листі королю від 15 лютого 1622 року сказано, що невдовзі після Хотинської війни “старости відразу почали залучати козаків на різні панські роботізни без жодного розбору”, а тому прохає “свавільних старост і правопорушників заспокоїти і покорити”.⁽¹⁸⁵⁾ Сигизмунд третій Ваза в грамоті від 16 січня 1622 року обіцяє гетьманові: “Вам і всьому Війську Нашому Запорозькому Нашу милість і вдячність, яку в усіх потребах обіцяємо робити війську. Скільки подарував вам колись милості

і вдячності Наш славний попередник найясніший польський король Стефан Баторій збільшенням прав і вольностей ваших, Ми не відмовимося подарувати вам у десять разів більше, що тільки побажаєте від Нашої милості”.⁽¹⁸⁶⁾ Після смерті гетьмана Кас'ян Сакович у Києві видає книгу про “зацного рыцара” Сагайдачного.

По завершенні московської війни 18 жовтня 1621 року у виконання сеймової постанови утворено комісію з впорядкування реєстру. Комісарам доручено звести реєстр до 3000, проте козакам, які залишилися на службі, на порядок збільшено платню - разом в 40000 золотих на рік. Реєстрових козаків зобов'язано нести службу на Січі, де утримувати залогу.⁽¹⁸⁷⁾

У гетьманській інструкції запорозьким послам на Сейм 1623 року сказано: 1) щоб король “наказав остаточно заспокоїти стародавню грецьку релігію”; 2) про виправлення козацьких вольностей; 3) про спокійне проживання в королівських, князівських, духовних і шляхетських маєтностях Київського воєводства; 4) щоб козаки у внутрішніх справах судилися власним судом; 5) щоб після смерті товариша, померлого без нащадків, його майно переходило не в розпорядження уряду, а до близького родича, або кому він скаже; 6) про збільшення платні⁽¹⁸⁸⁾.

В інструкції Волинського сеймику 1623 року звернено серйозну увагу на козацьке питання. Не тільки спокій наших країв, наказує послам волинська шляхта, але і безпека держави і міцний мир із турецьким імператором залежить від утримання козаків у слухняності та порядку. На Сеймі виступає з українським питанням київський воєвода князь Костянтин Острозький. 1623 року східноукраїнські магнати на Сеймі підіймають питання про самочинне покозачення населення без відома гетьмана. Сенатор князь Юрій Збаразький заявив: “Потрібно це лихо не приборкувати, а звільнитися від нього”.⁽¹⁸⁹⁾ Сейм люб'язно погодився збільшити реєстр до 5000 і прийняв дві Конституції про козаків.⁽¹⁹⁰⁾ В одній з них “Козацька комісія” (de stipendiarios) він до наступного Сейму поновив дію Конституції 1618 року про платню козакам. У виконання іншої Конституції призначено особливих комісарів (з 8 senatorів і 18 урядників та земських урядників) “для утримання Запорозького війська в належному порядку”, щоб привести його до доброго ладу для служби королю і державі.⁽¹⁹¹⁾

6 лютого 1624 року відкрито черговий Сейм. Маршалок Посольської палати берестейський староста Ян Ловицький зажурливо змалював стан рідного краю. “Болить серце,- каже він,- коли бачиш загибель братів від татарських набігів. Колись квітуча Роксоланія зруйнована. Нічим не зупинити лютості невірних - ані військовими заходами, ані з давніх часів прийнятими способами дружнього ставлення і щедрих дарунків” На Сеймі розглядається питання про

оборону України. Шляхетство підтримує заходи гетьмана Михайла Дорошенка по зміцненню козацтва.⁽¹⁹²⁾ Князь Збаразький побажав, щоб козаки замість непотрібних і малоефективних окремих нападів на турецькі володіння за наказом держави планомірно нищили військову міць султана на Чорному морі. Литовська шляхта на чолі з гетьманом Радзивілом була проти участі козаків у шведській війні під небезпекою спустошення своїх земель. Сейм поновив Конституцію минулого Сейму про діяльність козацької комісії.⁽¹⁹³⁾

Східноукраїнські магнати в боротьбі за трон проти династії Вазів використовують запорозьких козаків для тиску на короля. Один з найбагатших українських панів коронний підчаший князь Християн Збаразький в листі до короля від 20 липня 1625 року називає козацький рух населення війною рабів (bellum servile). Цьому рухові, каже він, співчуває ледь не вся Київська Україна. Місцеві шляхетські роди, одні відкрито, інші приховано підтримують козаків і називають їх своїми визволителями.⁽¹⁹⁴⁾ Переляканий опозицією українського шляхетства Сигизмунд в листах до senatorів починає характеризувати козаків як ворогів держави. “Козаки майже зовсім стали неслухняними,- пише він,- і вже не звертають уваги ані на заборони короля, ані на сеймові постанови. Зараз всі вони пішли на Запоріжжя для нападу на володіння турецького імператора. Вони можуть втягнути Польщу у війну з Туреччиною”.⁽¹⁹⁵⁾ У другій половині 1625 року в королівській інструкції послам на предсеймові сеймики козацтво також розкритиковане. В документі сказано, що козаки забули обов'язок вірнопідданства і зображують з себе окрему державу. Вся Україна перебуває під їхньою владою. Шляхтич у своєму мастку перестав бути вільним. У королівських містах все управління і влада перебувають у руках козаків. Вони привласнили собі право суду, видають закони. Рік тому вони уклали угоду із султаном-галлою про вступ до нього на службу. Цього року вони пересилалися з Московією посольствами і подарунками. Незважаючи на королівську заборону, пише король, цього року вони три рази ходили на море, де зустріли від турок відсіч.⁽¹⁹⁶⁾

1625 року у Ведмежих Лозах відбулася комісія поміж Запорозьким військом і сеймовими комісарами на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецьпольським для заманіфестування козацьких вольностей. Запорозьке військо приведене до порядку, на Україні діє окремий військовий уряд, але проведення Козацьких Рад і обрання гетьмана („głowę albo starszego swego iako dawnych czasow bywało”) потрібно проводити з відома коронного гетьмана, підтверджено дію військових козацьких судів („sami między sobą sudzicz się maia”), зобов'язано не приймати послів від іноземних держав і самим не відправляти посольства. Комісія повідомляє про обрання гетьманом Михайла

Дорошенка, якому до 18 грудня цього року потрібно укласти 6-тисячний козацький реєстр. В реляції сказано: “Які (козаки) будуть вписані до реєстру, всі разом і кожний окремо вольності і права, надані їхніми мостями королями польськими і зараз пануючим, як предки заживали, використовувати будуть”.⁽¹⁹⁷⁾

Вказана комісія увійшла до Куруківської угоди. Насамперед, козацтво склало перед сеймовими комісарами “Декларацію війська Запорозького”, в 6 пункті якої сказано: “Щоб перебували (козаки) відповідно до давніх звичаїв на Україні в слухняності і доброму порядку. Щоб служили проти всіх неприятелів Речіпосполитої, щоб боронили, як могли, переправи від неприятелів, щоб відповідно до звичайних обов’язків давали його мості пану гетьманові з Дніпра потрібні відомості про неприятелів. Щоб на Запоріжжі, де перебуває сила Речіпосполитої, підтримували порядок. Річпосполита мусить мати облік козаків. Для чого? Використання ними давніх прав і вольностей, привілеїв і юрисдикції в містах Його королівської мості, де шляхетських і духовних добр немає і не може бути. Імена всіх козаків і їхні адреси, де хто мешкає, мусять за підписом старшого бути відсланими до скарбу Його королівської мості”.⁽¹⁹⁸⁾ У виконання Куруківської угоди 6 листопада 1625 року під Кременчуком козаки і комісари уклали “Ординацію запорозьких козаків”. Ординацією призначено шеститижневий строк для укладання реєстру козаків. Визначено 6000 козаків, які перебувають на державній службі. Реєстри мусять бути вручені коронному гетьманові або комісарам, які передають їх до коронної скарбниці, а звіди видані копії старостам для внесення в інвентарі. Реєстровим козакам підтверджено всі їхні права і вольності, і особібно право торгівлі, ловлі риби і звірів з умовою, якщо козаки не будуть зловживати і цим завдавати збитки прибуткам староств. Козацькому війську призначено щорічну платню в 60 тисяч злотих, яку видаватимуть у Києві в Іллін день. Чиновним особам Запорозького війська призначено окремі державні оклади гетьманові 600 злотих, обозному 100, писареві 100, двом осавулам по 150, шести полковим осавулам по 50, шести полковникам по 100, шестидесяти сотникам по 50, військовому судді 100, кожному козаку по 10 злотих. Тисяча реєстрових козаків мусять нести службу на Низу за порогами. Козаки не повинні жодним чином втручатися в замкові, духовні та міські суди. З перших засідань комісії козаки прохали, щоб їм було дозволено жити в шляхетських і духовних маєтностях, де вони мали нерухоме майно. Комісари наполягли на тому, що в таких маєтностях можуть жити козаки, які визнають юрисдикцію землеволodarів. Хто не побажає коритися панам, таких козаків зобов’язано з часу прийняття Ординації протягом 12 тижнів залишити великопанські маєтки. Села, угіддя, лови, землі,

млини й інші маєтності, які козаки незаконно привласнили собі, останні обов’язані негайно без найменшої затримки повернути староствам, державцям і панам-землеволodarям, якщо не доведуть комісарам свого права на такі. Вказано, що у випадку суперечки з паном козак протягом 12 тижнів може продати свій будинок і інше майно людині, яка визнає юрисдикцію пана. Старости і державці повинні дозволити таким козакам вільно зібрати їхній озимий і яровий хліб. Козаків зобов’язано не укладати угоди з іншими державами, не приймати послів від іноземних правителів, не посилати своїх послів до них, не поступати на службу до іноземних правителів. У присутності маршалка Сейму 1623 року 6 листопада 1625 року гетьман Михайло Дорошенко і реєстрові козаки приймають присягу на вірність королю і Речіпосполитій.⁽¹⁹⁹⁾ Присягу затверджують сеймові комісари “для переписання людей війська і для ревізії прав”.⁽²⁰⁰⁾ При укладанні Куруківської угоди присутні депутати українського шляхетства і найзаможніші місцеві поміщики. У виконання Ординації гетьман Дорошенко проводить ревізію реєстра, яку починає з Миргородського полку. Польський гетьман Конецьпольський 5 грудня 1625 року в посланні до шляхти свого Сандомирського воєводства на опатовський сеймик назвав ревізію козацького реєстру “душею всієї справи”.⁽²⁰¹⁾

Ординацію укладено за місяць до відкриття предсеймових сеймиків. Королівська канцелярія надсилає на сеймики доповнення до інструкції, в якому повідомляється про щасливі переговори гетьмана Конецьпольського на Україні. Вказано про необхідність відшукання додаткових коштів для збільшення платні козакам, бо їх стало на державній службі більше.⁽²⁰²⁾

28 січня 1626 року відкрито Сейм. Головними питаннями на ньому були про порушення прав і вольностей шляхетських і про оборону України. На перших засіданнях виступають коронний підканцлер Станіслав Лубенський з промовою про козацький реєстр і платню коронному війську, що перебуває на Україні, та ельблонзький каштелян Мельхіор Веєр про утримання дисципліни серед козаків. 31 січня в Посольській палаті розпочинається дискусія про козацьку Ординацію, укладену біля Куруківського озера. Слухання тривають три дні. 17 і 18 лютого розглянуто питання про оборону України. 21 лютого поновлено розгляд козацької ординації. До Варшави прибуває козацька делегація у складі Максима Григоровича, Сави Барчевського, Філона Паскевича, Лукаша Криштофовича і Ц. Рудницького з листом гетьмана Дорошенка королеві від 11 лютого й інструкцією. В останньому документі сказано про збільшення платні реєстровому війську, про заспокоєння грецької віри, щоб козакам не забороняли мешкати в приватних маєтностях і щоб їм було вільно мати нерухомі володіння в

королівських містах, прохали дозволу вислати посольство до Москви і амністію козакам, які брали участь у заворушеннях. Делегації відповів сеймовий маршалок Якуб Собеський, який 1624 і 1625 років був вишенським маршалком. Він вказав на добродійства, які пізнало козацьке військо від польських королів, і про невдячність козаків. 6 березня козацьку делегацію і київського воєводу Замойського приймає в Сенаті король. Першим виступає Замойський з промовою про оборону України. Потім від імені короля промовляє коронний канцлер Вацлав Лещинський. Київські послы дякують коронному гетьманові Конєцьпольському за оборону України від татар.⁽²⁰³⁾

Наступний Сейм проведено з 19 листопада до 3 грудня 1626 року в Торуні. Гетьман Дорошенко і реєстрове козацтво через послів звернулися до Сейму з проханням про “виправлення вольностей”. Оскільки козацькі делегати запізналися, то вирішення питання відкладено.⁽²⁰⁴⁾ 3 січня 1627 року три делегати подають записку королеві, в якій сказано: 1) про виправлення вольностей козацьких; 2) про збільшення платні і засобів для спорядження артилерії; 3) про винагороду за Білоцерківську битву з турками; 4) про призначення місця відпочинку для козаків і про доставлення їм харчів; 5) про заборону урядовцям на Україні підпорядковувати своїй владі козацьких вдів; 6) про дозвіл вписати до козацького реєстру замість вбитих або померлих нових людей; 7) про захист козаків від пригнічення панів-землеволodarів і про полегшення суворості Куруківської угоди відносно права козаків займатися ремеслами і гуральництвом.⁽²⁰⁵⁾

22 жовтня 1627 року Михайло Дорошенко відправляє з грамотою королеві 6 делегатів на Сейм. Козаки оскаржують українських дідичів-землеволodarів. Коли на прохання начальника коронного війська на Україні козаки вирушили проти невірних, то деякі пани заборонили їм заготовляти провіант і навіть вільно проходити через їхні володіння. Наприклад, Калиновські. Сейм приймає Конституцію “Про оборону України”, якою підтверджено державну службу козаків. Наступний Сейм 1628 року закріплює це положення. На ньому шляхетство Новгород - Сіверського князівства звернулося про приєднання до Корони. 7 липня 1628 року Сейм розглянув питання, і хоча литовські делегати не перечили цьому, питання було відкладене до наступного Сейму.⁽²⁰⁶⁾

В королівській інструкції на предсеймові сеймики від 20 листопада 1628 року висловлено пересторогу з приводу турецько-татарських нападів на Україну, особливо внаслідок втручання запорозьких козаків у внутрішньокримське протистояння з причини вигнання хана Мегемет-Гірея і його брата Шагін-Гірея, коли останній втік на Запоріжжя. Січнево - лютевий Сейм 1629 року присвячено шведській війні. На ньому запропоновано задіяти козацтво у війні проти шведів.⁽²⁰⁷⁾

13 листопада того самого року у Варшаві відкрився Сейм, який розглянув питання про перемир'я зі шведами, про релігійну ситуацію та оборону України. Депутати Вишенського сеймику наполягали на дієвому захисті південних теренів від невірних.⁽²⁰⁸⁾

У виконання сеймових рішень реєстровий гетьман Григорій Савич Чорний прийняв у полках церковну унію і провів ревізію реєстру.⁽²⁰⁹⁾ Відомий його універсал “Товаришам Війська Його королівської мості Запорозького, які суть в приповеді до служби Його королівської мості зараховані” від 28 лютого 1630 року.⁽²¹⁰⁾ Частина невдоволених виписників, не зарахованих до реєстру, зорганізували заколот, не визнали, а потім вбили в черкаській резиденції гетьмана. Після смерті Чорного на Сеймі коронний гетьман Станіслав Конєцьпольський сказав про нього: “Намагався бідняга так виконати свою гетьманську посаду, щоб сеймові постанови були неодмінно виконані... чим прагнув заслужити королівську милість собі і всьому (реєстровому) війську”.⁽²¹¹⁾ 7 квітня 1630 року Конєцьпольський звертається з універсалом до української шляхти з повідомленням про вбивство свавільними козаками українського гетьмана і про напад їх на реєстрових козаків.⁽²¹²⁾ Київське шляхетство і міська адміністрація підтримують Конєцьпольського, за що отримують на Сеймі 1631 року подяку.⁽²¹³⁾

Питання про розташування війська на Україні для утримання порядку дебатовалося на Сеймі, скликаному на осінь 1630 року, але відбутому в лютому - березні 1631 року. В інструкції послам на предсеймові сеймики король попереджує шляхетство про стару ненависть до Польщі Москви, про мир зі Швецією. Козаки каже король, вже приведені до порядку, але з якоїсь дріб'язкової причини знову можуть виникнути заворушення. Козацькі петиції поновлено окремим посольством у складі Олександра Боровицького, Пашки Хомича, Степана Селіцького і Івана Бачинського. Козацькі депутати прохають стримати свавілля вільних козаків, репатріації “декотрих виписаних товаришів, які перебувають на Запоріжжі і в чужих краях”, заспокоєння релігійної справи.⁽²¹⁴⁾ Крайові депутати привозять на Сейм ухвали партикулярних сеймиків з козацького питання. Волинський сеймик каже про необхідність діяльного захисту від Москви, якщо не вдасться досягнути з нею перемир'я. Великопольський сеймик відгукнувся на пункт королівської інструкції про козаків. Недавні сутички королівського війська з козацьким, сказано в наказі, викликають велику журбу, завдають шкоду Речіпосполитій, а її ворогам слугують втіхою. Пршовицький сеймик доручає послам обговорити на Сеймі питання про недоторканість з боку козаків королівської гідності і безпеки держави. Белзький сеймик рекомендує дослідити фактичне виконання старого закону про службу українських старост. Белзькі шляхтичі вважають, що україн-

ських старост, які не живуть на місці служби, потрібно усунути з посад. Холмський сеймик підтримав думку, що Запорозьке військо можна утримати в порядку і покорі, якщо оборона України проводитиметься на належному рівні і українські старости серйозно самі цим займуться. Вишньський сеймик доручає послам прохати короля, щоб владою Сейму коронному гетьманові предоставлено особливих комісарів, які б дійсно уклали відповідно до Куруківської комісії потрібний список козаків, що перебувають на державній службі і встановили серед них порядок.⁽²¹⁵⁾ Коронний гетьман Конєцьпольський на Сеймі сказав: “Признаюсь, що я не вельми вдоволений угодою (Переяслівською), бо недостатньо визнано провину за образу Його королівської мості. Крім того, я знаю, хоча постанова скріплена кров’ю, хоча вона підтверджена численними присягами, але у цих людей все є хитким”.⁽²¹⁶⁾ Коронний гетьман вважав, що зараз збільшувати кількість козацького реєстра не потрібно. Зараз, пояснив він, на Запоріжжі перебуває 2500 козаків і харчі для них заготовлені.⁽²¹⁷⁾ Сейм визнає потрібним “заспокоїти грецьку релігію, щоб покласти край агітації духовенства між козаччиною - московським інтригам”. 11 лютого 1631 року Сейм від імені земських послів приймає грамоту на ім’я Запорозького війська про законслухняність козаків.⁽²¹⁸⁾ Також Сейм приймає Конституцію про заснування в Київському замку книгосховища, для чого обрано депутата Єжі Лясоту.

В королівській інструкції на предсеймові сеймики від 19 лютого 1632 року запропоновано задіяти козаків у московській війні. Інструкція трактує козацтво як оплот Речіпосполитої проти турок і татар.⁽²¹⁹⁾ Сейм відкрито 11 березня 1632 року. Гетьман Іван Кулага - Петражицький і українське козацтво направили на Сейм двох депутатів Станіслава Яблоновського і Христофора Крживоблоцького з проханням вирішити церковне питання, збільшити платню і допомогти укласти реєстр.⁽²²⁰⁾ Король на Сеймі похвалив Кулагу і реєстрових козаків за старанність у приборканні бунтівних вільних козаків.⁽²²¹⁾ У високому зібранні виступив Адам Кисіль в обороні українських прав і православної віри. Історик І. Новицький пише про його парламентарну діяльність: “Адам Кисіль переніс питання з релігійного ґрунту на політичний, доводячи, що декретами Сигизмунда третього 1627-1630 років проти православних порушується воля і рівноправність православних шляхтичів (chodzi tu nie o wiare, ale o miare). На взірець парламентської тактики він ставить питання занадто круто. Разом з цим перед нами вимальовується гоноровий представник олігархії Речіпосполитої, свого роду *civis Romanus* нового часу, якому особисті станові та політичні прерогативи були чи не дорожчими, аніж успадкована від батьків віра. Звичайно, Кисіль мав із Деревинським попередні наради про розподіл ролей”.⁽²²²⁾

27 вересня 1632 року у Варшаві відкрито елекційний Сейм, на якому обрано королем сина Сигизмунда третього Володислава четвертого. Гетьман Кулага і козацька делегація беруть участь в обранні короля. Український гетьман виступає на Сеймі з промовою, в якій прохає, щоб козацтво завжди обирало собі королів. Головним сеймовим питанням була московська війна. Вирішено негайно направити польське військо на чолі з королем під Смоленськ. Друге військо під керівництвом кам’янецького каштеляна Олександра Пясочинського, креатури Станіслава Конєцьпольського, і Яреми Вишневецького мусить іти на Путивль. Це військо вирішено сформувати з магнатських надвірних частин, реєстрових і найманих козаків.⁽²²³⁾ На прохання гетьмана Кулаги Сейм дозволив збільшити козацький реєстр при потребі до 30 тисяч, укладання якого доручено кн. Яремі Корибуту-Вишневецькому. Козацькі послі також бажали на Сеймі повного зрівняння в правах зі шляхтою.⁽²²⁴⁾ В прийнятих Конституціях 1633 року “Лицарська школа” сказано про заснування такої у Львові, “Лібералізація міста Києва” - про підтвердження прав міста і про виплату платні Запорозькому війську надалі не в Києві, а в Каневі.⁽²²⁵⁾ Депутати від шляхетства Київського воєводства, чернігівські обивателі і державці звертаються до Сейму з проханням заснувати в Чернігівському князівстві шляхетські суди, уряди й інституції. Конституцією “Чернігівська ординація” у вказаному князівстві засновано земські та міські суди, які прилучено “до права і Статуту Київського” з апеляцією до Люблінського Трибуналу.⁽²²⁶⁾ При цьому заведено уряди каштеляна, підкоморія й інші. Перший раз на чернігівські уряди призначає король, а потім вони обираються місцевим шляхетством. Утворено Чернігівський сеймик, а чернігівській шляхті надано право обирати на Сейм двох послів.⁽²²⁷⁾ При обговоренні питання про мілітарну дисципліну Українського коронного кварцярного війська розглянуто службу в Українській республіці („na Ukrainie Rzeczypospolitej”).⁽²²⁸⁾

Сейм, скликаний у лютому 1635 року, приймає рішення про розміщення на Україні польського кварцярного війська. Східноукраїнські шляхетські сеймики в імені своїх депутатів наполягають на прийнятті дієвих заходів проти втечі селян на Запоріжжя.⁽²²⁹⁾ Одним з головних сеймових питань було про “погамування морських наїздів з боку Війська Запорозького”. Вирішено збудувати на Дніпрі Кодацьку фортецю, збільшити козацький реєстр з 6 до 7 тисяч, щорічно виплачувати платню реєстровому козацтву в Каневі. Сейм ухвалює: “Якщо з реєстрових козаків хтось виявиться бунтівником, не буде слухатися їхнього гетьмана, помісника чи своєї старшини, або скликає чарнецьку раду, такий вилучається з реєстру служби і мусить бути покараним на горлі”.⁽²³⁰⁾ Сейм

призначає комісарами з ревізії реєстру Луку Жолкевського і Адама Кисіля.⁽²³¹⁾ Прийнято Конституції “Солярій в Коронному Трибуналі воєводств Київського, Волинського і Брацлавського”, “Про Вишенський сеймик”⁽²³²⁾ Конституцією №28 Сейму утворено Чернігівське воєводство у складі двох повітів Чернігівського і Новгород-Сіверського на чолі з чернігівським воєводою Мартином Калиновським.⁽²³³⁾

Наступний Сейм проведено в Варшаві на самому початку 1636 року. З українських питань звернено особливу увагу на захоплення бунтівними вільними козаками на чолі з Іваном Сулимою Кодака. Київське шляхетство з нагоди заворушення виступило з петицією скасувати козацькі права. Сейм вирішив відновити Кодак за рахунок асигнувань на Україну.⁽²³⁴⁾

Наприкінці листопада 1636 року споряджено козацьке посольство на Сейм, скликаний на березень наступного року, у складі Богуша Гридкевича, Яцука, Савича і Григорія Нужного. “Мало того, що наших товаришів вигнано зі шляхетських маєтностей і обідрано, - сказано в інструкції послам, - але вже і в королівських не дозволяють нашим товаришам проживати. В королівських містах нашим товаришам ані купити, ані продати не дозволяють, суворо забороняють, своїм орендарям дають право забороняти їм робити пиво, горілку для своєї потреби на весілля і хрестини. Порушуються права і вольності, надані королями, які залишали при вольностях козацьких вдів після смерті чоловіків на службі Речіпосполитої. Яка жалісна це річ! Наш товариш загине на службі Речіпосполитої, а вже наступного дня від його вдови заберуть всю худобу та ще й скажуть посадити у в'язницю. наших товаришів, які все своє життя провели на державній службі і через старість не можуть воювати, позбавили старості, незважаючи на заслуги і старість їх поневолили, пограбували і під свою владу обернули. Маємо великі кривди - винних перед нами не бажають справедливо покарати, ображаючи і висміюючи наших посланців і ні з чим відправляючи”. Козаки пригадували королеві про платню, про старостинські кривди і комісарів, “які б мали Бога в серці, а не шукали користі для себе, вписували людей служивих, а не таких, які не займаються лицарською справою, бо того ніхто не може краще знати, як ми самі”. Скаржилися, що українські державці не дають селітру з майданів і залізо з рудень, додаючи, “згідно з нашими предківськими давніми звичаями”. Сейм вирішив провести ревізію реєстру, а козацькі супліки передати королю.⁽²³⁵⁾

В останніх числах грудня 1637 року відправлено козацьку делегацію до короля у складі Осипа Пашкевича, Романа Половця і Данила Пунковича з викладенням козацьких вимог для розгляду Сейму. Запорозьке військо засудило “зрадника Павлюка”, який повстав проти князя

Вишневецького. “Протиставлятися йому ми ніяк не бажали, - говорили козацькі послы, - але до якогось часу мусили зіставитися при гультьяйстві, яке зневолило нас, і не могли інакше позбутися його, як тільки підвівши його під коронне військо”. На прохання реєстрового козацтва Павлюка було страчено.⁽²³⁶⁾ 1637 року волинське шляхетство прохає на Сеймі через протистояння в козацтві надалі призначати командувача Запорозького війська з надійних шляхтичів. Волинські депутати наполягають на утворенні в Кодацькій фортеці міцного військового заgonу реєстрових козаків, який би перешкоджав вільним козакам за своїм уподобанням виходити в море і воювати з турецьким султаном.⁽²³⁷⁾

Зібрання документів українських урядовців 1637 року про заворушення вільних козаків виразно показує суспільно - політичний лад і взаємовідносини на Україні: В Черкасах діє Український Трибунал. Коронний гетьман Станіслав Конецьпольський в універсалі від 3 вересня 1637 року звертається “до урядників українних” з розглядом характеру заворушень вільних козаків. Бунтівників, каже він, “козаками не вважати і жодної вольності реєстрових козаків на них не поширювати”.⁽²³⁸⁾ Український реєстровий гетьман називається в паперах “гетьманом або старшим Війська Його королівської мості Запорозького”. До реєстрових козаків поважно звертаються як до лицарства, вони в повній силі користуються шляхетським правом. Українське козацьке військо періодично проводить загальновійськові службові зібрання лицарів - **Військові Ради або Кола**. Незаконні ради без представництва і делегування, скликувані вільними козаками або самочинно кимось з реєстрових, називаються чарнецькими радами. Реєстрові козаки рішуче засуджують насильницькі дії. Вони пишуть Конецьпольському про “погроми домів козацьких і шляхетських, про великі замішання (від гультьяїв вільних козаків) як за Дніпром, так і на Україні, про небезпеку для маєтків і міст шляхетських і панських”.⁽²³⁹⁾ Зібрання Корсунського реєстрового полку запевнює польного гетьмана Миколая Потоцького, що “тільки нероби прагнуть свавілля”, а тому вимагають “прискорити наступ”. Опісля придушення виступу голоти і вільних козаків, що не увійшли до реєстру, великий князь і чернігівський підкоморій Адам Кисіль відбирає у бунтівного обозного булаву, захоплену повстанцями у гетьмана Сави Кононовича. З інших документів знаємо про діяльність **Генерального військового суду** першої половини XVII ст. Наприклад, гетьман Дмитро Барабаш в універсалі каже, що переяславський обиватель подав супліку “до Ради нашої зупольної” на сусідів за захоплення землі.⁽²⁴⁰⁾

Зрештою, кровопролиття на Україні призводить до політичної реакції. Сейм 1638 року ухвалює не збільшувати козацький реєстр. Коронний гетьман Станіслав Конецьпольський представляє “Скрипт

для утримання в порядку козаків”⁽²⁴¹⁾ 18 травня Сейм приймає “Ординацію Війська Запорозького реєстрового”. Ординація скасовує вибір українського гетьмана і зневажливо називає козацького головнокомандувача комісаром реєстру. Комісара обирає Сейм зі шляхтичів. Резиденцією комісара призначено Терехтемирів. Йому надано військову і судову владу над козаками. Реєстр зменшено до 6000. Вказано, осавулів і полковників призначати зі шляхтичів. Козаків, які не увійшли до реєстрів, Ординація вважала “за хлопів повернених у посполство”⁽²⁴²⁾ Отже, Ординація не тільки стримувала розвій реєстрового козацтва, але і ліквідувала право українського шляхетства обирати гетьманських урядовців.

Наступні Вальні Сейми пом’якшують опір ординації - відновлено титул реєстрового гетьмана, підтверджено права і вольності реєстрового козацтва, поступово збільшується реєстр і розбудовуються козацькі полки на Лівобережній Україні. Найчастіше від українського шляхетства виступають на Сеймах депутати Ярема Корибут-Вишневецький і Адам Кисіль, які кажуть про українські права. З королівської грамоти на чернігівську каштелянію і сенаторське звання Адаму Кисілю від 25 вересня 1641 року довідуємося, що на той час він був 24 рази шляхетським депутатом на Сеймах.⁽²⁴³⁾ Фракція українських магнатів гуртується на Варшавських Сеймах навколо Яреми Вишневецького. Перший раз він бере участь у Вальному Сеймі 1635 року як депутат Волинського воєводства у віці 23 років.⁽²⁴⁴⁾ На березнево-квітневому Сеймі 1638 року Вишневецький укладає коректуру рішення про знищення чужинських титулів. Ярема виступає в опозицію до підканцлера Осолінського, який домагався, щоб Сейм скасував попередню Конституцію або всі титули, які вважалися “старожитними”. Завдяки агітації Вишневецького друкуються видання про старожитні роди і про оборону їхніх прав до князівських титулів. Така позиція Яреми Вишневецького згуртовує навколо нього нащадків ледь не всіх київських і чернігівських князів. Перед наступним Сеймом Вишневецький розсилає універсали на повітові з’їзди шляхти, в яких викладені положення шляхетської рівності і доведено, буцім-то нові титули порушують її. Для загалу шляхетства Ярема обстоював давню рівність, а Осолінський намагався її ліквідувати. Саме тому молодий Ярема був популярним серед шляхетства, а Осолінський - ні. Луцький сеймик складає послам інструкцію, щоб категорично домагалися збереження старих князівських титулів і без вирішення цієї справи не дозволяли обговорення інших тем. Під час засідання Сейму 6 листопада 1639 року до Варшави з великою помпою і особистою свитою в’їхали два “старожитні князі” Ярема Вишневецький і Заславський-Острозький. Вказане питання мусило розглядатися в останній сесійний день (16 листо-

пада), але було зірване Осолінським. Розгляд питання поновлено на Сеймі 1641 року, на якому підтримано позицію Радзивілів і українських князів на чолі з Яремою Корибутом-Вишневецьким. Отже, Радзивілі і Вишневецькі зберігали свої титули, а Осолінський губив.⁽²⁴⁵⁾

За часів Республіки завжди українська шляхта негативно і вороже ставилася до Московщини. І хоча кілька разів шляхтичі приватно зверталися до царів про визнання православ’я, проте в жоден спосіб не почували себе пов’язаними з Московщиною. Добре обізнане українське шляхетство різко критикувало московські звичаї та віддавало перевагу українському і європейському праву.⁽²⁴⁶⁾

Поступово польська політична еліта приходять до розуміння ідеї конфедерації трьох держав - Польського королівства, Великого Литовського князівства і Українського князівства, що згодом було декларовано Гадяцькими пактами. Відомі шляхетські депутати на Вальному Сеймі виголошують промови про Річпосполиту як про спілку самостійних народів. Наприклад, під час присяги короля Володислава коронний крайчий Якуб Собеський виступає від імені “різних народів, яких слава і фортуна нашої вітчизни пригорнула до себе”. Коронний підканцлер Анджей Лещинський оголошує про обрання короля “вільними голосами вільних народів”. Коронний канцлер Єжі Осолінський каже не тільки про Польщу і Литву, але і про “Річпосполиту Українських (руських) і Пруських країв”⁽²⁷⁴⁾ З часу Люблінської унії в Україні відбувається поступова транс-

Гармати з колекції Василя Тарновського: 1631 року з Полтавщини; калібру 1 7/8; зображено рельєфний герб, виноград, дельфінів і морди левів. Частина великої мідної гармати гетьмана Мазепи, знайдена 1760 року праці Карла Юзефовича, при розкопках Батурина калібру 2; зображено герб гадяцького полковника Милорадовича, виноград і дракона. Мідна, калібру 1 з гербом гадяцького полковника Івана Чарниша і різними візерунками.

формація національно-політичної думки від Української республіки, автономії у складі Корони, до Українського князівства, незалежної держави під протекцією польського короля.

Характерно, що всі наступні після Хмельниччини гетьмани більшою або меншою мірою прагнули поновити давні органи державного управління України (зокрема, сеймики, трибунальські уряди),

а царат всіляко перешкоджав цьому, мотивуючи, що буцім-то таких не було, коли Україна приєдналася до Московщини. Ряд гетьманів (Брюховецький, Самойлович, Мазепа, Розумовський) мали такі інституції. За часів Республіки українське козацтво хвилювалося, виборюючи всілякі нові права і вольності, а при російському пануванні лише піклувалося про утримання того, що вже мало.

Література.

1. И. Порай-Кошиц. Исторический рассказ о литовском дворянстве. Спб. 1858, с.33-34. 2. Volumina legum regni poloniae et magni ducatus lithvaniae ab anno 1347 anno 1780 t.1. 1347 an.p. 18 1550 an.p. 303. t.3. 1635 an.p.854 855. t.8 1775. an.p.307. 3. Тамсамо.t.2.1601. an.1502.1607. an.p.1634.t.4.1641. an.p.11.t.5.1676. an.p.7407.446.t.7.1764. an.p.p74.203. Mała encyklopedia prawa. Warszawa 1959.s.387.
4. С.М. Кочубей.О Малороссии.-ЦДІАУ - ф.261,оп.1,№88,с.1. 5. Виктор Якубович. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польскою старостинскою властью за свободу и земельную обственность. Кам'янець-Подільський.1912,с.4-5,10.
6. Jerzy Jojek. Kalendarz historyczny. Polemicza historia Polski. Warszawa.1994, s.51. 7. Historia Sejmu Polskiego .t.1. Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitey, pod red. Jerzego Michalskiego. Warszawa.1984, s.55-56. 8. Там само, с.28. 9. S. M. Kuczyński. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. - Prace Ukrainskiego instytutu naukowego. Warszawa. 1936. t.XXXIII, s.348-352 10. Ф.Леонтович. Веча,сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском.- Журнал министерства народного просвещения. Спб.ч.XXV, №2, 1910, с.239. 11. Проф.д-р М.Чубатий.Огляд історії українського права.ч.2.-Записки за викладами на Тайному Українському університеті у Львові 1920-1923. Мюнхен.1947. 12. Н. В. Стороженко. Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в. Київ. 1888. с.10-13. 13. И. И. Лаппо. Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев 1811. с.544. 14. Там само, с.287-288. 15. Stefan Sochaniewicz. Z dziejów sejmiku Wiszeńskiego.- Kwartalnik historyczny. Lwów 1915. s.27-28. 16. Henryk Chodyncki. Sejmiki ziem ruskich w wieku XV- Studya nad historia prawa polskiego. t.3.zeszyt 1. Lwów.1906.s.45. 17. Линниченко. Черты из истории сословий в Юго-западной галицкой Руси XIV-XV в. Москва. 1894. с.22. 18. Piotr Skarga. Kazania sejmowe - Biblioteka Narodowa. №70. Seria 1 Lwów, s.XLI,XLV, 150. 19. Chodyncki, s.3-6,12. 20. Стороженко, с.6. Дивись: Stanisław Śreniowski. Organizacja sejmiku Halickiego. Lwów. 1938. Akta grodzkie i ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie. Lauda sejmikowe Halickie 1575-1695, wyd. A.Prochaska.Lwów.1931. Там само -Lauda Wiszenskie 1572-1648. Lwów 1909. 21. Чубатий, с.144. 22. Stanisław Piłza. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw Poznańskiego i Kaliskiego - Ustrój i funkcjonowanie (1572-1632 r.) - Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. DCCXX(720). Prace prawnicze. Zeszyt 10. Warszawa-Kraków 1984, s.15 23. Chodyncki, s.13-15,117-119. 24. Waclaw Alexandr Maciejowski. Historia prawodawstw słowiańskich t.4. Warszawa 1862. s.173. 25. Н.А. Максимейко. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харків 1902. с.103-104. 26. Архив Юго-западной России. ч.2, т.2. Київ 1888. с.III-IV. 27. Historia Sejmu Polskiego, s.173. 28. Там само, с.174-176. 29. Збірка документів часів Яна Казимира і Яна третього - ЦНБАНУ І.р., І, №5955, с.21-29. 30. Проф. И. Данилович. Взгляд на литовское законодательство и Литовские статуты. Юридические записки. Москва 1841 ,т.1, с.9. *Чарнецкий*. История Литовского статута с объяснением особенностей трёх его редакций и предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута - Университетские известия. Київ. 1867. №1, с.22-25. 31. Там само, №5, с.2-4. 32. Там само, с.7-10. 33. Кандидат М. Ясинский. История уставных земских грамот Литовско-русского государства.- Университетские известия. Київ. 1888, №9, с.87-90. 34. Максимейко, с.25,27. 35. Матвей Любавский. Литовско-русский Сейм. Москва. с.253,590. 36. Лаппо, с.289. 37. Там само, с.511. 38. Максимейко, с.168-169. 39. ЦНБАНУ І.р. VIII, №173 (207), с.13. 40. Józef Alexandr Jablonowski. Heraldica. Lwów 1742, с.C2. 41. Marcin Kromer. O sprawach, dziejach, y wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich. Kraków 1611, s.410. 42. М.В.Довнар-Запольский. Польско-литовская уния на Сеймах до 1569 г. Москва 1897, с.10. 43. Алиция Дыбковская.Малгожата Жарын.История Польши с древнейших времён до наших дней. Варшава. 1995. с.95. 44. М. Грушевський. Історія України-Руси.т.4. Київ 1993. с.406. 45. Там само. с.406. 46. Jan Januszowski. Statuta, prawa y Konstitucie Koronne łacinskie y polskie. Kraków 1600. s.800-805. 47. Афанасий Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. Київ 1851. с.48. 48. Źródła dziejowe. t.XXII. Polska XVI wieku. t.XI. Ziemia ruskie. Ukraina. Warszawa. 1897, s.14-47. 49. Г.А.Полетика. Историческое известие,на каком основании Малая Россия была под Републикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть российскому государству без нарушения её прав и вольностей. — ЦНБАНУ І.р. VIII, №160, с.27. 50. Teresa Chynczewska-Hennel. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od XVI do połowy XVII w. Warszawa. 1985. s.145. 51. Там само, с.143. 52. Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włod. Antonowicza i Paulina Świąćckiego i Tadeusza Ryłskiego pod redakcją Waclawa Lipińskiego. Kijow-Kraków. 1912. s.84-85- 53. Chynczewska-Hennel, s-68. 54. Там само, с.70-71. 55. Там само, с.140. 56. Historia Sejmu Polskiego, s. 174. 57. Н. Wisner. Najjasniejsza Rzeczpospolita. Szkice, z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku. Warszawa 1978. s.45-77. 58. Z dziejów Ukrainy, s.28. 59. Antoni Prochaska. Sejmiki Wiszyńskie w czasach trzech elekcji pojągiellońskich. - Kwartalnik historyczny. Lwów 1903. s.367-374. 60. Там само, 328. 61. Chynczewska-Hennel, s.146. 62. Там само, с.113. 63. Там само, с.137. 64. Там само, с.57-58. 65. Р.Млиновецький. Історія українського народу.1946, с.75 (на правах рукопису). 66. Z dziejów Ukrainy, s.77. 67. Лаппо, с.86-90. 68. Там само, с.96. 69. Waclaw Lipiński. Szlachta na Ukrainie. t.1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Kraków 1909. s.48-49. 70. Chynczewska-Hennel, s.61. 71. Januszowski, s.1202. 72. Volumina Legum.Przedruk zbioru praw. t.2. Ptb. 1859, s. 262-263. 73. Там само, с.287. 74. Theodor Zawacki. Compendium. To jest krótkie zebranie wszystkich á wszystkich praw, statutow y Constituciy Koronnych áz do roku 1613. Kraków 1614, rozd.6, s.6. 75. Januszowski, s.807-808. 76. Там само, с.*4. 77. Volumina Legum, t.2, s.395. 78. Władysław A. Serczyk. Historia Ukrainy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. 1979 s.60 79. Historia Sejmu Polskiego. s.180. 80. И. Лаппо. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском - Журнал министерства народного просвещения. Спб.1899.ч. CCCXXIV (324), с. 352-403. 81. И.Лаппо.Земский суд в Великом княжестве Литовском.-ЖМНП.1897,ч. CCCXI (311), с.267, 282-283. 82. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.2. s.162. 83. Там само, с.395. 84. Prochaska, s-395. 85. Там само, с.398. 86. Там само, с.587 87. М. Н. Ясинский. Луцкий Трибунал как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней

четверти XVI в. К истории апелляционных судов в Польше и Литве. К. 1899-1900, с.21-22. Prawa, Konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego y Wielkiego xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na Walnych Seymach Koronnych... Vol.2. W. 1732 s.968-969. **88.** Inwentarz praw,statutow, Konstytucyi Koronnych y W.x.Lit. W. 1789, s.758. **89.** Ясинский, с.26ю **90.** Там само, с.32-38. **91.** Микола Василенко. Історія українського права.-ЦНБАНУ І.р.,ф.40, №417, с.23. **92.** Ясинский, с.44-46. **93.** Там само, с.49-50. **94.** Стороженко, с.67-68. **95.** Там само, с.65-66. **96.** Źródła dziejowe. t.XXII. Polska XVI wieku. t.XI. Ziemie ruskie. Ukraina. W. 1897, s.450. **97.** S.Paprocki. Herby Krolewstwa Polskiego. Kr.1584, s.108,110-111.**98.** Шафонский, с.55. **99.** М.Максимович.Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. М.1850, с.27,32. **100.** Michał Gliszczynski. Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża podług Skalkowskiego oraz hetmani Malorossyjscy i kozacy do czasów unii. W. 1852, s.327.**101.** Там само, с.11. **102.** Архив Юго-западной России. ч.2. т.2. К.1888. с.258-268. **103.** Там само,ч.2. т.3. К.1910, с.200, 652, 748. **104.** Там само, ч.2.т.2., с.305-309, 328-329. **105.** Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.т. XXXIII. Полтавская губерния. Спб.1904, с.XV. **106.** Архив Юго-западной России. т.2. ч.2. с.322-326.**107.** Стороженко, с.68. **108.** Wacław Alexandr Maciejowski. Historia prawodawstw slowiańskich. t.4. W.1862 s.142. **109.** Leszek Podhorodecki. Sławni hetmani Rzeczypospolitej. W. 1994, s.6-7. **110.** Gliszczynski. s.328-329. **111.** Stanisław Cynarski. Dzieje rodu Lanckorońskich z Brzezia. W-Kr. 1996, s.124. **112.** Włodzimierz Jarosz. Legenda Batoryańska.- Kwartalnik Historyczny. Lw 1903 s.596. **113.** Zbigniew Wójcik. Dzikie pola w ogniu . O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. W. 1960. s.25. **114.** Andrzej Lubieniecki. Poloneutychia. Biblioteka Naukowego zakładu imienia Ossolińskich. Lw. t.3. 1842. s. 8. **115.** Ю.И.Касиненко.Малоросы во Франции.Лубни.1898, с.71. **116.** Романович-Славатинский. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. Спб.1870, с.95. **117.** Jarosz ,s.603. **118.** Źródła dziejowe. t.XXII. t.XI. s.424. **119.** Źródła dziejowe. t.IV. Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575-1577rr. W. 1877. s.244-256. **120.** Gliszczynski, s.357-358. Історія Русів. К.1991.с.67. **121.** Letopisiec w Maloy Rossii.- ЦНБАНУ І.р. I, №4103, s.2. **122.** Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.2. s. 310-311. Prawa, Konstytucje y przywileje... s.1329-1332. **123.** Zawacki, rozd. 6, s.70. **124.** Там само,rozd.5,s.61. **125.** Архив Юго-западной России. т.1, ч.3. Акты о козаках (1500 - 1648 гг.), с.152- 153. **126.** А. Стороженко. Свод данных о Яне Оришовском,запорожском гетмане времени С.Батория. К.1897. Jarosz, s. 606. **127.** Źródła dziejowe. t.XXII. t.XI, s.427. **128.** Statuta y metrika przywileiow Koronnych. Kr.1594, s.1180. **129.** Januszowski, s.780. **130.** Prochaska, s.561, 585-587. **131.** Грушевський.т.7.1995.с.173. **132.** Wójcik, s. 28-29.**133.** В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество. К.1995. с.173. **134.** Zródła do dziejów Polskich, wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przeddzieckiego. Wilno.1844. t.2, s.155. **135.** Архив ЮЗР. т.1, ч.3, с.41-43. **136.** Грушевський. т.7, с.187,234-236. **137.** Serczyk, s.72. **138.** Голобуцкий, с.133. Ігор Єремєєв.Герб гетьмана Т. Байбузи. - Вечірній Київ.1997. 29.1. **139.** Архив ЮЗР. т.1.ч.3, с.66-68. **140.** Urszula Magej. Kronika dziejów Polski 966 -1772 r. Kr. 1966, s.39. **141.** Chynczewska-Hennel, s.85. **142.** Там само,с.99. **143.** Там само,с.115. **144.** Lipiński. Szlachta na Ukrainie, s.45. **145.** Źródła dziejowe. t.XXII. t.XI, s.66. **146.** Михайло Антонович.Студії з часів Наливайка.Прага.1941.с.48-59. **147.** П. Жукович. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Вып.1 (1609 - 1614). Спб.1903, с.118. **148.** Там само, с.119. **149.** Там само, с.122-123. **150.** Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.2, s.447. **151.** Vol. leg.II, 465. Жукович, с.124-126. **152.** Там само, с.128. **153.** Там само, с.133-134. **154.** Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.3, s.85. **155.** Prawa,Konstytucje y przywileje... t.3. W. 1784, s. 193. **156.** Henryk Olszewski. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763 r. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Prace wydziału prawa. №24. Poznań. 1966, s. 98. **157.** Zołkiewski. Pisma. s. 507-520. Жукович.Вып.2 (1615-1619). 1904, с.12. **158.** Serczyk, s.94-95. **159.** Архив ЮЗР.ч.3.т.1.с.198-199, №58. **160.** Жерела до історії України-Руси. т.8, док.121, с.166. **161.** Жукович, с.33. **162.** Жерела... с.174. **163.** Жукович, с.50-51. **164.** Jan Seredyka. Sejm z 1618 roku. Wyzsza szkoła pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu. Studia i monografie. №136. Opole. 1988, s.11. **165.** Там само, с.15. **166.** Там само, с.18. **167.** Там само, с.27. **168.** Там само, с.54. **169.** Там само, с.67-70. **170.** Там само, с.109-111. **171.** Там само, с.131. **172.** Жукович, с.61-65. **173.** Zołkiewski, s. 340-344. **174.** Збірка XVII ст. — ЦНБАНУ І.р., I, №5958, с.18-19. **175.** Жукович,с.103. Vol. leg. III,170. **176.** Архив ЮЗР.ч.2.т.1,с.123-124. **177.** Там само. ч.3т.1,с.236-237. ч.2т.1, с.124. **178.** Голобуцкий,с.161. **179.** Chynczewska-Hennel, s.93. **180.** Жукович.Вып.3 (1620-1621 г.). 1906, с.68. **181.** Źródła dziejowe. t.V. W. 1877, s. XXXVIII,131. **182.** Rekopism polski zawierajacy rozne cieka-wosci od 1379 г. — ЦНБАНУ І.р.,I, №6012 s.317. **183.** Źródła dziejowe. t.V, s.XXXVII. **184.** М.Максимович.Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. М.1850, с.11. Дивись: I. Jerlicz. Latopisiec abo kroyniczka roznych spraw 1620 r.- ЦНБАНУ І.р.,I, №3874/В 600. **185.** Максимович, с.18-19. **186.** Там само, с.17. И.Каманин. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. К.1909, с.5-11, дод.18. **187.** Голобуцкий,с.194-195. **188.** Жукович.Вып. (1623-1625 г.). 1908, с.25-27. **189.** Listy ks. Zbarazkiego. s.77-78. **190.** Жерела...т.8, сдок.175, с.282-283. **191.** Жукович, с.66. Vol.leg.III,216. **192.** Жукович, с.119ю **193.** Там само, с.128-129. **194.** Жукович.Вып.5 (1625-1629 гг.). 1910,с.4. **195.** Жукович. Вып.4, с.161. **196.** Воссоединение Украины с Россией. Сб. док.т.1, док.32, с.63. Жерела...док.178,с.285. **197.** Zbiór pism rozmaitych do historyi polskiej należących 1507-1674 r. — ЦНБАНУ І.р.,I, №5795, с.66-70. **198.** Zródła do dziejów Polskich. t.2, s.171-172. **199.** Жукович.Вып.5,с.30-36. **200.** ЦНБАНУ І.р.,I, №5795, с.70. **201.** Niemcewicz. Zbiór pamietnikow historycznych o dawney Polsce. t.V, s.553-557. **202.** Krzysztof Radziwill. Sprawy wojenne i polityczne. Paryż. 1859, s.553-557. **203.** Jan Kwak. Sejm Warszawski 1626 roku.- Wyzsza szkoła pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu. Studia i monografie. №103. Opole.1985,s.86. **204.** Жукович, с.81. **205.** Жерела... с.298-302. **206.** Жукович, с.123. **207.** Там само,с.171-172. **208.** Lwowskie aktu grodzkie i ziemskie... XX, s.275. **209.** Голобуцкий, с.204. **210.** Жукович. Вып.6 (1629-1632 гг.). Спб. 1912, с.63. **211.** Голобуцкий, с.204. **212.** Архив ЮЗР. ч.3.т.1, с.296-298. **213.** Жукович, с.82. **214.** Грушевський, т.8. К.1995, с.125-126. **215.** Жукович, с.114-116. **216.** Там само, с.95. **217.** Там само, с.132-133. **218.** Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.3, s.335. **219.** Жукович, с.157-159. **220.** Там само, с.165. **221.** Акты Московского государства. т.1. Спб. 1890, док.336, с.351. **222.** Z dziejów Ukrainy, s.182. И.Новицкий. Адам Кисель, воевода киевский.- Киевская старина. 1885. т.XIII, вересень, с.62. **223.** Голобуцкий, с.212. **224.** Serczyk,s.104. **225.** Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.3, s.374. **226.** Там само,с.381-382. **227.** Микола Василенко.Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648 pp.). - ЦНБАНУ І.р., X, №16975, с.7. **228.** Prawa, Konstytucje y przywileje... t.3. W. 1784, s.787. **229.** Голобуцкий, с.215-216. **230.** Inwentarz praw... s.292.**231.** Грушевський. т.8, с.211-212. **232.** Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. t.3, s.418-419. **233.** Там само, с.452. М.Василенко. Правне положення... с.9. **234.** Грушевський. т.8, с.222. **235.** Там само, с.237-238. **236.** Там само,с.284-286. **237.** Н.Иванишев. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймиков Юго-западной Руси. - Основа. Спб. 1861, №3, с.19-20. **238.** Jan Widacki. Książ Jarema. Katowice. 1984, s.53. **239.** ЦНБАНУ І.р.,VIII, №1575 (ун.120), с.6. **240.** Киевская старина.1883, травень, с.140-145. **241.** Podhorodecki, s.396. **242.** Serczyk, s.108. **243.** K.Pułaski. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela 1628-1635 rr. Lw. 1874. С.Голубев.Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники.т.2.К..1889 с.233 **244.** Widacki, s.63. **245.** Тамсамо,с.65-67. **246.** Chynczewska-Hennel, s.146. **247.** Jan Stefan Pisarski. Mowca Polski albo wielkich senatorow powagą i oyczystą oratorow,seymowe i pogrzebne mowy. Kalisz. 1683. t. 2, s. 197-213.

Україна на переломі.

Середина XVII ст. увійшла в українську історію як час мілітарної боротьби ідеологій і орієнтацій. Боротьба проти зовнішніх ворогів нерідко переростала в громадянську війну. Ці сумні часи названі “Руїною”. Зовнішнім подражнявачем протистояння була агітація московського духовенства за об’єднання Русі, яка пустила корені в козацькому середовищі в 30-х роках XVII ст. Так, 1630 року Тарас Трясило звертається до громадянства не визнавати владу українського гетьмана і закликає вільних козаків повстати проти українського уряду.⁽¹⁾ Одночасно він звертається до московського царя Михайла Романова про мілітарну допомогу, обіцяючи взамін Задніпровську Україну.⁽²⁾ В інструкції посланцеві на партикулярний сеймик в Ошмянах від 14 грудня 1637 року король Володислав четвертий каже: “Козацьке свавілля набрало такого розміру, що їх зібралося кілька десятків тисяч. Захопивши в волості хоругви і гармати вони замордували багато шляхти, пограбували всі містечка, які і не перелічити, свого реєстрового гетьмана і багатьох полковників розстріляли”.⁽³⁾

Протистояння Яреми Корибута-Вишневецького з польським коронним гетьманом з приводу українських національних прав і спірних маєтностей, затвердження польським королем на гетьманство Богдана Хмельницького поза волею українського шляхетства призводить до загального збентеження в Україні і, зрештою, зламу української історії. Могутній визвольний народний рух, який сколихнув всю Європу, поєднується з підступами московського духовенства, агресією московської армії і бездіяльністю самого Хмельницького в державному будівництві. Цьому дивується навіть історик Хмельниччини Михайло Грушевський: “Гетьманський осередок не виліз з функції штабу армії... У сфері державної політики... недостача ясного політичного плану, державної ідеї”. Збудована Б. Хмельницьким військова республіка добре розпропагована рядом дослідників. На чолі правління стоїть гетьман. Державним осередком є Чигирин, приватна гетьманська садиба. Йому підпорядкована Генеральна військова канцелярія, при якій перебуває військовий суд. Ця інституція керує козацькими поканами. Серед інших чиновників Хмельницький визнає тільки бургомістрів і войтів, яких підпорядковує нижній військовій ланці. З позиції класової нетерпимості поборюються всі політичні течії й адміністративні установи, навіть якщо вони мають український державницький характер. На військовий час Б. Хмельницький призупиняє діяльність шляхетських сеймиків.

Наведемо цікавий факт миттєвого порозуміння гетьмана з пінською шляхтою, який характеризує внутрішній устрій Гетьманщини. 20 червня 1657 року “пани шляхта пінська” разом з маршалком лицарського кола Лукашом Єльським у Чигирині складають присягу Хмельницькому, під час якої кажуть: “Як уряди здавна були виборні, наділювані на підставі вільних виборів шляхтою Пінського повіту, але обрані особи зобов’язані прохати затвердження у Його милості (гетьмана)... Ми не повинні без особливого наказу Його мості пана гетьмана ані сеймиків скликати, ані стягання військ (хоругв) задумувати, як тільки у невідкладному випадку”. 28 червня гетьман підписує лист пінській шляхті, в якому каже: “Належні до стану привілеї, вольності та шляхетські суди, якими вони користувалися за польських королів, їм забезпечуємо. Однак наполягаємо, щоб вкоротити правну процедуру”. Щодо сеймиків, то гетьман вказує проводити їх як виняток лише для перевиборів у випадку смерті чиновника.⁽⁴⁾ Через півтора місяця пінська шляхта звинувачує Б. Хмельницького в невиконанні угоди. Шляхетська патріотична партія на чолі з уніатським владикою Квасницьким-Злотим, повітовим хоружим Ордою, підстаростою Вл.Ордою, земським писарем Війною проводить з’їзд, на якому приймається “маніфестація”. Шляхетство опротестовує акт “суб’єкції”, зложений маршалком Б. Хмельницькому, вказуючи, що гетьманська протекція “перетворилася в тиранство”, а самого Єльського за перевищення повноважень обіцяно віддати до королівського суду. Кілька днів опісля, 23 серпня 1657 року Пінський сеймик підтримує маніфестацію і відхиляє гетьманську депутацію на чолі з Грушею.⁽⁵⁾

Хмельницький прагне побудувати військову республіку без хлопа і пана, підмінюючи національні права на військові вольності. Назва “Україна” витісняється на Малоросію, насамперед, через протистояння з українським урядом, опозиційним до гетьмана. Кілька років поспіль поза будь-яким правом проводиться політика суцільної ліквідації приватної власності. Переслідуються не тільки польська шляхта, але і всі українські поміщики. За короткий проміжок часу гинуть майже всі великі князі київські та чернігівські, а кілька представників, які уцілили, були змушені прохати захисту у Варшави та Вільно. Згодом, вони поверталися в Україну вже як представники польської аристократії та католицької віри. Тож не дивно, що великий князь київський Адам Кисіль (відомий український провідник і перший захисник православія) в листі примаса називає закладені Б.Хмельниць-

ким тенденції “знищення свого народу”.⁽⁶⁾ Ідеалізація козацтва призводить до того, що будь-хто в будь-яку мить може записатися або виписатися за власним уподобанням до козацького війська, а отже 300-тисячна українська армія стає неоплачуваною, а служба дармовою. Історик М. Василенко, наприклад, називає армію Б. Хмельницького селянською. В. Липинський прагне дослідити в Хмельниччині участь шляхетства і “знаходить” кілька тисяч шляхтичів. І дійсно, за кілька років ліквідується національна система рангів надання козацтву лицарської честі. Лише 40 років поспіль з любові до власного народу Мазепа відновлює ранги і розпочинає процес перетворення безрідних козачків в європейських лицарів. При Б. Хмельницькому шляхетська гідність не успадковується, а шляхтичам у козацькому війську гарантується лише те, що їхні землі не будуть негайно конфіскованими. Відомо кілька фактів відносин Б. Хмельницького з військовим шляхетством. 28 травня 1648 року під Білою Церквою гетьман оголошує універсал “шляхетно уродженим козакам.” Прагнучи прилучити до вільнокозацького війська шляхетство гетьман закликає таких осіб виступити проти унії й орендарів, бо буцім-то “зачалісмо сію війну з поляками за дозволом королівським.”⁽⁷⁾ Історики наводять ще один універсал без дати 1654 року, в якому гетьман дозволяє ніжинському полковникові Прокопу Шумейку і “всій шляхті до своїх маєтків і староств приїжджати і селитися.”⁽⁸⁾ Поза цим Б. Хмельницький до шляхти не має інтересу. Разом з нищенням шляхетства ліквідуються й адміністративні станові установи (статутіві суди, провінційні уряди), а отже призабуваються давні українські земські привілеї. Історик М. Слабченко так пише про цю соціальну революцію: “Хмельниччина призвела до вигнання великих землеволодарів без різниці віри і національності. Тоді боротьба колективістичних змагань супроти власницьких непокоїла молоду українську буржуазію. Після поділу утворилася Гетьманщина, де панувала верства дрібних власників козаків, запорозька республіка з її напівкомуністичним ладом і Правобережжя, де знову запанували дідичі.”⁽⁹⁾ Звичайно, знаний гетьман за життя не міг собі уявити, що його внутрішня політика в майбутньому з часів К. Маркса (який популяризував християнську козацьку республіку) стане для ортодоксальних комуністичних диктаторів настільною моделлю. Богдана Хмельницького найменше турбують внутрішні перманентні козацькі повстання, які починаючи з 1649 року періодично виникають. Незважаючи на характер козацької опозиції, легітимна вона (Запорозька Рада гетьмана Худолія), або нелегітимна (наприклад, обрання в Лубнах на гетьманство Бугая), однаково придушється внутрішніми і московськими військами. Хмельницький не визнає Український Трибунал, управлінський орган Української республіки, бо

він має становий характер, а насправді як конкурента на гетьманське управління. 3 березня 1648 року Хмельницький пише листа коронному гетьманові Миколаю Потоцькому з викладенням причин повстання вільних козаків на Запоріжжі проти реєстрових полковників і Українського Трибуналу “через кривди, яких зазнали від їх милостей панів українських урядників, поставлених над нами, і через те, що нашому життю загрожувала небезпека... А їх милості наші пани полковники, панські слуги, замість того, щоб нас, бідних козаків, захищати, допомагають панам урядовцям, і що тільки пани старости або уряд накажуть вчинити з будь-яким козаком, відразу виконають.”⁽¹⁰⁾ Хоча більшість реєстрових козаків з часом переходить до Б. Хмельницького, військове протистояння українських правлін триває і надалі. Український Трибунал, який очолює регіментар Ярема Вишневецький, вдається до формувань козацьких хорунгів на боці польської армії. Перше внутрішньоукраїнське і українсько-польське порозуміння декларується Зборівською угодою. Військову республіку Хмельницького визнано за окрему державу під протекцією польського короля, гетьмана зобов'язано негайно провести перепис і ревізію козацтва, після чого козацтво урівнюється зі шляхетською честю, натомість Богдан Хмельницький визнає легітимність Українського Трибуналу. Після опублікування Зборівського трактату київський воєвода Адам Кисіль, повітові судді Проскура, Волович і інші відомі представники українських родів прибули до Києва з надією повернути спадкові маєтки. Вони звернулися із заявами про це до гетьмана і Трибуналу. Після розгляду справи і присуду Трибуналу гетьман дозволив прохачам вступити у володіння з присягою на його ім'я. Проте за намовою судді Гуляницького і миргородського полковника Гладкого збунтувалися місцеві козаки. Гуляницький втікає в Молдавію, на що гетьман лише висловлює свій жаль. Такий перебіг подій було трактовано польськими колами як зірвання Зборівської угоди.⁽¹¹⁾ Діяльність Українського Трибуналу було тимчасово припинено.

В часи Хмельниччини шляхетські сеймики в Україні відбуваються неперіодично, нерідко на нових незвичних місцях. 1649 року сеймик Волинського воєводства проведено в Кременці, Київського - в Луцьку, Брацлавського - у Львові.⁽¹²⁾ Сейм 1658 року ухвалює проводити реляційні й інші сеймики Чернігівського воєводства у Володимирі, “доки війна тривати буде”⁽¹³⁾ 1661 року сеймик Брацлавського воєводства проходить у Вінниці в єзуїтському костелі. Сейми 1649 і 1650 років утворюють комісії поміж коронним і козацьким військами.⁽¹⁴⁾ 11 листопада 1649 року Вишньський сеймик наказує депутатам на Сейм опікуватися виконанням Зборівських трактатів “в списуванні козаків з дідичних добр.”⁽¹⁵⁾

Повчальна історія Варшавського Сейму 1650 року, на який Б.Хмельницький надсилає “петити”. Шляхетство говорить, нібито гетьман відмовляється виконувати положення Зборівської угоди і не проводить перепис козацтва. Напередодні, 17 серпня 1649 року Запорозьке військо в пунктах королеві з приводу цього вже висловило свою позицію: “Скільки князь Його милість (Ярема) Вишневецький проти волі й наказу Його королівської мості таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити”, але погоджувалися, що “ми самі зробимо перепис, призначивши на службу Його королівської величності і всієї Речіпосполитої тільки гідних, здатних молодців”.⁽¹⁶⁾ До Сейму справа так і не зрушилась. Наприкінці 1650 року король видав універсал предсеймовим сеймикам, в якому повідомляв про невиконання Б.Хмельницьким угод і що на Україні чернь лютує проти шляхетства. В грудні зібрався Сейм. Запорозьке військо прислало на нього депутатів Маркевича, Гурського і Дорошенка, які привезли гетьманську записку про підтвердження Зборівського миру. Гетьман дивувався, чому не повертаються до українських маєтків магнати і кресові пани, запрошував їх відвідати Україну, але “без повернення маєтків і асистенцій”. Він запропонував видати йому Ярему Вишневецького, який “з давніх часів ласкаво з Військом Запорозьким і підданими обходився”.⁽¹⁷⁾ Сейму оголошена вимога Б. Хмельницького, щоб чотири найбагатші українські пани Вишневецький, Конецьпольський, Любомирський і коронний обозний Калиновський залишилися заручниками миру і жили в Україні без охорони й асистенцій. Вимога викликала надзвичайне хвилювання як у Сенаті, так і між послами. Адам Кисіль почав було доводити, що поляки справді повинні знищити унію, твердячи, що тоді і православні почнуть підтримувати Річпосполиту.⁽¹⁸⁾ Зрештою, позицію Б. Хмельницького було визнано нещирою, нібито він бажає нової крові.

Після Хмельниччини в українському суспільстві розпочинається тривала суперечка про легітимність органів управління військової республіки Малоросії й Української республіки. Ряд гетьманів намагаються поєднати такі управлінські органи. Першим це робить Виговський в акті проголошення Українського князівства. Гадяцькі пакти довгий час живлять українську державну ідею, а українські гетьмани кожний на власний манер розбудовують козацьку річпосполиту.⁽¹⁹⁾

Виговський проводить політику підтримки, насамперед, середнього шляхетства. Він повертає старі та надає нові земельні володіння. 6 квітня 1658 року цар наказує бояринові Василю Шеремет'єву в зносінах із гетьманом розглянути питання про ревізію приватних маєтностей: “Чи в Україні (Малоросії) багато міст і містечок, з яких

збиралися побори для польських королів? Скільки в них сенаторських маєтностей і оренди? Скільки з королівських, сенаторських, шляхетських і кляшторних маєтностей збирається річних прибутків оренди з кожних окремо? Якщо буде збиратися подимне, то скільки в Україні (Малій Росії) з кожного полку буде збиратися. Також, скільки збирається з оренд? Необхідно, щоб гетьман зробив про це розпис... В містах переписати войтів, бурмістрів, райців і лавників, скільки і яких рандів і за ким перебувають у відкупі? Якщо чийсь маєтності заставлені або у відкупі, вказані роки заставним маєткам вже минули, а люди в смутні часи тими угіддями не володіли і почнуть бити чолом, щоб цар дозволив їм зараз володіти - дозволити... А якщо в містах войти, бурмістри і райці почнуть казати, що в тривожні часи якісь угіддя відійшли від міст до повітів, або щось відібрано... то все переписати”.⁽²⁰⁾

Великий український державник шляхтич Іван Виговський відновлює діяльність сеймиків і статутних судів та прагне заманіфестувати українську незалежність, чого не зробив його попередник. Серед тогочасних актових паперів зустрічаємо цікаві відомості, що Виговський плекав українські державотворчі традиції не з Хмельниччини, а з попередніх часів. Так, у першому варіанті Гадяцького трактату сказано, що “Річпосполита народу польського, великих князівств Литовського і Українського (руського) і належних до них провінцій відновлюється непорушно, які були перед війною, в своїх межах і при своїх вольностях відповідно до законів”. Переконавшись, що московський цар і чути не бажає про українську самостійність, для

Гетьман Іван Виговський 1658-1660 років.

визнання державності Гетьманщини Виговський проводить із польським королем конспіративні консультації, спочатку приховано через львівського купця Теодора Томкевича, а потім на державному рівні. За сприяння коронного маршалка Єжі Любомирського гетьман відправляє на Сейм козацьких посланців Федоренка і Демка.⁽²¹⁾ Українське шляхетство активно підтримує нову гетьманську політику. Генеральний сеймик київського, чернігівського і брацлавського шляхетства 21 червня 1658 року в інструкції послам на Сейм каже про призначення депутатів до комісії для переговорів із козаками. Питання підіймають київський маршалок Людвик Ворошило і чернігівський маршалок Адам Буркацький на спільному сеймику 1 березня 1659 року. В інструкції послам на Сейм вимагається, щоб “справи Українського краю вирішували (traktowali) українські обивателі через обраних їх мостів сенаторів українських”.⁽²²⁾

16 вересня 1658 року Генеральна Рада Запорозького війська в Гадячі в присутності королівських посланців волинського каштеляна Казимира Станіслава Беньовського, майбутнього чернігівського воєводи, та Євлашевського проголошує **Українське князівство** й українсько-польську унію. В Гадячі до послуг королівських посланців були представлені гетьманський покойовий Війна і шляхтич Сосницький. Беньовський звернувся до козаків з промовою: “Ви вже спробували вольність польську і московську, пізнали смак волі і неволі... В руїнах Україна. Засіяв москаль ненависть між вами і нами. Злий неприятель, пекельний чорт роз’ятрив серця, щоб щент знищити і поневолити вільний козацький народ. Ви вже відучали присмак московської монархії, де наказано ходити в чорних бутах і в убогих сукнях, так заборонено пити горілку, пиво і мед, а про вино і не згадує. Там утиски і мардерство та невірні порядки, чого ви за поляків не знали і ніколи знати не будете - матимете все, що духу вільно, тільки знайте, що свавілля невірне. Якщо вам вольність мила, ідемо до єдності, будемо разом боронити права, незалежність і вольність, будемо служити вітчизні. Москва твердила, що єдиної з вами віри, а робить, як цар скаже - чотирьох отців святих патріархів установили, а п’ятого московський цар зробив і сам над ними старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів нищить, інших насаджує, як нещодавно зробив з Ніконом, церковні скарби собі свавільно забирає. Світські особи ніколи не втручалися в духовне життя, такого за поляків не було чути... Зараз у Литві гетьман Сапіга чинить опір Москві, шляхта, яка перебуває в своїх маєтках, готується до посполитого рушення і готова боронити вітчизну. Насамкінець повідомлю вам, значне Військо Запорозьке, слова вітчизни: Я вас породила, не москаль, я вас випеленала, вигодувала, поставила на ноги, схаменіться, будьте рідними синами і приєднуйтеся

до громади для знищення неприятелів своїх і моїх”.⁽²³⁾ Гетьман і всі полковники підписують декларацію про проголошення Великого Українського князівства. Військо обирає Виговського (до часу загального обрання посполством) великим українським князем при збереженні титула гетьмана. Українській шляхті підтверджено всі попередні привілеї.⁽²⁴⁾ Вже в першому варіанті Гадяцьких пактів говориться про державний статус української мови “на сеймиках, у військах і Трибуналах”, як і було раніше. Ухвалено, що в Київському воєводстві сенаторські чини “мусять надаватися тільки шляхті грецької віри”. Прийнято суцільну амністію.⁽²⁵⁾ Україна набуває виразних форм європейської держави - затверджується національна символіка і державна печатка, форма присяги на вірність Українському князівству і народу.

Українське шляхетство в особі своїх маршалків вітає Гадяцькі пакти - Яна Пасочинського від брацлавської шляхти, Яна Гулевича від волинської шляхти, Адама Буркацького від чернігівської шляхти і Людвіка Ворошило від київської шляхти. Після укладання пактів до короля виїжджає делегація у складі Тетері, осавулів Ковалевського і Каплонського.

Незважаючи на те, що в кінцевому варіанті Гадяцьких пактів Гетьманщину названо Руським князівством, це занепокоює московського царя. 7 лютого 1659 року цар наказує бояринові Трубецькому: “Якщо гетьман почне говорити, що бажає бути в підданстві під високою государевою рукою й оголосить на яких статтях; тоді з ним потрібно укласти угоду, а він щоб прислав статті польського короля. А в (царських) статтях йому буде дароване гетьманство і Київське воєводство, а полковникам і іншим начальним людям буде надане шляхетство і вольності шляхетські, і маєтності”.⁽²⁶⁾

Велика печатка Українського князівства, повідомлена М. Грушевським.

На 22 березня 1659 року на Варшавський Сейм прибула численна козацька делегація у складі генерального обозного Тимофія Носача, генерального писаря Яна Груші, миргородського полковника Григорія Лісницького, Адама Мазепи (батька майбутнього гетьмана), Костянтина і Федора Виговських, Остапа Федьковича, Стефана Сулими, Яна Дульського, Якуба Гуляницького, гетьманського писаря Тимоша Мировича-Лаховицького, митрополита Діонісія Балабана, депутатів шляхетства - від Київського воєводства київського каштеляна Юрія Немирича, запропонованого на канцлера, і Прокопа Верещаги з Чернігова, послів від Запорозького коша - полковника Андрієнка і писаря Криська Лукашевича. Король призначив день для прийняття козацьких посланців. Перед королем і генеральними чинами Речіпосполитої виступив з промовою латинською мовою Немирич, дідич православної віри: "Ми з'являємося в теперішній день перед престолом королівської величності, перед збором всієї Речіпосполитої як посланці найяснішого і найшляхетнішого гетьмана всього Війська Запорозького і разом з тим всього українського народу, щоб визнати перед лицем всього світу на потомні віки Його величність, Річпосполиту і Корону Польську нашою вітчизною і матір'ю. Держава Вашої величності в усьому світі славиться волею і тому схожа на царство Боже, в якому як вогневим духам, так і людському родові даються Божі й людські закони з охороною їхньої волі без найменшого силування на всі часи від самого створіння світу. Нехай інші царства та держави славитимуться своїм теплим кліматом, багатством, злитками золота, дорогих перлів та діамантів, розкішшю життя... але там народи не пізнають правдивої волі. Забувши, що вони обдаровані від Бога вільною волею, вони живуть неначе в золотій клітці і повинні залишатися невільниками чужої сваволі, чужого бажання. В усьому світі не можна знайти такої волі, як у Польській Короні! Ця воля, котрій і ціни не можна скласти, найясніший королю, саме вольність, а не що інше, веде нас тепер до з'єднання з вами. Ми народилися вільними, вирости на волі і вільно обертаємося до однакової з вами волі. За це перед гідністю величності Вашої королівської мості, нашого милостивого пана, і заради цілості спільного дому ми готові померти. Це і є наш мотив, це є непохитне підґрунтя єдності народів різних мовами, релігією і своїми правами. Не тільки ми, але і наші нащадки будемо його плекати, нібито між братами заховані у вольності і рівності... Тепер блудний син знову повертається до свого батька. Нехай же батько привітає його поцілунком миру і ласки! Нехай надіне золотий перстень на його палець, вбере його в гарне вбрання, нехай за коле годоване теля і радіє вкупі з ним на заздирість іншим... Не тисячі, а мільйони душ потягнуться

до підданства Вашої величності і всієї Речіпосполитої! Привіт тобі, найясніший королю! Прийми цей багатий край, цей родючий український Єгипет, де тече молоко і мед, багатий на пшеницю і на всякі земні овочі, цю вітчизну войовничого і давно славного на морі й на суходолі українського народу... Віват найясніший король Ян Казимір! Віват Польська Республіка!"⁽²⁷⁾

17 березня 1659 року після дискусії Сейм ухвалює українсько-польську унію і висловлюється не протидіяти статті Гадяцьких пактів про утворення Українського (руського) князівства, проте рекомендує відтягнути здійснення ряду положень до більш сприятливого часу, бо за сучасних військових обставин це веде до розділу Речіпосполитої. Новоутворене князівство перебуває під владою великого князя, кандидатуру якого затверджує король і включає три воєводства (Київське, Брацлавське і Чернігівське, а згодом і четверте Миргородське). Сейм ратифікує Гадяцьку комісію (Volum. leg. 297-301). Гетьман і козацькі старшини отримують місце в Сенаті. В Україні у воєводствах підтверджено уряди друкарів, маршалків і підскарбіїв. Гетьман отримує титул "гетьман український (руський) і воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського перший сенатор."⁽²⁸⁾ У документах сказано про "Річпосполиту народів польського, литовського й українського (руського)." Булаву віддано Виговському в дожиттєве володіння з можливим успадкуванням його нащадками. Українському князівству дозволено мати "свій особний Трибунал такого порядку, який самі собі утворюють, окрім того Овруцьке і Житомирське староства мусять мати окремі суди."⁽²⁹⁾ Комісія декларує реєстрових козаків "як людей лицарських", на яких поширюється шляхетське право.⁽³⁰⁾ Сеймовою Конституцією ряд козацьких старшин отримують нобілітації на шляхетство, зокрема Павло Тетеря, Зарудний, Герасим Каплонський, Ян Рудницький, Яким Самченко (Сомко), Гаврило Поривай, Богдан Калениченко та інші. А щодо загалу козацтва ухвалено "відповідно до поданого запорозьким гетьманом реєстру **вписувати до клейноту шляхетства лицарів Війська Запорозького**".⁽³¹⁾ Король дарує козацькій старшині і земським чиновникам маєтності. Саме так Адам Мазепа отримує на ленному праві Кам'яницю в Київському воєводстві.⁽³²⁾

22 травня в депутатській палаті відбувається урочиста присяга на підданство королеві, на яку покликано представників Великого князівства Українського. Першим присягає король, поклавши два пальці на Євангеліє. В присязі Ян Казимір обіцяє, що він і його спадкоємці королівською присягою обіцяють непорушно виконувати Гадяцьку умову на віки вічні і відповідно до права і звичаїв правдиво ставитися

до всіх обивателів Великого князівства Українського. Після короля присягають архієпископ примас гнезненський, єпископ віленський за все католицьке духовенство, потім коронний і литовський гетьмани за польське військо, після них канцлери і підканцлери Польського королівства. Наступає час присяги української депутації. Київський митрополит Діонісій Балабан приносить Євангеліє, обковане золотом, і золотий хрест, поклавши їх на столі. Генеральна старшина присягає по одному, піднявши два пальці вгору; отамани і осавули присягнули по два разом. Нижні чини присягнули всі разом, ставши навколішки і піднявши два пальці вгору. Генеральний писар Груша прочитав за всіх присягу. По завершенні присяги кожний козацький посланець поцілував короля в руку, і весь збір відповідно до церемонії вийшов з палати і пішов в собор святого Яна. Гадяцькі пакти скріпили клятвою король, примас, Сенат і депутатська палата. Її пункти неможливо було порушити без згоди українського народу.

18 травня 1659 року боярин Трубецький доповідає цареві про утворення Українського князівства і Гадяцькі пакти: “Отцю митрополиту король обіцяв дати печерську архимандрію. У короля Міщерін, Немирич, миргородський полковник Григорій Лісницький обозний Костянтин Виговський, Носач, Тетеря і багато інших осіб, які собі прохають шляхетства і маєтностей”. Далі боярин повідомляє про характер пактів: “1) Три завойованих воєводства (Київське, Брацлавське та Чернігівське) утворюють Українське (Російське) князівство на зразок Литовського князівства з усіма своїми чиновниками. 8) Овруцьке, Брацлавське і Чернігівське староства мають бути судовими. 17) Пан гетьман має розписати від кожного полку по сто осіб в шляхетство, а полків усього 14. 19) До своєї маєтності кожному буде вільно, але підданих не пригночувати, як раніше було”.⁽³³⁾

Реалізація Гадяцьких пактів ускладнюється внаслідок агресії російської армії і розв'язання польсько-козацько-російської війни. Московські помісники в Україні вимагають від українського шляхетства підтвердження лояльності цареві. Як це було, звітує у вересні 1659 року боярин В. Шеремет'єв цареві: “Посилали ми холопи твої шляхетство (дворян) приводити до присяги”. Далі він каже, що коли багато з них відмовилося, то їх вбили. Серед них був і Немирич. “Багатьох полковників, які не побажали слухати, наказав посікти, а інших постріляв і вшав”.⁽³⁴⁾ Представників роду Виговських і інших відомих шляхтичів прислали ув'язненими до Москви, де в жовтні допитували: “Як посилався Немирич до короля? Чи були разом з ним у короля? На яких статтях увійшли в підданство короля і склали присягу?.. Що говорить в статтях з королем про повернення шляхетських маєтностей попереднім

володарям і що віддано”.⁽³⁵⁾ Для усунення Виговського з гетьманства, який вже переніс державну резиденцію до Гадяча, цар посилає в Україну бояр під керівництвом кн. Трубецького разом із московським військом, яким наказує поставити на гетьманство Юрія Хмельницького.⁽³⁶⁾ Царські бояри і воєводи входять у зносини з Петром Дорошенком, наближеною до Юрія Хмельницького особою. З ним вони складають попередній список вирішальних статей, в яких виразно сказано про підпорядкування гетьманського шляхетства військовій юрисдикції: “8) Повідомляємо всім людям у Війську Запорозькому, а особливо шляхті, як здавнини бувало, так щоб і зараз перебували у віданні пана запорозького гетьмана, під його судом при власностях і вольностях, щоб зоставалися вільними”.⁽³⁷⁾

Кілька років опісля питання про впровадження Гадяцьких пактів тимчасово знімається з обговорення через складну політичну ситуацію. 1661 року Київський і Волинський сеймики вказують, що з огляду на неспівчутливе ставлення короля і більшості шляхетства про виділення з польської території Українського князівства насамперед тому, що саме Запорозьке військо ставиться до такої ідеї з байдужістю, вони погоджуються вилучити статтю про утворення окремого Українського князівства.⁽³⁸⁾ 28 березня 1661 року Волинський сеймик передає вирішення питання про Українське воєводство або князівство королівській ласці.⁽³⁹⁾ Ідея Українського князівства і надалі залишається нагальною дискусійною темою на шляхетських сеймиках. Так, Заторський сеймик 27 січня 1666 року висловлюється за надання Україні статусу князівства і виносить питання на Вальний Сейм.⁽⁴⁰⁾ Андрусівська угода унеможлиблює реалізацію такої ідеї. Проте, назва Українського князівства іноді використовується українськими гетьманами до часу трагічної поразки в Північній війні.

Юрій Хмельницький розуміє фатальні упущення свого батька і намагається у квітні на Заславському конгресі поєднати з козацтвом лицарську честь. На ньому генеральні старшини Верещага і Сулима пропонують статті, в яких сказано: “3) За найвищого начальника українського (руського) народу і тамтешніх урядів визнається гетьман, обраний лицарством з-поміж себе. 5) Провінційне управління української (руської) землі підлягає воєводам, обраним тамтешнім лицарством з-поміж себе... Спорядження і відправлення від воєводств і повітів земських послів і депутатів на Генеральний Сейм відбувається за велінням гетьмана, його інструкціями і наказами.”⁽⁴¹⁾

Виговський і Брюховецький впроваджують швидкий процес відновлення гетьманського шляхетства. Гадяцька комісія Сейму 1659 року трактує козаків “як людей лицарських”, а українському гетьманові підтверджено право

“презентувати гідних до клейноту шляхетського”.⁽⁴²⁾ З кінця 50-х років шляхетські сеймики Гетьманщини відбуваються як по полкам, так відповідно і до воєводського устрою. Гетьманські шляхтичі титулюються в документах по-різному: 1) Військова генеральна і полкова шляхта (наприклад, гетьманський шляхтич Стефан Немирич, наказний чернігівський полковник Станіслав Кохановський, чернігівський полковий обозний Костянтин Угровецький, шляхтич Стародубського полку Михайло Рубець, шляхтич Київського полку Ян Куровський).⁽⁴³⁾ Відомий лист Івана Виговського до київського підкоморія Стефана Немирича від 21 січня 1662 року, в якому дякує йому за старання “в братерському колі моїх інтересів на Сеймі” і обіцяє з свого боку гратифікацію.⁽⁴⁴⁾ Немирич одночасно був і шляхтичем Полтавського полку, де володів дідовими маєтностями. 2) Цивільна шляхта (шляхтич Чернігівського повіту Лукаш Носачевич, Піроцькі, Олександр Розсудовський, Сташевський, ін.). 3) Польська шляхта (так названо в документах усіх шляхтичів різної національності, що зберегли титули, якими користувалися до Хмельниччини - Устинович або Устимович, Брюховецький, Борозна, Речицький, Грабовський, Маркевич, ін.) 4) Гетьманських шляхтичів, нобілітованих царем, іноді називають дворянами. Наприклад, 13 січня 1668 року Брюховецький звертається до “Його царської пресвітлої величності шляхтича (дворянина) і чернігівського полковника”.⁽⁴⁵⁾ Поступово виникають окрім рангових козацьких маєтностей і приватні козацькі, названі шляхетськими маєтностями або державами. Так, чернігівський воєвода Андрій Толстой 28 листопада 1667 року повідомляє боярина Петра Шеремет'єва про “шляхетську Розсудівську маєтність”, яку гетьман Брюховецький записав за чернігівським писарем Левом Полуботченком.⁽⁴⁶⁾

Власну позицію виробив гетьман Петро Дорошенко. При ньому також відбувається нобілітація старшини шляхетською честю, він гарантує недоторканість шляхетських маєтностей, проте цей процес носить виключно титулярний характер нібито для прикраси Запорозького війська. Дорошенко підтримує ідею перетворення України з військової на шляхетсько-лицарську республіку, але в цілому покладається на ласку польського короля і Варшавського Сейму. В листі до коронного гетьмана Собеського Дорошенко закидає Польщі недотримання Гадяцької і Чуднівської угод. Про Брюховецького він пише, що московський цар “пошанував гетьмана боярським гонором, як у них, сенаторським по-нашому. А я неборак в усьому скривджений, маю клопіт, ношу тягар для гідності Його королівської мості та цілості Речіпосполитої, багато терплю і постарому в каталог незичливих буваю вписаним.”⁽⁴⁷⁾ 9 листопада 1668 року гетьман Петро Дорошенко звертається до земських чиновників

і козаків міста Гадяча “про цілість міста Гадяча і про недоторканість ваших маєтностей.”⁽⁴⁸⁾ Коли Ігнатенко переносить столицю з Гадяча до Батурина, Дорошенко сам переїжджає до Гадяча, звідки розсилає універсали до українського народу і прохає царської протекції.

Гетьман Тетеря мріє побудувати аристократичну українську державу великих дідових-поміщиків і козаків-лицарів. Відома його інструкція послам на Вальний Сейм від 31 листопада 1664 року. Гетьман наказує їм піклуватися, щоб Військо Запорозьке залишалось при правах і вольностях, дарованих польськими королями, про урівняння козацьких маєтностей зі шляхетськими; про визнання за видатними козаками лицарської честі.⁽⁴⁹⁾

Брюховецький був активним будівником Українського князівства. Він засновує ряд управлінських інститутів, про які не згадує навіть Виговський. Суперечливість початкової політики Брюховецького полягає в тому, що він розбудовував гетьманський придворний штат за зразком польського королівського, але в Гадячі одночасно була розташована російська залога. Намагаючись збудувати великопанську лицарську державу Брюховецький впроваджує державну політику боротьби проти чигиринського гайдамацтва, спрямовану проти впливів клану Хмельницьких, як небіжчика батька, так і сина. Така політика супроводжується низкою показових судових процесів і привселюдним спаленням відьом на Ратушній площі Гадяча.

При Брюховецькому козацьку старшину по полках введено в шляхетську гідність відповідно до старопольських гетьманських традицій, за якими гетьман надавав особисте шляхетство за визначні

Іван Брюховецький, 1660 року проголошено кошовим гетьманом, український гетьман 1663-1668 років

заслуги без обов'язкового затвердження Вальним Сеймом. Маємо кілька цікавих документальних підтверджень. 30 жовтня 1663 року військовий осавул Лисенко (Лесько) із Золотоноші пише гетьманові Брюховецькому: "Тетеря був у короля і пішов до Лисянки... Того самого дня король вирушив до Дніпра, де він сподівається зустріти війська Його царської пресвітлої величності та розраховує, що йому здадуться міста, в яких немає царських залог. Вітають плітки, що король збирається прямувати під Козелець. А в Київському полку зараз немає полковника. Сподіватися на остерську і козелецьку шляхту не доводиться, і наші міста навряд чи будуть стояти до Ніжина, бо і раніш здавалися."⁽⁵⁰⁾ Нелегкою була доля гетьманського шляхетства в часі, коли лівобережні полки по два-три рази на рік присягали то цареві, то королеві. 7 лютого 1663 року кн. Ромодановський доповів цареві, що при поверненні влади в лівобережних українських містах від протекції польського короля "ляхів, німців і задніпровських козаків усіх побили, а шляхту і знатних людей до нас, хлопів твоїх, привели."⁽⁵¹⁾ Відомо кілька універсалів гетьмана Брюховецького до українського лицарства: "Всьому зацному лицарству, братві нашій милій старшині та черні козакам" від 1 травня 1662 року,⁽⁵²⁾ "До всілякого чину полковників і підполковників та до всього лицарства" від 2 квітня 1663 року.⁽⁵³⁾

Прихильником старосвітських порядків є наказний гетьман Яким Сомко, про що неодноразово доповідають царські помісники в Москву. Так, 26 травня 1662 року кн. Ромодановський пише цареві про супліку на Сомка єпископа Мефодія і полковника Золотаренка. Останні донесли про невірність наказного гетьмана цареві, який буцім-то писав єпископові Василеві, що потрібно звільнитися від холопства і жити за своїми правами.⁽⁵⁴⁾

Легітимація реєстрового козацтва на шляхетство викликає дискусію з козацтвом на Січі, де ще залишалися спомини про Хмельниччину. В березні 1662 року кошовий отаман Іван Сірко надсилає листа наказному гетьманові Яким Сомку: "Ви обидва одностунні з псом Виговським, з яким поріднилися і його вченням дихаєте, гоняючись за чортовим шляхетством лядським. Пригадай, як ти на Сеймі бігав заради титулів і маєтностей."⁽⁵⁵⁾ Невдовзі Сірко кардинально змінює погляди і присягає польському королеві, сподаваючись на булаву. 1661 року в канцелярію гетьмана Брюховецького в Гадячі січовий кур'єр приносить записку "Універсал до всього люду" від імені "всієї черні Коша низового славного Запорожжя." Невідоме січове зібрання звертається до міських козаків "зацних лицарів" з пропозицією припинити розбрат, бо нібито "для проклятого шляхетства лядського губите себе і свої душі... Певно знаєте, що вам чернякам того шляхетства не дістанеться анікрихти, бо коли

Пориваї, Опари, Шустики, Шендрики переберуть владу, то вам голим нічого не залишиться. Бідні ваші вольності самі не знаєте, як гублять вас. Можете їх називати тяжким ярмом невільницьким, а не вольностями; бо бачите, як тих зацних лицарів, які Богові та всьому війську є приятними і зичливими, окрутно замордовано". Зібрання радить піклуватися "про цілість добра посполитого" і прохає прийняти рішення про об'єднання "в єдине неподільне військо зі старожитними нашими вольностями".⁽⁵⁶⁾ Кошовий отаман Ждан Рог засуджує надання Брюховецькому боярства. В листі від 2 березня 1666 року він пише гетьманові: "Краще, надійніше і безпечніше поновити право на старих підвалинах. Жодна зброя в полі не допоможе, коли дома немає ради. Хоча пожалувано честю від Його царської пресвітлої величності, проте не через кого іншого, як тільки через Військо Запорозьке, а військо не використовує боярина, а тільки гетьмана. Тоді, твоя милість, чини з нами по істині, як наші предки робили".⁽⁵⁷⁾ Хоча січове козацтво і чинить пасивний спротив поверненню шляхетських традицій Гетьманщини, проте під кінець XVII ст. станове розшарування відбувається і в Запорозькому війську низовому, але меншою мірою, аніж в Запорозькому війську реєстровому (міському). З часом, каже історик Маркович "в Запоріжжя всупереч його сутності й історичному спрямуванню проникають свого роду аристократичні тенденції, схожі на ті, які існували в знатному українському (малоросійському) козацтві. Тут було чимало осіб які відрізнялися від простого козака освітою, культурним способом життя і політичними поглядами".⁽⁵⁸⁾ Проте, процес перетворення січової старшини на дрібновласницьких дідичів (такий самий як і в Гетьманщині) не було завершено. При гетьмануванні Скоропадського цар Петро перший оголошує землі Запорозької Січі коронними (царською власністю), а отже перетворює січову старшину на дожиттєвих орендарів без належного правного забезпечення. Отже, з часів Хмельниччини першими гнобителями української аристократії були російські царі.

Гетьман Ігнатенко (Многогрішний) в 8 вирішальному пункті каже про пожалування заслужених людей шляхетською честю. Гетьман підтверджує правне становище любецької шляхти. З XVI ст. любецька шляхта як спільнота формується з українських бояр і вільних слуг, які називаються землянами. Любецькі маєтності надаються протягом 1568 - 1635 років, при цьому в королівських універсалах вказано, що така-то маєтність надається "з усіма приналежностями, землями, пасовиськами, борами, лісами, сіножатями, пасіками, ріками, озерами, бобровими гонами, звіриними і рибними ловами, ставками, млинами, з вільним варінням пива і меду, з вільним виробництвом горілок для власних потреб, зі всіма

пожитками і привілеями з обов'язком відправлення військової служби відповідно до давньої повинності”.⁽⁵⁹⁾ Гетьман Ігнатенко називає в універсалі шляхтичів Саву Унчука, Івана Скугару, Федора Красковського, Олексія Кривопишу, Никифора Богуша, Семена Селіцького, Артема Злобу, Прокопа Величківського і Василя Демидовського любецькою шляхтою. В універсалі від 21 березня 1670 року гетьман закріплює за вказаним шляхетством право землеволодіння, “оскільки (поневаж) вона, любецька шляхта, яка від початої у війську війни за цілість добра посполитого стояла, так і тепер кожний шляхтич зі служби своєї, хто буде своїх ґрунтів вживати, згідно (ведлуг) стародавнього порядку повинен виставити військового козака з риштунком на доброму коні, якщо не сам, а який не бажає... то від ґрунтів відпадатиме”.⁽⁶⁰⁾

Царат збирає докладну інформацію про гетьманське шляхетство вписане до клейноту шляхетства польського. Нерідко таку інформацію надають самі гетьмани. Так, у жовтні 1663 року гетьман Брюховецький через Івана Цісарського надсилає з гетьманського архіву до Москви грамоту польського короля Яна Казимира на шляхетство Якову Сомку, наказному гетьманові, від 8 квітня 1659 року і його герб із зображенням руки, яка тримає голий меч, а згори увінчаний шолом.⁽⁶¹⁾

Питання про повернення втрачених під час війн і заворушень маєностей вельми турбує українське шляхетство. 28 квітня 1655 року чернігівське і брацлавське шляхетство в інструкції послам на Сейм підіймає питання про шляхтянок, які перебувають в московській неволі, і державчеські маєності, які знаходяться в неприязельських руках.⁽⁶²⁾ На вимогу українських сеймиків Сейм 1662 року ухвалює Конституцію “Реституція добр воєводств Київського, Брацлавського, Подільського і Чернігівського”. В ній сказано, що у виконання універсалів запорозького гетьмана козаки відібрали добра місцевих обивателів. “Тоді такі універсали Наші (королівські) і запорозького гетьмана повагою цього Сейму зносимо і касуємо. Місцевим обивателям вільно відшукувати і посідати свої добра без найменших перешкод, які їм раніше належали і які хто перед початком війни тримав”.⁽⁶³⁾

На взірць царської політики московські воєводи в Україні виявилися першими противниками приватної власності на землю. Вони не тільки перешкоджають процесу повернення поміщиків, які під час воєн і соціальних заворушень втекли до Великої Польщі, але і заперечують таке право місцевих панів. У лютому 1667 року чернігівський єпископ Лазар Баранович подає воєводі Борису Шеремет'єву чолобитну на царське ім'я. В ній єпископ оскаржує дії ніжинського і чернігівського воєвод, які не допустили його до володіння маєностями відповідно до царської

жалуваної грамоти і старовинної “Княжіння і воєводства Чернігівського записної книги”. Шеремет'єв до оприлюднення царського наказу в порушеній справі дозволяє Барановичу володіти маєностями, якщо “не буде мати з кимось суперечок”. Отже, бачимо, що лояльний до царату Баранович для затвердження спадкових ґрунтів був змушений звертатися особисто до царя.⁽⁶⁴⁾

На високому рівні проводяться українсько-польсько-московські переговори про долю панських землеволодінь Східної України. 13 травня 1667 року з литовської канцелярії король видає документ “pro parte exulium” до московського царя, щоб у захоплених українських краях “Його мость цар московський дозволив кожному шляхтичеві власних добр заживати”.⁽⁶⁵⁾ Сейм 1667 року розглядає питання про заспокоєння шляхтичів-вигнанців зі Східної України. Невдовзі для з'ясування питання про реституцію земельних володінь до Москви відправлена королівська делегація у складі чернігівського воєводи Станіслава Казимира Бенювського, реферандаря і литовського писаря Ципріяна Павла Бжостовського⁽⁶⁶⁾. В Гетьманщині частину шляхетських маєностей було повернуто, інші шляхтичі відповідно до актів Андрусівської угоди отримали царську грошову компенсацію.⁽⁶⁷⁾ До 80-х років було виплачено царською казною таку компенсацію в 2 мільйона польських злотих.⁽⁶⁸⁾

Після соціальної революції Б.Хмельницького діяльність шляхетських сеймиків в Україні унормовується сеймовою постановою 1661 року “Декларація воєводств і земель”. Київський воєвода скликає Київський сеймик, реляційний в Володимирі, а елекційний депутатський у Житомирі, який проводиться в костьолі. В Руському воєводстві в землях Львівській, Перемишльській і Саноцькій сеймик скликається 11 серпня у Вишні. Окремий сеймик Галицької землі скликається 8 серпня. У Волинському воєводстві реляційний сеймик скликається 16 серпня в Луцьку. В Подільському воєводстві сеймик скликається 27 серпня в Кам'янці. У Брацлавському воєводстві реляційний сеймик скликається 16 вересня у Вінниці в костьолі отців єзуїтів, а в разі неможливості належить його провести разом з іншими сеймиками у Володимирі в костьолі отців домініканів. Сеймик Чернігівського воєводства тимчасово скликається 20 серпня у Володимирі.⁽⁶⁹⁾ Поступово сеймики поширюють свою діяльність на всі українські землі. Через недослідження теми відомі лише поодинокі документи діяльності шляхетських сеймиків Гетьманщини. Так, Новгород-Сіверський сеймик укладає інвентар суми шляхетських добр “Inwentarz Kmieci w dobrach szlacheckich w Księstwie Siewierskiem na sejmiku generalnym w zamku Siewierskim d. 25 srycznia 1667 r. spisany”.⁽⁷⁰⁾ В січні 1669 року проводиться реляційний сеймик Новгород-Сіверського воєводства, на який з'їжджаються новгород-сіверські,

стародубські і сусідніх країв земські чиновники, сенатори, дигнітарії, шляхта і лицарство. Присутні звертаються до Вального Сейму про парламентарне право, як і було раніше, і про підтвердження давніх прав і привілеїв. Сеймик укладає записку, яку підписують усі депутати, зокрема і стародубський маршалок шляхетства Габріель Кермовський.⁽⁷¹⁾ З часу Андрусівської угоди в українських архівах відсутні документи з діяльності партикулярних сеймиків у Лівоборезній Україні. Ймовірно, вони були вилучені царатом або такі сеймики на якийсь час припинили діяльність. В XVII ст. на Сеймах затверджуються **скрипти**, зібрання документів з певного кола питань, іноді в скриптах вміщуються локальні справи земель і воєводств - наприклад, 1677 року Статут подільської шляхти, 1685 року Статути київської, брацлавської і подільської шляхти.⁽⁷²⁾ 1661 року чернігівське шляхетство піклується про продовження війни Речіпосполитої з Москвою для повернення захоплених земель і про недопущення укладання угод, в яких би декларувалася втрата цих земель.⁽⁷³⁾ Чернігівський сеймик у Володимирі в інструкції послам на Сейм від 28 березня 1661 року вимагає поновлення діяльності “Волинського Трибуналу для Київського воєводства, до якого належать справи всіх чотирьох воєводств (також Чернігівського, Волинського і Брацлавського), які судяться одним Статутом”. Послам наказується “повернутися до давніх прав”. Хоча українське право занехаяне через тривалу війну з Москвою, належить вести справи і записи “відповідно до Волинського статуту”.⁽⁷⁴⁾ 1662 року Брацлавський сеймик розглядає правне положення реєстрового козацтва Гетьманщини. В інструкції послам на Сейм від 31 січня 1662 року підтверджено що “козаки, які перебувають в реєстрі, користуються вольностями лицарськими”.⁽⁷⁵⁾ 15 грудня 1671 року Київський сеймик звертається до Сейму з пропозицією перенести сеймові засідання з Варшави до Львова або Луцька для зручності українського шляхетства.⁽⁷⁶⁾

Депутати Запорозького війська беруть участь у Варшавських Сеймах, де активно працюють над укладанням правових документів про Україну. Гетьман Юрій Хмельницький 9 грудня 1660 року наказує козацьким послам Семену Голуховському, Стефану Петуху, Яну Креховському і Олександру Скординському до короля і сенаторів: “Наші пани послы повинні покірливо прохати, щоб наш милостивий пан Його королівська мость і милостиві пани сенатори, які зараз перебувають при особі Його королівської мості, кожний зі свого боку запевнив, що на наступному Варшавському Сеймі, якщо Бог дасть, владою конвенту будуть підтверджені не тільки Гадяцькі умови, але і все, що прохає Запорозьке військо”. 15 грудня 1660 року гетьман знову звертається до козацьких послів домагатися на Сеймі підтвердження статей

Пірнач 1670 року з гербами Речіпосполитої і кн. Вишневецьких із 12 перлами, 45 ізумрудами і 61 рубіном; із колекції В. Тарновського.

Гадяцької унії і щоб чернігівський воєвода завчасно прибув перед Сеймом для розгляду потрібних Запорозькому війську статей.⁽⁷⁷⁾ Наприкінці весни 1661 року відправляються на Сейм козацькі делегати генеральні військові судді Михайло Зарудний і Григорій Лісницький, писар Василь Глосинський, брацлавський полковник Михайло Зелінський, колишній білоцерківський полковник Іван Кравченко. 15 травня 1661 року Юрій Хмельницький передає їм лист королеві, в якому прохає, “щоб на цьому Варшавському Сеймі Запорозьке військо було задоволене підтвердженням Гадяцької угоди й інших питань релігії, прав і привілеїв”.⁽⁷⁸⁾ Того ж року гетьман дякує в листі королеві за Конституцію, прийняту на минулому Сеймі.⁽⁷⁹⁾

1662 року Вальний Сейм розглядає питання про забезпечення воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, зокрема про повернення шляхетських маєтків, розданих козакам на чини.⁽⁸⁰⁾ Сеймові рішення активно обговорюються в Україні. В лютому 1662 року чернігівський воєвода, королівський комісар Беньовський надсилає до чернігівців листа, яким пропонує міщанам підтвердити у короля вольності і прохати допомоги, доки не відбудеться Сейм.⁽⁸¹⁾ 30 червня 1662 року цар отримує з України донесення кн. Ромодановського: “Достовірно відомо, що у поляків закінчився Сейм, на якому ухвалили великі побори і визначили строк оплати (козаків Ю. Хмельницького) 1 липня під Трилісами, після чого разом йти під Київ і Переяслав. Сам польський король обіцяє очолити посполите рушення під Київ, а лядському гетьманові бути під Переяславом”⁽⁸²⁾. 15 липня 1663 року гетьман Тетеря в наказі послам дякує королеві за допомогу, повідомляє про задніпровські заворушення і прохає короля навести порядок в Україні, щоб не могли ширитися московські факції⁽⁸³⁾. 30 листопада 1664 року гетьман Тетеря наказує козацьким послам на Сейм: Про підтвердження прав і привілеїв Запорозького війська, дарованих польськими королями. Якщо шляхтич вб'є козака, щоб його судили на смерть. Щоб козацькі будинки і хутори були урівняні зі шляхетськими. Про гетьманську резиденцію в

Білій Церкві. Щоб запорозького гетьмана не мали права усунути в міжсеймовий час, щоб вибори гетьмана проводилися після Сейму, коли прибуде комісар від короля. Гетьман дякує за надання шляхетства козацьким чинам.⁽⁸⁴⁾ 20 березня 1666 року гетьман Дорошенко наказує послам на Сейм піклуватися про підтвердження вольностей православної церкви і козаків відповідно до Зборівської угоди.⁽⁸⁵⁾ 29 жовтня 1666 року Дорошенко дає інструкцію послам Івану Демиденку і Саві Ковальському, які від'їжджали до Кракова.⁽⁸⁶⁾ 11 лютого 1667 року гетьман Дорошенко надсилає листа білоцерківському коменданту Стахорському з повідомленням про діяльність козацьких депутатів на двох останніх Вальних Сеймах.⁽⁸⁷⁾ Московські помісники збирають інформацію про сеймові ухвали. 30 травня 1667 року цар отримує повідомлення київського воєводи П. Шеремет'єва: "В Печерському монастирі Андрій Стахорський говорив Максиму Рандарю, що з Сейму польський король надіслав Дорошенку на його прохання королівську грамоту, булаву, прапор і литаври. Вказано Дорошенку називатися запорозьким гетьманом, жити в Києві і керувати тутешнім київським краєм до річки Дніпра, всіма українськими містами і Запорогами".⁽⁸⁸⁾ Гетьман Дорошенко направляє до Кракова делегацію на урочисту коронацію 29 вересня 1669 року Міхала Корибута-Вишневецького. Козацька делегація бере участь в усіх урочистих і святкових подіях.⁽⁸⁹⁾ Петро Дорошенко наслідує політичну доктрину Яреми Вишневецького і проголошує Українську Річпосполиту.⁽⁹⁰⁾ 2 жовтня 1670 року гетьман Дорошенко наказує послам, які їдуть до короля: В Київському воєводстві земські і сенаторські гідності не давати людям римської віри, а тільки дізу-

нітам. Надані запорозьким козакам маєтки і хутори потрібно звільнити від будь-яких податків⁽⁹¹⁾. Гетьман Брюховецький щорічно відправляє посланців на Варшавські Сейми, які не декларуються через присутність московських воєвод. Останнім гетьман пояснює, що нібито відправляються агенти для спостереження за прийняттям сеймових постанов. Нерідко на Варшавських Сеймах бувають присутніми кілька козацьких депутацій від різних гетьманів. Сейм 1670 року приймає Конституцію "Апробація комісії з Військом Нашим Запорозьким", яка "декларує всьому Війську Нашому Запорозькому як низовому, так і міському Нашу королівську ласку".⁽⁹²⁾ 21 серпня 1670 року сеймові комісари укладають козацьку комісію з гетьманом Ханенком, якою підтверджено козацьку вольність, права і звичаї. Запорозьке військо має окремішній військовий уряд.⁽⁹³⁾ 22 лютого 1671 року суддя Запорозького війська Г. Березецький дякує королеві за грамоту Запорозькому війську з підтвердженням прав.⁽⁹⁴⁾ 4 листопада 1671 року гетьман Дорошенко наказує послам до короля підтвердити привілеї українських міст і прохає допомогти задніпровським козакам⁽⁹⁵⁾. Король Міхал Корибут-Вишневецький проголошує юрисдикцію над усіма українськими землями, хоча Лівобережна Україна де-факто і надалі залишається під протекцією московського царя. Головним сеймовим питанням 1672 року була оборона. Коронний гетьман Ян Собеський став в опозицію до короля, залишив Сейм і виїхав у війська на Поділлі. В листі, надісланому звітти, гетьман оголошує програму анулювання Андрусівського миру і союз у турками проти Москви, навіть ціною визнання України під султанською протекцією.⁽⁹⁶⁾

Ряд Варшавських Сеймів було зірвано через вічну в Україні. Таку спробу робить 1649 року Ярема Вишневецький. На коронаційному Сеймі в Кракові відбувається суперечка між королем Яном Казиміром і Вишневецьким, якого король звинувачує у спробі зірвання Сейму. В суперечку було втягнуто надвірного маршалка Адама Казановського. Коли останній не погодився виступити проти Вишневецького, король демонстративно залишив сенаторську палату.⁽⁹⁷⁾ Сейм 1652 року мусив розглядати Білоцерківську угоду з козаками, але був зірваний депутатом Січинським (або Сіцинським), який застосував ліберум вето⁽⁹⁸⁾. Сейм 1664/1665 років було зірвано галицьким послом Петром Феліціаном Телефузом⁽⁹⁹⁾ В королівській інструкції послові на Вілкомірський сеймик від 11 січня 1667 року сказано, що через неуспіхи в боротьбі за Україну попередні Сеймі були зірвані. Король каже, що Московська комісія вносить незгоду в провінціях Речіпосполитої.⁽¹⁰⁰⁾ З приводу зірвання Сеймів поміж королем і Вишенським сеймиком зав'язується переписка. 3 вересня 1665 року король відповідає вишенським послам про небезпеку

Міхал Корибут-Вишневецький, король Речіпосполитої.

Речіпосполитої, “втрату часу і коштів, безсонних панських ночей”, а для цього визнає необхідним “заспокоїти свавільний зв’язок”⁽¹⁰¹⁾ 7 лютого 1667 року Вишеньський сеймик в інструкції послам на Сейм висловлює “жаль з приводу розірвання кількох Сеймів поспіль”, бо через це відбувається “занедбання прав і вольностей”.⁽¹⁰²⁾ 25 квітня 1670 року король Корибут-Вишневецький в універсалі про скликання сеймиків каже: “Через нещасливе зірвання двох Вальних Сеймів, першого коронаційного (1.X.-12.XI.1669) через уродженого (Адама) Олізара, підсудка київського, другого сучасного (5.III.-26.III. 1670) через уроджених (Бенедикта) Жабокрицького, брацлавського чесника, і (Криштофа) Кордеша, брацлавського підчашого, Річпосполита переживає важкі часи і перебуває в небезпеці.”⁽¹⁰³⁾

Українська політика займає поважне місце серед сеймикових питань. В інструкції Вишеньського сеймику послам на Сейм від 28 лютого 1659 року сказано про підтримку Гадяцької комісії з умовою, щоб “не порушувалася цілість Речіпосполитої”.⁽¹⁰⁴⁾ У виконання сеймової постанови король Ян Казимір вирушив з військом проти Москви для звільнення України. 3 листопада 1663 року король звертається з універсалом до мешканців Лівобережної України і Запорозького війська із закликом переходити до короля, який прийшов вилікувати рани України за нашу і вашу волю⁽¹⁰⁵⁾. На заклик короля підіймається ледь не вся Україна - складають присягу міста столичний Гадяч, Батурин, Київ, Гоголів, Остер, Миргород, Говтва, Остап’є, Переяслав, Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб та інші⁽¹⁰⁶⁾ В інструкції Вишеньського сеймику послам на Сейм від 20 серпня 1669 року наказано опікуватися, “щоб Україна всілякими

способами... була заспокоєна і рекуперована через трактати”.⁽¹⁰⁷⁾ На елекцію 1669 року Корибута-Вишневецького прибуває шляхта з втрачених відповідно до Андрусівської угоди земель.⁽¹⁰⁸⁾ Король Міхал в ряді універсалів звертається до лівобережного козацтва про протекцію, устрій і цілість України. Наприклад, в універсалі від 29 березня 1670 року король каже про взаємодію гетьманів Ханенка і Многогрішного і про відсіч татарським військам.⁽¹⁰⁹⁾ 9 вересня 1671 року король оголошує в Любліні універсал, що нічого так не прагне, “тільки щоб пожежа в Україні, яка триває багато років поспіль, могла бути загашеною.”⁽¹¹⁰⁾ Міхал Вишневецький активно впливає на політику Батурина і дозволяє гетьманові Самойловичу проводити об’єднувальну політику Гетьманщини обох боків Дніпра. Краківський сеймик 29 грудня 1673 року наказує послам на Сейм, щоб “козаки і вся Україна” зоставалися вірними Речіпосполитій, ставали на її захист, а тому, щоб “в своїх правах і вольностях, які вони здавнини мали від Речіпосполитої, були затверджені.”⁽¹¹¹⁾ До початку XVIII ст. Варшавський Сейм декларує Україну як захоплений Московією край. Конституція 1683 року “Інтеграція Київського воєводства” розглядає “посесію добр своїх з того боку Дніпра... які до цього часу перебувають у московських руках.”⁽¹¹²⁾ Сейм 1690 року декларує: “Оскільки Чернігівське воєводство до цього часу не повернуто Речіпосполитій, то воно не може сплачувати податків”⁽¹¹³⁾

Окрім шляхетських сеймиків в Україні діють **козацькі ради**. Внаслідок опіки гетьманського шляхетства і козацької старшини такі установи за

короткий проміжок часу проходять активну генезу і фактично змінюють свої функції. Богдан Хмельницький успадковує від попередніх гетьманів внутрішньовійськову установу козацьку раду. При його гетьмануванні ради проводяться рідко і нерегулярно. На них запрошуються полкові та штабні керівники, а рядові козаки приходять за власним уподобанням. Під час прийняття рішення не ведеться підрахунку голосів. Ради приймають загальні ухвали за пропозицією гетьмана або силою голоса всіх присутніх, яка партія перекричить іншу. Отже, при Б.Хмельницькому проводяться чарнецькі ради, перейняті, насамперед, від вільного козацтва. Серед чарнецьких рад найвідоміші - сумнозвісна і трагічна Переяслівська Рада 8 (18) січня 1654 року про приєднання до московської держави, Переяслівська Рада 17 жовтня 1659 року, на якій обрано гетьманом Юрія Хмельницького, Ніжинська Рада 18 червня 1663 року, на якій обрано гетьманом Брюховецького. Чарнецькі ради в умовах правового нігілізму несподівано набувають всеукраїнського характеру, на них не тільки обирають на військові уряди, але і вирішують питання протекції, війни і миру. Ряд гетьманів після Хмельниччини прагнуть перетворити козацькі ради на виборну парламентську установу сталого типу, але зустрічають відсіч російських помісників в Україні, зацікавлених в хаосі та безладді в новій колонії.

Сучасники Б. Хмельницького бажали утворення українського парламенту, але гетьман у цьому напрямку нічого не зробив. Навіть російські резиденти в Україні прагнули хоча б якось прикрасити гетьмана в донесеннях цареві. Так, цареві повідомлено про проведення 2 жовтня 1656 року Сейму в Чигирині, на якому Б. Хмельницький наказав усім козакам збиратися разом із московською армією в похід. З'ясування обставин доручено київському воєводі Андрію Бутурліну, який надіслав до Б. Хмельницького боярських людей з Путивля. Останнім повідомлено в гетьманській канцелярії, що ніяких сеймів не було. В листопаді 1656 року Бутурлін змушений доповідати цареві, що йому в цій справі "нічого не відомо".⁽¹¹⁴⁾

Виговський робить спробу перетворити козацьку раду на старшинський з'їзд. Хоча такі папери гетьманської канцелярії невідомі, це бачимо з супліки полтавського полковника Кочубея цареві від 11 березня 1658 року: "Івана Виговського обрали гетьманом без спільної ради Війська Запорозького, без усієї черні"⁽¹¹⁵⁾ В інструкції послам Запорозької Січі до Москви від 21 листопада 1657 року сказано: "Поставили гетьманом Війська Запорозького Івана Виговського полковники і вся міська старшина, а чернь і все Військо Запорозьке не брали участі в тій раді і про це не знали".⁽¹¹⁶⁾ Царат протиставляє аристократичним устремлінням Виговського чарнецьку раду. 6 червня 1658 року цар надсилає грамоту окольничому князеві Григорію Ромодановському і московським воєводам, у 8 статті якої сказано:

"Багато полковників, черкасів і черні нібито не люблять гетьмана. Окольничому і воєводі належить написати гетьманові, щоб він для царських і військових справ прибув до нього. Коли він приїде, а проти нього полковники, черкаси і чернь будуть бити чолом йому, окольничому і воєводі, і прохатимуть раду, якщо від гетьмана вони відстануть і перестануть його любити, тоді вказаним полковникам, черкасам і черні дозволити повну раду відповідно до їхніх прав. Про це потрібно негайно відписати великому государеві та відправити нарочним гонцем на підводах. Полковникам, черкасам і черні вказати не чіпати гетьмана Івана Виговського і його друзів, доки рада відбувається".⁽¹¹⁷⁾ Князь Ромодановський дійсно організовує таку раду, на якій проголошують "опозиційним" гетьманом кошового отамана Якова Барабаша. Невдовзі Барабаш сходить з політичної арени через популярність Виговського в народі. Яким Сомко унаслідує ідею Виговського перетворити козацьку раду на старшинський з'їзд. Старшинська рада відбувається 1662 року в Козельці. На ній обирають гетьманом генерального осавула Якіма Сомка. Цар не визнає її результати. Про негативне ставлення більшості гетьманів і старшини до ідеї проведення чарнецьких рад свідчить невдала спроба російських

помісників в Україні скликати “зупольну раду” в Зінькові на 5 - 7 вересня 1662 року для обрання дійсного (совершенного) гетьмана. В червні того року кн. Ромодановський надсилає Брюховецькому, Сомку і в усі лівобережні полки запрошення на “чарнецьку раду”. Спочатку погоджуються лише Брюховецький і кілька полковників. 25 червня 1662 року єпископ Мефодій отримує листа від Сомка, який повідомив, що не бажає сходитись з кн. Ромодановським, бо на раді будуть керувати московські воєводи кн. Фед. Куракін і кн. Федір Волконський.⁽¹¹⁸⁾ Ніжинський полковник Василь Золотаренко відписує кн. Ромодановському, що проводити раду без січових козаків неможливо, але і разом із ними проводити раду неможливо, бо Запорозька Січ на своїй раді присягнула польському королеві.⁽¹¹⁹⁾ Зіньківська Рада так і не відбулася, бо її бойкотує козацька старшина. В призначений день відкриття ради кн. Ромодановський доповідає цареві: “Окольнічий і воєводи стояли в Зінькові понад два тижні. Яким Сомко і полковники відписали їм, що не можуть прибути на раду через наступ неприятелів, а проведуть вони раду, коли неприятелів (татарів) не буде. Іван Брюховецький також не прибув.”⁽¹²⁰⁾ 15 жовтня кн. Ромодановський повідомляє царя, що ворожі шпиги підпалили Зіньків і в місті згоріли харчові запаси московського війська, найбільші в Україні.⁽¹²¹⁾ Виникає розслідування, чому відмовилися старшини від Зіньківської Ради. Наказний гетьман Яким Сомко 1 грудня 1662 року в листі кн. Ромодановському спростовує твердження єпископа Мефодія і гетьмана Брюховецького, що він “через якісь свої таємні причини сам не поїхав на раду і заборонив полковникам”. Сомко називає причини неприбуття на раду: 1) Йому не надіслали царську грамоту з височайшим підписом на його ім'я про проведення ради, а тільки поставили до відома, тому він, Сомко, сумнівається, чи це дійсно царська воля або бажання якихось воєвод. 2) Ворожі татарські напади не дозволяють ані на мить відлучитися йому з Переяслава.⁽¹²²⁾ 19 грудня цар отримує доповідь кн. Ромодановського: “Яким Сомко відписав усім полковникам, щоб вони не їхали на раду. Очевидно... що вони не бажають проводити раду”. Ромодановський бідкається, що йому немає з ким проводити раду, бо “майже всі розбіглися”.⁽¹²³⁾

Гетьман Брюховецький регулярно скликає в Гадячі старшинські ради. Про одну з них 9 жовтня 1662 року гетьман повідомляє кн. Ромодановського, що в Гадячі на раду прибули полковники полтавський, миргородський і зіньківський.⁽¹²⁴⁾ 1 січня 1668 року Брюховецький скликає в Гадячі старшинську раду, яка ухвалює відлучитися від Московщини - скасовується Переяслівська Рада, що призвала до колоніального поневолення України.⁽¹²⁵⁾ 10 лютого 1668 року гетьман звертається до новгород-сіверських козаків і земських чиновників: “Не тільки Нашим (гетьманським) рішенням, але ухвалено на Раді старшини Війська Запорозького, що

відлучаємося від руки і приязні московської”.⁽¹²⁶⁾ 11 лютого 1668 року Брюховецький у листі до колонтаївських козаків закликає Слобідську Україну повстати проти Москви і повідомляє: “Ухвалили на Раді панів полковників і всієї старшини Війська Запорозького християнським звичаєм і лицарською наснагою з околичних міст випровадили (царських воєвод і гарнізони) до московських кордонів”.⁽¹²⁷⁾ Козак Яків Хотинський 8 березня 1668 року засвідчив, що головною причиною повстання Брюховецького було те, що Москва “не давала платні козакам і зараз нас мужиками називає.”⁽¹²⁸⁾

За зразком давньолитовської радної установи Брюховецький скликає старшинські ради в Українську Думу, на збори якої запрошує найповажніше шляхетство, лицарство і земських чиновників. Перші відомості про думські засідання цар отримує 5 липня 1667 року від кн. Шеремет'єва, який передає спеціальний рапорт через Мартина Пікалова: “Стало нам, холопам твоїм, відомо від київського козака Федора Туранського, який був у Гадячі, що до боярина і гетьмана Івана Мартиновича (Бруховецького) до Гадяча з'їжджаються з усіх міст полковники і сотники, кращі люди. У боярина і гетьмана буде з ними Дума, а про що, невідомо”.⁽¹²⁹⁾ До певного часу Брюховецький приховує скликання Думи, як і підготовку повстання проти Москви. На кінець червня 1667 року козацька полкова чернь скли-

кає Солоницьку Раду. Козаки неодноразово повідомляють царських воєвод, що роблять це поза волею гетьмана Брюховецького.⁽¹³⁰⁾ Несподівано для московських помісників на Солоницьку Раду виїжджають полковники і старшини. Чернь прямує до Солониці, яких в останню хвилину залишають старшини заради якихось гадяцьких нарад. Зрештою, московські помісники довідуються, що не на чарнецьку раду, а до Гадяча вирушають військові обози з ніжинськими, чернігівськими і стародубськими полковими гарматами.⁽¹³¹⁾

Солоницька Рада рішуче засуджує втручання царських помісників у діяльність земських установ і ухвалює вигнати з українських міст воєвод і царських ратних людей.⁽¹³²⁾ Військова старшина в цей час скликана Брюховецьким у Гадяч для проведення Української думи. Рядове козацтво не було обізнаним із проведенням Думи. 6 липня 1667 року в Києві козак Михайло Мостика Головач розповів воєводі Шеремет'єву: "Чернігівський полковник Дем'ян Ігнатович у виконання листа боярина і гетьмана Івана Мартиновича (Брюховецького) повідомив козаків свого полку, що їм потрібно зайняти укріплені місця для оборони від неприятельських людей, а яких, не сказав. Тоді пісоцький отаман у присутності всього полку сказав полковникові, що всі йдуть на раду, а не проти неприятельських людей. За такі слова полковник Дем'ян ослеп'єм бив отамана Саву Орловського і сказав отаманові та всім козакам, що не потрібно проводити ваші козацькі ради, а про військові справи боярин і гетьман Іван Мартинович буде мати Думу (думати) із самими полковниками без вашої козацької ради".⁽¹³³⁾

Дума і старшинські ради розглядають широкі проекти Брюховецького реформування України, з яких відомі - про розвій земства при провінційних урядах, впровадження нового воєводського адміністративного поділу України, заснування рангових чинів генерального підскарбія, гетьманського маршалка і бунчужного полковника.

Отже, при Брюховецькому бачимо весь спектр радних установ Гетьманщини - чарнецькі ради, старшинські ради або з'їзди, Українську Думу, шляхетські сеймики - полкові, воєводські й генеральні. Наступні гетьмани Самойлович і Мазепа уніфікують радні установи в єдиний парламент - Український Сейм, який скликається в Батурині. Сейм збудовано за формою одноіменної шляхетської установи. В ньому проводяться ради.

Документи.

**Нобілітація гетьманського шляхетства.
Нобілітація короля Яна Казимира, червень 1659 року.**

Декларація ласки Нашої шляхетним Сулимам.

Для уникнення сумнівів про шляхетне походження Стефана, Северина, Федора і Стефана Сулим, між собою рідних, двоюрідних і стрієчних братів, видається привілей про їхнє походження. Цей привілей вцілому затверджує

ємо і визнаємо їх за польську шляхту. Одночасно затверджуємо привілеї про надання на ленному праві старшому Стефану Димер, Северину Козари, Федору Ялче і Березки, меншому Стефану село Триблі, які конфермовані повагою цього Сейму, що підтверджуємо.

Нобілітація Зарудного.

З огляду на вірність і відваги Самійла Зарудного, судді Військ Наших Запорозьких, надаємо йому клейнот шляхетства польського, також надаємо йому містечко Савуличі Київського воєводства відповідно до привілею, наданого повагою сучасного Сейму на ленному праві, який підтверджуємо.

Декларація ласки Нашої Григорію Лісницькому.

Оскільки всіх лицарських людей звикли Нашою ласкою приоздоблювати, зважаючи на респекти лицарської справи і вірність Григорія Лісницького приймаємо його до клейноту шляхетства польського і вважаємо шляхтичаем. Для особливого заохочення його до Нашої і Речіпосполитої послуги надаємо йому добра Наші містечко Вільшане з маєтностями Корсунського староства і підтверджуємо привілей, виданий йому на дідинному праві повагою сучасного зібрання .

Нобілітація Золотаренка-Золотаревського.

Поважаючи лицарські справи Василя Золотаренка, лицаря Війська Запорозького, відповідно до інстанції вельможного гетьмана Військ Запорозьких приймаємо його до клейноту шляхетства польського. Наказуємо з цього часу зватися йому Золотаревським. Підтверджуємо про це привілей, виданий повагою сучасного Сейму.

З декларації шляхетства уродженого Павла Тетері.

За заслуги Нам і Речіпосполитій уродженого Павла Тетері, оголошуємо його і нащадків як давно в Речіпосполитій уродженого обивателя шляхтичами Корони Польської і Нашої королівської мості, щоб він наслідував славу походження своїх предків, аби це сприяло йому і нащадкам в усіх правах і интересах, що становляємо повагою сучасного Сейму.

За особливі вірні заслуги уродженого Павла Тетері з ласки Нашої надаємо йому на доживотньому праві певні добра від столу Нашого в економії Барській, які називаються Куявець і Мелейчиця з містечком Піщанцем з усіма пожитками і селами, які належать до тих ключів. За сеймовою радою йому про це видано привілей з нашої канцелярії...

Нобілітація Якіма Сомченка .

Маючи підтвердження лицарської справи Якіма Сомченка з Війська Запорозького приймаємо його до титулу і честі шляхетської і підтверджуємо наданий йому привілей як на нобілітацію, так і на доживотнє володіння Бережанами.

Надання маєтностей і титулу "вірнослов" уродженому Прокопу Верещазі.

Привілей, наданий уродженому Прокопу Верещазі, чернігівському межовому коморнику, нашому секретарю, на порожні добра Кам'янку і Мошну під Овручем, а також на другий шляхетський титул "вірнослов" повагою сучасного зібрання вцілому підтверджується, разом з цим відмінюючи всілякі противні обставини.

Нобілітація Ковалевського, Каплонських, Богатиревича, Чекаловських, Рудницького, Лисовця, Соколовського і Солонинки.

Бажаючи лицарських людей Нашою ласкою якнайбільше заохотити до послуг Нам і Речіпосполитій, маючи підтвердження лицарських справ уродженого Яна Ковалевського, Герасима і братів його Каплонських, Івана Богатиревича, Яна і Федора Чекаловських, Яна Рудницького, Гаврила Лисовця, Кліма Соколовського і Дмитра Солонинки, як сказано в привілеях, виданих кожному з них, надаємо їм клейнот шляхетства поль-

ського для ширшої специфікації. Повагою сучасного Сейму цілком підтверджуємо ці привілеї і привілей Ковалевському на Сквирі і Романівку.

Нобілітація Папкевича, Поривая і Сурти.

На прохання Війська Нашого Запорозького нобілітуємо Матіяша Папкевича, Гаврила Поривая і Захарія Сурту і підтверджуємо виданий привілей на нобілітацію.

Нобілітація Пекулицьких і Іскрицьких.

Заохочуючи до Нашої і Речіпосполитої услуги Якова і Яна Пекулицьких, Василя і Кирила Іскрицьких, приймаємо їх до клейноту шляхетства польського і підтверджуємо наданий повагою сучасного Сейму привілей.

Нобілітація Андрієвича.

Серед представників Війська Запорозького надаємо нобілітацію Кирилу Андрієвичу і підтверджуємо йому наданий привілей на Сорочино.

Нобілітація Романенко.

Приймаємо до клейноту шляхетства польського Андрія Романенка і підтверджуємо йому привілей на село Скопці Переяславського староства .

Нобілітація Мітченка.

Василя Мітченка приймаємо в число польської шляхти і надаємо йому Кричевський млин в Каневі і село Ратки, про що підтверджуємо виданий привілей.

Нобілітація Мазаракі.

На прохання гетьмана Військ наших Запорозьких з Нашої природної ласкавості нобілітуємо Яна Мазаракі і визнаємо шляхтичем польським, про що підтверджуємо наданий привілей.

Нобілітація уродженого Мазепи.

Поважаючи вірні послуги уродженого Адама Мазепи надаємо йому на ленному праві село Кам'яницю Київського воєводства, про що підтверджуємо наданий привілей.

Нобілітація Федьковича.

За лицарські справи Остапа Федьковича надаємо йому клейнот шляхетства польського і підтверджуємо виданий повагою сучасного зібрання привілей і привілей на володіння на ленному праві Шандарівки.

Нобілітація Булиги.

Для підтвердження лицарських справ Максима Булиги з Війська Запорозького приймаємо його до клейноту шляхетства польського і підтверджуємо виданий йому повагою сучасного зібрання привілей.

Нобілітація Слонієвського.

В нагороду за заслуги шляхетного Криштофа Вартерешовича Слонієвського на прохання Війська Нашого Запорозького приймаємо його і нащадків різної статі до шляхетства, до всілякої честі лицарського чину в Короні і Вашої королівської мості, що в державах наших служать. Повідомляємо, що видаємо йому привілей, який підтверджуємо в усіх пунктах і положеннях.

Нобілітація Ціцури.

Лицарські відаги уродженого Тимоша Ціцури заслуговують респекту і слушної нагороди. Допускаємо його до клейноту шляхетства всієї Речіпосполитої. Повідомляємо, що потрібно про це видати привілей з Нашої канцелярії.

Нобілітація Войткевича.

Для того, щоб лицарські люди з більшим бажанням пригорталися до слави, яка коронує всі цноти, приймаємо відважного мужа Василя Войткевича до честі чину шляхетського, якому належить видати привілей з Нашої канцелярії .

Нобілітація Калениченка.

Бажаючи більше відважних мужей цієї Речіпосполитої присвокупити за згодою всіх станів нобілітуємо добре знаного в військових справах шляхетного Богдана Калениченка і оголошуємо його польським шляхтичем, про що видаємо Наш привілей.

Нобілітація Дереневського.

Для гідності Нашої і цілості Речіпосполитої надаємо відважному Стефану Дереневському ласку як і іншим лицарським людям, зачисляємо його до шляхти польської, про що належить видати привілей з Нашої канцелярії.

Нобілітація і надання Томкевичу.

Нагороджуючи за вірні Нам послуги при різних okazіях, а особливо під час сучасної угоди з Військом Запорозьким шляхетного Федора Томкевича, визнаємо його шляхтичем держав Речіпосполитої і приймаємо до всіляких честей і вольностей лицарського чину в Короні і в державах Нашої королівської мості. Підтверджуємо в усьому наданий йому від нас привілей на шляхетство. Також підтверджуємо наданий повагою цього Сейму інший привілей на села Крехів, Кумень з Вільною і Кваровою Старою Львівської землі Руського воєводства на праві дідичному вічному земському. Ці добра урівнюємо в усіх вольностях і привілеях з іншими шляхетськими, назавжди звільняємо від постою, стацій і жолнерського хліба, не порушуючи права сучасного посесора.⁽¹³⁴⁾

Декларація ласк Тимошу Носачу.

Прагнучи заохотити здібність до лицарських справ Нашого запорозького обозного Тимоша Носача надаємо йому і нащадкам клейнот шляхетства польського. Прилучаючи до Нашої і Речіпосполитої услуги надаємо йому на дідичному праві Наші добра - села Капустинці, Долине, Дорековець з хутором Черепово Корсунського староства. Виданий про це привілей підтверджуємо рішенням цього Сейму.

Надання уродженому Григорію Гуляницькому.

З поваги до лицарської відваги, мужності і заслуг уродженого Григорія Гуляницького, на той час ніжинського полковника, шляхтича Волинського воєводства, бажаючи назавжди залишити пам'ять про його відвагу надаємо йому на ленному праві Нашу державу, тобто Носівку і Кисилівку Чернігівського воєводства. Виданий про це привілей з Нашої канцелярії підтверджуємо повагою цього Сейму.

Сеймова постанова "Нобілітація нами в Речіпосполитій добре заслужених осіб Війська Запорозького" 1659 року.

Відповідно до реєстру, поданого від гетьмана запорозького, приписуємо до клейноту шляхетства коронного лицарства Війська Запорозького, кожному з них видаються з Нашої канцелярії привілей на нобілітацію, підтвержені повагою сучасного Сейму.⁽¹³⁵⁾

За інстанцією уродженого гетьмана Війська Нашого Запорозького відповідно до положень Гадяцької комісії приймаємо до клейноту шляхетства польського нижче вказаних осіб і їхніх нащадків різної статі, декларуємо їх за шляхту польську, а саме:

Шляхетних

Михайла Зелінського, Нашого брацлавського полковника. Вказаним привілеєм надане йому на ленному праві село Срібне підтверджуємо.

Павла Яна Хмельницького. Виданий привілей на Бугаївку і Берків підтверджуємо.

Ісидора Карпенка. Підтверджуємо привілей на Водамки.

Братів Василя і Андрія Глосинських. Наданий привілей на Бакликі, Яслиманці і Седліски на ленному праві підтверджуємо.

Петра Дорошенка, чигиринського полковника.

Остафія Гвовського. Привілей на Чорну Кам'янку на ленному праві підтверджуємо.

Яна Федоровича Ясковського. Привілей на млини в Отшених Крученцях, а інший в Дмитрівській Булаві на ленному праві підтверджуємо.

Михайла Ханенка.

Яна Юрійовича Сербіна.

Остапа Новаковського.

Томаша Войцеховича.

Михайла Калемковича.

Михайла Ратковича.

Якуба Войцеховича.

Михайла Поподайла.

Самійла Пукержинського.

Семена Зелінського.

Олександра Доленкевича.

Максима Силніцького.

Івана Лабушного.

Стефана Холмінського.

Єремії Урошовича і його синів.

Івана Кравченка.

Бовдиновича. Наданий привілей на хутори Фастівку і Пархомівку на ленному праві підтверджуємо.

Стефана Подуцького.

Кості Севериненка.

Остапа Гоголя за інстанцією уродженого гетьмана

Війська Нашого Запорозького і кримського хана.

Шляхетних Захаріяша і Кшиштофа Піотровичів,

рідних братів, Нам і Речіпосполитій заслужених, до клейноту шляхетства приписуємо.

Видані привілеї вищенобілітованим підтверджуємо.⁽¹³⁶⁾

Царське надання шляхетства (дворянства) 8 листопада 1665 року.

Гетьманові (Брюховецькому) на Шептаківське село у вічне володіння.

Переяслівському полковникові Данилу Єрмоленку.

Ніжинському полковникові Матвію Гвинтівці.

Київському полковникові Василю Дворецькому.

Лубенському полковникові Григорію Гамалії.

Чернігівському полковникові Дем'яну Ігнатенку.

Прилуцькому полковникові Лазарю Горленку.

Полтавському полковникові Григорію Вітязенку.

Миргородському полковникові Дем'яну Постоленку.

Стародубському полковникові Леонтію Острянину.

Військовому судді Петру Забілі.

Генеральним писарям Степану Гречаному і Захару Шийкевичу.⁽¹³⁷⁾

Сеймова постанова “Нобілітація козаків запорозьких” 1673 року.

Яко всіх людей лицарських звикли ласкою Нашою оздоблювати, а отже поважаючи лицарську діяльність і вірність Дмитра Дмитрашка Райці і його сина Марка Райці; Стефана, Василя, Федора, Анастасія, Дмитра і Івана Кунецьких, Гната Шулка Дулінського приписуємо до клейнотів шляхетства польського і вважаємо за шляхтичів.

Сеймова постанова “Нобілітація уродженого Гоголя і інших осіб з Військ Наших Запорозьких”.

Пізнавши не раз до Нас і Речіпосполитої вірну зичливість і відвагу при гідності Нашій і цілості вітчизни за послуги уроджених Остапа Гоголя, гетьмана Військ Наших Запорозьких наказного, Семена Корсука, Мирона Лукейчика, Андрія Зеленецького, полковників, Василя Іваненка, Грицака Бернашовського, Яцка Озатшинського, Стефана Бахринського, сотників, Петра Калькула, осавула, і Апостола Ясеновського вказаних Військ Наших Запорозьких до клейноту шляхетства польського з їхнім потомством v triu Sg3'sexus, у всіх прерогативах, правах і вольностях держав Наших коронних і Великого князівства Литовського за згодою всіх станів допускаємо і видані про це привілеї повагою Сейму з канцелярії коронної підтверджуємо.⁽¹³⁸⁾

З матеріалів наукової дискусії про устрій Гетьманщини 10 вересня 1913 року в засіданні історико-філологічної секції Наукового товариства імені Т.Шевченка.

З приводу заміток М.П.Василенка.

Історія українського права як дисципліна поки що не існує. Література усїєї галузі українознавства складається з 2 – 3 серйозних праць та дуже невеликого числа заміток, які друкувалися переважно в “Киевской старине”. Найголовніші моменти юридичного устрою Гетьманщини досліджувачі зачеплювали кількома рядками і, властиве, нічого не розрішали. Питання про природу гетьманата, представництво, законодавство, генеральну канцелярію, місцеву управу та ін. й досі представляють непоборимі труднощі, тим більш, що й охотників взятись за розрішення сих питань не видно... Хмельницина віддала в руки мас величезні земельні багатства і не деякий час зробила усїх землеволодільцями, хоч і лишила за центральним українським правительством великий військовий земельний фонд. Обділенне населення землею сприяло демократизації строю, який з кінця XVII став робитись все більш аристократичним, коли земельні багатства стали переходити до рук грошовитих людей. Як доводив в 1893 року д.Василенко, концентрація земельних добр йшла, між іншим, дорогою скупівлі. (Чт. Нест. Лет. 1893, т.9). Нині д. Василенко вважає такі думки неясними (Зап. 112), не розуміючи, як може вільне господарство вирівнювати всю надеконімічну надбудівлю (Про вплив економіки на надбудівлю див. 3 т. Іст. Рос. проф. Покровського). Другою причиною появи земельних добр в руках вищих, заможних кругів суспільства було те, що підтверджувальні універсали робили можливим надані землі вважати власними й земську давність 10-річну, якої не приймає д. Василенко (Зап. 114). Те, що давність безперечно відіграла свою ролу, доказывается тим, що Литовський статут не був скасований Хмельнициною, як се недавно підкреслив і д. Мякотін (Рус. Бог. 1912, X, 75). А ся давність, признана законом розуміється являлась нормативною, себ-то, як я казав (Малорус. полк. 272), “захват ранговіх имений произошёл на основании права, юридической нормы”. А коли так, то не можна мене обвинувачувати в “чистій нісенітниці”, самому говорячи, що “захват як діяльність незакономірна не може опиратись на норму.” (Зап. 114) Говорити таке не можна, бо се значить відкидати напр. грабіж в карному праві, усе міжнародне право й т.д. Фінансово-економічні причини лежали в стісненню торгового обороту й правильного роста промисловості на користь російській протекційній ситемі (Полк. 256 - 257), яка не сприяла тому, щоб в руках населення були грошові фонди. Через усї ці причини демократична надбудівля впала і над новим економічним укладом, котрому присвятив прекрасну працю д. В. Барвінський (Крест. В Левобер. Укр. X. 1909), народилась нова надбудівля, шляхетська, коріння котрої ми бачимо ще за часів Богдана, хоч д. В-ко називає думку таку фантастичною (Зап. 112), думаючи, що суспільних верств після Хмельницини не було, а було “щось інше”. Я не можу згодитись з тим, що було “щось інше”, а знаю на підставі документальних даних, що не якихось три сотні шляхтичів лишилось після 1654 року, а більше... Volumina legum і АЮЗР передають цілі купи імен старшин, які одержували нобілітацію, себ-то робились шляхтичами. Новіший дослідник соціальної історії України д.Мякотін теж знає це, тільки він думає, що назва “шляхтич” була побутовою, а не юридичним понятєм (Рус. Бог. 1912, X,77). Але це не так, бо шляхетство як верства не раз було признане умовами за Московью; ми маємо прохання старшини (напр. Коломацькі статті), щоб гетьман впрошував в царів і подавав списки осіб, гідних шляхетства. Це безперечно мало визначати, що до цього шляхетства мали відноситись відповідні статті Статута, старанно обговорені і в Праві.

Шляхетство й особливо частина його - бунчукове тов., як це встановлено було Ол.М. Лазаревським, а потім підтримано й іншими, захопило в свої руки багатства, а ними й владу, з чим не може згодитись д. Василенко (Зап.115), який називає бунчукових досить смирними людьми, між тим, як ті смирні люди, захопивши в свої руки уряди, продиктувати напр. самому Мазепі розрив з Москвою, що доказано проф. Грушевським (Зап. наук. тов. 1909,3 кн.), продали Многогрішного й Самойловича, видвинули Полуботка (Рус. ст., ст. Лазаревського) й т.д., примусивши нарід співати "Ой горе-біда, не Гетьманщина"! Шляхетство, особливо верхи його рано зрозуміли своє значення. Тому вони бажали бути при боку рейментарському і являлись його репрезентантами. Сей бік їх діяльності яко наперсників ясновельможного, його alter ego я висовував на перший плян в своїй праці, хоч не замовчував того, що при вільному обібранню старшини полковники могли являться і представниками народними (Полк. 45). В виді гетьманських репрезентантів полковники від часу до часу робили з'їзди в гетьманську резиденцію, де й розбирали й рішали всіляки справи. Від цих з'їздів треба відрізнати гетьманські ради або народне представництво властивому розумінні цього слова (д. В-ко не розрізняє цих явищ - Зап.115). На раді гетьманській брали участь і полковники, старшина генеральна і навіть міщани інколи (АЮиЗР, VIII, 338; X, 92,125; IX, 176-177, 753; XIII, 5-6, 23; III, 551-552; XV, 273, 349, 406, 415; XII, 338; XI, 125, 271, 284 й т.д.). До таких же думок про з'їзди полковників і старшини прийшов недавно й д.Мякотін, хоч він і не посилається на мене (Рус. Б. 1912, X, 94)...

Михайло Слабченко.

З приводу заміток д. М.Є.Слабченка.

Я підкреслював в "юридичній" праці д.Слабченка нехтування термінологією. Я казав і тепер кажу, що не можна підводити устрій України після Хмельницького під якунебудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений. Коли д. Слабченко каже, що Україна була демократичною республікою, то я мушу спитати, на якій підставі він так говорить? У відповідь мені д.Слабченко починає доводити свою думку. Але хіба те, що каже д.Слабченко не прості "рассуждения", хіба не треба кожне його положення довести і підвести під пих підвалини на ґрунті наукового матеріалу? Я розумію наукову працю так, що не можна кидати на вітер слова, а треба , що кажеш, підтверджувати. Коли д. Слабченко каже, що Україна це "республіка представительна, демократична з безпосередньо демократичними інститутами" і т.д., то я мушу тільки дивуватися, бо знаю, що історичній науці про це нічого невідомо...

Для мене є доведеним фактом, що норми цивільного права Статуту ніколи не губили своєї сили на Лівобережній Україні після 1654 року. Але тільки з цивільного права, ніяк не норми державні, які регулювали державний устрій, суспільні верстви та ін.Останні не мали сили, або мали її дуже мало після 1654 року. Коли ми з д.Слабченком ведемо річ про давність, то не повинні забувати, що у нас з ним мова не про давність взагалі, а про силу давності для рангових маєтностей і тих, що давалися старшині за службу. Д. Слабченко каже, що десятирічна давність відіграла велику роль в

історії перетворення таких маєтностей в старшинську власність. Я кажу, що ця думка д.Слабченка не має під собою ніякої підстави, і він би не висловив її, коли б трохи глибше простудював те, про що говорить, і познайомився з "Генеральними слідствами про маєтності..."Я казав в своїй рецензії, що "захват як діяльність неправомірна не може опиратися на норму". Що мені на це відповідає д.Слабченко? Він каже, що говорити таке не можна, бо це значило б відкидати напр. грабіж в карному праві. справа в тому, що д. Слабченко забуває, що грабіж це не норма, а порушення норми. За це й карають грабителів, бо діяльність їх незаконна.

Де кілька слів з приводу суспільних класів. Д. Слабченко начебто хоче висміяти мій вираз "щось інше". В науковій полеміці, та і не тільки в ній, а у всякій треби робити цитати, як слід... "Щось інше" відносилось до селянства. Д. Слабченко хоче віднести це до шляхетства і прагне довести, що шляхетство існувало після Богдана Хмельницького, і його було досить багато...Нехай доведе фактами: 1) що на лівім березі Дніпра після Хмельницького було багато шляхти; 2) що шляхта мала політичне значення , а не була тільки побутовою назвою, як каже Мякотін та ін.; 3) що шляхта мала всі інституції, які є в Статуті.Я певен, що д.Слабченко цього в жодному разі не доведе. Все,що він про це каже у відповіді мені, це фантазія, а не наукові висновки. Проти таких фантазій у д. Слабченка я і виступаю. Посилання д. Слабченка на Коломацькі статті або на "Права" вельми характеристичні для його методу - він зовсім не рахується з хронологією. Потрапив під руку підхожий факт. Д. Слабченко зараз користується ним, не дивлячись на те, що між Коломацькими статтями і 1654 р. пройшло понад 65 років і ті економічні впливи, на які так правдиво д. Слабченко втирає, зробили свою справу. Щодо "Прав", то д. Слабченку не слід забувати, що "Права" були кодифіковані в середині XVIII ст., коли шляхетські течії набирали все більшої і більшої сили. Вищі верства шляхетства вельми домагалися, щоб Статут увійшов у силу. Це нам свідчить, що ті розділи Статуту, які мали відношення до шляхетства як класу, на лівому березі не мали значення.

З приводу бунчукового товариства скажу, що коли д. Слабченко говорить про нього, то мішає зі старшиною взагалі. В "юридичній" праці треба суворо дотримуватися термінології. Д. Слабченко пише, що бунчукове товариство звалило й Самойловича, й Многогрішного. Для мене з цього ясно, що д. Слабченко про бунчукових говорить не на підставі фактів. Найраніший універсал, що торкається бунчукових, наведений Лазаревським в статті про Левенців відноситься до часів Самойловича (1685 р.). Коли ж бунчукові існували і раніше при Многогрішному (на це натякає вказаний універсал Самойловича), то ніяких вказівок, щоб вони мали якийсь політичний вплив, немає. Це ж фантазія д. Слабченка, а не науковий висновок...

Щодо суддів полкових, то д. Слабченко робить мені уступку. Раніше він казав, що до 1669 року полкового судді як урядника не було. Тепер він погоджується, що був, але він не бачить суддів в деяких процесах.Це вже річ зовсім інша.Ми ще зовсім не знаємо українського процесу на лівому березі після 1654 року - чому суддя то був присутнім на засіданні, то ні...

Микола Василенко⁽¹³⁹⁾

Література.

1. Teresa Chynczewska-Hennel. Świadomość narodu szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. W. 1985, s.103.
2. Urszula Magej . Kronika dziejów Polski 966 – 1772. Kr. 1966, s.129. Zbigniew Wójcik. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej . W. 1960, s.125.
3. Źródła do dziejów Polskich; wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przeździeckiego. Wilno 1844, t.2, s.221.
4. Вячеслав Липинський. Україна на переломі. Філадельфія.1991, с.10-13.
5. Михайло Грушевський. Історія України-Руси. т.10, ч.1. К.1937, с.299-301.
6. Fr. Rawita-Gawroński. Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B.Chmelnickiego do umowy Hadiackiej. Lwów.1907.
7. Історія Русів. К.1991, с.110-116.
8. А. М. Лазаревский. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутах судах. Харків.1898. с.6-7.
9. М. Є. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. X. 1925, т.1, с.1-2.
10. Микола Костомаров. Богдан Хмельницький. К.1992. с.81.
11. Історія русів, с.147.
12. Prawa, Konstytucje u przywileie. W.1786. t.4(1641-1668 rr.), s.580.
13. Там само, с.785.
14. Там само, с.296, 332-333.
15. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. t. XXI. Lauda sejmikowe. t.2. Lauda wiszeńskie 1648-1673rr., opracował Antoni Prochaska. Lw. 1911, s.66.
16. М. Костомаров. с.83.
17. Jan Widacki. Książ Jarema. Katowice. 1984, s.224.
18. Костомаров, с.51.
19. Записка Альхерда Бульби дост. Т. Рильського "Грушевський, Виговський і Мазепа" - Przegląd Krajowy. Kijów. 1909, №5.
20. Акты, относящиеся до истории Южной и Западной России. т.7 (1657-1669гг.), с.202-203.
21. Rawita-Gawroński , s.67.
22. Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-западного края во второй половине XVII века . - Архив Юго-западной России. ч.2, т.2. К.1888, с.37,46-55.
23. Rawita-Gawroński ,s.72-75.
24. Jerzy Łojek. Kalendarz historyczny. Polemiczna historia Polski. W. 1994, s.115.
25. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. т.4 (1657-1659гг.). Спб. 1863,с.141-143.
26. Акты ЮЗР.т.4,с.205.
27. Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włod.Antonowicza, Paulina Świącickiego s Tadeusza Rylskiego pod redakcyą Wacława Lipińskiego. Kijów-Kraków. 1912, s.602-604.
28. Иван Нечуй-Левицкий. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Иван Виговський. Історичні романи.К.1991, с.428-438.
29. Архив ЮЗР ч.2, т.2 К.1888, с.XX.
30. Z dziejów Ukrainy, s.597-598.
31. Prawa, Konstytucje u przywileie. W.1786, t.IV, s.641.
32. Там само, с.92.
33. Акты ЮЗР. т.15 (1658-1659гг.). Спб.1892.
34. Там само, с.438.
35. Там само, с.454-455.
36. Акты ЮЗР. т.4, с.219-223.
37. Там само,с.256.
38. Moraczewski. Dzieje Polski. ks.29, p.3 sg.
39. Архив ЮЗР. ч.2, т.2. К.1888, с.86.
40. Adam Przybós. Akta sejmikowe województwa Krakowskiego. - Polska AN. Instytut historii. Wrocław-Kr. 1959. t.III (1661-1673 rr.), s.116.
41. Історія Русів, с.193.
42. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Pt. 1859, t.IV, s.299.
43. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729-1730гг.). Чернігів.1892,с.37,168,18,49.
44. Акты ЮЗР.т.15 ,с.253.
45. В.Липинський. Генерал артилерії Великого князівства Руського. З архіву Немиричів. Льв.1909, с.7.
46. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, с.247.
47. Акты ЮЗР т.7 (1657-1659гг.). Спб.1875, с.11.
48. Zbigniew Wójcik. Między Traktatem Andruszowskim a wojną, Turecką stosunki Polsko-Rosyjskie 1667-1672 rr. – Instytut historii Polskiej Akademii nauk. W.1968, s.176.
49. Акты ЮЗР. т.7, с.111.
50. Реестр казацких дел в Польской метрике в Санкт-Петербурге при 3 департаменте Сената. - Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.1861, книга 4, с.23-25.
51. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15402, с.28.
52. Там само, ІІ, №15416, с.8.
53. Там само, ІІ, №15409, с.53.
54. Там само, ІІ, №15412, с.24-26.
55. Там само, ІІ, №15409, с.46.
56. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. - Университетские известия. К.1874, №6, с.465.
57. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15410, с.34.
58. Там само, ІІ, №15418, с.15.
59. А.И.Маркович.Южная Русь при Екатерине II. Одеса.1896, с.6.
60. Źródła dziejowe.t.V.Lustracye Królewsczyzn ziem ruskich Wołynia,Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. W. 1877, s.198, XIX.
61. В. А. Мякотин. Очерки социальной истории Украины XVII-XVIII вв. т.1, в.1-2, т.2. Прага.1924-1926. Русское богатство. 1912, вересень, с.114-115.
62. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15402, с.1.
63. Архив ЮЗР. ч.2 т.2. К.1888, с.5-7.
64. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15422, с.159.
65. Wójcik. Między Traktatem... s.50-51
66. Там само, с.72.
67. Там само, с.107.
68. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15417, с.678.
69. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. T.IV. Pt. 1859, s.360-369.
70. Źródła dziejowe. t.XV. Małopolska. t.IV. W.1886, s.452.
71. ЦНБАНУ І.р., І, №5983, с.222-223.
72. Henryk Olszewski. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763 rr. - Uniwersytet im. Adama Mickiewicza - Prace wydziału prawa. №24. Poznań 1966, s.233.
73. Н. В. Стороженко. Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в. К.1888, с.26.
74. Архив ЮЗР. ч.2, т.2, с.76-85.
75. Там само, с.124.
76. Там само, с.303.
77. Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. 1861, книга 4, с.10-11.
78. Материалы для истории Малороссии. Відділ 3, т.4. К.1854, с.55-60,112-114.
79. Чтения в императорском обществе...1861, кн.4, с.13.
80. Там само, с.16.
81. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15409, с.32.
82. Там само, с.54.
83. Чтения в императорском обществе...1861, кн.4, с.19.
84. Там само, с.23-24.
85. Там само, с.28.
86. Там само, с.32.
87. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15422, с.9-11.
88. Там само, с.41.
89. Ф. Четыркин. Польский король Михал Корибут-Вишневецкий и его попытки к освобождению Малороссии. - Колосья.1885, №10.
90. Ф.М.Уманец.Гетман Мазепа.Спб.1897,с.33.
91. Чтения в императорском обществе... с.33.
92. Prawa,Konstytucje u przywileie.t.5.1788 s.54-55.
93. ЦНБАНУ І.р., І, №5795, с.276.
94. Чтения в императорском обществе... 1861, кн., с.34.
95. Там само, с.35.
96. Leszek Podhorodecki. Sławni hetmani Rzeczypospolitej. W. 1994, s.508.
97. Wojciech Kriegseisen. Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej W.1995, s.45
98. Там само, с.48-54.
99. Там само, с.194.
100. ЦНБАНУ І.р., І, №5953, с.165-166.
101. Akta grodzkie i ziemskie ... t.XXI, s.414.
102. Там само, с.442
103. Adam Przybós. Akta sejmikowe województwa Krakowskiego. -Polska AN. Instytut historii. Wr.-Kr.1953,t.III (1661-1673rr.), s.317-318.
104. Akta grodzkie i ziemskie... t.XXI, s.273.
105. ЦНБАНУ І.р.,ІІ, №15402, с.31.
106. Там само, ІІ, №15417, с.166, ін.
107. Akta drodzkie i ziemskie ...t.XXI,s.518.
108. Kriegseisen, s.71.
109. ЦНБАНУ І.р., І, 35953, с.14.
110. Przybós, s.378.
111. Там само , с.481.
112. Prawa, Konsrygucje u przywileie. W.1788, t.5, s.671.
113. Там само,с.804.
114. М.Василенко. Організація адміністративного управління Малоросії . - ЦНБАНУ І.р., ф.40 ,№439, с.4.
115. Акты ЮЗР. т.15 (1658-1659гг.). Спб.1892, с.81.
116. Там само, т.7, с.185.
117. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15402-15403, с.28.
118. Там само, ІІ, №15409, с.58.
119. Там само, с.72.
120. Там само, ІІ, №15412, с.1-2.
121. Там само, с.5.
122. Там само, с.16.
123. Там само, с.17.
124. Там само, ІІ, №15412, с.8.
125. В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество. К.1957, с.316.
126. Акты ЮЗР, т.7, с.39-40.
127. Там само, с.41-42.
128. Там само, с.47.
129. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №15422, с.99.
130. Там само, с.60.
131. Там само, с.85.
132. Там само, с.93.
133. Там само, с.110-111.
134. Акты ЮЗР. т.4 (1657-1659гг.). Спб.1863, с.214-219.
135. Volumina legum. Zbioru praw. Pt. 1859, t.IV, s.302.
136. Там само,с.359-360.
137. Акты ЮЗР т.6 (1665-1668гг.). Спб.1869, с.15.
138. Prawa,Konstytucje u przywileie.t.V,s.133,407.
139. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів. т.CXVI. 1913, кн.IV, с.69-86.

Всеукраїнські шляхетські Сейми. Українська Річпосполита.

На зміну соціальної революції Б.Хмельницького в житті Гетьманщини приходять шляхетська епоха. Виговський і наступні гетьмани намагаються невідступно виконувати положення Гадяцьких пактів, відповідно до яких “українському (руському) народу належить мати осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів і інші уряди українського народу”.⁽¹⁾ Самойлович і Мазепа проводять у Батурині старшинські з’їзди, на які делегуються депутати і вищі чиновники. Мазепа і Розумовський скликають ради в Сейм.

Самойлович формує погляд на владу гетьмана як на інститут монархічного типу. Він бажає забезпечити спадковість булави за синами.⁽²⁾ Гетьман зводить реєстр до 20 тис., козаків вводить у лицарську честь, і підіймає питання на **Батуринській Раді** про виправлення гетьманського законодавства відповідно до Литовського статуту.⁽³⁾ Це сприяє становленню українського шляхетства і визнанню права володіння вотчинами, де-факто ліквідованого Б. Хмельницьким. В універсалах державцям Самойлович не тільки роздає землі, але і каже про послух посполитих, яких розглядає як робочу силу, необхідну для підтримання шляхетського стану.⁽⁴⁾ Про світський, а не суто військовий характер оточення Самойловича бачимо, наприклад, зі щоденника під’ячого Щоголева: “2 лютого 1673 року. Гетьман, старшини і знатні люди обідали у боярина”.⁽⁵⁾ В гетьманському універсалі Запорозькому війську і старшині

Ніжинського полку від 2 січня 1676 року йдеться про характер приватного володіння землею: “Підпав під наш реймент, коли відпав від війська Дорошенка і перейшов на проживання на цей бік Дніпра... дозволяємо йому, корсунському полковникові пану Кандибі, в Ніжинському полку вільні ґрунти займати і купувати. Отже, щоб ви, полковнику ніжинський з усією старшиною і сотниками, не наважувалися чинити панові Кандибі найменшої перешкоди в заставі та купівлі ґрунтів, бо знаєте про це волю нашу, чого мило бажаємо і наказуємо”.⁽⁶⁾ В універсалі Самойловича від 15 березня 1670 року вказано особам “лицарського і міського станів” мати судову розправу з корсунським полковником Федором Кандибою виключно в Генеральному військовому суді, бо він перебуває під його протекцією.⁽⁷⁾ З перших днів володарювання Самойловича Батуринська Рада прагне обмежити всевладність гетьмана. 1672 року старшина вказує, щоб гетьман не вів закордонну політику не тільки без царської волі, але і без наказу “ради старшин”. Цар на це зауважує, що його послам і українським депутатам разом “не бути на з’їздах, бо через це у великих державних справах з обох боків відбувається затримка і суперечка”, а тому буде повідомляти Запорозьке військо листами “на з’їзди українських (малоросійських) міст цього боку Дніпра”.⁽⁸⁾

В останній чверті XVII - на початку XVIII ст. вже окреслені різні соціальні верстви Гетьманщини - шляхетство, козацтво, які є привілейованими станами, низкою переваг володіють міщанство і купецтво. Інших осіб названо посполитими. При Мазепі до шляхетства належить козацька старшина і земські чиновники по праву чина, цивільні та військові поміщики по праву землеволодіння і спадку. У вирішальних статтях Мазепи від 25 липня 1684 року сказано: “Як і до цього часу доручалася шляхетська честь заслуженим людям, щоб вони і надалі при тому чині і честі перебували, а які в майбутньому заслужать, а гетьман і старшина будуть про них бити чолом великому государеві, щоб царська величність побажали дарувати їм ту саму шляхетську честь, а кому за послуги гетьман дасть свої універсали, про таких він разом зі старшиною будуть бити чолом великому государеві Його царській пресвітлій величності про підтвердження універсалів і жалуваних грамот, щоб царська пресвітла величність наказали дарувати їм маєтності і щоб свої царської пресвітлої величності милостиві жалувані грамоти надав”.⁽⁹⁾ Відповідно до українського законодавства гетьмани володіють

Герб короля Яна Собеського, родом із України,
з кн. *Salvationes serenissimi invictissimi principis
Ioannis III Kraków. 1677.*

Портрет української панночки.

Із зібрання портретів часів Гетьманщини Осипа Бодяньського

правом відібрання рангових маєтностей, а в разі порушення законів, як виняток, і приватних. В універсалі Мазепи “всьому старшому і меншому як міському, так і сільському товариству Борзенської сотні, а особливо державцям” від 16 вересня 1706 року сказано: “В Наших універсалах, виданих борзенським міщанам, пригадували і наказували, щоб під час вільних проїздів у Борзенській сотні з різних маєтностей державців надавалась допомога борзенським міщанам у перевезенні осіб, що проїжджають, але вони не мають гідної поваги... За невиконання гетьманської волі належало б державців поскромити”. Для гідного виконання наказу гетьман висилає в місто Борзну козака Батурицької сотні пана Якова Мотузенка, який “має досконало порозумітися, а якщо хтось з державців виявиться противним Нашій волі, повідомити про того, тоді знатимемо, як чинити і ту їхню зухвалість поскромити. Вам розповімо, не тільки як їх у тій непокірливості і неслухняності повстягнути, але і від маєтностей відлучити. Надіслана Нами особа має зібрати з маєтностей місячні грошові побори на охотницьке товариство”. Крім того, продовжує гетьман, багато борзенських і красилівських посполитих для ухилення від державних повинностей добровільно піддалися “під протекцію різних духовних і світських державців”. Гетьман наказує таких осіб

прилучити до посполитої повинності і не вважати вільними.⁽¹⁰⁾ Мазепа дозволяє купувати приватні маєтності тільки особам шляхетського і козацького станів. В універсалі стародубського полковника Михайла Міклашевського від 3 липня 1703 року тяглим людям заборонено купувати і продавати ґрунти.⁽¹¹⁾ Представники козацького стану як і раніше користуються військовими вольностями. Надаючи панові Павлу Гудовичу село Мазепа дозволяє йому відбирати послух з підданих, але “козаки, які мешкають в тому селі і перебувають у козацькому реєстрі, мусять бути заховані при всіх своїх козацьких вольностях”.⁽¹²⁾ В гетьманському універсалі від 6 вересня 1687 року у справі нововписаних козаків, повернутих у підданство Новгород-Сіверського монастиря, Мазепа каже: “Вважаючи самою слушністю, що козак нововписаний не може бути гідним такому, який кілька десятків років, а інший з батька або з діда займається військовою справою. Тому і вольності козацької давньої гідності новому уживати не доводиться”. Мазепа вважає, що тимчасово вписані до козацького реєстру особи “мають належати властителям і державцям”.⁽¹³⁾ Гетьмани (окрім хіба-що Б.Хмельницького) не тільки проводять за допомогою призначених комісарів ревізію реєстру, але і рішуче забороняють вписувати до козацького реєстру посполитих. 26 жовтня 1695 року Мазепа пише понурницькому сотникові: “Довідалися Ми, що з тягlostі в козацтво почали силком записувати підданих маєтностей Новгородської архімандрії, бо Ви їм в тому сприяєте. Надсилаючи цей Наш універсал наказуємо, щоб Ви не наважувалися тяглих людей приймати в козацтво, оскільки про це є не тільки наше військовоє рішення, але і монарший наказ царської пресвітлої величності забороняє це, щоб нікого з козацтва в тягlostь, а з тягlostі в козацтво не приймати. А якщо понад цей Наш наказ будете наважуватися тих архімандритських підданих приймати до себе в козацтво, то не тільки згубите честь, але своїм здоров’ям будете від Нас суворо покарані”.⁽¹⁴⁾ Гетьман Скоропадський в універсалі від 9 січня 1709 року називає манівських посполитих бунтівниками, бо вони “не бажають віддавати послух своєму державцеві значному військовому товаришеві пану Федору Ольшанському, чого бажаємо, Тому рейментарсько наказуємо, щоб як і раніше перебували в послуху”. Скоропадський наказує не вписувати тяглих людей “до реєстрового козацького компуту, до якого здавнини не належали”. Якщо хтось “буде вперто того прагнути, таких осіб дозволяємо не тільки на худобі лягти, але і на здоров’ї карати”.⁽¹⁵⁾ Мазепа вказує, що чин козацького підсудка не належить до козацького стану, а тому не може користуватися військовими вольностями. В універсалі Мазепи чернігівському полковникові, старшині і понурницькому сотникові від 21 червня

Портрет знатного українського шляхтича
Із зібрання портретів часів Гетьманщини Осипа Бодяньського.

1702 року сказано: “Наказуємо всім козацьким підсусідкам, які мешкають в і при дворах козацьких, допомагати в прохарчуванні (кормлении) сердюків, щоб відбували всі посполиті і тяглі повинності, особливо ті, які мають грунти”.⁽¹⁶⁾ В гетьманському універсалі муравському сотникові від 31 січня 1704 року сказано: “Стало відомо Нам, що Ви на своєму уряді... не попускаєте підсусідків у посполиту тяглість і захищаєте їх козацькою вольністю. Це суперечить Нашому наказу в універсалі, надісланому в усі полки, щоб кожний козак залишався при своїй козацькій вольності, а посполиті і кожний підсусідок знав посполиту тяглість. Ми пильно і суворо наказуємо, щоб жодного підсусідка, особливо які на кафедральних грунтах мешкають, не брали в свою оборону і всіх у посполиту тяглість відпустили. Про це за волею нового Нашого універсалу і владою Нашою рейментарською варуємо”.⁽¹⁷⁾

Ідея побудови окремішньої незалежної Української Речіпосполитої відроджується в українській громадсько-політичній думці кінця XVII ст. Робляться обопільні українські і польські кроки. Завдяки протекції польського короля Міхала Корибута-Вишневецького на старшинській раді гетьмана Самойловича проголошено гетьманом обох боків Дніпра, що було першим

кроком до ліквідації багатогетьманства. 21 червня 1675 року новий король Ян Собеський оголошує універсал всім українським козакам і міщанам, який надходить до канцелярії Самойловича. Король називає козаків: “уроджені, шляхетні, лицарські й учтиві, вірні Нам, милі”.⁽¹⁸⁾ Наступного року король оголошує універсал “Всім взагалі і кожному осібно, уродженим шляхетним і лицарським молодцям старовинного Війська Запорозького спадковим прямим (неотродним) нащадкам”. Король наголошує, що універсал надано “людям козацької породи, які полюбляють лицарську справу”.⁽¹⁹⁾ Запорозька Січова Рада від імені кошового отамана Гусака звертається до короля Яна Собеського про вступ на королівську службу. Король приймає козацьких полковників і у відповідь надсилає до Мазепи шляхтича Іскрицького, донька якого була за миргородським полковником Апостолом.⁽²⁰⁾ При Мазепі 1699 року до польської королівської канцелярії надходить “Думка про проведення реформи в Україні і про заснування в ній урядів за прикладом Великого князівства Литовського”.⁽²¹⁾ Як стверджує історик Фр. Равіта-Гавронський Мазепа “знав Гадяцьку угоду, в момент, коли проводилася агітація в справі Українського (руського) князівства, перебував у Варшаві і духом цієї ідеї належав. Як вихованець конституційної Польщі Мазепа краще розумів ідеї вольності, ніж його попередники, які попросту продавалися за титули і маєтності, а якщо і приходили до конфлікту з Москвою, то політичне тло мало тут найменше значення”.⁽²²⁾ Переговори делегатів Мазепи з польським королем Лещинським приводять до підтвердження Гадяцьких пактів. 24 січня 1704 року в Ніжині полковник Самусь передає Мазепі гетьманські клейноти і грамоту на гетьманство короля.⁽²³⁾

Суперечка поміж панами-старшиною і козацькою голотою про форми землеволодіння, яка обговорюється Батуринською Радою, призводить до падіння Самойловича. В універсалі про обрання на гетьманство, надісланого в Миргородський полк у липні 1687 року, Мазепа каже, що з цієї причини “колишнього гетьмана пана Самойловича... старанням старшини і чиновництва від гетьманського уряду усунуто”. Мазепа запевнює, що бере під оборону орендарів, “щоб кожний з них залишався спокійно при своїй цілості”.⁽²⁴⁾ Відомості про погроми панських маєтностей в останні дні гетьманування Самойловича зустрічаємо у справі за позовом п.Леонтія Черняка 1689 року Полтавського полкового суду.⁽²⁵⁾ Зі вказаного мазепиного універсалу бачимо, що гетьман прагне дотримуватися трибунальського порядку. У нього діє “гетьманський” або “(г)енеральний уряд.” Елекція на гетьманство Мазепи відбувається не за військовими вольностями, а шляхом вибору військовими і земськими чиновниками на Коломацькій Раді.⁽²⁶⁾ З перших універсалів Мазепа підтверджує

Портрет гетьмана Мазепи,
з гравюри Д.Галяховського 1708 року.

за собою всю повноту влади. “Маючи Ми, гетьман,- пише він 26 липня 1687 року в універсалі Саві Прокоповичу,- владу виправляти і встановлювати всілякі в Україні (Малій Росії) порядки, а за гідністю заслужених у війську осіб довольствувати Нашею рейментарською ласкою і кожному затверджувати права”.⁽²⁷⁾ В універсалі на маєтності миргородському полковому судді від 26 лютого 1689 року Мазепа пише: “Маємо Ми, гетьман, у своїй моці владу всіляку по облаштуванню порядків і кожному у Війську Запорозькому заслуженому контенувати надання ріжних добр”.⁽²⁸⁾ На вимоги гетьмана Петро перший 17 серпня 1700 року підтверджує давні українські національні права і привілеї, отримані від польських королів.⁽²⁹⁾

Розвій шляхетських традицій припадає на добу великого гетьмана. “Оскільки Мазепа стояв за незалежність України, - пише історик Федір Уманець,- то тільки з цієї причини він не міг бути демократом на запорозький кшталт. Він розумів, що нещастям України була перевага черні і таборового укладу життя, і власне тому до певної міри мусив стояти за панство як за творчу державницьку силу”.⁽³⁰⁾ При Мазепі старшинське землеволодіння остаточно перетворюється зі звичайного “до ласки військової” на “зупольне” (приватне).⁽³¹⁾ При наданні маєтностей Мазепа пише: “в зупольній мати диспозиції і владзі” (вдові п.Мокієвича 1700 р.), “в зупольне

володіння” (панам Бакурінським 1698 р.), “даємо зупольну моць і посесію ним (маєтком) володіти” (п.Калениковичу).⁽³²⁾ В гетьманському універсалі від 8 жовтня 1695 року вказано панові Федору Свольському, який володіє на ранг селом Світлим, “шинками горілчаними і тютюновими зупольно володіти”.⁽³³⁾ Приватними “державами” володіють і духовні особи. Універсалом від 25 серпня 1693 року Мазепа надає отцеві Гаврилу Величківському села Войтівку і Дудченці, а посполитим “в державі тих селищ” наказує віддавати звичайну повинність, з якої “вилучаються козаки, які перебувають у військовій повинності”.⁽³⁴⁾ При отриманні шляхетської честі козацька старшина складає кодекс честі, разом з чим набуває гетьманські привілеї. Шляхтичі отримують право служби при гетьманському дворі, іноді таких осіб називають придворними шляхтичами або гетьманськими дворянами. Наказний гетьман Вуяхевич 1689 року надсилає до Москви листа про селянсько-козацькі заворушення на ім'я Мазепи, який веде з царем тривалі переговори: “Що можемо зробити з якимись кількома тисячами шляхтичів (дворян) проти великої кількості неслухняних. Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристи, які страху Божого не мають і начальства не слухають”.⁽³⁵⁾ При Мазепі штат придворних шляхтичів нараховує біля 3-5 тисяч осіб. Поступово входить у звичку називати старшин і землеволодарів “вельможними панами” і “шляхтичами”, що поширюється і на офіційну документацію. Так, у Полтавській міській книзі за 5 грудня 1692 року у справі Леська Каплонського написано: “Уставуємо, якщо хтось би хотів у чийомусь шляхетському домі як у селі, так і в місті, дістати крадені речі, то треба взяти сторонніх людей гідних віри і разом із ними в чийомусь домі шукати ті крадені речі. Якщо крадені речі будуть знайдені і з'ясовано, хто їх забрав, тоді мусить прийти возний і при сторонніх людях забрати, у кого вони знайдені. А потім... возному і стороннім потрібно покликати дозорця того шляхтича”.⁽³⁶⁾ Нещасливе короткотривале полтавське полковництво при Мазепі посідає шляхтич Лисенко. В лютому 1700 року Полтавський полковий суд розглядає позов Насті Лисихи (Лисенкової) про замордування сина і вирішує справу як про вбивство простолюдином шляхтича відповідно до “Литовського статуту розділу 11, артикулу 39, де сказано про покарання людей винних у забитті особи шляхетського стану, коли люди простого стану зумисно на дім або на шляхетську господу нашедши або на дорозі зумисно заступивши забили шляхтича, таких належить головою карати”.⁽³⁷⁾ 8 лютого 1691 року Полтавський суд розглядає позов знатного військового товариша Петра Буцького про неправомірні дії Степана Міхацького при визначенні ґрунтового кордону поміж шляхтичами.⁽³⁸⁾

Герб Мазепи „Kurcz”.

Гетьман називає себе за родовою ознакою Яном Холдинським (Jan Hołduń 'i). Прагнучи приєднати до Гетьманщини Слобідську Україну Мазепа поширює в цьому краї шляхетські традиції і українське право. Місцевій слобідській козацькій старшині надається шляхетство. Так, харківський полковник Захаржевський носить польський герб “Доліва” (Doliwa). Придворний гетьманський польськомовний письменник чернігівський старшина Ян Орновський друкує про Захаржевського книгу, в якій описує гетьманський герб: “Спадкового роду уроджених їх моцців панів Мазеп клейнот: Хрест віри, зображений на кшталт літери У in medio Crucis, з одного боку місяць, а з іншого зірка, знизу Ansa obversa на кшталт якора Origo á Ducibus Volhinensibus. Називається він “Курч” (Kurcz)”.⁽³⁹⁾ Гетьманські шляхтичі носять відомі польські герби: Войнаровський гербу “Стремя”, Орлик - “Новина”, Обідовський - “Сулима”. Чоловік сестри гетьмана Ян Войнаровський 1672 року обирається київським маршалком лицарського кола, а 1676 р. послом до Варшавського Сейму. 1 вересня 1707 року кайзер Йосиф перший підписує у Відні грамоту гетьманові Мазепі на титул князя Священної Римської імперії. Мазепина рідня використовувала цей титул ще на початку XIX ст. Князівський герб Мазеп вміщено в німецькому гербовнику Зібмахера.⁽⁴⁰⁾

На одному з Українських шляхетських Сеймів початку XVIII ст. Мазепі надається новий титул - князя України. Саме так титулується гетьман у зносінах зі шведським королем Карлом XII. Засновуються нові чини - придворні крайчий і конюший. Гетьман проводить класифікацію

національних чинів за рангами. Найвищі військові і земські урядовці по чинам набувають шляхетську гідність. Нею користуються також державці (володарі приватних маєтностей) по праву гетьманських універсалів на володіння. При Мазепі шляхетську гідність надають сам гетьман і польський король, а дворянство дарує російський цар. Всі вказані особи належать до шляхетського стану Гетьманщини. Наведемо приклади з московських архівів: У царській грамоті від 27 липня 1689 року сказано, що “смоленська шляхта і низових містечок шляхтичі (дворяни)... зі старшиною і полковниками, черкасами кінними і пішими Війська Запорозького обох боків Дніпра” брали участь у поході проти кримських татар.⁽⁴¹⁾ Шляхетство Гетьманщини Петро перший називає в наказі від 11 серпня 1689 року “шляхетством (дворянством) українних польських міст.”⁽⁴²⁾

Шляхетська гідність передається у спадок. До таких осіб звертаються як до славетно уроджених панів. Король Міхал Корибут-Вишневецький в універсалі каже про повернення “від боку Нашого послів уродженого Михайла Ханенка, тобто уроджених Семена Богаченка і Мартина Донця з товариством”.⁽⁴³⁾ Борзенський уряд 6 грудня 1664 року проводить судове засідання “в присутності уродженого пана Петра Забіли, судді генерального”.⁽⁴⁴⁾ В засіданні “вряду Конотопського”

Герб харківського полковника Захаржевського й ілюстрація з київського видання Яна Орновського “Bogaty wirydarz” 1705 року.

2 лютого 1693 року, який розглядає справу про купчу кріпость на Сокирянський хутір, окрім земських чиновників беруть участь конотопський державця Федір Сулима і “славетно уроджені пани Яків Лизогуб, Тимофій Радич, Борис Харевиц, Василь Парпура, Григорій Кривицький” і різні “зацні люди.”⁽⁴⁵⁾ В Лубенській міській книзі за 1699 рік записано, що “славетно уроджений пан Василь Савич, осавул полку Лубенського, з матінкою своєю панею Тетяною” продають маєток.⁽⁴⁶⁾

Мазепа плакає і розвиває найприязніші стосунки зі шляхетством Правобережної України, між якими на початку XVIII ст. виникає переписка з нагоди російсько-шведської війни. В універсалі шляхті Київського воєводства від 12 липня 1704 року Мазепа каже, що “стає на захист і оборону гідності найяснішого маєстату королівської величності і цілої Речіпосполитої” від шведів і гарантує під час проходження Запорозького війська недоторканість шляхетських володінь.⁽⁴⁷⁾ В інструкції Київського сеймика на чолі з маршалком Мацеєм Стефаном Скуратовським від 16 вересня 1704 року послам до гетьмана Мазепи “зичиться від імені цілого воєводства ясновельможному Його mostі пану гетьманові Військ Запорозьких veneratia і доброго здоров'я, щоб у своїх заходах проти ворога святої католицької віри Його mostь зі своїм зацним і гідним лицарством мав від пана Бога найщасливіші перемоги.”⁽⁴⁸⁾ Шляхетство каже про гетьманську ласку і протекцію і про приязнь до запорозького лицарства. Подільське шляхетство на чолі з маршалком Іржі Васильковським 5 серпня 1705 року бажає “братерських афектів від нашого кола ясновельможному Його mostі пану гетьманові і цілому війську.”⁽⁴⁹⁾ 15 лютого 1706 року Мазепа звертається з універсалом до волинського шляхетства, який починається так: “Ян Мазепа, гетьман Військ Його царської величності Запорозьких, святого апостола Андрія і Білого Орла кавалер, ясноосвенционим, ясновельможним, вельможним їхнім mostям панам сенаторам, дигінітаріям, урядникам, офіціалістам, посесорам, державцям, адміністраторам королівських добр, духовних, дідичних і всіяких інших in genere, cujuscunque status et praeminentiae обивателям Волинського воєводства, моїм вельце мосцивим панам”.⁽⁵⁰⁾ Великий гетьман використовує традиції шляхетства Правобережної України для становлення Гетьманщини як аристократичної держави.

Розбудовують цивільну адміністрацію Гетьманщини Брюховецький і Мазепа. До земських самоврядних органів належать **провінційні або міські уряди**, при них земські палати і суди. До сучасних дослідників дійшли лише “чорні книги” провінційних урядів з реєстром розгляду карних справ. Такі книги велися відповідно до Статуту розд. 14, арт. 12.⁽⁵¹⁾ Інші урядові актові книги доби Мазепи втрачено. В універсалі Чернігову від 17

вересня 1687 року Мазепа підтверджує магдебурзькі “права їх і суди.”⁽⁵²⁾ В кожному уряді засідає **“панів радних лава”** у складі цивільних земських чиновників - войта, бурмістрів, райців, лавників і радних з місцевих осідлих панів.⁽⁵³⁾ Разом з ними нерідко засідають і військові чини. Так, у судовому засіданні Лохвицького уряду 1687 року також беруть участь лубенський обозний, лохвицький сотник і отаман.⁽⁵⁴⁾ 22 червня 1669 року Полтавський уряд засідає у складі: “Предо мною Філоном Горкушею, на той час полковником Війська Запорозького пултавським, при бувшому вряді міському пултавському - Клима Чорнушенка, отамана міського (городового), Хведора Андрієнка, судді полку Пултавського, Гапона Переяславця, з уряду теж міського, Левка Хорошенка, войта, Грицька Щербатого, бургомистра, Остапа Шапошника, Павла Будяньського й інших много зацних осіб.”⁽⁵⁵⁾ Зі справи семенівського священника Івана Терпила Полтавського полкового уряду довідуємося, що при Мазепі в Полтаві засідають два різних уряди, бо слухання відбуваються “при багатьох зацних особах **лицарського і міського урядів**.”⁽⁵⁶⁾ Іноді земський і козацький уряди об'єднуються. Так, 1698 року в Пирятині засідає “уряд обопольний.”⁽⁵⁷⁾ Різниця поміж ними полягає в тому, що в полкових урядах головує полковник, у судових засіданнях полковий суддя, а в провінційних урядах - найвищі міські чиновники,

нерідко разом із козацькою старшиною. Завдяки опікуванню Мазепи цивільну і військову адміністрацію Слобідської України збудовано за зразком Гетьманщини. Осібне місце посідає місто Харків, де правлять президент міста і бургомістри.⁽⁵⁸⁾

При провінційних урядах Гетьманщини діють **земські палати**. При Мазепі шляхетство і козацька старшина обирає на **сеймиках** до них від 2 до 4 депутатів. Разом зі шляхетськими депутатами засідають “земський бургомістр” і інші цивільні урядовці. Земські палати займаються контролем промислів, гуральництва, збором місцевих податків і опікуються господарськими питаннями. Перші згадки про діяльність земських палат Гетьманщини припадають на час правління Брюховецького. Гетьман-реформатор відновлює знищені Б. Хмельницьким земські ізби і запрошує до діяльності в палатах вищих цивільних і козацьких чиновників та владних панів. За кілька років господарство України підіймається з руїн. Наведемо ряд прикладів: 5 жовтня 1661 року столичний гадяцький воیت “з усім зібранням гадяцьким” у присутності місцевого сотника й отамана звертаються з петицією до окольничого кн. Григорія Ромодановського проти підривної діяльності Юрія Хмельницького, який прагне скинути з гетьманства Брюховецького.⁽⁵⁹⁾ 13 грудня 1666 року Київська земська ізба (палата) у складі войта Данила Полоцького, бургомістрів, райців і міських панів звертається до царя з вимогою залишити їх “в усьому відповідно до попередніх прав ... вічно і непорушно” і не брати торгового мита в українських містах з київських купців.⁽⁶⁰⁾ Цивільна адміністрація поширюється і на вищі гетьманські уряди, що бачимо з наявності ряду трибунальських чиновників. Так 1693 року в актову книгу Стародубського уряду вписано “Яна Окуневича, дозорця добр панських самого ясновельможного добродія Його милості пана гетьмана.”⁽⁶¹⁾

При Мазепі поновлюється давня українська трибунальська термінологія - спадковим старшинським володінням повернуто назву “**держав**” або “**державчеств**”, їхні володарі називаються “**державцями**”. Типовим є гетьманський універсал снятинському войтові з повідомленням до посполитих, “що надали вас у державу і підданство значковому товаришеві пану Іллі Новицькому во славу респекту значних його праць у Війську Запорозькому”.⁽⁶²⁾ 1688 року державця Гамалія в офіційних паперах так пише свій титул: “Війська Запорозького значний (г)енеральний військовий товариш Григорій Гамалія, пан села Хоружовки”.⁽⁶³⁾ При Мазепі вводяться “**урядові записи**” на маєтності (наприклад, рішення Пирятинського уряду у справі Домінікії Свічки від 24 березня 1707 року).⁽⁶⁴⁾ По праву державця лубенський полковник Леонтій Свічка 1699 року заповідає маєтності дітям “для спокійного вжитку і володіння в посесію доживотню і вічну.”⁽⁶⁵⁾ Питання про державців є найголовнішим

у діяльності сеймиків, які поширюють на них усю повноту шляхетського права. Низку гетьманських універсалів присвячено цьому питанню. Наприклад, у гетьманському універсалі полтавському полковникові, старшині і “особливо панам державцям” 1703 року з приводу несплати боргів військовому товаришеві пану Олексію Черняку гетьман Мазепа каже, що “жаден державця підданого свого заступати і охороняти від сплати боргу не є моцен подлуг права”, проте у випадку відмови повертати борг “дозволяємо йому, панові Чернякові, таких противних і волі Нашій неслухняних людей, що винні, грабити і грабежів до викуплення (боргів) їм не повертати (ворочати).” В цьому випадку Мазепа приймає рішення не за власним уподобанням, а чітко відповідно до прав статутowego і магдебурзького про несплату боргу і поруб лісу.⁽⁶⁶⁾ В козацькій Конституції 1710 року в розділі XII розглянуто питання про передання селищ із посполитими в приватне володіння державців, що належить до відання міст. Вказано провести далі “генеральний перепис усіх громадських маєтностей, якими наділені державці”, щоб визначити, “хто має право, а хто не повинен користуватися угіддями і маєтностями війська.” Отже, маємо переконливе підтвердження, що при Мазепі приватні державчеські володіння належать до юрисдикції провінційних земських урядів і не підлягають військовій юрисдикції. Дослідникам гетьманських традицій годі шукати в паперах полкових канцелярій справ про шляхетство і панські маєтності, бо такі не належали до їхнього відання.⁽⁶⁷⁾ Переходячи на бік Карла XII Мазепа повідомляє полковникам, що робить це через порушення царем українських національних прав і земських привілеїв. 30 жовтня 1708 року гетьман пише стародубському полковникові: “Ворожа Нам влада московська з давніх років у всезлюбному своєму намірі вирішила знищити останні наші права і вольності; тепер виконує це, бачимо, що без жодної важливої причини почала міста українські (малоросійські) пригортати під себе”.⁽⁶⁸⁾ Аналіз тогочасних документів дозволяє простежити урізання українських земських привілеїв. Спочатку за діяльністю земства в Україні спостерігали спеціально призначені царські шпигуни-помісники. Надсилаючи кн. Волконського воєводою до Чернігова, 8 лютого 1696 року Петро перший оголошує йому наказ “Про управління казенними, земськими і військовими справами”.⁽⁶⁹⁾ 1702 року цар поширює гетьманські земські установи на російські терени, а 1708 року висловлює думку про доцільність ліквідації українських земських привілеїв при збереженні новітніх земських установ у Московії і про перетворення козацьких полків на військових поселенців (пізніше відома доктрина Аракчєєва). Такий перебіг подій радикалізує українську визвольну думку і рух європейської історії.

Мазепа активно розбудовує органи державного управління України. **Генеральна військова канцелярія** (гетьманська) займається фінансовими і майновими справами, торгівлею, збирає затальрі грошові побори, розглядає вибори або призначення на уряди, веде офіційну переписку і гетьманський щоденник. У ній головує генеральний писар і його заступник регент.⁽⁷⁰⁾ В Україні діють трибунальські уряди і статутні суди, а також **Рада гетьманських дорадників** у складі 5 осіб.⁽⁷¹⁾ Для трибунальського правління в Україні є характерним взаємозаміщення урядів. Отже, в **Українському Трибуналі** разом із гетьманом, прокурором і патроном засідають генеральний писар із правами канцлера, генерал возний, генеральні судді й інші вищі чини. Трибунал, насамперед, опікується судовою діяльністю і дотриманням права. Він є вищою апеляційною гетьманською інстанцією. Зауважимо, що відповідно до традиції такі апеляції адресувалися на ім'я гетьмана як голови Трибуналу. При Трибуналі діє **Генеральний військовий суд**, в якому засідають два судді. При Самойловичі і Мазепі вищий суд, розташований в Батурині, має кілька структурних підрозділів. Про це, наприклад, каже Полтавський полковий суд, який 3 лютого 1678 року розглядає справу про маєтності “ведлуг права” за наказом гетьмана Самойловича відповідно до подання “Андрія Васильовича, писаря і помісника військових генеральних судів, для заспокоєння деяких справ, висланих до Полтави”.⁽⁷²⁾ При Мазепі зустрічаємо діяльність усіх статутних судів за винятком

Гетьман Іван Мазепа 1687-1709 років.

воєводських шляхетських судів з причини ліквідації воєводського устрою в Гетьманщині. Всі суди мають чіткий розподіл функцій. Наприклад, у гетьманському універсалі борзеньським і шаповальським сотникам від 13 листопада 1688 року зауважується, що останні “їздять в їхні (монастирські) села і наважуються судити їхніх людей... на що ви не маєте жодного дозволу. Якщо це правда, тоді пильно наказуємо цим Нашим універсалом припинити ці пересуди, нехай вказані люди судяться перед ким положено і віддають передшлюбну куницю до свого монастиря. Козаків більше не вписувати, а вписані нехай відробляють монастиреві свою повинність. Без наказу Нашого всім заборонено вписувати до реєстру козацького”.⁽⁷³⁾ Козацький суд (у розумінні суда часів Б.Хмельницького) при Мазепі залишається тільки на Запорозькій Січі. **Полкові суди** звітують перед провінційними урядами, в них головує полковий суддя. При попередніх гетьманах козацькі суди нерідко вели одночасно шляхетські та козацькі справи, чим поставили в сильну залежність від себе і ратушні суди. Це тимчасове урівняння козаків зі шляхтою тривало недовго. Життя недовзі показало різницю між рядовим козаком і старшиною. Суспільство починає розуміти всі незручності військового суду: особи, які стояли на його чолі, не були юристами, в будь-який час могли бути відкликаними на військову службу; крім того сам суд не регулювався сталими законами, а утримувався єдино гетьманськими універсалами.⁽⁷⁴⁾ Наприкінці XVII ст. виразно бачимо сліди панського суду. Окрім військових судів (названих “посполитим правом військовим”) у гетьманських паперах зустрічаємо сліди діяльності інших судів. При Мазепі Гетьманщину поділено на 20 повітів із військовим і провінційним урядами в кожному, при останньому діють по одному земському і підкоморському суду.⁽⁷⁵⁾ **Земські суди** також називаються ратушними, за місцем проведення. Судові засідання проводить колегія вищих місцевих земських чиновників. Наведемо приклад такого суду - рішення Сосницького суду у справі господаря Батуринського замку Никифора Лук'яновича від 10 травня 1698 року.⁽⁷⁶⁾ Маємо цікаве свідчення діяльності **підкоморського суду**. 1700 року генеральний суддя Василь Кочубей надсилає листа кобеляцькому сотникові, міському отаманові та войтові з приводу суперечки за ґрунт панів Руденка і Ровчак. Довірені особи Ровчак, каже Кочубей, привезли до Батурина в Генеральний суд “старовинні кобеляцькі свідоцтва”, але судові чиновники не працювали в святкові дні, і вказані особи повернули додому. За свідченням “під сумлінням” Андрія Хилецького здавнини справа “про ґрунт Руденка (Рудого) в тому суді підкоморському найдовалася”.⁽⁷⁷⁾ В таких судах для особливо важливих справ працюють межові комісари або

підкоморії, обрані на строк, проте нерідко призначаються сторонні межувальники для дріб'язкових справ, щоразу для виконання вказаного доручення. При Мазепі відповідно до статутного права діє домінальний помісний панський суд, коли на місцях пани разом із суддями і земськими чиновниками судять своїх підданих. При цьому посполиті мають право подавати апеляцію до військових судів. Такий панський суд утримує, насамперед, козацька старшина. Так, по справі Козирського уряду 1699 року панський суд проведено за дорученням київського полковника Константія Московця.⁽⁷⁸⁾ Отже, при Мазепі вже виразно діють статутіві шляхетські суди, які ще остаточно не відокремлені від військових.

При Українському Трибуналі діють осібні міністерства, з яких найважливішим є **Військовий регімент**. На чолі військового міністерства стоїть регіментар. Як правило, цей чин поєднується з гетьманським. Остаточне відновлення військового міністерства Гетьманщини відбувається при Самойловичі. Міністерству підпорядковано при Самойловичі 20 тисяч реєстрових козаків, а при Мазепі 30 тисяч. Наведемо приклади, коли гетьмани використовують цей чин: 9 травня 1677 року Самойлович у листі кошовому отаманові Івану Сірку каже “про службу і обіцяну Нашому регіменту дружбу і постійність”.⁽⁷⁹⁾ 14 жовтня 1675 року гетьман доповідає в рапорті цареві, що корсунський і уманський полковники “прихилились під Нашого Війська Запорозького регімент”.⁽⁸⁰⁾ В універсалі гетьмана Самойловича козакам і обивателям Конотопської і Менської сотень від 29 липня 1681 року говориться: “Ви бажаєте обрати своїм сотником на старшинство іншу людину і прохаєте на це Наш регіментарський дозвіл. Ми знаємо, що ваш колишній сотник у відправленні обов'язків облінівся. Тому слушно віддалити його від старшинства. Оскільки ваше місто розташоване біля боку Нашого регіментарського і є в ньому потреба для досконалого порядку в усьому, щоб Наші регіментарські та військові справи справно робилися, то той уряд конотопського сотництва вручаємо панові Федору Кандибі, заслуженому в Війську Запорозькому товаришеві”.⁽⁸¹⁾ У вирішальних гетьманських статтях 1687 року Мазепа каже про “Український (малоросійський) край гетьманського регіменту”.⁽⁸²⁾ В наказі Петра першого від 27 липня 1689 року сказано, що “гетьмана Івана Степановича регіменту черкаси за річкою Білозеркою ворожих кримських людей побили і язиків захопили”.⁽⁸³⁾ З нагоди “зради” українських козаків шведському королеві 9 січня 1702 року цар каже, що вони “від регіментарів своїх відлучилися і батьківщину свою залишили”.⁽⁸⁴⁾ В універсалі Мазепи київському шляхетству від 12 липня 1704 року сказано про “аукзилярні регіменту Нашого запорозькі війська”.⁽⁸⁵⁾ Саме так називаються в гетьманських документах війська, які перебувають

під управлінням військового міністерства. В переписці Мазепи зустрічаємо такі згадки про них: “про полчан гадяцьких регіменту мого”, “Яким Головченко, старожитний переяславський козак... при моєму регіменті служити буде”, “комонні та піхотні наймані (охотницькі) полки, які під регіментом моїм завжди перебувають”, “регіменту мого внутрішні полки; Стародубського, Ніжинського і частину Чернігівського мусив розпустити по домівках”.⁽⁸⁶⁾ В Україні існують і інші війська, які не підпорядковані регіменту - наприклад, **Компанія надвірної хоругви** (національна гвардія), яка безпосередньо підлягає гетьманові. В універсалі Скоропадського чернігівському полковникові і старшині від 17 січня 1710 року сказано, що маєтності знатного військового товариша Івана Войцеховича “регіментарським Нашим ствердили універсалом”.⁽⁸⁷⁾ Шляхетство на сеймиках обирає ряд трибунальських чинів. Брак документів цієї доби не дозволяє простежити характер обрання і перелік вибірних шляхетських чинів.

З відродженням шляхетського стану Гетьманщини поновлюється діяльність сеймиків, в яких беруть участь пани-шляхетство, землеволодарі, військові та земські чини. **Сеймики** діють відповідно до полкового устрою, але є земськими установами у віданні провінційних урядів - у Києві, Чернігові, Стародубі, Батурині, Ніжині, Прилуках, Переяславі, Лубнах, Гадячі, Миргороді і Полтаві. Наприкінці XVII ст. старшинські з'їзди

Герб гетьманського шляхтича письменника Л. Крицоневича з кн: Молитвослов триакафистный. (Чернігів). 1697.

остаточно перетворюються на Всеукраїнські шляхетсько-старшинські **Сейми**, які проводяться в столичному Батурині. При Мазепі радних делегатів скликають на Сейми. Як правило, такі з'їзди скликаються в грудні місяці і тривають протягом січня. Під час сесійних канікул делегати гучно святкують у Батурині різдвяні свята.⁽⁸⁸⁾ Іноді невдовзі після таких з'їздів проводяться Генеральні Ради. З 1704 року в Батуринських Сеймах беруть участь козацькі депутати Правобережної України. В Сеймі засідає так звана Батуринська Рада. Наведемо приклади з її діяльності: Гетьман Самойлович у грамоті цареві від 15 січня 1677 року описує один з таких з'їздів: "В усіх моїх листах за різні часи пропонував і оголошував зібратися на Різдво Христове на з'їзд військовим генеральним особам у присутності всіх полковників, інших старшин і товариства знатного військового, а також міських магістратських урядників".⁽⁸⁹⁾ У грамоті Самойловича цареві від 19-22 березня 1677 року сказано: "Через мого посланника військового товариша Івана Мазепу вельмиповажному Вашому государевому престолу достатньо донесено, як під час з'їзду в Батурині всієї військової старшини на минуле свято Різдво Христове мої безбожні вороги були засуджені".⁽⁹⁰⁾ Мазепа в листі до новгород-сіверського царського помісника Василя Голіцина від 6 травня 1688 року пригадує про проведення з'їзду в Батурині.⁽⁹¹⁾ Гетьман неодноразово повідомляє царевичів Івана і Петра Олексійовичів про проведення Батуринської Ради. "Ми, гетьман,- пише Мазепа в листі від 27 травня 1693 року,- на минулий святковий воскресний день наказали полковникам взяти із собою до Батурина всю полкову старшину, міських урядників, знатне військо товариство і міщан для гідної ради. Їм можливо мати достатню раду, на якій виправити і вирішити питання про оренду. На тому святковому воскресному з'їзді зібралось в Батурині з усіх полків і міст багато людей різних чинів, які довго між собою говорили і радили про згадану оренду". Далі Мазепа повідомляє "про ту Раду і про постанову Нашу всього війська і спільноти."⁽⁹²⁾ В іншому листі від 8 червня 1694 року гетьман каже: "Я, гетьман, зі старшиною, що перебуває при мені, на бувшому воскресному з'їзді запропонував усім полковникам, знатним товаришам і урядникам" вказані питання до розгляду.⁽⁹³⁾ Історик Л.Окіншевич вважає "інститут старшинських рад і старшинських з'їздів" особною державною установою, який при Самойловичі і Мазепі "став оформлятися в справжню установу станового представництва" - свого роду шляхетсько-козацький парламент.⁽⁹⁴⁾ Шляхетською спільнотою керують рейментарські маршалки. Саме вони скликають шляхетство і старшину на сеймики. Останній раз гетьманським маршалком згадується 1713 року А. Кондзеровський. При Скоропадському цю посаду також займав невідомий "пан Іван Васильович".⁽⁹⁵⁾

Історик Олександр Лазаревський стверджує, що при Мазепі козацька старшина "остаточно вже запаніла... Пани є володарями населених маєтків, володіють правом на працю селян і судяться шляхетським правом (тобто Литовським статутом, яким судиться і весь народ), обирають з-поміж себе урядників на всі посади в краї, не сплачують податків і не несуть громадських обов'язків".⁽⁹⁶⁾ Оскільки при Мазепі гетьманське законодавство забороняє продавати маєтності іноземцям, то виникають цікаві взаємовідносини місцевого шляхетства з російським дворянством, яке також належить до іноземців. Вказана тема неодноразово обговорюється царем і гетьманом, вислідом чого є кілька височайших наказів. 26 серпня 1701 року за №1867 цар оголошує наказ "Про невідчуження шляхтичами (дворянами) і боярськими дітьми українських (малоросійських) і смоленських міст своїх маєтків і вотчин володарям інших міст". Чернігівським, стародубським, почепським, новгород-сіверським, рославським і трубчанським шляхтичам дозволено продавати, передавати, заставляти маєтності, освоювати зразкові землі і дикі поля. Проте "міським шляхтичам і боярським дітям, московським чинам, шляхтичам і боярським дітям інших міст не мінати, не поступатися, вотчин не продавати і не закладати, у вказаних і не вказаних містах дикі поля і порожні землі не давати, обмінні та відписані маєтності не оформлювати, вотчини за купчими і закладними не записувати і не вигадувати неправду проти сказаного в наказі 189 (1681) року серпня 7 дня". В інших містах цар дозволяє проводити такі операції.⁽⁹⁷⁾ Як бачимо, в питанні збереження земельного фонду за українськими шляхтичами гетьман стоїть непорушно. Невдовзі, 11 квітня 1706 року за №2101 оголошено боярський наказ "Про надіслання реєстру українських міст до Московського судного приказу, щоб знати, в яких містах заборонено московським дворянам і боярським дітям купувати землі".⁽⁹⁸⁾

Очевидно, що козацька старшина виступає в стосунках до гетьмана Мазепи в ролі польської шляхти, перебираючи на себе адміністративні форми управління.⁽⁹⁹⁾ Мазепа розписує козацькі чини за **рангами**, вищі з яких володіють шляхетською гідністю за чином. В "Історії Русів" знаходимо, що після неспіху компанії Карла XII кілька мазепиних старшин звернулися до Петра першого і тоді "государ прийняв їх ласкаво і залишив у попередніх їхніх рангах і на тих самих посадах."⁽¹⁰⁰⁾

Легітиміація шляхетської гідності за козацькою старшиною є першим сеймиком питанням при Мазепі. Для відновлення родової аристократії Гетьманщини Мазепа відповідно до привілею 1579 року поновлює **клас бунчукових товаришів**, які разом зі знатними і військовими товаришами складають новий зародок місцевого

Генеральний старшина Василь Гамалія,
з портрету доби Мазепи.

спадкового шляхетства. **Значне військово товариство або Орден лицарства**, який утворився з молодих вихідців зі знатних родів, не має постійного посту в службі. До гетьманування Мазепи був лише чин знатного військового або просто військового товариша, який носило поважне шляхетство і заслужені у війську люди. Ця назва настільки шанувалася в Україні, що відставна генеральна старшина і полковники називалися не інакше як знатними військовими товаришами, а на громадських або генеральних радах головували над генеральною старшиною і полковниками. Рангом нижче було шляхетство розписане по полках, яке називалося знатними якогось полку товаришами, пізніше переіменованими в значкових товаришів. Небагате шляхетство було розподілене за сотнями, кращі представники якого були названі знатними якоїсь сотні товаришами. Поза шляхетським правом фактично визнавалися лише рядові нечиновні козаки. Для надання честі, вишуканого блиску і захисту гетьманської хоругви і бунчуків Мазепа відновлює чин бунчукових товаришів, записавши його за молодими людьми, дітьми генеральної старшини, полковників і найповажнішого шляхетства. Чин бунчукових товаришів при Мазепі вважався нижче знатних військових або військових товаришів.⁽¹⁰¹⁾ Обов'язком чиновників таких

рангів, перетворених царем після Мазепи на звичайні чини, було виконання доручень гетьманів (бунчукові товариші), Генеральної військової канцелярії (військові товариші) та полковника (значкові товариші). Дослідником і великим шанувальником лицарських рангів був нащадок гетьмана Апостола Василь Якович Ломіковський. З його архіву з миргородського маєтку маємо кілька цікавих документів: Діяльність перших бунчукових товаришів простежується при Самойловичі. В гетьманському універсалі 1685 року Прокопу Левенцю і його синові Івану сказано: "Ще при наших попередниках було заведено гідних і заслужених у війську осіб, які були знатного роду і мали пристойні порядки, жалувати рейментарською зверхністю. Для оздобу і поваги рейментарської у військових походах вони ходили під рейментарським бунчуком. Тому тепер звільняючи від полковницької служби старовинного в Полтавському полку мужа і заслуженого у війську товариша Прокопа Левенця, Ми разом з його сином Іваном причисляємо до осіб, які під знаком Нашим рейментарським ходять, щоб вони у виконання Нашого наказу завжди перебували при боці Нашому і відбували служби, які їм будуть вказані". Переслідування і винищення рангу бунчужних цар розпочав після перших перемог російської армії в Північній війні. 1720 року Меншиков доповідає Петру першому, що він зустрів в Україні (Малоросії) чимало бездіяльних осіб, які називаються підбунчужними (тобто бунчукових товаришів), які всі суть гетьманські, старшинські та чиновницькі родичі, свояки, близькі та дальні, і під цим виглядом перебувають у бездіяльності. Тому, каже він, щоб цих дармоїдів, прихильних до панів, розігнати і завантажити їх справою, я запропонував гетьманові зібрати їх всіх разом і з отриманням царського наказу відправити в похід під Смоленськ. На цьому переслідування не закінчилися. 1725 року замість солдат всіх підбунчужних поголовно було вислано в Сулацький похід, де вони бідували, гинули в боях біля трьох років. Дослідженням **лицарських рангів** займався академік ВУАН Микола Василенко, з архіву якого відомо кілька документів пізнішого часу: 19 грудня 1728 року ніжинський полковник Хрущов пише гетьманові, що "значкове полкового знаку товариство прохало, щоб я звернувся про них до Вашої ясновельможності, чи надалі їм перебувати як і раніше при полку або під сотнями. Якщо значковим товаришам бути під сотнями, то і в полку без них буде неможливо обійтися, бо при мені значкові використовуються для знатних посилок, судових справ і на розшуки, крім того в наказах Вашої ясновельможності запропоновано зі значкових обирати комісарів (реєстру)".⁽¹⁰²⁾ У грудні 1733 року Сенат доповідає цариці проект урівняння українських чинів із російськими, в якому сказано: "Бунчукові товариші походять з найвидатніших українських (малоросійських)

родів - брати, діти і онуки гетьманів, обозних і генеральної старшини".⁽¹⁰³⁾ Того самого року Колегія Закордонних справ доповідає Кабінету міністрів, що в Україні бунчукове товариство складає трохи більше ста осіб, що вони походять зі старшини і українських шляхтичів, а традиція веде початок з польських часів ("ис первостатейных малоросійскихъ братьи: дѣти и внучата гетманские, обозных, генеральной старшини и полковниковъ, а иные оставшіе от полского владения и російские шляхтичи"). 2 квітня 1735 року бунчукові товариші Андрій Лизогуб, Андрій Міклашевський, Є.Ширай, Петро Валькевич, Петро Чарнолуський, Микола Борозна і Петро Іскрицький звертаються до голови Малоросійської Колегії князя Олексія Шаховського з листом: "В усі давні і нещодавні роки у війську українському (малоросійському) бунчукові товариші перебували під особливою гетьманською дирекцією і командою. В тяжбах вони завжди мали розправу в Генеральному військовому суді. Це підтверджується універсалом 1730 року гетьмана і кавалера Данила Апостола, прийнятого коли були з Вашою великокнязівською світлістю в Генеральному військовому суді. Раніше бунчукові товариші перебували в своїх рангах і за старою звичкою підтверджувалися канцелярією Його величності гетьмана".⁽¹⁰⁴⁾ Згодом число рангових чинів збільшилося, що бачимо з Генерального табелю, складеного в січні 1742 року генеральним військовим писарем Андрієм Безбородьком - у Гетьманщині було 300 бунчукових і військових

товаришів (у Глухові 52, у Чернігівському полку 71, у Ніжинському полку 46, в інших - менше) і 903 значкових товариші (найбільше в Переяславському полку 155), 115 значкових товаришів перебувало на службі в слобідських козацьких полках (у Сумському 36, Ізюмському 32, Охтирському 24, Харківському 23).⁽¹⁰⁵⁾

Головною функцією Сеймів є **кодифікація українського права**. Дослідження національного права проводиться в напрямку виокремлення становища і прав українських чинів, військових і земських, вольностей Запорозького війська, прав і привілеїв шляхетства і козацтва, окреслення положення інших станів, законодавчого забезпечення місцевого самоврядування. Підтвердженням існування при Мазепі кодифікованих збірників українських законів є посилання провінційних урядів і судів на українське посполите право. Наприклад, у Стародубській міській книзі за 1 квітня 1704 року зроблено запис про справу про маєтності пана Покорського, вирішену відповідно "до права посполитого."⁽¹⁰⁶⁾ Іноді розшифровуються і називаються правні документи і закони. Основу національного права складає Статут. 20 лютого 1704 року Полтавський полковий суд вирішує справу про ґрунти "подлуг права посполитого відповідно до Статуту коронного князівства Литовського"⁽¹⁰⁷⁾, а 19 серпня 1684 року Решетилівський міський уряд - "подлуг права посполитого розд. арт. до Статуту Литовського вписаного".⁽¹⁰⁸⁾ При Мазепі місцеві уряди і суди укладають у громадських

Гетьманська столиця Батурин

і судових справах **Декрети**, правні записки з викладенням сутності справи і відповідних статутів положень. Наприклад, .. липня 1705 року генеральний суддя Сава Прокопович пише: “ознаймуємо цим нашим декретним писанням...”⁽¹⁰⁹⁾; записка від 5 травня 1698 року називається “Декрет із суда полкового Полтавського, складений про несправедливе привласнення лісового ґрунту”.⁽¹¹⁰⁾ Наслідуючи систематичні дослідження Батуринських Сеймів цар вперше вказує провести кодифікаційні роботи в Московії. 18 лютого 1700 року Петро перший наказує “Про засідання в царських палатах бояр для укладання зібрання законів (Свода уложения) і всіх наступних законів”.⁽¹¹¹⁾ З огляду на різницю українського і російського права гадаємо, що з цього питання була цікава переписка.

Батуринські Сейми розглядають різноманітні питання внутрішнього життя Гетьманщини - про державну службу, чини, форми землеволодіння, господарство та інші. Так, з'їзд 1694 року, скликаний після світлого воскресіння, обговорює питання про оренду. Оскільки високе зібрання не знайшло спільної думки, через що вже виникали заворушення населення, гетьман звертається до депутатів із пропозицією обговорити питання на місцях. Оренду було підтверджено тільки після отримання схвальних відповідей від полковників і знатних товаришів.⁽¹¹²⁾ В одному з листів Мазепа пише: “Оренда в українських (малоросійських) містах не є важкою податками, як самим іменем”. З гетьманського універсалу від 8 травня 1690 року бачимо, що питання про оренду не вперше розглядається на батуринських з'їздах. Мазепа звертається до суспільства, “яким чином краще і легше збирати кошти до військового скарбу на статутіві військові потреби і платню найманому (охотницькому) війську, чи з поборів річних? Чи з подачок шинкових? Чи для цього поновити оренду? З усіх полків усі старші і менші одностайно відписали Нам, щоб не було поборів і від шинків подачок, щоб відновити оренду, яку вважати за терпиму річ. Про всі ваші відповіді Ми на минулому різдвяному з'їзді всім оголосили, всі старші і менші ту ухвалу своїм приговором затвердили і підписами скріпили... На сучасному воскресному з'їзді підтверджено загальним приговором, щоб поодинокі орендарі ніде не тримали оренди, але щоб як у містах, так і в селах для добра посполитого були оренди горілчані та тютюнові”.⁽¹¹³⁾ При поновленні оренди Мазепа використовує давнє польське право, зокрема накази Сигизмунда Августа 1562 року в Піотркові (“Пани Ради не бажать вдаватися в довгі інтерпретації закону і єдино зі своєї милості вважають, що для порядного підтримання нашим королівським станом оборони Речіпосполитої, добровільно погодилися на підвищення оренди в староствах в наших державах, які залишаються дійсними як дожиттєво надані”); 1567 року (п'ята

частина прибутків з оренди вилучається до скарбу).⁽¹¹⁴⁾ Гетьманські універсали і ухвали радних на Сеймах точно повторюють вказані рішення.

Питання про правове забезпечення і взаємовідносини рангових і приватних маєтностей щорічно розглядається на Батуринських Сеймах. На таких з'їздах іноді приймаються постанови про вилучення маєтностей від осіб, які не перебувають на службі, надані “з ласки гетьманської” на чини. Мазепа так пише про це: “Ми вирішили зі старшиною так - якщо особи вважаються у війську і в народі непридатними до служби, але відповідно до наших універсалів володіють маєтностями, у тих маєтності відібрати”. Нерідко старшина прагне перетворити рангові володіння на вотчинні. Про такий випадок 11 лютого 1691 року Мазепа пише царевичам Івану і Петру Олексійовичам: “4 лютого колишній суддя Михайло Вуяхевич поїхав до Києва в призначене місце. Він володіє маєтностями і млинами від колишніх гетьманів і від мене, які милостивою грамотою Вашої царської пресвітлої величності затверджені у вотчину. Він є безрідним і ніяких побічних родичів (посторонніх свойственников) не має. Він може взяти із собою до монастиря маєтності, визнані вотчинами, або якщо побажає, може для свого пожитку віддати комусь іншому. У Війську Запорозькому є й інші такі особи, які мають маєтності і млини, надані при колишніх гетьманах і при моєму гетьманському уряді, які так само Вашою царською пресвітлою величністю були підтверджені у вотчини. Може статися і надалі, що з них хтось побажає зробити так само, як вказаний суддя Михайло Вуяхевич - бути іноком, і забере з собою маєтності. Колишні гетьмани, зокрема Іван Самойлович, мали звичку (имели такое дерзновение) своїми рішеннями повертати їх не тільки по смерті. Дружин і дітей таких осіб ніколи не допускали до володіння маєтностями і відбирали у них Ваші монарші грамоти. Декому при житті (животе) таке робили. Тоді через якийсь свій гнів вони віддаляли не тільки від честі, але і від маєтностей”. Далі гетьман прохає оголосити наказ, “у таких випадках потрібний мені, гетьманові, і наступникам моїм”.⁽¹¹⁵⁾

Вершиною парламентарного законотворчого процесу є прийняття на Батуринських Сеймах періодичних **Конституцій**, вищих правних документів Гетьманщини, укладених на основі Статуту. Хоча мазепинські Конституції невідомі сучасним дослідникам українського права, маємо переконливі докази їхнього існування. Збереглася лише одна гетьманська Конституція, укладена 5 квітня 1710 року у вигнанні швидше як пам'ять про плідний мазепинський законотворчий процес, але ніяк не як данина часу. Конституція цілком наслідує характер середньовічних польських сеймових Конституцій, відрізняючись тільки короткою історичною передмовою. Орлик згодом пригадує: “Серед осіб, які обмірковували положення цього документу, були пани Войнаров-

ський, Гордієнко, Горленко, Ломіковський, Мирович, Максимович, Іваненко, Карпенко. Деякі прізвища за давністю часу я вже не пригадую. Разом зі мною брали участь у нарадах представники світського і духовного станів і численні знатні особи, які відвезли наші рішення на Україну”.⁽¹¹⁶⁾ Відомий оригінал Конституції було написано латинською мовою. Отже, і мазепинські Конституції могли мати ідентичні український, польський і латинський переклади. Вибірковість розгляду питань вказаної Конституції і неповність положень дозволяють трактувати її як річну гетьманську сеймову Конституцію, яка була лише продовженням мазепинських Конституцій. На жаль, такі сеймові Конституції згоріли в полум’ї Батурина і загубилися в царських архівах. Перші відомості про козацьку Конституцію потрапили до актів Київського воєводства на самому початку XVIII ст. у зв’язку із заворушеннями Палія. Полковник Гурко пропагував серед населення батуринську сеймову Конституцію, яка збереглася в народній пам’яті як “конституція Палія”. Гетьман Скоропадський на початку свого правління так само посилається на мазепинські Конституції як на головні джерела національного права. Так, в універсалі Івана Скоропадського чернігівському полковнику і старшині від 15 лютого 1710 року сказано: “Ми гетьман бажаємо всілякі давні українські (малоросійські) **рейменту Нашого права Конституції** [Конституцій] в цілості непорушно утримувати, а у Війську Його царської пресвітлої величності Запорозькому заслужених і до служби гідних осіб заохочувати респектами”. Далі гетьман підтверджує в приватній власності “в давньому володінні” маєтності панів Войцеховичів, надані Мазепою.⁽¹¹⁸⁾ Конституція Орлика характеризує парламентарну діяльність у Гетьманщині як “порядок збирати приватні та громадські ради.” В умовах еміграції Орлик пропонує проект старшинських рад зі збереженням виборності козацьких депутатів і генеральних радників, що є протиположним проти самодержавної влади. Конституція вказує, що такі ради мають збиратися тричі на рік - на Різдво, Воскресіння Христове і Покрову пресвятої Богородиці.⁽¹¹⁹⁾

При Мазепі в Україні діють кілька конкуруючих шляхетсько-старшинських партій, боротьба між якими загострюється на сеймиках. Всі внутрішні політичні процеси доби Мазепи є наслідком внутрішньої опозиції поміж собою таких партій. Ця подекуди безкомпромісна боротьба відступає на другий план лише під час соціальних заворушень. Так сталося під час повстання Петрика проти панів за відновлення військових вольностей. Мазепа видає в Полтаві універсал бунтівному Петрику: “Що таке? Ти смієш сягати за гетьманським титулом? Нас насправді дивує твоє божевілля. Хто з тебе, нужденна собако, зробив провідника?.. Ніколи ти не стояв навіть біля шляхтича.”⁽¹²⁰⁾

Не тільки Мазепа, але й інші гетьмани вирішу-

ють однакові соціальні за сутністю суперечки поміж старшиною-землевладельцями і козацькою голотою, які існували до середини XVII ст. Наведемо ряд прикладів: 24 жовтня 1678 року миргородський полковник Апостол повідомляє гетьмана Самойловича про групову козацьку су-пліку з Бихівської маєтності пана Ядловського. Апостол передає їхню скаргу: “Ми служили козацьку військову службу і під Чигирином проливали свою кров проти неприятеля, а зараз нам великі образи чинять і примушують перебувати під панською владою в загальному тяглі”.⁽¹²¹⁾ Роздаючи маєтності Мазепа наказує панам-старшинам залишати вільними реєстрових козаків і не примушувати їх до обов’язків посполитих. Іноді пани обходять гетьманські накази і порушують їх. В універсалі київському полковникові п. Мокієвському, старшині та земським чиновникам від 20 листопада 1691 року сказано про самочинне захоплення панамі військових земель. Пани, каже гетьман, “козаків привертають у своє підданство, а якщо козак через свою старанність тримається військового реєстру і пильнує козацьку службу, такого різними способами кривдять”. Гетьман прохає панів, “щоб свою владу над маєтностями заживали мирно ... щоб не наважувалися відбирати ґрунти, навіть якщо ними володіли за держави польської, за винятком, якщо такі панські давні ґрунти є порожніми, а не перебувають у козацьких наділах або військові, тоді можливо державцям огорнути їх своєю владою”. Мазепа обіцяє відповідно до військових прав боронити козаків і військові ґрунти тим більше, бо “виразний у нас монарший наказ є”.⁽¹²²⁾ 19 вересня 1750 року гетьман Розумовський пише про скупівлю володарями козацьких ґрунтів і наказує “для збереження цілості українських (малоросійських) прав відповідно до грамот, привілеїв і інших документів провести генеральне слідство”.⁽¹²³⁾

Станове розшарування українського суспільства виявляємо навіть у побудові гетьманських універсалів (“всій старшині і черні Війська Запорозького”). З кінця XVII ст. гетьманські ордери нерідко набувають панського аристократичного забарвлення. Коронний гетьман Радзивіл 1675 року звертається до гетьмана Самойловича: “до Вашої милості як великої лицарської охоти людини”.⁽¹²⁴⁾ Мазепа звертається так: “панам полковникам, старшинам полковим і різного роду чинам”, “до осіб добре заслужоних”, “пану полковникові та всій полкової старшині”. 1700 року Полтавський магістрат звертається до “зверхнійшого пана властеліна Його мості пана полковника”.⁽¹²⁵⁾ Король Ян третій Собеський у листі полковникові Василю Іскрицькому 1690 року каже про “шляхетного Мазепу, гетьмана задніпровського”.⁽¹²⁶⁾ Старшина Столповський 1727 року звертається до гетьмана Апостола: “Вашої панської яснотельможності, мого єдиного милостивого пана і добродія.”

Розумовський пише до “високошляхетного пана полковника”, “пана полковника, генеральної старшини, володарів і чинів”, “чинів і шляхетства”, “володарів, шляхетства та інших чинів.” 1764 року прилуцький земський суддя так починає доповідь гетьманові: “По силі прав українських (малоросійських) повіту Прилуцького зі шляхетства померлих бунчукових товаришів Андрія Раковича і Дмитра Марковича та інших знатних родів спадкоємці” подали заяви про маєтності.⁽¹²⁷⁾

Взаємини сеймиків як земських самоврядних органів і козацьких канцелярій як установ військового управління є найцікавішим питанням владно-адміністративних відносин Гетьманщини. Найкраще збереглися документи 60-х років XVIII ст. про такі взаємини. В універсалі Розумовського “володарям, які мешкають у Прилуцькому полку” від 19 листопада 1763 року “чинам і шляхетству” вказано провести сеймик. “По силі прав, - каже гетьман, - всьому шляхетству належить зібратися в полковій канцелярії і так само по силі українських (малоросійських) прав обрати з-поміж себе кандидатів підсудків до земських судів.” Для цього “полковникові та полковій старшині необхідно призначити строк щодо порядку зібрання”, щоб в полку “духовні і світські володарі, які мають своє володіння, й інше в усіх чинах шляхетство зібралось до полкової Прилуцької канцелярії” для виборів.⁽¹²⁸⁾ Сеймик розпочинає засідання 11 січня наступного року і 25 ще продовжує працю. Глухівська сотенна канцелярія 24 квітня 1764 року пише гетьманові з приводу взаємин із сеймиками: “У високому універсалі Вашої ясновельможності від 19 листопада 1763 року про тяжби у земських справах у 4 пункті сказано, щоб після заснування земських і міських судів сотенні канцелярії не втручалися в жодні земські і підкоморські справи”. Козацька канцелярія вбачає в цьому складнощі в своїй діяльності і доходить висновку, що треба діяти “по силі українських (малоросійських) прав і надісланих до сотенної канцелярії ордерів Вашої ясновельможності”.⁽¹²⁹⁾ Малоросійська Колегія прагне протиставити українські управлінські органи. Рішенням Глухівського Сейму 1763 року про узаконення шляхетських сеймиків, статутів судів і Українського Трибуналу виявилася невдоволеною Малоросійська Колегія. Вона вважала протизаконним право козаків судитися в шляхетських статутів судах. Однак, всупереч її волі царським законом 1768 року таке право було підтвержене.⁽¹³⁰⁾ 23 грудня 1768 року Іваницький земський повітовий суд повідомляє Генеральному суду про наказ Колегії: “На земські уряди з козаків нікого не обирати, а якщо возні й інші посади вже визначені, то таких звільнити, бо цей уряд належить людям шляхетської породи, а не служилим”. Суд повідомляє про усунення козака Григорія Зуба з червоноколядинського возного

і про обрання цього чину “всім шляхетством сотні”.⁽¹³¹⁾ Вивчивши правне забезпечення і діяльність сеймиків при Мазепі та Розумовському 13 червня 1768 року Малоросійська Колегія оголошує, що приймає це рішення “відповідно до українських (малоросійських) прав”.⁽¹³²⁾

Разом із Мазепою іде в небуття передова європейська культура і традиції в Україні. В часі Північної війни Петро перший ліквідує в Україні трибунальські уряди, сеймики, земські палати, а згодом і статутів суди. Сліди мазепинських інституцій подекуди зустрічаються і в пізніші часи. На початку гетьманування Скоропадського ще діють провінційні уряди, які в 20-х роках перетворюються на магістратські та ратушні правління. 1743 року козацька старшина, яка працює в Глухові над укладанням і перекладом збірки українських прав, пропонує відновити інститут підкоморих і коморників, “як і було раніше”, яких названо межувальниками. Старшина вбачає в цьому “народну користь і потребу України (Малої Росії) в таких персонах”.⁽¹³³⁾ Історик М.Слабченко стверджує, що після 1709 року “шляхетство билось в судах, навіть перебуваючи в передсмертній агонії, всупереч розуму і наперекір стихіям воно намагалось врятувати автономію рідного краю і підносило ледь не до небес перевагу власних порядків”.⁽¹³⁴⁾ Шляхетський

Гетьман Кирило Розумовський 1750-1764 років.

патріот початку ХІХ ст. О. Мартос казав, що зі смертю Мазепи громадяни України “втратили священні для них права, що їх Мазепа довго захищав із властивою кожному патріотові любов’ю”.⁽¹³⁵⁾

Після Мазепи і Скоропадського назва шляхетського стану на кілька десятиліть зникає зі вжитку з гетьманської документації. Чи не єдиний раз питання про українське шляхетство підіймається в зв’язку з розглядом Верховною Таємною Радою питання про заборону продажу шляхетських маєтностей монастирям. Відповідно до українського права Статуту розділу 3 артикулу 41, розділу 7 артикулу 1, розділу 8 артикулів 2 і 3 представникам шляхетського чину дозволено всілякі маєтності передавати, продавати, дарувати й обмінювати. При Самойловичі, Мазепі й інших гетьманах вільні люди шляхетського чину і козацького звання приватні землі і маєтки передавали або продавали монастирям і церквам. Проте, рішенням Верховної Таємної Ради від 22 серпня 1728 року на вирішальні пункти гетьмана Апостола монастирям і церквам заборонено набувати нерухомі світські маєтності. Таке рішення було прийняте всупереч височайшим наказам і відміняло універсал короля Сигизмунда Августа від 6 червня 1569 року і наказ царя Петра першого на доповідь Святійшого Синоду від 19 листопада 1721 року. Отже, шляхетські маєтності та козацькі землі було заборонено відписувати і продавати монастирям і церквам. Від імені монастирів Київської єпархії духовні особи оголошують супліку, що через таке рішення церкви приходять у занепад. За силою як українських (малоросійських) прав, так і військових вольностей, кажуть вони, вільні люди шляхетського чину і козацького звання можуть свої нерухомі маєтності передавати і продавати монастирям і церквам, яким вільно приймати та володіти шляхетськими маєтностями.⁽¹³⁵⁾

Номинально реабілітує назву шляхетства Кирило Розумовський, який впроваджує **доктрину побудови Українського герцогства**. В одному з перших універсалів (про Генеральний суд від 27 липня 1750 року) гетьман проголошує програму розбудови гетьманської держави “відповідно до українських (малоросійських) прав і прийнятого національного порядку”.⁽¹³⁶⁾ Вступивши на гетьманську посаду Кирило Григорович Розумовський добився того, що завідування справами України й зносини з нею передано з Сенату до Колегії закордонних справ, добився й того, що Київ і Запоріжжя були знову підпорядковані гетьманові. Проте, його спроби усамостійнити фінансову політику Гетьманщини, її армію і справу зносин з закордонними країнами заперечила цариця. Гетьман для посилення влади запланував широке коло реформ. У внутрішній політиці Розумовський в цілому покладається на шляхетство. Його вибір гетьманом оживив надії козацької старшини закріпити за собою не тільки економічну владу,

але і розширити свої політичні права. В Генеральній військовій і полкових канцеляріях поширено “Екстракт з книги Статуту українських (малоросійських) прав”, який у розділах про шляхетство 6 - 9 регламентує проведення шляхетських сеймиків.⁽¹³⁷⁾ При Розумовському входить у звичай проводити загальні з’їзди старшини в Глухові для обміркування найважливіших національних справ, і ці з’їзди виявляють тенденцію перетворитися на Український шляхетський Сейм. Під час одного з таких з’їздів проголошено промову “Про виправлення стану України (Малоросії).” Промовця досі не ідентифіковано, хоча ряд дослідників приписують її генеральному підскарбію М.В.Скоропадському. Промова довгий час ходить у рукописах серед старшин. Вона може слугувати показником політичних і суспільних змагань шляхетства. Її автор пишається колишньою козацькою славою і сумує над занепадом войовничого духу України. Його ідеал - конституційно-парламентарний устрій української козацької держави. Він віддає перевагу польським республіканським порядкам перед російським самодержавством. На думку промовця, Україна мусить бути шляхетською республікою, в якій уся сила політичних прав має належати шляхетству, а отже козацькій старшині. Він вважає необхідним впровадити в Україні реформи для зміцнення шляхетського стану, вважаючи лихом, що “мужики наші здобули собі самоволю - вільно блукають з місця на місце, безборонно вписуються в козаки, тікають до Польщі, до Московщини”, а від цього зменшується хліборобство, несправно сплачуються податки, збільшується безладдя, а дітичі терплять втрати і зубожіють. Тому потрібно заборонити вільні переходи посполитих з місця на місце.⁽¹³⁸⁾ Для ознайомлення з настроями українського шляхетства напередодні великої шляхетської реформи процитуємо промовця: “Маю щастя брати участь у вашому шляхетному зібранні. Маю відомості, що ви зібралися обговорити питання про виправлення стану улюбленої нашої батьківщини... Я звертаюся до вас, шляхетне зібрання, з огляду на вашу любов до батьківщини, на вашу власну і ваших нащадків честь і користь буду прохати зібрати всі сили вашого розуму підтримати своєю патріотичною старанністю, щоб відклавши всі пристрасті і партикулярні вигоди ви поміркували про відновлення колишніх порядків і добробуту нашої батьківщини. Якщо ви мені дозволите мати між вами вільний голос, якщо визнаєте потрібним почути мою думку, тоді я стисло розповім вам, як мені наказує моя честь і совість для користі батьківщини, яку я люблю більше за власне життя. Від гарного запровадження цивільних і військових справ залежить добробут держав. Зараз цивільні справи мають інші підвалини, аніж як під час нашого буття з Польською республікою і коли нас було прийнято

Герб Розумовських роду Рожинських праці Івана Філіповича з кн: Михайло Козачинський. Філософія Аристотелева по умствованію перепатериков изданная. 1745 (книга видана у Львові також паралельно польською і латинською мовами).

під російську державу. Були у нас суди земські, міські, підкоморські й інші установи. Для системи правосуддя і порядку були засновані установи і введені чини, а над ними був Трибунал. Були у нас Сейми або генеральні ради, на яких ми разом вирішували найважливіші загальні справи і приймали постанови. Де вони зараз? Знищені і стерті з нашої пам'яті, нібито їх ніколи і не було. Це сталося тому, бо зменшилася (умалилась) влада і сила нашого шляхетства, а збільшилася і все перебрала собі військова сила. Нам потрібно відповідно до наших прав поновити всі чини і гідності, які будуть керувати нашими цивільними справами... Вважаю, що наш добробут залежить від низки обставин: щоб ми всі наші права і привілеї зібрали в одній книзі, щоб закони були ґрунтовно перекладені на нашу мову, щоб вони були впорядковані, а ми мали для кожного випадку ясні і точні положення. Для цього нам потрібно залучити до праці розумних людей, які добре знають закони. Не думайте, щоб через це я бажав щось порушити або відмінити з наших прав. Ні, я бажаю порядку".⁽¹³⁹⁾

Кирило Розумовський не задовольняється відновленням гетьманської адміністрації і проголошує **Вище гетьманське правління в Україні**. Гетьман оголошує про відновлення давнього **українського трибунальського права**. До реформи шляхетські справи перебували у віданні гетьманської канцелярії, яка на прохання гетьманських чинів і їхньої рідні видавала свідоцтва про шляхетства.⁽¹⁴⁰⁾ Гетьманський наказ про проведення шляхетських сеймиків у полках і про обрання на них маршалків було ого-

лошено наприкінці 1761 року. В ньому сказано, щоб у штаті Генерального суду окрім двох суддів перебували десять депутатів від полків, обраних шляхетством.⁽¹⁴¹⁾ Депутати щорічно переобиралися на шляхетських сеймиках до 1767 року, коли порядок було змінено. Станові корпоративні організації в полках вже працюють 1762 року. Шляхетство кожного реєстрового полку делегує депутатів на Всеукраїнський Сейм, на якому обирається гетьманський маршал. Першим гетьманським маршалом при Розумовському було обрано бунчукового товариша Петра Івановича Симоновського. Відомо, що він завершив курс навчання в Києво-Могилянській академії, потім навчався і викладав у Варшаві. Генеральний підскарбій Василь Андрійович Гудович запросив його гофмейстером відправитися разом з його дітьми за кордон. Там вони слухали лекції професорів Кенігсберзького, Галського, Лейпцигського університетів і відвідали Париж. У поїзді його супроводжували товариші по академії Григорій Васильович Козицький, згодом статс-секретар цариці Катерини другої, і М. Мотоніс, син придворного капельмейстера. Петро Симоновський починав військову службу кобижчанським сотником, був остерським суддею. 1759 року він подав доповідь Генеральній військовій канцелярії, щоб Комісія з розгляду Зібрання українських (малоросійських) законів звернула увагу, що "правна копа" оцінена завищено. На його думку, вона повинна складати не 1 рубль 20 копійок, а 60 копійок російських грошей. Згодом справою опікується Російський Сенат, який наказом від 10 грудня 1763 року урівнює копу полтині (50 копійкам).⁽¹⁴²⁾ Симоновський працює над українською історією і 1765 року завершує працю "Короткий опис козацького українського (малоросійського народу) і його військових справ".

Характер проведення перших шляхетських сеймиків при Розумовському маловідомий, бо актові папери втрачено. Маємо реєстр маршалків шляхетства кінця 60-х років: Київського полку-підкоморій Остерського повіту Андрій Митькевич, підкоморій Козелецького повіту Олександр Солонина; Полтавського, Миргородського і Гадяцького полків - земський суддя Зіньківського повіту Федір Війна; Чернігівського полку-генеральний суддя Андрій Безбородько, за ним земський суддя Михайло Дунін-Борковський; Переяславського полку - бунчуковий товариш Стефан Томара; Прилуцького полку - міський суддя Іван Олександрович, за ним земський підсудок Іванівського повіту Петро Максимович; Стародубського полку - земський суддя Петро

Маршалокъ Петръ Симоновскій

Іскрицький; Ніжинського полку - полковник Іван Тернавіот, за ним земський підсудок Григорій Левицький і земський суддя Григорій Монасевич; Лубенського полку - бунчуковий товариш Яків Кулябка, за ним прем'єр-майор Дем'ян Оболонський; Погарського повіту - бунчуковий товариш Стефан Васильович Косач; Глухівського повіту - підкоморій Василь Кочубей. З огляду на характер посідання маршалства стверджуємо, що більшість вказаних осіб були маршалками при Розумовському. Гетьманський маршал отримував зі скарбниці сталу платню в 400 рублів на рік, яка виплачувалася кожні чотири місяці поспіль по 133 рублі 33 і 1/3 копійки.⁽¹⁴³⁾ Петро Симонівський прожив довге життя і помер 30 червня 1809 року у віці майже ста років.⁽¹⁴⁴⁾ Шляхетська реформа Розумовського передбачала рівність кожного шляхтича на польський кшталт. Сам Кирило Розумовський був записаний серед шляхетства Київського полку, а після скасування полків - серед шляхтичів Козелецького повіту.⁽¹⁴⁵⁾

Гетьман тривалий час готує легалізацію українського шляхетства, щоб це не викликало спротив царату. 13 грудня 1760 року Розумовський звертається з ордером до всіх полкових хоружих з вимогою зібрати кріпості й універсали на маєтності "від чиновників і інших військових чинів". Такі відомості були зібрані й надіслані гетьманському уряду до кінця літа 1762 року.⁽¹⁴⁶⁾ За збігом обставин російський поміщик Роман Воронцов, який прагнув отримати височайше підтвердження на українські маєтності, повідомляє царя про діяльність гетьмана. 18 січня 1762 року цар Петро третій оголошує наказ гетьманові та Запорозькому війську, який фактично легалізує шляхетські сеймики Гетьманщини: "В Нашому Сенаті генерал-аншеф, сенатор, дійсний камергер і кавалер граф Роман Воронцов висловив пропозицію, що при прийнятті українського (малоросійського) народу під російську державу під час державоправління блаженної пам'яті царя і великого князя Олексія Михайловича понад підтвердження українських (малоросійських) давніх прав, отриманих ними від польських королів або наданих литовськими князями на їхні привілеї, щоб з них природним шляхтичам користуватися стародавніми маєтностями в Україні (Малій Росії), які вони мали." Тому Петро третій наказує: "Вам, Нашому гетьманові, для припинення сумнівів про походження... прислати в герольдію списки всього місцевого шляхетства з точними доказами з грамот, отриманих тим шляхетством від польських королів або від російських царів."⁽¹⁴⁷⁾ Царський наказ було оголошено в часі, коли граф Воронцов розпочав в урядуючому Сенаті дебати на тему "Про приведення до відома тих українських (малоросійських) родів, які можуть довести своє шляхетство".⁽¹⁴⁸⁾ Гетьман складає списки української шляхти і відправляє їх разом із доказами в

герольдію. Ці документи невідомі за винятком відповіді Полтавської полкової канцелярії⁽¹⁴⁹⁾, в якій сказано: "По цим службам бачимо українську (малоросійську) старшину і козаків-лицарство, про яких у праві Статут надруковано, а тому і по зображенім затвердженим правам і вольностям доведено для шляхти військового звання українського (малоросійського) народу, бо окрім шляхетства (шляхты и дворянства) ніхто особливих прав і вольностей не може мати, як і народ, який знаходиться при своїх правах, вольностях і привілеях, не може не мати шляхетства, а всі мусять називатися простолюдинами, з чим ми не погоджуємося... і що є образою українському (малоросійському) народу... Хоча в Україні (Малій Росії) різні люди мали від польських королів привілеї на шляхетство і були вони в великій кількості... та про цю шляхту, хто вона саме по родах була, списку немає". Гетьманське подання розглядає Сенат, якому 15 квітня 1763 року цариця оголошує "Наказ зборам, в якому рада розглядає питання про шляхетську вольність. Український (малоросійський) гетьман граф Розумовський подав Нам доповідь із проханням генеральним старшинам, полковникам і іншим чинам українських (малоросійських) класів проти чинів великоросійських".⁽¹⁵⁰⁾

Складовою частиною шляхетської реформи була судова. Впроваджується план утворення **шляхетських судів** (земського, підкоморського), які існували раніше, і передати право обрання судових чиновників шляхетським сеймикам. У цій справі гетьманським дорадником був Федір Чуйкевич, який у листі гетьманові від 18 жовтня 1750 року наполягає на утворенні земських судів. За дорученням Розумовського Чуйкевич укладає книгу "Суд і розправа або екстракт українських (малоросійських) прав".⁽¹⁵¹⁾ Працю завершено 26 липня 1754 року, але останню 9 статтю "про суд полевий підкоморський і комісарський, тобто межовий" Чуйкевич править до 1758 року. Бачимо це з 22 пункту: "Як почато шляхту по свідоцтвам примушувати складати присягу, цій справі до 1758 року минуло тільки 29 років". Чуйкевич вказує **джерела права Гетьманщини - Статут 1581 року, Магдебурзьке право (Скасон Щербича і Порядок Гроїцького) та сеймові Конституції**. Він використовує як правне джерело краківське видання 1621 року "Thesaurus Polonus Lutinus et Graecus".⁽¹⁵²⁾ Розумовський користується й іншою колективною працею "Екскерптом з прав українських (малоросійських)".

До реформи Розумовського в Україні було поширено російське судівництво - діяв наказ Петра першого від 5 листопада 1723 року "про судову форму". Універсалом від 15 квітня 1751 року гетьман наказує "в Генеральному та в інших позовних місцях... в усіх справах поступати й суд чинити відповідно до українських (малоросійських) прав... без усякої одміни". Отже, гетьман

скасовує царський наказ! У виконання універсалу Розумовського від 9 червня 1756 року чиновники Генеральної військової канцелярії розглядають **“складений з трьох українських (малоросійських) прав Статут”**. Гетьман наголошує старшині, що це найважливіша справа “всієї Оукраїнської (малоросійської) нації народу.”⁽¹⁵³⁾ Ордером від 17 лютого 1763 року гетьман скасовує судові функції Генеральної канцелярії - суд відокремлюється від адміністрації.

Судова реформа гетьмана Розумовського прагне наблизити українське судівництво до положень Литовського статуту, порушених російськими царями. Гетьман повертається до статутів судів. Приводом до цього гетьманові служить справа Переяслівського Михайлівського монастиря з військовим товаришем Оріховським і Тернавіотом про маєтності, яка розглядається Сенатом. На сенатський запит гетьман відповів листа, в якому зауважив, що як раніше, так і зараз в Україні замість установлених у правах підкоморих, тобто межувальників, для розгляду межових справ на місцях навмисне посилаються старшини, які виконують обов'язки уряду підкоморого відповідно до IX розділу Литовського статуту. Лист гетьман закінчує думкою, що треба було-б завести справжніх підкоморих.⁽¹⁵⁴⁾ Тим часом, 17 лютого 1763 року шляхетський з'їзд у Глухові ухвалює відновити дію повітових, міських і підкоморських судів, які відповідно до Статуту раніше в Україні (Малій Росії) були.⁽¹⁵⁵⁾ Отримавши відповідь Сенату цариця 8 травня 1763 року наказує “призначити справжніх підкоморих і чинити за силою прав”. 19 травня Сенат підтверджує призначення справжніх підкоморих. В універсалі від 2 червня 1763 року гетьман наказує Генеральній канцелярії, щоб кожна полкова канцелярія призначила термін зібрання всім у полку землеволодарям, бунчуковим і військовим товаришам та іншій старшині й “обрати, як навчають права книги Статут розділу IX артикулу 1 кандидатів у підкоморих того полку з бунчукових товаришів або з перших полкових старшин, і ті вибори, закріпивши всіма чинами, хто буде в тому зібранні, подати мені”.

Шляхетські сеймики відбуваються 1 липня 1763 року в Київському полку, 4 липня в Прилуцькому і Переяслівському, 15 липня в Полтавському і Лубенському, 5 серпня в Стародубському, 10 серпня в Чернігівському і Ніжинському, 20 серпня в Миргородському полку, на яких обрано вказаних кандидатів у підкоморих. У виборах беруть участь військові чиновники, пани-землеволодарі, чиновники магістратів, жінки вельмож, духовенство, тобто по Статуту шляхта “від вищого до нижнього стану”. Оскільки в Миргородському полку вибори відбулися з порушеннями, то сеймик скликано вдруге.⁽¹⁵⁶⁾

Гетьман міркує відродити земський суд. Він вирішив це зробити, не питаючи царського дозволу. Розумовський звертається до Україн-

ського Сейму, який розглядає питання кодифікації українського права і проводить остаточне редагування “Зібрання (Свода) з трьох правних книг Статуту”, з пропозицією висловити думку про відновлення статутів судів. Сейм ухвалює, що у кожному полку має бути по два підкоморських і два земських суди, щоб одному земському суду засідати в полковому місті, а місце для іншого земського суду визначить полкове зібрання шляхетства під час обрання суддів. Для Ніжинського полку наперед визначено місце другого земського суду - в Глухові.⁽¹⁵⁷⁾ В усіх статутів судах заведено возних, які одночасно були слідчими і приставами. Універсалом від 19 листопада 1763 року гетьман наказує “бути в Україні (Малій Росії) в кожному українському (малоросійському) полку по два підкоморські і по два земські суди з апеляцією до Генерального суду, а в Ніжинському полку... трьом земським судам відповідно до повітового поділу”. В виконання гетьманського наказу в полкових і повітових містах проводяться шляхетські сеймики, на яких обрано судових чиновників. Такий шляхетський з'їзд не відбувся тільки в Полтавському полку, в якому засновано лише підкоморські суди.⁽¹⁵⁸⁾ Отже, підкоморські суди розпочинають свою діяльність в липні-серпні 1763 року, а земські суди - в грудні 1763 року - травні 1764 року. В нових судах справи різняться за ступенем покарання: Справи, які Литовський статут вважає за “речі криваві, за які горлом карають” належать до відання міських судів, а “речі не криваві” - до земських судів. Щодо складу суду, то відповідно до Статуту в члени суду мали обирати осіб, які не займають іншої посади. Проте, в Гетьманщині такий порядок виявився важким для здійснення, бо неслужилої шляхти як литовська або польська було мало, а козацька старшина, з якої обирався контингент судових діячів, займала військові посади. Тому нерідко суддя, підсудок або писар були змушені залишати свої посади для виконання інших військових обов'язків.⁽¹⁵⁹⁾

Кирило Розумовський підіймає питання про пониження українських чинів, бо Петро перший 1709 року оголосив, що не визнає мазепинські ранги і згодом не вніс їх до Табеля про ранги. Ордером від 15 серпня 1751 року гетьман звертається до старшинського з'їзду в Глухові (який розглядав питання про формування гетьманського уряду) із запитом, “які чини з генеральної старшини брали участь і в яких урядах”. За два дні генеральні старшини відповіли про складність розгляду питання про національні чини, бо 1748 року в Глухові згорів архів гетьмана Скоропадського і зараз у наявності є лише грамота Петра першого гетьманові Скоропадському від 16 грудня 1720 року про обов'язки генерального писаря. Старшинський з'їзд повідомив гетьмана про чини: “Генерального обозного хоча при гетьмані Скоропадському не було обрано, проте

є грамота від 28 березня 1721 року про вибір у цей чин. Він керував командою генеральної артилерії. Два генеральних судді засідали в Генеральному суді, де розглядали всілякі справи і чинили розправу. Генерального підскарбія при гетьмані Скоропадському не було. Характер його діяльності полягав у нагляді за отриманням грошових та інших зборів до військового скарбу. Генеральний писар перебував у канцелярії і утримував у порядку її канцеляриста. Він доповідав гетьманові про справи, зберігав військову печатку і надписував резолюції під час хвороби гетьмана, як про це сказано в згаданій монаршій грамоті. Генеральні осавули, хоружі і бунчужний (бунчучний) перебували при гетьмані, поперемінно виконуючи його доручення і накази. А коли гетьман йшов у похід, то особи, які отримували гетьманські накази, утримували полки⁽¹⁶⁰⁾. На вимогу дійсного статського радника Григорія Теплова Генеральна військова похідна канцелярія 6 червня 1764 року представляє записку про владу полковників: “1) В українських (малоросійських) правах у Книзі Статут, по яких українське (малоросійське) шляхетство судиться, немає точного опису полковницької посади, бо в цих правах переважно розглядаються шляхи вирішення судових справ. Проте, в Україні (Малоросії) полковницьку посаду засновано ще до підданства цього краю великоросійській державі. Це виразно бачимо з пунктів гетьмана Богдана Хмельницького й інших гетьманів, в яких подано трактат на полковницький чин. Між іншим, у цих документах вказано, щоб цих полковників і інших військових чиновників призначено в суди в містах і селах, в яких би судили і карали за стародавніми військовими правами і звичаями. В своєму полку полковники разом з полковою старшиною чинять відповідно до місцевих прав суд і розправу військових, земських і міських справ (до реформи). Вони є дійсними командирами над козаками і козацькими чиновниками. Виконуючи гетьманські накази полковники керують всіма військовими та іншими справами, а до гетьмана Скоропадського вони мали владу особисто підвищувати в чини полкових старшин і сотників. Але з того часу наказом царя Петра великого їм заборонено надавати чини і віддано питання на розгляд гетьмана. Такого наказу немає в похідній канцелярії. 1763 року височайше наказано заснувати в Україні (Малоросії) підкоморні суди і чинити в них за порадами полковників по силі українських (малоросійських) прав. Універсалом Його світлості графа дійсного гетьмана від 19 листопада полковник разом із полковим суддею і судовим писарем призначаються тільки до міських судів (тобто при справах кримінальних і кривавих) як військові начальники, бо їх участь у таких справах була потрібна, а до земського суду обрано окремих суддів, підсудків і писарів.

2) Окрім виконання посадових обов’язків полковники при необхідності вирішення важливих громадських справ у виконання гетьманських статей і відповідно до українських (малоросійських) звичок збираються у гетьмана на раду і мають голос за старшин”⁽¹⁶¹⁾. Гетьман Розумовський ставить за мету легалізацію національних чинів. 14 жовтня 1756 року він надсилає до урядуючого Сенату табель із розписом українських чинів.⁽¹⁶²⁾ З поновленням діяльності сеймиків, а згодом шляхетських зібрань, питання про сутність кожного українського чину переходить у їхню компетенцію. Воно розглядається майже сто років поспіль.

Найбільше піднесення національних почуттів викликає проведення у Глухові Всеукраїнського шляхетського Сейму, названого “**Генеральним зібранням українських (малоросійських) чинів**”⁽¹⁶³⁾. Проведення Сейму підготували генеральні старшини - генеральний обозний Семен Васильович Кочубей, підскарбій Василь Андрійович Гудович, писар Андрій Якович Безбородько, осавул Іван Тимофійович Журавка, підскарбій Михайло Скоропадський, осавул Петро Валькевич, хоружий Микола Ханенко і згадуваний Симоновський, яким гетьман під час від’їзду до С-Петербургу формально передає владу в Україні. Сейм задумано як постійно діючий український законодавчий орган, за що його названо Національним Сеймом. Його було відкрито 10 вересня 1763 року. Він продовжував працю з перервами понад місяць. На з’їзд прибули сам гетьман, 10 полковників, 56 бунчукових і 33 військових товаришів та інші депутати. Про ідеали глухівського з’їзду пише історик Д.П.Міллер: “Ці ідеали - та золота шляхетська вольність, проти якої сто років тому виступив український народ. Влаштувати у себе дома маленьку Польшу з повновладним шляхетством, вільним козацтвом, багатим міщанством і кріпосним посольством здавалося освіченим українцям вельми заманливою ідеєю... Учасники Сейму тільки через єдине своє службове положення мусили бути добре обізнаними з предметом, який розглядало зібрання... Старовина вабила їх примарою політичної незалежності, цивільної волі, широких прав і привілеїв... Для укладання єдиного спільного для України (Малоросії) зібрання законів закликано виключно представників класу землеволодарів, осіб, які вже давно в офіційних паперах титулувалися шляхетними і високоповажними панами... Насправді, для цього класу який порядок міг бути бажанішим, як не встановлений Литовським статутом і пізнішими Конституціями шляхетських Сеймів? Литовський статут передає в руки шляхетства політичну владу. Литовський статут надає шляхті дороге право станового суду в усіх карних і цивільних справах. Литовський статут закріплює за панами їхніх підданих. Литовський статут підтверджує за ними вільне володіння всіма

добрами, маєтностями і грунтами, що раніше могло бути поставлене і під сумнів. Для багатьох представників глухівського з'їзду, які виводили свій рід не від простонародної породи, а від поважного польського шляхетства, Литовський статут із доповненнями був природним правом. Нащадки гербовних шляхтичів бачили в скасуванні ряду положень Статуту свавільне порушення прадавніх прав. Для іншої частини чинів глухівського з'їзду, які вели свій рід від козацької старшини, Литовський статут був законним і невід'ємним правом лицарського стану, рівного поважному шляхетству. Для них Литовський статут і сеймові Конституції так само були найбажанішим ідеалом закону. Закликано їх укласти новий закон, але який закон міг бути для них кращим за Статут, Конституції і гетьманські статті, в яких підтверджувалися дорогоцінні права, надані найяснішими королями польськими? "Ми маємо такі закони,- вигукнув один з промовців Глухівської Ради,- які може мати тільки найкращий, вільний і найшляхетніший в світі народ!" Українське право - це Литовський статут і сеймові Конституції. А отже, необхідно його відновити в повній силі - відбудувати Сейми, Трибунал, земські і міські суди, належить прикріпити мужика до панської землі, повернути шляхетству й іншим станам порушені права".⁽¹⁶⁴⁾

Палку дискусію на Сеймі викликало питання про підсудність козаків. Зрештою, високе зібрання вирішило, що козаки у військових справах мусять судитися від своїх старшин, а в земських справах здавнини судяться тим самим правом, що і шляхетство. Збереглися для дослідників кілька сеймових протоколів. У засіданні 26 вересня бере участь 24 бунчукових товаришів, 16 військових товаришів, 6 сотників, 2 полкових обозних (полтавський і прилуцький), 2 полкових хоружих, осавул генеральної артилерії, один полковий писар і двоє абшитованих полкових старшин (суддя і обозний). Вони розглядають питання "про підкоморські та земські суди, в якій кількості їм бути". З промовою виступає бунчуковий товариш Павло Ломіковський про необхідність "утримувати земські та міські суди по повітах за силою Статуту". Його підтримують промовці Андрій Маркович, Михайло Ширай, Олександр Мокієвич і інші чини, а не погоджується один депутат бунчуковий товариш Андрій Лишень.⁽¹⁶⁵⁾ Гетьманське подання розглядається 10 жовтня. Стародубський полковник князь Хованський висловлює побажання, щоб у полку було два підкоморських суди і два земських. Інші полковники (ніжинський, переяславський, миргородський і гадяцький) і київська старшина заявили, що для їхніх полків достатньо буде одного підкоморського і одного земського судів. Чернігівський полковник погодився, щоб у його полку було два земських суди і два підкоморських. На запитання гетьмана, з яких чинів потрібно обирати підкоморих і

земських суддів, зібрання одногосно відповіло, що по силі Статуту з бунчукових і навіть значкових товаришів. Зібрання обговорило службове положення нових урядників і вирішило, що підкоморому належить бути першим після полковника, за ними земському судді, підсудкам - рівними з бунчуковими товаришами по старшинству, а земським писарям - по старшинству з полковими писарями. Ухвалили, возним бути зі значкових товаришів і сотенної старшини і вважатися першими після сотника, їх обирати в полках від кожної сотні по одному. Якщо хтось з цих чиновників помре, то обирати відповідно до прав вільними голосами зі шляхетства того полку.⁽¹⁶⁶⁾ В останній сесійний день засідань Сейму прийнято загальну резолюцію, в якій сказано: 1) Заснувати в кожному полку по два земських суди і по два підкоморських. Вибори судових чиновників провести полковникові з полковими чинами і шляхетством, матеріали яких представити на апробацію ясновельможному гетьманові. 2) "В земські судді, підсудки і писарі по силі українських (малоросійських) прав потрібно обрати кандидатів усього шляхетству з-поміж себе, якому зібратися в полкових канцеляріях".⁽¹⁶⁷⁾ На Сеймі прийнято окрему постанову про відновлення "старовинних" українських інститутів - **Сейму, сеймиків і Українського Трибуналу**. Про всякий випадок делегати обрали вищих трибунальських чиновників України (генерального прокурора, партону, ін.) і звернулися до цариці, чи можна їм мати такий інститут. Українське шляхетство трактувало свої дії як відновлення сили національних прав. Крім того, було піднято для обговорення питання про перенесення столиці до Батурина відповідно до положення 1579 року. І хоча з цього питання не було прийнято рішення, за гетьманським наказом розпочато відновлення давньої гетьманської столиці.

Сейм ухвалює постанови, які цілковито змінюють становище Гетьманщини. Історик Щербина також наголошує на важливості наступних постанов: Про урівняння українських (малоросійських) чинів з великоросійськими. Про обмеження вільного переходу селян. Про спадковість гетьманської влади в Україні. Заслугує на увагу записка "Про відновлення старовинних прав України (Малоросії)", переказ гетьманом Катерині другій кількох сеймових постанов зі своїми зауваженнями. В пункті №2 "Про чини української (малоросійської) старшини супроти великоросійських" сказано: "Під час перебування України (Малої Росії) під Польщею серед інших привілеїв український (малоросійський) народ у своїх чинах і гідностях мав цілковиту рівність із коронними і литовськими чиновниками. Українське (малоросійське) шляхетство допускалося в найвищі воєводські і каштелянські гідності, які завжди мали рівність із сенаторською гідністю. Про це доводиться як в усіх польських і україн-

ських (малоросійських) історіях, так і особливими сеймовими постановами і привілеями при королях Володиславі Ягеллоні 1433 року, Сигизмунді першому 1507 року і Сигизмунді Августі 1569 року під час приєднання Київського князівства до Польської Корони та іншими, прийнятими багатьма іншими королями. В них точно сказано, що українське (малоросійське) шляхетство має право користуватися тими самими вольностями і привілеями, як і коронне, і що воно приєднується до Польської Корони як рівні до рівних і вільні до вільних. З прийняттям підданства України (Малої Росії) предки Вашої імператорської величності завжди вважали, що український (малоросійський) народ перебуває на відмінних від інших народів правах, бо гетьмани завжди вважалися рівними з чиновниками перших класів, як про це свідчить пожалування гетьмана Брюховецького боярином, а це був перший чин в Росії, а полковників жалувано стольниками. В Росії після заведення імператором Петром великим регулярної армії прийнято зовсім інші чини, притому в генеральному табелі про ранги 1722 року урівняно всі придворні і цивільні чини супроти військових. Про українського (малоросійського) гетьмана, генеральну старшину, полковників і інших чиновників в тому табелі зовсім не згадано. Тому великоросійські чиновники і особливо військовослужбовці зневажають українську (малоросійську) старшину, в комісіях і нарядах офіцери найнижчих чинів показують свою перевагу перед знатною українською (малоросійською) старшиною тільки тому, що немає ніякого закону про урівняння з великоросійськими чинами. І хоча про урівняння всієї української (малоросійської) старшини з великоросійськими чинами подано всепіддані прохання як ще до мого гетьманства, так і від мене, гетьмана, проте на них не послідувало всемілостивої резолюції Вашої імператорської величності, окрім одного наказу на моє ім'я, гетьмана, від 24 липня 1750 року, в якому повідомлено про урівняння по старшинству з генералами-фельдмаршалами. Всепіддано прохаємо Вашу імператорську величність мені і наступним після мене гетьманам підтвердити згаданий наказ 1750 року, а всі українські (малоросійські) військові і штатські чини урівняти класами супроти військових великоросійських чинів, щоб українська (малоросійська) старшина, яка служить Вашій імператорській величності і здебільшого має маєтності без платні, користувалася цим урівнянням у чинах і не зневажалася".⁽¹⁶⁹⁾ В іншому листі гетьман повідомляє цариці, що на Сеймі обрано одного з його синів для спадку у випадку смерті гетьмана.

Під час праці Сейму гетьман вводить військовий стан в українських частинах. Про це каже "Історія Русів": "За порадою тої самої особи (радника Теплова) внесли тоді обер-коменданти малоросійських внутрішніх і прикордонних міст рапорти до Двору про незвичайні збори і рух урядників

тутешніх, запідозрених у невідомому намірі, і що для безпеки змобілізували вони війська в Україні (Малоросії) та підняли на батарею артилерію в фортецях. З тих двох порад, між собою таких незгідних і супротивних, але уславлених вищою Міністерією, вийшов один результат, доволі логічний і рішучий. Через особливого гінця гетьмана покликано до Петербургу, а артилерію українську (малоросійську) з її ладунком заарештовано і передано в окреме від попереднього відомство. Після приїзду гетьмана йому оголошено гнів монарший, щоб він не з'являвся при Дворі, доки не випросить увільнення від гетьманства".⁽¹⁷⁰⁾ Історик роду Розумовських Васильчиков пише: "Більше за все нашкодила йому (гетьманові) нерозважливість. Він дозволив частині українського шляхетства зібратися на Сейм, де вони підписали чолобитну до цариці, прохаючи визнати гетьманське правління спадковим в його роді, вибравши одного з синів гетьмана для спадку у випадку смерті, і дарувати йому і народу деякі старовинні права, які Петро перший розважливо скасував. Вороги графа Розумовського пояснюють це спробою стати незалежним від Росії і цариця вже була готова віддати його до суду."⁽¹⁷¹⁾ Усунення Кирила Розумовського від гетьманства було зроблено не за його бажанням, а вольовим рішенням цариці. Шляхетська опозиція прагнула скасувати несправедливі домагання цариці шляхом організації збройного заколоту на чолі з сином мазепинського шляхтича Василем Яковичем Мировичем. Повстанці прагнули звільнити з Шлісельбурзької фортеці російського царевича Іоана Антоновича Ульріха і проголосити його імператором за умови збереження Гетьманату. Повстання зазнало поразки.

Гетьман Розумовський розбудував в Україні двоступеневу шляхетську корпоративну інституцію. Нижню ланку складають шляхетські сеймики в полках. Місцевому шляхетству надано право обирати низку чиновників - маршалка, суддів статутних судів, чиновників адміністрації, пошти та ін. Верхньою ланкою був Український Сейм, який вирішує найголовніші державні питання. З огляду на характер сеймових ухвал 1763 року міркуємо, що цьому законотворчому органу надано повноваження обирати володаря України на зразок із польською традицією, коли шляхетство на Вальному Сеймі обирало короля з-поміж себе.

Документи.

Універсал гетьмана Івана Мазепи київській шляхті від 12 липня 1704 року.

Пресвітлого володарюючого великого государя нашого Його імператорської величності Запорозького війська гетьман і славного чину святого апостола Андрія кавалер Іоан Мазепа.

Ясновельможним, вельможним їхнім милостям панам державцям, посесорам, всім особам всякої кондиції, вольності

і преміненції Київського воєводства, обивателям духовного і світського станів і кожному, кому про це належить знати, при залицянні сусідської нашої приязні і всякої повольності ознаймуємо: За зверхнім наказом і ординарсом пресвітлого самовладного нашого монарха Його царської величності Ми, гетьман, йдемо з усім Запорозьким військом в панство Корони Польської. Йдемо не для того, щоб бути противними в Речіпосполитій сконфедерованим з найяснішим маєстатом Його царської пресвітлої величності пактам про вічний спокій, щоб порушити депактації, замішання, дисенції в добрах як королівської величності, так духовних і світських, яким чинити девастації і акгравації. Йдемо не для того, щоб нашим військовим маршем (марсом) в цих найближчих (найбарзей) прикордонних краях дати привід (оказию и отуху) свавільним людям (народови) до седиції і заколотів в порушенні належного послушенства і підданства проти своїх панів і державців. Виступасмо (лечь в суккурс) по волі королівської величності і цілої Речіпосполитої проти спільного ворога шведа обох найясніших монархів Його царської пресвітлої величності і цілої Речіпосполитої і проти шведських спільників (колегатов) на захист і оборону гідності найяснішого маєстату королівської величності і цілої Речіпосполитої від ворожих дій (оппресии, драпежества и депопуляции) короля шведського. Про це пильнуємо відповідно до наказу нашого найяснішого монарха Його царської величності. Піклуємося, щоб наш аукцилярний марш в Корону Польську приніс королівській величності і цілій Речіпосполитій згоду і конфіденцію в противних диссенціях і дифіденціях, а ворогу вічну ганьбу і від панства Корони Польської аверсію. Всіх ясновельможних, вельможних їхніх милостів панів Київського воєводства в усіх повітах, всілякого стану, кондиції, гідності і преміненції обивателів, які перебувають з нами в близькому прикордонному сусідстві, цим Нашим універсалом запевнюємо, щоб їхні милості перебували безпечно, без найменшої тривоги на добрах своїх ойчистих, дідичних і іншим правом набутих, щоб тримали своїх підданих в належному послуху, спокійно ними володіли, а якщо б десь почалося заворушення (якое до ребелии шемьране), своєю владою згідно з своєю волею і уподобанням ліквідували (повстягали). Якби хтось з їхніх милостей був порушений під реляцією або пострахом Його царської пресвітлої величності Нашого аукцилярного рейменту Запорозьких військ, від добр і своєї посесії віддалився, тоді щоб кожна така особа з їхніх милостів безпечно повернулася на свої попередні місця і габітацію. Перекоаний, що нікого з їхніх милостів не спіткає найменша неприязнь, оппресія і акгравація. В цьому Нашому універсалі пригадуємо послеполитий народ, який перебуває в підданстві згаданих ясновельможних, вельможних їхніх милостів панів обивателів Київського воєводства. Вказуємо їм, щоб перебували в належному послуху до своїх панів, державців і посесорів, щоб не робили жодних заколотів (до бунтов шемьраня). А якщо десь такі з'являться, то повідомляємо, що самі будемо їх вгамовувати, а заколотників знищуватимемо як ворогів (зносити). Для скутечної відомості і кріпості повідомляємо цей універсал з Нашої військової канцелярії кому належить за підписом руки Нашої з печаткою Війська Запорозького. З обозу в Паволочі. 12 липня 1704 року.

Звиш менований гетьман і кавалер рукою власною.⁽¹⁷²⁾

Виписка з універсалу гетьмана Кирила Розумовського Генеральному військовому суду від 18 вересня 1764 року.

(Глухівський) підкоморій Кочубей вважає, що коморникам потрібно дати чин полкового судді, а підкоморським писарям - земського писаря. Про це він прислав доповідь і Нам. На думку Генерального військового суду такі чини потрібно співвіднести за старшинством з тільки-но обраними возними... З довідки бачимо, в правах малоросійських Книги Статуту розд.9 артик.10 сказано проводити справи підкоморського суду без складнощів, тим більше без найменшої волокоти, щоб вони мали справедливе вирішення (конец

свой). Тому в кожній провінції (підкоморій на сеймику) для допомоги має обрати одного або двох коморників зі шляхтичів, які володіють в провінції маєстатом, людей гідних, вправних в праві, які вміють писати. Під час судових строків вони відправляють справи перед каштеляном або маршалком, також перед провінційним земським судом, а при відсутності каштеляна і маршалів - перед чиновниками земських судів. Під час судових строків вони мають скласти на чин таку саму присягу, як і підкоморій.⁽¹⁷³⁾

З універсалу гетьмана Кирила Розумовського від 19 листопада 1763 року про заснування статутів судів, надісланого до лубенського полку.

Духовним і цивільним володарям, які мешкають і мають володіння в Лубенському полку, а особливо пану полковнику лубенському з полковою старшиною, сотникам і іншим полковим чинам, кому про це належить знати.

Під час перебування Малої Росії при Польській Короні король Сигизмунд Август видав привілей, надрукований 6 липня 1569 року, в якому серед інших вольностей і переваг для шляхти і всього лицарства Київського князівства підтверджено право використання в судах Книги Литовського статуту. При прийнятті Малої Росії під державу всеросійську при Його величності блаженної і гідної пам'яті царі і великому князі Олексії Михайловичі, всеросійському самодержавці, на звернення гетьмана Богдана Хмельницького з усіма малоросійськими чинами і військом домовлено і ухвалено в пунктах: 1-му) Війську Запорозькому, 3-му) шляхті - судитися по своїм правам, мати свою вольність, а щодо майна і судів, то з проміж себе старших на судові уряди обирати і за допомогою цих урядників відправляти земські і міські суди. Особливими височайшими грамотами Його царської величності підтверджено як всьому Війську Запорозькому, так і шляхті... перебувати при колишніх правах і привілеях, наданих польськими королями, і вольностей їхніх шляхетських ні в чому не порушувати... В правах Книги Статуту в розділах 4 і 9 в різних артикулах постановлено про розподіл судів при веденні різних справ вказано, щоб в кожному повіті були земський, міській і підкоморський суди. В Книзі Статуту в різних місцях узаконено, які справи відправляти якому суду. Чи такі суди існували в Малій Росії з часу прийняття під всеросійську державу через відсутність справних архівів і давнину часу відшукати важко. Якщо колись щось і було упущено через часті військові конфлікти (замешательства) і інші причини, то зараз всім відомо, що це упущення суперечить малоросійським правам і всій спільноті... З огляду на вказані обставини вважаю себе зобов'язаним в виконання вказаних височайших грамот, привілеїв і зараз останнього наданого Її імператорською величністю про заснування відповідно до малоросійських прав справжніх підкоморих і про приведення до порядку малоросійських судових місць відповідно до затвердженого в Малій Росії права для якнайшвидшого здійснення правосуддя кожному ображеному. Окрім заснування відповідно до малоросійських прав особливих підкоморих мусять бути і особливі земські суди, з яких підкоморські справи належить відсилати підкоморим. Саме тому Ми ордером наказали зараз зібраним в Глухові панам генеральним старшинам, полковникам, бунчуковим товаришам і іншим чинам подати Нам думку, в якій кількості в кожному полку потрібно заснувати підкоморських і земських судів для задоволення позивачів. На цей ордер пани генеральні старшини, полковники і інші чини, які зібралися в Глухові, представили Нам в донесенні свою думку в повній силі:

1) Оскільки в Малій Росії полки займають велику територію (пространством не малы)... визнано необхідним заснувати в

кожному полку по два підкоморські суди і по два земські, з яких один земський суд завжди має відправляти свої справи в полковому місті. Де буде засідати інший земський суд і питання про розподіл для вказаних судів полкових сотень будуть вирішені після оголошення Нашого наказу про проведення виборів суддів, підсудків і земських писарів полковником з усіма полковими чинами і шляхетством...

2) За силою малоросійських прав в земські судді, підсудки і писарі потрібно обирати кандидатів всьому шляхетству з проміж себе, якому зібратися в полкових канцеляріях.

3) Вони вважають, що підкоморії мусять мати першість перед усіма бунчуковими товаришами, за ними земські судді рівність з бунчуковими товаришами, перебуваючи з ними по старшинству, підсудки мають рівність з полковими обозними, а земські писарі проти полкового осавула.

4) При підкоморському, земському і міському судах возні мусять бути зі значкових товаришів і сотенних старшин, яким вважатися першими після сотника...

5) Як і раніше бути по одному міському суду в кожному полку. Належні до того суду справи, вказані в правах в Книзі Статут, мають розглядатися і вирішуватися полковниками з полковими суддями...

6) Відповідно до поданої Нам думки в схожість малоросійських прав ухвалюємо бути в Малій Росії в кожному малоросійському полку по два підкоморські і по два земські суди з апеляцією до Генерального суду, а в Ніжинському полку через велику територію (по обширності і величині) належить бути трьома земським судам відповідно до повітового поділу - Ніжинському, Батуринському і Глухівському. Для облаштування належного порядку і заведення дійсної відправи вказаних судів цим Нашим універсалом наказуємо в Лубенському полку наступне:

1) З отриманням Нашого універсалу відповідно до права полковнику і полковій старшині потрібно призначити строк зібрання в Лубенську полкову канцелярію духовним і цивільним володарям і іншому перебуваючому в чинах шляхетству Лубенського полку, про що від полкової канцелярії через сотенні уряди завчасно повідомити... для обрання кандидатів в земські судді, підсудки і писарі...

2) Коли вказані обрані на виборах земські чини – суддя, підсудок і писар - будуть Нами затверджені, відразу мусять приступити до виконання посади...

3) Відповідно до прав Книги Статуту розділів 4 і 9 підкоморії, земські судді, підсудки і писарі при вступі на посади мусять скласти присягу на чини...

4) Всі духовні і цивільні володарі, шляхетство і інші чини від вищого до нижнього в усіх поземельних суперечках про різні нерухомі маєтності і в інших належних до земського суду справах мусять чинити розправу і бути судимими в земському суді, до відання якого належить спірна маєтність. В інших випадках і претензіях всі володарі, шляхетство і інші чини без винятку мусять вести розправу і бути судимі в полкових канцеляріях, де засідають міські суди...Потрібно докласти найбільших зусиль, щоб в земських і міських судах проводилися справи точно по силі малоросійських прав і не виникало найменшої затримки. Розподіл судів відбувається відповідно до прав тільки для користі, щоб при отриманні справедливої в своїх позовах сатисфакції ображені не зазнавали найменшої затримки...

5) В полкових канцеляріях, а серед інших і в Лубенській, всі належні до міського суду Лубенського полку справи залишаються для розгляду і вирішення, як і раніше було, відповідно до положення про особливі міські суди...

6) Під час проведення зібрання в полковій канцелярії відповідно до представленої Нам думки в кожній сотні потрібно обрати возних. Крім того належить обрати по одному возному для підкоморських і земських судів і за

встановленою в правах формою привести їх до присяги в полковій канцелярії як міському уряді...

7) Із заснуванням земських і міських судів сотенні правління не мають права втручатися в жодні земські, міські і підкоморські справи і вести розправу проміж духовними і цивільними володарями та чиновними людьми будь-якого звання...

8) Щодо чинів підкоморого, суддів, підсудків і земських писарів, як і возних, то відповідно до поданої Нам думки вказаним підкоморим належить бути після малоросійського міського полковника, земському судді з огляду на важливість його чину - перше місце після підкоморого, підсудкам бути рівними з бунчуковими товаришами, земським писарям зі старшинством з полковими осавулами малоросійських міських полків, возним так само надається чин і перше місце після міського сотника перед усіма значковими товаришами і сотенними старшинами...

Дано в Глухові 19 листопада 1763 року ⁽¹⁷⁴⁾

Зі звернення Сейму і гетьмана Розумовського до цариці про відновлення статутних судів і Українського Трибуналу, жовтень-листопад 1763 року.

Відповідно до малоросійських прав потрібно мати підкоморські (тобто межові), земські і міські суди, порядок яких, справи і посади описані в Книзі Статут і в сеймових постановах. Під час перебування Малої Росії під управлінням польських королів на вказані суди була апеляція до головного суду, який називався Трибуналом. Він відбувався в місті Любліні, на який шляхетство з усіх воєводств, земель і повітів обирало і відправляло депутатів. В пунктах гетьмана Богдана Хмельницького і в привілеї малоросійському шляхетству хоча і було підтверджено земські і міські суди, наказано їм бути, як і раніше, а шляхетству дозволено обирати з проміж себе земські і міські уряди, проте зараз в Малій Росії немає таких судів... Земські справи потребують цілковитого знання і використання прав, мусять бути свої особливі судді, обрані зі шляхетства. Через знищення згаданих судів в Малоросії в справах і порядках малоросійського народу відбувається велика плутанина... В минулому старшини вирішували земські і міські справи за власним розсудком, книги, в яких злсереджені малоросійські права, використовувалися доволі рідко і то тільки вченими суддями... Всепіддано прохаємо Вашу імператорську величність всемілостиво підтвердити факт заснування земських і міських судів, як і Малоросійського Трибуналу, відповідно до наших прав і привілеїв, щоб чиновники цих судів і Трибуналу обиралися вільними голосами зі шляхетства. По силі наших прав з Трибуналу не може бути апеляції, окрім як до Вашої імператорської величності і тільки в таких карних справах, коли мова про загублення честі або життя.⁽¹⁷⁵⁾

З незавершеної записки шляхетського патріота Василя Ломіковського "Про Україну (Малоросію). Про давні українські (малоросійські) звичаї, про військову і цивільну службу, про чини і посади чиновників. За абеткою. Написано 1808 року".

Отаман кошовий - головний начальник Запорозького війська... Завжди мав перебувати під головним керівництвом малоросійського гетьмана, але керуємію силою і буйством, нерідко відмовлявся коритися і разом зі своїм Запорозьким військом являв майже окрему республіку...

Бунчукові товариші. Їх обирали в Малоросії з заслужених військових чиновників. Вони не належали до жодного полку і складали рід знатної гвардії гетьмана. Під час військових походів перебували під керівництвом генерального бунчука і за своїм обов'язком оберігали і захищали бунчук. За рангом вони вважалися першими після малоросійського полковника і при потребі на війні заступали його місце і командували пол-

ком. Визначеної кількості їх не було. Гетьман жалував в них, скільки йому було потрібно. Вони жили в Малоросії розсіяно і залежали єдино від гетьмана, Генеральної військової канцелярії і генерального бунчучного. В мирний час гетьмани використовували їх для праці в різних важливих комісіях.

Бунчучний генеральний...належав до генеральних старшин. Також мав титул вельможного, тільки рідко. Відповідно до гетьманського наказу засідав в Генеральній військовій канцелярії або керував військовим загоном. Його головний обов'язок полягає в охороні і збереженні, а під час війни - в захисті бунчука разом з підвладними йому бунчучковими товаришами.

Примітка історика Олександра Лазаревського на оригіналі, зроблена 16 травня 1894 року:

Чин генерального бунчучного вже існував 1669 року, що бачимо зі статей Многогрішного, які підписує генеральний бунчучний Лукаш Зборовський. Статті Самойловича підписує генеральний бунчучний Л.Полуботок. Брат жінки Самойловича Костянтин Голуб також був генеральним бунчучним.

Возний. Польське слово. Чиновник в земських і міських судах, обирався з осідлих шляхтичів для надання позовів, засвідчення насильств, збитків, мертвих тіл та ін. Головний з них перебував в **Малоросійському генеральному суді** і називався генеральним возним, а також в інших місцях - **при Трибуналах**.

Військовий товариш. Почесний титул. Його надавав гетьман чиновникам або старим козакам, які відзначилися на службі, по старості і через слабкість здоров'я були звільнені зі служби. Отримавши цей титул такі особи в зібраннях і спільнотах посідали перші місця, їх закликали для ради до гетьмана. Відомо з літописів, коли генеральний суддя йшов у відставку, то отримав титул військового товариша. В новітній час цей титул поміщено між чинами, а отже військового товариша перетворено в чин рівний рангом сотнику. Військові товариші не мали жодної сталої посади. Вони використовувалися в виконання до гетьманських ордерів або за розглядом начальства в комісіях не вельми важливих, в які не посилали бунчучкових товаришів, в них працювали військові під їхнім начальством.

Генеральна старшина. Під час гетьманського правління в Малоросії так називалися п'ять головних начальників - генеральний писар, генеральний осавул, генеральний бунчучний, генеральний суддя і генеральний обозний. Генеральний бунчучний див. Генеральний осавул дивись осавул генеральний. Генеральний обозний - теж що і генерал-квартирмейстер, в його віданні була гетьманська артилерія. **Генеральний писар** - чиновник при гетьмані, який виконує посаду канцлера і відає його прибутком і витратами. Генеральний суддя - чиновник при гетьмані, який веде всі судові справи.

Примітки Лазаревського:

Не згадано **уряд генерального підскарбія**, заснований Брюховецьким, при якому генеральним підскарбієм був Роман Ракушка. Після Брюховецького уряд перестав існувати і був відновлений (Мазепою?) Іноземною Колегією, яка призначила на уряд Андрія Марковича.

Гетьман - те саме, що і генералісімус. Так називається головний начальник Малоросійських козацьких військ. Гетьман є головою всього Малоросійського війська і народу. Малоросія була поділена на полки, які складали провінції. Полковник в своєму полку був, що гетьман в Малоросії. Йому підпорядковувалися полкові старшини - обозний, суддя, писар, осавул, хоружий. Полки ділилися на сотні. В сотні був сотник, що полковник в полку. Його товариш, який був нижче його, називався сотенним отаманом, а під ним - сотенні писар, осавул і хоружий. Початковою інстанцією в тяжбах цивільних і карних була сотенна канцелярія, на неї подавали апеляцію в полкову канцелярію, а звіди - до **Трибуналу**.

Осаул... **Осаул генеральний** був серед військової старшини нібито дивізійним генералом і титулувався вельможним паном. Їх було двоє. Старший з них завжди був охоронцем гетьманської булави. Іноді вони засідали в Генеральній військовій канцелярії, проте головним їхнім обов'язком був об'їзд полків і пильне спостереження за порядком. Під час війни - командували частиною армії, а при відсутності верховного керівника - і всією армією. При польському володарюванні вони отримували платню, а в квітучий для Малоросії час володіли ранговими селами, доки перебували на службі.

Канцелярія військова була в Малоросії верховним і головним урядом, який безпосередньо залежав від волі і впливів гетьманських... (При відсутності гетьмана) вона керувала всіма справами. Тільки в цивільних процесуальних тяжбах остаточне рішення залишала за генеральним суддею, але і в цьому випадку карні і політичні справи брала на ревізію. Мала владу над справами підкоморого. Зазвичай, в канцелярії засідала вся генеральна старшина (окрім суддів), проте участь кожного в засіданнях, переважно, визначав гетьман, і не інші чини, як з середовища генеральної старшини. Найчастіше засідали обозний і осавули генеральні, генеральний писар завжди був невід'ємним членом, хто б не був присутнім.

Канцелярія скарбова - те ж саме, що і фінанс-камера або казенна палата. Вона відала всіма прибутками і витратами землі в монеті і в натурі, керувала національними і ранговими нерухомими маєтностями, її віданню належать всілякі фабрики і заводи. З часу заснування чину генерального підскарбія останній став шефом управління. При ньому були чини рентмейстера і цалмейстера, які призначалися на посаду гетьманом і Генеральною військовою канцелярією. Їй звітували і відповідали всі **земські нижні присутні місця**, орендарі в національних маєтностях, індуктори і відкупники мита. Вона займалася постачанням платні і харчів для війська, утримувала на казенному рахунку храми, казенні мости і перевози; отже її віданню належало все, що стосувалося скарбу.

Канцелярія артилерійська або просто артилерія перебувала під безпосереднім управлінням генерального військового обозного...Також називалася вона Канцелярією військовою генеральної артилерії...В ній були присутніми генеральний артилерійський осавул і генеральної артилерії писар, часто - артилерії хоружий, іноді були відряджені і інші чиновники, нерідко бунчучкові і військові товариші.

Канцелярія економічна (економіческа) ясновельможного гетьмана - так називалася придворна гетьманська канцелярія, яка з'єднувала відомства : палацове (дворцове), волостне, мисливське (єгермейстерське), шталмейстерське і інші, які відповідають за прохарчування і господарство власне гетьманської особи. В ній засідали чини відповідно до волі гетьманської, насамперед, бунчучкові, а при них і значкові товариші. Вона вела переписку так званими промеморіями з Генеральною військовою канцелярією і іншими вищими установами, в полкові рідко, а в сотенні завжди посилала ордера. Для допитливих напедемо зразок повідомлення цієї канцелярії в Генеральну: "Його ясновельможності півень вчора втік з двору, про що опублікувати скрізь по Малоросії".

Комісія генеральна обрахункова складалася в Малоросії з трьох присутніх чинів штаб-офіцерського чину або з найповажніших малоросійських старшин, які призначалися від начальства. Вела справи як колишня Ревізіон-колегія і проводила ревізію рахунків...

Компути. Польське слово. Так називалися в Малоросії книги, в які вписувалися козацькі роди, відомості про їхнє житло і службу. Такими книгами козаки доводять свою породу і вольності.⁽¹⁷⁶⁾

Література.

1. Михайло Грушевський. Історія України-Руси. т.10, ч.1. К.1937, с.360-363
2. О. Оглоблин. Іван Самойлович. - Енциклопедія українознавства. т.7. Париж-Нью-Йорк. 1973, с.2700.
3. Ф. Уманец. Гетман Мазепа. Спб. 1897, с.272-274. Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. 1861, кн.2, с.60.
4. Архив ЮЗР. т.2, ч.3. К.1868, с.28.
5. Акты ЮЗР. т.11. 1879, с.162.
6. ЦНБАНУ І.р., VIII, №1648-1654 (ун.118), с.3.
7. Там само, с.1.
8. И. Б. Розенфельд. Присоединение Малороссии к России (1654-1793гг.). - Труды студентов экономического отделения Петроградского политехнического института императора Петра великого. №16. Петроград. 1915, с.89.
9. ЦНБАНУ І.р., VIII, №173(207), с.142.
10. ЦНБАНУ І.р., ф.40, с.797.
11. Там само, ф.40, №640.
12. Там само, ф.160, №931, с.1.
13. Там само, ф.40, №776.
14. Там само, №636.
15. ЦНБАНУ І.р., I, №57810, с.12.
16. Там само, ф.40, №790.
17. Там само, №641.
18. Акты ЮЗР. 1882, т.12, с.177-179.
19. Там само, с.846.
20. Сергей Соловйов. История России с древнейших времён. т.XIV. История России в эпоху преобразований. т.2. М.1864, с.167.
21. Реестр козацких дел в Польской метрике в Санкт-Петербурге при 3 департаменте Сената. - Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1861, кн.4, с.37.
22. Fr. Rawita-Gawroński. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Warszawa-Kraków-Lublin-Lódź-Poznań-Wilno-Zakopane. 1923, s.158.
23. Проф. Андрій Яковлів. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. - Праці українського наукового інституту. т.XIX. Варшара 1934, с.134.
24. ЦНБАНУ І.р., ф.66, №57. 25. Ор. Левицький. По судах Гетьманщини. Х. 1921(?), с.90.
26. Історія русів. К.1991, с.236.
27. Н. П. Василенко. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. в.3. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. Чернігів. 1908, с.644.
28. ЦНБАНУ І.р., I, №58142, с.33.
29. И. И. Голиков. Дополнение к деяниям Петра великого. М.1795. т.15, с.17.
30. Уманец, с.290.
31. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Записки НТШ. т.170. Нью-Йорк. Париж. Торонто. 1960, с.263-264,77-78.
32. Василенко, с.277,283,432-433,565-566.
33. ЦНБАНУ І.р., I, №57877-57952 (Лаз.53.2), с.18.
34. Там само, №62235-62289, с.48.
35. О. П. Оглоблин. Україна в часи Пера першого. К.1939, с.14-15.
36. ЦНБАНУ І.р., I, №62660.
37. Там само, I, №55257.
38. Акти Полтавського полкового суду 1673-1740рр. - ЦНБАНУ І.р., I, №55256 (Лаз.39.1), с.313.
39. Jan Ornowski. Bogaty w parantele, sławę u honory wirydarz herbownymi wielmożnych I. M. pana p. Zacharzewskich... stolnika u polkownika charkowskiego W. I. M. pana p. Zacharzewskiego nieśmiertelnemu imieniu ouczyszłą żużą. Kijów. 1705, s.65.
40. F.Siebmacher. Grosses und allgemeines Wappenbuch. Nürnberg. 1887. I. 3, 161.
41. Полное собрание законов Российской империи. т.3 (с 1689 по 1699гг.). Спб.1830, с.23.
42. Там само, с.30.
43. Збірка XVII ст.- ЦНБАНУ І.р., I, №5955, с.114.
44. Отчет Комитета по присуждению премий, учрежденных Харьковским земельным банком в память 25-летия царствования императора Александра второго при императорском Харьковском университете. Х.1898, с.57.
45. Матеріали для історії Конотопської сотні Ніжинського полку.- ЦНБАНУ І.р., I, №57804-57876, с.57.
46. ЦНБАНУ І.р., I, №58068.
47. Архив ЮЗР. т.2, ч.3. К.1868, с.633-634.
48. Там само, с.650-651.
49. Там само, с.684-686.
50. Там само, с.686-688.
51. Ор. Левицький, с.203.
52. Василенко, с.365.
53. В. Л. Модзалевский. Актовая книга Стародубовского городского уряда Чернігів. 1914, с.1.
54. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. К.1886, с.189-190.
55. В. Л. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городского уряда. в.2. Чернігів. 1912, с.51.
56. ЦНБАНУ І.р., I, №55257, с.150.
57. Я. Падох. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у дру. пол. XVII-XVIII ст. Львів. 1994. с.42.
58. Полное собрание законов Российской империи. т.3 (с 1689 по 1699гг) Спб. 1830 с.23.
59. ЦНБАНУ І.р., II, №15410, с.12.
60. Там само, II, №15421, с.44.
61. Модзалевский. Актовая книга... с.35.
62. ЦНБАНУ І.р., I, №58105, с.3.
63. Там само, №58067.
64. Там само, №58108, с.26.
65. Там само, №58050-58122 (Лаз.54.2).
66. Павло Федоренко. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини.- Студії з історії України. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві. 1930. т.3, с.17.
67. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 рік. К.1994, с.39-40.
68. Голиков, с.215-218.
69. Полное собрание законов Российской империи. т.3, с.226.
70. Историческое обозрение российского законоположения. Спб. 1826, с. СХІ-СХІІ.
71. М. Е. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении. Одеса.1905. с.28.
72. ЦНБАНУ І.р., I, №55256 (Лаз.39.1), с.54-55.
73. Там само, ф.40, №:60.
74. М. Довнар-Запольский. Рецензия на «Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии» Д. Миллера.- Журнал министерства народного просвещения. Спб. 1896, ч.СССVII, с. 404.
75. Я. Маркович. Записка о Малороссии, её жителях и произведениях. Спб. 1798, с.31.
76. ЦНБАНУ І.р., I, №56093 (Лаз 41.9).
77. Там само, №51793 (Лаз.11).
78. Іринарх Черкаський. Сліди домінального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й на початку XVIII ст. - УАН. Збірник соціально-економічного відділу. К.1856. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2.(за ред. М. П. Василенка). К.1926, с. №5,190.
79. Акты ЮЗР. т.13 (1677-1678гг.). Спб.1885, с.108.
80. Там само,т.12 (1675-1676гг.).Спб.1882,с.266-268.
81. ЦНБАН І.р., VIII, №1648-1654 (ун.118), с.4.
82. Розенфельд, с.115.
83. Полное собрание законов Российской империи т.3 (1689-1699гг.), с.22.
84. Там само, т.4 (1700-1712гг.). Спб.1830, с.183.
85. Там само. Архив ЮЗР. т.2, ч.3. К.1868, с.633-634.
86. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К.1996, с.15-17,54,59,154.
87. ЦНБАНУ І.р., I, №50638 (Лаз.5).
88. В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної Украхни кінця XVII-початку XVIII ст. К.1959, с.163.
89. Акты ЮЗР. т.13 (1677-1678гг.). Спб.1885, с.5.
90. Там само, с.59.
91. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи, с.27.
92. Там само, с.100-101.
93. Там само, с.112.
94. Л. Окіншевич. Лекції з історії українського права. Мюнхен. 1947, с.102.
95. А .Лазаревский.Описание Старой Малороссии. т.2, с.182. т.3, с.378.
96. Отчет Комитета по присуждению премий... с.9-10,15.
97. Полное собрание законов Российской империи. т.4(1700-1712г) Спб1830, с172-173.
98. Там само, с.346-347.
99. Rawita-Gawroński, s.159.
100. Історія русів, с.268.
101. Афанасий Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К.1851, с.111-112.
102. М. Василенко. Військові, значкові і бунчукові товариші. -ЦНБАНУ І.р., ф.40, №326 с.10. Словарь малорусской старины. Составленный в 1808г. В. Я. Ломиковским. К.1894. с.447. Киевская старина. 1886, №7, с.447.
103. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 12 частей 1786 года. Чернігів. 1902, с.265-266. Окіншевич, с.165.
104. ЦНБАНУ І.р., ф.40, №326, с.26.
105. Там само, I, №57938.
106. Там само, №50618 (Лаз.5).
107. Там само, №55256 (Лаз.39.1), с.426-427.
108. Там само, №55257, с.25.
109. Там само, №55256 (Лаз.39.1), с.370-371.
110. Там само, с.441-444
111. Полное собрание законов Российской империи. т.4 (1700-1712г) Спб. 1830, с.14.
112. Соловйов. т.14, т.2, с.215.
113. И. Луцицкий. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII вв.,б/д, с.18-20.
114. Jan Januszowski. Statuta,prawa u Konstitucie Koronne łacinskie u polskie. Kraków. 1600, s.94.
115. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи, с.66-67.
116. Перша Конституція... с.II.
117. Rawita-Gawroński.
118. ЦНБАНУ І.р., I, №50637 (Лаз.5).
119. Н. П. Василенко. Конституція Филиппа Орлика.- Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук. Институт истории. Учёные записки. М. 1929, т.4, с.165.
120. Ілько Борщак і Рене Мартель. Іван Мазепа. К.1991, с.22.
121. Акты ЮЗР. т.13, с.699.
122. ЦНБАНУ І.р., I, №59118.
123. Там само, №53828 (Лаз.13.3).
124. Акты ЮЗР. т.12 (1675-1676гг.). Спб.1882, с.185.
125. Левицький, с.82.
126. Н. Устрялов. История царствования Петра великого. Спб.1858. т.2, с.482-485.
127. ЦНБАНУ І.р., I, №56142 (Лаз.41.9).
128. Там само, №54039 (Лаз.13.3).
129. Там само, №56118 (Лаз.41.9).
130. Довнар-Запольский, с.408.
131. ЦНБАНУ І.р., I, №56061, с. 1.
132. Акад. М. П. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та україн-

ського права XVII – XVIII вв. К.1927, с.74. **133.** Д. П. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII ст. - Сборник Харьковского историко-филологического общества. X.1896. т.8, с.90. **134.** М. Е. Слабченко. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. Одеса. 1911, с.55. **135.** Микола Василенко. Історія українського права. -ЦНБАНУ І.р., ф.40, №417, с27-37. **136.** ЦНБАНУ І.р., І, №53779 (Лаз.13.3). **137.** Акад. М. П. Василенко. Матеріали до історії українського права. т.1. К.1929, с268-277 **138.** Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Варшава. 1933, с.206-207. **139.** Киевская старина. 1882. т.IV, №10, с.120-125. **140.** Наприклад: ЦДІАУ, ф.269, оп.1, №3178. **141.** Г. Рубан. Землеописание Малой России. Спб.1777, с.219,V. **142.** Киевская старина. т.XXII. 1888, №10, с.62-63. **143.** ЦДІАУ, ф.269, оп.1, №4550, с.2. **144.** Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах Петра Симоновского.- Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.1847, кн.2, с.1-159. **145.** ЦДІАУ, ф.193, оп.1, №1395. **146.** ЦНБАНУ І.р., І, №51747 (Лаз.11.1). **147.** Там само, II, №3664. **148.** А. М. Лазаревский. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. X. 1893, с.17. **149.** Списки черниговских дворян. Чернігів. 1890. **150.** Реєстр назвам всіх книг... які відносяться до малоросійського народу.- ДІМУ, РД-195, с.68-69. **151.** ХДНБ в. р. в. р. №412060. **152.** Акад. Мик.Василенко. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. Львів.1925, с.10-26. **153.** ЦДІАУ, ф.269, оп.1, №1879. **154.** Ір. Ю. Черкаський. Судові реформи гетьмана гр. К. Г. Розумовського.- Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. К.1927, с.773. **155.** Историческое обозрение российского законоположения. с. CXVI. **156.** Миллер.- Сборник, с.100. **157.** Экстракт из указов... с.17. Акад М. П. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права... с.90. **158.** А. И. Путько. Левобережная Украина в составе российского государства во второй пол. XVIII ст. К.1984, с.75. **159.** Довнар-Запольский, с.405-406. **160.** ЦДІАУ, ф.269, оп.1, №441, с.4-6. **161.** Там само, №4552. **162.** Чтения в императорском обществе... 1861, кн.1, с.98. **163.** Володимир Щербина. Гетьманство К. Г. Розумовського в сув'язі з попередньою історією Малоросії. - КМДА, ф.16, оп.471, №585, с.40. **164.** Д. П. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. X. 1895, в.1, с.44. Миллер.- Сборник, с.111-112. **165.** Миллер.- Сборник, с.112. **166.** Там само, с.113-114. **167.** Там само, с.115-117. **168.** Довнар-Запольский, с.404. **169.** Киевская старина. 1883, т.VI, червень, с.321-322. **170.** Історія Русів. с.315. **171.** А. А. Васильчиков. Семейство Разумовских. Спб. 1880, т.1, с.321. **172.** Архив Юго-западной России. т.2, ч.3. К.1868, с.633-634. **173.** ЦНБАНУ І.р., І, №56125 (Лаз.41.9). **174.** Миллер.- Сборник... с.236-243. **175.** Там само, с.117-118. **176.** Словарь... с.2-23.

Гадяцький ключ.

З початку XVI ст. придніпровські степові та лісостепові території польські королі передають українським гетьманам у рангове володіння. Після залишення посади ці маєтності знову поверталися до Корони. До таких земель належали частково долини річок Росі, Псла і Ворскли, зокрема і гадяцькі маєтності, з тих, що не перебували в приватній власності. Питання про класифікацію і опис приватних і рангових маєтностей українських гетьманів, особливо до середини XVII ст. українськими науковцями не досліджувалося. Відсутність ґрунтовних праць і навіть статей у періодичних виданнях на цю тему призводять не тільки до невігластва, але і до грубої фальсифікації історичної пам'яті. Отже, виходить, що відомо зовсім небагато - наприклад, що польський король передає на наказне гетьманство Остапа Дашкевича в рангову власність Канівське і Черкаське старства. Ранговими маєтностями Лянськоронського були січові угіддя обабіч Дніпра і порогів між річками Кінською, Самарою, Кальміусом, Ташликом і Бугом. Навколо цих диких степів і рангових гетьманських маєтностей розгортаються дивовижні інтриги і боротьба, в яких, без сумніву, виділяються князі Корибути-Вишневецькі. Частиною таких маєтностей заволодіває Ярема Корибут, на той час найбільший землеволодар в Європі. Це про нього згодом писав Б. Хмельницький як про засновника і організатора реєстрових козацьких полків "від Дністра до московського кордону". Родинним маєтком Вишневецьких був Вишневець біля Кремінця. Рід володів різноманітними просторами маєтностями в різних краях Речіпосполитої. Так, на Київщині Вишневецьким належали Корсунь, Чигирин, Рокитнянський і Замисловицький ключі. В першій половині XVII ст. Ієремія Вишневецький заволодіває в Східній Україні найбільшою латифундією в Європі, яку з гонором називає "віцекоролівством". Імперія магнатів Вишневецьких почала складатися з проголошенням сеймової Конституції 1590 року,⁽¹⁾ у виконання якої король Сигизмунд третій видає жалувану грамоту черкаському старості князеві Олександру Вишневецькому на землі по річці Сулі.⁽²⁾ Ці землі викупуваються за 5000 коп. литовських грошей у Михайла Байбузи. 1591 року князь засновує Олександрівський замок над р.Сулою і проголошує міський статус Лубен, а наступного року - Михайлівський замок і міський статус Пирятина. 1592 року вказані міста отримують від короля підтверджувальні

грамоти на Магдебурзьке право. 1594 року його брат Міхай успадковує від небіжчика по-сультські володіння. Він надає статус міста Прилукам, Яблуніві, Миргороду і Хоролу, під його протекцією формується Прилуцький реєстровий козацький полк. 1620 року суд визнає Миргород і Яблунів королівськими володіннями, якими Вишневецькі змушені поступитися. 1632 року успадковує маєтності Ієремія. Трактуючи на власний розсуд королівський привілей він захоплює маєтності сусідів, зокрема 14 травня 1644 року повертає місто Ромен, втрачене його батьком на користь надвірного маршала Адама Казановського.⁽³⁾ Останній оскаржує захоплення у короля, який відмовляється прийняти прибулого до Варшави Ярему Вишневецького. Тоді Вишневецький висилає на сеймики листи з викладенням заповіданої Казановським кривди. На Луцький сеймик він прибуває особисто і представляє папери на Ромен. Українське шляхетство підтримує князя, засуджує чеха і зрештою ухвалює, якщо Сейм буде заперечувати право Вишневецького на Ромен, то потрібно зірвати Сейм. Король виносить суперечку між Казановським і Вишневецьким на розгляд Сейму 1645 року. Казановський оголошує ультиматум про недопущення обрання

Коронний гетьман
Станіслав Конецьпольський.

маршалка, доки Вишневецького не буде випроваджено з палати. Користуючись з оборони, зредагованої за допомогою Кисіля, волинські послі оголосили, що підтримують надання 1598 року і що немає підстав оскаржувати князя. Завдяки цьому Вишневецький залишається на Сеймі, згодом йому підтверджено Ромен.⁽⁴⁾ Виникає ціла низка судових позовів. Так, за позовом переяславського старости Олександра Конецьпольського суд визнає незаконним володіння Хоролом. Проте, королівською грамотою віддано землі Запорозької Січі в приватне володіння Яреми Вишневецького.⁽⁵⁾

Біля 1644 року виникає інтрига за право володіння гадяцькими маєтностями. Приватний конфлікт виявляє гострі суперечки між східноукраїнськими магнатами і коронним гетьманом за впливи і підпорядкування козацтва. Привілей Яреми Вишневецького на Гадяч було вписано до київських судових книг. Опікується князівськими паперами на маєтності урядовець Карневський, якого в кращих традиціях детективного жанру переслідують агенти Олександра Конецьпольського, гетьманського сина.⁽⁶⁾ В ті часи в місті перебували заслані на працю запорожці, які брали участь у зруйнуванні Кодака.⁽⁷⁾ 19 липня 1646 року Ярема Вишневецький з 7 тисячною козацькою найманою армією з надворних хорунгів, озброєною гарматами і осадним зряддям, захоплює місто⁽⁸⁾ і відразу засновує Гадяцький реєстровий козацький полк. Того самого року

питання про “неправомірне захоплення” Яремою Вишневецьким Гадяча піднято в сеймовому суді. Конфлікт набув вельми гострого характеру, для його примирення був змушений заступитися король Владислав із панами сенаторами. 1647 року суд визнає захоплення Гадяча незаконним і вказує повернути місто хоружому Конецьпольському. Вирок так і не було виконано через політичні обставини. Тим часом, влітку 1646 року князь Вишневецький захоплює у Конецьпольського Полтаву, якою останній нібито “незаконно” заволодів. Ярема Вишневецький формує в місті реєстровий козацький полк. Завдяки його протекції місто отримує королівську грамоту на Магдебурзьке право.

Козацький літописець дає таку характеристику Яремі Вишневецькому: “Він дотримувався думки про повну рівноправність усіх членів шляхетського стану і являв собою типаж шляхетського демократа. Незважаючи на своє князівське походження він рівноправно поведився навіть серед найбідніших шляхтичів. Тому його популярність особливо серед небагатих шляхтичів була дуже великою... Шляхтичі залюбки з’їжджалися до нього на службу”.⁽⁹⁾ В своєму Лубенському маєтку Ярема влаштував прийоми і банкети для найбагатших українських і польських панів, у нього гостювали європейські короновані особи і закордонні послі. В самому місті якийсь час проводилися шляхетські сеймики, на які прибували депутати з лівобережної частини Київського воєводства. На власний кошт Ярема Вишневецький утримував приватне козацьке військо, яке іноді перевершувало реєстрове. Князь мав постійну службу в 6000 шляхтичів і козаків, а при потребі міг виставити військо в 26 000 осіб.⁽¹⁰⁾ В своєму “віцекоролівстві” Вишневецький ввів зразковий господарський і адміністративний порядок - старостинський устрій і управління як у королівських маєтностях. Він був прогресивним поміщиком свого часу - замість панщини збирав чинш в 5 таларів.⁽¹¹⁾ Приньому лубенське міське управління складалося з войта і 7 бурмістрів. В місті засідав отаман “війська Запорозького лубенського”.⁽¹²⁾

Історія рангового козацького землеволодіння простежується з XVI ст. Така форма землеволодіння складає в Речіпосполитій незначну частину. Виписники з козацького реєстру з залишенням старшинського уряду такі маєтності гублять. Разом із цим козаки користуються правом приватної власності на різноманітні угіддя, які вони продавали, міняли, дарували і передавали у спадок.⁽¹³⁾ Після Хмельниччини опинилася велика кількість вільних земель, силою відібраних у поміщиків і залишених колишніми володарями. З них утворилися так звані військові землі. Найбільшою такою ділян-

Князь Ярема Корибут-Вишневецький,
фундатор і будівник реєстрового козацтва;
портрет із Віланівського музею.

кою була Запорозька Січ. З часом у Гетьманщині затвердилися два типи володінь - спадкові і тимчасові. Спадкові володіння надаються козацькій старшині і шляхтичам у вічне і спадкове володіння відповідно до гетьманських та королівських універсалів та царських грамот. Такі маєтності гетьмани не мали права відбирати. Рангові володіння надаються одними гетьманами у вигляді винагороди за військову службу або за послуги. Ці володіння гетьмани мали право в будь-який час відібрати у володаря і передати іншому. Характер володінь останнього типу визначався в гетьманських універсалах висловами “до ласки”, “до розсудку”, “до дальшої ласки”.⁽¹⁴⁾ Богдан Хмельницький докорінно змінює характер козацького землеволодіння. З загального земельного фонду при ньому тільки 33% перебуває у віданні козаків, переважно як рангові володіння, 17% - закріплено за церквою, а інші - військові.⁽¹⁵⁾ Такі військові землі гетьмани роздають козакам на ранги, а згодом і як приватну власність. Починаючи з Виговського проводиться тривалий, суперечливий і вкрай важкий процес повернення шляхетству “незаконно відібраних” маєтностей. При Мазепі кількість приватних земельних володінь сягає понад половину. Такі панські та козацькі маєтності отримують назву “державчества” або “держави”.⁽¹⁶⁾ Кожний козак у своїй “державі” є повновладним володарем усього рухомого і нерухомого майна. Українські землеволодарі нерідко користуються **правом старого займу** - тобто, якщо після втрати документів унаслідок різних трагічних обставин протягом 30 років не заперечується в суді право володіння ними, то такі маєтності визнаються приватними.⁽¹⁷⁾

Маєтності на півночі Полтавщини, які здавнини передавалися **на гетьманську булаву** (рангові маєтності на утримання гетьмана) називаються по різному - “Гадяцький ключ”, “Гадяцький

замок”, “Гадяцьке староство” або “Гадяцька волость.” Люстрація 1629 року описує Гадяч як місто, яке володіє королівськими привілеями Сигизмунда третього Вази і “яке починає судитися.” До міської адміністрації приписані слободи Кам'яну, Стару, Русову Любінку, Жинків, Вілок і Глинськ. Частина міських маєтностей було осаджено власницькими хуторами, “якими (пани) володіють як своїми власними дідичними добрими”. Міському старості вказано рекуперувати такі маєтності через коронного інстigatorа.⁽¹⁸⁾ Гадяцька волость належала до **крулевщизн**. В 30-х роках XVII ст. вона складала дожиттєве рангове володіння великого коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського, а після його смерті перебувала у віданні (на думку Яреми Вишневецького незаконно) його сина коронного хоружого Олександра Конецьпольського. Коли Гадяч переходить у володіння Яреми Вишневецького, організовано Гадяцький полк, який очолює полковник Бурлай. 1650 року полк реорганізовано - його територію приєднано до Полтавського полку як волость, а сам Гадяцький ключ передається польським королем Володиславом четвертим Вазою гетьманові Богдану Хмельницькому “на булаву”.⁽¹⁹⁾ Очевидно, що ще в другій половині 1653 року російський цар вилучає в адміністративному відношенні частину Гетьманщини разом із містом Гадячем до Московщини і окупує її московським військом. Весною 1654 року цар віддає гетьманові “на булаву” Чигиринське староство, а в Московщині місто Гадяч по праву приватної власності “в вічність йому і нащадкам його”.⁽²⁰⁾ Певно, що Богдан Хмельницький був задоволений таким рішенням, бо не відомо про будь-яке його негативне ставлення до цього. Повертає прадавні українські землі разом із Гадячем гетьман Виговський. Це викликає бурхливу і криваву війну з Московією. Гадяч відіграє виняткову роль у житті Гетьманщини. Тут 6 вересня 1658 року

Шкіряна лядунка, з колекції В. Тарновського.

гетьман Ян Виговський проголошує утворення Українського князівства і Гадяцькі пакти. До Гадяча переноситься осередок державного життя - в столичному місті розбудовується Трибунал і українські уряди. Кілька місяців простежується діяльність і чигиринської військової канцелярії, яка з початком московської війни перетворюється на похідну гетьманську канцелярію. Гадяч стає столицею Українського князівства. Яка ж подальша доля судилася цьому славному козацькому місту? Як каже Опанас Шафонський, гетьман Брюховецький “вигнав з Гадяча за Дніпро Виговського і сам у ньому жив”. Початок гетьманування Ігнатенко також проводить у Гадячі, а згодом переїжджає до Батурина.⁽²¹⁾ Гетьманська резиденція в Гадячі розташовувалася в старовинному замку, збудованому ще коронним гетьманом Конецьпольським. У столичному Гадячі засновується традиція щорічно проводити всеукраїнські старшинські з'їзди. 1661 року Гадяцьке староство знову має полковий устрій і при гетьмануванні Івана Брюховецького називається Зіньківським полком, за місцем розташування полкової канцелярії. Тому ці маєтності в ряді документів названо “Зіньківським ключем.” Постановою Вального Сейму 1661 року “Надання уродженому Юрію Хмельницькому, гетьманові Військ Наших Запорозьких” підтверджується за гетьманом “державна Гадяцька і Миргородська вечистим правом з усіма приналежностями”.⁽²²⁾ Брюховецький не допускає Юрка Хмельниченка до володіння цими маєтностями і нібито для з'ясування обставин відправляє на Варшавський Сейм козацьку делегацію. 1663 року гетьман Брюховецький у вирішальних статтях вказує, “щоб уся волость Гадяцька перебувала при булаві, як і було при запорозькому гетьманові померлому Богдані Хмельницькому. В Гадяцькій волості Зіньківського полку розташовані міста Котельва, Опішня, Куземин (Козюмін), Грунь, Черпакська, Зіньків, Лютенька, Веприк, Рашевка, Комишня, Ковалівка, Бірки (Бурок). Згадані містечки разом із Гадячем, із млинами і селами, з ланами і сінокосами та іншими угіддями, які належать до тих міст, передають на гетьманську булаву”.⁽²³⁾ Московський цар вперше 1666 року визнає належність Гадяцького ключа на булаву. На нетривалий час після спалення Батурина гетьман Мазепа повертає Гадячу столичний статус. В старовинній фортеці Конецьпольського великий гетьман засідає разом зі шведським королем Карлом XII. Саме тут, у Гадячі розробляються спільні українсько-шведські проекти звільнення Українського князівства від московського ярма і похід на Слобідську Україну.

На території Гадяцького ключа завідує маєтностями помісник або **господар замку**, який призначається гетьманом і отримує сталу платню. З часом до булави передаються

різноманітні маєтності як у Гетьманщині, так і в усій Речіпосполитій. При Мазепі господарями Батуринського замку були Тимофій, а опісля Василь Чуйкевичі.⁽²⁴⁾ Низку польських маєтностей “на булаву” успадковує після Мазепи Скоропадський. Так, 7 квітня 1712 року гетьман звертається до переяславського полковника: “Хоча Ми і не бажали Вашу милість турбувати про Наше господарство (під Каневом) з того боку Дніпра... проте довідалися, що нашого старосту не допускають спокійно управляти”, а кропив'янський сотник забороняє посполитим “віддавати жодного послушенства до тамошнього Нашого палацу”.⁽²⁵⁾ Шляхетство, козаки і чиновники, які мешкають на території Гадяцького ключа, користуються великими привілеями - пільговим правом млинарства і гуральництва, які не оподатковувалися, та іншими. Проте, всі місцеві посполиті були зобов'язані сплачувати побори “на булаву”, “на кухню”, на ратуші, що відпрацьовували різними “роботізнами”.

Після трагічної поразки 1709 року російський капітал розпочинає наступ на землі Гетьманщини - захоплюються маєтності козацької старшини, військові землі і зокрема маєтності “на булаву”. Шукаючи полегшення тягарів гетьман Скоропадський дарує князеві Меншикову рангову Почепську волость, за що прохає звернутися до царя про зменшення поборів. Прецедент виявляється фатальним - Меншиков невдовзі захоплює силою Мглинську, Бакланську сотні та частини Стародубської і Погарської сотень.⁽²⁶⁾ Маєтності Гадяцького ключа починають за допомогою московського війська розбиратися різними російськими вельможами. Цар ігнорує супліку гетьмана про неправомірність таких дій. У відповідь гетьман Скоропадський частину маєтностей Гадяцького ключа записує як приватну власність за собою, своєю ріднею і козацькою старшиною. Від гетьмана отримують з маєтностей “на булаву” в приватне володіння Гр. Граб'янка, Ол. Ситенський, Ром. Корицький, Мартин Стишевський, І.Пирятинський, В.Велецький, Захарій Рошаківський, Максим Борохович, Андрій Трощинський, І.Куцевський, Чарниш та інші.⁽²⁷⁾ 1723-1725 років перебувало в безпосередньому віданні “булави” лише 15 поселень, які були записані за Гадяцьким полком до 1649 року (Гадяче, Зіньків, Опанасівка, Липова Долина, Сергіївка, Плішивець, Веприк, Більське, Глинське, Опішне, Куземине, Грунь з присілком Шингаріївкою, Комиші, Капустинці), та 14 нових селищ (Хитці, Будищечки, Вельбівка, Свинарна, Павлівка, Пірки, Дейкалівка, Батьки, Лазьки, Заїченці, Млини, Великі Будища або Штепівка, Попівка і Ковалівка). На території полку розташовано 73 поселення, 29 з яких перебувало в безпосередньому віданні “булави”, а 44 в приватному

володінні державців і кількох російських поміщиків. За відомостями Канцелярії міністерського правління 1726 року в Гадяцькому полку належало гетьманові “на булаву” 2664 подвір’я.⁽²⁸⁾ Люстрація Гадяцького полку 1730 року поділяє маєтності на дві категорії: 1) “що в замковій державі знайдуються”, 2) рангові і приватні маєтності. Між іншим, вказано, що місто Гадяч і всі повітові села “завжди належали до Гадяцького замку і не перебували при чинах окрім єдиного села Липова Долина, яким володіли при гетьмані Самойловичі гадяцький полковий обозний Єфим Вечірка, а після нього полковий осавул Михайло Кияшко, а від пана Кияшка Мазепа відібрав до замку, і зараз при замку”.⁽²⁹⁾

Першою турботою гетьмана Данила Апостола було повернення захоплених і розданих маєтностей у відання “гетьманської булави”. В 9 гетьманському пункті від 12 березня 1728 року сказано: “При колишніх гетьманах Гадяцький ключ і інші маєтності з угіддями належали на “гетьманську булаву”, як-то Шептаківщина, Ропщина з палацами Батуринським, Підлипянським, Отмачевським, Самбірським та інші. З цих маєтностей гетьман Скоропадський немало приписав у власне володіння, своїй дружині та дітям. Особливо непокоїть, що він своїм універсалом передав князеві Меншикову Почеп і Ямпіль, які здавнини належали “на гетьманську булаву”. Він каже в універсалі, що Почеп і Ямпіль нібито віддано за згодою ради генеральної старшини. Але про це ніхто з генеральних старшин і полковників не радився з гетьманом, окрім генерального писаря Семена Савича. Отже, він це зробив за своїм приватним бажанням. Визнані “на гетьманську булаву” маєтності Скоропадський не мав права віддавати, бо такого ніколи не було при попередніх гетьманах і це суперечить загальним військовим порядкам. Всемилоливо прохаємо милостивого притулку (презрения) Вашої імператорської величності, аби поновити гетьманські маєтності, з яких маємо прибутки, і прохаємо повернути в первісне гетьманське володіння Почеп і Ямпіль з усім майном, як і було раніше”.⁽³⁰⁾ У відповідь 22 серпня 1728 року Верховна Таємна Рада визнає приналежність вказаних маєтностей “на булаву”.⁽³¹⁾ 1730 року цариця Анна Іванівна наказує: “Ключу Гадяцькому бути за гетьманом з усіма прибутками, щоб з нього підскарбії ніяких прибутків не збирали до військового скарбу”.⁽³²⁾

26 січня 1730 року гадяцький наказний полковник Іван Пирятинський і полкова старшина складають наказному гетьманові Апостолу записку про маєтності Гадяцького ключа: “В Гадяцькому полку всі посполиті в містах, селах і селищах здавнини з часу утворення Гадяць-

кого ключа належали на гетьманську булаву і відправляли до замку всілякі повинності. Коли було засновано в Гадяцькому полку (чин) полковника, полкову старшину і сотників, тоді з респекту гетьманів з ласки військової почали призначати маєтності на полковницький і старшинські чини та іншим заслуженим людям в нагороду за службу. Вказані чиновні особи та інші духовні і мирські володарі, як сказано в розслідуванні, володіють ними (маєтностями) по специфікованих кріпостях. А до ратуш у Гадяцькому полку жодне село здавнини не належало”.⁽³³⁾

У виконання височайшого наказу було проведено ревізію землеволодінь Гадяцького полку. Якщо виявлялися приватні маєтності, які при гетьмануванні Брюховецького, Ігнатенка, Самойловича і Мазепа належали “на гетьманську булаву”, то вони вилучалися на користь гетьманського уряду. Нерідко козацькі старшини мали на ці маєтності підтверджувальні універсали гетьмана Скоропадського, а російські поміщики високі жалувані грамоти Петра першого. В виконання наказу цариці такі особи губили право на “свої” землі без найменшого відшкодування. Царський наказ виликав невимовне обурення поміщиків. Проте, 1730 року більшість гетьманських чиновників Гадяцького полку погоджуються з втратою маєтностей заради такої патріотичної справи і звертаються до гетьмана наділити їх новими ранговими маєтностями: “Ясновельможний мосце пане гетьман наш всемилоливий пане патроне і великий добродію. Ми, що нижче підписалися, перебуваємо на полкових урядах, які відправляємо відповідно до своїх присяжних посад вірно і старанно (радетельно) відповідно до посади кожного. Але за такі постійні праці військового респекту ми не маємо за свої ранги жодних надань. Якщо раніше якийсь чин з нас мав маєтності, то тепер вони перебувають за іншими володарями (як показано в розслідуванні про маєтності нашого полку). Оскільки служимо без жодного надання (определения), то нерідко чимало з нас приходять до крайнього зубожіння і жебрацтва”.⁽³⁴⁾ Опісля гетьманської ревізії частину приватних маєтностей повернуто “на булаву”. Проте, і після цього на території Гадяцького замку 57% маєтностей залишалося в приватному володінні.

Кирило Розумовський прагне зміцнити права української рангової шляхти і закріпити маєтності “на гетьманську булаву”. 5 липня 1750 року Лизавета наказує Колегії іноземних справ: “Замок Гадяцький і інші маєтності на гетьманський уряд, які донині нерозділені, віддати графу Розумовському з усім майном і прибутками”.⁽³⁵⁾ 22 травня 1751 року цариця підтверджує гетьманові вказані маєтності “на

булаву". 30 жовтня **Економічна (Економіческа) гетьманська канцелярія** доповіла Кирилу Розумовському, що багатьма "підданими подвір'ями, грунтами і угіддями", які належать "на булаву", самочинно заволоділи "козаки і різні чини". Розумовський наказує канцелярії "ті подвір'я з грунтами і угіддями відшукати за ревізією 1723 року і повернути Гадяцькому замку". Економічна канцелярія доручає виконання наказу господареві Гадяцького замку Богдановичу. Через деякий час останній відповідає, що "всі такі подвір'я і угіддя відібрані під замок". Проте, виявилось, що "рапорти Богдановича було сфальсифіковано, бо в його третьому донесенні не вказано, в чийому дійсному володінні були угіддя, які належало відібрати, а тому перебувають як і раніше у тих володарів, за якими вони були знайдені". 24 квітня 1757 року гетьман відряжає до Гадяча бунчукового товариша Д'яковського, якому наказує "супроти відомостей" господаря замку Богдановича "піддані подвір'я і угіддя, які перебувають у володінні інших володарів, якого б чину вони не були, в присутності господаря або його повірених відібрати всі без винятку і повернути Гадяцькому замку з укладанням змістовного опису". Гадяцькій полковій канцелярії і сотенним правлінням одночасно запропоновано "допомогати (чинить вспомошествование) вищезначеним особам при виконанні покладених на них завдань".⁽³⁶⁾ Економічна канцелярія разом із Д'яковським відповідно до генерального слідства перевіряє право володіння державців і виявляє незаконні володіння ряду осіб. Такі маєтності було відібрано. 24 вересня 1761 року Генеральна військова канцелярія наказує Гадяцькій полковій канцелярії відібрати 9 маєтностей державців в 446 подвір'їв і передати їх у володіння Гадяцького замку.⁽³⁷⁾ Відповідно до ревізії 1764 року в Гадяцькому полку належало до Гадяцького замку, тобто "на булаву", 44 маєтності, а державцям 35. У володінні Гадяцького замку було 2625 подвір'їв і 1798 бездвірних хат.⁽³⁸⁾

Зі знищенням Гетьманату боротьба українського шляхетства з російськими поміщиками за володіння гадяцькими маєтностями загострюється. Звільняючи з гетьманства Кирила Розумовського Катерина друга 10 листопада 1764 року жалує "йому і його дітям у вічне і спадкове володіння... замок Гадяцький". Проте, жалувану грамоту на вказані маєтності Розумовський отримує багато років опісля — 7 січня 1782 року. Царська грамота ліквідує маєтності "на булаву" і передає їх на праві приватної власності, бо "ці маєтності йому і його спадкоємцям (наследникам и потомкам) дозволяємо продавати, заставляти і скріплювати будь-якими кріпостями відповідно до

прав".⁽³⁹⁾ Одночасно Катерина друга дарує російським поміщикам жалувані грамоти на колишні гетьманські урядові маєтності. Наприклад, 24 серпня 1786 року губернський стряпчий Яків Рашевський повідомляє гадяцького стряпчого Данилевського, що генералові графу Головкину даровано села (серед яких і Капустинці), які раніше належали Гадяцькому замку, а зараз виявилися спірними.⁽⁴⁰⁾

Після відібрання маєтностей у державців "до булави" дехто з них звернувся із супліками до нижнього земського суду. У відповідь Розумовський пише заяву до Малоросійської Колегії. В ній він роз'яснює, що відібрання маєтностей здійснено "за гетьманським рішенням" і прохає заборонити нижнім судам приймати рішення. Малоросійська Колегія направляє заяву Розумовського урядуючому Сенату, який 17 серпня 1766 року повідомляє, що оскаржувати гетьманське відібрання маєтностей може тільки Сенат.⁽⁴¹⁾ З ліквідацією Гетьманату царат прагне розпалити протистояння навколо гадяцьких маєтностей. Відомі російські поміщики одночасно подають заяви до різних судів про стягнення гетьманських боргів. 11 листопада 1775 року 30 державців подають групову заяву на ім'я Катерини другої. Зорганізовує подання колезький асесор Чарниш. Очевидно міркуючи утворити внутрішньоукраїнську опозицію проти Кирила Розумовського, цариця вирішує підтримати Чарниша, якому дарує кілька гетьманських урядових маєтностей під Гадячем. Такий дарунок, на думку цариці, мусив наблизити до неї українське шляхетство. Мало того, цариця 15 вересня 1799 року оголошує урядуючому Сенату чорносотенний по суті наказ про "надання права мешканцям і володарям Гадяцького полку відшуковувати відібрані графом Кирилом Розумовським, коли той був гетьманом, маєтності". Оскільки в Сенаті "гетьманських рішень (про відібрання маєтностей) за довідкою не виявлено", тому вказано відшукати їх на місцях. Проте, "в архіві між справами Малоросійської Колегії гетьманських рішень у цій справі не виявлено", а архіваріус Генерального суду доповів, "що в справах колишньої Генеральної військової канцелярії, які зберігаються в губернському архіві, такі рішення не відшуковуються".⁽⁴³⁾ Незважаючи на велике бажання місцевого панства відповідно до наказу цариці повернути "законні" маєтності, жоден зі шляхтичів не скористався цим і не подав заяву проти колишнього гетьмана. Для сплати боргів російському дворянству 18 липня 1785 року Розумовський був змушений продати в казенне відання більшість маєтностей колишнього Гадяцького замку (46 з 54).⁽⁴⁴⁾ А щодо позовів українських шляхтичів 16 лютого 1800 року за №5710 урядуючий Сенат наказує Малоросійському губернському правлінню завершити всі

справи, бо таких не виявлено.⁽⁴⁵⁾ І хоча в майбутньому місцеві суди кілька разів поверталися до розгляду питання про колишні маєтності Гадяцького замку (справи Ганни Драгоманової, Рошаківського), минула слава маєтностей “на булаву” пішла у небуття і являла лише етнографічний матеріал для переказів і легенд.

Обряд виборів українського шляхетства середини XVIII ст. в переказі Г. Максимовича.

Шляхтичі спочатку обирають маршалка, при тому проходять балотування всі присутні на виборах пани по черзі їхнього прибуття до міста. Шляхтичі по вказаній формі надають повноваження обраному маршалку. Після цього присутній на виборах начальник “більше не втручається в перебіг депутатських виборів, які залишаються в віданні маршалка шляхетства”. Через три дні

маршалок “вказує день і місце виборів депутата, не відкладаючи довше тижня”. Перед виборами шляхтичі повинні відвідати церкву і після богослужіння принести присягу, складену в сильних виразах про те, що вони будуть обирати по совісті, маючи на увазі загальну користь. Обрання депутата мусить завершитись “не довше як за шість днів”. Депутат обирається так само як і маршалок, притому дозволено обирати його заочно. Депутат, обраний від кількох повітів, передає свої повноваження іншій особі за своїм вибором. Для складання наказу шляхтичі обирають “не більше п’яти” осіб. Вони “перших три дні вправляються вислуховуванням від своїх колег (братів) розмов про написання подання, що бажають виправити, про що записують, а три останні дні вправляються в написанні (наказу) і після закінчення оголошують його шляхтичам”, який “підписують всі присутні шляхтичі”.⁽⁴⁶⁾

Література.

1. A. Jabłonowski. Pisma. t.III. Warszawa.1911, s.281.
2. Николайчик. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине.- Чтения в Обществе Нестора Летописца. т.XIV, в.3, с.92.
3. A. Jabłonowski. Źródła dziejowe. t.XXI. Warszawa. 1894-1897, s.169-172.
4. Jan Widacki. Książ Jarema. Katowice. 1984, s.41.
5. В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество. К.1957, с.250.
- Wł. Tomriewicz. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1657). W.1933; s.88-89.
6. Widacki, s.42.
7. Голобуцкий, с.220.
8. Ф. Янушпольська. Діяльність князів Вишневецких на Лубенщині.- КМДА, ф.16, оп.471, №539, с.25-26.
9. Історія малоруського козацтва.- ХДНБ в.р.в.р., №819314, с.70.
10. Янушпольська, с.77.
11. М. Е. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении. Одеса. 1909, с13
12. Янушпольська, с.66.
13. Н. П. Василенко. Очерки по истории Западной Руси и Украины. К.1916, с.389-390.
14. Д. П. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. X. 1895 в.1, с.33.
15. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 рік. К.1994, с.60.
16. Слабченко, с.40.
17. Записка члена Малороссийской Коллегии Григория Николаевича Теплова “О неурядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтверждённых Малороссии” -Записки о Южной России. К.1894. т.2, с.176.
18. Źródła dziejowe. t.V, s.215.
19. М. М. Бужинський. Гадяцький ключ. -Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства. Випуск 2. Полтава. 1928, с.41.
20. Голобуцкий, с.299.
21. Афанасий Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К.1851, с.70-71.
22. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Pt. 1859, t.IV, s.302.
23. Справи Гадяцького повітового земського суду. 1800, №5, с.177, №293, с.69 Бужинський, с.42.
24. В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України к.XVII-п.XVIII ст.К.1959, с.130.
25. ЦНБАНУ І.р., І, №58058.
26. Історія Русів. К.1991, с.278.
27. Николай Василенко. Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729-1730гг. Полтава. 1893, с.2.
28. Там само, с.3.
29. ЦНБАНУ І.р., І, №62235-62289, с.3-11.
30. Там само, І, №54483 (Лаз.32).
31. Справи Гадяцького повітового земського суду 1799, №203, с.69зв., 243зв. -Бужинський, с.46-47.
32. Там само. 1800, №5, с. 44. Там само.
33. Василенко, с.5.
34. Там само, с.12.
35. Справа Гадяцького повітового земського суду. 1799, №203, с.70.- Там само.
36. Там само, с.65. - Там само, с.44.
37. Там само. 1800, №5. - Там само, с.50.
38. Там само. 1799. №203, с.72. - Там само.
39. Там само, с.89-90. - Там само.
40. ЦДІАУ, ф.1828,-оп.1, №16, с.2.
41. Справа Гадяцького повітового земського суду. 1801, №41, с.2-3.- Бужинський, с.52.
42. ЦНБАНУ І.р., ф.112, №65, с.3.
43. ЦДІАУ, ф.1336, оп.4, №3835, с.2-3.
44. Справа Гадяцького повітового земського суду. 1801. №4, с.91-92.- Бужинський, с.51.
45. ЦДІАУ, ф.1336, оп.4, №3835, с.15.
46. Г. А. Максимович. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию в 1767 году. Ніжин.1917, ч.1.

Шляхетська опозиція за часів Катеринінської комісії.

Знищивши Гетьманат лукава Катерина друга вирішила запозичити досвід гетьманської шляхетської корпоративної організації і поширити саме таку на російських теренах. Сеймики перетворюються на шляхетські депутатські зібрання. В наказі від 14 грудня 1766 року з нагоди обрання депутатів до Комісії зі складання проекту нових законів (уложенія) цариця каже про введення посади повітового маршала, якого шляхетство переобирає кожні два роки поспіль. Цариця небезпідставно побоювалася, що Україна не побажає брати участі в складанні імперського законодавства. Вона з острахом каже Румянцеву, що українські депутати можуть підняти питання про свої права і привілеї: “Тішуся сподіванням, що в засіданні комісії депутатам буде соромно перед іншими казати про це (права і привілеї). Без сумніву, багатолюдне зібрання висміє такі заяви, тим більше, коли після наказу наповненого нісенітницею буде зачитаний інший, поміркований”.⁽¹⁾ Перші донесення малоросійського генерала-губернатора П. О. Румянцева підтвердили побоювання цариці. “Новий проект уложенія,- доповідає він,- не викликає тут позитивної реакції...Багато людей істинно пізнали смак безчинства до того ступеня, коли їм здається будь-який закон і державний наказ порушенням їхніх прав і вольностей. Всі вони мають однакову відповідь: Навіщо нам там бути, коли наші закони є дуже гарними. Звичайно, потрібно бути депутатом, але тільки для того, щоб шукати підтвердження прав і привілеїв... Помітно, що тут багато людей вирішили якнайбільше триматися старовини. Тільки міщани і простолюдни прилюдно визнають милосердя Вашої Імператорської величності... і при першій нагоді скаржаться, що їм перешкоджають у цьому їхні начальники, а тим більше численне шляхетство”. В іншому донесенні Румянець пише: “Вельможі, старшини і уявне шляхетство скрізь по-різному обговорювали маніфест. Одні казали, що це їх не стосується; інші, осліплені любов'ю до своєї землі, думали, що їх як вчених і правних людей скликають тільки для отримання поради і укладання нового уложенія для великоросіян...Жодне зібрання не уникло випадку, коли на початку хтось підводився і починав дорікати іншому в його шляхетстві, а той, роздратований, мав готову генеалогію всім найзнатнішим родам...Але як тільки справа доходила до вибору депутатів і особливо складання наказу, то скрізь виявилось спільне бажання - всі одностайно починали кричати і говорити про те, щоб затвердити права, вольності та їхні звички, щоб

зліквідувати всі грошові побори, вивести війська, а шляхетство звільнити від оплати мита. Деякі особи, особливо з адміністрації гетьманських економій, невідступно наполягали відновити гетьманську посаду, як і було раніше”.⁽²⁾

Вибори депутатів проводяться за становою ознакою. Голова Малоросійської Колегії граф Петро Румянець надсилає в усі полкові канцелярії циркулярні листи, які починаються так: “Поважним панам шляхетству і лицарству, які мають у повітах такого-то полку вотчини і маєтності, громадянству і земству”. В березні-квітні 1767 року в кожному козацькому полку і в ряді повітів проведено шляхетські вибори, на яких обрано маршалків шляхетства і депутатів до Катеринінської комісії. В Козельці було виділено для виборів будинок гр. Розумовського, в Острі - земського суду, в Полтаві - військового товариша Івана Богдановича.⁽³⁾ Шляхетство переважно зневажає вибори і тому для зменшення свого представництва деякі полки самочинно об'єднувалися - утворили одне шляхетське зібрання і обрали одного маршалка наступні повіти: 1) Полтавський, Гадяцький, Миргородський і Остапівський; 2) Ніжинський і Батуринський; 3) Прилуцький і Іваницький; 4) Переяславський і Золотоноський. Отже, було обрано менше маршалків і депутатів, ніж передбачав Румянець.⁽⁴⁾ Деякі обрані депутати під різними приводами відмовляються від довіри шляхетських зібрань. Через це більшість шляхетських зібрань були змушені проводити часті перевибори. Замість генерального судді Андрія Яковича Безбородька шляхетське зібрання Переяслівського полку обирає депутатом компанійського полковника Захара Забілу, а замість гадяцького полковника Антона Крижанівського шляхетське зібрання Лубенського полку переобирає колезького радника Григорія Полетику.⁽⁵⁾ Історик Г. Максимович пише: “Шляхетські вибори відзначилися значними сутичками поміж Румянцевим і шляхетством. Причиною сутичок було прагнення шляхетства вписати вимоги до своїх наказів - про повернення Україні (Малоросії) всіх її колишніх прав і вольностей, про знищення рубльового окладу, про припинення генерального опису і найголовніше про відновлення гетьманства. Вказані вимоги були надзвичайно неприємними Румянцеву, і він доклав усіх зусиль, щоб недопустити їх у накази. З цією метою він в ряді міст особисто керує виборами (в Стародубі, Чернігові і Глухові) і втручається в складання наказів. В інших містах шляхетство вперто і настирливо стоїть на своїх позиціях і включає в накази всі вказані вимоги за винятком відновлення гетьманства, що, без сумніву, було

найсокровеннішим бажанням усього українського (малоросійського) шляхетства. Внести цю вимогу в наказ наважилось лише ніжинське і батуринське шляхетство, за що жорстоко поплатилося. На виборах і під час складання наказів шляхетство виявило надзвичайну згуртованість і свідомість у відстоюванні своїх станових інтересів. Сподівання відновлення гетьманства, всіх українських (малоросійських) прав і вольностей сколихнуло все шляхетство від найвищих до найменших рангів. Воно хвилювалося, гомоніло, збиралося на з'їзди, писало проекти наказів, сперечалося, одним словом, збудження було надзвичайним⁽⁶⁾.

Шляхетські зібрання приймають рішення на ім'я цариці, які називаються **наказами**. Серед офіційних документів опинилися тільки відредаговані Румянцевим накази. Низку наказів Румянцев скасував. Зустрічаємо сміливі вимоги навіть після правок наказу ніжинського і батуринського шляхетства: "Через неспокій і безладдя, які довгий час панували в Україні (Малоросії), до цього часу не було складено списків шляхетства, чим породжувалися сумніви про породу кожного... Для припинення таких сумнівів і відсічі на майбутнє простолюдином привласнювати без заслуг, переваг і вигід, які належать до цієї гідності, хай Її імператорська величність побажає наказати вписати в шляхетські списки всіх осіб, які самі або їхні предки в українських (малоросійських) військових і цивільних чинах вірно служили предкам Її величності і служать. Це відповідатиме угодам із гетьманами Ігнатовичем, Самойловичем і Мазепою. А крім того потрібно вказати і вагомні російські прізвища, які залишилися тут і отримали гідність від польських королів і російських царів...Хай побажає Її імператорська величність всемілостиво заснувати в Україні (Малій Росії) **шляхетський корпус (інститут сеймиків)**".⁽⁷⁾ Переяславське шляхетство вказує про "відверте приниження" місцевого шляхетства, а тому наполягає на урівнянні з російським дворянством ("чтоб соединены быть могли"), аби "всіх осіб, які перебувають у військових і статських українських (малоросійських) чинах... було записано до шляхетського списку".⁽⁸⁾ Шляхетство Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків прохає про недоторканість приватних маєтностей і про підтвердження землеволодінь у краї, що відійшов до Новоросійської губернії.⁽⁹⁾

В наказах, надісланих з України, піднято найрізноманітніше питання внутрішнього життя України. Так, переяславська шляхта прохає заснувати окремий Український (Малоросійський) заставний банк, а полтавське громадянство від імені українського купецтва каже про необхідність діяльності Українського (Малоросійського) комерційного банку. Інтриги скрізь супроводжують вибори. Гадяч і Сорочинці відмовляються проводити вибори через втрату при російському володарюванні Магдебурзького

права. Притому, при подальшій перевірці виявлено печатку з надписом: "1691 року вірного царської пресвітлої величності міста Гадяча магістрова печатка". В Лубнах вибори хоча і відбулися, але щодо Магдебурзького права було оголошено, що місто "вилучилося (вышедши) з під депенденції польської", а з того часу досі не підлягло і не визнало жодної іншої "депенденції". Лубенське громадянство категорично відкинуло ідею спільного кодекса для українців і росіян. На жаль, більшість патріотичних козацьких заяв про відновлення Гетьманату втрачено. В наказі Миргородського полку вказано, аби "всі українські (малоросійські) козаки мали рівну участь у шляхетстві". Козаки Прилуцького полку вимагають: "В Україні (Малій Росії) першим недоліком є відсутність гетьмана. Тому козаки прохають і Її імператорської величності, щоб було наказано в Україні (Малій Росії) обирати гетьмана вільними голосами".⁽¹⁰⁾

В 1767-1768 роках українські депутати беруть участь у засіданнях Катерининської комісії в Москві та С.-Петербурзі. Малоросійська губернія представляє 11 депутатів від шляхетства різних повітів і полків, 10 депутатів від посольства, 2 депутата від шляхетства Запорозької Січі, 9 депутатів від козаків. Слобідська губернія надіслала 5 депутатів від шляхетства, 6 депутатів від посольства і 5 депутатів від козаків (військових обивателів). Надсилає окрему депутацію і новоутворена Новоросійська губернія, до складу якої тоді входило місто Київ. Ряд провінційних шляхетських зібрань прохають, щоб в Україні (Малоросії) обиралися гетьман і старшини, щоб українські чини були урівняні з російськими. Міщани прохають "про вибір українським (малоросійським) народом гетьмана і старшин вільними голосами і щоб козаків судили ці старшини".⁽¹¹⁾ Депутати ніжинського і батуринського шляхетства Гаврило Божич і лубенського шляхетства Григорій Полетика виступають із промовами про захист українських крайових прав і шляхетських привілеїв. Попередньо депутати домовилися про погодження внесення українських прав і привілеїв до "Проекту про права шляхетних (благородных)". Коли угоду було зневажено, депутати українського шляхетства одностайно виступили з протестом на захист прав. Шляхетський демарш підтримують усі козацькі та міщанські депутати колишньої Гетьманщини. У вересні 1768 року під час обговорення "Проекту про права шляхетних" депутати ліфляндського, естляндського, фінського, смоленського і українського шляхетства оголошують спільну вимогу, "щоб співгромадяни їхніх провінцій залишилися при особливих привілеях і капітуляціях, а тому були вилучені від загального права російських дворян".⁽¹²⁾ Втративши найменшу надію, що українські потреби будуть враховані, 1769 року шляхетські депутати разом із

посланцями міст і козацтва звертаються із запискою до цариці. “Перебуваючи в цій комісії (зі складання законів),- кажуть вони,- ми сподівалися, що наші прохання, потреби про недоліки і пригнічення будуть вислуханими і всемилостиво вирішеними. Але коли прочитано проекти прав шляхетних, кілька наших депутатів оголосили, що новоскладені права мають велику несхожість і розбіжність із правами і привілеями українського (малоросійського) шляхетства. Вважаючи їх першою і найголовнішою нашою потребою в силу наданих нам наказів ми прохали внести до проекту положення, що українське (малоросійське) шляхетство мусить залишатися при своїх правах і привілеях. Всупереч нашому бажанню 9 вересня минулого 1768 року член комісії п. маршал Його високоповажність Олександр Ілліч Бібіков оголосив, що наші подання не належать до компетенції комісії і вона взагалі не буде їх розглядати”. Депутати в заяві звинувачують царат в численних утисках і порушеннях, які зазнала Україна, зокрема, що “вже 114 років відбувається без оплати служба українського (малоросійського) шляхетства і козацького війська”. Депутати наголошують, що зараз “в Україні (Малій Росії) немає жодного чину людини, яка могла б сказати, що перебуває в цілості своїх колишніх прав і привілеїв”. Депутати вимагають: “1) Зберігати в цілості всі колишні права, привілеї і переваги, вольності, свободи і звички всіх взагалі і кожного чину зокрема, а саме шляхетства, духовенства, міщан, козаків і всього українського (малоросійського) народу, які були надані і затверджені королями польськими і великими князями литовськими, а потім підтверджені предками Вашої імператорської величності”. Депутати прохають, щоб українські права “завжди утримувалися і оберегіалися без будь-якого порушення і відміни в тому вигляді, як вони були написані і прийняті”. Далі депутати вказують цариці на питання зігнороване Бібіковим: “Заснування схожих із правами і привілеями нашими в Україні (Малій Росії) інститутів управління також є одною з найголовніших наших спільних потреб. Тому всепіддано прохаємо Вашу імператорську величність, щоб українські (малоросійські) уряди були засновані відповідно до наших прав і привілеїв, тобто **щоб цивільні та земські справи були керованими і судимими за своїми, військові за своїми, а міщанські за своїми давніми правами** і особливими звичками природними місцевими шляхтичами, міщанами і козаками в силу тих самих прав і звичок обраними людьми. Щоб ніколи одні справи не змішувалися з іншими, бо від такого змішування справ сталися в Україні (Малій Росії) всі безлади і незгоди, тобто в часі, коли гетьмани привласнили своєю владою всі справи тільки військовим чиновникам, а верхню апеляцію собі, чим відняли у шляхетства **владу цивільного**

і земського правління, владу, яка за нашими правами вважається головною, а отже вищою за військову”. Депутати пригадують, що царі “вказували гетьманові, щоб він вирішував внутрішні справи і виносив розпорядження на Раді за згодою старшин, війська і всього посполства”. Депутати вважають корисним, “щоб завжди кожному повіту надано волю в таких інститутах погоджуватися або не погоджуватися з рішеннями (які надходять), про що доповідати гетьманові та Раді”.⁽¹³⁾

Слобідське шляхетство хвилювалося з часу ліквідації слобідських козацьких полків 1765 року, коли цариця ввела в Слобідській Україні замість місцевого гетьманського права загальноросійське законодавство, знищила всі місцеві правні зібрання і оголосила козацькі землі коронними (царською власністю). Того року ізюмський полковник Хведір Хомич Краснокутський звернувся до слобідської старшини з петицією про захист прав слобідського козацтва. Він каже, що рішення “було затверджене буцім-то за бажанням старшини і обивателів, а заступитися немає кому”, тому поширені в царському наказі такі твердження “є відвертою брехнею, зло бере гору за нашу простоту і нерозвжливність”. Справу ізюмського шляхтича розглядає Державна військова колегія, яка позбавила його чинів, конфіскувала маєтності і заслала разом з іншими слобідськими старшинами до Казані.⁽¹⁴⁾ Ці події, безумовно, вплинули на різкий опозиційний характер низки наказів слобідських обивателів у 1767 році. Найцікавішим є звернення ізюмських громадян, які прохали надати їм шляхетство і зрівняти в правах зі шляхетством “іноземних націй”.⁽¹⁵⁾

Наказ ніжинського і батуринського шляхетства і судовий процес, який слідував за ним, сколихнули українське суспільство. 1 травня 1767 року шляхетство Ніжинського полку приймає наказ на ім'я цариці, в 3 пункті якого сказано про необхідність обрання нового українського гетьмана.⁽¹⁶⁾ Дізнавшись про це Румянцев-Задунайський доповідає цариці: “Я прагнув і прагнутиму всіма мірами і силами для здійснення міркувань Вашої імператорської величності приводити тутешніх людей до самопізнання для досягнення їхнього прямого добра і користі. Але тут є велика кількість людей (можна сказати, як простий народ завжди п'яний від вина) п'яних свавіллям, від якого вони ніколи не витверезвляються. Вони вельми мало бажають мати резони і тверезий розум. Це доводить випадок, що стався в Ніжині. Там такий собі Долинський, колишній економ гетьмана і великий угідник, скористався дурістю маршалка Ніжинського і Батуринського повітів полковника Тернавіота і примусив замість обраного під присягою земського судді Селецького вибрати депутатом себе з двох причин - перше, нібито депутат вимагав грошей на дорогу;

друге, бо депутат сказав, якщо вони не напишуть як чернігівці, то він їхати не бажає, а насправді, бо обраний депутат не погоджувався з їхнім проханням... особливо про вибір гетьмана разом із Січчю Запорозькою... Я бажав цих нехлюїв повернути до виконання всього відповідно до обрядів, вказаних у маніфесті Вашої імператорської величності... Останній їхній вибір як супротивний обрядам я знищив, а від маршалка вимагав рапорт, в якому належало розповісти, хто був першим винний у прийнятті дурних і нерозумних пропозицій про спільний разом із Січчю вибір гетьмана, і чи була про це із Січчю якась переписка. Але першу мою пропозицію вони не послушали, а на друге питання почали відповідати, що вони самі все придумали”.⁽¹⁷⁾ 28 травня ніжинський маршалок надсилає пояснення Румянцеву-Задунайському, в якому повідомляє, що коли було винесене на обговорення питання про обрання нового українського гетьмана через гамір і збудження депутатів він не помітив, хто саме першим запропонував об'єднати Ніжинський повіт із Запорозькою Січчю під одною гетьманською владою.⁽¹⁸⁾ Відповідно до царського наказу Малоросійська Колегія розглядає шляхетський наказ цариці і виявляє порушення обряду під час виборів маршалка шляхетства і депутата до Катерининської комісії. На думку Колегії переобрання замість депутата земського судді Селецького підкоморія Григорія Долинського було неправомірним.⁽¹⁹⁾

Граф Румянцев вирішив із надзвичайною жорстокістю розправитися зі шляхетською опозицією. З 72 депутатів шляхетського зібрання Ніжинського полку 52 особи були заарештовані та віддані до суду, який відбувся в Глухові. За намовою Румянцева було засуджено 20 українських військових до страти, а 18 цивільних шляхтичів отримали вирок - довічну каторгу до Нерчинська. Після демарша Бібікова цариця пом'якшила вирок. До суду було притягнуто чиновних шляхтичів - підкоморія Григорія Долинського, військових канцеляристів Павла Наумова, Григорія Шутова, Іллю Піроцького, Володимира Забілу, бунчукового товариша Івана Шишкевича, возних Андрія Годилу, Івана Сполатьбога, Михайла Самойловського, Григорія Романовського, Федора Нестеренка, Івана Орендаренка (як ватажків), військового канцеляриста Івана Мазаракі, коморника Кіндрата Болбінського, возних Степана Марчевського, Леонтія Шпаковського, окремо притягалися земський писар Пилип Щигловський і підкоморій Андрій Журахівський. Притягнуто до суду військових шляхтичів - полкового писаря Почепу, полкового хоружого Федіра Кониського, сотників Дмитра Стовпу, Григорія Лахневича, Івана Григоровського, Якова Волотновського, військових товаришів Петра Бураковського, Олексія Костенецького, Івана Комишинського, Антона Клену-

са, Івана Велентея, значкових товаришів Івана Медовника, Івана Віридарського, Микиту Писаревського, Івана Веснинського, відставного військового товариша Андрія Голенка, бунчукового товариша Якова Троцького, відставного капітана Іллю Пацунова, полкових осавулів Миколу Занькевича, Дмитра Григоровича, Григорія Кленуса, хоружого Івана Армашевського, сотників Михайла Яновича, Карпа Забілу, Якова Демидовського, військового товариша Миколу Рибу, значкових товаришів Родіона Гулевича, Івана Чуйкевича, Сидора Чорного, Михайла Діаментовського, Івана Єзучевського, Петра Сполатьбога, Івана Гриценка, окремо притягувалися військовий товариш Петро Християнович, значкові товариші Лобода і Василь Дроздовський.⁽²⁰⁾

Разом із виступом ніжинського шляхетства старшина на Січі підготувала заяву про права козацтва в цілому і старшини на шляхетство. 1767 року кошовий отаман Петро Калнишевський доводив, що Запорозькому війську “з давніх часів при продовженні служби польському двору Польська Корона підтверджувала шляхетські привілеї”. Від шляхетства Запорозької Січі було обрано до комісії двох депутатів Мусія Скапу і Головатого. “Маю честь повідомити шановному зібранню,- сказав у доповіді Скапа,- хоча Запорозьке військо і перебуває відповідно до загальних підвалин козацьких військ, однак його сутність найдавніша. На відміну від інших військ воно було засноване на особливих правах і вольностях, бо Запорозьке військо існувало ще в часи перебування України (Малої Росії) разом із Польською Короною і добровільно разом з усіма своїми землями приєдналося до всеросійського престолу. Воно завжди перебувало в числі шляхетства, а не черні, бо і раніше вряжені від Запорозького війська депутати до Сейму завжди і всіма вважалися шляхетством, про що в Запорозькому війську є істинні документи від польських королів”.⁽²¹⁾ Полтавське шляхетство взагалі відмовилося виконувати царський наказ і провело опозиційний сеймик. Була прийнята заява на ім'я генерального обозного Семена Васильовича Кочубея для повідомлення Румянцева. Шляхетство оголосило, оскільки давні українські права і привілеї не були підтвержені, то воно не вважає потрібним і можливим брати участь у діяльності царської комісії.⁽²²⁾

Загальна опозиційність українського шляхетства була вислідом порушення царатом українських прав і скасування Гетьманату. Опісля скасування гетьманського правління шляхетство понад століття проводить **Національні Збори**, постійні **нелегальні шляхетські Сейми**. На першому такому зібранні українське шляхетство обрало нелегальним гетьманом Скоропадського, про що доповідав у секретній записці Румянцев.

Документи.

Пункт №3 наказу ніжинського і батуринського шляхетства депутату Долинському від 1 травня 1767 року.

В подібність до височайших грамот предків Вашої імператорської величності, наданих гетьману Богдану Хмельницькому, наступним гетьманам і всьому Війську Запорозькому, відповідно до королівських привілеїв і давніх звичок та гетьманських вирішальних статей як піддані Вашої імператорської величності прохаємо наказати відповідно до колишніх прав Малої Росії обрати вільними голосами разом із військом Запорозької Січі гетьмана, щоб ми не могли принизливо перебувати без гетьмана, як вказано про буття в Малососії гетьмана в високих жалуваних наказах всевладного государя Петра великого, імператора і самодержця всеросійського, в виконання власноручно підписаної Його величністю грамоти від 1708 року жовтня ..д, яка всіма неухильно шанувалася, де, між іншим, вказано генеральній і полковій старшині з'їхатися до міста Глухова і відповідно до своїх прав і вольностей вільними голосами обрати нового гетьмана, про що саме так і сказано, в чому зараз є крайня потреба і через що є побоювання всієї Малої Росії.⁽²³⁾

Рапорт маршалка шляхетства Ніжинського полку полковника Івана Тернавіота президентові Малоросійської Колегії графу Петру Румянцеву від 28 травня 1767 року.

19 травня я отримав ордер Вашої світлості, в якому Ви кажете про знищення другого вибору шляхетського зібрання. В минулих ордерах Вашої світлості мені було подано резолюцію, де вказано, щоб шляхтичі не відмовлялися від свого попереднього безпристрасного вибору, оскільки у вказане в маніфесті місто мусить відправитися з чолобитною і наказом раніше обраний депутат Селецький. 16 травня мені передали протокол про повноваження депутата Селецького, який підписали лише шість шляхтичів Ніжинського і Батуринського повітів, 26 я отримав наказ з чолобитною, також підписаний шістьма особами, а 27 підписався ще один сотник. Отже разом цей рапорт підписали сім осіб. Прошу Вашу світлість пояснити мені, чи передати цю чолобитну і повноваження пану депутату Селецькому, а мені накажіть, відправляти його або ні у вказане місто? Чекаю про це наказ Вашої світлості. Чи Ваша світлість підтверджуєте свій перший наказ, щоб я неодмінно вказав, хто першим запропонував прийняти таке рішення і особливо, хто ж проектував об'єднати Ніжинський повіт і з Запорозькою Січчю? Роз'ясніть будь-ласка, бо про це в ордері Вашої світлості від 9 травня змістовно не написано. Я вже ж раніше повідомляв саму іститу. Отже, і зараз відповідно до обов'язків моєї присяжної посади в цьому моєму рапорті щиро доповідаю Вашій світлості, що ініціатора прийняття наказу, а особливо, хто саме запроєктував об'єднати Ніжинський повіт із Запорозькою Січчю, нажалі я не помітив і не знаю, щоб при моєму маршальстві хтось писав на Запорозьку Січ, або запропонував написати. Я про це не чув і нічого не знаю. Змістовніше за минулий рапорт покірливо доповідаю і пояснюю про перебіг подій під час складання наказу: 30 квітня під вечір я завітав у комендантські передпокої, де відбувалися засідання. Там в силу височайшого наказу п'ять осіб складалі накази. Коли я прийшов, то побачив все зібране шляхетство. Я запитав укладачів (наказу), навіщо скликане шляхетське зібрання, бо такої потреби не було до кінця укладання

наказів. П'ять укладачів наказів відповіли мені, що шляхетство зібралось для внесення в накази вимоги - пункту про дозвіл обрання гетьмана. Отримавши відповідь я вийшов в прихожу кімнату до спільноти і запитав їх, чому вони зібралися. Мені відповіли, що прийшли з вимогою до укладачів внести в накази пункт з проханням про гетьмана. Я хоча і зауважив їм, щоб вони той пункт полишили, але вони несприйняли мою пораду. Все зібране шляхетство разом з п'ятьма укладачами сказали мені, що їм той пункт потрібний, що вони самі того бажають і прохають про це. Але щоб хтось в цей час особливо розробляв проект, цього я не помітив. А особу, яка запропонувала такий наказ, я і не міг помітити, бо ще до мого маршальства збиралися в особливих місцях записи для складання наказу. В таких зібраннях брав участь і депутат Селецький. При моєму маршальстві зібране шляхетство оголосило ті записи, які були покладені в основу для написання наказу п'ятьма обраними персонами. В моїй присутності зібрання порадилося і підтвердило наказ. Я вже доповідав Вашій світлості, що під час обговорення в зібранні піднявся гамір, тому зрозуміти, хто про що каже, було неможливим. Як мені було наказано, я окремо кожного шляхтича запитував про обговорення цього питання, а про загальне рішення зібрання вже змістовно доповідав Вашій світлості. В цій моїй безневинності всенижайше прошу Вашу світлість оборонити мене від пліток і прошу не вірити наговорам проти мене.⁽²⁴⁾

Опозиційне подання Полтавського сеймику на ім'я Семена Кочубея від .. березня 1767 року.

Високорідний і вельмиповажний пан генеральний обозний і кавалер.

Милостивий наш патрон.

В виконання циркулярного листа від 26 лютого 1767 року, надісланого Його величністю графом Румянцевим і оголошеного в наших повітах, ми зібралися в місті (що відповідає нашій слухняності перед Його величністю) і знаходимо від імені всіх представників нашого зібрання законні причини доповісти Вам, вельмиповажний пане, яким чином наш розум не погоджується зі вказаною порадою Його величності про укладання нових законів (уложень)... В усіх раніше наданих нам високомонарших привілеях вказано наші права, вольності і переваги, які нічим не поступаються від тих вигід, про отримання яких Його величність у вказаній пораді пестить нас надією. Пригадаймо, як невмирущої слави самовладний государ Петро великий в згаданих грамотах до малоросійського народу, опублікованих друкованими листами, визнав і підтвердив, що ніякий народ під сонцем такими вольностями і привілеями не може з легкістю похвалитися, як через милість Його імператорської величності малоросійський. А тому, маючи такі вигідні для нас від всіх самовладних царів всеросійських підтвердження і надання легкості і вольності, не знаходимо таких резонів, заради яких належало б нам залишити минулі привілеї, які багато років спокійно використовували. Для безволокитного і щасливого без лиха з'ясування всіляких наших потреб вказано, що цілком достатньо права обирати депутатів до заснованої імператорською величністю в Москві комісії для складання проекту нової збірки законів. Оскільки ми перебуваємо під російською державою 113 років і в своїх правах постійно звужувалися, а в зібранні законів 1715 року, яке зараз її імператорська величність бажає зробити знову, не були підтвержені права, то ми його ніколи і не вимагали. З опублікованого в наших повітах височайшого наказу її імператорської величності від 14 грудня 1766 року

про зібрання законів ми не бачимо, щоб в тому зібранні законів були підтверджені права малоросійського краю. В іменному наказі Її імператорської величності про заснування Малоросійських Колегій від 10 листопада 1764 року замість правління звільненого від гетьманського чину вельмиповажного графа Її імператорської величності, Малої Росії обох боків Дніпра і Запорозьких Військ гетьмана, сенатора, генерала-фельдмаршала, генерала-ад'ютанта, дійсного камергера, президента Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук, підполковника лейб-гвардії Ізмайлівського полку, кавалера обох російських імператорських орденів святих Апостола Андрія і Олександра Невського, також польського Білого Орла і святої Анни Кирила Розумовського, опублікованого друкованими листами, всевисочайше обіцяно малоросійському народу, що Її високість від свого материнського (матерного) до нас притулку і через заступництво має в серці бажання поставити добробут наш в вищий ступінь, разом з яким щоб ми краще пізнали Її імператорської величності до нас вірних Її імператорської величності підданих імператорську милість... Ми не знаходимо резону або потреби відступати від наших прав і виконувати надісланий циркулярний імператорської величності лист про вибір депутатів для складання проекту нової збірки законів...⁽²⁵⁾

Лист чернігівського маршалка генерального судді Андрія Безбородька переяслівському маршалкові Стефану Томарі від 3 квітня 1767 року.

Високорідний пане бунчуковий товаришу і шановний маршал **Ради поважних шляхтичів** Переяслівського полку.
Пане мій.

Дізнався з Вашого листа, що шляхетство Переяслівського полку обрало мене депутатом до Комісії зі складання проекту нової збірки законів (нового уложення). Слабкість мого здоров'я, про яке піклуюся, регулярні припадки і вельми обтяжлива постійно триваюча хвороба ніг, яка часто відкривається через рани, не дозволяє мені наважитися виконати таку важливу і важку справу. Вона вимагає клопіткої праці і безперервних турбот, які остаточно мене виснажать. Ці обставини були причиною, що і тут (в Чернігові) я уникнув балотування в депутати і з великим небажанням прийняв на себе звання місцевого маршалка шляхетства. Міркуючи вільно жити в своєму помешканні і користуватися всемилостиво дарованим мені спокоєм через моє слабке здоров'я я порівнюю депутатську посаду з теперішньою працею як схожі. Не сумніваюся, що поважне шляхетство Переяслівського полку зауважить на перешкоди, які не дозволяють мені наважитися і вирушити в цей далекий і важкий шлях депутата, який зовсім не дозволяє керувати вами. Покірливо прохаю мене зрозуміти і пропоную переобрати замість мене іншого депутата, який буде служити для кращої користі вам і всієї держави.

З цим перебуваю,

Вашої високоповажності,

Пана мого, покірливий слуга Андрій Безбородько.

Полковий канцелярист Григорій Кардашевський.

З Чернігова.

3 квітня 1767 року.⁽²⁶⁾

Записка депутата лубенського шляхетства Григорія Полетики "Екстракт прав, переваг і вольностей шляхетства Польського королівства і Великого Литовського князівства", 1768 року представлена до Катерининської комісії.

1) Шляхтичем в Польщі вважається особа, народжена від шляхетного батька (нешляхетність матері не заважає), яка має власні нерухомі маєтності, а тому користується всіма шляхетськими правами.

2) Шляхетська гідність в Польщі може бути отримана тільки за знатні військові і цивільні заслуги лише за рекомендацією сенаторів, земських послів, які мають на це дозвіл шляхетства, і гетьманів. Але і ці нещодавно пожалувані в шляхетство особи і іноземці отримують гідність на Сеймі на загальній раді. Чини і гідність не можуть поставати до третього коліна, окрім тільки як за знатні заслуги і то згідно зі схвальним сеймовим вироком.

3) Право шляхетства для себе і нащадків в Польщі мають вчені люди, які стали професорами і докторами.

4) Шляхетство в Польщі доводиться: а) дипломами і гербами, б) привілеями і кріпостями на нерухомі маєтності та іншими письмовими доказами, в) довготривалим володінням нерухомими шляхетськими маєтностями, г) нарешті, присягою двох родичів з батьківського боку і двох з материнського.

5) Польське шляхетство від найменшого до найбільшого представника має цілковиту рівність, тому король не може жалувати природніх польських шляхтичів князем, графом, маркізом, бароном та ін., хоча в таку гідність може пожалувати іноземного шляхтича.

6) Польське шляхетство має вільний голос в обранні короля, складає з ним угоди і уникає присяги королю, якщо той порушить угоди.

7) Кожний польський шляхтич має право на корону.

8) Шляхетство польське має право збиратися на сеймики, на яких обговорює як власні, так і загальні справи і потреби, володіє правом відправляти своїх послів з наказами на загальний Сейм, за їхньої участі приймати на ньому нові постанови, рішення і закони, накладати податки, оголошувати війну, заключати мир та інше. Король без згоди Сенату цього зробити не може.

9) Має волю в обранні вільними голосами своїх земських чиновників. А король, який має необмежену владу жалувати в сенаторські і всі інші чини, в земські без шляхетського вибору пожалувати не може.

10) Король не може надавати гідність особам, які не є природними шляхтичами, заслуженими, що мають власний маєток. Іноземці затверджуються в шляхетстві також і Республікою. Особи, які визнані негідними до чинів і гідності, отримати їх не можуть.

11) Шляхтич має над власними підданими повний суд і розправу, право покарання (живота) і смерті.

12) Шляхтич не може бути затриманим і ув'язненим через якісь злочини, навіть за образу самого короля, включаючи, якщо його було зловлено насправді.

13) Шляхтич не може бути засудженим до смерті і втрати честі, окрім тільки як рішенням загального Сейму.

14) За образу короля (яка розуміється як спроба замаху на життя і здоров'я государя, як зрада таємна або відкрита, як заколот проти Республіки, як бажання насильницьким шляхом викрасти престол, як фальшивомонетництво) шляхтич не може бути покараним до смерті, за винятком якщо буде доведена його провина ясними і безсумнівними доказами і буде підтверджена присягою донощика і семи свідків шляхтичів.

15) За образу короля не вважаються слова і листи, сказані і писані проти честі королевської. Шляхтич, якого звинувачують в такому злочині, мусить бути викликаний до суду в місці його народження. Йому мусять оголосити донощика, який скріплює донос своєю і своїх свідків присягою. За це звинувачений шляхтич отримує покарання і відсиджує його в місці засудження в ув'язненні шість місяців. Якщо таку справу не буде вирішено при першому позові, то звинувачений звільняється від суду.

16) Кожному шляхтичеві (при будь-яких обставинах окрім зради), який виїхав в чужі краї і там перховується від суду, за що його оголошено безчесним і вигнанцем з держави, король зобов'язаний до трьох разів надавати

захисні грамоти, за допомогою яких шляхтич може виправити власні справи.

17) Кожний шляхтич має волю виїхати з держави і кому побажає може продати маєток або поступитися ним.

18) Шляхта, яка не має рухомих маєтностей, також користується шляхетськими правами, але не в повній мірі, а з багатьма винятками, наприклад, не може отримувати цивільні чини і гідності, в судах мусить давати собі поруки та інше.

19) Якщо шляхетська дружина після смерті чоловіка вийде заміж за людину підлої породи (простолюдина), то всі її маєтності сплячуются дітьми або ріднею половинною ціною проти призначеної правом.

20) Під час військових наборів шляхтич замість себе може відправити на службу свого сина.

21) Люди нешляхетської породи не можуть отримувати будь-які чини і гідності в Польській республіці.

22) Якщо якийсь нешляхтич закине шляхтичу, що той не шляхтич, такий наказується до побиття катом біля стовпа мітлами, при цьому всім оголошується його провина.

23) Таке саме покарання чиниться і за інші заповідні безчестя шляхтичеві, наприклад, якщо хтось йому закине звинувачення в крадіжці або інше.

24) Шляхтич, який визнає своїм родичем і прийме до свого герба людину підлої породи, сам губить шляхетство.

25) Людина підлої породи, яка шляхом фальсифікації отримала шляхетство, губить свої маєтки і карається річним ув'язненням.

26) Шляхтич губить шляхетство, якщо полишить пристойні для шляхетної людини вправи і почне продавати напої в шинках або торгувати вроздріб товарами в лавках, або займатися пристойним для простолюдинів ремісництвом.

27) За вбивство людини підлої породи шляхтич звільняється від смерті, якщо він тільки не буде зловлений насправді, і карається грошовою пенею.

28) За вбивство, розбій, грабівництво, насильство і інші образи, заповідні шляхтичу шляхтичем, тим більше від людини підлої породи, є значно суворіше покарання і більша грошова пеня, ніж за такі самі злочини, якщо вони вчинені проти людей нешляхетної породи.

29) Якщо у вказаних злочинах або будь-яких образах людина підлої породи звинувачує (б'єт челом) шляхтича, то від нього для викриття вимагаються значно переконливіші докази, ніж від шляхтича проти людини підлої породи.

30) Шляхтич, який знечестив шляхтича, карається грошовою пенею і ув'язненням на шість тижнів.

31) Король без згоди шляхетства на Сеймі не може нікому дарувати свої економічні (які називаються столовими), або державні (які називаються королівськими) маєтності.

32) Шляхтич для себе і своїх підданих купує сіль у короля за значно меншими цінами ніж інші покупці, а інші особи, які ту сіль купувати не можуть, мають право привозити її з інших країв.

33) Король має судитися в спірних справах за королівські і шляхетські маєтності однаковою правом, яким судиться шляхетство між собою.

34) Шляхтич має волю і цілковите право розпоряджатися за власним бажанням (по благоизобретенію) своїх рухомими і нерухомими, родовими і надбаними маєтностями. Він може своїх найближчих родичів від маєтностей віддалити, а сторонніх може укріпити.

35) Шляхтич має вільне використання всіх надбань і повного прибутку, які він тільки може отримати з власних маєтностей. Будь-які крущі і руди, соляні варниці та інше належать тому шляхтичеві, в чиїх маєтностях вони знаходяться.

36) Власні харчі, також худобу та ін. може возити куди побажає і продавати без сплати податків і мита, якщо тільки

підтвердить своєю або свого повіреного присягою, що ці речі є його домашніми.

37) Шляхтич на власних землях може засновувати нові поселення — міста, села, селища та ін. і в них встановлювати торговельні побори.

38) Якщо в своїх маєтностях шляхтич поладить для вільного проїзду громадян гаті, мости, плотини і рови, то в нагороду відповідно до королівського дозволу на Сеймі він може брати мито за проїзд.

39) Шляхтич може володіти придбаними маєтностями по привілеям і кріпостям, а також без них, якщо володів такими при попередніх королях. Король ці маєтності не може відібрати і передати іншим, такі його дії не мають законної сили.

40) Будь-які нерухомі маєтності може купувати і ними володіти тільки шляхетство (за виключенням інших осіб, які мають на це особливі привілеї). Інші люди будь-якого стану, які не мають шляхетської гідності і особливих привілеїв, навіть якщо і куплять такі маєтності, то зобов'язані продати, в іншому випадку гублять.

41) Шляхетство може мати в містах будинки і інші споруди, проте такі мусять підлягати міським поліцейським закладам, якщо не будуть вилучені особливим привілеєм Республіки. Люди шляхтичів, які мешкають в цих будинках, не можуть бути судимі, окрім як самим шляхтичем.

42) Якщо хтось з іноземців помре без нащадків під час проживання в шляхетських маєтностях, то всі його пожитки належатимуть шляхтичеві, а не королеві і Республіці.

43) Шляхетські піддані звільнені від будь-якої державної праці - ремонту фортець, мостів, доріг, від надання возів (за винятком послам і гонцам), підвод та ін.

44) Власних слуг, підданих і невільників, які дісталися шляхтичеві у спадок, якщо такі від нього підуть, може забрати від будь-кого будь-коли і отримати прожиті за них гроші, якщо сам шляхтич не промовчить за давністю земського часу.

45) Шляхетський будинок є притулком для кожного. Навіть карні злочинці з нього не можуть бути забраними поза волею господаря, а мусять бути викликаними до суду.

46) В шляхетських маєтностях не може розташовуватися і квартирувати військо, а мусить це мати в королівських маєтностях.

47) Шляхетство має право вільно рубати дрова і ловити звірів в лісах, а рибу в річках і озерах королівських.

48) Право роздавання місць для потреб священницьких і для церковних потреб в шляхетських селах належить шляхетству, а не духовній владі.⁽²⁷⁾

Лист лубенського депутата Григорія Полетики Бібікову 1769 року.

Поважний пане маршале!

Ви повідомляєте мені свою відповідь на мою думку. Вона оберігає права і привілеї малоросійського шляхетства і народу. Я її приймаю. Оскільки Ви самі від імені поважного зібрання сказали, що збереження прав залежить від наказів правління і в більшій мірі від монаршої влади, тому вони не тільки до проекту шляхетних (благородних) записаними, але і прийнятими бути не можуть. Я не сприймаю Ваше оголошення і тому не відповідаю на нього, а сподіваюся, що комісія ніколи ні при яких обставинах не прийме такі положення, які хоча б трохи засуджували наші права і привілеї. Я вважаю, що наша присутність у комісії і в будь-яких справах подані в ній голоси, думки, примітки та інші представлення і, нарешті, саме "Так" або "Ні" не будуть вважатися згодою і нашим добровільним злочином проти проекту нової збірки законів (уложенія). Навпаки, ми це поважне зібрання завіriamo і завжди бу-

демо його мати свідком наших прагнень, оскільки ми не можемо відступати від наказів, даних нам співгромадянами нашими.⁽²⁸⁾

Секретна записка миргородського шляхтича Федора Родзянки роменському маршалу Василю Полетиці, б/д.

Я мав задоволення читати проголошену на зборах Вашу промову. Вона настільки схожа з моїми почуттями, що нам належить її записати. Винюсь, що читаючи її я уявив себе присутнім **на Національних зборах** і не думав, що вона може мати двюрідну сестричку.⁽²⁹⁾

Література.

1.Русский вестник. 1861. №10, с.331. 2. Н. В. Латкин. Законодательные комиссии в России в XVIII в. Спб.1887, с.216-226. 3. Євген Магура. Малоросійські депутати в Катерининській законодавчій комісії. - КМДА, ф.16, оп.473, №703, с.10. 4. Там само, с.26-27. 5. ЦНБАНУ І.р., VIII, №254, с.20,154,270-271. 6. Г. А. Максимович. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767г. Ніжин. 1917, ч.1, с.310-311. 7. Сборник Русского исторического общества. т.68. 1889, с.137-138. 8. И. Фр. Павловский. К истории полтавского дворянства 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. Полтава. 1907. т.1 С.28,29. 9. ЦНБАНУ І.р., VIII, №1619 (ун.116). 10. А. В. Авсеенко. Малороссия в 1767 году. К.1864, с.129. 11. А. П. Щапов. Земский Собор 1648-1649 гг. и собрание депутатов 1767г. - Отечественные записки. т.CXLV, отд.1. 12. Магура, с.59. 13. ЦНБАНУ І.р., ф.40, №560. 14. И. В.Теличенко. Протест слободской старшины и козаков против реформы 1765г. К.1888, с.11. 15. Магура, с.50. 16. Максимович, с.168. 17. Латкин. 18. ЦНБАНУ І.р., VIII, №253, с.79-80. *Дивись:* А. М. Лазаревский. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. К.в. 2,4. 896-1898. Соловйов. Рассказы из русской истории XVIII ст. - Русский вестник. 1861. кн.Х. И. В. Теличенко. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. К.1891, с.17. 19. ЦНБАНУ І.р., I, №58123. 20. ЦНБАНУ І.р., II, №2674. 21. ЦНБАНУ І.р., II, №2714. 22. Максимович, с.130-131. 23. Там само, с.168. 24. ЦНБАНУ І.р., VIII, №253, с.79-80. 25. Максимович, с.130-131. 26. ЦНБАНУ І.р., VIII, №254, с.271. 27. Там само, №173(207), с.276-281. 28. Там само, №2439 (ун.116). 29. ЦНБАНУ І.р., I, №61393.

Гуральництво в Лівобережній Україні.

Право гуральництва особливо цінувалося в середньовічні часи поміщиками, бо відіграло виняткову роль у господарському житті та в отриманні надприбутків. Про це сказано в записці миргородського маршалка Івана Микитовича Чарниша 1796 року: “В тутешньому краї винний промисел є найпершим і найважливішим не тільки для економічного розвитку (перевороту) поміщиків, але і найпотрібнішим взагалі для всіх хлібопашців. Деякі поміщики займаються гуральництвом з власного хліба, а інші для цього купують значну частину в землеробів. При оберті хліба, при його купівлі і продажу, як перші, так і другі мають обопільні вигоди. З цього промислу поміщики утримують (снабдевають) себе і родини. За рахунок промислу вони виховують дітей для служби, під час її допомагають дітям, а якщо самі перебувають на службі, то мають з промислу потрібне утримання і харчування для свого дому. При цьому, землероби, які продають хліб, заохочуються авантажними цінами до землеробства. За рахунок промислу вони утримують свої родини, сплачують податки і справляють інші загальні потреби... Отже, для поміщиків найголовнішою господарською вигодою в грошовому обігу є вирощування хліба, гуральництво і продаж викуреного вина. Обіг (переворот) дає поміщикам грошові прибутки на необхідні потреби, а хлібопашцям, які продають хліб і з цього отримують гроші, також є корисним”.⁽¹⁾

В Речіпосполитій правом гуральництва володіє шляхетство і лицарство. В Гетьманщині стало законодавство про гуральництво було впорядковане лише при Мазепі - таким правом володіє шляхетство і козацтво з тією різницею, що шляхетству дозволено мати шинки у власних маєтностях, а козакам - тільки в своїх хатах шинкувати. Гетьманські урядовці збирали з промислу невеликі податки до скарбниці.⁽²⁾ При гетьмануванні Кирила Розумовського було прийнято низку постанов, спрямованих на захист українського ринку. Перша справа гетьманської канцелярії про гуральництво називається “Про стягнення подвійного мита з росіян, які займаються гуральництвом в Україні (Малоросії)”, яку розглянуто в жовтні-листопаді 1751 року. 14 січня Генеральна військова канцелярія надсилає Глухівській сотенній канцелярії наказ виявити всіх посадських і інших великоросійських людей, які займаються гуральництвом, для обкладання митом. Справа затягується, тоді 4 листопада гетьман звертається до канцелярії: “Великоросійські люди займаються гуральництвом в Україні (Малоросії), не виконуючи закони, і взагалі не сплачують

народні податки. Тому наказуємо Глухівському сотенному правлінню обкласти великоросійських людей, які тут займаються гуральництвом, подвійними грошовими поборами для сплати до військового скарбу супроти тутешніх українських (малоросійських) обивателів”.⁽⁴⁾

15 грудня 1776 року Полтавська провінційна канцелярія у відповідь на рапорт військового товариша Василя Якубенка розглядає питання про гуральництво і право утримання шинків. Виявилось, що 1771 року маєтності колишнього гетьмана графа Кирила Розумовського в Полтавському полку містечко Карлівка і слободи Варварівка і Федорівка віддані у відкуп полтавському міщанинові Руденку, який займався гуральництвом і продавав вино в шинках “відповідно до наданої кондиції з канцелярії Новоросійської губернії, 6 пунктом якої, між іншим, дозволено мати відкупникам в усіх однодворчеських містечках і слободах по одному власному шинку”. Але оскільки відкупники не мають права відкривати шинки в панських маєтностях (во владельческих местах), тому Полтавська провінційна канцелярія пише: “Наказом 1766 року Його високості пана генерала-поручника і кавалера Якова Ларіоновича Фонбранта під час його правління Новоросійською губернією вказано в усіх малоросійських містечках, які відійшли до Катеринославської провінції, збирати грошові побори з кожної привезеної і проданої цеберки гарячого вина відповідно до правил і вольностей, які раніше діяли в малоросійських містечках, і гетьманських наказів. Але про заснування в Україні (Малій Росії) відкупниками шинків у панських маєтностях гетьманського наказу не було”.⁽⁵⁾

Наприкінці XVIII ст. при розмежуванні земель Катеринославського і Київського помісництв катеринославським поміщикам на невизначений час було заборонено курити вино. 9 листопада 1795 року за №430 катеринославський губернський прокурор Шкларевич повідомляє про це помісному правлінню. Місцеві шляхтичі не звернули найменшої уваги і продовжували курити вино. 26 жовтня миргородський стряпчий титулярний радник Яків Лещенко помітив незаконне гуральництво і повідомив про це Шкларевича. Серед порушників виявилися відомі українські пани Осип Зарудний, поручик Семен Данилевський, граф Олександр Андрійович Безбородько, секунд-майор Михайло Апостол, поручник Василь Кир'яков. Уникаючи переслідування вказані пани тимчасово оселилися у сусідніх поміщиків⁽⁶⁾, а Апостол переїхав на тимчасове проживання у власне село в Лубенському повіті

Київської губернії, в якій не обмежували право поміщиків на гуральництво. З часом було виявлено справжню причину цього конфлікту - 14 травня 1796 року катеринославський віце-губернатор повідомив помісне правління, що "поміщик Миргородського повіту секунд-майор Апостол у містечку Хомутці не допустив дві роти Брянського піхотного полку зайняти квартири, довільно призначені їм земським начальством", а тому вимагав прискорити слідство про порушення заборони гуральництва.⁽⁷⁾

На межі століть прийнято низку наказів про гуральництво, які зберігають силу в Україні до кінця XIX ст. Це іменний наказ від 3 травня 1783 року про дозвіл українським (малоросійським) поміщикам і козакам курити вино. В іншому іменному наказі на ім'я генерала-губернатора Кречетнікова від 14 серпня 1791 року підтверджено шляхетству право гуральництва у власних маєтностях і продаж вина, а козакам дозволено продавати вино тільки в своїх хатах по селах.⁽⁸⁾ Царським маніфестом від 29 вересня 1810 року визначено межю права гуральництва для українських (малоросійських) поміщиків і козаків та встановлено правила для відкупів. У маніфесті вказано, що особи, які утримують шинки і виставки для збереження прибутків зможуть продавати питво за довільними цінами, але не більше за встановлені у великоросійських губерніях.⁽⁹⁾

Під час коронації Олександра Павловича 14 серпня 1801 року українське (малоросійське) шляхетство складає записку про свої потреби, в якій, між іншим, сказано: "Українське (малоросійське) шляхетство отримує прибутки майже виключно від гуральництва і продажу гарячого вина, які використовуються для власного утримання, служби і сплати державних поборів. Окрім прибутків такий промисел приносить великі вигоди для торгівлі не тільки в одній Україні (Малій Росії), але і в більшій частині Росії. При поширенні шляхтичами господарського гуральництва на заводах збільшується вирощування пшениці і розвиваються інші галузі землеробства, а прибутки від цього знову використовуються для гуральництва і частково вкладаються в торгівлю".⁽¹⁰⁾ Харківське шляхетство неодноразово підіймає питання про гуральництво. 22 червня 1808 року Державна Рада розглядає питання "Скарги про пригнічення прав шляхетства Слобідсько-Української губернії в питанні винних відкупів". Скаргу слобідського шляхетства надіслано міністрові внутрішніх справ, який повідомляє про це Державну Раду. Шляхетство скаржиться, бо 1) для міського відкупу введена двохверстна пропорція, до якої приєднано і шляхетські маєтності; 2) військові слободи вказано віддати в казенний відкуп; 3) при в'їзді в міста варта силою обшукує шляхтичів, і якщо знаходить гарячі напої, то відправляє таких осіб

до поліції. Розглянувши подання шляхетства Державна Рада ухвалює: Оскільки сила українського (малоросійського) права в питаннях про гуральництво поширена на Слобідсько-Українську губернію, тому впровадження в губернії сенатського наказу від 28 серпня 1784 року, прийнятого для Білорусі, є неправомірним. Тому, необхідно чітко дотримуватися однорідних правил для винного відкупу в малоросійських і вказаній губернії - право гуральництва і продажу вина зберігається не тільки за шляхетством, але і за козаками.⁽¹¹⁾ При харківському маршальстві статського радника підполковника Андрія Федоровича Квітки в петербурзьких кабінетах розпалюється вогнище дискусії, чи поширювати гетьманське право на Слобідську Україну. В лютому 1810 року харківський губернський маршал звертається із запискою до імператора, в якій від імені шляхетства відповідно до 11 статті маніфеста від 2 лютого того самого року прохає перетворити на постійний податок разовий збір зі шляхетських маєтків із тим, щоб розкладка була представлена самому шляхетству. Квітка прохає назавжди затвердити за слобідським шляхетством право вільного гуральництва. Департамент економії Державної Ради рішуче відхиляє шляхетське подання, вказуючи "без подальшого затвердження". Проте, всупереч вказаному рішенню 15 березня рішення було височайше затверджено.⁽¹²⁾ 1820 і 1821 років катеринославське шляхетство звертається до міністра внутрішніх справ про підтвердження права гуральництва (відрядження полковника Вуїча і записка маршала Олексіїва). "Вашій світлості добре відомі обставини місцевого буття краю,- в травні 1821 року пише губернський маршал,- де найневигіднішу частину займає Катеринославська губернія. Вона віддалена від зовнішніх торговельних шляхів, оточена давно облаштованими губерніями, які здебільшого мають особливі привілеї... В цій губернії тільки хліборобство підтримує розвиток господарства (обороты домоводства). Хліборобство підтримується гуральництвом, вигоди якого полягають у вільному продажу вина... Тільки гуральництво спонукає до поширення хліборобства. Через відсутність лісів воно виробляється соломою... Продаж викуреного вина не може витримати конкуренції (совместительства) з привозним вином, бо останнє встановлює збиткову для місцевих виробників ціну. Ці обставини, зокрема потреба розвитку промислу на користь мешканців і для підтримки хліборобства, спонукали шляхетство не тільки шукати в уряді підтвердження дарованих шляхетству прав на промисел, але і обмеження його підриву через ввезення вина з інших губерній шляхом введення рівного мита з тутешнім".⁽¹³⁾

Для поселення економічного тиску проти українського шляхетства на початку XIX ст. царат

виявляє в прикордонних з російськими українських губерніях великі зловживання, пов'язані з гуральництвом. Виникає розслідування і показовий судовий процес. Сутність справи полягала в тому, що в російських губерніях діяла відкупна система і тому воно коштувало значно дорожче. Місцеві українські шляхтичі продавали росіянам вино у великій кількості й отримували з цього надприбутки. 28 листопада 1818 року урядуючий Сенат приймає постанову про охорону казенних питних зборів у великоросійських губерніях від підриву через ввезення вина з України (Малоросії). Справу було передано на розгляд цареві, а маршалків шляхетства зобов'язано описати всі незаконні заводи і шинки та виявити всіх осіб, які користуються таким промислом незаконно.⁽¹⁴⁾ Відповіді маршалків не задовільняють губернське правління. У відповідь 21 липня 1820 року урядуючий Сенат наказує Чернігівському і Полтавському губернським правлінням протягом трьох місяців дослідити правомірність утримання кожної гуральні і шинка. Під час ревізії було виявлено велику кількість “псевдошляхтичів”, які користувалися промислом нібито незаконно. Шляхетські зібрання визнали їх у шляхетській гідності, але герольдія не підтверджувала таке рішення, бо не було сенатської постанови про українські чини. З цієї причини царська адміністрація наполегливо заперечувала право більшості українського шляхетства на гуральництво.⁽¹⁵⁾ 15 грудня 1824 року конотопський маршал Демчинський надсилає малоросійському військовому губернаторові кн. Репніну рапорт із викладенням причин спаювання українськими обивателями гарячим вином росіян на прикордонній території. 16 лютого 1825 року Демчинський надсилає кн. Репніну записку конотопського шляхетства з пропозиціями для припинення порушення в інтересах місцевих поміщиків.⁽¹⁶⁾ Протягом березня-червня всі прикордонні повітові шляхетські зібрання розглядають питання, наголошуючи “на збереженні привілейованих корінних прав українського (малоросійського) краю”.⁽¹⁷⁾ Під час проведення ревізії в Чернігівській і Полтавській губерніях місцеві правління для приборкання “неслухняних” шляхтичів були змушені звертатися за допомогою армійських частин. Зрештою, справа дійшла до такого ступеня спротиву, що цар тимчасово заборонив гуральництво в Лівобережній Україні. З цього приводу 1821 року граф Олексій Кирилович Розумовський звертається до Комітету міністрів: “Всім відомо, що поміщицькі прибутки в тутешній (Чернігівській) губернії отримуються тільки від гуральництва і вирощування пшениці. Недорід минулого року позбавив шляхтичів прибутків. Яку допомогу вони тепер можуть надати своїм селянам?.. Заборона гуральництва є такою самою бідою, як і недорід... Відразу після оголошення наказу про заборону

гуральництва деякі поміщики наказали вбити худобу, щоб від продажу м'яса повернути хоча б незначну частину збитків... (Через заборону) постраждають не тільки поміщики і селяни, але і скотарі. Вони всі безневинно зuboжили”. Розумовський не бажає “розуміти” наказ про надання позик тільки дрібнопомісним шляхтичам. Граф дивується, чому дрібнопомісні поміщики мають переважне право на допомогу уряду, аніж великопомісні. “За кількості селян, які мені належать, - далі пише Розумовський, - звичайно, я є серед найбагатших поміщиків України (Малоросії). Незважаючи на це я змушений відверто заявити, якщо начальство губернії замість очікуваної урядової допомоги буде займатися вимаганням одних підписок і якщо гуральництво припиниться, якщо, нарешті, уряд даватиме в борг хліб тільки шляхтичам, які мають не більше тридцяти душ, то я навряд чи зможу прогодувати селян, якими володію”.⁽¹⁸⁾

Справа про незаконний продаж корчемниками вина на прикордонній території має подальше продовження. 9 травня 1828 року біля села Федос'є Глухівського повіту було вбито одного з корчемників. Курський губернатор доповів про це цареві і підняв питання про спаювання українськими обивателями гарячим вином росіян. У виконання царського наказу малоросійський військовий губернатор кн. Репнін вказує глухівському маршалові Дем'яну Кочубею для розгляду питання скликати позачергове повітове шляхетське зібрання. В зібрання було зачитано записку Репніна, який зобов'язав усіх глухівських шляхтичів дати підписку і “чесне шляхетне слово” не продавати вино в інші губернії. Репнін застерігає шляхтичів, що при повторенні зловживання він звернеться до царя з вимогою позбавити глухівських поміщиків привілейованого права гуральництва. Глухівський маршал Дем'ян Кочубей, рідний племінник міністра Віктора Павловича Кочубея, 10 грудня 1828 року виступає перед місцевим шляхетством із промовою.⁽¹⁹⁾ Визнаючи провину багатьох із них і вважаючи доцільним покарати винних, Кочубей відкидає звинувачення проти всього шляхетського стану повіту. Репніну промова Кочубея не сподобалася. Він оголошує догану глухівському маршалові за самоуправство і пригадує йому слова височайшого рескрипту, прийнятого з приводу безладдя під час шляхетських виборів 1826 року в Чернігові, що “скромна поведінка і суворе дотримання вказаних законом правил є святим обов'язком стану, якому переважно довірено захист престолу і законів”. Репнін наказує записку Кочубея вилучити зі справи і знищити.⁽²⁰⁾ Наступного 1829 року Кочубея переобрано глухівським маршалом, але кн. Репнін не затверджує вибір шляхетства. Кочубей виїжджає до

С.-Петербурга, де оскаржує Репніна. Супліку передано на розгляд землякові маршала міністрові внутрішніх справ Закревському, який вимагає від Репніна пояснення, чому він дозволив собі безпідставно звинуватити Кочубея в якихось інтригах і “непристойних розмовах”. Про супліку дізнається цар, який наказує Комітету міністрів дослідити справу. В жовтні за вимогою Комітету міністрів кн. Репнін був змушений написати записку зі змістовним поясненням своїх дій. Закревський усю провину покладає на Репніна, якому пише: “Ви, милостивий пане, в цьому випадку у виконання існуючих постанов могли вимагати від володарів не продавати вино великоросійським жителям у недозволеній кількості, але зобов’язувати їх підписками про продаж вина в шинках всередині повіту не інакше як для пиття на місці, тобто в шинках, а не для виносу до будинків, не мали права. Такі накази Вашої світлості порушили привілей, всемілостиво дарований українському (малоросійському) краю. Вони є обтяжливими для виконання громадян. Якщо Ви визнали такі заходи необхідними, то мусили доповісти вищому начальству і чекати вирішення. Ви самі не мали права впроваджувати власні забаганки”. Шеф жандармів Бенкендорф вимагає від князя Репніна повідомити прізвища осіб, які його застерігали про неблагонадійну діяльність Кочубея. З етичних причин останній відмовився це робити, кажучи: “Його дії я визнав не тільки очевидним пороком, але і злочином, тому у виконання законів і обов’язків моєї посади не затвердив його маршалом, бо вважаю, що почесне звання маршала мусять носити вірні уряду люди, а не критики (порицатели) і невиконавці наказів начальства”. Комітет міністрів вирішив справу так - кн.Репніну вказано на невірні дії, а Кочубею за різкі вислови, при цьому повідомлено, що усунення Кочубея на останніх виборах від маршалства не мусить перешкоджати йому брати участь і обиратися на наступних виборах.⁽²¹⁾ За матеріалами вказаного розслідування Полтавське губернське правління 1830 року заводить справу “Про чутки, які стали відомими Його величності і про пригоди в Чернігівській губернії, які сталися з дійсним статським радником Кочубеєм під час шляхетських виборів”.

За 10-15 років початку XIX ст. кількість гуралень в Україні зменшується вдвоє. Винну монополію поступово перебирають у власні руки великопомісні магнати. Дрібна шляхта і козаки хоча і зберегли за собою право гуральництва, але через конкуренцію вже не мали питомих прибутків з промислу. За надприбутки в цій галузі відбувалася жорстка безкомпромісна боротьба українського капіталу проти російських впливів.

Документи.

Наказ Чернігівського губернського правління Борзенському нижньому земському суду від 22 грудня 1820 року.

У виконання наказу Його імператорської величності Малоросійське губернське правління розглянуло пропозицію Його світлості пана малоросійського військового губернатора і кавалера, отриману 21 грудня. Відповідно до рішення урядуючого Сенату від 28 листопада 1818 року Його світлості 27 вересня повідомляє про вказані заходи оборони казенних питних зборів в великоросійських губерніях від підриву через ввезення вина з Малоросії. Наказано описати всі гуральні і шинки для знищення тих, які були засновані або утримуються особами, що не мають на це жодного прав. Викорінення таких зловживань потрібно не тільки для збереження казенного інтересу від шкоди, яка робиться внаслідок привезення корчемного вина, також для збереження прав і привілеїв, всемілостиво дарованих малоросійському шляхетству. Тому Його світлості наказав через панів повітових маршалів скласти найточніші списки шляхтичів, які мають законне право гуральництва і продажу вина, також про всі заводи і шинки, які належать не шляхтичам, а різночинцям і людям інших звань, які не мають на це законного права. Наказано такі заводи і шинки описати і опечатати разом з усім наявним гуральним і мірним посудом. Його світлості сподівається, що ці і схожі заходи, які вказані Його світлості і засновані на зрозумілих законах, будуть достатніми для припинення корчемства і зниження неправомірного продажу вина, які підривають добробут шляхетства. Проте, наслідки були протилежними: Деякі пани маршалки склали вказані списки без суворого аналізу і з послабленням, а губернські правління і досі не отримують від шляхетських депутатських зібрань відомості про внесених до родовідної книги дійсних шляхтичів. Тому земська поліція до цього часу не може точно виконати наказ. Між тим, гуральництво час від часу посилюється і окрім шкоди заповонило скарбниці, так би мовити, довідками прикордонних з великоросійськими губерніями повітів, а отже ускладнило безперервними переписками діяльність губернських і вищих начальників, незважаючи на те, що Його світлості для дослідження питання про корчемство спеціально відрядив в ті повіти особливих чиновників. Зараз там перебуває радник цього правління. Такий перебіг подій спонував урядуючий Сенат 21 липня цього року наказати Чернігівському і Полтавському губернським правлінням не довше як за три місяці неодмінно провести дослідження права утримувачів гурален, корчем і шинків, особливо тих, які перебувають на відстані до 150 верст від кордону великоросійських губерній. Урядуючий Сенат посилив право переслідування корчемників, проведення слідства над ними і засудження їх. Хоча губернські правління в виконання цього наказу оголосили відповідні рішення, проте призначений трьохмісячний строк вже минув, а гідного виконання не бачимо і наврод чи в найближчому часі це може бути здійснено через ускладнення при визнанні права утримувачів заводів і шинків. Його світлості відповідно до обов’язків свого звання піклується про точне і негайне виконання вказівок вищого начальства про охорону казенного інтересу від шкоди через привезення корчемного вина, а також про збереження дарованих прав малоросійському шляхетству. Тому в доповнення власних розпоряджень він пропонує правлінню наступне до виконання: 1) Відповідно до височайше дарованої дворянської грамоти шляхетський стан користується всіма наданими перевагами. Отже, в Малоросії правом гуральництва володіють всі чиновники, які під час проходження військової служби, а не

при відставці, отримали обер-офіцерські чини, а в цивільній службі - чиновники перших вісьми класів. Достатньо буде, якщо пани маршали складуть списки осіб, які в цивільній службі мають чини не нижче восьмого класу, а в військовій службі отримали останні офіцерські чини і чин підпоручика та вийшли унтер-офіцерами при відставці, або особи, які зовсім не мають офіцерських чинів, але є шляхтичами. Такі списки (з позначенням в них не тільки звання кожної особи, але також імені і по батьку його самого і його батька, навіть якщо його вже немає в живих) мусять бути складеними панами маршалками відповідно до надіслані форми і неодмінно представлені до 10 січня в шляхетське депутатське зібрання. Зібрання зобов'язане розглянути ці списки, перевірити зі справами і шляхетською родовідною книгою, вказавши про кожного, чи доведено шляхетство, до 20 числа повідомити такі списки від повітів Суразького, Мглинського, Стародубського, Новгород Сіверського, Глухівського, Кролевецького і Конотопського, а інших повітів до 30 числа до губернського правління. Губернське правління після порівняння з оригіналом таких списків наказе земській поліції заборонити всім особам, які не довели шляхетство, курити і продавати вино, у таких осіб на протязі вісьми днів з часу отримання наказу належить при безпосередній і суворій відповідальності членів нижніх земських судів і стряпчих опечатати заводи в їхніх маєтках. Отже, в прикордонних повітах цей наказ мусять бути виконаним до 10 лютого наступного року, а в інших до 1 березня. 2) На дії, які базуються на рішеннях шляхетського депутатського зібрання, не мусять подаватися скарги ані цивільним губернаторам, ні губернським правлінням. Якщо хтось буде незадоволений рішенням зібрання, йому надається право скажитися урядуючому Сенату з представленням достатніх доказів про своє право. 3) Пани маршалки разом з відправленням згаданих списків до шляхетського депутатського зібрання мусять також представити губернському правлінню абеткові списки всіх поміщиків з поясненням чину і приналежних їм душ. Якщо хтось не буде внесений у вказаний список, хоча по чину і роду є дійсним шляхтичем, така особа не має права курити і продавати вино, бо законом це дозволено тільки малоросійським шляхтичам в їхніх маєтностях, тобто в маєтках. 4) При новому затвердженні в дійсному шляхетстві особа отримує право користуватися перевагами малоросійського шляхетства, а отже і правом гуральництва і продажу вина. Такий шляхтич мусять про це оголосити маршалу повіту, в якому розташовано його маєток. Останній зобов'язаний надати списки про кожного нового шляхтича, а губернське правління пересвідчитися в достовірності відомостей від шляхетського депутатського зібрання, після чого надсилає наказ нижньому земському суду про дозвіл новому шляхтичу курити і продавати вино. 5) Нехай ніхто більше не вибачається власним невіглаством, що продаж вина великоросійським мешканцям на відстані до 150 верст від кордону законами інакше не дозволяється як склянками і штофами. Губернське правління мусять про це надрукувати необхідну кількість оголошень, в яких належить пояснити як про цю заборону, так і про суворе покарання корчемників. Такі оголошення необхідно прибити на стінках всіх шинків і заводів Чернігівської губернії за виключенням Чернігівського, Козелецького і Остерського повітів. В прикордонних повітах це необхідно виконати до 1 січня наступного року. 6) Всі закони надають кожному малоросійському шляхтичеві право курити і продавати вино у власних маєтках в поселеннях і в господарських закладах. До його світлості надійшли відомості і скарги, що деякі з них не тільки власне вино, але навіть і куповане розвозять по козацьким, казенним і поміщицьким селам і містечкам, а особливо в розташовані поблизу кордону. Тут вони іноді продають вино на великих дорогах на розлив. Через це посилюється корчемство і робиться шкода поміщику,

на землі якого такий продаж проводиться. Його світлість вважає своїм обов'язком запропонувати губернському правлінню наказати нижнім земським судам заборонити продаж на дорогах і самодіяльно в чужих селах і містечках, вино у порушників заарештовувати і доповідати губернському правлінню для подальшого покарання відповідно до законів. Для оптового продажу вина шляхтичами губернському правлінню належить zorganizувати в містах Чернігівської губернії похилі площадки для барил, які вже давно існують в Полтавській губернії. 7) Необхідно повторити наказ, щоб козаки, яким дозволено продавати чарочною мірою вино в своїх будинках, всупереч законам не продавали в інших місцях, не засновували шинки, тим більше не віддавали б свої будинки в оренду шляхтичам, купцям, міщанам і особливо євреям для цього всупереч наказу урядуючого Сенату від 15 травня 1805 року колишньому малоросійському генерал-губернатору про заборону такого передання. 8) Покласти як особисту відповідальність чинів нижніх земських судів, щоб ніде в Малоросії ані купці, ані міщани, ні казенні селвни, ні євреї не засновували своїх шинків, навіть на куплених у шляхтичів землях, щоб не орендували за контрактами у дійсних шляхтичів шинків, а засновані - негайно знищити. Якщо хтось з поміщиків прийме таких осіб на службу шинкарями, то не може перекласти на них законну відповідальність за зловживання і корчемство, а зобов'язаний відповідати особисто. 9) Наказом урядуючого Сенату від 1 вересня 1819 року заборонено шляхтичам духовного звання самим курити і продавати вино, а надано право віддавати власні шинки на відкуп. Не потрібно дозволяти засновувати шинки і продавати вино в будинках і на подвір'ях, в яких проживають шляхтичі-священнослужителі. Про це губернське правління мусять повідомити духовному керівництву і при його згоді наказати нижнім земським судам. 10) Вказане належить виконати до 1 березня наступного 1821 року. При цьому в повітах потрібно скласти за підписами маршала, нижнього земського суду і стряпчого згідно поданої форми абеткові списки гуралень і шинків, в яких буде дозволено курити і продавати вино, які надіслати губернському правлінню. 11) Наказом урядуючого Сенату від 21 липня цього року належить губернському правлінню разом з казенною палатою розглянути такі списки. Далі губернське правління надсилає загальні відомості по губернії урядуючому Сенату, а повітові списки - нижнім земським судам, щоб для кожного дозволеного заводу або шинка було вказано ім'я володаря і зазначено номер в списку. З прикордонних повітів нижні земські чини мусять надіслати засвідчені копії в суміжні управління казенних питних зборів. Його світлість доручає губернському правлінню пояснити всім присутнім місцям, чиновникам у повітах, що найменше послаблення і порушення вказаних правил не тільки відносно корчемників, але й осіб, які незаконно курять і продають вино в Малоросії, його світлість вважатиме найтяжчим злочином, бо потураючий корчемникові є його співучасником, а хто не оберігає права малоросійського шляхетства, даровані монаршою милістю, той зраджує свій стан, тому окрім зневаги також мусять переслідуватися суворістю закону. Для особливого спостереження за виконанням наказу його світлість призначає чиновників - у Суразькому, Мглинському і Стародубському повітах радника губернського правління Єнька; в Новгород-Сіверському, Глухівському, Кролевецькому і Конотопському повітах надвірного радника Милорадовича, який служить при його світлості, і стряпчого казенних справ Трипольського. В їхнє відання потрібно відрядити потрібну кількість поліцейських чиновників, яким міська і земська поліція має наказати виконувати всі їхні вимоги. Вказано і повідомлено кому належить прохати про допомогу розташованими в Малоросії військами при потребі їхнього використання. Цим чиновникам доручається особливе завдання - описати на

самому рубежі кордону великоросійського всі наявні шинки і заводи. Далі вони мусять доповісти губернського правління про такі, що розташовані поза селами на порожніх місцях і на дорогах для негайного знищення їх в виконання наказу урядуючого Сенату від 21 липня цього року. Губернське правління мусить якнайшвидше виконати вказані накази не довше вказаних строків, при цьому керуючись законами і правилами вказаними в пропозиціях Його світлості і в наказах урядуючого Сенату від 28 листопада 1818 року і 21 липня 1820 року. Щоб суворі заходи припинили подальше продовження корчемства належить винищити неправомірне куріння і продаж вина...

Рапорт конотопського маршалка Демчинського “З повідомленням думки шляхетства Конотопського повіту про припинення гуральництва (корчемства)” малоросійському військовому губернаторові кн.Репніну від 16 лютого 1825 року зі справи губернського правління про спаявання українськими (малоросійськими) шляхтичами гарячим вином росіян в прикордонній зоні.

15 грудня минулого 1824 року я мав щастя доповісти Вашій світлості про моє розпорядження про недозволений продаж вина деякими шляхтичами Конотопського повіту людям великоросійських губерній. Для ознайомлення з наказом я запросив до Конотопа шляхтичів з усього повіту. Вони оголосили свою готовність повною мірою виконати наказ Вашої світлості про сприяння земській поліції у викритті і переслідуванні корчемників. Шляхтичі обговорили питання, як провести першочергові заходи для припинення цього зла, яке підриває казну і завдає шкоди всьому шляхетському станові, і знайшли необхідним: 1) Всі шинки, які розташовані поза селищами в лісі і на полі біля кордону Курської губернії знищити як найпідозріліші в корчемстві. 2) Всіх міщан і інших мешканців міст, які живуть у селах, на хуторах і в інших місцях і під різними приводами займаються шинковим промислом, повернути для проживання до міст. 3) Суворо розслідувати всі випадки гуральництва і продажу вина особами, які по різному отримали це право. Для цього необхідно скласти з шляхтичів Конотопського повіту (з тих, які користуються загальною повагою і довірою шляхтичів) особливий комітет під головуванням маршалка шляхетства, який мусить винести рішення про осіб, які не володіють таким правом і пояснити причини заборони гуральництва і продажу вина. Все це необхідно представити Вашій світлості для затвердження. 4) За панам шляхтичами, які мешкають біля кордону великоросійських губерній і володіють правом гуральництва і продажу вина та користуються повагою і довірою шляхти, зберігається вільне користування своїм правом з застереженням, що будь-який недозволений продаж вина, якщо такий буде доведений Винним питним правлінням Путівльського повіту, залишиться на їхній відповідальності.

5) Оскільки припинення корчемства на кордоні з великоросійськими губерніями переважно залежить від пильного спостереження чиновників земської поліції, які як і раніше мають штат чотири особи, постійно виконують і інші обов'язки і не можуть зайнятися цією справою, тому шляхтичі Конотопського повіту прохають прибавити до нижнього земського суду ще одного засідателя. Поліцаї зобов'язані невідлучно чергувати на кордоні місцевого повіту з Курською губернією (змінюючи по черзі один одного) і неодмінно піклуватися про цілковите припинення корчемства. Якщо стануться якісь пригоди, то засідатель після завершення чергування мусить відразу доповісти про такі маршалку шляхетства і надалі зобов'язаний керуватися його зауваженнями і наказами. 6) Важливим приводом корчемства є продаж козаками вина у власних будинках не на розлив (нераздробительно), що їм законом дозволено, а цеберками і бочками. Шляхетство зобов'язує мене отримати дозвіл про сувору заборону і викорінення такого порушення. Нарешті, 7) Шляхетство Конотопського повіту відчуває всю важливість цієї справи і бажає цілковито задовільнити вимогу Вашої світлості, а тому міркує, що звичайні міри в такій справі, яка поєднує в собі інтереси казни і власні вигоди шляхетства, є недостатніми. Окрім надання повноважень земській поліції шляхетство Конотопського повіту прохає мене прийняти керівництво операцією по припиненню корчемства в Конотопському повіті в будь-яких його виявах. З мого боку я визнаю думку панів шляхтичів Конотопського повіту про припинення забороненого продажу вина у великоросійській губернії вірною, наважуюся представити її для розгляду Вашою світлістю, при цьому додаю, щоб шляхтичі, яким згідно з 4 пунктом цього рішення залишається можливість користуватися своїми правами, проводили продаж вина у власних шинках на розлив (раздробительно), а не оптово, і якщо буде виявлено порушників, то вони загублять право шинкового продажу.

Маршал шляхетства Демчинський.⁽²³⁾

Записка мглинського маршала Миколи Рославця чернігівському губернському маршалові генералу-майору Степану Шираю від 10 червня 1825 року.

Сьогодні відбулося шляхетське зібрання, яке розглянуло питання про припинення корчемства і продажу вина з Малоросії до Росії. Зібрання прийняло ухвалу на моє ім'я про збереження привілейованих корінних прав Малоросійського краю. Надсилаю Вашій високоповажності точну копію цього рішення і згідно з моїми обов'язками покірливо прохаю Вашу високоповажність посприяти в збереженні і підтверженні наших прав.

З найглибшою повагою і цілковитою відданістю маю честь бути. Вашої високоповажності милостивого пана Покірливий слуга Микола Рославець.⁽²⁴⁾

Література.

1. П. Г. Клепацький. Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від половини XVII до половини XIX ст. Полтава. 1928. - ЦНБАНУ І.р., X, №17465, с.176.
2. И. Ф. Павловский. К истории винокурения в Малороссии.- Труды Полтавской учённой комиссии. в.5. Полтава. 1908, с.65-66.
3. ЦДІАУ, ф.269, оп.1, №498, с.2.
4. Там само, с.4.
5. ЦДІАУ, ф.808, оп.1, №10, с.179-185.
6. ЦДІАУ, ф.209, оп.2, №1203, с.2-4.
7. Там само, с.14.
8. ЦНБАНУ І.р., VIII, №250 (ун.110).
9. РГИА, ф.1261, оп.1, №5-Б,1840р., с.305-314.
10. Пам'ятки суспільної думки України XVIII - перша половина XIX ст. Хрестоматія Дніпропетровськ. 1995, с.237-241.
11. Архив Государственного Совета. Спб.1878. т.3, ч.1, с.327-330.
12. Там само, т.4, ч.1, с.1075-1077.
13. ГПБ, ф.609, оп.1, №72,1821р., с.3-5.
14. ЦНБАНУ І.р., II, №17845.
15. ПОДА, ф.222, оп.1, №363, с.1-4.
16. ЧОДА, ф.133, оп.1, №242, с.2-3.
17. Там само, с.16.
18. С. М. Середонин. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. т.1. Спб 1902, с.282-283.
19. РГИА, ф.971, оп.1,310, с.15-16.
20. И. Ф. Павловский. Кн. Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д. В. Кочубей. - Труды Полтавской учённой архивной комиссии. в.4. Полтава. 1907, с.212-213.
21. Там само, с.220.
22. ЦНБАНУ І.р., II, №17845.
23. ЧОДА, ф.133, оп.1, №242, с.2-3.
24. Там само, с.16.

Шляхетські легітимаційні комісії кінця XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. відома в російській історії під назвою Дворянської імперії. Це був час вражаючого невігластва. Н. Чечулін в праці "Російське провінційне суспільство другої половини XVIII ст." пише: "До маніфесту (1762 року) про вольність дворянства в російській провінції, мажемо сказати, взагалі не було ніякого суспільства - провінційні міста були зовсім маленькими, населення їх нечисленне і в цілому фактично належало до нижнього класу, адміністративних органів було дуже мало, дворяни не брали в них участь - дворянство перебувало на службі, тобто в столиці або в прикордонній зоні у військах... Побут губерній українських (малоросійських) мав свій особливий характер".⁽¹⁾ В цей період численне українське шляхетство вело боротьбу за своє існування. Шляхтичам було що губити. Вияв найменшої непокори царату загрожував втратою маєтностей і гідності. І все-таки саме в цьому середовищі гетьманського шляхетства і козацької старшини продовжує горіти вогник самостійницького мислення. Місцеве панство мріяло прикрасити "Придніпровську Італію" старими бунчуками і булавами.⁽²⁾

На думку царського помісника гр.Румянцева урівняння чинів української служби з російськими армійськими і подальше їх перейменування мусило стерти різницю у внутрішньому побуті українських російських країв. Він пише записку Катерині другій "На яких підвалинах завести

порядок при наданні армійських чинів українським (малоросійським) старшинам", в якій сказано: "Не можу не сказати, що серед українських (малоросійських) старшин є чимало гідних людей, заслужених, які спроможні займати армійські й інші посади і в регулярній службі. Я не можу промовчати про велику кількість їх... Незважаючи на свою старанність вони принижуються перед регулярними чинами і не мають із ними урівняння... Деякі з них володіють ранговими селами і отримують грошову платню. Це вельми ображає інших, які хоча і перебувають у таких самих чинах, але супроти такого утримання нічого не мають. Звичайно, це пригнічує їх і вони впадають у зневіру, бо серед них є чимало осіб у роках із тривалою службою, які невшановані. Приклад очевидний".⁽³⁾ Заходи Румянцева не мали успіху, бо мали спротив українського шляхетства і носили локальний характер - одні шляхтичі отримували російські чини, інші залишалися в національних.

Наприкінці 60 - в 70-х роках в Україні шляхетські вибори проводяться кожних два роки поспіль. Це був час поступової втрати гетьманських шляхетських привілеїв. З ліквідацією Гетьманату скасовано чин гетьманського маршалка. 11 серпня 1767 року президент Малоросійської Колегії Петро Румянцев скасовує розпорядження Розумовського про вибірних від шляхетства членів Генерального суду: "Справи свідчать, що у всі роки, коли діяла ця постанова, в судах рідко коли було повне зібрання всіх десяти депутатів. Вони переважно були відсутніми і знаходили різні причини в своє виправдання". 25 вересня того самого року Румянцев призначає "неодмінних членів" або суддів Гр. Фридрикевича, С. Дергуна, Ол. Безбородька і П. Симоновського, переважно з колишніх маршалків.⁽⁴⁾ У внутрішній діяльності шляхетські зібрання керуються "давніми правами" і новітніми сенатськими наказами. В перший період діяльності шляхетських зібрань після ліквідації Гетьманату їхні повноваження обмежуються переважно визнанням гідності місцевих шляхтичів. Широкі парламентарні сеймикові функції відібрано в українського шляхетства. Частково вони повертаються разом із легалізацією земських привілеїв на початку XIX ст. Документи того часу виглядають так: За пропозицією герольдмейстера кн.Олександра Вяземського 31 жовтня 1771 року Сенат наказує Малоросійській Колегії через шляхетські зібрання отримати списки шляхтичів: а) генеральні іменні і по чинам; б) гідних осіб для залучення до справ і подальшої служби; в)

Опанас Феодорович Ковпак, полковник
Запорозького війська, олександрівський
маршалок кінця XVIII ст

метричні відомості про вік, кількість дітей та інше.⁽⁵⁾ 1776 року Сенат приймає постанову про надіслання до неї таких відомостей через кожні три роки. В другій половині 70-х на початку 80-х років шляхетські зібрання в Україні ухвалюють рішення з найгостріших тогочасних питань - про неприпинення гідності українських чинів, про урівняння їх із російськими військовими і цивільними чинами, про порушення шляхетських привілеїв у краї, вилученого з українського (малоросійського) відання для потреб Новоросійської канцелярії. Такі постанови доходили тільки до Малоросійської Колегії, де Румянцев не обтяжуючи вищі інстанції знищував їх без розгляду.

З новітнім адміністративним розмежуванням українських земель 1782 року скликано помісні шляхетські депутатські зібрання в Києві, Чернігові й Новгороді-Сіверському. Про перебіг подій у Чернігові в липні 1784 року Андрій Полетика пише в листі братові Григорію: "Мушу Вам щиро доповісти про Комісію з розбору шляхетства нашої губернії... До сьогоднішнього дня комісія проводила розбір шляхтичів, яких вже розглянула понад 600 родів...Є в нашій комісії такі голови, що через них і свою голову загубиш. Одні через крайню дурість, інші через притаманну своїй душі заздрість прагнуть образити бідняків. Серед них я знаходжу і нашого губернського маршала П. (Андрія Полетику). Він всіляко прагне зменшити кількість шляхтичів, а не додати, тому є багато ображених. Хоча серед скривджених не менше половини добрих і чесних людей, проте немає з кого скласти двох третин голосів... До цього часу ще не наважилися приймати значкових товаришів і їхніх дітей, возних, військових і колезьких канцеляристів та сотенних старшин, дотримуючись правила, що Сенат відповідно до думки Його світлості (графа Румянцева) наказав обкласти їх усіх подушним окладом". Полетика повідомляє, що вже вирізано печатку шляхетського зібрання.⁽⁶⁾

Про характер питань, які розглядалися на сесійних засіданнях шляхетських зібрань, дізнаємося з перших справ Новгород - Сіверського депутатського зібрання. В справі №1 сказано, що губернський маршал надвірний радник Іван Міклашевський у січні 1783 року звернувся до губернатора Журмана з проханням надіслати йому височайші накази й інші закони про розбір шляхетства. Отримавши документи губернський маршал повідомив їх повітовим маршалкам і попрохав їх передати йому списки шляхтичів. Після отримання вказаних списків на наступній сесії шляхетського зібрання було обрано спеціального депутата для розбору шляхетства. У виконання ордеру графа Румянцева в березні 1784 року губернський маршал разом із найповажнішим шляхетством обирають 4 депутатів. Перша легітимаційна комісія утворюється

в Новгород-Сіверському помісництві 1784 року.⁽⁷⁾ На сесії 1782 року розглянуто вимогу казенної палати про надіслання списків шляхтичів. Один із нещодавно обраних повітових маршалів запитав Міклашевського, яка різниця між дворянином і шляхтичем. Губернський маршал відповів: "Дворянами вважаються особи, які дослужилися до обер-офіцерського чину, навіть якщо вони походять не з шляхетства, а з простолюдинів, як про це сказано в рескрипті про розбір шляхетства". Справу №3 присвячено розгляду пропозиції гр.Румянцева шляхетському зібранню. Він каже, що родичі деяких найповажніших українських шляхетських родів ревізією внесені до податного стану або записані козаками. Румянцев пропонує казенній палаті виключити ряд осіб з окладу. Казенна палата звертається за роз'ясненням до урядуючого Сенату, який не погоджується з виключенням таких шляхтичів з окладу і передає справу на височайший розгляд.⁽⁸⁾ Справа №3 1785 року присвячена розгляду питання про національні чини. Губернський маршал полковник Опанас Лобисевич доповідає гр. Румянцеву, що при доведенні шляхетства подані від ряду осіб універсали гетьмана Розумовського на їхнє ім'я на чин значкових товаришів. Від гетьманів видавалися універсали на ранги військових і бунчукових товаришів. Лобисевич стверджує, що такі чини є обер-офіцерськими, "бо на них Ваша світлість і Малоросійська Колегія давали патенти, які значать не що інше, як обер-офіцерський чин. Чи потрібно зрівнювати універсали на значкового товариша з іншими вказаними чинами, на які і пізніше патенти надавалися. (Легітимаційні) комісії сумніваються, чи потрібно інші чини порівнювати з такими універсалами і прохають Вашого вирішення".⁽⁹⁾

1784 року царат оголошує наказ, яким прагне назавжди поховати питання про українські чини. Приводом до цього послужило пожалування бунчукового товариша Томари колезьким радником. 22 грудня 1784 року було оголошено височайшу резолюцію на сенатську доповідь "Про ненагородження в майбутньому служилих українських (малоросійських) людей колишніми військовими чинами", якою наказано малоросійському генералу-губернаторові українських чинів надалі не давати.⁽¹⁰⁾ В умовах ліквідації форм українського національного життя царська дворянська грамота 1785 року була сприйнята неоднозначно, бо шляхетство більше піклувалося про місцеві проблеми. Відомі випадки спротиву височайшій грамоті - українські шляхтичі не бажали перетворюватися на російських дворян. Так, 27 серпня 1785 року Роменський міський магістрат повідомив Чернігівське помісне правління, що депутати магістрату місцеві купці Харитон Підгорний, Осип Лазаренко і Степан Тарновець відмовилися ви-

конати царські накази, зокрема про права міст. Їх допитано, хто підбурих порушити наказ “в справі державної ваги”. Під час розслідування виявилось, що за них склали рапорт військовий товариш Семен Гергель і колецький канцелярист Іван Богданкевич, які за свідченням роменського маршалка Андрія Полетики були місцевими шляхтичами. Сутність справи полягає в тому, що троє роменських купців склали заяву проти внесення різночинців (осіб нібито не визнаних у шляхетській гідності) до обивательської книги, а не як належить до шляхетської і висловилися проти внесення шляхтичів до окладу.⁽¹¹⁾

Шляхетські легітимаційні комісії при помісних шляхетських зібраннях розпочали працю 1784 року. Під час розбору документів про шляхетство виникло два запитання - про чини української служби і про осіб, які доводили шляхетство. Інтенсивний розбір шляхетства продовжувався в Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському помісництвах до 1790 року.⁽¹²⁾ Праця комісій була складною і жвавою, бо в Лівобережній Україні (Малоросії) були подані документи на шляхетство від 100 тисяч осіб, які по польському і гетьманському праву мали незаперечні права.⁽¹³⁾

Незважаючи на молодий вік київський губернський маршалок Василь Васильович Капніст користувався великою повагою шляхетства. Його донька Софія Скалон пригадувала: “Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і був готовий пожертвувати всім, що у нього було, для блага України (Малоросії). При найменшому пригніченні або несправедливості начальників він летів до Петербурга, кидав родину, робив борги (які завжди неофіційно сплачувалися його другом і братом Петром Васильовичем), де воював із відомими людьми і майже завжди повертався переможцем... В 23 роки його було обрано губернським маршалком у Києві, і він приймав Катерину другу під час її проїзду через Київ до Новоросійського краю. З переписки моїх батьків я бачу, що батько доволі довго залишався в Києві, а мати зі свекрухою і дітьми жила в Обухівці... Він брав живу участь у всіх питаннях, які стосувалися України (Малоросії) і нібито страждав разом із нею, близько приймаючи до серця потреби свого краю. Він майже завжди був сумним і в поганому настрої. Його заповітною мрією було відновлення колишнього благоденства і багатства України (Малоросії), оживлення народу, який ще пам'ятав волю”.⁽¹⁴⁾

Василя Капніста було обрано київським губернським маршалком 10 січня 1785 року. Наказ про проведення виборів у грудні оголосив помісник Ширков губернському маршалові Григорію Закревському, в 5 пункті якого сказано: “Деякі маршалки представили листи від шляхтичів, які через неможливість прибути залишаються в своїх маєтках, з повноваженнями на

вибори голосувати за них. Я довідався, що багато шляхтичів вже мають такі повноваження. В законах ніде не дозволено, щоб одна особа могла за багатьох класти бали. Щоб не виникло зловживань, рекомундую губернським і повітовим маршалкам спостерігати за цим і нікому не дозволяти, а якщо хтось наважиться - рапортувати мені”. Через ремонт шляхетського будинку гр. Румянцев наказує провести шляхетські вибори в Києво-Печерській лаврі. Для цього 5 січня архімандрит Зосима виділяє “в покоях архімандритських велику келію і зал, а якщо буде мало місця, то й інший невеличкий зал”. Шляхетські вибори проводить козелецький маршал надвірний радник Василь Митькевич, тимчасово виконуючий посаду губернського маршалка. Під його головуванням обрано миргородського маршалка поручика лейб-гвардії Василя Капніста новим губернським маршалом. У виборах беруть участь 238 шляхтичів. 13 січня Капніст надсилає Ширкову свій перший звіт “Іменну відомість про знову обраних в усіх повітах Київського помісництва зі шляхтичів маршалків, шляхетських засідателів совісного і верхнього земського судів”.⁽¹⁵⁾ Під час виборів було виключено зі списку групу шляхтичів, які не брали участі в голосуванні. Бунчуковий товариш Лукашевич оскаржує гр. Румянцеву таку несправедливість і надсилає копію своєї супліки сенаторові графу Кирилу Розумовському.⁽¹⁶⁾ Справа повертається для розгляду маршалка Василя Капніста і помісника генерала-поручика Семена Ширкова. 25 вересня Капніст запитує останнього, чи вносити до окладу різночинців і духовних осіб, які подали докази на шляхетство; в яку частину родовідної книги вносити бунчукових і військових товаришів і інші національні

чини, не урівняні з російськими. Ширков відповів, що відповідно до сенатських наказів духовних осіб і різночинців, які доводять шляхетство, потрібно вносити до окладу, а вказані українські чини “ближче підходять до третьої частини родовідної книги”.⁽¹⁷⁾ Рапорт Капніста про нестягнення державних податків зі шляхтичів, які під час останньої ревізії були помилково внесені до окладу, Київська казенна палата надсилає для розгляду урядуючого Сенату. Останній 21 вересня 1786 року у зв’язку із зазначеним рапортом розглядає справу хорольського шляхтича військового товариша Петра Устимовича і дивується: “З яких причин згадані прохачі й інші подібні до них особи під час ревізії самі себе записали в списках різночинцями, а не шляхтичами?”⁽¹⁸⁾

З ім’ям Капніста пов’язаний найвідоміший тогочасний шляхетський проект. За пропозицією київського шляхетства маршалок Василь Капніст розробляє “Проект, як може бути набране і утримане військо бажаючих козаків” („Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков”). На початку 1788 року записку було надіслано для розгляду урядуючого Сенату. Текст записки Капніста досі не знайдено, проте характер відгуків різних чиновників на неї дозволяє стверджувати про її гостропатріотичний характер. Очевидно, що Капніст звертався від імені українського шляхетства, посилаючись на положення дворянської грамоти, зокрема про право звернень місцевих шляхетських спільнот із громадських потреб, і прохав поновлення нещодавно зліквідованого полкового устрою і реєстрового козацького війська. Відомо, що записка потрапила до Катерини другої, яка передала її на розгляд графові Олександрю Безбородьку. Останній хоча і був обраний Національним Зібранням “нелегальним гетьманом”, проте при дворі займав помірковану позицію. У відповіді цариці Безбородько підтримав проект Капніста, але із застереженнями. “Треба дивитись, щоб це не мало вигляду давнішого гетьманства,- доповідав він. На його думку, козацьке військо потрібно поновити, але не відокремлювати від регулярної армії. Так само, Безбородько відкинув вибірність сотенних старшин. Насамкінець, капністів проект надіслано Потьомкіну, який вважав козацький набір корисним, бо “бути йому за зразком донських козаків”.⁽¹⁹⁾ Це був перший проект відновлення українського козацького війська, який офіційно розглядався російськими урядовцями. Вислідом цієї дискусії було обрання за згодою цариці 10 січня 1790 року Потьомкіна “великим гетьманом наших козацьких Катеринославських і Чорноморських військ”. Очевидно, що українське шляхетство було вкрай невдоволене зневагою до власного прохання, тому за намовою Новгород-Сіверського шляхетського гуртка і реко-

ментацією Андрія Гудовича 1791 року В.Капніст їде до Берліна до канцлера Герцберга із суплікою про пригнічення українських прав. Насамперед, завдяки міжнародній підтримці Безбородько підіймає питання про підтвердження дії Литовського статуту в Україні (Малоросії). 25 листопада 1794 року він пише фельдмаршалові Репніну: “Погоджуюся з думкою Вашої світлості, що в нових областях не тільки права, але навіть і гарні обряди мусять залишатися недоторканими... Педантично шукати одноманітності є такою самою химерою, як і передбачати рівність між людьми”.⁽²⁰⁾

1785 року обрано чернігівським губернським маршалком колезького асесора Андрія Андрійовича Полетику. Він повідомляє Румянцева-Задунайського, що його попередник прем’єр-майор склав родовідну книгу, але вона не переписана і не підписана ним і депутатами. На сесії чернігівського шляхетства розглядається питання про шляхетних землян або бояр. 28 січня Румянцев надсилає пояснення чернігівському шляхетству: “Про шляхетних землян або бояр, які мають від польських королів привілеї на різні надання (дачі), які зобов’язані як і інша колишня шляхта відбувати військову службу; про їхні безсумнівні докази вказано відповідно до 88 статті 6 і 9 відділів всевисочайшого проекту наступні пункти: 1) накази про пожалування земель або селищ, 2) накази або грамоти на жалування земель і вотчин, навіть якщо вони вибули з роду. Отже, вони мають право бути шляхтичами, тому і дворянами”.⁽²¹⁾

При маршальстві Опанаса Лобисевича відбулася затримка діяльності Новгород-Сіверської шляхетської комісії. 10 червня 1786 року гр.Румянцев-Задунайський про це пише місцевому помісному правлінню: “Шляхетство цієї губернії і пан губернський маршал полковник Лобисевич переконають мене, що призначені до Комісії з розбору шляхетства депутати від повітів зайняті своїми посадами і тому не з’являються в комісії. В губернське місто також не приїжджають деякі маршалки, які не присилають і депутатів від повітів. Шляхтичі, обрані депутатами, не могли призначатися на інші посади. Призначати депутатами було потрібно з вільних шляхтичів”.⁽²²⁾ 20 січня 1787 року Новгород-Сіверське помісне правління в особі надвірного радника Федора Дублянського вказує Лобисевичу, що шляхетська легітимаційна комісія так і не розпочала своєї ді-

Іван Андрійович
Горленко, чернігівський
губернський маршалок
1782-1785 років.

яльності.⁽²³⁾ Очевидна опозиційність новгород-сіверського шляхетства пояснюється діяльністю в місті тіньового шляхетського кабінету, про якою зустрічаються відомості серед тогочасних актових паперів як про **Новгород-Сіверський “шляхетський гурток.”** В його діяльності беруть участь найповажніші шляхтичі з усієї Лівобережної України. Історик О. Оглоблин так характеризує погляди одного з провідників шляхетського руху: “Основна думка Калинського - ідея споконвічності української шляхетської верстви і щільно пов’язана з нею ідея вищості українського шляхетства над російським дворянством. В цьому Калинський - безперечний учень і послідовник Новгород-Сіверського гуртка 1780-1790-х років, а зокрема Г. Полетики з його дуже високою думкою про походження і права українського шляхетства”.⁽²⁴⁾

Утиски шляхетських легітимаційних комісій розпочалися 1790 року, з часу коли калузький і тульський генерал-губернатор Кречетніков почав правити посаду в трьох українських помісництвах. Він наказує подати відомості про всіх шляхтичів, які були записані в родовідній книзі, але перебували в окладі. Такі відомості було неможливо скласти легітимаційним комісіям, бо така документація не велася. Коли повітові маршалки надіслали Кречетнікову документи, останній самодурно визнав їх сфальсифікованими і скасував рішення шляхетських комісій. Він доповів Сенату, що в трьох українських помісництвах вже введено до родовідних книг 22702 шляхтичі, але оскільки чини колишньої української служби не дають права на шляхетство, то він визнає такі дії неправомірними. 18 грудня 1791 року урядуючий Сенат скасовує діяльність легітимаційних комісій, а отже заперечується гідність і права українського шляхетства. Наказано провести повторний розбір шляхетства. Після завершення такої праці Чернігівська легітимаційна комісія подає документи на 2616 осіб. У Київській губернії визнається в шляхетській гідності 1240 родин або 6254 особи.⁽²⁵⁾ Наслідком цього сенатського рішення була втрата 15% українського шляхетства незаперечних прав. Серед зневажених було багато старшинських родів.

Питання про внесених до окладу шляхтичів найбільше турбує маршалків шляхетства. Київський губернський маршалок Іван Іваненко доповідає Кречетнікову, що серед внесених до окладу шляхтичів є діти осіб, які перебувають в обер-офіцерських і інших чинах.⁽²⁶⁾ Чернігівський губернський маршалок Семен Прокопович Масюков повідомляє Кречетнікову, що “зараз неможливо скласти відомості про осіб, які не перебувають у подушному окладі”, тому вони внесені до загальних шляхетських списків.⁽²⁷⁾ 3 грудня 1790 року Кречетніков вимагає від київського і чернігівського маршалів надіслати відомості “про осіб, які в губернії нещодавно відповідно до наданих доказів увійшли до

шляхетського стану з людей різного стану і особливо з осіб, які перебувають у подушному окладі”. Він прохає “вибірково вказати з новітніх шляхтичів докази трьох різних родів на шляхетську гідність.”⁽²⁸⁾ У внутрішньому житті маршалки не вельми педантично дотримуються новітніх постанов, а користуються давніми звичками. Чернігівський губернський маршалок Семен Масюков 31 серпня 1790 року пише ніжинському маршалкові Андрію Шаулі: “Я довідався, що пани повітові маршалки не тільки відмовляються вносити до списків осіб, які доводять шляхетство, але і тих, що довели. Вважаю своїм обов’язком вказати всім без винятку панам повітовим маршалкам вносити осіб, які в повіті володіють нерухомим маєтком і довели шляхетство або збираються доводити його в майбутньому, за їхніми вимогами не відмовляти представляти документи до шляхетських комісій у виконання височайшої грамоти”.⁽²⁹⁾ Проте, накази губернських канцелярій стверджують інше. 3 червня 1791 року Конотопська нижня розправа розглядає наказ Новгород-Сіверської верхньої розправи за 26 травня і записує в журналі: “В наказі сказано, що особи, які перебувають у подушному або іншому окладах з тих, хто доводить або довели власне походження від шляхетних предків, проте не отримали грамот на шляхетську гідність, не можуть користуватися шляхетським правом. Їх мусять судити відповідно до прав стану, в якому вони зараз на час здійснення злочину перебувають, а не в майбутньому, коли їхнє становище може змінитися”.⁽³⁰⁾ В квітні 1791 року чернігівський губернський маршал надвірний радник Василь Тарновський запитує Кречетнікова, “чи мушу я затримати видавати грамоти родам, які з подушного окладу увійшли до шляхетської родовідної книги відповідно до вирішених моїм попередником справ за їхніми доказами ще до прийняття височайшого наказу про виключення їх з цього окладу”. Невдовзі, 21 жовтня 1791 року Тарновський пише Кречетнікову: “Ви зауважили, що особа, яка доводить або довела своє походження від шляхетних предків і перебуває в подушному або інших окладах, до височайшого наказу не може бути виключеною з окладу або бути звільненою від сплати податків. Виходить, що зараз такі особи мають рівні обов’язки з іншими поселянами і не можуть користуватися всемілостиво дарованим шляхетським правом, бо неможливо разом із землеробами одночасно бути обкладеними податками і бути шляхтичем вільним від податків, що перечить закону і здоровому глузду.”⁽³¹⁾ Чернігівське шляхетське депутатське зібрання розглядає пропозицію Кречетнікова про невиключення до височайшого наказу осіб з подушного окладу, хоча легітимаційні комісії і підтвердили їхнє шляхетство. Губернський маршал подає зібранню записку, в якій каже про безглуздість наказу, але пропонує

“грамот таким особам не видавати”. Але шляхетське зібрання вирішує все-таки видавати грамоти всім особам, визнаним у шляхетській гідності. 21 жовтня 1791 року чернігівський губернський маршал разом із депутатами шляхетства повідомили Кречетнікову, що відповідно до законів про отримання шляхетської гідності найпершим доказом є патенти на чини, тому “несправедливо позбавити таких і схожих осіб права отримувати узаконені грамоти про шляхетську гідність”, незалежно від внесення до окладу.⁽³²⁾ Такої самої думки дотримується новгород-сіверський губернський маршалок Іскрицький. Він каже Кречетнікову, що під час ревізії багато шляхтичів були помилково внесені до окладу. Це помилка нижніх земських судів, які під час проведення ревізії 1782 року, провели відповідно до височайшого наказу, уникали розгляду питання про шляхетську гідність і підмінювали його на володіння обер-офіцерськими чинами. Тому багато шляхтичів, у чиїх родах гідність передавалася з покоління в покоління, були визнані різночинцями.⁽³³⁾ Отримавши повідомлення Кречетніков 12 серпня 1791 року рапортує урядуючому Сенату, що в Чернігівській шляхетській комісії немає жодних відомостей про осіб, внесених до окладу; що Київське шляхетське депутатське зібрання надіслало до Сенату родовідну книгу, в якій вказало всіх шляхтичів без поділу на внесених і невнесених до окладу; що Новгород-Сіверська шляхетська комісія провела надзвичайно копітку працю, поіменно визначила всіх осіб, внесених до окладу, але шляхетське зібрання забарилося і не представило копії родовідної книги, тому невідомо, хто є ким.⁽³⁴⁾ 18 грудня 1791 року урядуючий Сенат зобов’язує помісні правління зібрати докладні відомості про шляхтичів, які перебувають в окладі.⁽³⁵⁾

Незважаючи на сенатські постанови і грізні вимоги Кречетнікова легітиміційні комісії не можуть вирішити питання про внесених до окладу шляхтичів.⁽³⁶⁾ 22 березня 1792 року новгород-сіверський губернський маршалок Григорій Іскрицький пише Кречетнікову, що “особи, які перебувають у подушному й інших окладах, з’являються в Новгород-Сіверське шляхетське зібрання... і доводять своє шляхетне походження від предків, які продовжують шляхетну службу в українських (малоросійських) чинах і володіють шляхетськими маєтками, на які вони мали старовинні документи на володіння, про службу і чини, універсали й інші письмові докази на ім’я предків, але нещодавно під час пожежі вони всі згоріли”. Іскрицький переконує Кречетнікова, що потрібно неодмінно вірити свідоцтвам 12 шляхтичів про гідність будь-якого роду і визнавати їх доказом шляхетства за умови, “чи знають особи, які дають свідчення, що таке шляхетні життя, служба і стан.” На-

ступного дня він повідомляє Кречетнікова, що шляхтичі, які перебувають в окладах, взагалі не з’являються до легітиміційної комісії.⁽³⁷⁾ 12 січня 1792 року чернігівський губернський маршал Тарновський повідомляє Кречетнікова, що вже ознайомився із сенатським наказом про проведення розбору шляхетства відповідно до правил дворянської грамоти, “щоб жодна людина, яка не має достатніх доказів, не увійшла до лав поважного шляхетства”, проте під час виконання наказу “зустрічаються труднощі і навіть неможливість, бо протягом дев’яти років мої попередники... не залишили ніяких документів, які б вказували, який саме рід перебуває в подушному окладі і в якій кількості душ”.⁽³⁸⁾

Переслідування і невизначеність української шляхетської спільноти викликали низку судових процесів, інспірованих як самими шляхтичами, так і царською адміністрацією. Одну з таких справ розглядає Чернігівське помісне правління “Відповідно до пропозиції Його високоповажності М. М. Кречетнікова за скаргою поручника Андрія Самохвала на маршалка Лохвицького повіту Слюза, бо він обрав шляхетськими засідателями місцевого нижнього земського суду корнета Осипа Борисенка, який не володіє маєтком і не служив в обер-офіцерському чині, а його Самохвала усунув”.⁽³⁹⁾

Зрушення в діяльності шляхетських легітиміційних комісій відбувається 1794 року, коли заперечено їхню попередню діяльність. 20 березня Київське шляхетське депутатське зібрання присвячує сесійне засідання цьому питанню. В шляхетському протоколі записано, що питання про шляхтичів, внесених до окладу, “зібрання розглядає з 18 вересня 1794 року і триває до цього часу... Докази і пояснення шляхтичів, які перебувають в окладах, доповнюються, а їхні справи вирішуються. У виконання наказу урядуючого Сенату зараз комісія зобов’язана скласти відомість про осіб, які довели шляхетство, але номінально ще перебувають в окладах. Таку відомість комісія мусить представити урядуючому Сенату, а тому пересилає до помісного правління. Також комісія мусить прискорити виготовлення родовідної книги”.⁽⁴⁰⁾

Спільна боротьба проти царату зближує українське і прибалтійське шляхетство. Маємо цікаве підтвердження цьому: На початку царювання Павла було змінено закони Катерини щодо Ліфляндії й Естляндії - відновлено присутні місця, “які відповідно до місцевих прав і привілеїв існували до 1783 року.” (№17584) Ліфляндські й естляндські німецькі шляхтичі вбачали в цьому заслугу Безбородька. “Ландрати, ландмаршал і все лицарство і земство герцогства Ліфляндського” висловлюють Безбородьку особливу повагу, обирають його “до корпусу ліфляндського шляхетства” і передають йому грамоту

на шляхетство від 20 квітня 1797 року, щоб “Безбородько і всі його законні нащадки могли користуватися всіма прерогативами, вольностями, правами і звичками ліфляндського шляхетства”. Шляхетство сподівалося, “що граф Безбородько прийме грамоту як знак відданості і високої поваги ліфляндського лицарства і земства”.⁽⁴¹⁾

Найпершою турботою українського шляхетства кінця XVIII ст. було виборювання порушених українських прав у краї, від’єданому до Новоросійської губернії. Адміністративним органом управління була Новоросійська канцелярія, яка спочатку перебувала в Полтаві, а з 1784 року була переведена до Кременчука.⁽⁴²⁾ Утворена Новоросійська губернія охоплювала землі колишньої Запорозької Січі, Полтавського і частково Миргородського полків. Царат ліквідує в цьому краї дію Литовського статуту і припиняє діяльність шляхетських зібрань. Виступи населення за відновлення українського права були настільки численними, що невдовзі на території колишніх Полтавського і Миргородського полків відновлено силу Литовського статуту. Аби вгамувати бажання українців подавати супліки до різних канцелярій 13 серпня 1776 року прийнято за №14363 сенатський наказ “Про недопущення до Сенату повірених в українських (малоросійських) справах, які не мають шляхетської власності”.⁽⁴³⁾ 1780 року в Полтаві ініційовано проведення з’їзду полтавського, миргородського і кременчуцького шляхетства. З’їзд подає супліки про порушення прав українського шляхетства у від’єданому краї до Новоросійської канцелярії, Малоросійської колегії і урядуючого Сенату. За цими позовами урядуючий Сенат 1786 року розглядає справу “Про суму для списування українських (малоросійських) прав для Катеринославського помісництва”. Виявилося, що катеринославський помісник кн.Потьомкін достеменно не знає, відповідно до яких українських (малоросійських) прав працюють присутні місця Полтавського повіту. 27 липня в Сенаті заслухано доповідь Ананьєвського. 28 липня 1786 року князь А.Вяземський оголошує Сенату, що цариця ознайомила із сенатськими слуханнями і наказала виділити 300 рублів для переписування українських (малоросійських) прав для Катеринославського помісництва.⁽⁴⁴⁾

Полтавське шляхетство так і не отримало відповіді на свою супліку. З початком турбаївського повстання розкозачених селян українське шляхетство виразно стає на бік повстанців. Зі справи Київського губернського правління “Про заколот в селі Турбаях Говтвянського повіту” 1789 року бачимо, що причиною повстання було порушення українського права і нехтування становими правами шляхетства і козацтва. “Турбаївські мешканці оголосили,- сказано в справі,- що всі вони повинні залишитися в козацькому

званні, і галасливо заявили, що вони від свого наміру не відмовляться, навіть якщо всі до жодного загинуть або будуть відправлені на заслання. “Ну, якщо тільки всім царством придуть нас брати!”- галасливо казали турбаївці.” Ватажок повстанців полковий канцелярист Осип Коробка в самопроголошеній поліції оголосив радникові Київського губернського правління Корбе, “що він шляхетського звання, а потім сказав, що він шляхетської гідності не має, а народився в козацькому званні”.⁽⁴⁵⁾ Під час повстання поширено інформацію, нібито київський губернський маршал Василь Капніст сприяє повсталим козакам. Прецедентом був надзвичайно здивований Федір Базилевський, чия родина постраждала під час заворушень. 14 вересня 1789 року він пише київському губернському маршалкові: “Я не можу повірити цьому, цілковито знаючи доброту душі Вашої і гарне до всіх нас ставлення...Пробачте мене, милостивий пане мій, що через згаданий розбій я турбую Вас вже втретє. Окрім невинної образи я чутливо сприймаю оббріхування Вас. Тішимося надією, і не дарма, що той, хто використав Ваше ім’я для заповідання зла, буде зразково покараним так само, як і заколотники в селах, куплених моїми вбитими братами”.⁽⁴⁶⁾

Протистояння царських адміністрацій зі шляхетськими зібраннями призводить до ряду збройних сутичок. Наприклад, 19 січня 1794 року кобеляцькі шляхтичі звертаються до градизького маршалка Микити Козельського із суплікою про недобророзумне ставлення царської адміністрації і про нацьковування нею поселян.⁽⁴⁷⁾ Наступник Козельського секунд-майор Бузановський 1796 року повідомляє катеринославського губернського маршалка, що отримав низку скарг від шляхтичів Градизького повіту про свавілля сільських начальників. Катеринославський губернський маршалок доповів помісному правлінню, що нерідко сільські начальники “відверто зазіхають на шляхетську гідність”, ув’язнюють шляхтичів і навіть одягають у кайдани, що, на його думку, є “відвертим злочином”.⁽⁴⁸⁾

Шляхетські зібрання в Україні обговорюють питання про Турбаївське повстання. За прикладом турбаївських козаків шляхтичі на місцях підіймають питання про нове адміністративне розмежування земель. 20 березня 1792 року Київське шляхетське депутатське зібрання “заслухало повідомлення Комісії зі складання шляхетської родовідної книги Катеринославського помісництва. Комісія повідомила, що багато людей Градизького і Говтвянського повітів, землі яких при розмежуванні відійшли до Катеринославської губернії, і які вже довели шляхетство в Київському помісництві, надали свідоцтва про свою гідність до комісії. Їм було

видано зі шляхетського зібрання губернії свідоцтва для внесення родів до родовідної книги тієї губернії. Але оскільки в свідоцтвах не зазначено, в яку саме частину родовідної книги були внесені роди, тому комісія не може їх задовільнити і вимагає від місцевої шляхетської комісії всі наявні документи про шляхетство осіб Градизького і Говтвянського повітів, що належить відіслати до комісії для розгляду їхньої сутності і тривалості перебування в шляхетському стані та для опису”.⁽⁴⁹⁾ Губернський маршал Степан Тарновський і вказані депутати погоджуються надіслати вказані документи до Катеринославської шляхетської комісії. Остання 17 червня 1793 року доручає перевезення цих документів губернському реєстраторові Гнату Гладкому.⁽⁵⁰⁾ 28 вересня 1796 року миргородський маршалок Іван Чарниш звертається із запискою до київського губернського маршалка Мусія Іваненка. Він висловлює стурбованість місцевого шляхетства з приводу передання з Київської шляхетської комісії шляхетських справ до Катеринославської і про виключення шляхтичів Миргородського і Хорольського повітів зі шляхетської родовідної книги Київського помісництва у зв'язку з адміністративним розмежуванням земель. Він прохає скасувати попереднє рішення, бо “і в майбутньому в губерніях можуть бути зміни... Виникає запитання, невже з родовідних книг будуть виписувати шляхтичів переданих повітів і через це будуть знищувати всі справи і видані грамоти, відповідно до яких шляхетські комісії і повітові маршали надавали свідоцтва шляхтичам і їхнім дітям”.⁽⁵¹⁾ Після тривалого обговорення 1 травня 1797 року Комісія Київського шляхетського зібрання звертається до Малоросійського губернського правління, “щоб воно підтвердило наказ усім повітовим маршалкам, які були до цього в Київській губернії, а серед них Миргородському і Хорольському, шляхетські справи яких вирішено залишити тут”.

Тривала боротьба українського шляхетства завершилася хоча і незначною, але перемогою. 30 листопада 1796 року було прийнято іменний наказ урядуючому Сенату “Про відновлення в Україні (Малоросії) правління і судівництва відповідно до місцевих прав і колишніх обрядів”.⁽⁵²⁾ Наказ викликав невимовну радість мешканців і шляхетства колишніх Полтавського і Миргородського полків. З цієї нагоди Градизький повітовий суд надсилає “Повістку поважному шляхетству, яке має власні маєтності в Градизькому повіті”.⁽⁵³⁾ Відповідно до царського наказу утворювалася єдина Малоросійська губернія, юрисдикція якої поширювалася і на вказані території, поновлювався Генеральний суд із виборними шляхетськими засідателями і суддями. 6 лютого оголошено два іменні накази урядуючому Сенату “Про вибір шляхетством у малоросійських губерніях кандидатів для головних

і генеральних судів і про представлення про них відомостей до Сенату для височайшого затвердження” і “Про вибір маршалків і повітових хоружих у губерніях малоросійських і приєднаних від Польщі”.

Успіхи українського шляхетства у внутрішньому житті викликали царську немилість до дворянського стану в цілому в імперії. Павло перший посилив владу губернаторів, скасував дарчі грамоти дворянству і містам, позбавив дворянські зібрання права подання петицій про власні потреби і відновив тілесні покарання для дворян за судовими вироками.

Зазначимо, що описуваний період кінця XVIII - початку XIX ст. несправедливо кваліфікується рядом науковців як період набуття козацькою старшиною прав російського дворянства. Ця сфальсифікована протинаукова теза спростовується історією - козацька старшина володіла шляхетською честю і правом парламентарної діяльності на 250-300 років раніше, ніж дворянські права отримали російські поміщики.

Документи.

Лист чернігівського губернатора генерала-поручика Андрія Милорадовича Григорію Полетиці від 13 квітня 1781 року.

Милостивий пане мій Григорію Андрійовичу! Ваша вимога виконана. Брата Вашого і мого щирого приятеля Григорія Івановича призначено усіма чинами, вказаними в записці. Якщо Вам не важко покірливо прошу мені повідомити, яку постанову прийняло в Глухові найповажніше шляхетство і по секрету розкажіть про першого з них, який з Вами примирився, автора Вашого привітання. Будьте певні, я зловживати не буду. Перебуваючий з неодмінною старанністю і найглибшою повагою, Ваш, милостивого пана мого, всепокірливий слуга Андрій Милорадович.

Р. S. Цього подавача пана Хорошкевича надіслано в якійсь справі до Глухова. Це вірна мені людина, можете мені через нього щиро мені писати, бо у нас ніяких секретів немає. Тримайтеся моїх порад - не передавайте шаленим мечам. Ваше прізвище, маєток, немолоді роки хай слугують пом'якшенням патріотичної гарячності, яка іноді недоречна. Не думайте, що в Глухові міркують так само, як і Ви. Не всьому вірте, що може спокусити. Давайте полишимо справи, які надсилає нам доля. Розірвіть цей лист, який нічого не значить.

Вишеньки. 13 квітня 1781 року.⁽⁵⁴⁾

Примітки. Бунчуковий товариш Іван Хорошкевич працював секретарем Приказу громадського притулку Чернігівського помісництва.

Рапорт виконуючого посаду коропського маршалка Степана Кулаковського новгород-сіверському губернському маршалкові Івану Міклашевському від 30 травня 1784 року.

Високошляхетному і поважному пану губернському маршалкові шляхетства Новгород-Сіверського помісництва Івану Андрійовичу Міклашевському.

Від виконуючого в Коропському повіті маршалську посаду поручика Кулаковського.

Рапорт.

В наказі Новгород-Сіверського правління Її імператорської величності, 26 березня повідомленого казенною палатою на ім'я пана маршалка Коропського повіту Маркевича, вказано провести розбір (справи) “Про значкових товаришів, губернських і повітових колезьких канцеляристів, сотенних старшин - отаманів, осавулів і хоружих - і схожі чини, відставні і що перебувають на службі, кого з них не визнавати в шляхетській гідності”. В наказі, між іншим, вказано, що помісне правління доручило Вашій високоповажності і повітовим маршалкам дослідити питання приналежності цих і інших чинів (ступенів) до шляхетства, хто в якому стані мусить перебувати. Разом з наказом надсилаю Вашій високоповажності для розбору списки різночинців Коропського повіту з тих, хто за вимогою нарочних не опирався давати такі відомості, а також додаю реєстр відсутніх.

Виконуючий маршальську посаду поручик Степан Кулаковський.

30 травня 1784 року. №73.⁽⁵⁵⁾

Примітки. Про підкоморія маршалка Маркевича сказано в листі з Диканьки Віктора Павловича Кочубея Михайлу Павловичу Миклашевському від 6 травня 1800 року: “Нещасливий (бедный) Іван Андрійович Маркевич втратив свою дружину і прохає мене, щоб я переконав Вас звільнити його від виконання покладеної на нього маршальської посади. Він так нічого не бажає, як залишитися в спокої. Ви виявите йому велику милість, якщо погодитесь на це, що зробити тим легше, бо здавнини в Малоросії є велика кількість бажаючих зайняти будь-які посади - поважні, некрасиві, заурадлині та інші.”⁽⁵⁶⁾

Рапорт київського губернського маршалка Івана Іваненка царському поміснику Михайлу Кречетнікову 1790 року.

Виконую наказ Вашої високоповажності від 27 листопада, який я отримав 3 грудня. Повітові маршалки надіслали мені облікові відомості про осіб, які перебували в подушному і інших окладах і довели поданими доказами шляхетство, з показанням, в якому званні вони раніше перебували, яким окладом обкладені і в скількох душах чоловічої статі перебувають за останньою ревізією 1782 року. Надсилаю відомості Вашій високоповажності, зауважуючи: 1) Оскільки повітові маршалки надіслали мені довідки не про всіх шляхтичів, які перебувають в окладах. Після отримання остаточних відомостей я не полишу представити їх Вашій високоповажності. 2) Діти багатьох вказаних в відомості шляхтичів і козаків перебувають в обер-офіцерських і інших чинах. Таких осіб було незручно показувати в графі між чиновниками, бо як батьків так і дітей чоловічої статі позначено в довідках повітових маршалів списком разом з іншими. Маю честь доповісти Вашій високоповажності, що шляхтичі доводять власну гідність за допомогою наступних документів: 1) височайшими грамотами і привілеями польських королів, відповідно до яких їхнім предкам даровані і затверджені різні маєтності; 2) універсалами колишніх малоросійських гетьманів, полковників і Генеральної військової канцелярії, якими були даровані їхнім предкам маєткі і надані чини; 3) виписками з документів різних присутніх місць і свідоцтвами польських шляхтичів, що їхні предки були польськими шляхтичами; 4) патентами і абшитами на штаб-офіцерські і обер-офіцерські чини; 5) різними документами, в яких їхні предки показані чиновниками — малоросійськими полковниками, полковими старшинами, сотниками, військовими товаришами і армійськими обер-офіцерами. В доповнення до таких документів вони додають свідоцтва поважних шляхтичів, які посвідчують, що вказані в тих документах

чиновники точно є їхніми предками. Нарешті, 6) свідоцтвами поважних шляхтичів, що предки одних були такими самими чиновниками, а інших вели шляхетне життя і службу схожу з шляхетською назвою.

Губернський маршалок шляхетства Іван Іваненко.⁽⁵⁷⁾

Представлення новгород-сіверського губернського маршалка Григорія Іскрицького царському поміснику Михайлу Кречетнікову від 21 жовтня 1791 року.

Для прийняття однотипного рішення я мав честь отримати копії наказів Вашої високоповажності чернігівському губернському маршалку шляхетства від 11 і 29 квітня. В наказі Вашої високоповажності місцевому помісному правлінню від 30 березня, копію якого надіслано і мені, про видання грамот особам, які довели своє шляхетство, але перебувають в подушному або інших окладах. Стверджуєте, оскільки до височайшого наказу такі особи не можуть бути виключеними з окладу і відповідно до обов'язків свого стану зобов'язані сплачувати податки і нести наряди по службі, тому Ваша високоповажність передала питання для розгляду згаданого маршалка шляхетства для прийняття рішення про надання до вказаного часу таким особам (родам) грамот про шляхетську гідність, яке б відповідало законній постанові і їхньому сучасному стану. Ваша високість каже, що надання грамот за бажанням таких осіб було б зайвим. Разом з повітовими депутатами шляхетства виконуючи зауваження Вашої високоповажності я знайшов необхідним доповісти наступне: 1) Немалу кількість визнаних шляхтичами осіб відповідно до їхнього сучасного козацького стану або чинів нижніх старшинських судів було записано під час ревізії, а значить і внесено до подушного окладу. Проте, вказані особи довели своє походження від шляхетних предків, коли представили докази, які за змістом височайше дарованої Її імператорською величністю грамоти неможливо було спростувати або не прийняти. Є багато шляхтичів, записаних під час ревізії і внесених до окладу, які ніколи не вилучалися зі шляхетського стану, зі списків. Такі особи, їхні предки і весь їхній рід до цього часу володіли і зараз володіють шляхетською гідністю відповідно до давніх височайших грамот і гетьманських універсалів, вони спадково володіють шляхетськими маєтками і селянами. Під час останньої ревізії вони були помилково внесені до окладу, правду кажучи через помилку нижніх земських судів. 1782 року під час складання ревізійних казок про селян і козаків нижні земські суди отримали наказ помісного правління про зібрання казок від різночинців з родинами, які тоді не перебували в обер-офіцерських чинах - від значкових товаришів, сотенних старшин, військових і полкових канцеляристів. Виконуючи наказ нижні земські чини зібрані вказані казки від всіх осіб, які тоді перебували в нижніх чинах, оминаючи питання про їхнє шляхетне походження. Такі особи вірогідно не знали про сутність казок і не сперечаючись надали їх. Відповідно до цих казок вони були внесені до окладу разом зі своїми селянами з тою тільки різницею, що їхні селяни були в семигривенному, а вони в сорокаалтинному. Сумніваюся, що Наказ Вашої високоповажності від .. квітня 1791 року особливо в його 2 пункті може поширювати свою дію і на таких шляхтичів. Відповідно до обов'язків моєї посади мушу передати на розгляд Вашої високоповажності наступні питання: Шляхтичі, які не припиняли користуватися шляхетською гідністю і становими привілеями, не виписувалися зі шляхетських списків і були підтверджені комісією в шляхетстві, чи можуть такі особи бути позбавлені права користуватися дарованими височайшою дворянською грамотою привілеями, а отже і бути судимими разом з поселянами або своїми селянами тільки тому, що були випадково записані до окладу через внесення до ревізійних

казок? Ваша високоповажність пропонує до розбору комісії і включення таких осіб утримуватися визнавати їхнє шляхетське право, якщо вони ще не користувалися ним і перебувають в окладі. Не потрібно позбавляти шляхетського права осіб, які вже користувалися ним, бо їм відповідно до точного розуміння височайшої дворянської грамоти неможливо не видавати грамоти, що і зроблено для багатьох осіб, які внесли потрібну суму до шляхетської скарбниці. 2) Разом з цим доповідаю Вашій високоповажності про осіб, які до розбору комісією їхніх справ деякий час не користувалися шляхетським правом і зараз перебувають в окладі. До цього часу комісія з розбору шляхетства керувалася 85 статтею височайшої жалуваної грамоти і більше ніякими іншими законами. Саме тому після отримання від цих осіб неспростованих доказів комісія не тільки заготовила в великій кількості надруковані і підписані грамоти, але вже і видала немалу кількість їх. Грамоти видавалися особам, які виконали 86 статтю височайшої грамоти і за наказом шляхетського зібрання внесли суму до шляхетської скарбниці. Якщо відповідно до наказу Вашої високоповажності ряд шляхтичів, які вже отримали грамоти від комісії, будуть позбавлені шляхетського права, а інші, які відповідно до наказу шляхетського зібрання внесли суму до скарбниці, не отримають виконаних за їхній рахунок грамот, чи не образить це їх за понесені збитки? 3) Нарешті, про питання чернігівського губернського маршалка. Кому необхідно підписувати родовідну книгу, складену відповідно до 89 статті всемілостиво дарованої дворянської грамоти, йому або його попереднику, якщо вона до сьогоднішнього дня не прочитана шляхетству? Ваша високоповажність заявили, що згадану книгу мусять підписати його попередник з депутатами минулого трьохріччя, бо вони розглядали докази на шляхетську гідність, про що вели записи в книзі, вони вирішували справи, а тому і протоколи мусять бути підписані ними. По довідці виявилось, що в тутешній губернії бувши маршали шляхетства разом із повітовими шляхетськими депутатами підписали тільки протоколи вирішених справ, а родовідні шляхетські книги ніхто з них не підписував. З них бувший в першому трьохріччі губернський маршалок надвірний радник Іван Міклашевський і ряд повітових шляхетських депутатів волею Божею вже померли. З огляду на ці обставини чекаю від Вашої високоповажності рішучого наказу.

Губернський маршалок шляхетства надвірний радник Григорій Іскрицький.

21 жовтня 1791 року. Новгород-Сіверський. № 117.⁽⁵⁸⁾

Записка миргородського маршалка Івана Чарниша київському губернському маршалкові Мусію Іваненку від 28 вересня 1796 року.

Милостивий пане, Мусію Михайловичу.

Шляхетський архіваріус Миргородського повіту з Київської шляхетської комісії пан корнет Ячний з нагоди переїзду з Києва до Катеринославської шляхетської комісії мав зустріч зі мною. Він мені повідомив, що Київська шляхетська комісія ухвалила відправити всі справи, які розглядалися в комісії про докази шляхтичів Миргородського і Хорольського повітів як вирішені, так і невирішені, а також про шляхтичів, які перебувають і не перебувають в подушному і іншому окладах, до Катеринославської шляхетської комісії, а отже всіх шляхтичів, які довели шляхетство, були внесені до родовідної книги і отримали грамоти, виключити з родовідної книги.

Таке рішення вся місцева шляхетська спільнота сприймає як найгіршу образу, бо немає ніякого резону виключати шляхтичів з родовідної книги Київської губернії, які меш-

кають в Миргородському і Хорольському повітах, справи яких були вирішені ще до передання за височайшою волею цих повітів до Катеринославської губернії, їхні роди внесені до родовідної книги і видані грамоти, в яких точно сказано, що вони і їхні роди відповідно до законних доказів внесені до родовідної шляхетської книги Київської губернії. Але слідує наказ урядуючого Сенату знову вчинити розбір особам, які перебувають в окладах. Тому було слід ці справи тільки відіслати до Катеринославської шляхетської комісії, тільки ті, які були невирішеними до передання повітів до нової губернії. Проте зараз відповідно до висновків Київської шляхетської комісії само собою розуміється, що всі шляхтичі, які на протязі останніх п'ятнадцяти років отримали рішення і грамоти, будуть мати тяганину і марні грошові витрати, бо в Катеринославській губернії будуть змушеними знову з'являтися особисто, або посилати довірених осіб за новими грамотами, якими вже володіють.

Поміркуйте самі, милостивий пане, що кожна численна спільнота, яка розділена на окремі одиниці, може потерпати від неспокою і руйнування. Відповідно до порядку з початку розбору належить утворити родовідну книгу для внесення родів. До неї внесені всі роди Миргородського і Хорольського повітів, які вирішено передати до Катеринославської губернії. Зараз немає найменшого резону виключати їх і переробляти родовідну книгу. В цій справі потрібно було лише надіслати про них списки з указанням, кого внесено і в яку родовідну шляхетську книгу Київської губернії і пояснити, хто в яких окладах перебував. Отже, не потрібно відправляти вирішені справи, бо одне рішення не мусить замінюватися таким самим іншим.

З цією нещасливою нашою образою звертаємося до Вас, милостивий пане, і найпереконливіше всепіддано від всієї спільноти прохаємо Вас і панів депутатів призупинити своє рішення і не виключати шляхтичів з родовідної книги Київського помісництва, чії справи вже вирішені до часу передання повітів до Катеринославської губернії, а залишити попереднє рішення Київської шляхетської комісії і видані грамоти в дійсній силі, бо і Чернігівська шляхетська комісія не виключила зі шляхетської книги осіб, чії справи були вирішені і видані грамоти, землі яких відійшли до інших губерній. Щоб в цій справі подекуди не виникало сумніву, що до Київської родовідної книги будуть внесені шляхетські роди приєднаних від Польщі повітів, разом з якими будуть перебувати і шляхтичі Миргородського і Хорольського повітів, які передані до Катеринославської губернії - тому в кінці книги належить пояснити, з якої нагоди це сталося, бо в майбутньому в губерніях можуть бути зміни і відповідно до височайшої волі повіти або окремі села передаватимуться з одної губернії до іншої. Виникає запитання, невже кожного разу з родовідних книг будуть виписувати шляхтичів переданих повітів, знищуватимуть всі справи і видані грамоти, відповідно до яких багатьом шляхтичам і їхнім дітям вже виписані свідоцтва шляхетської комісії і повітових маршалків. Такі особи вже прийняті на військову службу і дослужилися до різних посад, які обов'язково вказували, що були внесені до шляхетської родовідної книги Київського помісництва і отримали грамоти. При виключенні з книг такі документи будуть підтверджуватися з надзвичайними ускладненнями. Всепокірливо прохаємо зрозуміти обставини проблеми і виключенням не завдавати нам багатьох зайвих турбот і зубожіння. В протилежному випадку вся наша спільнота завжди будемо жалкувати за відчутно і виразно нанесену нам образу. Сподіваюся, що Ви, милостивий пане, з повагою поставитеся до вказаних резонів і не відмовите задовільнити наше прохання, (відчуваючи обов'язок) нашої справедливої довіри в обранні Вас головою спільноти...⁽⁵⁹⁾

**Повідомлення Градизького повітового суду
“Повістка поважному шляхетству, яке має власні
маєтності в Градизькому повіті” від 22 березня
1797 року.**

Височайшими іменними Його імператорської величності наказами всемілостиво вказано, першим від 30 листопада 1796 року: “В Малій Росії відповідно до прав і колишніх обрядів поновити правління і судівництво, яке раніше тут існувало. Для суду і розправи поновити бувший тут Генеральний суд, в якому мусять бути присутніми окрім двох генеральних суддів і чотирьох радників також десять засідателів або депутатів, які обираються шляхетством кожні три роки поспіль. Вони мусять бути на утриманні шляхетського зібрання. Для розбору звернень із цивільних і карних справ належить рівномірно в двадцяти повітах поновити земські суди. В земському суді мусить засідати чиновник сьомого класу і два земські підсудки або асесори восьмого класу. В підкоморських судах мусить бути чиновник шостого класу. Вибір всіх згаданих суддів і представлення їх для вищого затвердження потрібно чинити відповідно до точної сили малоросійських прав. Для земської поліції залишаються як і раніше обрані земські комісари або справники і в допомогу шляхетські засідателі”. Другим від 6 лютого цього року: “В губерніях Малоросійській, Київській, Подільській, Волинській, Мінській і Білоруській шляхетству замість бувших там “предводителей” мати в кожному повіті по одному маршалу і одному повітовому хоружому. Належить відповідно до прав і місцевих звичок обирати їх з людей гідних і заслужених і існуючим порядком представляти для затвердження Його імператорською величністю. Під час проведення узаконених зібрань замість губернського маршала (маршала или предводителя) замінювати посаду за вибором шляхетства одним з повітових маршалів”. Третім від 6 лютого цього року: “Шляхетству обирати на вказані в Генеральному судді Малоросійської губернії місця генеральних суддів по три або чотири кандидати на кожне місце з гідних людей. Через керівників губернії результати виборів надіслати для затвердження урядуючому Сенату”. В штаті Малоросійської губернії, височайше конфірмованому 31 грудня 1796 року і надісланому в виконання наказу урядуючого Сенату від 15 січня цього року до губернського правління, вказано мати в земському повітовому суді земського нотаріуса (нотарія) або писаря з рангом колезького секретаря, возних 14 класу чотири; в підкоморському суді коморника 12 класу, возного 14 класу одного... У виконання височайших наказів про вибір кандидатів в генеральні судді вказано 28 березня провести в тутешньому губернському місті шляхетське зібрання, про що повітові маршалки при посередництві городничих і нижніх земських судів вже повідомили повістками всіх шляхтичів Малої Росії, які володіють маєтностями. Відповідно до права Книги Статут вибір суддів, хоружих, підсудків, писарів, коморників і возних мусять проводитися в кожному повіті зібраними шляхтичами, які володіють маєтками в тому повіті і мають право вибору, як про це сказано в статутівому праві. Для швидкого виконання височайшого розпорядження

вказано, щоб шляхетські зібрання провели такий вибір за територіальною ознакою в повітових містечках в помешканнях повітових судів під головуванням повітових маршалків. Малоросійське губернське правління повідомляє поважному шляхетству прибути 15 квітня в призначений час до повітового міста, в якому в той самий день без найменшої затримки розпочати вибір вказаних чинів і засідателів генерального суду, щоб завершити вибори в той самий день і затвердити їх підписами і печатками всіх присутніх в зібранні шляхтичів. А щодо земських комісарів або справників, яким для допомоги обираються шляхетські засідателі (оскільки в Чернігівській і Новгород-Сіверській губерніях шляхетські вибори на всі посади поновлено), то немає потреби зараз проводити вибори в ці звання. В Київській і Катеринославській губерніях вже минуло три роки з часу проведення таких виборів. Тому шляхтичам надається воля вибору, чи погодяться вони залишити в повітових містах на майбутнє з 1 травня трьохроччя при своїх посадах справників і шляхетських засідателів. Якщо так, свою згоду підтвердити письмово, як сказано про вибір інших чинів. Якщо вони не погодяться їх залишити, тоді відповідно до вказаного порядку провести в повітах вибори справників і засідателів, ставлячи на кожне місце по три кандидати. Потрібно чекати, що кожний шляхтич відчує височайшу Його Імператорської величності милість до цієї провінції і покаже себе ревним виконавцем волі Його імператорської величності, тому найменші затримки будуть унеможливлені.

**Повідомлення зінківського маршалка Чарниша
“Високоповажним і в усьому шляхетним панам,
які в Зінківському повіті перебувають в шляхетських
списах” від 31 січня 1801 року.**

В грудні місяці минулого 1800 року я отримав повідомлення Малоросійського шляхетського зібрання про наказ урядуючого Сенату від 25 серпня того самого року Малоросійському губернському правлінню про складання родовідних книг відповідно до вказаної герольдією форми, тобто з щорічною реєстрацією народжених шляхетських дітей чоловічої статі та про інше. Шляхетські збори вбачають недолік в прийнятій формі по спискам, яка велася в минулому в шляхетських маєтках про докази і інші документи, і вважають необхідним: 1) Подавати списки з указанням дітей кожного шляхтича, які були вказані раніше при доведенні шляхетства і народжених після того з повідомленням їхнього віку. Необхідно записати і померлих без внесення до родовідної книги. Якщо хтось з подавачів доказів вже помер, пояснити, хто зараз залишився його нащадком, його ім'я та по батьку, щоб було можливо пересвідчитись в його дійсному походженні від предка для внесення до родовідної книги. 2) Більшість шляхтичів не надали герби з повідомленням, якого він давнього роду, з описом складових фігур. Він мусить бути розфарбованим. Якщо герба немає, необхідно написати дійсну думку кожного шляхтича. 3) Іноземним шляхтичам подати ясні відомості, в якому році предок або сам виїхали до Росії, до кого саме, де було

дароване володіння або якою іншою шанобою нагороджено, чи перебував і в якій службі, чи отримав під час такої у власність маєтки або будинок. Далі вказати, кому з нащадків відписано спадкові маєтки, чи перебувають вони в володінні сучасних нащадків або яким чином вибули з роду. Нарешті, 4) Які шляхтичі отримали гідність заслуженими чинами і перебувають на військовій або цивільній службі, про таку і про походження чину необхідні ґрунтовні відомості і оригінали документів про це або схожі справжні документи... Хоча деякі пани відповідно до вказаної форми вже надали мені списки, але не точно з вимогами Малоросійського шляхетського зібрання, тому вони залишилися недійсними. З цієї причини всім панам Зіньківського повіту належить знову доставити відповідно до вимоги шляхетського зібрання охайно і точно панисані списки, герби і родовідні в Малоросійське шляхетське зібрання або відразу до

мене до 15 березня цього року. В списках, які будуть мені подані, точно відповідно до вимог шляхетської комісії відповісти на вказані запитання. Про герби відповісти, є або немає родового герба, притому якщо хтось має герб і докази на нього, такий відправити до герольдії разом з поясненням опису по списку, з чого герб складається. Такі списки не сумніваючись доставити до мене зі вказаними необхідними вимогами. Кожний шляхтич з герба може зняти копію. Це особливо стосується осіб, які довели своє шляхетство і отримали або неотримали грамоти, але перебувають в подушному окладі. Їм необхідно надати копії грамот або посвідчень з поясненням, хто видав такі їхнім предкам, а про себе належить доставити за формою списки, хто з них перебуває в подушному окладі і в кількох душах саме, форма яких при цьому надається.⁽⁶¹⁾

Література.

1. Н. Чечулин. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII в. Спб. 1889, с.27,103-106.
2. М. Драгоманов. Выдумки "Киевлянина" и польских газет о малороссийском патриотизме. 1874.
3. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1861, кн.2.М., с.76-79.
4. Євген Онацький. Сторінка до історії Генерального суду в Україні.- ЦНБАНУ І.р., ф.227, №9, с.2-7.
5. ЦНБАНУ І.р., І, №60389;60378-60436, с.67-68.
6. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750-1784гг). К.1895 с.84-87.
7. Виписки з архівних матеріалів для укладання історичної записки про шляхетський стан Чернігівської губернії.- ЦНБАНУ І.р., І, №58260, с.11.
8. Там само, с.12.
9. Там само, с.13.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1.т. XXII, с.16-17.
11. ЦДІАУ, ф.204, оп.2, №229, с.250.
12. А. М. Маркевич. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии. Чернігів. 1894.
13. Замечания до Малой России принадлежащие. 1848.
14. Воспоминания С. В. Склон.- Исторический вестник. 1891, травень, с.344-349.
15. Выборы 1785 г. должностных лиц согласно «учреждению о губерниях» в Киевском наместничестве.- Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. в.2. К.1882, с.1-30.
16. ЦДІАУ, ф.193, оп.1, №2341, с.1.
17. Там само, с.2-4.
18. ЦДІАУ, ф.736, оп.1, №1006, с.13-14.
19. Н. Григорович. Канцлер кн. Александр Андреевич Безбородько в связи с событиями того времени. Спб.1881, т.2, с.6-7.
20. Михайло Антонович. Козацький проект Василя Капніста.- Сьогочасне й минуле. Львів. 1939, №2, с.16-22. Ол. Оглоблин. Люди старої України. Мюнхен 1959, с.10.
21. ЦДІАУ, ф.736, оп.1, №1006, с.58-59.
22. ЦДІАУ, ф.206, оп.1, №1597, с.4.
23. ЧОДА, ф.133, оп.1,3394, с.2.
24. Оглоблин, с.39-45.
25. Маркевич.
26. ЦДІАУ, ф.736, оп.1, №1006, с.25-26.
27. Там само, с.28.
28. Там само, с.18.
29. Ніжинська філія ЧОДА, ф.9, оп.1, №27, с.1.
30. ЦДІАУ, ф.1835, оп.1, №445.
31. ЦДІАУ, ф.736, оп.1, №1006, с.50-51,181-183.
32. Там само, с.181-183.
33. Там само, с.191-193.
34. Там само, с.173-176.
35. ЦНБАНУ І.р., І, №56677(Лаз.41.13), с.251-253.
36. ЧОДА, ф.133, оп.1, №394, с.162-164.
37. ЦДІАУ, ф.736, оп.1, №1006, с.267.
38. Там само, с.214-215.
39. ЦДІАУ, ф.204, оп.5, №7015.
40. ЧОДА, ф.133, оп.2, №11, с.147.
41. Н. Григорович. Канцлер кн. Безбородько.- Русский архив. 1877, кн.1, с.203.
42. ЦДІАУ, ф.206, оп.1, №913.
43. С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 г. по 1892 г. Вильна.1894.
44. ГПБ, ф.728 (Нольде), №79, с.1-2.
45. Исторические материалы... в.2. 1882, с.159.
46. ЦНБАНУ І.р., III, №23548.
47. ЦДІАУ, ф.209, оп.2, №532, с.2,7.
48. Там само, №1808, с.1,10.
49. ЧОДА, ф.133, оп.2, №11, с.26.
50. Там само, №13, с.8.
51. Там само, с.66-67.
52. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1.т. XXIV. Спб. 1830 с.212-213.
53. ЦДІАУ, ф.1829, оп.1, №98, с.3-11.
54. Частная переписка... с.164-165.
55. ЧОДА, ф.86, оп.1, №9, с.59.
56. ЦНБАНУ І.р., III, №9261.
57. ЦДІАУ, ф.736, оп.1, №1006, с.25-26.
58. Там само, с.191-193.
59. ЧОДА, ф.133, оп.2, №13, с.66-67.
60. ЦДІАУ, ф.1829, оп.1, №98, с.3-11.
61. ЦНБАНУ І.р., II, №4794.

Шукання козаччини.

Внаслідок різного трактування сутності козацького звання виникає рух Шукання козаччини. При посиленні гетьманської влади рух набуває соціального забарвлення, а під час утисків царату - виразні національні форми. Внутрішньою першопричиною такого руху є гетьманські ревізії реєстрів, коли шляхетські або призначені гетьманом комісари вписують дійсних козаків до компутів. Суб'єктивною причиною руху є намагання царських урядовців ліквідувати самобутній український уклад життя і перетворити козаків на гайдамаків без будь-яких прав, військових поселенців або безправних кріпаків. Спробу законодавчо оформити такий рух 1740 року робить Генеральний суд, який наказує провести дослідження козацької служби і оформити право кожного реєстрового козака. Історик В.Мякотін опубліковує з московського архіву міністерства юстиції прецікаву справу: Наприкінці 1740 року Генеральний суд звертається до керівника Генеральної канцелярії генерала Якова Кейта з пропозицією до 1742 року провести в козацьких полках ревізію козацтва відповідно до царського наказу від 16 квітня 1723 року, щоб кожний козак документально підтвердив право на козацтво. На думку Генерального суду потрібно пильнувати, "щоб полковники, полкові старшини і сотники під жодним виглядом не втручалися до таких справ, які не належать до їхньої компетенції, а особи, які відшукують козацтво, щоб до вирішення справи відбували всі посполиті обов'язки".⁽¹⁾ Легітимація козацького стану як лицарства проводиться переважно більшістю гетьманів, отже шляхетське право поширюється на реєстрове козацтво. Показовою є наступна справа: 1752 року сосницький міщанин Моїсеєнко звертається з проханням прийняти його на козацьку службу, бо він купив козацький двір ще до заборони 1739 року про продаж козацьких ґрунтів. Чернігівська полкова канцелярія погоджується з його доказами і приймає його на службу. Проте, Генеральна військова канцелярія відмінє рішення, бо воно, на її думку, не відповідає українським (малоросійським) правам і нагадує полковій канцелярії, що "людям простого стану не дозволено володіти шляхетськими добрами".⁽²⁾ 1746 року Генеральна військова канцелярія ухвалює припинити процес переходу до козацтва і пропонує урядуючому Сенату призначити річний термін для відшукання козацтва, але отримує відмову. Без сумніву, вирішення питання залежало від законодавчого врегулювання взаємовідносин поміщиків (за

походженням з козацької старшини) і козацької голоти, яка відшукувала козацтво і намагалася вписатися до реєстру. Кандидат прав В. Тарновський ідилічно описує такі стосунки: "Добрі поміщики, які мирно живуть із козаками, ласкаво з ними поводяться, вельми часто користуються їхніми благодійними послугами - нерідко буває, коли хтось бажає найняти, важко знайти бажаних, а попрохаєш з честі, відразу послухають. Заможний володар-козак віддає своє поле жнивувати бідним з третього снопа".⁽³⁾ Серед гетьманських універсалів знаходимо і такого типу юридичні документи. Наприклад, 1758 року гетьман Кирило Розумовський надсилає Генеральній військовій канцелярії ордер про подання позовів про козацтво з дозволу поміщика.⁽⁴⁾

Оскільки вказане питання безпосередньо пов'язане з питанням про визнання прав українських (малоросійських) чинів на шляхетство, тому шляхетські депутатські зібрання неодноразово розглядають його і звертаються про вирішення. Так, 1783 року лубенські шляхтичі вимагають надати 10-річний термін "відшукання козаччини".

Рух посилюється з повстанням козаків 60-70-х років XVIII ст. в селі Кліщинці під Лубнами. Заворушення нібито було спрямованим проти шляхтичів-землевласників Федора Лисенка, який раніше служив у Генеральній військовій канцелярії, і генерального писаря Туманського, а фактично вело до відновлення Гетьманату.⁽⁵⁾ 1769 року відбувається повстання Донецького і Дніпровського пікінерних полків за повернення розкозачених пікінерів до козацького стану. Повстання зорганізовує депутат Катерининської комісії Тимофій Тимченко. Збройним шляхом повстанці захоплюють Орлик, Китай-місто, Царичанку, Нехворощу, Маячку й інші містечка, в яких ліквідуються місцеві царські адміністрації. З придушенням повстання армійськими частинами 374 козаків заарештовують, з яких більшість помирає в ув'язненні від тортур.⁽⁷⁾ 1779 року обивателі селищ Корибутового, Великого і Малого Самбора під Конотопом подали до Генерального суду супліку на колишнього гетьмана Кирила Розумовського про відновлення козацьких прав. Розкозачені селяни повірили інспірованим пліткам, нібито Розумовський добровільно відмовився від гетьманства, в чому вони знайшли корінь зла. Під час судового процесу було розвінчано плітки і доведено протилежне. Багато разів ця справа розглядається урядуючим Сенатом. Відомо, що з цього питання засідання відбувалися 1788,

1791 і в інші роки. Матеріали справи згоріли в Глухові під час пожежі, при цьому підпалювачів так і не було знайдено. В 1788-1790 роках до руху приєднуються інші села (Волокитне, Зазірки Глухівського повіту, Веприк та багато інших).

Вершиною руху Шукання козаччини було утворення **Турбаївської республіки** на 800 осіб на зразок революційної Франції, що відбувається за діяльною участю брата київського губерньського маршалка Петра Васильовича Капніста, який після 20-річної поїздки по Західній Європі повернувся на Полтавщину. Турбаївці подали до Говтвянського суду супліку про відновлення їхніх прав як реєстрових козаків, якими вони володіли при гетьманському правлінні, що доводили документами - ревізькими паперами 1764 року, іменною відомістю та іншими.⁽⁸⁾ В 1788-1793 роках справу про Турбаївське повстання кілька разів розглядає урядуючий Сенат, проте нічого не вирішує. Повстання було придушене каральними військами Суворова.

Головною причиною невдоволення шляхетства і згаданих повстань було скасування українських (малоросійських) прав при розмежуванні територій. 1775 року урядуючий Сенат розглядає позов про передання території Полтавського і Миргородського полків до Новоросійської губернії. Виникає запитання, за якими законами (українськими або російськими) мусять судитися місцеві обивателі. Згодом, 1781 року новоросійський генерал-губернатор доповідає урядуючому Сенату, що мешканці приєднаних до Новоросійської губернії територій, які залишилися при колишніх українських (малоросійських) правах, і надалі мусять користуватися тими самими правами. Він вказує, що полтавські шляхтичі вже подавали апеляції на рішення Новоросійської канцелярії, одну до Малоросійської колегії, іншу до Сенату. Генерал-губернатор запитує, чи доцільно для швидкого вирішення справ і заспокоєння ображених дозволити їм надалі подавати апеляції на дії місцевого начальства відразу до урядуючого Сенату в департамент, в який подаються апеляції на рішення Малоросійської Колегії. Сенат погодився з генералом-губернатором і доповів цариці, додавши від себе: "Оскільки юстиць-колегія вирішує всі справи тільки за великоросійськими законами, тому необхідно заснувати при ній особливий департамент для українських (малоросійських) апеляційних справ, який належить забезпечити списками з українських (малоросійських) прав". 10 вересня 1781 року цариця ухвалює: "Бути цьому."⁽⁹⁾

Полтавське, Миргородське, Кобеляцьке, Кременчуцьке і Градизьке повітові шляхетські зібрання палко реагують на порушення

українських (малоросійських) прав, спрямовані до ліквідації козацького полкового устрою і закріпачення обивателів. Особливою активністю виділяється Градизьке шляхетське депутатське зібрання при маршалстві Капніста, Бузановського і Козельського. З початком Турбаївського повстання не тільки заможне, але і середнє козацтво починають масово подавати документи з найменшими доказами свого права на шляхетську гідність до місцевих депутатських зібрань, більшість з яких з огляду на складну політичну ситуацію шляхетські комісії визнають з легкістю. Бідні козаки, які змогли відшукати бодай якісь докази свого походження, звертаються до місцевих шляхетських опік, які описують їхнє майно як банкрутів і вписують до опіки до викупу. Така операція унеможлиблює закріпачення козаків, а отже обходить царський наказ. Найвиразніше показує масовість такого руху справа 1796 року Катеринославського помісного правління "Про заборону Полтавській шляхетській опіці вписувати до шляхетського списку поселян і різночинців з Градизького повіту".⁽¹⁰⁾ Цікаво, що в ці роки в Полтавській шляхетській опіці працює молодий Іван Котляревський.

У виконання сенатського наказу від 2 липня 1803 року Полтавське губерньське шляхетське депутатське зібрання розглядає питання про Шукання козаччини. "Оскільки височайшими і всемілостивими наказами від 30 листопада 1796 року і 15 вересня 1801 року, - сказано в наказі, - Україні (Малоросії) підтверджено її колишні права; а в Литовському статуті, за яким Україна (Малоросія) судиться, в 12 розділі 13 артикулі вказано, що десятирічна давнина не поширюється на такі справи, а також відповідно до наказу від 31 травня 1784 року, що ревізія не вважається кріпостою; тому не потрібно поширювати десятирічну давнину на осіб, які відшуковують волю від поміщицького володіння." За висловом патріота Андріана Чепи вказаний сенатський наказ в Україні трактовано як "про визнання (присудження) козаків за колишніми реєстрами, а за свідоцтвами з обережністю." Чернігівське і Полтавське депутатські зібрання звертаються до С. -Петербургу з проханням вирішити козацьке питання, яке навіть не ставиться для розгляду. 1803 року чернігівське шляхетство складає записку "Про осіб, які відшуковують козацтво під виглядом саме їх і їхніх предків козацької служби, і хто доводить вольність шляхом переходу з місця на місце".⁽¹¹⁾

Сенатський наказ від 3 грудня 1803 року скасовує попередній наказ від 2 липня 1803 року як невірний трактований громадськістю. На думку урядуючого Сенату маніфест від 3 травня 1783 року залишив вільними тільки колишніх реєстрових або вибірних козаків, які були

записані козаками під час ревізії 1782 року.⁽¹²⁾ Така постанова питомо зменшила кількість “законних” позовів про козацтво, але не вирішила питання. Козацький рух переростає в козацько-селянські заворушення. 1806-1807 року в Полтавській губернії у зв’язку з рекрутським набором розкозачені селяни юрбами приходили до Полтави і вимагали від генерала-губернатора Куракіна записати їх козаками. Ситуація виявилася загрозливою - біля 700 поміщиків були змушені втікти зі своїх маєтків до Полтави, де також скаржилися Куракіну.⁽¹³⁾ Такі заворушення відбуваються і в інших краях - 1817 року на Херсонщині відбувається повстання Бузького козацького війська проти переведення козаків у стан військових поселенців.

Розкольниківська політика царату початку ХІХ ст. призводить до розшарування козацтва. Старшина завдяки надзусиллям зберігає за собою шляхетське право. Середній прошарок козацтва успадковує назву, але губить частину прав і більшість земель. Рядове козацтво перетворено на безправних кріпаків.

Документи.

Ухвала Малоросійського шляхетського депутатського зібрання від .. січня 1798р

1798 року січня .. дня згідно з наказом Його імператорської величності повітові маршалки Малоросійської губернії зібралися в губернському місті Чернігові. Обговорено питання, що відповідно до височайше затверджених малоросійських прав ще до відкриття малоросійських поміщицтв як і зараз козаки цієї губернії володіють своїми власними землями і вирішують в повітових земських судах справи про розбір цих земель... Раніше вони відраховували гроші на їхнє утримання, але зараз утримує працю повітових судів одне шляхетство без будь-якої підмоги з боку козаків. На нашу думку, оскільки козаки судяться за маєтки в одних судах зі шляхтичами, тому не можуть бути вилученими від оплати грошових сум.

Ухвалили:

Вважаємо необхідним прилучити козаків до оплати утримання повітових судів, як і було раніше. Надсилаємо наше рішення для розгляду Його високоповажністю паном дійсним статським радником малоросійським губернатором і кавалером Міклашевським.⁽¹⁴⁾

Література.

1. В.А.Мякотин.Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. Прага. т.1 в.3. 1926,с.171-173.
2. Виктор Барвинский. К истории козачества Левобережной Украины.- Журнал министерства народного просвещения. 1910, ч.XXV, №1, с.184-185.
3. В. Тарновский. Юридический быт Малороссии.- Юридические записки. М.1842. т.2, с.32.
4. А. И. Путро. Левобережная Украина в составе российского государства во второй пол. XVIII в.К. 1984, с.97-102.
5. ЦГАДА России, ф.261, №5626. -ЦДІАУ, ф.96, №710, 1655.
6. К. Гуслистий. Турбаївське повстання. К.1947, с.10.
7. К. Гуслистий. З історії класової боротьби в степовій Україні в 60-70-х роках XVIII ст. К. -Х. 1933, с.44-49. Повстання селян в селі Турбаях (1789-1793рр.). Х.1932, с.102.
8. ЦДІАУ, ф.212, №3230, ж.2, протокол 113.
9. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 12 частей 1786 года (собрано в правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции). Чернігів. 1902, с.288.
10. ЦДІАУ, ф.209, оп.1, №1672, с.1-3.
11. ЦНБХДУ, №434/с, с.34-45.
12. Н. Стороженко. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и начале XIX вв. К.1898, с.36.
13. Ф. Ястребов. Нариси з історії України в першій половині ХІХ ст. К.1939, с.17.
14. ЧОДА, ф.133, оп.1, №45, с.31.

Світські парламентарні інтриги початку минулого століття.

На початку ХІХ ст. шляхетство в Україні володіло рядом привілейованих прав. Воно збиралося в депутатських зібраннях (спадкоємцях сеймиків), в яких на сесіях обирало низку місцевих земських чиновників (підкоморіїв, возних, хоружих, суддів і підсудків, засідателів, працівників пошти і поліції та ін.) Ці адміністративні самоврядні органи найбільше впливають на характер місцевого життя. Шляхетські депутати розробляють щорічний кошторис земської розкладки в губернії, обговорюють характер землеволодіння і форми банківської діяльності, утримують громадські магазини, проводять рекрутські набори, засновують освітні та культурні заклади і неодмінно використовують право подання про громадсько-політичні потреби до вищих інстанцій.

Причина всіх конфліктів цієї епохи лежить у площині взаємин на місцях шляхетських зібрань (які мають виразний національний український або польський характер) із помісними царськими адміністраціями, про що каже історик Д. Заславський: "Українські шляхтичі прагнули вивести своє походження від історичних гетьманів, полковників, "лицарів"... Російські чиновники, яких прислано "з центру",

ставилися до українських шляхтичів без достатньої уваги. В згоді з урядовою політикою вони поводитися в Україні як "в колонії" російського царату. Звідси і ворожнеча... Шляхетська фронда в українських губерніях серед поміщиків фарбувалася в націоналістичний колір... На банкетах поміщиків-кріпосників допивалися до криків: "Хай живе Французька республіка!" і проголошували прокляття москалям".⁽¹⁾

Губернатори нерідко не затверджують обраних шляхетством чиновників на посади, чим загострюють недовіру і протистояння. Іноді не затверджуються губернськими маршалками найшанованіші і найвпливовіші представники шляхетської спільноти - майор Василь Григорович Полетика (1808 року полтавським), дійсний таємний радник Дмитро Прокопович Трощинський (1817 року полтавським), граф Франц-Петро Потоцький (1817 року київським). Непорозуміння виникають з приводу порушення регламенту і процедури проведення шляхетських зібрань. Один з таких випадків описав Д. Трощинський: "Щодо шляхетських виборів, хоча генерали-губернатори не мають права втручатися в них, але вибори відкриваються їхньою промовою. Під час мого маршалства одного разу мені трапилося спостерігати такий випадок: Генерал-губернатор (Лобанов-Ростовський) з великою помпою з'явився в шляхетському зібранні, проголосив промову і запитав, чому не починаються вибори! На це я йому з гідною повагою відповів, що згідно з височайшими законами вони розпочнуться негайно, відразу як тільки Його світлість побажає залишити зібрання".⁽²⁾ Коли 1802 року за дорученням міністра юстиції вказано київському прокуророві колезькому радникові Павлу Гудимі дослідити діяльність шляхетської комісії депутатського зібрання і останній напяму звернувся до неї, то депутати відповіли, "що прокурор не має права навіть дивитися на будь-що в комісії".⁽³⁾

Під час шляхетських виборів нерідко оскаржується невірний обрахунок голосів або допущення до виборів осіб, які довели гідність українськими і польськими чинами, але не були затверджені в шляхетстві герольдією урядуючого Сенату. 1816 року граф Мархоцький звертається до С. К. Вязмітінова про нелади під час шляхетських виборів по Ушицькому повіту Подільської губернії.⁽⁴⁾ 15 вересня 1817 року подільський цивільний губернатор доповідає міністрові внутрішніх справ про пору-

Тадеуш Граб'янка, король "Нового Ізраїля", його син Антоні був плоскирівським маршалком.

шення під час проведення шляхетських виборів у губернії. До нього звернулися вінницькі поміщики Онуфрій Щеньовський, Целав Ярошинський і Ян Клітинський із суплікою, що з 56 шляхтичів у повіті, які брали участь у виборах і яких вніс до родовідної книги вінницький повітовий хоружий, не всі мали на це право; і на грубі порушення при обранні губернського маршалка. На губернаторський запит губернський маршал отримує рапорт вінницького, який підтверджує вказані порушення. При балотуванні трьох кандидатів, вказано в рапорті, Антонія Якубовського, графа Володислава Холоневського і Петра Юковського з шухляди Холоневського випала куля, невідомо вибірна або невибірна, а отже вибори було перенесено. Після виборів група літинських шляхтичів подає супліку міністрові внутрішніх справ Козодавлеву на зібрання маршалів, яке буцім-то несправедливо усунуло багато шляхтичів від участі у виборах.⁽⁵⁾ Про схоже порушення 7 листопада 1820 року міністр юстиції повідомляє міністра внутрішніх справ: "Поміщики Ямпільського повіту Подільської губернії Вікентій і Каспер Жолкевські в двох проханнях на моє ім'я оскаржують ямпільського повітового маршалка (Євстахіуша Собанського), який перед початком виборів, які відбулися в порушення законів без відома шляхетської комісії, у себе дома склав книгу виборів, в яку вписав 31 особу, які не мали на це права, а 24 шляхтичів з неї виключив, самі вибори проводив пристрасно і несправедливо, крім того губернський маршалок (таємний радник граф Костянтин Михайлович Пшездзецький) сприяє зловживанням повітового".⁽⁶⁾ Колишній шамбелян польського двору Заборовський оскаржив міністрам внутрішніх справ і юстиції неправомірність шляхетських виборів 1820 року в Київській губернії.⁽⁷⁾ 1826 року відбуваються порушення під час виборів у Подільській губернії. Справа шляхтича Миколи Чарнолузького, недопущеного до виборів з причини судового розслідування, доходить до найвищих інстанцій і особисто розглядається цісаревичем Миколою Павловичем Романовим.⁽⁸⁾ 11 грудня 1826 року губернатор Грохольський складає записку "Про допущене безладдя під час вибору кандидатів на брацлавського повітового маршала і заступаючого його місце".⁽⁹⁾ В паперах цісарської канцелярії від 3 жовтня сказано про характер порушення: "Бачимо, що на посаду брацлавського повітового маршалка проводилося не три, а чотири різних балотування. Під час першого з них було балотовано два шляхтичі - Городецького і Абрамовича, балотуючих було 11 голосів. При другому балотуванні були висунені Брунон Ярошинський і Фелікс Жабоклицький, а балотуючих

на Ярошинського 12, а на Жабоклицького 11 голосів. Причину нерівності чисельності балотуючих осіб одночасно для двох кандидатів не пояснено. При третьому балотуванні, яке відбулося за усним розпорядженням подільського губернського маршалка (Пшездзецького), балотовані Городецький, Жабоклицький і Абрамович, балотуючих було 11 голосів. При четвертому балотуванні висунено Городецького, графа Мечислава Потоцького і шляхтича Зелінського, а балотуючих було так само 11 голосів".⁽¹⁰⁾ Коли 1829 року за дорученням царя генерал-ад'ютант Бенкендорф запитав Подільську шляхетську комісію, чи складена родовідна книга - депутати шляхетства відповіли, що книгу складено давно, ще 1823 року польською мовою, а переклад на російську мову досі не зроблено через брак коштів. Депутати щиро запевнили Бенкендорфа, що переклад негайно буде зроблено, якщо урядуючий Сенат визнає в цьому потребу і виділить кошти.⁽¹¹⁾ Хорольський поміщик Петро Родзянка оскаржив Сенату допущення хорольським маршалком Старицьким у вересні 1820 року до шляхетських виборів у Полтавській губернії особистих шляхтичів (прошарок панів, які довели гідність українськими чинами, але не були затверджені герольдією). Полтавське губернське правління доповіло урядуючому Сенату, що під час проведення слідства виявлено незаконні дії самого Родзянка, а вказаних осіб допущено до виборів не одним Старицьким, а рішенням загального зібрання повітових маршалків губернії. Отже, маршала Старицького було виправдано. Після виборів на нове трьохріччя в жовтні 1823 року Родзянка перед Сенатом знову звинувачує Старицького в такому самому порушенні.⁽¹²⁾ У виконання наказу I департаменту урядуючого Сенату від 28 серпня 1825 року за №2084 міністр внутрішніх справ Ланської вказує малоросійському військовому губернаторові кн. Репніну "звернути увагу на осіб, які брали участь у виборах 1823 року і були обраними на них на шляхетські посади в Полтавській губернії, і особливу увагу, якщо вони дійсно виявляться серед особистих шляхтичів і інших осіб, які на це не мають права, негайно вжити заходи для виправлення і припинення один раз і назавжди цього безладдя".⁽¹³⁾ Такий наказ не було виконано на місцях, а отже маршалки шляхетства на наступних виборах допустили до них усіх осіб, які довели гідність українськими чинами. Вислідом цього було нове сенатське розслідування 1828-1832 років.⁽¹⁴⁾ Після завершення вказаного розслідування сенатську постанову впроваджено в дію, а тому загальна кількість шляхтичів, які зберігали за собою виборче право, зменшилася вдвічі. Якщо в Полтавській губернії у виборах 1829 року брало участь 437 шляхтичів, то 1832 року тільки 264.⁽¹⁵⁾ Такі дискримінаційні

заходи царат впроваджує проти українського і польського шляхетства. Натомість, в російських губерніях відбувається швидке зростання кількості російського дворянства. Губернатори, якими були переважно немісцеві росіяни, в донесеннях до С. -Петербурга часто оскаржують шляхетські депутатські зібрання, прагнуть зробити їх більш слухняними. Малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін 2 січня 1804 року пише братові Олександрю: "Тепер я перебуваю в курсі справи, яка відбулася на виборах у Полтаві та Чернігові між мною й українськими шляхтичами... Недарма їх прозвали італійцями, які живуть у Росії. Вони не зроблять жодного кроку, не скажуть жодного щирого слова, якщо не будуть мати на увазі власну зацікавленість".⁽¹⁶⁾ 27 січня 1829 року київський військовий губернатор Желтухін звертається до царя із запискою "Про усунення від виборів деяких шляхтичів, які перебувають під секретним наглядом", в якій пише: "Зі шляхтичів Київської губернії деякі перебувають під секретним наглядом через підозру в причетності до подій 14 грудня 1825 року або через службові і родинні зв'язки з людьми, які брали участь у змові, викритій в Царстві Польському. Спостерігаючи за поведінкою цих людей я виразно побачив присутній між ними особливий дух вільнодумства, зухвалі твердження про уряд, безперервні і навіть дещо секретні переїзди з одного місця на інше. Я навіть був змушений прохати про одного з таких панів графа Олізара не дозволяти йому переїзди без дозволу начальства. Раніше ці люди займали найважливіші посади за вибором шляхетства. Вони вирізнялися особливою гнучкістю розуму і вміли завоювати серед поляків повагу до своїх думок. На минулих виборах через слідство про змову їх було затримано, вони не встигли взяти участь у виборах і тому залишилися поза службою. Незважаючи на це вони зберегли вплив на деяку частину шляхтичів і не полишають випадку по змозі шкодити... Вони підбурили маршалків подати мені спільну заяву про введення, як і було, польської мови. Крім того, вони обговорювали питання про зменшення нашого впливу на склад присутніх місць... Переконали, якщо ці люди братимуть участь у виборах, то вони власними вибриками встигнуть утримати за собою найвищі посади, які і раніше посідали, і тоді вони можуть скласти партію однодумців і матимуть силу заподіяти велике зло власними інтригами".⁽¹⁷⁾ 1843 року чернігівський губернатор Гессе складає записку про діяльність депутатських зібрань на ім'я чернігівського, полтавського і харківського генерала-губернатора Долгорукова, в якій каже: "Зло, яке відчутне під час виборів, виявляється в незавжди благонаміреному обранні, в байдужості до

громадської користі і в нерозумінні тих благодійних переваг, якими при проведенні виборів користується наше шляхетство... Маю честь доповісти мою щирю думку про кращий облаштунок виборів. Будь-яке буйство і непорядки на виборах, які можуть відбутися від свавілля і зухвалості, мусять суворо каратися на місці арештом таких осіб і утриманням на гауптвахті як приклад для інших, але з цілковитою відповідальністю за невірне покарання". Для припинення на виборах шляхетських інтриг Гессе пропонує позбавити дрібнопомісних шляхтичів права обрання уповноважених і вважає корисним скоротити до 8 осіб склад чиновників повітового зібрання.⁽¹⁸⁾

Шляхетські депутатські зібрання початку XIX ст. розігрують пікантні політичні інтриги. Користуючись депутатською недоторканістю шляхтичі висловлюють у зібраннях протест проти царської політики. Заворушення шляхетства виникають у часі обговорення на сесійних засіданнях національного права, крайових і майнових прав і у випадку порушення станових привілеїв. Найголовнішу роль в організації заворушень і руху спротиву відіграють українські та польські патріотичні партії.

Простежимо низку таких випадків. 1797 року Подільське шляхетське депутатське зібрання призначило депутацію для подання цареві записки про свої давні права і привілеї. Паралельно брацлавський депутат Щеньовський надсилає міністрові юстиції супліку на губернатора про порушення прав. Царські урядовці розглядають дві записки разом. Коли виникає формальне розслідування, то подільське шляхетство оголошує, що не зобов'язувало Щеньовського подавати супліку, і зрештою відмовляється від депутації до царя. 1804 року урядуючий Сенат і Державна Рада проводять розслідування зухвалих вчинків подільських шляхтичів. Вирішено віддати Щеньовського до суду.⁽¹⁹⁾

5 листопада 1802 року відбувається безладдя в приміщенні Глухівського нижнього земського суду під час проведення в ньому засідання повітового депутатського зібрання. Депутат Василь Туманський і його довірена особа Куліш визнали запропоновану шляхетству генералом-губернатором Куракіним рекрутську розкладку відверто завищеною. Туманський звинувачує глухівського маршалка Миколу Романовського в угодовській позиції. Посилаючись на лист цивільного губернатора барона Івана Френсдорфа Туманський пропонує шляхетству переглянути розкладку. 9 листопада маршалок доповідає Куракіну: "Шляхетство відмовилося від його пропозиції. Тоді Василь Туманський полишив благопристойні манери і з запалом брутально нагрубів мені в присутності всього шляхетського зібрання,

нібито я фальшивлю і обдурюю всіх... доки городничий не вказав йому залишити збори. Час було загублено і пани-шляхтичі вже не могли його використати для розгляду питання про рекрутський набір... Втікаючи від галасу пани залишали збори, а деякі відразу виїхали до своїх маєтків”.⁽²⁰⁾

При маршалстві майора Василя Михайловича Донця-Захаржевського в Слобідсько-Українській губернії вкрай загострилися відносини місцевого шляхетства з губернатором Акацатовим. 20 жовтня 1802 року губернський маршал звертається до міністра внутрішніх справ графа Віктора Кочубея зі скаргою, що губернське правління під різними приводами звільняє чиновників, обраних шляхетством, не завжди наповнює ці місця кандидатами і не повідомляє шляхетське зібрання про переміщення чиновників.⁽²¹⁾ Кочубей з приводу супліки робить запит. Певно, що харківський губернатор не звернув належної уваги на запит Кочубея, бо Донець-Захаржевський надалі був змушений вдатися до бойкотування рішень губернського правління. Він не тільки не відповідає на накази правління, але навіть не розпечатує прибулі звідти конверти з наказами. Виникає розслідування І департаменту урядуючого Сенату, який засуджує дії губернського маршалка на користь губернатора. Тоді маршалок надсилає скаргу цареві, написану коротко і з великою гідністю: “Дозвіл шляхетству робити подання про громадські потреби, чин іноді обраних в маршали осіб і сутність шляхетських зібрань - все це не мусить підлягати наказам губернських правлінь”.⁽²²⁾ Загальне зібрання урядуючого Сенату тричі розглядає супліку харківського губернського маршалка на І департамент урядуючого Сенату - 12 січня, 21 лютого і 30 квітня 1806 року.⁽²³⁾

1805 року виник конфлікт поміж депутатом Гулаком і переяславським маршалком колезьким асесором Мусієм Михайловичем Іваненком. Непорозуміння сталося в площині маршалських і губернаторських повноважень, які подекуди перехрещувалися. Полтавське депутатське зібрання розглядає справу, але не виносить рішення. Тоді Гулак подає позов до земського суду, в якому зневажливо каже про маршалське звання. Після цього зібрання пропонує Гулаку прибути на перше засідання, в якому вибачитися “перед всім корпусом, а якщо не з’явиться, то виключити його”. Гулак підкорився вимозі і тоді (за словами протоколу зібрання) “непристойна шляхетського звання в усіх відношеннях справа, заведена з приводу цього непорозуміння, була забута назавжди”.⁽²⁴⁾

1808 року заворушення відбуваються в більшості депутатських зібрань в Україні. Через безладдя кількох шляхтичів заарештовують у Києві. Під час виборів в Кам’янці-Подільському

заарештовано трьох шляхтичів.⁽²⁵⁾ Комітет Міністрів кілька разів розглядає питання про заворушення в Подільському шляхетському депутатському зібранні. 25 вересня 1808 року міністр внутрішніх справ князь Куракін повідомляє Комітет Міністрів про доповідь подільського цивільного губернатора Блажієвського про безладдя і розбійні вчинки, які трапилися під час шляхетських виборів у Подільській губернії і про арешт шляхтичів Стадницького, Модзалевського і Вілчка. Комітет Міністрів ухвалив: 1) З причини безладдя під час проведення шляхетських виборів вважати їх недійсними. Зобов’язати повоприбулого губернатора Литвинова провести перевибори, точно виконуючи закони. 2) Доручити губернаторові розглянути вчинок шляхетства про виключення зі шляхетського стану пана Островського і винести рішення, розглянути всі інші дії шляхетського зібрання і поведінку деяких його членів, про що доповісти. 3) Шляхтичів Стадницького, Модзалевського і Вілчка за розбійні і зухвалі дії віддати під суд. 4) Віце-губернаторові Блажієвському вказати на нерішучість під час звільнення з-під арешту вказаних шляхтичів, яких так і не віддано до суду. Міністр доповів про рапорт подільського губернського маршалка Каєтана Павловича Старжинського, в якому він оскаржив віце-губернатора Блажієвського за арешт трьох шляхтичів і прохав їх звільнити. Комітет Міністрів вказав міністру внутрішніх справ Куракіну висловити догану губернському маршалкові за недозволені вчинки і порушення порядку в зібранні при його головуванні.⁽²⁶⁾ 21 жовтня 1808 року статс-секретар Молчанов оголосив у Комітеті Міністрів такі височайші накази: 1) Подільського цивільного губернатора Блажієвського за невідповідні дії під час безчинств на виборах звільнити з посади. 2) Шляхтичів Стадницького, Модзалевського і Вілчка, які наважилися в шляхетському зібранні побити поліцмейстера за нагадування про гідну поведінку, віддати до І департаменту Подільського головного суду, справу передати для вирішення урядуючому Сенату і до вирішення утримувати їх під арештом. 3) Подільського губернського маршалка, який замість гідного піклування про припинення безладдя приходив вночі до віце-губернатора Блажієвського з настирливою вимогою звільнити з-під арешту шляхтичів Стадницького, Модзалевського і Вілчка, негайно звільнити з посади і до наказу нікуди не призначати. 4) Подільському цивільному губернаторові провести дослідження всіх порушень під час шляхетських виборів. Комітет Міністрів зобов’язує міністра внутрішніх справ доповісти у справі урядуючому Сенату.⁽²⁷⁾ 3 березня 1809 року міністр внутрішніх справ вносить до Комітету Міністрів записку “Про

способи відвернення заворушень під час шляхетських виборів у придбаних від Польщі губерніях”. На його думку, потрібно звільнити з посади губернатора, який допустив таке безладдя, а шляхетське зібрання позбавити на два трьохріччя права заміщення шляхетських посад, на які призначати чиновників від корони.⁽²⁸⁾ Князь Куракін пише: “З причини заворушень, які відбулися під час шляхетських виборів у Подільській губернії, а потім у Віленській, Його імператорська величність доручив мені обміркувати заходи, які в майбутньому відвернули б такі нелади. У приєднаних від Польщі губерніях введення в дію правил про вибір шляхетства багаторазово виявляло різні незручності. Уряд шукав причини, які їх породили, і легко винайшов, що нелади в польських губерніях на виборах живляться з двох причин: 1) Звичкою до безчинств народних зібрань у колишній Польщі. 2) Хибним складом самого шляхетського стану, в якому перший сановник має рівну волю обрання з так званим представником колишньої шляхти, між тим як із цим іменем завжди була людина без найменшої думки про честь, без власності і нерідко найманець якоїсь партії. Потрібно очистити шляхетський стан від натовпу, звиклого до заворушень... цих народних збіговиськ, в яких воля кількох партій, які шматують державу, визначалася і підтримувалася галасом, а нерідко і бійками їхніх найманців... В чому причини головних неладів під час останніх виборів у польських губерніях? - в особистостях, у суперечках, які породжували сварки, і нарешті в буйстрах і навіть насильствах. Яке відношення мають такі нелади до правил для виборів? - в порушенні форми. Справді, чому начальники уявляють собі, що шляхетські вибори в момент їхнього проведення в губернії складають *status in stato*, свого роду непідлеглу поліції громаду. При відокремленні губернського начальства від виборів мета полягає не в тому, щоб залишити різномірну шляхетську спільноту в суцільній волі сваритися і чинити бійки, а в тому, щоб не обмежувати волю обрання... В останніх подіях у Подільській губернії поліцейська варта вже була зі зброєю піднята за тривою - одного кроку, однієї хвилини не вистачало до кровопролиття. Таке хвилювання розумів трьох мільйонів завойованого і невдоволеного народу завжди є небезпечним, часто провіщає великі потрясіння, до яких ми ніколи не мусимо бути поблажливими.”⁽²⁹⁾ 14 квітня 1809 року Комітет Міністрів продовжив обговорення питання. Міністр іноземних справ державний канцлер Микола Румянцев вважав, що у випадку заворушень під час шляхетських виборів усю відповідальність необхідно покласти на маршалків. Міністр народної освіти таємний радник граф Петро Васильович Завадовський

заявив, що маршалки повинні відповідати за заворушення під час шляхетських виборів, якщо не повідомлять про це губернаторів; а губернатори, якщо не вжитимуть заходів для припинення їх.⁽³⁰⁾ 13 жовтня 1809 року міністр внутрішніх справ доповів Комітету Міністрів, що за височайшим наказом йому передане всепіддане прохання ушицького повітового маршалка Стадницького. Оскільки його брат і шляхтичі Модзалевський і Вілчек не були судом визнані винними, але до винесення сенатського рішення перебувають під арештом, ушицький маршалок звертається від імені шляхетства з проханням про їхнє звільнення. Комітет Міністрів з цим не погодився.⁽³¹⁾ Між тим, у краї продовжує точитися боротьба двох шляхетських партій - на чолі з Геронімом Собанським і під керівництвом Міхала Лукашевича.⁽³²⁾ 20 жовтня 1809 року Державна Рада розглядає питання “Про графа Стадницького і шляхтичів, яких віддано до суду за розбій під час шляхетських виборів у Кам’яниці-Подільському”.⁽³³⁾ 1 листопада 1809 року в Державній Раді зачитується рапорт 5 департаменту урядуючого Сенату. Поліцмейстер Равич, сказано в рапорті, доніс подільському віце-губернаторові Блажієвському на поміщиків Стадницького, Модзалевського і Вілчка, що вони підняли в депутатському зібранні гамір і образили його. На підтвердження сказаного він представив свідків, з яких тільки деякі погодилися з цим. Урядуючий Сенат не визнав провини шляхтичів, а поліцмейстера Равича за несправедливий донос і втручання у справи шляхетського зібрання наказав віддати до суду. Між тим, Сенат визнав винними в цій справі шляхтичів Голинського і Мархоцького. Перший з них, поміщик Кам’янецького повіту під час виборів втрутився в справи ушицького шляхетства при винесенні рішення. Коли Стадницький почав наполягати на якнайшвидшому завершенні виборів, то Мархоцький відповів, що за галасливу промову може отримати відповідь басом, Сенат рекомендував губернському маршалкові висловити догану вказаним шляхтичам і підтвердити їм, щоб вони надалі були обережнішими. Державна Рада не підтримала сенатське рішення. Вона вважала, що суперечка між шляхтичами відбулася в зібранні, бо поміщик Голинський втрутився в розпорядження по повіту, до якого не належить і не має голосу. Захисником Голинського в суперечці був Мархоцький, а їхніми опонентами Стадницький, Модзалевський і Вілчик. Виходить, якщо Мархоцького звинувачено в репліці Стадницькому, що за галасливу промову може отримати відповідь басом, то неможливо не стверджувати, що і з боку Стадницького не було для цього жодних підстав і що шляхтичі, які його підтримували,

не могли не підняти галасу, за що їх і заарештовано. Державна Рада вважає справедливими арешт вказаних шляхтичів і їхнє ув'язнення. А щодо поліцмейстера Равича, якого звинувачено у втручанні в діяльність шляхетського зібрання, Державна Рада вважає, що його немає підстав карати, бо він це робив за наказом начальника губернії. 29 листопада 1809 року в Державній Раді зачитано проект наказу урядуючому Сенату висловити шляхтичам догану за безладдя під час шляхетських виборів з заборonoю брати будь-яку участь у виборах протягом трьох років. Проект передано цареві для підпису.⁽³⁴⁾ У виконання височайше затвердженого 10 вересня 1809 року рішення Державної Ради 9 листопада Подільське губернське правління наказує шляхетській комісії: “У виконання наказу Його імператорської величності губернське правління заслухало пропозицію пана подільського цивільного губернатора... про розгартіяш під час цьогорічних шляхетських зборів. Пан міністр внутрішніх справ повідомив пана губернатора, що імператор височайше наказав: 1) У зв'язку з безладдям під час вказаних зборів вважати їх недійсними. Наказуємо знову провести їх відповідно до діючих законів під наглядом губернатора в січні наступного року. 2) Розглянути вчинок шляхетства і питання про виключення зі шляхетського стану Островського, відповідно до законів прийняти рішення і дослідити всі інші порушення при проведенні шляхетських виборів. 3) Шляхтичів Стадницького, Модзалевського (Мондзелевського) і Вілчка (Вільчика) за їхні буйні і зухвалі вчинки віддати до суду”.⁽³⁵⁾

Порушення відбуваються під час виборів у Волинському шляхетському депутатському зібранні. Житомирський маршалок Кршиштоф Чайковський доповів міністрові внутрішніх справ про незаконне ухилення волинського губернатора маршалка Алоїзія Францовича Гостинського разом з повітовими від співдії при виборі кандидатів на голову I департаменту Головного суду. Волинський цивільний губернатор Комбурлей також доповів міністрові про низку непорозумінь і незгоду повітових маршалків із губернським при виборі кандидатів на цю посаду. Коли шляхетство зібралось в губернському місті, каже Комбурлей, губернський маршалок Гостинський доповів, що незважаючи на його численні вимоги деякі повітові маршалки так і не представили списки прибулих шляхтичів і довірчі листи від неприбулих, а вимагали для взаємного погодження проведення особливого засідання маршалків. Гостинський не міг погодитися, що деякі шляхтичі отримали довіреності з указанням, за кого належить покласти вибірну кулю, а у решти повноважених шляхтичів не вказано ім'я

і надано право голосувати за будь-яку особу. На це губернатор відповів губернському маршалкові, що повітові маршалки можуть прохати про проведення окремого зібрання, але не інакше як при попередньому оголошенні причин і після згоди на це начальника губернії, якщо представлені маршалками довіреності дозволені законом. Після цього маршалки і шляхтичі поділилися на партії і зайнялися не вирішенням справи, а висловленням особистого невдоволення. Зрештою, всупереч волі Гостинського на вказану посаду було обрано князя Четвертинського. Після цього губернський маршалок оскаржив неслухняність повітових маршалків. Губернатор відповів, що вимога маршалків показати їм журнал губернського маршалка про перебіг виборів є зайвою, бо немає потреби всім читати записку про те, що відбулося на виборах. Декілька повітових маршалків не мають права судити дії губернського маршалка.⁽³⁶⁾ 28 лютого 1809 року Комбурлей доповів міністрові внутрішніх справ князю Олексію Куракіну: “Я не міг не помітити, що причиною всіх негараздів, які переважно відносилися до однієї особи губернського маршалка, є ковельський маршалок князь Яблонівський, який виявив намір бути губернським маршалком, але залишився тільки першим кандидатом після пана Гостинського, а тому був вельми невдоволений на нього. Він встиг утворити партію супроти губернського маршалка”.⁽³⁷⁾

Неприхована допомога волинського губернатора маршалка Гостинського патріотичним колам породила конфлікт із російською армією. 20 жовтня 1809 року військовий міністр подав до Комітету Міністрів записку про підряд волинського губернатора маршалка на поставку харчів у хлібні магазини для армії до листопада місяця. З цього питання зав'язується жвава переписка. Кілька разів Гостинський повідомляє про неможливість виконання підряду “навіть у тому випадку, якби пожертвував на це все своє майно.” У відповідь Комітет Міністрів зобов'язує губернатора маршалка у випадку неможливості поставки купити хліб за власний рахунок. Гостинський вважав винним у цій справі губернатора Комбурлея. Після поїздки до С.-Петербургу, де відбуваються прийоми зі вказаного питання, губернський маршалок звертається до шляхтичів, що Комбурлей є першим гнобителем у краї і що він “оббріхав” волинських шляхтичів перед царем як людей небезпечних і підозрілих.⁽³⁸⁾

Прецікава інтрига виникла поміж шляхетством і губернатором у Києві. 1808 року при призначенні нового цивільного губернатора Панкратьєва Київське шляхетське депутатське зібрання вирішило подарувати новому помісникові інкрустовану діамантами табакерку

в 24 тисячі рублів, яка і була привселюдно вручена. Панкрат'єв розхвилювався, що такий подарунок можуть трактувати як прихований хабар, і звернувся за роз'ясненням до Комітету Міністрів. Справою особисто зацікавився цар, який визнав, що губернатор може прийняти табакерку, але також побоювався, щоб такі коштовні подарунки не увійшли в звичку і не сприяли поширенню зловживань.⁽³⁹⁾

Полтавське шляхетське депутатське зібрання не порозумілося з губернатором з приводу гуральництва, найприбутковішої галузі для шляхетства. Сварка виникла з причини різного трактування маніфесту від 29 вересня 1810 року, яким встановлено в Полтавській і інших привілейованих губерніях “помірне” мито з вина. Полтавське шляхетство обрахувало річне викурення вина в 812 тисяч цеберок. Лобанов-Ростовський визнав цю цифру заниженою. На його думку, таку кількість вина в губернії випивають не довше як за 25 днів. Депутати шляхетства відповіли, що до губернії ввозиться багато вина з інших губерній. Депутати вважали розподіл грошової виручки від гуральницького промислу виключним шляхетським привілеєм, а тому прагнули скасувати нагляд за гуральництвом земської поліції. Лобанов-Ростовський запросив маршалків для роз'яснення до губернського правління, де почав їм дорікати, “що їхня думка суперечить меті уряду про казенну потребу і що він не бачить шляхетського завзяття”. Полтавське шляхетство через губернського маршалка дійсного статського радника Василя Чарниша надсилає супліку до С.-Петербурга, в якій сказано, “якщо вони (маршалки) необгрунтовано зробили припущення про застосування акцизу на вино, то обов'язком генерала-губернатора було виправити їх, а не ображати їхню честь.”⁽⁴⁰⁾ Супліку було передано для розгляду Комітету Міністрів. Оскільки її не підписав тільки один полтавський повітовий маршалок Стефан Федорович Левенець, тому генерал-губернатор рекомендував нагородити його орденом святої Анни зі смарагдами. Комітет Міністрів вирішив не нагороджувати Левенця, бо він не зробив нічого корисного, а полтавському шляхетству рекомендував не ображатися на губернатора. Цар Олександр також надіслав листа полтавському шляхетству, в якому прохав маршалків сильно не ображатися на губернатора.⁽⁴¹⁾

Під час наполеонівських війн лояльність шляхетських депутатських зібрань до царату зникає як примара. В Україні зібрання не тільки бойкотують накази російських чиновників, але і сприяють національним рухам і успіхам наполеонівської армії. 19 березня 1812 року Київське губернське правління оголосило, що “рух справ тутешньої шляхетської комісії цілковито припинився, бо в ній відсутні геть усі

депутати, хоча відповідно до розпорядження депутатів шести повітів по черзі мусять бути присутніми і розглядати справи. Секретар шляхетства (титулярний радник Тиміш Янович Василевський) пояснив, що залишилося кілька тисяч незавершених справ”.⁽⁴²⁾ За 1811-1812 роки протоколи Подільської шляхетської комісії виявилися непідписаними. Питання поновлено лише 1822 року, коли було вказано затвердити невирішені справи і непідписані постанови.⁽⁴³⁾ Така саме ситуація спостерігається в депутатських зібраннях Лівобережної України. 12 січня 1812 року чернігівський цивільний губернатор барон Френсдорф надсилає рапорт міністрові внутрішніх справ Козодавлеву “Про недопущення до виборів шляхтичів, притягнутих до суду”. З огляду на складну міжнародну ситуацію передбачаючи найменшу участь шляхетства в діяльності депутатського зібрання він пише: “Зараз перед початком шляхетських виборів на наступне трьохріччя пан тутешній губернський маршалок (дійсний статський радник Микола Михайлович Стороженко) у виконання наказу урядуючого Сенату від 15 березня 1809 року і відповідно до пропозиції пана малоросійського генерала-губернатора від 25 грудня минулого року про недопущення до виборів чиновників, які перебувають під судом і слідством, прохає мого вирішення: 1) Недопущення до виборів поширюється взагалі на всіх чиновників, які перебувають під судом і слідством, або тільки на тих з них, яких віддано до суду за злочини на своїх посадах? 2) Недопущені до виборів чиновники чи позбавлені голосу обирати інших? Таго самого числа я відповів йому на запит: Сила наказу урядуючого Сенату і пропозиція пана генерала-губернатора поширюється взагалі на всіх чиновників, які перебувають під судом і слідством. Оскільки в наказі урядуючого Сенату вказано осіб, які перебувають під судом, не допускати до виборів - отже, цілком зрозуміло, що вони не можуть користуватися голосом для обрання інших”.⁽⁴⁴⁾ За рекомендацією полтавського губернського маршалка Дмитра Трощинського місцеві поміщики проводять компанію взяття в опіку маєтків, що звільняє їх як банкрутів від царських поборів, рекрутського набору і обов'язку допомоги російській армії.⁽⁴⁵⁾ “Нещасливе продовження відходу наших армій,- пише Трощинський Лобанову-Ростовському,- з одного боку і повільність у виведенні полтавського ополчення в призначені місця з іншого боку є для мене такими болючими, що я від жалю і смутку захворів і вже третій день лежу в ліжку. Я не можу надивуватися, чому шляхетні люди можуть бути байдужими в такій важливій справі як захист батьківщини. Постійно отримую повідомлення, що обрані

чиновники під приводом хвороб і з інших причин безсоромно ухиляються від служби, а володарі в поставках козаків і всього необхідного роблять великі зупинки. Пробачте, милостивий пане, більше істину писати не можу.”⁽⁴⁶⁾ На пропозицію генерала-губернатора залучити шляхетське зібрання для наповнення офіцерських посад ополчення Трощинський відповідає: “Невимовно шкодую, що в такій потрібній справі не можу задовільнити нашого бажання”. Згодом, після смерті Трощинського йому закидають “підтримання політичного і громадянського націоналізму” в Україні. Факти бойкотування допомоги російській армії мають суцільне поширення. Відомо, що Іван Котляревський, якому доручено формувати полк у Горошині, робить великі помилки в призначенні офіцерських кадрів, а козаків взагалі розпускає по домівках. На це губернатор закидає поетові: “Не дурійте!” 1812 року в Катеринославській губернії вибухає народне повстання на підтримку Наполеона, яке Російське міністерство внутрішніх справ кваліфікує як “непідкорення законній владі й інші схожі бешкети і заворушення”.⁽⁴⁷⁾ Розвиток подій підтверджує репліку Адама Чарторийського цареві про ворожі настрої подільського, волинського і київського шляхетства і готовність підтримати Наполеона. На думку Чарторийського українське лівобережне (малоросійське) шляхетство так само потерпало і вороже ставилося до Росії, де лояльними цареві з поміщиків були одиниці.⁽⁴⁸⁾

Віктор Петрович Скаржинський, херсонський губернський маршалок 1818-1823 роки.

Відомо чимало спроб шляхетського збройного опору проти російської армії. Камергер Віктор Петрович Скаржинський, згодом херсонський губернський маршалок, формує і озброює козацьку військову частину. Добре озброєна військова частина вже було вирушила на фронт, зрозуміло до Наполеона, як її було викрито. Кілька років опісля Комітет Міністрів проводить розслідування і дивується, чому про таку непересічну справу не велось документації і навіть нічого не було відомо ані місцевому губернаторові, ані військовому міністрові.⁽⁴⁹⁾ 1812 року Київське шляхетське депутатське зібрання ухвалює сформувати і добре озброїти Внутрішню шляхетську поліцейську охорону, виключно з місцевих шляхтичів з першокласних чинів. Коли про це довідався київський цивільний губернатор таємний радник Дмитро Ланський, то був вкрай стурбований таким “зухвальством”. Згодом, 18 грудня 1813 року він пише міністрові поліції Олександрові Балашову: “Прибувши на посаду до Києва я побачив, що місцевий губернський маршалок граф Франц-Петро Потоцький перебуває в сильному конфлікті з паном військовим губернатором, який мені його характеризував з усіх боків невігідно... Нещодавно Москва була в руках загального ворога Європи. Тоді всі поляки з внутрішнім задоволенням чекали на ганебний для Росії мир і відновлення Польщі. Саме тоді поведінка губернського маршалка графа Потоцького очевидно виявила його наміри, які мені здалися вельми підозрілими. Під приводом вбивства шляхтича в Махновському повіті 24 вересня він наказує повітовим маршалкам заснувати Внутрішню шляхетську поліцейську охорону, яка легко могла бути повернена проти нашої батьківщини”.⁽⁵⁰⁾ В 1809-1812 роках у Подільській і Волинській губерніях шляхетство формує кілька військових частин, які нелегально перетинають кордон і воюють у наполеонівській армії. Довгий час у народі ходили розмови, що “на Волині немає жодної багатой і знатної родини, яка б не оплакувала або не носила жалоби по загиблих у боях проти Росії дітям, братам, рідні”.⁽⁵¹⁾ В часі наполеонівських війн в шляхетстві відроджується ідея поновлення Речіпосполитої як конфедерації незалежних держав, дуже популярна в Україні.

Полтавське губернське правління 1812 року рекомендує земській поліції не підкорятися і не виконувати накази маршалків. У відповідь 4 серпня 1813 року нарада маршалків шляхетства Полтавської губернії звертається до губернатора з вимогою припинити беззаконня, щоб надалі поліція швидко і точно виконувала накази маршалків.⁽⁵²⁾ Цього і наступного року губернський маршалок Трощинський кілька разів у різних інстанціях оскаржує Лобанова-Ростовського. 13 листопада 1813 року він

звертається до Олександра Балашова “з покірливим проханням посприяти у всемілостивого царя в отриманні наказу про приборкання самодурства тутешнього начальника губернії, який зневажає скромне викладення істини, представленої на законних підставах”. Трощинський вельми обурений вчинками губернатора. “Він поширив власне самодурство до того ступеня,- каже Трощинський,- що заборонив шляхетському стану навіть здійснити старанне пожертвування на службу царя”. На завершення Трощинський прохає “про звільнення країни від важкого ярма”.⁽⁵³⁾ Губернський маршал складає записку “Про різні обтяжливі для Полтавської губернії самодурства пана генерала-губернатора”, яку також надсилає Балашову. В розділі “Про неправомірний наказ під час рекрутського набору посідати місце замість губернського маршалка при старших молодшому за вибором шляхетства” Трощинський каже про порушення порядку заміщення чинів депутатського зібрання: “Через слабкість мого здоров’я я не міг прибути до Полтави для присутності при рекрутській розкладці, а тому доручив зайняти в ній моє місце полтавському маршалкові статському радникові Володимиру Васильовичу Тарновському, старшому з усіх повітових маршалків після його обрання генеральним суддею, який при порівнянні з іншими маршалами перебуває у вищому класі. Коли через хворобу він був змушений відмовитися від покладеного мною на нього обов’язку, то пан генерал-губернатор не звернув увагу на присутнього, обраного більшістю кульок кандидатом у губернські маршалки зінківського маршалка капітана-лейтенанта Стефана Тимофійовича Левенця, і наказав посісти моє місце кобеляцькому маршалкові Левку Ганжі, останньому зі всіх за вибором кандидата в губернські маршалки. Це було зроблено паном генералом-губернатором самодурно єдино для доведення абсолютного презирства до шляхетських виборів. Усім відомо, що під час шляхетських виборів дає перевагу не чин, а більшість вибірних кульок. Тому часто трапляється, що особа, яка служила обер-офіцером, залишається маршалком або суддею, а штаб-офіцер - хоружим або засідателем. Тому при відсутності губернського маршалка його місце неодмінно займає кандидат або маршалок, який отримав на виборах у кандидати більшість кульок...Такий самодурний вчинок пана генерала-губернатора здійснено для зневаги священного права, наданого шляхетському стану”.⁽⁵⁴⁾

Найгаласливішою інтригою в Україні на початку XIX ст. була суперечка Волинського шляхетського депутатського зібрання з губернатором Комбурлеєм. Проти губернатора

склалася міцна шляхетська партія на чолі з сенаторами Іллінським і Ворцелем, волинським губернським маршалком генералом-майором Варфоломієм Каєтановичем Гіжицьким, житомирським маршалком Северином Залеським, поміщиками Букаром і Охоцьким, головою I департаменту Домбровським.⁽⁵⁵⁾ Про зловживання Комбурлея сенатор граф Іллінський подає супліку на височайше ім’я. Комітет Міністрів доручає її дослідити самому Комбурлею. Справа виявилася суперечливою і Комітет Міністрів призначає в губернії загальну ревізію на чолі із сенатором Сіверсом. Коли Комбурлей дізнався про це, то відразу звернувся до губернського маршалка Гіжицького, що кожний шляхтич за власним бажанням може приїхати для засвідчення своєї поваги Сіверсу, не чекаючи особливого виклику. Губернатор настільки перелякався ревізії, що оголосив панам маршалкам, “що кожна особа, яка має найменшу причину скаржитися, може прибути до повітового міста й особисто подати свою скаргу панові Сіверсу, а якщо не встигне приїхати, то може надіслати її поштою”. Разом із цим губернатор забороняє проведення позапланових шляхетських з’їздів для вироблення проекту про загальні потреби шляхетства.⁽⁵⁶⁾ Незважаючи на рішучу заборону такі з’їзди відбуваються і 26 травня 1815 року граф Стройновський направляє Сіверсу лист від імені 154 шляхтичів, а 17 липня того самого року депутатське зібрання подає сенаторові “Меморандум”. Дізнавшись про це Комбурлей усуває з посади губернського маршалка. 28 листопада цар пише сенаторові про приклад покарання винних”.⁽⁵⁷⁾ Слідство цієї справи тривало багато років, під час якого йдуть з життя Комбурлей і ще ряд високопоставлених чиновників.

При правлінні малоросійського військового губернатора кн.Репніна поміж поміщиками і чиновниками розквітають приватні конфлікти і судові розслідування, які мають виразне політичне забарвлення. 1824 року виявилось, що міністр внутрішніх справ граф Віктор Павлович Кочубей (приписаний до полтавського шляхетства) закріпачив кілька бідних шляхтичів, які влаштувалися прислугою в його Диканському маєтку. Інтрига загострилася, коли Полтавське депутатське зібрання обрало одного з них - Василя Задорожного, який довів походження з роду Велецьких-Задорожних, на шляхетську посаду засідателя нижнього земського суду Костянтиноградського повіту. Коли Кочубей дізнався про це, то відпустив вказаних осіб на волю, а петербурзькі чиновники не припиняли дивуватися невігластву українського магната.⁽⁵⁸⁾ Дізнавшись у легітиміційній комісії, що герольдія не затвердила рішення шляхетського зібрання про їхню гідність, брати Прасоли вдалися до протиправних дій,

здійснивши невдалий замах один на одного.⁽⁵⁹⁾ Коли дружина Івана Прасола титулярна радниця Ганна Яківна Парпура звернулася в справі до царя, то до подій несподівано виявився причетним церемонимейстер полтавського шляхетства відомий поет Іван Котляревський. Лицар пера у відповідь закинув друкареві Парпури, що той без дозволу видав його “Енеїду”. Чиновники і шляхетство гомоніли про конфлікт поміж графом Завадовським і полтавськими козаками. Справа полягала в тому, що після трагічної Полтавської баталії 1709 року ошчасливлений вдачею цар на доказ того, що не всі козаки пішли за Мазепою, роздав кілька маєтностей лояльним козакам. 115 років поспіль граф Завадовський силою захоплює ці землі і геть виганяє нащадків згаданих козаків. Російський міністр юстиції дивувався зухвалості й аморальності цієї акції, вчиненої в порушення багатьох законів.⁽⁶⁰⁾

Під час шляхетських виборів 1824 року в Київській губернії відбуваються заворушення. Про це 28 березня 1824 року граф Аракчеєв пише київському цивільному губернаторові Ковальову: “Імператор довідався, що під час останніх шляхетських виборів у Києві відбулися заворушення, які навіть порушили згоду шляхтичів при обранні на посади і що граф Хоткевич і граф Олізар особливо відзначилися в цьому”. Він прохає зібрати інформацію, “як поведуть себе гр. Хоткевич і гр. Олізар і яка про них громадська думка.” 25 квітня 1824 року гр. Аракчеєв пише петербурзькому військовому губернаторові Милорадовичу: “Імператор довідався, по-перше, що київський губернський маршалок граф Олізар мав непристойні розмови під час останніх виборів у Києві, по-друге, що він належить до одного з таємних товариств, хоча існування таких суворо заборонено. Його імператорська величність наказав мені повідомити Вашій світлості височайшу волю, щоб Ви, милостивий пане мій, оголосили графу Олізару, який зараз перебуває в С.-Петербурзі, що через ці причини йому відмовлено в прийомі при дворі для представлення Його величності. Тому Його імператорська величність визнав, що йому непристойно залишатися в столиці, і височайше наказав, щоб Ви наказали йому, графові Олізару, негайно виїхати з С. -Петербурга”.⁽⁶¹⁾

У зв'язку з повстанням декабристів на початку 1826 року в Житомирі заарештовано біля 20 шляхтичів, серед яких і губернського маршалка графа Петра Ігнацієвича Мощинського. Вказаних осіб звинувачено в сприянні організації заклоту.

В 20-х роках ХІХ ст. виразну протиурядову позицію має Чернігівське шляхетське депутатське зібрання. Цьому сприяє перемога на виборах 1818 року пропольської старшинської партії і обрання губернським маршалком дійсного статського радника Степана Ми-

*Степан Михайлович Ширай,
чернігівський губернський
маршалок 1818-1828 років.*

хайловича Ширая. Про нього залишилися спомини як про розумну людину і великого оригінала. Ширай зорганізовував для шляхетства розкішні бали й обіди, на яких з'являвся в нанковому сюртуці з Анненською зіркою. Губернський маршал постійно перебував в опозиції до царських помісників і мав особливу неприязнь з малоросійським військовим губернатором кн. Репніним. Російські чиновники побоювалися його сарказмів, які миттєво передавалися до Петербурга його землякам Трощинському і Кочубею. На початку царювання павла Ширай написав йому листа, в якому описав нездібність надісланих в Україну російських чиновників управляти краєм. Серед них пригадав і Репніна. Як знавець потреб українського народу і шляхетства Ширай радить цареві себе призначити генералом-губернатором. На це цар відписав листа: “Пане статський раднику Шираю! Досягнення найвищої шаноби в імперії дозволяється кожному. Ваше бажання бути малоросійським генералом-губернатором заслуговує на схвалення. Але для цього мало одного Вашого бажання. Для цього необхідна і моя воля, а я для Вас її не виявляю. Павло”.⁽⁶²⁾

Протистояння Ширая з Репніним розпочинається з часу, коли губернський маршалок поза волею військового губернатора відправляє листа міністрові внутрішніх справ із порядком розгляду рекрутського набору. У відповідь Репнін закидає Шираю: “Ваш лист я визнаю недоречним. Ви хоча і назвали його приватним, але характер пояснення Ваших думок і бажання безпосередньо через міністра внутрішніх справ довести Вашу думку до височайшого відома, надає йому вигляду не партикулярного листа”. Репнін нагадує Шираю закони і порядок зносин посадових осіб із вищим начальством.⁽⁶³⁾

Князь Репнін прагне приборкати “непокірливих” шляхтичів. Переяслівському маршалкові колезькому асесорові Василю Лукичу Лукашевичу він закидає надмірний патріотизм. В одному з листів з приводу двохверстного обміру губернатор пише: “Не личить мені повчати Вас через поважні Ваші знання, а з іншого побоюючись, аби через рішення карного суду не трапилось Вам зустріти і поза міською дистанцією неприємність важливіше тієї, через яку Ви зараз ображаєтесь - я вирішив пригадати вчинок Ваш, на який за-

Вашей Мухомович

уважую: Ваша високоповажність, Ви зобов'язані знати і мати при собі накази губернського правління...Тоді жодний суддя не визнає такий вчинок брехливим і не припише те, що в законі про шляхтичів сказано...Ви не утримали себе і написали супліку (бумагу), що є нічим іншим, як зразком безчинства. Чи мусить це бути притаманно маршалкові? Відповідь залишаю Вашим міркуванням і переконую Вас залишити маршальську посаду. В іншому разі буду змушеним подати на Вас до кримінального суду, чого через мою поблажливість до Вас і до шляхтичів, які Вас обирали, не бажаю. Найменший опір буду вважати новим порушенням Ваших посадових обов'язків і поквалююсь виконати свій обов'язок".⁽⁶⁴⁾ Репнін прагне усунути на виборах відставного генерала-майора Василя Костенецького, звільненого з армії за націоналістичні переконання. Він радить копотопському маршалкові Якову Демчинському не допустити до виборів Костенецького: "Ви ось що зробіть - під час майбутніх виборів, коли генерал з'явиться в зібранні, не допустіть його до участі в них і прийміть про це рішення зі шляхетством! Бо не важливо не допустити якогось простого шляхтича. Ні! Ви не допустите генерала як неблагонадійну і неспокійну в житті людину, а я підтримаю Вас".⁽⁶⁵⁾ На виборах Костенецького не було обрано на шляхетські посади. Він був змушеним залишити чернігівський маєток і виїхав до Петербурга, де 1831 року помер.⁽⁶⁶⁾

3 травня 1825 року департамент законів Державної Ради почав розгляд питання "Про підсудність губернських маршалків шляхетства урядуючому Сенату і про притягнення їх до суду за височайшим наказом".⁽⁶⁷⁾ Шляхетство розуміє, що з прийняттям такого закону його права питома звужуються. Виникають численні заворушення шляхетства. Найдраматичніші події в Україні відбуваються в Чернігівському шляхетському депутатському зібранні, з приводу яких 1 листопада 1826 року цар Микола направляє рескрипт малоросійському військовому губернаторові: "Княже Миколо Григоровичу! Я отримав Ваше донесення від 10 жовтня про безчинства і гамір, які сталися в зібранні чернігівського шляхетства під час останніх шляхетських виборів у Чернігові. З пояснень про обставини цієї ганебної події я з невдоволенням і жалем вбачаю, що в зібранні чернігівського шляхетства (стану, який завжди і скрізь мусить слугувати прикладом чіткого виконання встановленого порядку і благочинства) чимала кількість членів не тільки зневажила це, але навіть деякі з них дозволили

собі заступитися найбрутальнішим чином за порушників порядку. Вони почали вимагати від виконуючого посаду губернського маршалка вислати чиновника, який перебував безпосередньо під його керівництвом. Не можу не зауважити, що пан Дунін-Борковський, який виконував обов'язки губернського маршалка, не зміг прищепити гідної поваги до свого звання, поступившись недоречній галасливій вимозі деяких шляхтичів про відсторонення з зібрання церемонимейстера". Цар наказує Репніну зібрати маршалків, яким "у загальному зібранні оголосити рескрипт... і особливо наголосити молодим шляхтичам, що скромна поведінка і чітке виконання вказаних законом правил є святим обов'язком стану, якому переважно надано право захисту престолу і законів".⁽⁶⁸⁾ М. І. Лазаревський пригадує про заворушення в Чернігові: "В репнінський час 1826 року під час проведення в Чернігові губернських виборів відбулася славна подія. В останній день праці зібрання шляхтичі поспішали і тому під час перерви залишилися обідати в будинку зібрання. Кожний повіт збирався на трапезу окремо в спеціальних кімнатах, а в губернському залі залишилися для своїх потреб шляхтичі Городнянського повіту. В цей час до маршалка цього повіту Тризни завітав його брат чиновник губернського правління, одягнутий не парадно. Відповідно до церемоніалу таких осіб було заборонено впускати до залу. Тому вартовий заборонив йому увійти, це підтвердив і церемонимейстер Глібов. Чиновник і його брат маршал були вельми невдоволені таким рішенням і висловили претензію церемонимейстерові. Розпочався гамір, до залу зійшлися шляхтичі інших повітів, які засудили дії церемонимейстера. За образливу для шляхтича заборону вони вирішили помститися церемонимейстерові і під лемент: "Геть його! Геть звідси!"- вигнали з залу. Через бешкет церемонимейстер був змушеним піти собі геть. Маршалок і шляхтичі нашого Конотопського повіту були відсутніми в губернському залі, бо перебували у флігелі. Коли вони увійшли до зали, то наш маршалок Демчинський, розуміючи всю відповідальність моменту, пояснив губернському маршалкові, що ніхто з наших шляхтичів не брав участі в конфлікті. Тоді через хворобу губернського маршалка Ширая його посаду обіймав чернігівський повітовий маршалок штабс-капітан Яків Іванович Дунін-Борковський, який склав список шляхтичів причетних до пригоди в губернському залі. Та смішно сказати, двоє конотопських шляхтичів

відставний майор Д. і губернський секретар К. невірно зрозуміли випадок і оголосили, що заступитися за честь шляхтича є гідним вчинком та настирливо вимагали від Дуніна-Борковського внести їх до його списку. Про цей випадок було негайно повідомлено військовому губернаторові князю Репніну, який з нагоди проведення шляхетських виборів перебував у Чернігові. Репнін наказав заарештувати маршалків тих повітів, чиї шляхтичі брали участь в описаній події. На доповідь кн. Репніна послідував височайший наказ - скликати в Чернігові повітових маршалків, яким навіяти думку про хибність їхніх дій. Вказано, щоб маршали наглядали за молодими шляхтичами. Бенкендорф особисто писав Репніну, хоча вказані маршалки і шляхтичі і заслуговують на особливе покарання, але оскільки кн. Репнін завчасно поспішив заарештувати їх і утримував під домашнім арештом, чим цар залишився невдоволеним, то й обмежитися вказаною бесідою”.⁽⁶⁹⁾

Князь Репнін вирішив “відігратися” на губернському маршалкові Ширай, якого було достроково звільнено з посади (за словами Репніна) “через старість і хворобливі напади, які заважали йому на заклики начальства з’являтися на своє місце”. Невдоволене таким рішенням чернігівське шляхетство кілька виборів поспіль знову і знову висуває Ширая на губернського маршалка. На виборах 1828 року висуваються кандидатами на губернського маршалка генерал-майор Ширай і глухівський маршалок дійсний статський радник Дем’ян Кочубей, якого Репнін також оскаржував у Петербурзі з приводу спаювання українськими шляхтичами гарячим вином росіян у прикордонних краях. За твердженням генерала-ад’ютанта Бенкендорфа, таким вибором

кандидатів шляхетство прагнуло “поставити військового губернатора в необхідність затвердити одного з них”.⁽⁷⁰⁾ Після тривалого протистояння шляхетство погоджується на компромісну кандидатуру полковника Яна Посудевського. Наступного 1829 року чернігівське шляхетство знову висуває кандидатом у губернські маршалки Ширая. Репнін шалів тільки через те, що популярний серед місцевого шляхетства Ширай прибув до Чернігова. Військовий губернатор пише чернігівському цивільному губернаторові Жукову: “До мого відома дійшли чутки, що С. М. Ширай приїхав до Чернігова і бажає на наступних виборах знову зайняти посаду губернського маршалка. Після поданої імператорові на мене скарги я не маю наміру допустити його на посаду на це трьохріччя, але якщо шляхетство обере його в майбутньому і він змінить свою поведінку, то я з радістю затверджу його на посаді”.⁽⁷¹⁾

Документи.

Пану полтавському губернському прокуророві (колезькому радникові Івану Горбовському).

Поміщик Роменського повіту колезький секретар Данило Шкларевич надіслав мені прохання, в якому пояснює, що 1817 року його було двічі нагороджено орденом святого Володимира 4 ступеня - перший раз 9 листопада за зразковість, а другий раз 12 числа того самого місяця за вислугу двох трьохрічних термінів за вибором шляхетства. Тому він прохає замінити йому другий орден наступним за градацією.

Рекомендую Вам оголосити прохачу Шкларевичу, що ордени надаються чиновникам за їхні заслуги по представленню начальства, а не відповідно до власних прохань. Тому таке прохання не може бути задоволеним, тим більше, що він вже не перебуває на службі.

Міністр юстиції князь Олексій Олексійович Долгоруков.
28 вересня 1828 року. №12332.

Література.

1. Д. Заславский. М. П. Драгоманов (К истории украинского национализма). М. 1934, с.15-17. 2. ГПБ, ф.761, №24. 3. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №20036. 4. РГИА, ф.1284, оп.4Б, книга 29, №272. 5. Там само, книга 44, №237, с.482-489. 6. РГИА, ф.1405, оп.18, №3043, с.1-4. 7. Там само, оп.20, №2317, с.12. 8. ЦДІАУ, ф.444, оп.І, №59, с.473-474. 9. Там само, с.479-482. 10. Там само, с.373-377. 11. Там само, №625, с.6-17. 12. РГИА, ф.1284, відділ 2, стіл 3, №25, с.3-8. 13. Там само, с.9. 14. РГИА, ф.1286, оп.4, №808. 1828р. 15. Сведения о дворянских выборах в Полтавской губернии. -Полтавские губернские ведомости. 1861, №38. 16. И. Ф. Павловский. Письма генерала-губернатора кн. А. Б. Куракина из Малороссии. Полтава. 1909, с.19. 17. ЦДІАУ, ф.533, оп.2, №447, с.21-22. 18. И. Ф. Павловский. О мерах к пресечению дворян уклоняться от выборной службы. Из 40-х годов прошлого века. Полтава. 1910. 19. Архив Государственного Совета. Спб.1876. т.3. ч.2, с.1084-1085. 20. ЧОДА, ф.133, оп.1, №88, с.23. 21. РГИА, ф.1284, оп.3, №4, книга 1.1802р., с.91-92. 22. История Правительствующего Сената за двести лет. Спб. 1912. т.3, с.603-604. 23. Опись документов и дел, хранящихся в сенатском архиве. Отд.2. т.3. Пг.1915, с.76. 24. И. Ф. Павловский. К истории полтавского дворянства 1802-1902гг. Очерки по архивным данным. Полтава. 1907. т.1, с.10. 25. С. М. Середонин. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Спб. 1902. т.1, с.103. 26. Журналы Комитета Министров. Царствование императора Александра І. Т.1 1802-1810гг. Спб.1888. с.180. 27. Там само, с.213. 28. Там само, с.260-261. 29. Полное собрание законов Российской империи. т.XXX. Спб.1830. Собрание 1., с.839-842. 30. Журналы Комитета Министров. т.1, с.277. 31. Там

само, с.368. **32.** Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №68а, с.89. **33.** Опись дел архива Государственного Совета. т.1. Спб. 1908, с.16. **34.** Архив Государственного Совета. т.1. Спб. 1908, с.16. **35.** Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №:68а, с.208. **36.** РГИА, ф.1284, оп.3, №469, книга 73.1809р., с.3-16. **37.** Там само, с.1-2. **38.** Журналы Комитета Министров в.т.1, с.372. Z. Radziwiński. Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich Spadkobiercy, marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie. - Kwartalnik historyczny. Lwów 1915. **39.** Журналы Комитета Министров, с.230 **40.** Середонин. т.1, с.282-283. **41.** Журналы Комитета Министров. т.2, с.69-71,147-149,187. **42.** ЦДІАУ, ф.533, оп.1, №1468, с.8-11. **43.** Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №83, с.1518-1522. **44.** РГИА, ф.1284, оп.4, ч.1, книга 54, №366, с.132. **45.** ЦНБАНУ І.р., X, №8440, с.378. **46.** Павловский. К истории полтавского дворянства, с.188. **47.** Н. Варадинов. История министерства внутренних дел. Спб. т.2. ч.1. 1851. с.251. **48.** Ф. И. С. Генеральное собрание членов общества имени Михаила Качковского. Льв.1911, с.47. **49.** Журнал Комитета Министров. т.2. с.603. **50.** КОДА, ф.2, оп.145, №153, с.32-33. **51.** ГПБ, Г.ХVII.108, с.57-75. **52.** РГИА, ф.1263, оп.1, №68, с.544. **53.** Там само, с.569-572. **54.** Там само, с.493-516. **55.** Из прошлого Волыни. - Киевлянин. 1868, №2, с.7. **56.** РГИА, ф.1284, оп.4Б, книга 10, с.28-34. **57.** ГПБ, ф.608, оп.2, №71, с.148-150. **58.**ЦНБАНУ І.р., X, №8439,17465. **59.** СОДА, ф.582, оп.1, №175. Ніжинська філія ЧОДА, ф.9, оп.1, №337, с.58-59. **60.** РГИА, ф.1405, оп.21. 1823р., №1870. **61.** Сборник исторических материалов, извлечённых из архива собственной Его Императорского величества канцелярии. Вып.6. Спб. 1893, с.206-207. **62.** Русская старина. 1875. т.12, №4, с.820. **63.** И. Фр. Павловский. Кн. Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д. В. Кочубей. - Труды Полтавской учёной архивной комиссии. Вып.4. Полтава. 1907, с.213. **64.** (Стороженко) М. Ф. С. Pro domo sua. К.1893, с.58-59. **65.** Там само, с.61. **66.** Я. И. Костенецкий. Василь Григорьевич Костенецкий (1780-1831гг)- Русская старина. 1875. т.12, лютий, с.407-413. **67.** Опись дел архива Государственного Совета. т.1. Спб. 1908, с.517. **68.** РГИА, ф.1035, оп.1,3466. **69.** М. Ф. С., с.62-64. **70.** РГИА, ф.971, оп.1, №10, с.1-10. **71.** Павловский. Кн. Репнин... с.214.

Взаємини шляхетства Західних губерній з органами державної влади кінця XVIII – початку XIX ст.

Якщо українське шляхетство в цілому використовує польську геральдичну школу, то на Західній Україні в повній силі також зберігаються і плекаються шляхетські традиції Речіпосполитої. В цьому краї шляхетство завжди розумілося як якість крові, а не як майновий стан особи.⁽¹⁾ З розділом Речіпосполитої її добра або маєтності (*haereditas publica, patrimonium Reipublicae*) перейшли до російської корони, а приватні володіння (*possessya ziemska*) збереглися за володарями. Кожному поміщикові надано право вибору - скласти присягу на вірність Росії і цим зберегти своє землеволодіння, або продати маєтності та виїхати за кордон. У височайших наказах оголошено: 1) в п. II за №13808 від 28 травня 1772 року про збереження “без будь-якого винятку всіх прав, вольностей і привілеїв” громадян, “починаючи від найповажнішого шляхетства”; 2) в статті 2 за 313865 від 23 вересня 1772 року: “Шляхетству подати до губернських міст списки про свою гідність, щоб надалі без височайшої волі ніхто не поєднував себе з тією гідністю, щоб крім дійсних шляхтичів ніхто не міг користуватися шляхетським правом; 3) маніфестами від 27 березня 1793 року за №17108; пп. 4,5 підтверджено давні польські права, вольності і привілеї. Краю підтверджено місцеве право Речіпосполитої. В іменному височайшому наказі 1793 року за №17112 про приєднання до Росії деяких польських областей і про заснування Мінської, Ізяславської і Брацлавської губернії сказано: “Суд і розправу в тих землях залишити відповідно до польських прав, відправляючи їх іменем і владою Нашою.” 1797 року генерал від інфантерії Беклешов, який керує Мінською, Волинською і Подільською губерніями, підіймає в урядуючому Сенаті питання про рух справ у земських, повітових і підкоморських судах, у магістраті і в Головному суді. Він каже, “оскільки відповідно до височайше оголошених штатів до земських, повітових і підкоморських судів обрані судді з національних шляхтичів... то судівництво відбувається польською мовою”. Від себе Беклешов радить використовувати в Головному суді польську і російську мови. Сенат схвалює думку Беклешова. Наказом від 19 липня 1800 року за №19487 підтверджено вирішувати справи “точно за польськими правами... за статутним правом і Конституціями”.⁽²⁾ 22 березня 1795 року Державна рада ухвалює: “В тутешньому краї під час проведення шляхетських виборів керуватися

62, 63, 64 статтями дворянської грамоти, бо польські закони не перечать їм. До виборів допускати тільки тих шляхтичів, які володіють нерухомими маєтностями і мають з них щорічний прибуток не менше 100 рублів, з осіб не молодше 25 років, які посідали в Речіпосполитій дійсні уряди, що відповідають російським обер-офіцерським чинам і вище”.⁽³⁾ В Житомирі такі шляхетські вибори проведено 20 липня 1796 року, на які прибуло 1400 поміщиків.⁽⁴⁾

Російська адміністрація на місцях вивчає форми землеволодіння в краї. 19 квітня 1794 року оголошено іменний наказ за №17198 генералові Тутолміну “Про право володіння коронними маєтностями особами за привілеями, які склали присягу на вірність і підданство”. 6 грудня 1795 року Тимофій Тутолмін пише подільському губернаторові Миколі Вердеревському: “Минулого 1794 року я звернувся до пана волинського губернатора з наказом, щоб поліцейські чиновники доповіли йому про всіх володарів коронних маєтностей, чи живі вони, після облаштування губернії у виконання височайших постанов належить щомісячно повідомляти про це казенній палаті, а у випадку смерті якогось старостинського володаря, щоб рапортували мені і пану губернаторові. Після отримання вказаних донесень прошу наказати директорові домоведення брати маєтки померлих володарів до казенного відання й управління. Між тим виявилось, що після смерті одного прижиттєвого володаря інший, який мав привілей на 50-річне право після його смерті, негайно вступив у володіння староством. Земській поліції потрібно зробити попередження, що надалі затвердження 50-річного права посесії після смерті старост безпосередньо залежить від височайшої волі і милості Її імператорської величності. Інший з таких посесорів виїхав за кордон і надовго там затримався, що тут промайнув поголос про його смерть. Сунцесор, який прагне отримати право на староство, попрохав дозволу виїхати за кордон, щоб пересвідчитися в правдивості або брехливості цієї інформації. Наказую Вашій високоповажності: 1) Суворо вкажіть міській і земській поліції негайно доповісти Вашій високоповажності про всіх старостинських володарів коронних маєтків, які мешкають на їхній території, після облаштування губернії нехай доповідають помісному правлінню і казенній

палаті, при цьому щоб не дозволяли нікому після їхньої (старостинських володарів) смерті вступати у володіння казенними маєтками без особливих вказівок начальства під небезпекою відповідальності і покарання винних, якщо виявиться такий випадок. 2) Міська і земська поліція мусять достовірно знати, хто і коли зі шляхтичів за дозволом губернського начальства виїхав за кордон, бо їм залишатися там тривалий час непристойно - це діє не на користь держави. Якщо хтось не повернеться додому протягом шести місяців... таким особам необхідно повідомити начальство, що вони живі. Вам необхідно оголосити, що всі пани, які мають старостинські маєтки в посесії і які не надішлють такі відомості, вважатимуться померлими, а їхні староства негайно будуть передані до казенного управління".⁽⁵⁾ Не дивно, але з перших днів між шляхетством і Тутолміним виникає неприязнь і розпалюється конфлікт. Волинський помісний маршалок (згодом сенатор) граф Іллінський від імені шляхетства оскаржує губернатора перед царем за хабарі й утиски шляхетства, за що його усувають з посади".⁽⁶⁾

З новим адміністративним розмежуванням київський губернатор генерал-поручник Ширков 9 серпня 1795 року надсилає урядуючому Сенату "Відомості про облаштунок повітових містечок у приєднаній 1795 року місцевості до Київської губернії". Він описує становище шляхетства: "В Київській губернії вже обрано губернського маршалка шляхетства. Оскільки вказані території зараз складають із губернією єдине ціле, тому необхідно для проведення виборів чиновників присутніх місць скликати шляхтичів тутешніх і приєданого краю... Я вважаю доцільним у всіх повітових закладах змішати місцевих шляхтичів із польськими, щоб вони звикли до співставлення законів. Сільські чиновники можуть обиратися з польських шляхтичів".⁽⁷⁾ З перших кроків політика царських урядовців у краї спрямована на зіткнення українських і польських впливів у шляхетстві з єдиною метою, щоб при першій нагоді наповнити російськими чиновниками присутні місця. У відповідь польське шляхетство тримає себе згуртовано і обирає чиновників на всі посади. Невдоволена адміністрація зголошує декількох шляхтичів, переважно офіцерів російської армії, 21 лютого 1798 року оскаржити III департаменту урядуючого Сенату дії шляхтичів приєднаних територій, які "на перших виборах обрали відповідно до нового штату з-поміж себе повітового маршалка співвітчизника Росцишевського, який за їхньої підтримки обрав на всі посади польських шляхтичів". 17 березня 1798 року урядуючий Сенат ухвалив: "1) Скасувати проведене в цій губернії обрання голів Головного, Київського

і Васильківського повітового судів і провести перевибори відповідно до височайшої волі Його імператорської величності в наказі Сенату від 29 жовтня 1797 року, до яких допустити і українських (малоросійських) шляхтичів-чиновників. 2) Виключити всіх кандидатів з полків, які не мають маєтностей, а тільки утримують на праві оренди чужі села, і до виборів не допускати".⁽⁸⁾

Серед наказів, які регулюють характер діяльності шляхетських зібрань, є найголовнішими - сенатський для Мінської, Волинської і Подільської губерній від 11 вересня 1797 року про судові установи, які мусять залишитися "на тих самих підвалинах відповідно до колишніх прав і привілеїв, зображених у Статуті і Конституціях"⁽⁹⁾; іменний Сенату "Про вибір маршалків і повітових хоружих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях" від 6 лютого 1797 року за №17790; іменний Сенату "Про шляхетські вибори... про поширення наданого 1797 року Литовській губернії права призначати справників і обирати засідателів на Мінську, Волинську, Подільську, Київську і Білоруську губернії" від 14 жовтня 1800 року за №19154; іменний Сенату "Про вибір чиновників у малоросійських і Західних губерніях за тамошніми правами" від 17 квітня 1801 року за №19839.

При обранні депутації до царя Олександра волинське шляхетство складає для представлення три проекти. Воно прохає: 1) щоб всі

Алоїзій Фелінський, опікувався королівським скарбом, директор Кременецького ліцею.

перелічені в комісії особи були визнані герольдією як шляхта”; 2) “для проведення легітимізування в герольдії прохаємо надіслати до кожної губернії по одному сенатору”, який би за поданням губернатора і губернського маршалка представив герольдії факти невизнання шляхетської гідності, “щоб сенатор розглянув папери в оригіналі без перекладу на російську мову”; 3) “продовжити термін домагання в герольдії”. В іншому проекті запропоновано: а) “обміркувати заходи для полегшення консисторам видання підтверджувальних виписок з метрик і книг”; б) “щоб герольдія розглядала всі документи польською мовою, щоб такі було непотрібно перекладати”; в) щоб герольдія визнавала чини польської служби незаперечним доказом шляхетської гідності.⁽¹⁰⁾

Шляхетство кожної губернії зорганізовує подання про власні потреби. 1801 року київське шляхетство передає записку київському військовому губернаторові Андрію Феньшу. 24 жовтня делегати Т. Козловський і Г. Ворцель пишуть генералу-прокуророві, що вимоги київського шляхетства “є майже тими самими, що і в Подільській губернії... про що зверталися Комар і Дзеконський до Розенберга”.⁽¹¹⁾ 30 липня 1801 року київський губернський маршалок Козловський подає цивільному губернаторові записку про потреби київського шляхетства. Маршал вказує на незручність паспортизації шляхти в повітових судах і прохає дозволити маршалкам видавати паспорти. Він оскаржує Житомирський надвірний суд, заснований для Київської, Подільської і Волинської губерній, який “складається з росіян окрім сучасного голови, крім того в судівництві використовується російська мова”. Козловський прохає дозволити обирати до того суду з кожної губернії по одному депутату.⁽¹²⁾ Наступного року Козловський подає від імені київського шляхетства військовому губернаторові генералові від інфантерії Феньшу докладну записку. 18 вересня 1802 року Феньш доповідає урядуючому Сенату: “Із завершенням у місті Києві губернських шляхетських зборів, які проводилися у вказаний урядуючим Сенатом строк 21 травня цього року, відповідно до 48 і 49 статей жалуваної дворянської грамоти шляхетство подало через губернського маршалка таємного радника Тимофія Лук’яновича Козловського представлення про громадські потреби: 1) 25 вересня 1800 року урядуючий Сенат наказав усім чиншовим шляхтичам Київської губернії протягом двох років представити докази про своє шляхетство. Дійсно, такі особи всіляко прагнуть подати вказані документи до шляхетської комісії. Такої шляхти в Київській губернії понад 40 000 душ. Оскільки тутешній нещодавно приєднаний від Польщі край був

підвладний революціям і татарським набігам в тривожні часи; тому судові акти, за якими шляхетство могло відшукати свої докази, переважно були спаленими або перевезені до тієї частини Польщі, яка відійшла до австрійського і пруського володіння... Самотужки шляхетська комісія не може встигнути протягом двох років розглянути всі документи, які можуть надійти, окрім вже поданих 10 000 справ. Тому шляхта побоюється, якщо вона не встигне представити у вказаний термін документи, то щоб не була обкладеною подушним окладом. Шляхетське зібрання прохає, щоб шляхетській комісії було дозволено і після закінчення двохрічного строку у виконання положень дворянської грамоти приймати і розглядати докази чиншової шляхти. 2) Щодо земської поліції шляхетство вважає, що через велику територію повітів земські комісари разом із засідателями нижніх земських судів не можуть мати пильне спостереження за земською поліцією не тільки в двох повітах, але й у всіх. Шляхетство прохає окрім вказаних по штату додати в Київський і Радомиський повіти по два, а в інші — по одному засідателю. 3) Зараз в обох департаментах місцевого Головного суду є тільки по два засідателі або депутати за вибором шляхетства. Для належного ведення справ у департаментах, щоб іноді через хворобу або законний від’їзд якогось засідателя не трапилася зупинка, шляхетство прохає дозволу обрати в обидва департаменти Головного суду ще по одному депутату від шляхетства”. Феньш погоджується “прибавити в кожному департаменті Головного суду по одному депутату, а до повітових судів по одному підсудку, бо перших має утримувати шляхетство, а останні задовільняться правом отримувати прибутки зі справ”.⁽¹³⁾

3 березня 1805 року за №21646 оголошено іменний наказ Сенату “Про порядок шляхетських виборів у приєднаних від Польщі губерніях”, яким регламентовано проведення шляхетських виборів. Законом збережено право голосу в депутатському зібранні за шляхтичами, які в губернії володіють нерухомими маєтностями з прибутком не менше 150 рублів на рік. Шляхтич отримує право голосу, якщо в його селі нараховується не менше 8 димів (будинків). До виборів не допускаються неповнолітні шляхтичі до 18 років. На посади не можуть бути обраними шляхтичі до 23 років, навіть якщо вони володіють достатніми маєтностями. Губернський маршалок і губернатор опікуються дотриманням шляхетських прав під час виборів. Місцевим маршалкам підтверджено такі самі повноваження, як і маршалкам у російських губерніях.⁽¹⁴⁾

Шляхетство Західних губерній опікується використанням польської мови в присутніх місцях.

З цього малодослідженого питання є чимало відомих шляхетських записок, а ще більше невідомих. Про це піклуються сенатори граф Левко Станіславович Ворцель і граф Іллінський, губернські маршалки граф Станіслав Ворцель (волинський), Козловський (київський), Каєтан Старжинський (подільський). 19 грудня 1806 року височайше затверджується рішення загального зібрання урядуючого Сенату, яким вказано вести справи в приєднаних губерніях польською мовою в магістратах, у земських повітових і підкоморських судах, а в Головних судах паралельно польською і російською мовами. Таке рішення призупиняє дію наказу III департаменту урядуючого Сенату про подання документів до Головних судів виключно російською мовою.⁽¹⁵⁾ Сенатський наказ від 25 лютого 1807 року за №22468 підтверджує вимоги шляхетства про використання польської мови в судах і присутніх місцях.

1805 року волинське шляхетство зобов'язує губернського маршалка таємного радника Станіслава Григоровича Ворцеля звернутися до російського міністра внутрішніх справ про підтвердження права шляхетства на ленні і емфітеутичні маєтності. Зі справи бачимо, що 1775 року після першого розділу Речіпосполитої король відмовився роздавати староства. Того самого року прийнято сеймову Конституцію, відповідно до якої 200 панів, переважно сеймові депутати, отримують у нагороду емфітеутичне 50-річне право. Спеціальні комісії Мінської, Ізяславської і Брацлавської губерній 1792 року продовжують розгляд питання. За поданням волинського губернського маршалка міністр внутрішніх справ доповів Державній Раді, що волинське шляхетство не погоджується з наказом від 1 липня 1803 року про ленні і емфітеутичні маєтності та прохає підтвердити права, відповідно до яких шляхтичі володіють ними. Виявилось, що з цього питання вже було прийнято два накази від 16 серпня 1798 року і 1 липня 1803 року. В останньому з них вказано: "З обіцянок Польської республіки визнавати дійсними тільки ті з них (маєтностей), які отримали дію до 1798 року; а в яких ніякого руху не було, залишити без виконання". 21 серпня 1805 року Державна Рада підтверджує емфітеутичні права володарів, які вступили у володіння ще до приєднання краю до Росії. З другого питання Державна рада ухвалила не скасовувати попередніх рішень і передає затвердження емфітеутичного права височайшій волі з огляду на особисті заслуги прохачів. 22 жовтня 1806 року Державна Рада розглядає питання "Про думку таємного радника князя Чарторийського (Чарторизького) про ленні і емфітеутичні маєтності в польських губерніях".⁽¹⁶⁾

13 квітня 1805 року волинське шляхетство розглядає питання про діяльність судів і обрання на них депутатів. 14 березня того самого року волинський губернський маршалок від імені зібрання маршалів звертається до міністра внутрішніх справ Кочубея про дозвіл шляхетству обирати 24 депутатів до Головного суду строком на один рік кожного і про затвердження Конституцій 1578, 1589, 1616, 1676, 1727, 1775, 1764, 1768 років про діяльність судів і обрання судових чиновників.⁽¹⁷⁾ 5 серпня 1808 року волинський губернський маршалок Ворцель надсилає записку міністрові внутрішніх справ, в якій прохає затвердити наступні вимоги шляхетства: Про дозвіл уніатським священникам відшуковувати спадкове шляхетство. Засідателів і возних обирати не за кількістю маєтностей, а протекцією осідлих поміщиків. Про обрання трибунальських писарів від шляхетства. Щоб казенна палата не накладала жодних нестач на шляхетське зібрання.⁽¹⁸⁾ 16 лютого 1809 року міністр внутрішніх справ відповідає волинському губернському маршалкові Алоїзю Францовичу Гостинському: "Минулого року Ваш попередник доповів мені про різні потреби і вимоги волинського шляхетства. Попередньо отримавши думку пана волинського цивільного губернатора я мав щастя доповісти імператорові про наступні статті: (...) 2) Про скорочення строку служби вибраних шляхетством засідателів Головного суду. Імператор вирішив, що таке розпорядження суперечило б існуючим постановам і що часті зміни засідателів можуть викликати безладдя і навіть призупинку руху справ. Він височайше вказав, що кожний шляхтич із вдячністю і задоволенням зобов'язаний виконувати покладену на нього шляхетством службу, що каже про довіру цілого стану.3) Про вибір возних зі шляхтичів за доручительством достатніх поміщиків. Його величність погодився з думкою пана цивільного губернатора, що такий вибір був би шкідливим для самої служби, бо такі чиновники неминуче залежали б від поміщиків, які поручилися за них." З іншими вимогами волинського шляхетства князь Олексій Куракін також не погоджується. "Про виділення в розпорядження маршалків грошей, які збираються на земські потреби і про нестачу зі збору в казенній палаті нібито за рахунок шляхетського зібрання,- пише він.- З пояснень пана цивільного губернатора бачу, що деякі з таких поборів направляються підрядниками за контрактами для виконання інших, якщо не відшукано підрядників, то висилаються гроші панам маршалкам для використання на законні витрати. Губернському маршалкові повідомлено про нестачу зі збору, щоб шляхетство в зібранні розглянуло таку і доручило обраним

депутатам для розкладки земських обов'язків винести рішення. При цьому зауважую, що казенна палата ніколи не обкладала шляхетство податками і не має права це робити”.⁽¹⁹⁾

1808 року шляхетські зібрання за поданням губернаторів розглядають питання про карну відповідальність шляхтичів. 11 травня 1808 року Подільське губернське правління повідомляє шляхетську комісію про вирішення справи за повідомленням карного департаменту Подільського головного суду “про шляхетство Якуба Миколайовича Галузинського і Марціна Розвідовського. На запит шляхетське депутатське зібрання відповіло Летичівському нижньому суду, що в його компетенції не є проведення слідства. Депутатське зібрання неодмінно мусить повідомляти про приналежність різних осіб до шляхетства, бо наказом урядуючого Сенату від 5 грудня 1807 року вказано надавати такі довідки. Пересилка цих довідок до нижніх судів, поліції, повітових судів і Головного суду ні в чому не обтяжить депутатське зібрання, навпаки... справа почне хуткіше розслідуватися і злочинця швидше буде покарано. По-друге, для беззупинного проведення справи міська поліція і нижні суди зобов'язані вимагати відомості про шляхетську гідність осіб не після проведення слідства, а на його початку, коли злочинець, який називає себе шляхтичем, тільки-но прибуває”. Якщо шляхтич записаний до окладу, то “кожного разу шляхетське зібрання мусить подавати однакову інформацію, щоб звичайного злодія не було покарано за правилами, встановленими для шляхетства”⁽²⁰⁾

15 вересня 1808 року військовий міністр генерал Олексій Аракчеєв доповів у Комітеті Міністрів, що київський губернський маршалок таємний радник Тимофій Лук'янович Козловський представив для нагородження орденом Святого Володимира повітових маршалків колезького радника Леонтія Харлінського (київського), майора польської армії Францішека Ксаверія Юзефовича-Красносельського (чигиринського), Марека Карловича Сарнецького (липовецького), старосту Францішека Шидловського і Яна Закржевського (тарашанського) за вислугу ними трьох трьохрічних строків у званні у виконання 6 статті височайшого маніфесту про заснування ордену. Міністр внутрішніх справ зауважив, що тільки губернатор мусить представляти губернських маршалків для нагородження. Комітет Міністрів погодився з думкою Куракіна і відхилив представлення Козловського.⁽²¹⁾ 9 жовтня 1808 року міністр внутрішніх справ рапортував Комітету Міністрів про затвердження повітовими маршалками поміщиків Залевського і Радзимінського. Волинський цивільний губернатор доповів, що житомирське і володимирське шляхетство побажали обрати повітовими маршалками Залевського в Житомирському

повіті, а Радзимінського у Володимирському, але вони не можуть формально це зробити, бо поміщики перебували під судом і хоча були виправдані, але ще не було підтверджувального сенатського рішення. Комітет Міністрів вирішив скасувати вибір шляхетства.⁽²²⁾

Для утримання найменшого послуху шляхетства цар погоджується на поступки. 4 вересня 1811 року міністр внутрішніх справ оголошує іменний наказ урядуючому Сенату: “Наступні шляхетські вибори в губерніях Віленській, Гродненській, Мінській, Волинській, Подільській і Київській провести з винятком від загальних правил, вказаних у наказі від 8 червня 1802 року, і так надалі діяти до прийняття наказу, тобто допустити до виборів шляхтичів, які не мають обер-офіцерських чинів (що забороняє згаданий наказ), провести вибори відповідно до правил дворянської грамоти і прийняти з цього питання постанову”.⁽²³⁾

23 лютого 1812 року Київське шляхетське депутатське зібрання повідомляє київському військовому губернаторові Михайлу Андрійовичу Милорадовичу: “З часу діяльності колишніх депутатів Київської шляхетської комісії (реєстр яких вказано на звороті документу) залишилася велика кількість непідписаних рішень. Шляхта багато разів приїжджала у справах до Києва, але була змушена повернутися ні з чим. Ухвалили: Доповісти про це Вашій високоповажності і прохати розпорядження, щоб вказані депутати негайно прибули для підписання справ. Вони також мусять попідкуватися, щоб родовідні книги, які вони вели з 1808 року, часу трьохрічного перебування на посаді, були укладеними і підписаними”.⁽²⁴⁾

На початку 1812 року подільський губернський маршалок граф Миколай Мартинович Грохольський пише змістовну записку про права і привілеї місцевого шляхетства, з якою звертається до міністра юстиції. Записка доходить до Державної Ради, яка ухвалює: “Загальне зібрання Державної Ради розглянуло журнал департаменту цивільних і духовних справ за доповіддю урядуючого Сенату на прохання подільського шляхетства про поширення на місцеву губернію височайше затвердженого положення про розмежування Литовсько-Віленської губернії. Загальне зібрання Державної Ради з повагою поставилося до прохання подільського шляхетства, погодилося з думкою департаменту цивільних справ і ухвалило: У виконання думки урядуючого Сенату постанову 1810 року про розмежування Литовсько-Віленської губернії поширити і на Подільську губернію”. 8 липня 1812 року цар на справі пише резолюцію: “Бути цьому”. В сенатській доповіді повідомлено, що міністр юстиції таємний радник Дмитрієв запропонував на розгляд Сенату записку подільського губернського маршалка

Грохольського з докладним описом історії і сучасного положення права. Місцеве польське право, каже маршалок, завжди слугує для загального щастя приєднаного краю. Зі свого боку поміщики виявляють старанність до влади. Як тільки під час виборів у Подільському шляхетському депутатському зібранні зачитано всемілостиво затверджені правила для литовських губерній про розмежування маєтностей, то зібрання побачило в цьому новий вияв монаршої милості і висловило сподівання, що Подільську губернію, яка ні в чому не поступається іншим губерніям у старанності і лояльності, буде удостоєно схожої монаршої милості. Шляхетський стан зобов'язав маршалка подати прохання міністрові юстиції, щоб наказ про межування для литовських губерній поширено і на Подільську губернію з єдиною відміною, що в ряді повітів цієї губернії мешкає мало поміщиків, а тому вони мусять часто відправляти різні шляхетські посади. Міністр повідомив, що подільські шляхтичі прохають дозволу декількам повітів об'єднатися для укладання штату чиновників присутніх місць для розмежування за зразком згаданих правил. Межовий департамент урядуючого Сенату пише великому князеві Костянтину Павловичу: "Всемилостивий пане! Межовий департамент Сенату розглянув вказане прохання шляхетства Подільської губернії і знаходить, що воно складається з двох питань: 1) Про поширення височайше затвердженого 6 жовтня 1810 року положення про розмежування Литовсько-Віленської губернії і на Подільську губернію. Оскільки питання належить розгляду цього департаменту, тому вважаємо, що з огляду на перебування Подільської губернії на однакових правах із литовськими губерніями і Мінською належить затвердити прохання шляхетства і поширити височайше затверджене Вашою високістю положення про розмежування Литовсько-Віленської губернії на Подільську губернію з відмінами і доповненнями, які відповідно до височайше затверджених Вашою величністю 17 вересня і 3 жовтня рішень Державної Ради були прийняті для литовських губерній. Таку думку департамент всепіддано представляє на всевисочайший розгляд Вашої імператорської величності і чекає височайшого Вашої високості наказу. 2) З огляду на малу кількість поміщиків у деяких повітах потрібно дозволити декільком повітам об'єднатися для складання штату межових судів. Питання належить до відання поліцейської частини і тому не підлягає розгляду межового департаменту Сенату, який засновано єдино для головного ведення справ державного межування. Департамент ухвалив: Оголосити шляхетству Подільської губернії через місцевого цивільного губернатора звернутися з власними проханнями за призначенням, куди належить". У відповідь на думку Державної Ради 26 січня

1814 року оголошено височайший наказ. 22 грудня 1818 року в журналі Комітету Міністрів записано: "Заслухано записку міністра юстиції від 12 грудня за №10278 (по 2 експедиції), внесену до журналу Комітету за №614 за представленням подільського військового губернатора на прохання шляхетства тамошньої губернії про дозвіл заснувати в Кам'янці-Подільському за зразком литовських губерній межовий апеляційний суд відповідно до вказаних для Мінської губернії правил. Комітет Міністрів ухвалив: "За представленням міністра юстиції про дозвіл заснувати в Подільській губернії апеляційний нормальний суд на підвалинах, які вказано 19 листопада 1815 року у височайшому рескрипті про заснування такого суду в Гродненській губернії, з часом поширеного на Мінську і Віленську губернії. Про це повідомити міністрові юстиції випискою з журналу до виконання".⁽²⁶⁾

Вже наприкінці 1812 року шляхетство піклується про скасування всіх заборон і обмежень, прийнятих у зв'язку з війною. Князь Голеніщев-Кутузов пише цареві: "З огляду на те, що за сучасних військових обставин поміщики, які перебувають на посадах за вибором шляхетства, також і інші мешканці прикордонних губерній (а саме Віленської, Гродненської, Мінської, Волинської, Київської, Могилівської, Подільської, Вітебської і областей Білостоцької і Тернопільської) були вельми заклопотані виконанням численних військових вимог, Ваша імператорська величність всемілостиво наказав: У цих губерніях будь-яке судівництво з цивільних справ, не виключаючи і третейських судів, припинити до 1 квітня цього року, щоб протягом цього часу поміщиками і обивателями ніякі операції купівлі або застави маєтностей не чинилися і не вносилися до актів, які від жодної особи під будь-яким приводом не мусять прийматися. Нарешті, і самі акти до вказаного строку мусять залишатися без дії (совершенно закрыты), проте не боронячи брати на законних підставах виписки зі внесених раніше документів. Я оголосив волю Вашої імператорської величності особам, які мусять її виконати. Зараз я отримав донесення київського цивільного губернатора графа Санті разом з отриманим ним представленням місцевого губерньського маршалка графа Потоцького. Київське шляхетство піклується, оскільки в Києві будь-які операції, позики і розрахунки відбувалися раз на рік на контрактах перед укладанням актів, то зараз через їхнє закриття всі раніше укладені операції мусять до 1 квітня залишатися без дії. Багато кредиторів і капіталістів не приїдуть до Києва, тому обивателі, особливо ті, які винні іншим великі суми, не знайдуть шляху ані відразу оплатити свої борги, ані врятуватися

(изворотиться) новою позикою і відстрочкою зобов'язань. А кредитори відразу після 1 квітня подадуть до суду заставні угоди і почнуть вимагати затвердження за ними заставлених маєтків або виплати всіх грошей. Багато осіб будуть не в змозі задовільнити ці вимоги, а тому позбудуться своїх заставлених маєтків. Якщо і пощастить комусь в цей єдиний для всіх термін зробити нову позику, то вони можуть наразитися на сплату руйнівного відсотку. Щоб уберігти шляхетство від великого зубожіння і покласти перепону будь-яким зловживанням і небажаним процесам граф Потоцький від імені шляхетства Київської губернії прохає відстрочити контрактові операції до травня або червня з перенесенням на той час і самих термінів, які відповідно до угод були призначені на різні числа січня. Я також розглянув представлення і знайшов вказані обставини такими, що варті уваги. За резонами, поясненими київським губернським маршалком графом Потоцьким, вважаю потрібним продовжити відстрочку укладання всіх контрактових операцій до 1 червня цього року з тим, щоб боржники й орендарі маєтків з часу контрактових операцій до 1 червня сплатили своїм кредиторам по заставах і іншим обставинам узаконені відсотки на позичені суми, а за утримання маєтків - домовлену орендну суму, щоб після цього терміну у випадку несплатоспроможності платників угоди мали законну дію. Я не намагаюся сам вирішити питання, яке передаю для монаршого розгляду і вирішення Вашою імператорською величністю, і прохаю винесення височайшого наказу". 25 лютого 1813 року цар Олександр задовільняє прохання київського губернського маршалка графа Франца-Петра Потоцького.⁽²⁷⁾

Під час наполеонівських війн російська армія конфіскує у місцевого населення харчі для власних потреб. Волинське шляхетство рішуче оскаржує такі дії і вимагає відшкодування. 4 січня 1816 року імператор наказує генералу-фельдмаршалові Миколі Салтикову: "Справедливість примушує казну розраховатися з обивателями за вилучені припаси для прохарчування військ. Не тільки у Волинській губернії, але і в інших, де відбувалися військові дії, наказую заснувати ліквідаційні комісії... в кожному губернському місті під головуванням губернатора у складі віце-губернатора, прокурора, губернського маршалка шляхетства і одного чиновника провіантського штату, забезпечивши їх правилами для однакових дій".⁽²⁸⁾ 1816 року під час перебування в Києві Олександра Павловича губернський маршалок граф Потоцький за згодою повітових маршалків доповів імператорові, "що шляхетство цієї губернії залишає свої претензії до казни, а тому бажає знищити засновану в Києві ліквідаційну комісію. Тому у виконання 5 пункту

сенатського наказу від 14 червня 1816 року про земські повинності при остаточному зібранні підписок шляхтичів про згоду на ліквідацію комісії він звернувся до цивільного губернатора для представлення встановленим порядком, кому належить". Цар відхилив прохання губернського маршалка, і комісія продовжувала працювати 12 наступних років.⁽²⁹⁾

5 серпня 1815 року загальне зібрання санкт-петербурзьких департаментів урядуючого Сенату розглядає питання "Про вирішення справ про злочинців, які назвали себе шляхтичами, але доказів на гідність не представили" на прикладі справи про вбивство Шустовським шляхтянки Мрачківської і її дітей. В суді Шустовський повідомив, що він шляхтич, але таке твердження нічим не підтвердив, а його брат сказав, що документи про шляхетську честь загублено. Під час розслідування справи виникло запитання, судити Шустовського як шляхтича або як простолюдина. Сенат погоджується з пропозицією подільського цивільного губернатора: Якщо підсудний оголосить себе шляхтичем, але не представить жодних доказів і виявиться, що шляхетська комісія або депутатське зібрання не розглядали його справи, то суду виносити рішення і карати його як простолюдина. Якщо документи представлено, тоді начальник губернії надсилає такі урядуючому Сенату для прийняття рішення про недостатність документів або про неухвалене прочитання їх.⁽³⁰⁾

В червні 1814 року волинське шляхетство обирає делегацію до царя у складі сенатора грабія Юзефа-Августа Іллінського, генерала Б. Гіжицького, краківського каштеляна князя Максиміліана Яблоновського і київського каштеляна князя Юзефа Любомирського для подання про власні потреби.⁽³¹⁾ Хоча шляхетські записки і були прийняті, але залишилися без розгляду. Невдоволене волинське шляхетство при першій можливості починає оскаржувати вчинені місцевим начальством порушення. Серед перших заяв про зловживання були записки володимирського маршалка Яна Модзалевського і житомирського маршалка Северина Миколайовича Залевського на ім'я Гіжицького.

Десять років поспіль з 1818 до 1827 року департамент цивільних і духовних справ Державної Ради розглядає справу "Про виявлені сенатором Сіверсом зловживання під час ревізії Волинської губернії". Волинське шляхетство виявляє невдоволення цивільним губернатором Комбурлеєм. Повітові маршалки й окремі шляхтичі неодноразово повідомляли губернаторові про різні правопорушення, в першу чергу, керівництва російських армійських частин, розташованих у краї. Комбурлей або не звертає на них уваги або тенденційно стає на бік російського чиновництва і

генералітету. Тоді потерпілі шляхтичі в обхід місцевого начальства починають надсилати скарги до С.-Петербургу. Так, від імені волинського шляхетства супліку на височайше ім'я подає сенатор Іллінський. Шляхетство й обивателі Волинської губернії, пише він, надзвичайно пригнічені податками, військовими повинностями і зловживаннями при стягненні їх. Вони до такого ступеня перелякані погрозами і помстою начальства, що до цього часу не наважувалися оскаржувати зловживання і завищені податки. Комітет Міністрів уважно вислухав Іллінського і (!) доручив дослідити супліку самому Комбурлею. Цивільний губернатор запропонував повітовим маршалкам опитати шляхетство, хто має на нього і місцеве начальство супліки, і заснував у Радзивілові слідчу комісію. На заклик Комбурлея відгукнулися і подали групову супліку 17 шляхтичів Володимирського повіту і окремо граф Стройновський і бригадир Валевський. Після цього Комбурлей звітує до С.-Петербурга, що справу зроблено. Але граф Іллінський і граф Стройновський оскаржують сам характер розслідування Комбурлея. Новоград-волинський маршалок граф Генріх Августинович Іллінський передає міністрові внутрішніх справ усю службову переписку з Комбурлеєм про зловживання в губернії.⁽³²⁾ Комітет Міністрів для проведення ревізії в губернії надсилає сенатора Болотнікова, але той ухиляється під приводом хвороби. Тоді на Волинь прибуває сенатор Сіверс. Вже в губернії 26 травня 1815 року граф Стройновський передає йому лист 154 шляхтичів Волинської губернії на своє ім'я зі скаргою на утиски і порушення прав, зокрема і самим Комбурлеєм. 17 липня 1815 року волинське шляхетство подає супліку Сіверсу від імені всієї шляхетської спільноти. Приводом укладання "Меморандуму" було незатвердження губернським маршалком графа Яна Ігнацієвича Мушки-Холоневського. Записку складено з 84 пунктів. 21 пункт про зміни в управлінні Волинської губернії розглядає Комітет Міністрів. 63 пункти розглядає 5 департамент урядуючого Сенату. Шляхетство скаржилось, що земські суди і ключовити використовують чиншову шляхту для різних служб; щоб дозволено вирішувати декрети і традиції не земським судам, а повітовим; щоб земська поліція сприяла шляхетству. Сенат залишає ці прохання без відповіді. Визнано безпідставними супліки, боцім-то місцеве шляхетство ніколи не приймало депутатів під час шляхетських виборів для оголошення про земські повинності; що призначені на час війни засідателі від корони займають посади і досі; що начальство не ознайомлює шляхетство з височайшими і сенатськими наказами. 24

травня 1815 року сенатор Сіверс пише, що волинське шляхетство невдоволене Комбурлеєм, бо той висловився про невірність шляхетства Волинської губернії до престолу.⁽³³⁾ 28 листопада 1815 року Олександр з Риги пише таємному радникові сенаторові Сіверсу: "Про прохання шляхетства. В усіх статтях, коли очевидне порушення місцевим начальством закону, прошу Вас підтвердити це і доповісти за приналежністю до міністерства... Я неодмінно бажаю, щоб у Волинській губернії як зразковій за наявним злом було показано приклад покарання винних". Хоча наказом Комітету Міністрів вирішено усунути Сіверса від проведення ревізії, цар підтверджує йому проводити ревізію і надсилає з Варшави на допомогу генерала-майора графа Потоцького. Цар погоджується з вимогою волинського шляхетства заснувати ліквідаційну комісію в Дубно для задоволення військовим відомством за спожиті і відібрані харчі. Олександр пише генералу-фельдмаршалові князеві Миколі Салтикову: "Знаходжу необхідним висловити мою думку, оскільки вже минули обставини, через які раніше визнано корисним мати в польських губерніях земську поліцію від уряду, зараз не маю жодного сумніву не довірити її шляхетству...Належить повернути невірно забрану до казни суму земських поборів; ліквідувати засідателів, які до цього часу утримувалися, якщо їх було призначено тільки на час війни". Цар вважає, що для користі багато скарг волинського шляхетства "давно належало б задовільнити як справедливі".⁽³⁴⁾ 4 і 7 грудня 1815 року питання про несправедливе звинувачення губернського маршалка генерала-майора Варфоломія Каєтановича Гіжицького й усунення його з посади розглядає Комітет Міністрів. Цар погоджується задовільнити прохання шляхетства. 23 грудня 1818 року міністр юстиції Лобанов-Ростовський надсилає записку з розглядом цього питання державному секретареві. 4 червня 1819 року департамент цивільних і духовних справ і загальне зібрання Державної Ради ухвалюють, оскільки Комбурлей і Хруцов звільнені з посад, цим ліквідовано саму причину скарг, тому недоцільно продовжувати розслідування.⁽³⁵⁾ Невдовзі після цього 15 жовтня 1821 року таємний радник Комбурлей помирає.

Новий волинський губернський маршалок граф Вікентій Петрович Ледоховський скаржився, що за наказом губернатора Гіжицького його виселено з орендованого будинку в Житомирі. Граф Віктор Кочубей визнає, що скарга Ледоховського варта уваги, а губернаторське рішення не відповідає законам. 1822 року Комітет Міністрів передає супліку на розгляд урядуючого Сенату, при цьому вказує питання, з яких Ледоховський

оскаржив Гіжицького: а) бо він викликає до губернського міста повітових маршалків і земських справників, чим відволікає їх від виконання обов'язків; б) за розпорядженням губернатора щорічно витрачається на утримання його канцелярії по 300 рублів з кожного повітового суду і по 1000 рублів з магістратів. Губернатор цього не заперечив і заявив, що він має повне право скликати чиновників і утримувати канцелярію за рахунок чиновників присутніх установ, призначених до канцелярії.⁽³⁶⁾

З часу наполеонівських війн київського губернського маршалка графа Франца-Петра Юзефовича Потоцького було запідозрено в неблагонадійності і підготовці повстання проти Росії. Після проголошення 12 грудня 1813 року царського маніфесту про помилування справою Потоцького особисто займається Олександр.⁽³⁷⁾ На його думку, негайне усунення Потоцького з маршалства через загальну опозиційність шляхетства є недоцільним. На наступних шляхетських виборах київський губернатор не затверджує обрання Потоцького. В жовтні 1817 року зібрання повітових маршалків Київської губернії з цієї причини надсилає супліки міністрові внутрішніх справ і цареві.⁽³⁸⁾ Питання про незатвердження Потоцького губернським маршалком 3 березня 1817 року розглядає Комітет Міністрів⁽³⁹⁾ і передає міністрові юстиції Дмитру Трощинському.⁽⁴⁰⁾ 29 жовтня 1817 року І департамент урядуючого Сенату вирішує усунути Потоцького з посади і віддати до суду за непідкорення сенатському наказу.⁽⁴¹⁾ 13 жовтня київський губернатор Федір Назімов доповідає міністрові внутрішніх справ Йосипу Козодавлеву: “У виконання наказу Вашої високоповажності від 14 серпня за №31 про незатвердження в званні губернського маршалка графа Потоцького при новому обранні маю честь доповісти Вам, милостивий пане, наступне: 27 вересня на початку шляхетських виборів відповідно до прийнятого обряду в 39 пункті дворянської грамоти було запропоновано представити на посаду губернського маршалка двох кандидатів. Замість цього зібрання панів повітових маршалків представило мені для затвердження тільки графа Потоцького, який мав вибірних 276 кульок, а невибірних 14. Кандидатами при ньому були чотири повітові маршалки - радомисльський (Онуфрій Антонович) Галецький, який мав вибірних 99 кульок, київський (Валентій Казімежович) Росцишевський - 94, липовецький (Франц Ігнацієвич) Шидловський - 88 і уманський граф (Юзеф Адамович) Мощинський - 86 кульок. Через такий вибір між мною і зібранням маршалків відбулося чимале листування, яке тривало декілька днів. Наслідком цього, як можемо вважати, були сильні дії і гіпноз самого графа Потоцького за допомогою відданих шляхтичів, а особливо повітових

маршалків - колишнього уманського (Станіслава Юзефовича) Шолайського і богуславського (Цезарія) Ячевського, обраного на наступне трьохріччя. Такі дії і навіювання робилися в шляхетському середовищі з великим успіхом... Після цього було проведено спеціальне балотування восьми повітових маршалків на посаду губернського маршалка, які мали лише від 36 до 47 вибірних кульок. При такому балотуванні жодний з повітових маршалків не міг бути визнаним як дійсний кандидат. Коли на запит зібрання маршалків я погодився на балотування кандидатами найвідоміших шляхтичів губернії за власним розсудом шляхетства, тоді шляхетство обрало другим кандидатом при графі Потоцькому відомого здібностями і майном поміщика колезького асесора Франца Моржковського, що служив раніше підкоморієм, на якого випало 142 вибірні кульки і 86 невиборних. Зменшення кількості кульок відбулося тому, що багато поміщиків під час листування про талан губернського маршалка роз'їхалися з Києва по домівках. Із затвердженням пана Моржковського в званні губернського маршалка через його відсутність у Києві на виборах я звернувся до нього з пропозицією прибути для відправлення посади”.⁽⁴²⁾ 1 листопада 1817 року Олександр пише київському цивільному губернаторові: “При нагоді надсилаю Вам лист повітових маршалків Київської губернії, який потрапив до мене. Наказую Вам викликати їх до губернського правління, де зробіть зауваження про безпідставність прохання, бо в жалуваній дворянській грамоті сказано, що начальник губернії має право затверджувати губернським маршалком одного з двох кандидатів, незважаючи на кількість балів. Прошу повідомити їм, що незатвердження графа Потоцького на наступне трьохріччя здійснено за моєю волею, бо він втратив довіру”.⁽⁴³⁾ Непорозумівшись із губернатором київський губернський маршалок колезький асесор Франц Михайлович Моржковський весною 1819 року прохає у цивільного губернатора звільнення з посади через хворобу для лікування за кордоном.⁽⁴⁴⁾

Реформа земської поліції 1817-1818 років звужує право шляхетства в обранні її чиновників, хоча і підтверджено низку положень, які діяли до 1812 року. 31 грудня 1818 року в іменному наказі урядуючому Сенату сказано: “Визнаю необхідним для успішного вирішення справ і цілковитої відповідальності існуючий зараз у Мінській, Гродненській, Віленській, Подільській, Волинській губерніях і Білостоцькій області порядок призначення на посади чиновників земської поліції заснувати на інших підвалинах. З цього часу наказуємо в цих губерніях обирати земських справників начальниками губернії з чиновників місцевого

шляхетського стану і призначати як коронних при затвердженні міністерством поліції, а засідателів нижніх земських судів обирати шляхетству із затвердженням начальниками губерній. Про це урядуючий Сенат не полишить прийняти необхідні розпорядження”.⁽⁴⁵⁾

Через уповільнення діяльності шляхетської комісії в Кам'янці-Подільському 6 вересня 1822 року Подільське губернське правління приймає постанову “Про виклик на робочі посади депутатів Подільської шляхетської комісії”. Губернський маршалок Пшездзецкий повідомив губернське правління, що родовідна книга складається повільно не тому, що депутати шляхетської комісії відсутні на своїх посадах, а тому що шляхетська комісія доручила кожному шляхтичеві розглянути складену Феліксом Бохенським родовідну книгу і надіслати про це зауваження; тільки після цього шляхетське зібрання мусить негайно відправити родовідну книгу до герольдії. Подільське губернське правління вирішило звернутися до губернського маршалка, аби повітові маршалки спонукали депутатів прибути на посади і прискорити діяльність.⁽⁴⁶⁾

28 червня 1823 року міністр внутрішніх справ граф Віктор Кочубей пише рапорт урядуючому Сенату: “В жовтні 1822 року під час торгів у Волинській казенній палаті на право постачання провіанту на цей рік військам, які квартирують у губернії, виконуючий посаду житомирського повітового маршалка підкоморій Юковський представив довіреність від 10 місцевих шляхтичів на участь у торгах”. Цивільний губернатор визнав таку довіреність і допустив вказаних осіб до торгів. Натомість, губернський маршал Ледоховський рішуче заперечив правочинність такого документа. На його думку справа полягає не в тому, що шляхтичі самочинно вирішили брати участь у прохарчуванні російського війська, а в порушенні законів. Справа дійшла до С.-Петербургу. За відсутності Кочубея виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ у доповіді Комітету Міністрів підтримав Ледоховського і кваліфікував дії Юковського як незаконні. Проте, він вважав ціни на торгах при постачанні провіанту для армії завищеними. У відповідь Комітет Міністрів ухвалив регламент для унеможливлення безладдя. При цьому вказано: “Всі інші поставки, навіть якщо їх пропонують шляхтичі при невиконанні всіх встановлених правил вважати такими, які проводяться компанією звичайних підрядників, зобов'язаних представляти законні застави”.⁽⁴⁷⁾

10 жовтня 1823 року департамент економії Державної Ради розглядає записку міністра фінансів за рапортом волинського віце-губернатора князя Любомирського про кошторис і розкладку земського збору на трьохріччя в губернії. Оскільки земський збір і інші шля-

хетські суми не були обраховані, то депутати Волинської шляхетської комісії від імені шляхетства прохають заснувати під головуванням губернського маршалка тимчасову ліквідаційну комісію з депутатів кожного повіту, яким потрібно передати право зносин із присутніми установами про шляхетські суми. Любомирський пояснює: хоча чотири депутати і підписали розкладку та подали свої думки, але її не представили, тому можливо зробити висновок, що вони через недосвідченість мали намір привласнити право складання і перевірки кошторису.⁽⁴⁸⁾ 2 листопада 1823 року департамент Державної Ради заслуховує записку міністра фінансів про складання кошторису в Подільській губернії. За відсутності військового губернатора подільський цивільний губернатор разом із губернським маршалком і віце-губернатором представили кошторис і розкладку на трьохріччя в губернії. Представники купців і міщан не підписали розкладки, боцім-то вона складена виключно в шляхетських інтересах. Подільське шляхетське депутатське зібрання і губернський маршалок відкинули закиди і пояснили: 1) Відповідно до положення 1805 року земські повинності мусять поширюватися на представників усіх станів, а не поділятися на міщанські або селянські, бо Комісію народного продовольства було засновано для запобігання нестачі хліба для всіх мешканців губернії. 2) Міщани першими користуються вигодами внутрішньої і зовнішньої торгівлі, аніж поміщики і селяни. Шляхетство вважає, що обтяжливо збирати вдвічі більшу суму податків із міщанина, аніж із селянина. Подільський губернатор підтримав шляхетство.⁽⁴⁹⁾ Із земського питання 13 серпня 1829 року урядуючий Сенат приймає наказ “Про посилення канцелярій віленського, гродненського, мінського, волинського і подільського цивільних губернаторів і правителя Білостоцької області”. Вислухавши рапорт міністра внутрішніх справ цісаревич великий князь Костянтин Павлович наказує: “Керівництва губерніями точно не виконували правил, вказаних у височайшому наказі від 14 червня 1816 року і наказі Комітету Міністрів від 11 грудня 1823 року про складання на кожне трьохріччя звітів про використання земських зборів. Депутатські зібрання під час складання розкладок отримували тільки розрахунки казенних палат. Оскільки в розрахунках не було вказано прихід і витрати збору, а також залишки з минулого терміну, через такий недолік шляхетські зібрання були невдоволеними і подавали супліки”. Цісаревич визнав необхідним мати в канцеляріях цивільних губернаторів особливих чиновників для ведення справ про земські повинності.⁽⁵⁰⁾

Розглянемо низку шляхетських записок з питань внутрішньої діяльності і функціонування зібрань цієї доби. 2 березня 1821 року

Густав Олізар, київський губернський маршалок 1821- 1825 років.

подільський губернський маршалок граф Пшездзецкий звертається до міністра внутрішніх справ із запискою "Про захист деяких родів Подільської губернії, не затверджених герольдією в шляхетстві". Маршалок оскаржує дії герольдії, яка не підтверджує визнаної шляхетськими комісіями гідності осіб, вимагаючи від кожної особи королівські привілеї і сеймові постанови. Пшездзецкий шкодує, що "шляхетське зібрання ніколи не зможе гідно завершити виконання цього наказу".⁽⁵¹⁾ 1823 року волинський губернський маршалок подає записку міністрові юстиції про шляхетські свідоцтва.⁽⁵²⁾ Такі шляхетські прохання, як правило, не мають гідного вирішення. 6 липня 1821 року київський губернський маршалок граф Густав Пилипович Олізар надсилає до герольдії записку "З проханням вирішення представлення про поширення наданого Конституціями права при доведенні шляхетства" з окремими виписками з Конституцій 1654 і 1764 років.⁽⁵³⁾ 7 жовтня загальне зібрання Санкт-Петербурзьких департаментів урядуючого Сенату відхиляє домагання Олізара. 8 грудня 1821 року міністр юстиції князь Лобанов-Ростовський пише герольдмейстерові: "Після розгляду загальним зібранням Санкт-Петербурзьких департаментів урядуючого Сенату питання за представленням київського губернського маршалка графа Олізара про поширення наданих Конституціями прав на шляхтичів Київської губернії, що зараз доводять шляхетство, я погоджуюся з думкою

більшості панів сенаторів, які вважають, що немає достатніх підстав послаблювати силу закону, поширеного 1795 року на всі придбані від Польщі губернії; отже, при розборі справ про шляхетську гідність потрібно точно дотримуватися правил дворянської грамоти. З донесення бачимо, що багато з таких осіб ревізією 1795 року записано під шляхетською назвою, але невідомо, чи довели вони шляхетство, який обрали характер життя і чи записані до якогось стану. Вважаю необхідним передати питання для розгляду і департаментом урядуючого Сенату. Рекомендую Вашій високоповажності направити справу встановленим порядком для розгляду відповідно до рішення, прийнятого більшістю голосів".⁽⁵⁴⁾ У зв'язку з численними шляхетськими заворушеннями вказаний департамент урядуючого Сенату відкладає розгляд записки Олізара і надалі до неї вже не повертається. Маршалки шляхетства надсилають численні скарги до герольдії. Оскільки всі схожі документи з українських губерній з часом були вилучені з архіву герольдії (які, на жаль, можемо дослідити тільки за назвами), тому представляємо подібну супліку литовського шляхетства. 16 березня 1822 року віленський губернський маршалок надсилає записку до урядуючого Сенату: "Відповідно до такого милосердного закону (дворянської грамоти) при доведенні шляхетства не завжди потрібно вимагати від кожного роду королівських привілеїв і сеймових постанов, які завжди вимагає герольдія, бо не кожний рід може їх представити, втративши папери в минулі і недавні часи через нещасливі випадки...Тому через вказані обставини для цілковитого задоволення шляхетського стану (який переконаний, що відповідно до височайших наказів докази родів, які не перебувають у жодних окладах, не підлягають розгляду герольдії) від імені всього шляхетського стану мені доручено всепокірливо прохати урядуючий Сенат про отримання наказу всемилостивого імператора, щоб докази родів не підлягали розгляду герольдії і щоб свідоцтвам шляхтичів, які видано для вступу шляхтичів до військової і штатської служби, надано повну віру".⁽⁵⁵⁾

З часу заколоту декабристів царат розгортає наступ на шляхетські права. Всі шляхетські зібрання на українських землях було зобов'язано зібрати підписки від кожного шляхтича про лояльність до уряду. Так, у виконання цього наказу 8-10 травня 1826 року Волинське шляхетське депутатське зібрання приймає постанову і збирає підписки з депутатів про неналежність до таємних товариств.⁽⁵⁶⁾ У С.-Петербурзі приймається низка протешляхетських дискримінаційних постанов. У сенатському наказі "Про характер заміщення посад

справників і засідателів земських судів у польських губерніях” від 9 березня 1826 року сказано: “Не тільки земських справників, але і половину засідателів нижніх земських судів призначати від корони переважно з чиновників, які служили в коронній службі і в ній отримали класні чини.”⁽⁵⁷⁾ 10 квітня 1828 року загальне зібрання департаментів урядуючого Сенату приймає постанову “Про поширення великоросійських законів на губернії, керовані Литовським статутом”.⁽⁵⁸⁾

1826 року, коли престол зайняв Микола, шляхетство різних губерній звернулося до нього з представленням власних потреб. Шляхетство Західних губерній одноставно прохає підтвердити в краї польське право і засуджує герольдію, яка продовжує не визнавати більшість шляхтичів, які довели гідність польськими чинами. Київський губернський маршалок граф Генріх Юрійович Тишкевич подає записку “Про права і привілеї Київської губернії”. Він прохає, “щоб на розгляд герольдії надходили тільки ті справи, за якими подаватимуться формальні супліки”. Відповідно до височайшого наказу статс-секретар Муравйов передає записку київського шляхетства на розгляд Комітету Міністрів, який 10 жовтня 1826 року надсилає міністрові внутрішніх справ Ланському, а той відхиляє прохання Тишкевича. В журналі Комітету Міністрів за 9 листопада написано височайшу резолюцію: “Згоден, але вельми бажаю, щоб цю справу було якнайшвидше завершено”.⁽⁵⁹⁾ Київський військовий губернатор Желтухін категорично заперечує вимоги київського шляхетства. “При вирішенні цього питання, - пише він, - необхідно мати на увазі і польські закони й історію краю. Постійною метою польського шляхетства було прагнення обмежити владу королів, примножити власні права і цілковито поневолити нижні класи населення. Наприклад, за польськими законами за образу величності винний (шляхтич) карається шеститижневим ув'язненням у фортеці, а простолюдин за напад на шляхтича - смертною карою”. На думку російського чиновника, підтвердити права міста Києва і привілеї київського шляхетства ознаує збереження дії польського права в краї, а тому потрібно “дарувати мешканцям Київської губернії російські закони”.⁽⁶⁰⁾ Далі записку Тишкевича передано до Державної Ради. 28 листопада 1828 року об'єднані департаменти Державної Ради ухвалюють відкласти на невизначений термін прохання київського шляхетства. 21 січня 1829 року загальне зібрання Державної Ради погоджується з думкою об'єднаних департаментів. Після цього справу передано до Другого відділу Імператорської канцелярії.⁽⁶¹⁾ Цар вирішив залишити без відповіді прохання київського шляхетства, бо будь-яка реформа чинного в Києві місцевого права відкладена до остаточного опрацювання Зібрання законів імперії.⁽⁶²⁾

15 серпня 1829 року за №3092 видано іменний наказ, оголошений урядуючому Сенату міністром юстиції Дмитром Дашковим, “Про прийняття шляхтичів Подільської губернії на військову і цивільну службу за одними атестатами маршалків”, в якому сказано: “Пан генерал-ад'ютант Бенкендорф повідомив мене, що імператор під час перебування в Подільській губернії побажав прилучати місцевих шляхтичів за їхнім бажанням до військової служби. Подільський губернський маршалок граф Пшездзецкий доповів, що шляхтичі гублять бажання вступати до військової служби через ускладнення і затримки, які вони зустрічають при поданні документів до герольдії про їхнє шляхетське походження. Оскільки шляхетське зібрання вже завершило укладання шляхетської родовідної книги Подільської губернії, то губернський маршалок для усунення таких ускладнень прохає всемілостивого дозволу, щоб молодих шляхтичів Подільської губернії приймали на військову і цивільну службу за свідоцтвами Подільського шляхетського депутатського зібрання, скріплених підписом губернського маршалка”. Бенкендорф звертається до царя із запискою, на якій Микола пише резолюцію: “Спочатку необхідно перевірити родовідну книгу, після чого не буде жодних ускладнень у прийомі шляхтичів на службу за маршальськими атестатами”.⁽⁶³⁾

Під головуванням графа Віктора Кочубея 18 грудня 1830 року департамент економії і загальне зібрання Державної Ради розглядають питання про ленні маєтності в приєднаних від Польщі губерніях. У Конституціях Речіпосполитої сказано, що з 1569 до 1662 року в деяких краях ленні маєтності було перетворено на земські або вотчинні, в тому числі в Брацлавському і Смоленському воєводствах. Наказом урядуючого Сенату 1808 року заборонено до розгляду прав володарів ленних маєтностей укладати кріпосні акти і передавати такі маєтки з одних рук до інших. Сенатським наказом 1824 року володарям ленних маєтностей надано річний термін для представлення документів. Державна Рада ухвалює, що всі ленні маєтності в приєднаних від Польщі провінціях, перетворені у виконання законів і привілеїв польського уряду, назавжди залишаються спадковими вотчинними володіннями, до яких казна не має претензій.⁽⁶⁴⁾

З часу заколоту декабристів ряд губернських і повітових маршалків шляхетства наважуються виступити у відкриту опозицію до російської адміністрації - вони ухиляються від виконання височайших наказів і активно оскаржують рішення вищих органів влади. Царат показує зневагу до прав шляхетства в Україні, поширюючи дію каральних наказів, прийнятих для білоруських і литовських губерній. “Загальне зібрання департаменту законів Державної Ради, вказано в наказі від 5 березня 1828 року у ви-

конання височайшого наказу розглянуло справи, передані з Комітету Міністрів: 1) За протестом могилівського і віленського губернських маршалків супроти герольдії, яка не визнає видані ними шляхетські свідоцтва. 2) За запискою інспекторського департаменту Головного штабу Його імператорської величності про ускладнення, які зустрічаються при розгляді і затвердженні документів, наданих неповнолітніми шляхтичами і особами вільного стану при вступі на військову службу. Департамент законів підтверджує рішення урядуючого Сенату і ухвалює: Правила визнання шляхетської гідності і порядок розбору доказів вказані в дворянській грамоті і пізніших наказах, які в рівній силі поширені як на великоросійські, так і на приєднані польські губернії. Вони є цілком достатніми і повною мірою зрозумілими і не потребують жодних доповнень. Губернські правління мусять пояснити маршалкам, щоб депутатські зібрання, які перебувають в їхньому віданні, діяли законослухняно і розумно, щоб надалі маршалки не наважувалися подавати схожі щотижневі протести, чим непотрібно обтяжувати вищі уряди”.⁽⁶⁵⁾ Задовго до шляхетського повстання 1831 року адміністрація Західних губерній розробляє проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства. Зі справ Комітету Міністрів бачимо, що вже наприкінці царювання Олександра Павловича центральний уряд, цісаревич Костянтин Павлович і його помічник Новосільцов були вельми стурбованими духом шляхетства Західних губерній. При Миколі Павловичу ініціативу вироблення і впровадження протишляхетських заходів бере на себе київський військовий губернатор Желтухін. Цісаревич Костянтин Павлович довгий час не вірить у можливість змови, а тим більше у повстання Великої Польщі, до якої він відносив і українські терени. Він вважав, що політика поступового обрусіння поверне край до Росії, а отже і проводив політику “повільного наступу” на місцеве шляхетство. 9 березня Сенат оголошує наказ для Подільської, Волинської і інших губерній, які перебувають під головним наглядом цісаревича Костянтина Павловича: “Молодих шляхтичів, які зовсім не служили, або були на службі, але не досягнули обер-офіцерського чину і не навчилися російської мови, під жодним приводом не допускати на посади, які залежать від вибору шляхетства. Шляхтичів, які у виконання наказів 1802 і 1811 років скористалися винятком і брали участь у діяльності шляхетських зібрань і у виборах, і надалі залишити при їхніх правах”. Зваживши на звернення київського військового губернатора цар 30 жовтня 1828 року окремо підтверджує цей наказ для Київської губернії. 24 листопада урядуючий Сенат оголошує підтверджувальний наказ.⁽⁶⁶⁾ За проханням Желтухіна 7 лютого 1828 року височайше

затверджено наказ “Про призначення в Київській губернії половини засідателів нижніх земських чинів від корони”. Желтухін ставить собі в здобуток, що “прохає не допустити до виборів шляхтичів, які перебувають поза дійсною службою”.⁽⁶⁷⁾ З Желтухіним погоджується міністр внутрішніх справ, що допускати таких осіб до виборів не потрібно, бо за його розрахунками шляхетство обере саме цих неблагонадійних осіб. Комітет Міністрів висловив іншу думку: По-перше, позбавити шляхтича брати участь у виборах можливо тільки відповідно до судового вироку. По-друге, за цими особами заведено таємне спостереження; отже, не допустити їх до виборів означає виявити офіційну недовіру і цим ліквідувати таємний нагляд; крім того, такий захід суперечить дворянській грамоті й іншим височайшим наказам. В 1829 року цар приймає остаточне рішення: “Шляхтичів, яких викрито в участі в цій справі, не допускати до виборів”.⁽⁶⁸⁾

Незважаючи на всі перипетії царської політики, спрямованої на злиття як правобережного, так і лівобережного шляхетства в Україні з російським дворянством місцеве шляхетство залишається опозиційним не тільки до царату, але і до російського дворянства. Навіть при найбільших утисках і переслідуванні царатом шляхетство Західної України зберігає самобутній уклад і польські геральдичні традиції. “Московские ведомости” в 60-х роках XIX ст. пишуть: “Відсоткове відношення польських шляхетських родів до загального народонаселення значно більше в Західних губерніях, ніж російських дворян у російських губерніях. Шляхетство набувалося і зараз отримується польськими родами здебільшого не службою російським імператорам, а володінням шляхетським населенням маєтком в ряді поколінь, або польськими і російськими чинами предків. Зрозуміло, що такі докази не мусять давати права російського дворянства, тим більше, що чини нерідко було пожалувано польськими королями за службу проти Росії”.⁽⁶⁹⁾

Документи.

Записка київського губернського маршалка таємного радника Тимофія Лук'яновича Козловського київському цивільному губернаторові від 30 липня 1801 року, з паперів київського генерала-прокурора.

Згідно з пропозицією пана губернатора від 24 червня цього року пани повітові маршалки зібралися для обговорення казенних справ. Від імені зібрання шляхетства і усього шляхетства маю честь звернутися до пана губернатора про наші потреби, на які прошу винести всемілостиву резолюцію.

Перше. Відповідно до іменного наказу від 18 січня 1798 року заведення церковних фундушів доручено повітовим комісіям під керівництвом панів повітових маршалків. Під час виконання цього наказу зустрічаються великі труднощі,

бо для великої кількості церков вказаний фундуш є тягарем для підданих. В багатьох місцях є тільки каплиці для вигоди поміщиків, які розташовані далеко від римських церков. Ці каплиці з часом без будь-якої потреби і фундушу були перетворені в парафіяльні церкви, в багатьох місцях були навіть занехаяні, бо в них ніяке Богослужіння не проводиться, інші зовсім залишені і спустошуються. Таких церков стає з кожним днем все більше і більше. Прошу пана губернатора вирішити непорозуміння, яку кількість дворів мусить обслуговувати кожна парафіяльна церква, якщо кількість прихожан недостатня? В містах каплиці утримуються без фундушу одними поміщиками. Що з ними робити? Чи можуть вони добудовуватися і приєднуватися до одної з діючих парафіяльних церков, або їх залишити в тому самому стані, або знищити? Невирішене питання, як діяти, якщо поміщик побажає залишити в селі парафіяльну церкву, де проживає менша від вказаної кількість людей? При розмежуванні церковних земель у багатьох місцях виявлено несправедливість у призначенні більших ділянок землі, аніж дозволено наказом. Покірливо прошу при обмежуванні церковних земель розміщувати такі не в одному селі, а рівномірно і в інших селах, бо парафію складають шість селищ. Отже, буде виконано наказ від 2 липня 1767 року і мешканці одного села не будуть обтяжені землею.

Друге. Поштові будинки, які будуються громадянами згідно з планами губернського правління, потребують значних витрат. Недорід в тутешній губернії декілька років поспіль унеможлиблює значні витрати повітів. Тому прошу пана губернатора скласти зменшені плани утримання поштових будинків для вигоди і прямої необхідності. Якщо в поміщицьких селах є поштові станції, то доцільно самим поміщикам такі станції будувати. Пани маршалки зобов'язуються оплатити витрати зі збірних грошових сум на побудову тих будинків. В повітових містах, де поштові будинки мусять будуватися казенним утриманням, прошу звільнити громадян від обов'язків будівництва і оплати.

Третє. Комісія про банкрутство банків, яку засновано трьома височайшими Дворами, вже завершила п'ять справ, але ще продовжує діяльність для погашення боргів Прота Потоцького. Її утримання є обтяжливим, бо фундуш кредиторів зменшується. Повірені кредиторів з Київської, Волинської і Подільської губерній з жалістю доповідають, що незважаючи на старанність ніяк не можуть дочекатися бажаного кінця справи і побоюються, що комісія має намір знищити справу Махновської комісії, що є образою кредиторам того краю. Шляхетство прохає Вашу високоповажність, щоб діяльність Махновської комісії залишилася в силі і щоб рішення про борги Прота Потоцького було прийняте до майбутніх контрактів, бо призначений конвенцією час наближається для обох боків.

Четверте. Наказано збудувати в повітовому містечку Богуславі лазарет для розташованого тут полку. Суперечка проміж міщанами і графом Браницьким про перацію в власність міста гальмує виконання рішення начальства, бо ані міщани, які вважають себе вільними, ані граф Браницький, який з ними судиться, не бажають на це витрачати гроші...

П'яте. У виконання наказу начальства в повітах засновуються запасні сільські магазини. Після завершення збору ярового хлібу інформація за вказівками повітових маршалків буде збиратися з кожного повіту і повідомлятися губернатору.

Шосте. Наказано шляхті брати в повітових судах паспорти. Це складно робити, бо повітові суди мають

три каденції на рік, тільки три місяці для винесення рішень. Після завершення каденцій вони перебувають на кондисценціях (з'їздах). Тому судам складно видавати паспорти громадянам і шляхтичам. Повітові маршалки мають велику довіру начальства, без їхнього свідоцтва шляхтич не може отримати паспорт для проїзду за кордон. Сама справедливість вимагає, щоб маршалки мали дозвіл видавати паспорти шляхтичам, які мають справи в цьому краї. Прошу наказати повітовим судам після завершення кожної каденції повідомляти про таких шляхтичів повітовим маршалкам для утримання судових справ і сплати боргів. Також прошу наказати нижнім земським судам щомісячно повідомляти повітових маршалків про правопорушників. Цим відчутно забезпечиться турбота начальства про вигоди громадян особливо в наш час, коли кожний шляхтич для доведення своєї гідності мусить відшукувати документи в різних губерніях.

Сьоме. Житомирський надвірний суд, який засновано для Київської, Подільської і Волинської губерній, складається окрім сучасного голови з росіян, в судівництві використовується російська мова. В тому суді ведуть свої справи і шляхтичі. Відповідно до всемілостивого наказу їм дозволено судитися польським правом. Всепокірливо прохаю пана губернатора дозволити обирати до того суду з кожної губернії по одному депутату; також щоб судові вироки польською формою і мовою писалися.

Восьме. Нижні земські суди без відома повітових маршалків приймають рішення і суворо вимагають від поселенців поставки возів, чим пригнічують останніх, а нужденну шляхту обтяжують стойками (верховими посылками). Прошу вказати всім нижнім земським судам діяти в казенних справах в межах повноважень. Питання про допомогу від громадян вони мусять обговорювати разом з панами маршалками і про свої рішення завчасно повідомляти їх.

Дев'яте. Нижні земські суди під час збору казенних податків, при розсилці кур'єрів і повідомленні рішень повітовим маршалкам роблять затримки. Тому повітові маршалки не можуть точно виконувати накази начальства. Прошу пана губернатора вказати нижнім земським судам старанніше працювати, а до повітових маршалків ставитися щиріше і ввічливіше.

Десяте. 7 червня цього року в Махновському повіті випав град надзвичайної величини, який в багатьох маєтностях заподіяв великої шкоди...⁽⁷⁰⁾

Записка волинського губернського маршалка таємного радника Станіслава Григоровича Ворцеля міністрові внутрішніх справ дійсному таємному радникові графу Віктору Павловичу Кочубею від 14 березня 1805 року.

З дозволу начальства повітові маршалки з'їхалися до губернського міста Житомира і 3 березня цього року від імені обивателів своїх повітів подали прохання для повідомлення уряду. Його зміст наступний:

Зі справедливості і милості зараз володарюючого царя і його предків нам дозволено обирати з проміж себе чиновників і використовувати давні права цього краю, що істинно ошчасливило нас. Наступні накази про вибори ставили своєю метою унеможливити будь-які безчинства. Незважаючи на піклування (усилований) нашого всемілостивого царя обивателі звертають увагу на непорозуміння (неудобства), які відбулися на останніх виборах і для унеможливлення таких в майбутньому в виконання місцевих прав і височайших наказів одностайно подали прохання з наступних питань:

1) Обивателі вказують, що при обранні з усієї губернії на три роки депутатів до Головного суду, багато осіб

відмовляються від таких, бо вони трьохрічні. Заможні особи уникають несення тягаря посади і залишають її менш заможним, а останні, які володіють малими маєтностями, під час трьохрічного виконання посади вельми зубожіють. Обивателі бажать обраних по двоє з кожного повіту депутатів, яких на три роки буде 24 особи, розділити повітовими маршалками з двома запрошеними депутатами з кожного повіту або під час балотування під керівництвом губернського маршалка на комплекти і департаменти. Отже, кожного депутата необхідно обирати тільки на рік. Тоді відправляти такі посади не буде обтяжливо і шляхетство з більшим бажанням піде на державну службу. Голів Головного суду, які входять до складу обраних до цієї установи 24 чиновників, також необхідно обирати зі вказаних осіб на рік з представленням кандидатів для вищого (височайшого) підтвердження. Тоді казенна оплата стане непотрібною і гроші можуть бути використані для інших потреб.

2) Цьому краю були всемілостиво підтвержені права. А саме, в Конституції 1578 року на стор.326 "Вибір суддів", в п.4 якої сказано: "Обрані судді виконують посаду до часу обрання інших, які обираються до того самого судилища або Головного суду в призначений час. До завершення чотирьохрічного строку ніхто не може бути обраним замість бувших суддів". В Конституції 1589 року "Головний суд Волинського і Брацлавського воєводства". В Конституції 1616 року "Про депутатів коронного Головного суду". І в Конституції 1775 року. Вказані Конституції узаконюють, що депутати і маршалки, які зараз називаються "предводителями", з залишенням посади не обираються на таку на протязі шести років. Обивателі Волинської губернії прохають підтвердити ці справедливі права наказом цасливо царюючого монарха.

3) В Конституції 1676 року сказано, що для загальної користі судді під час виконання посади не можуть мати найменших особистих інтересів, а тому "депутати з часу обрання до вибуття з посади за власним позовом не можуть мати в Головних, міських і земських судах тяжби (разбирательства) з жодною особою, не можуть вести справи про своїх дружин і дітей, в яких був би притягнутим як доручитель або якщо суддя причетний до спадку. Голови слідкують, щоб судові чиновники не судили справи, до яких вони раніше були причетними, в іншому разі рішення скасовуються." Закон каже, що під час виконання посади маршалки і депутати не можуть купувати будь-які маєтки в вотчину або набувати іншим чином, не мають права укладати документи на придбання, окрім найму для власної користі, бо такі угоди вважаються нечинними.

4) Обивателі прохають прийняти височайший наказ, щоб Головні і повітові суди перед початком наступних виборів вирішували початі справи. Вони прохають оголосити декрети, щоб новообрані судові засідателі могли без перешкод вирішувати наступні справи, а також суворо заборонити суддям передавати справи один одному. Обивателі прохають, щоб вибори проводилися в день закриття Головних судів, тобто 20 липня, що було б зручно для них. При закритті Головного суду в першому департаменті залишаються старі судді, які вирішують справи до відкриття суду і обрання нових суддів.

5) Конституції 1589, 1764, 1768 і 1775 років визначають характер обрання суддів. Обрані голови і депутати складають присягу на всепіддану вірність не тільки під час виборів, але і при першому засіданні, про що вказано в Конституції 1764 року.

6) Володарі найбільших маєтностей уникають виконання громадських обов'язків, віддають перевагу домашньому життю і ухиляються від посад. Тому менш забезпечені особи виконують їх. Вони чинять спротив виконанню наказу всемілостиво правлячого царя від 20 серпня 1802 року

про вибір чиновників. Обрані на посади особи, які не брали участі в виборах, не мусять відмовлятися виконувати їх, окрім випадку коли вони займають якусь громадську посаду в цьому правлінні. Про це для непорушної справедливості прохають обивателі Волинської губернії і я покірково прохаю Вашу світлість як начальника, який ревниво піклується про громадську користь, попіклуватися у височайшого престолу для отримання всемілостивого підтвердження вказаних прохань.⁽⁷¹⁾

Записка волинського губернського маршалка Станіслава Ворцеля міністрові внутрішніх справ "З поясненням потреб волинського шляхетства, запропонованих під час виборів" від 5 серпня 1808 року.

Після завершення виборів у губернії волинське шляхетство зобов'язало мене від його імені висловити найглибшу повагу до Вашої світлості, разом з чим подати всепокірливе прохання про благодворне сприяння у височайшого трону у вирішенні наступних громадських потреб шляхетства:

1) Обивателі губернії висловлюють найглибшу вдячність (преисполнены благоговеннейшею) і невимовно відчують всепідданий обов'язок перед найкращим з монархів імператором Олександром Павловичем, якого за загальною думкою Європи зображують Тітусом півночі...

2) Наближується час, коли в приєднаних від Польщі до Російської імперії губерніях у виконання височайшого наказу завершиться час допущення до виборів і обрання на посади осіб, які мають справжні класні чини. Осіб в таких чинах дуже мало серед шляхетства, а **польські чини з ними не урівняні і про це досі немає жодної постанови.** Тому вони прохають, щоб вибори і надалі проводилися з обмеженням вимог (с сокращением нынешнего образования).

3) Парафіяльні грекоросійські священники від імені своїх кляшторів висловлюють невдоволення і прохають проведення слідства. Духовне начальство це не заперечує і вимагає сприяння цивільного правління, щоб парафіяльним священникам, які всупереч елекції (эрекции) вважають себе ображеними, було дозволено відшукувати шляхетство за спадком відповідно до всемілостиво наданих цьому краю форм і прав, бо в російських законах вказано від духовенства засідати члену в присутніх місцях.

4) Поміщики, які за часів польського правління отримали **різні чини, донині не урівняні з дійсними класними чинами і в них не переіменовані.** Вони прохають про якнайшвидше переіменування і про нагородження осіб чинами відповідно до посад, які того заслужили, про що представити куди належить.

5) Оскільки в засідателі і возні неможливо відшукати осіб, які володіють вказаною кількістю душ або димів, тому чи дозволитиметься обирати на вказані посади за протекцією (по поручительству) осідлих поміщиків.

6) Досвід підтверджує, що військові команди під час проходження і розміщення для проживання завдають обивателям великої шкоди, що викликає чимале невдоволення. Обивателі прохають для задоволення образ відшукати шляхи виплати відшкодування військовими.

7) Військові команди, до яких віддаються рекрути, не володіють повними відомостями, звідки прибув той рекрут. Саме тому вони не повідомляють цивільну адміністрацію про смерть рекрутів. Тому дружини рекрутів не можуть вдруге виходити заміж, а держава несе збитки. Вони

прохають наказати військовим командам відразу після смерті рекрута повідомляти цивільну адміністрацію для публікування в повітах.

8) Призначені від корони радники не мусять втручатися до обивательських справ, а тільки спостерігати за коронними, бо **весь рух справ базується на польському праві**, про що призначені від корони особи завжди мають змістовні відомості. Так само необхідно, щоб відповідно до всемілостиво пожалуваних нам прав трибунальські писарі обиралися від шляхетства.

9) Декількарічний недорід поєднаний з проходженням військ призвів до зубожіння мешканців Волинської губернії. Вони позичили велику кількарічну партію зсипного хліба для власних і військових потреб, а зараз не можуть наповнити сільські магазини. Вони прохають продовжити вказаний наказом 1807 року строк наповнення сільських магазинів зсипним хлібом ще на три роки.

10) Обивателі прохають представити вищій владі, щоб гроші, які вносилися до казначейства для земських потреб, для зручного якнайшвидшого задоволення їх видавалися з казенної палати відразу маршалкам під розписку.

11) У Волинській казенній палаті виявлено велику грошову нестачу. Начальство вже вказувало про неправомірне задоволення нестачі за рахунок невинних. Тому вони прохають, щоб при стягненні грошей для нестачі Волинська казенна палата діяла в межах закону і не накладала жодних нестач на шляхетське зібрання.

12) Вибір депутата до Головного суду на три роки поспіль відсторонює його від свого звання. Оскільки особа, яка займається громадською службою, повинна залишити всі домашні справи і свій маєток на тривалий проміжок часу для перебування в губернському місті, тому шляхетство, яке бажає полегшити обраним депутатам ведення їхніх домашніх справ, пропонує обирати в обидва департаменти по дві особи з кожного повіту. При цьому, при відкритті другого департаменту обрані депутати мусять вирішити між собою жеребом, кому з них в якому році виконувати обов'язки.

Виконуючи покладений на мене обов'язок маю честь подати Вашій світлості всепокірливе прохання, щоб після розгляду пояснених в пунктах вимог шляхетства Волинської губернії Ваша світлість звернулися за височайшим монаршим вирішенням.

Маршалок Волинської губернії Станіслав Ворцель.⁽⁷²⁾

Рапорт волинського цивільного губернатора Комбурлея головнокомандувачу в Санкт-Петербурзі від 3 червня 1815 року.

Виконуючий посаду губернського маршалка пан генерал-майор Гіжицький звернувся до мене з представленням. Він каже, що з нагоди проїзду по губернії пана тасмного радника сенатора Сіверса необхідно дозволити панам повітовим маршалкам зібрати шляхтичів в повітових містах як для засвідчення поваги до пана сенатора, так і для подання пояснення про зловживання, якщо хтось зазнав такі при виконанні повинностей. Я відповів пану Гіжицькому, що кожний шляхтич за власним бажанням може приїхати для засвідчення своєї поваги до пана сенатора Сіверса, не чекаючи для цього особливого виклику. Якщо хтось побажає подати скарги - для цього дорога нікому не закрыта. А втім, якщо для потреб ревізії пан сенатор Сіверс визнає необхідним скликати шляхетство, на таку його вимогу я неодмінно погоджуся. Після цього за представленням виконуючого посаду губернського маршалка генерала-майора Гіжицького пан сенатор Сіверс звернувся до

мене. Він каже, що не знаходить жодної перепони для того, щоб шляхтичі могли збиратися в повітових містах для особистого йому, пану Сіверсу, пояснення про громадські потреби і подання скарг про утиски, яких вони зазнали. Саме від мене буде залежати, каже він, чи дати їм встановленим порядком дозвіл. Тоді пан Гіжицький надіслав мені рапорт, що шляхетство бажає зібратися в повітових містах для обговорення громадських потреб і представлення про них пану Сіверсу, а тому прохав мене дати дозвіл.

Отримавши дві такі вимоги я вагався, які з мого боку повинні бути дії для задоволення їх. Я визнав необхідним звернутися до пана сенатора Сіверса. При потребі проведення з'їзду шляхетства в повітових містах під час проїзду сенатора по губернії для особистого пояснення шляхтичів про громадські потреби і для подання суплік виникає проблема, бо вони точно не знають час, коли і де сенатор буде. В цьому випадку доки дійдуть мої папери про дозвіл того з'їзду, то пан Сіверс встигне завершити огляд всієї губернії, бо він вже проїхав більше половини. Тому я попрохав пана Сіверса повідомити від мого імені панів маршалів, коли вони можуть скликати шляхетство. Для того, щоб ніхто не запізнився подати скаргу, якщо зазнав якісь утиски, я запропонував губернському правлінню оголосити всім через панів маршалків, поліцмейстерів, городничих і земських справників, що кожна особа, яка має якусь причину скаржитися, може прибути до повітового міста і особисто подати пану Сіверсу свою скаргу, а якщо не встигне приїхати, то може надіслати поштою, в чому я не знаходжу для них жодного ускладнення. Виконуючий посаду губернського маршалка прохав мого дозволу скликати шляхетство в повітових містах для обговорення громадських потреб, для чого необхідно призначити строк. Він сказав, що немає значення коли такі з'їзди будуть проведені - під час приїзду пана сенатора чи після його від'їзду. Я попрохав пана Сіверса повідомити мені про це власну думку. Пан сенатор Сіверс відповів, оскільки я вже запропонував губернському правлінню оголосити всім, що кожна особа може прибути до повітового міста, де подати власну скаргу, або може прислати її поштою, то такими розпорядженнями бажання шляхетства було задоволене. А про представлення виконуючого посаду губернського маршалка про скликання шляхетства до повітових міст для обговорення громадських потреб пан Сіверс відповів, що згадане питання не належить до покладеного на нього доручення. Проте, пан виконуючий посаду губернського маршалка знову надіслав до мене представлення. Він каже, що відповідно до сили всемілостиво жалуваної дворянської грамоти неодмінним бажанням шляхетства є проведення зібрань в повітах для обговорення громадських потреб і прийняття для загального блага єдиного рішення з усіх питань, про які буде прохати пана сенатора Сіверса повідомити імператору. Він вважає це своїм обов'язком, а тому прохає не відмовити збиратися шляхтичам. На всі записки виконуючого посаду губернського маршалка пана генерала-майора Гіжицького я зауважив, що він може використати шляхетські з'їзди в повітових містах для якогось свого особливого наміру, а не тільки для обговорення громадських потреб; а тому не зміг погодитися задовільнити бажання пана Гіжицького з наступних причин:

1) Відповідно до сили 38 статті жалуваної дворянської грамоти шляхетство скликається в губернії за дозволом генерала-губернатора або губернатора як для проведення ввірених шляхетству виборів, так і для ознайомлення з пропозиціями генерала-губернатора або губернатора кожних три роки поспіль. Але щоб

дозволялося збирати шляхетство відповідно до особистих побажань губернського маршалка, притому, в будь-який час, який він визнає доцільним, про це законної постанови немає.

2) В 47 статті тої самої грамоти сказано, що шляхетському зібранню дозволено представити генералу-губернаторові або губернаторові про свої громадські потреби і користі, але немає постанови, щоб проводити зібрання шляхетства в будь-який час (за винятком випадків, вказаних в 38 статті, в якій вказано час), і щоб обговорення громадських потреб було дозволено проводити в кожному навіть повітовому місті, бо тільки загальному зібранню, а не приватному або окремому дозволено представляти записки про громадські потреби.

3) Виконуючий посаду губернського маршалка нічим не підтверджує, що дісним бажанням всього шляхетства є зібрання в повітових містах для обговорення питання про свої потреби. Якби шляхетство дійсно мало потребу в цьому, то неодмінно скористалося б вісім місяців тому під час проведення шляхетських виборів наданим 47 статтею правом, або в листопаді-грудні під час зібрань у повітових містах, коли було дозволено представити відомості про зловживання і пригнічення, які хтось міг зазнати при стягненні повинностей. Губернський маршалок без попередніх прохань не повинен самочинно звертатися зі своїми вимогами.

4) Виконуючий посаду губернського маршалка в останній записці прохає дозволити шляхтичам збиратися в повітових містах для вироблення одноманітного рішення з цього питання для загального блага. А чи може бути одноманітність, коли рішення будуть прийматися окремо в кожному повіті.

5) В жодній з записок не пояснено, які саме потреби бажає обговорити шляхетство, бо начальнику губернії потрібно достеменно знати питання, які будуть обговорювати зібрання.

6) Різноманітність записок викликає велику підозру. В першій з них сказано про проведення зібрання для висловлення поваги до пана сенатора Сіверва і подання йому скарг. В другій висловлено бажання шляхетства зібратися для обговорення громадських потреб і також представлення їх пану сенатору Сіверсу. Пан Сіверс відповів, що моє розпорядження про дозвіл подавати скарги задовільнило шляхетство, а питання про проведення шляхетських зібрань в повітових містах, про що прохав виконуючий посаду губернського маршалка, належить до того вирішення. А в третій записці написано, що майбутні шляхетські збори будуть прохати пана сенатора Сіверса про представлення імператору одноманітного рішення, яке в кожному повіті окремо буде ухвалене.

Про це надсилаю кур'єром для розгляду Вашою високоповажністю і покірливо прохаю повідомити мені Ваше рішення, чи задовільнити бажання виконуючого посаду губернського маршалка збирати шляхтичів в повітових містах, або через вказані причини відмовити.⁽⁷³⁾

Записка Київського шляхетського депутатського зібрання цареві "З суплікою, що київський губернатор не затвердив губернського маршалка" від 16 жовтня 1817 року.

Всемиловитий государе! Закони надали шляхетству право більшістю голосів обирати з поміж себе чиновників для служби Вашій імператорській величності. Цього місяця на виборах шляхетство Київської губернії 276 вибірними балами супроти 14 невірних обрало губернським маршалком графа Петра Потоцького, який займає цю посаду два триріччя з непохитною прихильністю

до престолу Вашої імператорської величності і в задоволення шляхетства, а кандидатом йому поставлено Франца Моржковського, який мав тільки 142 бали супроти 86 невірних. Пан київський цивільний губернатор зневажив вибір шляхетства і подане особисто йому прохання всього шляхетства - всупереч наказам від 14 жовтня 1799 року, 4 листопада 1800 року і 3 травня 1801 року призначив маршалком Моржковського, не пригадуючи причини незатвердження вибору шляхетства. Про такий сумний і несподіваний для шляхетства випадок через своїх маршалків повідомляємо височайший престол і всепіддано прохаємо при потребі дозволити шляхетству прислати депутатів для змістовного пояснення. Вашої імператорської величності вірнопіддані.⁽⁷⁴⁾

З наказу I департаменту урядуючого Сенату міністрові внутрішніх справ Йосипу Козодавлеву від 29 жовтня 1817 року.

Урядуючий Сенат 17 травня цього року наказав Київському губернському правлінню викликати тамошнього губернського маршалка графа Потоцького і висловити йому догану за непристойні і образливі слова, зроблені ним під час переписки з подільським військовим губернатором. Оскільки він образив начальника, йому вказано, щоб надалі він всіляко остерігався робити непристойні і образливі вислови під небезпекою суворого покарання законом. Але граф Потоцький після ознайомлення з сенатським наказом при повному складі Київського губернського правління, де був і губернський прокурор, оголосив, що він не винний, про що відправив прохання до імператора, а тому до отримання височайшої відповіді прийняти догану не може. Іменними височайшими наказами вказано - першим, від 2 березня 1711 року: "Всім виконувати сенатські накази як і імператорської величності під небезпекою суворого покарання або смерті з огляду на провину"; другим, від 8 вересня 1804 року в 4 пункті: "Накази Сенату всім виконувати як власні імператорської величності". Далі в цьому пункті пояснено, що тільки іменний наказ царя може зупинити сенатський наказ. За згадане відкрите непідкорення наказу урядуючого Сенату київського губернського маршалка належить звільнити з посади, якщо він ще посідає її, і віддати до суду для покарання за всією суворістю закону.⁽⁷⁵⁾

Записка подільського губернського маршалка таємного радника графа Костянтина Михайловича Пшездзецького міністрові внутрішніх справ графові Віктору Кочубею "Про захист деяких родів Подільської губернії, незатверджених герольдією в шляхетстві" від 2 березня 1821 року.

В наказах герольдії Подільському шляхетському зібранню від 7 грудня 1810 року за №3457, 22 грудня 1820 року за №5772 і 26 грудня 1820 року за №4961, 7 січня 1821 року за №112, 9 січня 1821 року за №66, 11 січня 1821 року за №123 і 12 числа того самого місяця за №163 сказано, що Військова колегія і Інспекторський департамент Головного штабу Його імператорської величності звернулися з запитом про шляхетство наступних службовців - в кавалергардському полку Вінцентія Домбровського і унтер-офіцера рухомої інвалідної роти №50 Кирила Рогузького, а також Яна Сивковського, Яна Клосовського, Осипа Криштофовича, Квірина Оржеховського, Антона Маньковського, Івана Струтинського і Фелікса Козловського, які прохають вступити на військову службу.

Вказана герольдія розглянула, по-перше, виписку про шляхетство Домбровського польською мовою з Подільського шляхетського зібрання, яку надіслано з Військової колегії разом з доказами з цього зібрання: 1) метрикою про хрещення 1714 року шляхетного Антона сина Петра Домбровського; 2) виписками з Вінницьких міських книг про походження і протесту Антона Домбровського, що спадковим нерухомим маєтком його діда Михайла в селі Домброві заволоділи інші спадкоємці. З документу бачимо, що у Антона були діти Ян, Осип, Антон, Олександр і Казимір, а в родовідній у Антона також показано сина Вікентія. 3) патенту польського короля 1788 року Осипу Домбровському на чин хоружого; 4) списку вінницького повітового маршалка, що батько унтер-офіцера Вікентія Домбровського Антон Домбровський має чин хоружого народової кавалерії. Відповідно до цих документів Подільське шляхетське зібрання внесло жидачівського хоружого Януарія Героніма сина Осипа, онука Антона, праонука Петра, прапраонука Михайла, Якова, Яна, Антонія, Олександра і Казимира, рідного племінника Домбровського гербу Домброва до першої частини родовідної книги і ухвалило видати грамоту. Герольдія ухвалила: “В 92 статті жалуваної дворянської на права і привілеї грамоти вказані неспростовні докази шляхетства: 1) дипломи наших предків, жалувані Нами або іншими коронованими правителями на шляхетську гідність; 2) жалувані царями герби; 7) верстання за шляхетську службу маєтками; 9) накази або грамоти на жалувані села і вотчини, навіть якщо такі вибули з роду; 4) докази, що батько і дід володіли селами. Домбровський такі докази не представив. Тому герольдія вказаного Домбровського в шляхетській гідності не визнає”.

По-друге, представлена Квиріном Оржеховським, який прохається на військову службу, копія рішення шляхетського зібрання про внесення його роду до шостої частини родовідної книги. Таке рішення було прийняте відповідно до різних наданих доказів, починаючи з документів 1604 року. В них його діда Валентія показано пінським скарбником, а батька поручиком польського війська. На вказані чини діда і батька патентів не було надано. Тому герольдія вказала “шляхетському зібранню надіслати засвідчені копії королівських привілеїв на патенти і актів на вказані чини та доповісти, чи володіє Квирин Оржеховський нерухомим маєтком, який дістався йому від предків”. Про інших вищеназаних Рогузького, Сивковського, Клосовського, Криштофовича, Маньковського, Струтинського і Козловського (які представили різні метрики і документи, які нібито доводять лише походження одного від іншого, але не показують шляхетність) з причини непередставлення вказаних в 92 статті дворянської грамоти документів рішення шляхетського зібрання про внесення цих родів до родовідної книги герольдія відмінє і “якщо видано їм грамоти, то наказує відібрати і зберігати в архіві. Про це повідомлено і Подільському губернському правлінню”.

Урядуючий Сенат 14 червня 1809 року наказав надсилати для розгляду герольдії докази тільки тих родів, які перебувають в йоголовному окладі. Про осіб, які не перебувають в будь-якому окладі, сказано в статтях височайшої жалуваної дворянської грамоти. Зокрема, в 89: “Губернський маршалок шляхетства і повітові депутати шляхетства списують з родовідної книги своєї губернії дві точні копії, які підписують і відсилають до губернського правління. Останнє, одну копію передає до архіву губернського правління, а іншу копію відсилає до Сената для розгляду в герольдії”. І в 90: “Надалі, якщо хтось отримає зі спадку, або з заставних, або по купчих, або в нагороду за службу (пожалованьем) вотчини або села в тій губернії, то мусить під час першого з'їзду шляхетського зібрання прохати

внести його до родовідної книги. Якщо шляхетське зібрання має відомості і не сумнівається в шляхетності особи, то без надання довідок вносить його до родовідної книги”. Тобто, шляхетські депутатські зібрання не повинні представляти до герольдії докази родів, які перебувають в будь-якому поголовному окладі. Рішення шляхетських зібрань не розглядаються і не відмінюються, про сказано в статтях тої самої грамоти, в 82: “Давніми шляхетними родами є такі, які доводять шляхетство давниною понад сто років і вище, коли трапляється, що шляхетний початок їх губиться в невідомості”; і в 91: “Шляхетними розуміють всіх таких осіб, які були народжені від шляхетних предків або були пожалувані шляхетством царями. Докази шляхетства є численними і здебільшого залежать від випробувань часу, старанного дослідження і розгляду доказів, аніж від нових законів. Пошуки різних початків шляхетських родів самі по собі викликають ускладнення у виробленні правил. Але точне правосуддя не дозволяє виключити жодні докази окрім випадку, коли слово закону такі докази відкидає. При такому ніжному і важкому становищі цієї важливої справи звичайною милосердною опікою обираємо правосудний спосіб подати руку допомоги нашому вірному, люб'язному, підданому поважному російському дворянству затвердженням доказів. При цьому не виключаються і інші справедливі безсумнівні докази будь-якого роду, які можуть відшукатися, навіть якщо вони тут і не вказані”.

З цього ясно бачимо, що не від кожного роду вимагалось представляти для доведення шляхетської гідності королівські привілеї і сеймові постанови, особливо в приєднаних від Польщі губерніях. В цих губерніях не кожний рід може представити такі документи, бо такі втрачені внаслідок різних нещасливих випадків. Тим більше невідомо, за які роки і де їх відшукувувати в актах коронних або литовських метрик, і де вони зараз зберігаються. З історичних описів відомо, що в давні часи на Польщу нападали різні народи і відбувалися руйнації від мешканців нашого краю, які називалися козаками. Через це не тільки майно, але і судові акти були спалені і знищені. Зараз невідомо, щоб десь в приєднаних від Польщі губерніях зберігалися судові акти давніх часів, в яких би все польське шляхетство в виконання 92 статті, яку підтвердила герольдія, могло відшукати докази. Пригадаймо, як вище вказано в 82 і 91 статтях: “Початок шляхетного походження понад сто років оповитий невідомістю, а про шляхетність можуть бути прийнятні інші докази, окрім пояснених в 92 статті”. В приєднаних від Польщі губерніях польське шляхетство залишено при своїх правах і привілеях (прерогативах). В Конституції 1764 року на стор.68, між іншим, узаконено: “Через відсутність в актах метрик про хрещення шляхтичів деякі шляхтичі несправедливо потерпають при доведенні свого походження. Тому потрібно вказати духовній владі щорічно представляти такі метрики в громадських актах”. Про що йдеться - про представлення польськими шляхтичами метрик і інших документів, в яких вказане шляхетне походження, тобто “уродзоний”, і походження одного від іншого, або в давніх різноманітних документах пояснені колишні польські військові і цивільні ранги і гідності. Через згадані причини на такі ранги неможливо відшукати оригінальні докази, бо в ті часи всі були вільними і не було потреби видавати такі документи, які через невігластво всіх і не видавалися. Ніхто не міг передбачити, що в цьому сторіччі вимагатимуть такі документи для доведення шляхетства.

Під час проведення першої ревізії 1795 року самі поміщики нерідко не вносили себе до дворян для уникнення збитків при сплаті податків за своїх селян. Тоді деякі шляхтичі, які не знали наслідків цього, були записані до селянських казок. Таким особам зараз

дозволено доводити своє шляхетство. Крім того, дворянською грамотою дозволено приймати в доведення шляхетства свідоцтва 12 поміщиків. Тому Подільське шляхетське зібрання не може відмовити особам, які представили такі свідоцтва, вписує їх до родовідної книги і видає грамоти при доведенні книгами або гербаріями, в яких пояснені роди або герби, які були надані попередніми королями (государями) їхнім предкам за здобутки, про що сказано в 2 пункті 92 статті дворянської грамоти. Отже, коли немає сумнівів про шляхетство внесених до родовідної книги родів про давні часи, коли губернський маршалок з депутатами від шляхетства кожного повіту знали про їхні роди, які походять від шляхетних предків. Представники таких родів і раніше мали право брати участь в громадських шляхетських обрядах на Сеймах і сеймиках, де обирали різних делегатів і самі могли обиратися. Цей стан ніколи не приймав до своїх лав осіб, про шляхетність яких не було достеменно відомо шляхетському зібранню. Вони не вписували до свого стану невідомих людей.

Якщо зневажити вказані питання і у виконання постанови герольдії продовжувати вимагати від всього польського шляхетства представляти докази, пояснені в 92 статті дворянської грамоти (за невідомі роки різних століть, які зараз перебувають в різних краях різних держав, що раніше складала єдине Польське королівство), то в найближчому часі шляхетство не зможе відшукати їх. При проведенні таких пошуків неминучі великі збитки. Через це деякі шляхтичі будуть змушені для проведення пошуків залишити напризволяще свої господарства. Вони зубожіють і збідніють, особливо неосідлі шляхтичі! Ось тому шляхетське зібрання ніколи не зможе гідно завершити виконання цього наказу.

Польські шляхетські роди, які не могли з різних причин довести своє шляхетне походження, але знали про свою шляхетську гідність, відповідно до обов'язків стану прагнуть бути корисними батьківщині, а тому бажають запевнити про свою старанність до служби і прихильність до самодержавного скіпетра імперії, яку ніде не можуть виявити, як тільки на військовій службі, де кожний шляхтич охоче жертвує своїм життям для батьківщини. Тому вони прохають моєї допомоги про дозвіл вступати на військову службу і користуватися всемілостиво дозволеними шляхетству привілеями. В виконання моїх обов'язків з огляду на їхні справедливі і корисні батьківщині пропозиції маю честь представити Вашій світлості викладені обставини для розгляду і покірливо прохаю посприяти в отриманні у всемілостивого імператора височайшого наказу, щоб герольдія не розглядала і не скасовувала рішення шляхетських зібрань про внесення шляхтичів до родовідної книги, а також, щоб приймали осіб за свідоцтвами губернських маршалків, які мають намір вступити до військової служби. Плекаю надію, що Ваша світлість не відмовиться стати на захист польських шляхтичів і звернетесь до всеавгустішого государя про підтвердження колишніх привілеїв і волі.

Граф Костянтин Пшездзецький.⁽⁷⁶⁾

Записка київського губернського маршалка шляхетства графа Густава Пилиповича Олізара до герольдії урядуючого Сенату “З проханням вирішення представлення про поширення наданого Конституціями права при доведенні шляхетства” від 6 липня 1821 року.

Зі шляхтичів Київської губернії дві третини не можуть представити докази про себе, як тільки метрики, свідоцтва про їхнє шляхетне походження і ревізійські казки 1795 року. Вони в жодних міських актах не можуть відшукати сліди,

що їхні предки володіли маєтками, патенти і інші схожі документи через винищення судових архівів під час навал татарських і Хмельницького, повстання Гонти і Залізняка та інші, які були в тутешніх провінціях. Тому колишній польський уряд в Конституціях 1654 року в книзі 2 на стор. 449 і 1764 року на стор. 68 вказує інші заходи для збереження шляхетських привілеїв. Блаженної і вічної пам'яті найсвітліша імператриця Катерина друга під час оголошення височайшої волі через пана генерала-губернатора польських провінцій Кречетнікова про приєднання їх назавжди до імперії всемілостиво повідомила, що всіх обивателів приєднано краю залишає при перевагах, якими вони до цього часу користувалися. Тобто шляхтичі, які були записані ревізією 1795 року і цьому званні, можуть скористатися **правом доведення шляхетської гідності за вищезгаданими Конституціями** з огляду на висловлене благодіяння. Доповідаю про це для розгляду герольдією урядуючого Сенату і представляю виписку зі згаданих Конституцій. Від імені шляхетства цілої губернії всепокірливо прохаю про поширення права доводити шляхетську гідність відповідно до Конституцій особам, які були записані в шляхетському званні за ревізією 1795 року, про що що представити кому належить.

Губернський маршалок шляхетства граф Густав Олізар.
Виписка з Конституцій.

1654 року в книзі 4 на стор.449 під заголовком “Забезпечення честі і майна в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах”: “Оскільки супротивник не тільки відібрав маєтки у обивателів цих губерній, а інші сплюндрував, крім того спалив земські і міські книги, тому за згодою всіх станів ухвалюємо: Обивателі вказаних воєводств мусять отримати свідоцтва або атестати від дігнітаріїв (поважних) і земських урядників про втрату актів того воєводства. При доведенні свого шляхетства суди не повинні їх примушувати представляти давні документи. Під час доведення гідності в сеймиках окрім присяги двох шляхтичів з батьківської лінії і двох з материнської лінії вони самі мають скласти присягу, що мали документи в актах, які втрачені”. Після цього вирішується питання про походження документів і визнається їхнє справжнє шляхетство. Якщо виявлено, що шляхтичі дають свідоцтво не шляхтичу, то вони гублять шляхетство. Конституція завершується розглядом питань про маєтки, тяжби і інші записи.

2) 1764 року в книзі 7 на стор.68 під заголовком “Про оголошення в містах шляхетських метрик”: “Шоденний досвід навчає, що в багатьох містах не записуються метрики в парафіяльних книгах і тому зневажаються деякі шляхетські привілеї. З огляду на це наказуємо всім місцевим єпископам, які мають свої парафії, без жодного винятку надавати документацію і на початку кожного року за вимогами судових актів представляти метрики про хрещення в своєму костьолі. За згадане оголошення міські канцелярії не мусять вимагати жодної платні під покаранням штрафом, хто буде чинити опір”.

З польського переклад секретар шляхетства Київської губернії Ян Рушковський.⁽⁷⁷⁾

З наказу Подільського губернського правління “Про виклик на робочі посади депутатів Подільської шляхетської комісії” від 6 вересня 1822 року.

Відповідно до наказу Його імператорської величності губернське правління розглянуло пропозицію пана подільського військового губернатора і кавалера, в якій сказано, що Його високоповажність отримав наказ урядуючого Сенату від 30 травня з наказом розпорядитися про

вислання на робочі посади депутатів Подільської шляхетської комісії, а також про примусове і нагальне складання нею шляхетської родовідної книги. Спочатку Його високоповажність вимагав від власної канцелярії отримати відомості з легітимаційної комісії, які саме відсутні в ній депутати. Комісія відповіла, що зараз є відсутніми семеро депутатів від повітів: Могилівського - Герман Шелеховський, Літинського - Вікентій Петрашевич, Летичівського - Юзеф Мрочковский, Вінницького - Якуб Гувовський, Балтського - Томаш Нагуєвський, Проскурівського - Віктор П'янецький і Брацлавського - Калинський. В губернському правлінні заведено справу, в якій сказано про надісланий наказ урядуючого Сенату від 27 квітня 1813 року за №5045 негайно надіслати до герольдії копії зі шляхетських родовідних книг. Правління неодноразово повідомляло про наказ Подільську шляхетську комісію, а саме 4 липня і 17 вересня 1813 року, 28 лютого 1818 року і 14 червня 1819 року і особно вказало 4 липня 1813 року губернському маршалкові. Від останнього губернське правління вимагало відповідно до встановленої форми надіслати копію шляхетської родовідної книги за всі роки і надалі висилати родовідні книги чітко у визначений строк. Але комісія так і не задовільнила вимоги губернського правління. Після цього 7 квітня 1820 року знову було повідомлено шляхетську комісію і губернського маршалка про негайне надіслання потрібних копій. Одночасно було повідомлено урядуючому Сенату про повільність дії комісії. В наказі від 31 серпня 1820 року за №23262 урядуючий Сенат вимагає пояснити причини повільної діяльності вказаної комісії. 23 жовтня 1820 року губернське правління доповіло урядуючому Сенату, що з 4 липня 1813 року (часу вимоги губернського правління, щоб Подільська шляхетська комісія надала копії шляхетських родовідних книг) і до 1817 року воно не надіслало до вказаної комісії жодної вимоги. Це пояснюється тим, що у вказаний час губернське правління через міську і земську поліцію викликало... колишніх депутатів 1811 і 1812 років для підпису сентенції і протоколів, які були у великій кількості не підписаними. Тоді ж правління повідомило шляхетство Подільської губернії, хто не має дійсної резолюції про підтвердження шляхетської гідності і про невміщення до родовідної книги, виконати це до наступних 1817 року шляхетських виборів, бо через це комісія мала зупинку в складанні шляхетської родовідної книги... Комісії повідомлено, що подальша повільність у діяльності накладе на винних законну відповідальність... Після цього губернське правління отримало записку пана подільського губернського маршалка. Він повідомляє, що повільність праці зі складання родовідної книги відбувається не тому, що депутати шляхетської комісії відсутні на своїх посадах, окрім панів із Кам'янецького і Ушицького повітів, а тому що шляхетська комісія доручила кожному шляхтичу розглянути родовідну книгу, складену Феліксом Бохенським, і надіслати свої зауваження комісії. Тільки після цього вона буде розглядати пропозиції і прийме розпорядження про негайну підготовку родовідної книги для відправлення до герольдії...

Пан подільський губернський прокурор повідомив про доповідь герольдії урядуючому Сенату, що шляхетські депутатські зібрання ряду губерній, а серед них і Подільської, довгий час не присилають необхідних документів для розгляду Інспекторським департаментом Головного штабу Його імператорської величності про шляхетських дітей, які прагнуть вступити на військову службу. За поданням урядуючого Сенату міністр юстиції князь Дмитро Іванович Лобанов-Ростовський доручив пану прокуророві звернутися до Подільського шляхет-

ського зібрання. Прокурор вимагав від зібрання в виконання наказів герольдії без найменшої затримки надати всі відомості. Він отримав у відповідь письмове оповіщення, в якому, між іншим, вказано, що герольдія наказала до повного зібрання всіх членів утримуватися від прийняття рішення в справі про дітей колезького асесора Барделлі...

Потрібно прохати пана губернського маршалка написати наказ повітовим маршалкам, щоб вони з свого боку переконали вказаних депутатів, що ухиляючись від своїх посад вони тим самим нехтують довірою до них шляхтичів і саму гідність, що приваблює в шляхетських зборах, а також що загальна користь служби і бажання уряду відновити на твердій основі всі шляхетські роди відповідно до наданих доказів, рівно і саме утруднення тих осіб, які ще доводять своє походження, але не досягають цієї мети через відсутність членів комісії зібрання і невиконання їхніх обов'язків. Пана маршалкам належить вказати депутатам негайно прибути на свої посади і зайнятися працею з відповідною старанністю і наполегливістю. Цим вони виправдали б довіру шляхетства і почесно покладене на них звання. А щодо депутата Гаврила Калинського, то поміщик з таким іменем, який мешкає в Балтському повіті, заявив, що не він, а його брат Леон, який проживає в Ямпільському повіті, був обраний депутатом шляхетської комісії... Потрібно доповісти Його висококі військовому губернаторові і кавалеру про дії шляхетської комісії, яка заборонила секретарю і канцелярії видавати довідки про присутніх і відсутніх в ній членів (депутатів). Про все необхідно повідомити комісію, щоб вона вжила заходів для надіслання родовідної книги до герольдії.⁽⁷⁸⁾

Протокол засідання Волинського шляхетського депутатського зібрання про взяття підписок зі шляхтичів про неналежність до таємних товариств від 10 травня 1826 року.

8 травня 1826 року в суботу, 9 в неділю в табельні дні відповідно до генерального регламенту засідання не проводились, 10 в понеділок прибули пан виконуючий посаду волинського губернського маршалка житомирський повітовий маршалок Дезідерій Івановський, пани депутати з повітів: Володимирського - князь Адам Коріатович Курцевич, Кремінського - Валентій Поляновський, Житомирського - Казимір Юркевич; які слухали

пропозицію пана волинського цивільного губернатора і кавалера від 8 травня за №11156. В ній сказано, що керуючий міністерством внутрішніх справ 25 квітня за №899 роз'яснив Його високоповажності сутність іменного височайшого Його імператорської величності наказу від 21 квітня на Його його ім'я. Комітет із розслідування діяльності таємних товариств повідомляє, що невелика кількість зловмисників з метою порушення спокою в державі склали таємні товариства з різними назвами. Вони прагнуть залучити до діяльності розумних людей, яких спонукають розсудливими намірами товариств, що переслідують лише поширення освіти, моральності, людинолюбства, щоб потім (вже переконавшись у спрямуванні думок нових членів) відкрити свої справжні наміри справжнім зловмисникам, здібним брати участь в їхніх згубних заходах. З досліджень комітету виявлено, що діяльність ворогів загального спокою людей (не плине гладко), бо багато людей вже вийшли з товариств, а інші ще залишаються членами, так і не пізнавши таємниць товариств. Височайшим рес-

криптом на ім'я керуючого міністерством внутрішніх справ графа Кочубея про закриття в державі всіх таємних товариств від 21 серпня 1822 року наказано зобов'язати військових і цивільних чиновників дати підписки про неприналежність в майбутньому до будь-яких таємних товариств, щоб вони пояснили, в якій вільномулярській (масонській) ложі хто з них брав участь. Тоді жодний з членів не вказав про це в написаному зобов'язанні. Вірогідно, тоді багато людей вирішило, що вони вже відійшли від діяльності товариства, або належать до нього без клятв лише за однією обіцянкою. Така позиція всупереч височайшій волі блаженної пам'яті государя імператора кваліфікується як навмисне приховування існування товариств, тому винних треба суворо покарати. Його імператорська величність прагнув використати суворі заходи лише в найнеобхідніших випадках і зі священного обов'язку турботи про загальне благо прагнув зменшити кількість злочинців. Тому государ знову наказує керуючому міністерством внутрішніх справ вимагати зобов'язань від службових і відставних чиновників та неслужилих шляхтичів у всій державі, що вони надалі не будуть належати до таємних товариств, як би такі не називалися, а якщо хтось з них раніше належав до такого, то зобов'язаний про це змістовно розповісти - як називалося товариство, яка була його мета і які заходи передбачалося провести для виконання мети. Необхідно всім оголосити, що не тільки члени таємних товариств, які були прийняті через клятву, або чесне слово, але і особи, які відвідували засідання товариств або знали про їхнє існування, а також всі без винятку, хто став співучасником таких таємних товариств без сталих форм клятв, зобов'язань, через розмови поза ложами, думами, управами, або особи, які щось знали про такі товариства зобов'язані оголосити про це під час складання власних підписок щиросердно і з найбільшою відвертістю. Приховування таких відомостей з часу прийняття царського поблажливого рішення наразить їх суворому покаранню як державних злочинців. Повідомляючи пан губернатора пан керуючий міністерством внутрішніх справ зобов'язує його виконати наказ і прохає покваліфікувати зібрати потрібні зобов'язання від осіб, які в губернії підлягають його керівництву, які надсилати його високоповажності по мірі отримання для повідомлення його імператорській величності. У виконання височайшої волі він (міністр Кочубей) пропонує його високоповажності губернатору, всім губернським присутнім місцям, а серед них і шляхетському зібранню зібрати повні зобов'язання не тільки від кожного члена зібрання, але і від всіх канцелярських службовців, не виключаючи жодного. Такі підписки потрібно якнайшвидше прислати його високоповажності разом з

списком штату канцелярії, при цьому пояснити, хто дав підписку, а хто не дав і чому? Всі підписки мусять бути написані чисто на гарному папері з полем на аркуші, з указанням числа і підписом. Таку справу доручено провести під особливим наглядом панів головуєчих (маршалків). Зібрання ухвалило: Пропозицію пана волинського цивільного губернатора оголосити всім панам депутатам зібрання і канцелярським чиновникам, не виключаючи жодного, щоб вони у виконання пропозиції в повній силі дали потрібні письмові зобов'язання, які мусять бути написані чисто на гарному папері з полем на аркуші, з указанням числа і підписом. Секретарю зібрання доручено зібрати від панів депутатів і канцелярських службовців зобов'язання, які надіслати разом з доповіддю до губернського правління (в присутстві) з поясненням, хто не підписався і чому, для представлення пану волинському губернатору і кавалеру.

(Підписи всіх присутніх депутатів і секретаря шляхетства Михайла Олександровича).⁽⁷⁹⁾

Вривок із записки київського губернського маршалка таємного радника графа Генріха Юрійовича Тишкевича "Про права і привілеї Київської губернії" про доведення гідності місцевими шляхтичами цареві 1826 року.

У височайшому наказі сказано, що для уникнення фальшування виданих шляхтичам свідоцтв, які бажають поступити на військову службу, в таких мусять вказуватися, де служив його батько і мусять називатися інші документи, якими доводиться шляхетська гідність. Відповідно до новітніх законів видані маршалками шляхетства свідоцтва підлягають особливому розгляду інспекторського департаменту і герольдією за його поданням. Для цього потрібно багато часу. Іноді трапляються настільки нещасливі випадки, що молоді шляхтичі за власним бажанням не тільки не поступають на військову службу, але до часу повного доведення їхнього шляхетства змушені нести невідповідну їхньому званню службу. Подекуди вони отримують остаточну відмову підтвердження шляхетства через втрату в архівах королівських привілеїв або через неможливість через бідність відшукати їх. Такі юнаки не тільки не можуть додати честі і блиску їхньому роду, але і принижують його через намір присвятити себе військовій службі. З огляду на це чи чи побажає Ваша імператорська величність відповідно до статей 85, 87, 89, 90 і 92 дворянської грамоти остаточне вирішення справ про шляхетське походження передати шляхетському зібранню з тим, щоб на розгляд герольдії надходили лише справи, по яким будуть подані формальні супліки.⁽⁸⁰⁾

Література.

1. В. Незабитовский. Замечания по вопросу о чиншвом владении в Западных губерниях. К.1883, с.28-29.
2. Протокол заседания Киевского юридического общества 1877г. с приложением реферата проф. Незабитовского. - Университетские известия. К.1883, №10, с.224.
3. Б. Г. Ольшамовский. Права по землевладению в Западном крае. Спб. 1899, с.20-23.
4. Z. Radziwiński. Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich spadkobiercy, marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie. - Kwartalnik historyczny. Lwów. 1915, s.70.
5. ЦДІАУ, ф.763, оп.1, №705.
6. ГПБ. Ф.XVII.108, с.57-75.
7. Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления, в.10.К. 1886, с.164-155.
8. Н. А. Мурзаков. Собственноручная записка И. И. Дмитриева по жалобе киевского дворянства, поданная генерал-прокурору кн. Куракину о неправильном выборе судей в Киевском уезде. - Русская старина. 1907, т.131, липень, с.153-154.
9. С. А. Бершадский. Литовский статут и польские Конституции. Спб. 1893.
10. ЦДІАУ, ф.2227, оп.1,

№60. 11. ЦДІАУ, ф.533, оп.1, №61, с.5. 12. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №19057, с.3-8. 13. ЦДІАУ, ф.533, оп.1, №383, с.1-5. 14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1.т.28, с.883-884. 15. Опись документов и дел, хранящихся в сенатском архиве. Отд.2, т.3. Пг. 1915, с89-90 16. Архив Государственного Совета. т.3. ч.1. Спб.1878, с.565-566. 17. РГИА, ф.1284, оп.3.1805р., №6, книга 22, с.141-146. 18. РГИА, ф.1286, оп.1,1808р., №20, с.1-11. 19. Там само, с.42-46. 20. Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №68а, с.52. 21. Журналы Комитета Министров, с.169. 22. Там само, с.206. 23. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1811, кн.VI, №36, с.393. 24. ЦДІАУ, ф.533, оп.1, №1468, с.4. 25. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1814, кн.XI, №6, с.36-40. 26. Там само. 1814, кн.XXIII, №9, с.72. 27. Там само. 1813, №15, с.82-84. 28. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной Его Императорского величества канцелярии. в.4. Спб. 1891, с.219. 29. А. Мердер. Из переписок канцелярии киевского военного губернатора, имеющих отношение к отечественной войне и компании 1813-1814гг. К.1912, с.2. 30. Полное собрание законов Российской империи. Собр.1. т.33, с.260-261. 31. РГИА, ф.1284, оп.4Б, книга 12, №212 32. Там само, кн.10, с.6-34. 33. РГИА, ф.1151, оп.1, №18.1819р., с.3-14. Radzimiński, s.80-81. 34. ГПБ, ф.608, оп.2, №71, с.148-150. 35. РГИА, ф.1151, оп.1, №18.1819р., с.108-109. 36. С. М. Середонин. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Спб. 1902. т.1, с.285-287. 37. КОДА, ф.2, оп.145, №153, с.36. 38. РГИА, ф.1284, оп.46, кн.43, с.249-250. 39. Там само, с.230. 40. Там само, с.1-2. 41. Там само, с.236-237. 42. Там само, с.232-233. 43. Сборник исторических материалов... в.5. Спб. 1892, с.210-211. 44. РГИА, ф.1284, оп.4Б, кн.43, с.266. 45. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1819, кн.XXIII, №6, с.43-44. 46. Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №83, с.1518-1522. 47. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1823, кн.XXXI, №28, с.282-289 48. Архив Государственного Совета. т.4, ч.2. Спб.1881, с.119. 49. Там само, с.408-409. 50. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1829, кн.XXXVIII, №33, с.1221-1224. 51. РГИА, ф.1284, оп.6,II від.,3ст., №14.1821р., с.1-6. 52. РГИА, ф.1405, оп.21.1823р., №417. 53. РГИА, ф.1343, оп.57, №112, с.1-2. 54. Там само, с.16. 55. Там само, с.22-27. 56. ЖОДА, ф.146, оп.1, №46, с.125-128. 57. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1826, кн.XXXIV, №11, с.299-302. 58. РГИА, ф.1330, оп.5, №133. 59. РГИА, ф.1405, оп.26, №5203, с.1-2. 60. ЦДІАУ, ф.533, оп.2, №447. 61. РГИА, ф.1405, оп.26, №5203, с.3-12. 62. Барон А. Э. Нольде. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Спб.1906. в.1. Попытка кодификации литовско-польского права. с.273-275. 63. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Спб. т.4.1830, с.598 64. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1831. №4, с.137-140. 65. Н. Имеретинский. Дворянство Волынской губернии, Житомир. 1867, с.33-35. 66. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1828, кн.XXXVI, №48, с.1665. 67. ЦДІАУ, ф.533, оп.2, №447, с.32-33. 68. Середонин. т.2 ч.1. 69. К вопросу о польском дворянстве.- Киевлянин. 1868, №65, с.255. 70. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №19057, с.3-5. 71. РГИА, ф.1284, оп.3.1805р., №6, книга 22, с.141-146. 72. РГИА, ф.1286, оп.1.1808р., №20, с.1-11. 73. РГИА, ф.1284, оп.4Б, книга 10, с.28-34. 74. Там само, книга 43, с.250. 75. Там само, с.236-237. 76. Там само, оп.6,II від.,3 ст., №14.1821р., с.1-6. 77. РГИА, ф.1343, оп.57, №112, с.1-2. 78. Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №83, с.1518-1522. 79. ЖОДА, ф.146, оп.1, №46, с.125-128. 80. РГИА, ф.1343, оп.57, №112, с.47.

Шляхетські депутатські зібрання Лівобережної України на початку ХІХ ст.

Коли на межі ХVІІІ-ХІХ століть привілейований стан потрапив у царську немилість усім шляхетським зібранням заборонено обирати депутатів до земської поліції і суду, а шляхетству збиратися в губернських містах. Саме тоді на нетривалий час інтереси шляхетства в Україні і російського дворянства стали спільними, яким належало вибороти загальностанові права, а українському і польському шляхетству крім того - національні або крайові права. На захист станових інтересів виступили граф Северин Потоцький і Дмитро Трощинський. Промова Потоцького в урядуючому Сенаті сколихнула суспільство. 15 грудня 1802 року військовий міністр в засіданні Комітету Міністрів виступив проти звільнення військових дворян у відставку, які не вислужили 12 років в унтер-офіцерських чинах. Цар підтримав таке рішення. Проте, 9 днів опісля граф Северин Потоцький подав обер-секретареві урядуючого Сенату заяву-протест, який передав її генерал-прокуророві Державіну. Останній пише: "Вона (заява) написана зухвало не тільки проти Сенату, який непристойно вилаяно, але і негідно проти царя, якого в якомусь народному правлінні порівняно з усіма громадянами." 16 січня 1803 року граф Потоцький виступає в загальному зібранні урядуючого Сенату з яскравою промовою про зухвале порушення прав російського дворянства. Більшість сенаторів підтримують Потоцького. Державін доповів цареві, "що весь Сенат пішов супроти Його величності". Цар наказує провести повторний розгляд питання, але сенатори під керівництвом Трощинського відхиляють височайше подання. Російське дворянство зустріло ці події з надзвичайним захопленням.⁽¹⁾

14 серпня 1801 року українське шляхетство складає записку про власні права для представлення на височайше ім'я при коронації Олександра Павловича. В записці сказано: "Закон для судівництва є першим і найголовнішим обов'язком усіх громадян. Україна (Мала Росія) здавна його мала в Книзі Статут і завжди ним користувалася". Шляхетство прохає "кожних три роки поспіль обирати депутатів до Генерального суду і представляти їх начальникові губернії", підтвердження права гуральництва та ін.⁽²⁾ В Санкт-Петербурзі шляхетську записку представляє малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін. Оскільки справа просувалася мляво, то відомий шляхетський провідник Василь Полетика 18

травня 1802 року зауважує йому в листі: "Найсвітліший князе, милостивий пане! Пізнання потреб України (Малої Росії), моєї люб'язної батьківщини, було в самій столиці між багатьма важливими справами, які вирішувала Ваша величність... Але оскільки ні час, ані місце не дозволяли мені там Вашій світлості відкрити з подробицями всі найголовніші потреби моєї батьківщини, тому я зараз наважуюся пояснити їх Вашій світлості... Найсвітліший князе, прийміть цей мій слабкий і йой! може статися, марний, але старанний подарунок батьківщині. Зробіть, що можливо, для її користі і людства і назвіть мене її сином. Ось моя нагорода. Ось чого я бажаю за моїм плугом, не ганяючись за мріями світу. Вся наша нація нарешті бажає отримати відповідь князя Куракіна".⁽³⁾

Не сподіваючись на порядність і зацікавленість російського чиновника в розв'язанні справи українське шляхетство складає нову записку про підтвердження прав і привілеїв, якою опікується Дмитро Трощинський. Його діяльність має успіх. Маніфестом Олександра першого від 2 квітня 1801 року і грамотою від 29 грудня 1801 року підтверджено права і привілеї українського (малоросійського) шляхетства. У височайшій грамоті від 29 грудня 1801 року сказано: "Українське (малоросійське) шляхетство в особах депутатів маршалків Стороженка, Почеки і Щербака подало Нам всепіддане прохання про підтвердження прав і привілеїв, дарованих у Бозі спочилими нашими предками великими царями, і Ми, всемилостиво розглянувши таке прохання, на ознаменування постійного Нашого благовоління до непорушної вірності, старанності і здобутків українського (малоросійського) шляхетства надані в різні часи всі права і привілеї, які й досі існують без відміни, оскільки вони схожі із загальними державними законами, визнали за благо затвердити і назавжди засвідчити; і цим затверджуємо і засвідчуємо в усій їхній силі і недоторканості, на запевнення чого і цю Нашу підтверджувальну жалувану грамоту власною рукою підписали і наказали скріпити її державною печаткою".⁽⁴⁾ 28 січня 1802 року Дмитро Трощинський надсилає грамоту виконуючому обов'язки губернського маршалка Миколі Стороженку. З нагоди підтвердження привілеїв українського шляхетства 16 лютого 1802 року Стороженко призначає громадські святкування

в Чернігові. Для цього була розроблена спеціальна церемонія, яка включала молебен у Сватському соборному храмі, урочисте внесення грамоти до будинку шляхетської комісії і передання її до архіву для збереження, громадське святкування і банкет шляхетського корпусу та багато інших менш важливих заходів.⁽⁵⁾

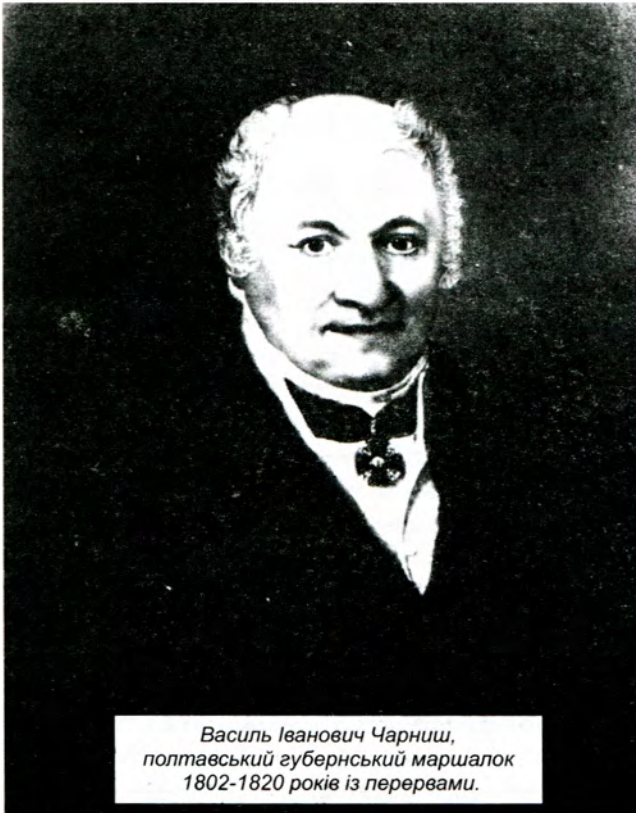
Невдоволений Куракін, що ініціативу спілкування з царем у нього перебрало місцеве шляхетство, вирішує провести ревізію. 15 грудня 1802 року він запитує маршалка Стороженка: “З якої причини 9981 особа, які перебувають в окладі, показані як особи, що довели шляхетську гідність, але ревізією 1795 року не написані, до окладу не внесені, а їхні докази про шляхетство не надіслані до герольдії”. Розслідування крім того виявило, що сотенний осавул Скоробагатько справді подав сфальсифіковані документи до шляхетської комісії.⁽⁶⁾ З цього часу відомо кілька документів, які свідчать про упереджене ставлення Куракіна до місцевого шляхетства. Без найменшої на то причини 4 листопада 1802 року Куракін звертається до чернігівського губернського маршалка Миколи Стороженка і повітових маршалків про неналежне виконання обов’язків.⁽⁷⁾ В іншому наказі Куракін радить повітовим маршалкам зібрати інформацію про божевільних шляхтичів.⁽⁸⁾

Перше засідання Полтавського шляхетського депутатського зібрання як губернського відбулося 28 червня 1802 року, на якому було обрано повітових депутатів і вибірних шляхетських чиновників - суддів, підкоморіїв, хоружих та ін. Губернський маршалок дійсний статський радник Василь Іванович Чарниш перебрав посаду раніше за вибором шляхетства Малоросійської губернії. Шляхетство також не вибирало членів Генерального суду, які були обрані раніше. Цього вельми бажав Василь Капніст, але князь Куракін не погодився.⁽⁹⁾ На першій сесії шляхетство обрало депутацію до царя у складі губернського маршалка Василя Чарниша і повітових маршалків-полтавського надвірного радника Семена Михайловича Кочубея і гадяцького майора Семена Прокоповича Масюкова, колишнього чернігівського губернського маршалка.⁽¹⁰⁾ У відповідь до Куракіна надходить царський наказ: “Угледівши з Вашого донесення про бажання українського (малоросійського) полтавського шляхетства відправити до мене депутацію для висловлення подяки за становлення їхніх виборів відповідно до загального для всіх губерній положення; я доручаю Вам оголосити їм за мою вдячність і в той же час прошу сказати їм, що я переконаний в їхній благонамірності і старанності, тому виконання бажання я вважаю для них зараз необов’язковим, а для себе зайвим. Перебуваю прихильним до Вас. Олександр”.⁽¹¹⁾

Перша сесія полтавського шляхетства тривала до 3 липня і відзначилася великими заворушеннями. 28 жовтня 1803 року Олексій Куракін пише про це рідному братові Олександрю: “На нещастя, полтавське шляхетство довело мені супротивне (бажанню згоди і блага), бо примушувало мене виконати сенатський наказ, який пропонує, так би мовити, їхнім селянам поновити права давнього козацького стану. Я не знайшов, що їм відповісти... Прошу прийняти наказ про виправлення помилки Сенату. Імператор відписав мені і дав можливість зупинити дію сенатського наказу, якщо я вважатиму це за потрібне. Мій друже, через ці обставини я не можу надіслати Вам журнал виборів у Полтаві”.⁽¹²⁾

За рапортом малоросійського генерала-губернатора князя Куракіна Державна Рада 31 серпня 1802 року розглядає питання про дію наказу 3 департаменту урядуючого Сенату про відміну десятирічної давнини на селян, які відшуковують волю в Україні (Малоросії). Куракін доповів, що сенатський наказ викликав хвилю позовів до суду.⁽¹³⁾ 12 жовтня 1803 року Державна Рада розглядає запитання чернігівського прокурора: При вирішенні справ про осіб, які відшуковують волю, чи потрібно брати до уваги десятирічну давнину? Чи вимагати від таких людей подвійні докази - про запис у колишніх козацьких реєстрах і свідоцтво про їхнє звання. На прокурорський запит урядуючий Сенат приймає наказ, який базується на 13 статті XII розділу Литовського статуту і на наказі від 31 травня 1748 року. Державна Рада складає “Проект наказу урядуючому Сенату”, яким скасовано попередній сенатський наказ.⁽¹⁴⁾

Із суплік Куракіна цареві довідуємося, що Чернігівська казенна палата об’єднала шляхтичів, записаних до окладу, з іншими шляхтичами і внесла їх до рекрутського обов’язку. Сенат роз’яснює Куракіну: Чернігівське шляхетське депутатське зібрання уклало родовідну книгу і надіслало до герольдії, але остання її ще не починала розглядати. Поки герольдія не завершить таку справу, шляхтичі, які записані до окладу, зобов’язані відправляти всі обов’язки простолюдинів. Сенатським наказом від 5 серпня вказано Чернігівській і Полтавській казенним палатам 9981 шляхтича цих губерній, визнаних шляхетськими комісіями, але не затверджених герольдією, починаючи з 1803 року внести до окладу і описати їхні маєтності.⁽¹⁵⁾ 4 липня 1804 року герольдія надсилає наказ Чернігівському шляхетському депутатському зібранню за справою про образи селянами городищенських шляхтичів Казановського і Бобонка, щоб останні сплатили казенні податки. При цьому герольдія підтверджує силу сенатського наказу від 15 березня 1787 року, що виключення шляхтичів із подушного окладу не належить до компетенції шляхетських зібрань.⁽¹⁶⁾

Василь Іванович Чарниш,
полтавський губернський маршалок
1802-1820 років із перереами.

Малоросійський генерал-губернатор кн. Куракін склав три записки про українське (малоросійське) шляхетство - "Про секретарів повітових маршалків", "Про неявку шляхтичів у зібрання за запрошеннями маршалків" і "Про ухилення шляхтичів від служби, на яку їх було обрано шляхтичами", які 19 квітня 1803 року надсилає міністрові внутрішніх справ Віктору Кочубею. В першій записці Куракін каже, що "маршалки не мають при собі затвердженого штату службовців", а тому прохав вважати маршальських секретарів у дійсній цивільній службі, як і інші коронні чини. 30 квітня 1803 року Олександр наказує Куракіну оголосити шляхетству свою згоду на це. В записці "Про неявку шляхтичів у зібрання за запрошеннями маршалків" Куракін рекомендує для виправлення порушення "прийняти постанову про посилення повноважень маршалків". Розглянувши цю записку, представлену Віктором Кочубеєм, цар наказав діяти відповідно до положень дворянської грамоти.⁽¹⁷⁾

Шляхтичі відповідно до певної правної процедури мали право займати порожні землі. Пани, які чітко дотримувалися закону і зберігали за собою зайняті землі називалися **зразковими шляхтичами**. Катеринославське шляхетське депутатське зібрання часто ставить це питання і розглядає правомірність володінь зразкових шляхтичів. Делікатність питання викликає прийняття царського наказу "Про вилучення у поміщиків земель, які при генеральному межуванні Катеринославської губернії опинилися зразковими, до цього часу незаселеними" від 28 квітня 1808 року, в якому

сказано: "Катеринославський губернський маршалок шляхетства доповів від імені шляхетського стану губернії, що під час проведення генерального межування виявлено у багатьох поміщиків надлишки земель, не вказані в документах або так звані зразкові землі, на яких вони хоча і заснували різні заклади, але Катеринославська межева контора за ними такі землі не затверджує. Губернський маршалок прохає розв'язати ускладнення. Із представлення катеринославського губернського маршалка бачимо, що землі, якими володіють місцеві поміщики, мусять бути розділені на два типи: що належать панам відповідно до документів; приєднані або зразкові землі. Оскільки в Новоросійському краї при роздаванні земель ставилася єдина мета - заселення краю, тому зразкові землі можуть бути залишені у власності панів, якщо володарі заселили їх людьми, зазначеними в документах, чим виконали передбачення уряду. Для розв'язання вказаних катеринославським губернським маршалком ускладнень вказую наступні правила: 1) Поміщикам, які на зразкових землях зробили поселення, затвердити такі землі у вічну і спадкову власність з усіма угіддями. 2) Поміщикам, які заснували на зразкових землях корисні господарські заклади, затвердити землі в кількості, яка необхідна для закладів. 3) Поміщикам, які заселили лише частину зразкових земель, віддати у власність кількість десятин відповідно до пропорції населення. 4) Всі інші захоплені зразкові землі, якими володіють поміщики і які є незаселеними, відібрати і передати до казенного відання".⁽¹⁸⁾

1808-1816 років править у Чернігівській і Полтавській губерніях князь Яків Іванович Лобанов-Ростовський. 2 листопада 1809 року міністр юстиції повідомив Комітет Міністрів про рапорт малоросійського генерала-губернатора, який прохає: 1) про отримання для українського (малоросійського) шляхетства всемілостивого наказу, щоб було визнано українські (малоросійські) чини, за якими роди прохали і прохатимуть шляхетство, доведенням гідності; 2) про заснування з українських (малоросійських) шляхтичів у першому і другому департаментах особливої комісії для вирішення справ, які залишилися з минулих років, з утриманням першого департаменту на платні палат, а другого як повітового суду; 3) прохає вирішувати карні справи, а також ті, які у віданні земської і міської поліції не за українськими (малоросійськими) правами, а за російськими законами; 4) про призначення платні повітовим судам відповідно до зібрання законів про губернії, про призначення в такі суди секретарів, а до нижніх земських судів комісарів не за вибором шляхетства, а від урядуючого Сенату. Розгля-

нувши подання малоросійського генерала-губернатора Комітет Міністрів ухвалив: 1) При визнанні гідності українського (малоросійського) шляхетства і перейменуванні чиновників керуватися правилами, прийнятими небіжчиком генералом-фельдмаршалом графом Румянцевим-Задунайським; 2) не засновувати особливої комісії для вирішення шляхетських справ, бо всі губернії мають таку потребу; для її утримання немає коштів, або дозволити утворити таку комісію за шляхетський кошт; 3) залишити чинним Литовський статут до часу загального перетворення; 4) погодитися з думкою губернатора про платню повітовим судам, але вибір секретарів нижніх земських судів і комісарів залишити шляхетству.⁽¹⁹⁾

24 січня 1812 року полтавське шляхетство однотайно обирає губернським маршалком дійсного таємного радника Дмитра Прокоповича Трощинського.⁽²⁰⁾ Трощинський змушений відхилити таку саму пропозицію київського шляхетства, хоча в Київській губернії зосереджувалися його найбільші володіння - Кагарлицький ключ в 6,5 тисяч селян.⁽²¹⁾ Перебуваючи в Києві в лютому Трощинський звертається до Василя Капніста з проханням тимчасово виконувати маршальську посаду, доки не переїде до Полтави.⁽²²⁾ На міністерських посадах Трощинський пропагує українське питання і стає на захист ув'язнених польських революціонерів і козацьких ватажків, яких цар звільняє. Серед численних праць у галузі державного управління найвідомішою є написана 1811 року "Про незручності, які трапляються від державного управління", в якій українське питання посідає особнє місце. "З

чотирьох станів держави,- пише Трощинський,- тільки шляхетство користується широкими привілеями і перевагами; тільки воно одне з народженням отримує громадянське існування, разом із чим отримує політичне існування не інакше як під час вступу на державну службу, тобто не інакше як при переході зі стану звичайного шляхетства до стану урядових чиновників... Управлінська побудова польських і малоросійських губерній, певно, дуже мало різниться від загальної будови російських губерній... Головна різниця в тому, що замість палат цивільного і карного суду тут знаходяться головні або генеральні суди з двох департаментів, до яких шляхетство обирає членів і президента. Ця єдина відмінність тягне за собою великі незручності і ставить всі класи в повну залежність від шляхетства, бо обрання шляхетством членів повітових і земських судів і існування головного суду, до якого шляхетство також обирає членів, порушує встановлену інституцією 1775 року рятівну рівновагу... Службові посади (места и должности), які є в малоросійських і польських губерніях і яких немає в російських губерніях, зосереджені в міських і тимчасових судах та в депутатських зібраннях. Отже, необхідно... чого не вистачає додати, а зайве відмінити. Якщо немає жодної поважної причини, щоб характер управління в польських і малоросійських губерніях відрізнявся від такого в російських губерніях, то тим більше немає потреби виправдовувати відміни, які існують в цих губерніях. Одинадцять польських і малоросійських губерній керуються вісьмома різними способами".⁽²³⁾

Буремного 1812 року українське шляхетство не тільки масово байкотує рекрутський і козацький набір до російської армії, запальні голови пробираються до наполеонівської армії, щоб воювати проти Росії. В Чернігівській губернії серед саботажників опиняється ніжинський маршалок статський радник Матвій Якович Почека, якому генерал-губернатор наказує сформувати ополчення. Чернігівське губернське правління в наказі від 28 серпня 1812 року повідомляє, що "жодна сотня не прибула до призначеного місця, а що діється, він не доповідає".⁽²⁴⁾ 21 листопада цивільний губернатор барон Френсдорф доручає губернському маршалкові Миколі Стороженку розслідування супліки майора Крушковського про саботаж Почеки.⁽²⁵⁾ 24 грудня Почека пояснює Стороженку: "Оскільки з дозволу начальства я був відсутнім на своїй посаді, а саме перебував у відпустці; тому захисників збирав пан повітовий хоружий князь Баратовський. З цієї причини в маршальських паперах охайна інформація, з яких володінь залишається нестача, геть відсутня".⁽²⁶⁾ 7 грудня Френсдорф особисто звертається до Почеки

Дмитро Прокопович Трощинський,
полтавський губернський маршалок 1811-1814 років,
міністр уділів і юстиції, сенатор.

з наказом не поспішати виконувати наказ, бо за його відомостями чернігівські ополченці не воюватимуть проти Наполеона. Він наказує зібрати відомості про нестачу захисників, яких не поставили поміщики.⁽²⁷⁾ В цій справі найбільше постраждав ніжинський комісар, якого Лобанов-Ростовський запропонував “усунути з посади і віддати до суду як карного злочинця, а тому негайно вислати його до Чернігова під арештом”.⁽²⁸⁾ Великі непорозуміння виникають з приводу оплати шляхетством прогодування коней. Трощинський погоджується, що шляхетство не зобов’язане сплачувати такий новий податок. 1813 року Петро Маркович Полторацький від імені лубенського шляхетства висловлює Трощинському подяку “за відміну постачання провіанту через неможливість”.⁽²⁹⁾ 23 січня 1815 року Полтавське шляхетське депутатське зібрання висловлює подяку Трощинському “за старанні і численні (многотрудные) подвиги”.⁽³⁰⁾ Серед шляхетських націоналістів було багато осіб, які були готові за першим покликом стати до лав наполеонівської армії. Таємно готувався проект утворення Української армії і проголошення українського протекторату в Лівобережній Україні і Донбасі. Серед таких осіб був брат майбутнього полтавського маршалка Микола Капніст. Згодом Софія Капніст пригадує, що він відповів на запитання, що буде робити, якщо Наполеон прийде в Україну: “Я сам піду до нього на зустріч із хлібом і сіллю, до цієї розумної людини”.⁽³¹⁾

1812 року суспільство сколихнуло жорстоке вбивство в своєму кабінеті чернігівського цивільного губернатора барона Френсдорфа. Під час проведення слідства підозрюваний Купчинський і всі свідки померли, тому справу не було завершено. Серед населення лунали плітки, що цю провокацію zorganizував кн. Лобанов-Ростовський з метою приборкання самостійницьких настроїв. 1814 року департамент цивільних і духовних справ розглядає справу “Про штабс-капітана Семена Купчинського, якого віддано до суду за вбивство чернігівського губернатора барона Френсдорфа”.⁽³²⁾

Цього року спалахнула ще одна інтрига, яка вирішувалася у високих кабінетах. Малоросійський генерал-губернатор довідався, що нібито Дмитро Трощинський звинуватив його у затримці з формуванням ополчення. 7 березня Лобанов-Ростовський поскаржився про це цареві. Останній переглянув кореспонденцію полтавського губернського маршалка князю Голеніщеву-Кутузову-Смоленському і 16 квітня відповів губернаторові, “що у відгуках фельдмаршала я не знайшов нічого образливого звання генерала-губернатора” і наказав “припинити будь-які особисті непорозуміння з губернським маршалком”.⁽³³⁾

У військовий час шляхетство потерпає від сплати надмірних податків і виконання обтяжливих повинностей. До канцелярії місцевих маршалків надходять численні запити і повідомлення про зловживання місцевих чиновників. Так, 3 вересня 1813 року граф Михайло Гудович пише чернігівському губернському маршалкові Миколі Стороженку: “Мглинський маршалок Скоропа з кількома мглинськими шляхтичами обклав по повіту ряд шляхтичів особистими грошовими податками, серед яких і мого брата Петра Васильовича Коровкевича”. Гудович нагадує, що “жодний поміщик понад сплату поборів з маєтку особисто не підлягає податкам”.⁽³⁴⁾ 3 квітня 1813 року глухівський шляхтич Степан Міклашевський повідомив губернського маршалка, що начальство примушує його поставити поштових коней на станції Глухів і Червоне, і прохає надалі не залучати до таких справ.⁽³⁵⁾ Полтавський губернський маршалок від імені шляхетства звертається до міністра фінансів про незручності, які він зустрів під час виконання височайшого наказу від 11 лютого 1812 року про тимчасовий збір із поміщицьких прибутків. У відповідь міністр фінансів складає додаткові правила, які представляє Комітету Міністрів. 8 жовтня 1814 року урядуючий Сенат затверджує нові правила, які поширює в усій імперії.⁽³⁶⁾

Особисті конфлікти в шляхетській спільноті у військовий час мають яскравий політичний характер. 1812 року відставний капітан І. Якубович ображає роменського маршалка титулярного радника Федора Івановича Безпальчіва. Полтавське шляхетське депутатське зібрання ухвалює усунути його від участі в шляхетських справах. Після вказівки Трощинського 1815 року полтавський губернський маршалок майор Олексій Федорович Данилевський повідомляє про каяття Якубовича і зібрання відмінює попереднє рішення.⁽³⁷⁾ 1813 року новозибківський стряпчий Тимонович подає донос генералу-губернаторові про зловживання повітового маршалка Петра Бороздни під час прийому провіанту для російської армії. 9 травня чернігівський губернський маршалок Стороженко в листі до Лобанова-Ростовського кваліфікує це як “вельми відчутну образу одному з найповажніших членів шляхетського стану, який протягом 24 років з бездоганною чесністю виправдовує довіру”.⁽³⁸⁾

1813 року полтавський губернський маршалок Дмитро Трощинський оскаржує свавільні дії генерала-губернатора міністрові поліції Сергію Вязмітінову і голові Комітету Міністрів графові Михайлу Новосільцову. В листі до сенатора Михайла Міклашевського Трощинський вказує на ненависть і злобу Лобанова-Ростовського до маршалка і всього тутешнього краю і прохає докласти зусиль для повалення з уряду чиновника, “який поставив себе вище за будь-який закон і наважився порушити всі його

межі”.⁽³⁹⁾ Відкриття протистояння губернатора з українським шляхетством починає розпалюватися з осені 1812 року. Наведемо низку прикладів: В наказі Полтавського губернського правління хорольському маршалкові від 20 травня 1813 року сказано: “Довідавшись із деяких паперів, що через відправлення провіанту (до Білорусі) в повітах прийнято оголошення від маршалків, які не завжди є відповідними наказам начальства; для дотримання порядку і унеможливлення будь-яких непорозумінь визнано необхідним, щоб нижні чини проводили оповіщення не тільки за наказами маршалків і в таких вказувалося, що це робиться з відома губернського начальства, бо ніхто не боронить панам маршалкам вимагати вирішення своїх пропозицій”⁽⁴⁰⁾ Трощинський складає записку “Про різні обтяжливі для Полтавської губернії самодурства пана генерала-губернатора”, яку надсилає Балашову. 16 січня 1814 року той надсилає записку і супліку Трощинського Миколі Салтикову до Лангедока у Францію. Після ознайомлення з доводами Трощинського цар наказує всі папери подати до Комітету Міністрів для розгляду. Засідання відбувається 21 квітня 1814 року.⁽⁴¹⁾

Наступний царський помічник в Україні (Малоросії) військовий губернатор князь Микола Репнін проводить значно поступливішу політику, намагаючись підкупом і поступками привернути українське шляхетство до співпраці. Цьому активно сприяє і його дружина Варвара Олексіївна Розумовська. Репнін складає декілька записок про шляхетство - “Про довіру до володарів нерухомих маєтностей”, “Думки про допомогу шляхетству для сплати його боргів” та інші.⁽⁴²⁾ Ілюзія початкової ідилії губернатора зі шляхетством при детальному розгляді заміщається значно складнішою системою взаємин і терезами інтересів. Про дійсне ставлення кн.Репніна до місцевого шляхетства яскраво свідчить наступний приватний випадок: Селяни оскаржили свого поміщика поручика Флорінського в зловживанні владою. Розслідуванням зацікавився кн. Репнін. Скарга виявилася неправдивою, але чиновник канцелярії доповів, що поміщик взяв собі пару волів померлого селянина. Репнін визнав це злісним порушенням, поміщицький маєток було взято до опіки, а пан був змушеним понад рік тинятися по чужих домівках. На звернення конотопського маршалка поміщикові було повернуто маєток, селянина, який подав скаргу, ув’язнено за невиконання наказів в острозі і засуджено до каторжної праці. Коли Репнін оглядав в’язницю, селянин впав йому до ніг, прохаючи помилування. Репнін звернувся до поміщика, аби той задовільнив прохання селянина, а коли почув у відповідь відмову, то знову наказав взяти маєток до опіки. Поміщик був змушеним переїхати до іншого маєтку в Херсонській губернії.⁽⁴³⁾

Репнін починає правління в Україні (Малоросії) з приборкання місцевого шляхетства. В одному з перших наказів від 2 жовтня 1816 року він прохає чернігівського цивільного губернатора Олексія Буткова скласти списки чиновників, які служать за вибором шляхетства, таємно зібрати інформацію про місцевих шляхтичів, щоб відомості не були зазначені у справах канцелярії. Репнін каже про кругову поруку чиновників в Україні (Малоросії), пов’язаних родинними стосунками. “Чи буде повітовий маршалок,- запитує він,- захищати шляхетські маєтки від утисків земської поліції, якщо комісар його син?”⁽⁴⁴⁾ 1817 року Репнін не затверджує обрання Дмитра Трощинського полтавським губернським маршалком, бо шляхтичі самі підносили до столу кульки і “висипали їх у відкриту шухляду”.⁽⁴⁵⁾ Репнін не погоджується зі шляхетським вибором і наступного року - не затверджує губернським маршалком пирятинського майора Олексія Григоровича Закревського, за якого проголосували 289 шляхетських депутатів проти 129. Він затверджує Василя Чарниша як особу, яка “вже носила це звання”, хоча за нього проголосувала меншість.⁽⁴⁶⁾

Задля морального пригнічення шляхтичів Репнін підіймає питання про права українського (малоросійського) селянина і про уярмлення його поміщиками. 16 червня 1818 року малоросійський військовий губернатор звертається до царя із запискою “Про перетворення селян” “Всемилоствий царю!- пише він.- Таємний радник Новосільцов у виконання наказу Вашої імператорської величності надіслав мені примітки до проекту поміщика Полтавської губернії дійсного статського радника Кочубея... Вважаю одним зі своїх священних обов’язків опікуватися долею селян. У багатьох поміщиків, які не піклуються про добробут підлеглих, відібрано управління маєтками, які передано до опіки. За тиранські вчинки деяких із них віддано до карного суду, вони утримуються в ув’язненні. При цьому неслухняність селян також утримується всіма законними заходами... Всемилоствий царю, вказані причини примушують мене прохати дозволу проводити в цьому краї наради під керівництвом начальника за участю маршалків і двох депутатів з кожного повіту. Остаточне рішення зібрання буде представлене для височайшого розгляду...Отже, така діяльність ліквідує найменше пригнічення селян, що можливо з часом сприятиме відновленню прав українських (малоросійських) селян, затверджених статутом і маніфестами предками Вашої імператорської величності, але наказами 1783 і 1796 року знищені”.⁽⁴⁷⁾ Надіслана Репніну записка Кочубея має 4 розділи: 1) Особиста воля. 2) Власність селян. 3) Обов’язки поміщика і селян один перед одним. 4) Маєткові борги. В 3 розділі Кочубей пише: “Поміщицькі маєтки

в Україні (Малоросії) складаються з маєтностей, жалуваних государями і гетьманами, які раніше належали короні або були конфіскованими у супротивників. При Катерині другій рангові маєтності також роздавалися у вічне і спадкове володіння. В таких маєтностях мешкали посполиті, які користувалися вільним переходом, але не мали нерухомої власності, бо про це не було закону. А відносно збереження нерухомої власності селян назавжди, припустимо, що деякі особи, які не звертали уваги на законні перепони і дійсно могли купити або набути землю через борги продавця - це виходить за межі розумної людини. Питання тим більше є складним, бо з цієї причини збільшується строкатосмужковість (земель), шкідлива для України (Малоросії), бо породжує постійні суперечки і судові позови. Стаття про нерухому власність селян є найважчою для вирішення в цьому краї". Кочубей каже, "що відновлення переходу відповідно до колишніх українських (малоросійських) прав, викладених у Статуті, було б найлегшим способом відновлення особистої волі. Переконаний, що для моїх маєтків перехід не страшний".⁽⁴⁸⁾

1817 року цар Олександр відвідує Україну. Він вказує малоросійському військовому губернаторові на численні тягби українського шляхетства і оголошує бажання, щоб їх якнайшвидше було завершено миром. 12 жовтня 1817 року Репнін звертається до маршалків шляхетства Чернігівської і Полтавської губерній із циркулярною запискою "Про посередництво між підсудними шляхтичами". Він каже в записці: "Милість царя виявлено довірою, якою Його імператорська величність не за мої заслуги, а за власним бажанням удостоїв мене, ввіривши моєму керівництву малоросійські губернії. З того часу не тільки відповідно до обов'язку моєї присяги і звання, але і через вдячність мешканців, які протягом року достатньо довели мені свою повагу, цей край став мені дорогоцінним в усіх відношеннях. При виконанні моїх обов'язків найкраща допомога може надаватися панамі маршалками в розслідуванні скарг або повідомленням потрібних важливих відомостей. Вони можуть бути вірними свідками, що я не прагнув бути некорисним для цього краю, наскільки щиро я підтримував будь-яку дію, спрямовану до загальної користі. Проте, з усією щирістю зобов'язаний повідомити про недоліки і зловживання, які я помітив протягом року. Для викорінення таких я звертаюся до вас за допомогою. Я із жалем спостерігаю з багатьох справ підтвердження неприємних пліток про супліку (ябеду), поширення якої декому приписують у цьому краї. Існують різні причини утворення великої кількості судових справ, які не залежать від моральності народу. Не можливо не визнати, що в цьому краї пустила коріння пристрасть

заводити справи, тягнути їх уявним за-
коноведенням і нерідко перетворювати дрібницю на привід тривалого процесу... Я впроваджував різні заходи для приборкання лютування супліки (ябеды). Із задоволенням помічаю, що зменшилася безмежна кількість прохачів, а більшість справ, для вирішення яких я залучав панів маршалків, при їхньому посередництві завершилися примиренням. Дійсно, кому пристойно брати участь у справах шляхтичів, як не їхнім маршалкам? Ці особи обираються спільнотою, разом із жезлом маршалства вони отримують докази загальної поваги і довіри до них. Не менше за інших вони зобов'язані відчувати все, що стосується честі або навпаки ображає їхній край і стан...Пани губернські та повітові маршалки в цьому побачать гідну їхньому званню справу і, звичайно, залюбки використовують повагу до них і їхні переваги для блага шляхетства. Сприяючи припиненню судових справ і примиряючи такі, що тільки починаються, вони побачать відродження згоди, а разом із цим і спокій у суспільстві".⁽⁴⁹⁾ За маршальського сприяння невдовзі більшість справ було припинено, про що 21 листопада 1817 року Репнін пише цареві.⁽⁵⁰⁾

Зовнішня оманливість довірливих взаємин Репніна з місцевим шляхетством затьмарюється постійними непорозуміннями і конфліктами - з переяславським маршалком колезьким асесором Василем Лукичем Лукашевичем з приводу двохверстного обміру землі і справи Гриневича, з прилуцьким маршалком надвірним радником Іваном Андрійовичем Горленком з приводу його розпорядження про розпродаж маєтку померлого шляхтича Будлянського. При найменшій неслухняності Репнін погрожує втратою посади, але не завжди досягає мети через згуртованість шляхетства під час захисту власних інтересів і принципових питань.⁽⁵¹⁾ Малоросійський військовий губернатор пише Горленку: "Маршалкові шляхетства соромно виправдовуватися не прямо перед начальством, а шукаючи посередників. Соромно маршалкові не знати про здібності і звички шляхтичів, які проживають у повіті, де Ви керуєте. Соромно маршалкові не знати, що відбувається в його повіті і не повідомляти про це головного начальника, який урочисто вимагає від нього розповіді про правду і викриття зловживань. Соромно маршалкові не знати закон, міркуючи, що з призначенням опікунів (над маєтком Будлянського) припиняються його обов'язки; соромно забувати, що він є першим опікуном вдів, сиріт для збереження їхньої власності, успадкованої від померлих шляхтичів. Соромно шляхтичеві не віддавати належну повагу (справедливість) своєму колезі (сочлену), міркуючи, що після 26-річної служби і довіри царя дріб'язкові події можуть ослабити його дале-

коглядність. Соромно шляхтичеві займати посаду, обов'язки якої він повною мірою не виконує".⁽⁵²⁾ В такому самому тоні Репнін звертається до конотопського маршалка надвірного радника Івана Занькевича: "Маршалок, який відчуває важливість свого звання, мусить бути першим помічником головного начальника губернії. Він полегшує йому працю, доповідаючи про все правду, викриваючи зловживання, безчинства, розпусні вчинки та інше без будь-якого приховування й остраху. Приховуючи щось, він не тільки не виконує своїх обов'язків, але і зраджує Богові і цареві. Тепер звертаюся до панів шляхтичів, які відмовилися підписати про проведення повального обшуку про Прасолів, про що Ви з ними говорили. Ваш і їхній вчинок вимагають суворого засудження з мого боку і примушують мене деякий час наслідувати правила, які я сповідаю в стосунках із шановним українським (малоросійським) шляхетством інших повітів".⁽⁵³⁾

24 квітня 1818 року Державна Рада розглядає позов катеринославського шляхетства. В департаменті законів заслухано доповідь загального зібрання урядуючого Сенату за поданням катеринославського губернського прокурора про пояснення закону про депутатів, які не вислужили на посадах шляхетства трирічний термін. Прокурор доповів, що після вибору катеринославським шляхетством чиновників, з таких засідателі палат і совісного суду почали ухилятися від виконання посад. Розпочалася переписка про заміщення звільнених вакансій кандидатами. Маршалок скаржився, що число шляхтичів за вибором у повітових присутніх місцях значно зменшується, бо законом заборонено вибирати на нижні посади осіб, які хоча б раз служили за вибором у вищих. Прокурор прохає для припинення неладів згадане право поширити на шляхтичів, які вислужили на посадах за вибором не менше цілого триріччя. Якщо шляхтичі ухиляються від служби, їх карають позбавленням посади і переведенням на інше місце. Урядуючий Сенат дозволив обирати шляхтичів до менших посад, які навіть не вислужили на вищих посадах повного трирічного терміну. Департамент законів погодився із сенатською ухвалою. 8 січня 1820 року було височайше затверджено рішення Державної ради.⁽⁵⁴⁾ Наступного 1821 року катеринославський губернський маршалок дійсний статський радник Дмитро Ларіонович Олексіїв (зустрічається Алексеєв) звертається до сенатора Василя Попова про збереження прав і привілеїв місцевого шляхетства, що підтверджує урядуючий Сенат.⁽⁵⁵⁾ Українська тогочасна політична спільнота Катеринославської губернії гуртується навколо губернатора Шеміота, давнього приятеля поета Івана Котляревського. За переконання його було віддано до суду, а

справу розглядав Комітет Міністрів. Фатальним виявилось донесення 1822 року херсонського військового губернатора графа Ланжерона Комітету Міністрів, який отримав два суперечливих донесення - губернатор Шеміот доповів, що в губернії велика нестача хліба, а його заступник Язиков навпаки запропонував збільшити центральні побори. Ланжерон наголошує, що "більшої довіри заслуговує губернатор". Комітет Міністрів вирішує інакше - Шеміота звільнено з посади і віддано до суду, а Язикова переведено в інше місце, бо "в губернії утворилося дві партії".⁽⁵⁶⁾

Становище слобідсько-українського шляхетства було особливим. Воно не мало права користуватися привілейованими правами, але педантично зберігало залишки гетьманського законодавства і Литовського статуту, які діяли в краї до середини 60-х років минулого століття. На прохання делегації харківських поміщиків 29 грудня 1801 року Павло перший підписує рескрипт про права слобідсько-українського шляхетства.⁽⁵⁷⁾ 29 травня 1819 року урядуючий Сенат оголошує наказ: "Задовільняючи бажання слобідсько-українського шляхетства наказуємо, з цього часу обирати голів місцевих палат карного і цивільного суду за вибором шляхетства, а не призначати від корони. Такий вибір відбуватиметься на підвалинах, як і в малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях".⁽⁵⁸⁾

Репнін і місцеве шляхетство не знаходять спільної мови з приводу розкладки на земські повинності. Відповідно до чинних правил шляхетські зібрання обговорюють це питання, затверджують розкладку і представляють її генералу-губернаторові. Після його розгляду і затвердження матеріали надсилаються до департаменту державної економії Державної Ради. На початку 1818 року міністр фінансів отримує від чернігівського цивільного губернатора кошторис і розкладку земського збору на триріччя для губернії, які не були затвержені малоросійським військовим губернатором. Тричі міністр фінансів звертається до князя Репніна з пропозицією підписати кошторис і грошову розкладку, про що 15 листопада 1818 року доповідає департаменту державної економії. При цьому він прохає шляхтичів, які не мають селян і внесені за земськими повинностями до особистого окладу, що перечить 36 пункту дворянської грамоти і 50 статті правил від 2 травня 1805 року, з цього окладу виключити.⁽⁵⁹⁾ Наприкінці 1823 року малоросійський військовий губернатор доповідає міністрові фінансів, що кошторис і грошова розкладка на триріччя 1824-1826 років для Чернігівської губернії не підписані всіма шляхетськими депутатами. Незважаючи на це, 28 січня 1824 року Державна Рада затверджує документи.⁽⁶⁰⁾ В Полтавській губернії Репнін

вдається до зухвалого порушення закону і не допускає шляхетське зібрання до участі в складанні кошторису і грошової розкладки для земських повинностей. 25 квітня 1824 року департамент державної економії заслуховує записку міністра фінансів, який каже: "Оскільки місцева розкладка була складена з порушенням наказу від 14 червня 1816 року... лише одним губернським комітетом, а не в зібранні депутатів, про що оголошено наказом від 2 травня 1805 року, тому зобов'язати губернське начальство в майбутньому дотримуватися встановлених правил."⁽⁶¹⁾

Цікавими є надіслані 1826 року до С.-Петербургу шляхетські вимоги. Ухвала маршалків шляхетства Полтавської губернії від 23 листопада 1826 року складається з наступних розділів: 1) Про підтвердження прав і привілеїв України (Малоросії). 2) Про визнання українських (малоросійських) чинів доведенням шляхетської гідності і про призупинку рішень герольдії. 3) Про судноплавність річок. 4) Про гроші. 5) Про дозвіл в усіх повітових судах укладати кріпосні акти до 1000 рублів. 6) Про відміну опублікування відомостей про продаж маєтків і стягнення за це грошей. Схожою є ухвала маршалків шляхетства Чернігівської губернії від 13 грудня 1826 року, яка має наступні розділи: 1) Про підтвердження українських (малоросійських) прав. 2) Про визнання українських (малоросійських) чинів доведенням шляхетської гідності і про призупинку рішень герольдії. 3) Про недорід і гуральництво. 4) Про гроші. 5) Про дозвіл в усіх повітових судах укладати кріпосні акти до 1000 рублів. 6) Про відміну опублікування відомостей про продаж маєтків і стягнення за це грошей. 7) Про рекрутський набір.⁽⁶²⁾ 1828 року Державна Рада вирішує залишити без задоволення прохання маршалків про припинення публікування відомостей в "Санктпетербургских сенатских ведомостях" про продаж і перехід маєтностей в Україні (Малоросії). 16 грудня 1828 року цар підтверджує рішення Державної Ради про дозвіл у повітових судах укладати кріпосні акти до 1000 рублів.⁽⁶³⁾ Інші пункти шляхетських вимог мали свою історію розгляду.

Рішення герольдії про визнання за рядом українських (малоросійських) чинів не спадкового, а тільки особистого шляхетства породило низку судових процесів. Перший департамент урядуючого Сенату проводить кілька розслідувань у справі хорольського маршалка титулярного радника Семена Васильовича Старицького. Хорольський поміщик Петро Родзянка оскаржив урядуючому Сенату допущення у вересні 1820 року хорольським маршалком Старицьким до шляхетських виборів у Полтавській губернії особистих шляхтичів. Полтавське губернське правління доповіло Сенату, що під час проведення слідства виявлено незаконні дії самого

Родзянка, а вказані особи були допущені до виборів не одним Старицьким, а у виконання рішення загального зібрання повітових маршалків губернії. Отже, маршалка Старицького було виправдано. Опісля поміщик Родзянка надсилає до урядуючого Сенату нову супліку, в якій звинувачує Старицького в такому самому порушенні під час виборів в жовтні 1823 року на нове триріччя.⁽⁶⁴⁾ Супліки було передано для розгляду міністром внутрішніх справ Ланського, який 17 лютого 1825 року звітує про рух справи І департаменту урядуючого Сенату. Після сенатського розслідування І департамент 28 серпня 1825 року за №2084 наказує міністрові внутрішніх справ, щоб малоросійський військовий губернатор "звернув увагу на осіб, які брали участь у виборах 1823 року і на таких були обраними на шляхетські посади в Полтавській губернії; і особливу увагу, якщо вони дійсно виявляться в числі особистих шляхтичів і інших осіб, які на це не мають права, негайно вжити заходів для виправлення і припинення, один раз назавжди, цього безладдя".⁽⁶⁵⁾ Оголошений наказ справу не вирішив, бо не було прийнято законів, які українські (малоросійські) чини дають право на шляхетську гідність. Перед початком шляхетських виборів на триріччя з 1827 року хорольські поміщики Олексіїв, Лагода і Родзянка подають малоросійському військовому губернатору протест, буцім-то 59 шляхтичів повіту не мають права брати участь у виборах. За наказом Репніна у вересні в Полтаві проведено зібрання маршалків шляхетства, яке розглядає супліку і усуває від виборів в Хорольському повіті 12 осіб. З таким рішенням не погоджується Старицький, бо більшість вказаних шляхтичів довели гідність українськими (малоросійськими) чинами. Справу знову було передано для розгляду І департаменту урядуючого Сенату, який починає розглядати питання з 23 травня 1828 року. Оскільки подану інформацію було визнано недостатньою, тому урядуючий Сенат звертається на місце за роз'ясненням. 16 серпня міністр внутрішніх справ генерал-ад'ютант Закревський прохає малоросійського військового губернатора висловити про це свою думку. Необхідні матеріали надійшли до урядуючого Сенату у вересні того самого року. 24 січня 1830 року І департамент урядуючого Сенату приймає наказ за №64732 про усунення вказаних хорольських шляхтичів від виборів, окрім Лукашевича, який перебував під судом - відповідно до наказу від 9 грудня 1815 року йому дозволено брати участь у виборах, якщо шляхетство висловить свою довіру до нього.⁽⁶⁶⁾ Під час наступних шляхетських виборів закон впроваджено в дію, тому загальна кількість шляхтичів, які зберігали за собою вибірне право, зменшилась майже вдвічі.⁽⁶⁷⁾

Заслуговує на увагу подання полтавського губерньського маршалка Івана Капніста “З проханням про дозвіл вписувати до шляхетської родовідної книги восьмикласних чиновників з купецького стану” від 7 березня 1831 року. Капніст ґрунтує своє прохання на царській дворянській грамоті. Відповідь було отримано з великою затримкою - 12 липня 1834 року герольдія вирішила: “Повідомити полтавському губерньському маршалкові, що мешканців Полтавської губернії, які перебувають у купецькому званні і з 1829 року отримали відповідно до височайшої волі цивільні восьмикласні чини, тому силою права, наданого законом не можна вписувати до шляхетської родовідної книги”.⁽⁶⁸⁾ З наведених прикладів очевидно, що з другої половини 20-х років царська політика щодо українського шляхетства стає клерікальною, спрямованою на урізання станових прав.

Документи.

Записки малоросійського генерала-губернатора кн. Куракіна про українське шляхетство - “Про секретарів повітових маршалків”, “Про неявку шляхтичів за запрошеннями маршалків”, “Про ухилення шляхтичів від служби, до якої їх було обрано шляхтичами” міністрові внутрішніх справ гр. Віктору Кочубею від 19 квітня 1803 року.

“Про секретарів повітових маршалків”.

В усій Малоросії начальники губернії доручають панам повітовим маршалкам різноманітні питання про швидке і мирне завершення справ поміж шляхетством. Від губерньського правління доручено їм організувати і провести вибори чиновників, а також визначення і впровадження шляхетських рекрутських розкладок. Від казенних палат доручено справи про участь і відвідання шляхетських зібрань. Вони також формально обирають з поміж себе голову маршальсько-комісарського суду при заснуванні. Такий суд ухвалює апеляції на підкоморські суди з питань розділу маєтків і надсилає рішення для розгляду і ревізії вищого уряду, тому він неодмінно мусить відповідати за правомірність рішень. Маршалки не мають при собі затвердженого штату службовців. При них фактично немає секретарів, протоколістів або звичайних писарів, а перебувають вони приватним чином на власному маршальському утриманні. Тобто, при маршалках служать люди за власним бажанням, доки вбачають свою користь. Тому вони не можуть нести відповідальності ні за що. Для допомоги панам маршалкам і для забезпечення правового становища їхніх діловодів чи буде бажаним призначати їх (хоча і за власний кошт) на загальних правилах - секретарів, протоколістів і маршальських писарів, щоб призначення їх в чини відбувалося, як і інших чиновників коронної служби.

“Про неявку шляхтичів у зібрання за запрошеннями маршалків”.

У Малій Росії як і в інших губерніях шляхтичі не завжди слухаються своїх маршалків. На запрошення вони нерідко не приїжджають на з'їзд для вирішення справ, які відносяться до них самих. Іноді їх прибуває так мало, що вони не наважуються почати розгляд запропонованої справи, чим не тільки обтяжують панів маршалків (які отримують накази

начальства до виконання), але і зупиняють рух своїх звичайних справ. Для виправлення такого становища бажано прийняти постанову про посилення повноважень маршалків. Це необхідно впровадити для збільшення до них поваги шляхетства, зокрема щоб шляхтичі (а серед них і такі, хто не з'явиться в зібранні) були зобов'язані незаперечно виконувати рішення зібрання, прийняті навіть найменшою кількістю голосів; а при протиріччях дозволити начальству мати відповідний вплив, щоб рішення виконувалося.

Генерал-губернатор кн. Куракін.

Статті жалуваної дворянської грамоти:

38. В губернії шляхетство збирається на заклик і за дозволом генерала-губернатора або губернатора як для проведення шляхетських виборів, так і для ознайомлення з пропозиціями генерала-губернатора кожні три роки поспіль в зимовий час.

46. Якщо генерал-губернатор або губернатор робить шляхетству пропозицію, то губерньське шляхетське зібрання приймає її до відома, при нагоді ухвалює рішення або погоджується з нею відповідно до законів і загальної користі.

47. Шляхетському зібранню дозволено робити представлення генералу-губернаторові або губернаторові про свої громадські потреби і користі.

“Про ухилення шляхтичів від служби, до якої їх було обрано шляхтичами”.

Так було завжди, але це ніколи не було так поширене, як зараз. Я бачу наступні причини цього: Під час царювання покійного імператора багато шляхтичів було пожалувано чинами. Тепер вони прагнуть зробити все для власної користі - після служби за вибором погоджуються на службу тільки ті, які мають чини нижчі від посад і не інакше, якщо вони безупинно служили на протязі двох трирічч. Якщо височайший наказ, яким шляхетство запрошується до такого роду служби, не буде підтримано якимось особливим запрошенням шляхетства відправляти службу за обраних їхніх товаришів, то вибори стануть невідгідними, бо на ці посади підуть особи, які перебувають у нижніх чинах. Вони не задовільняться платнею, а будуть ласі до збагачення шляхом зловживань.⁽⁶⁹⁾

Лист чернігівського губерньського маршалка дійсного статського радника Миколи Михайловича Стороженка генералу-губернаторові від .. лютого 1806 року.

Хто до цього часу служив у Генеральному суді і шляхетському зібранні депутатами, тих не обходили в підвищенні чинів. Вони отримували чини врівень з іншими чиновниками присутніх місць. Про підвищення їх в чинах були прийняті накази урядуючого Сенату від 21 червня 1800 року і 2 вересня 1801 року. Спостерігаємо з наказів урядуючого Сенату від 6 липня 1804 року і 12 червня 1805 року, що служба цих чиновників вже не вважається дійсною і в їхньому підвищенні відмовляється. Під час минулих виборів шляхетство Чернігівської губернії доручило мені прохати Вашу світлість посприяти в зміні такого несправедливого рішення про депутатську службу. Виконуючи доручення я всепокірливо прохаю Вашу світлість погодитися бути посередником у вирішенні питання, щоб служба генерального судді і депутатів шляхетського зібрання вважалася дійсною.⁽⁷⁰⁾

Василь Капніст. Стаття про обрання Дмитра Трощинського полтавським губерньським маршалком 1812 р.

У Києві всі схвально обговорюють обрання шляхетством Полтавської губернії губерньським маршалком дійсного

таємного радника і кавалера Дмитра Прокоповича Трощинського. Цей поважний пан (достопочтенний муж) мешкає в цьому місті понад півроку. В січні під час проведення шляхетських виборів на трьохріччя багато поважних володарів цієї губернії звернулися до нього зі спільною пропозицією погодитися на обрання губернським маршалком. Але через слабкість здоров'я він був змушений відхилити таку приємну пропозицію. В останні дні місяця випадково поширилася інформація, буцім-то шляхетство Полтавської губернії без відома Його високоповажності обрало його губернським маршалком зі зразковою одноставністю. Під час балотування з 419 балів, які складають кількість шляхетства, жодного супроти не виявлено. Шляхетське зібрання уповноважило трьох своїх членів особисто вручити Його високоповажності переконливе прохання про прийняття покладеного на нього звання. 11 числа цього місяця обрані шляхетським зібранням пани кандидат на посаду губернського маршалка, виконуючий цю посаду статський радник Василь Васильович Капніст і повітові маршалки - замість Василя Лукича Лукашевича посідаючий посаду Олексій Григорович Закревський і Михайло Іванович Корбе - вручили Його високоповажності від імені шляхетського стану звернення:

“Милостивий пане Дмитро Прокоповичу!

Коли Ваша високоповажність вирішили полишити державну службу, то побоюючись, аби втомлені довготривалою державною службою Ваша високоповажність не відмовилися від прийняття на себе цього звання, ухвалили: Доручити панам заступаючому місце губернського маршалка і повітовим маршалкам скласти від імені шляхетського зібрання до Його високоповажності переконливе прохання про прийняття на себе звання губернського маршалка, яке доставити до нього через заступаючого місце губернського маршалка статського радника Василя Васильовича Капніста, переяславського повітового Василя Лукича Лукашевича і прилуцького Михайла Івановича Корбе, чим очевидно довести загальну повагу до нього шляхетства і одноставне бажання мати Його голову. Всепокійливі слуги.

Виконуючий посаду губернського маршалка статський радник Василь Васильович Капніст.

Секретар шляхетства Яків Степанович Скосир.

Полтавський повітовий маршалок статський радник Володимир Васильович Тарновський.

Костянтиноградський маршалок поручик Микола Костянтинович Скалон.

Миргородський маршалок майор Олексій Федорович Данилевський.

Гадяцький маршалок титулярний радник Стефан Федорович Війна.

Хорольський маршалок колезький асесор Федір Іванович Кодинець.

Кременчуцький маршалок майор Лука Павлович Руденко.

Лубенський маршалок майор Василь Юрійович Троцький.

Переяславський маршалок колезький асесор Василь Лукич Лукашевич.

Пирятинський маршалок майор Олексій Григорович Закревський.

Прилуцький маршалок прапорщик Михайло Іванович Корбе.

Роменський маршалок титулярний радник Федір Іванович Безпальчів.

Золотоноський маршалок майор Павло Іванович Булюбаш.

Кобеляцький маршалок майор Левко Осипович Ганжа.

Зіньківський маршалок капітан-лейтенант Стефан Тимофійович Левенець.

Лохвицький маршалок хоружий Василь Васильович Висоцький”.

Його високоповажність був вражений громадською довірою і повагою шляхетського стану і незважаючи на свій похилий вік і слабке здоров'я, коли потрібен спокій, наважився пожертвувати ними для служіння спільноті, яка виявила до нього відмінну прихильність. Невдовзі він має намір виїхати до Полтави для виконання звання.⁽⁷¹⁾

Лист полтавського губернського маршалка Дмитра Трощинського Василю Капністу з проханням тимчасово виконувати його посаду від .. лютого 1812 року.

Милостивий пане мій, Василю Васильовичу!

Із задоволенням приймаю запрошення поважного Полтавського шляхетського зібрання прийняти звання губернського маршалка, але через слабкість мого здоров'я при сучасному бездоріжжі і з причини неповного одужання від хвороби я не можу поспішити до Полтави для виконання посади. Прошу Вас, милостивий пане мій, до мого прибуття на посаду виконуйте все, що тільки стосується до шляхетського стану і лежить в обов'язках губернського маршалка, а мені надсилайте потрібні відомості з громадських питань.

1) Мені здається, що найважливішою справою є виправлення арсеналу з колишнього земського озброєння, який мусить бути утворений відповідно до височайшої волі. Прошу Вас після огляду привезених до Полтави гармат надіслати мені змістовний опис їх. Оскільки ремонт таких гармат і утримання їх у цілковитому порядку складає в майбутньому вельми важливий предмет, який мусить турбувати кожного сина батьківщини, тому вважаю своїм обов'язком прохати Вас негайно з цього питання зв'язатися з паном цивільним губернатором. Чи Ви вживете заходів, щоб перетворити стару зброю, швиденько зібрану, яка можливо через деякий час вже не буде гідною для використання, в діючу, щоб надати їй пристойного вигляду, коли її можливо буде використовувати? Про власні заходи якнайшвидшого виконання височайшої волі прошу мене повідомити.

2) З причини цілковитого недороду хлібу в цьому році і надзвичайно завищених на нього цін потрібно мати точні відомості про стан шляхетських запасних магазинів і про ступінь загрозового для прохарчування народу недороду. Прошу Вас отримати від панів маршалків про це змістовні відомості, які надішліть мені. Між тим, поспішить зв'язатися з паном цивільним губернатором, у якого дізнайтеся про заходи, які збирається вжити уряд для полегшення громадських потреб, яким чином він мусить використати для користі народу зібраних в запасних магазинах хліб і чи дозволено поміщикам використовувати з таких хліб для прохарчування бідуючих селян. Наслідки Вашої невідкладної розмови з паном цивільним губернатором прошу відразу мені повідомити, щоб я з мого боку мав список заходів для успішного сприяння таким діям начальства.

3) Оскільки шляхетські опіки складають важливий обов'язок маршалків, тому прошу зібрати змістовні відомості від володарів і з інших джерел про всі маєтки, які записані до опіки, і про опікунів. Чи останні відповідно до положення про губернії склали звіти про опіку? Чи є такі маєтки, які залишилися без опікунського нагляду і чому?

4) Зі справ шляхетського зібрання виявлено несправедливу нерівність в рекрутській поставці. Тому прошу звернутися до панів маршалків про надання додаткових відомостей для приведення справи до порядку і унеможливлення в майбутньому схожих скарг шляхом приведення громадського обов'язку в одноманітний, співрозмірний з положенням

кожного володаря стан. Це тим більше необхідно через проведення розкладки 500-х ділянок по кількості душ. Нова ревізія зараз не може бути проведена і тому необхідно діяти до нового ревізького перепису відповідно до старих правил.

5) Про характер необхідної допомоги для заснування повітових училищ чекаю Ваш і панів маршалків рапорти. У випадку нестачі коштів у повітах для втілення в життя цієї корисної справи необхідно виробити спільні заходи. Шляхетська спільнота вже розпочала цю справу. Вона відома своїм старанням для загального блага, а тому не відмовить у поміркованих пожертвуваннях.

6) Прошу зі справ шляхетського зібрання надіслати мені змістовні відомості, з яким успіхом проводиться розбір доказів шляхетства і укладається родовідна книга.

7) Нарешті, прошу надіслати мені довідку про кошти шляхетського зібрання, яка грошова сума перебуває в скарбниці, куди вони витрачаються і звідки надходять.

Знаю Вашу старанність до шляхетського стану, а тому сподіваюся, що нічого не прогавите з ваших обов'язків і будете надсилати мені потрібні відомості зі вказаних і інших громадських питань, щоб я мав нагоду піклуватися про потреби шляхетського стану, який висловив свою повагу моїм обранням і одностайною двірою.

Перебуваю з неодмінною повагою
Вашої високоповажності,
Милостивий пане мій,
Покірливим слугою. Дмитро Трощинський.
.. лютого 1812 року. Київ.
Його високоповажності В.В.Капністу.⁽⁷²⁾

Лист роменського віце-маршалка майора Василя Григоровича Полетики полтавському губернському маршалкові Дмитру Трощинському від 3 січня 1813 року.

В часі, коли герольдія явним чином почала нищити коріння, походження і гідність малоросійського шляхетства, мене зобов'язано від імені поважного шляхетства Полтавської губернії написати про це історичну записку для подання государеві про відновлення безперечних прав шляхетства і його честі, вказаних у поданні. В цій важливій справі мої невеликі здібності і знання підтримувалися лише любовію до співгромадян і прагненням до їхнього благоденства. Любов робила працю для мене найприємнішою, а присвячені їй години мого життя самими щасливими. Записку тоді було переправлено, кому треба. Як бачимо, вдячне проведіння поставило Вашу шляхетність на посаду нашого ватажка і обрало нас своїм зняряддям для корисного використання нами записки біля престолу. Якою б великою не була сміливість прохача, до того ж невідомого Вам співгромадянина, навпроти пробачаємо його бажання, щоб Ви вічно жили у вдячних серцях у пам'яті своїх співгромадян. Завдяки їм насолодтесь ще при своєму житті цією потішною для смертного і найжиттєвішою від усіх тлінних пам'яток нагородою. Перебуваю з честю і повагою та найглибшим до Вашої особи ушануванням.

Милостивий пане.
Вашої шляхетності.⁽⁷³⁾

Із записки полтавського губернського маршалка Дмитра Трощинського "Про різні обтяжливі для Полтавської губернії самодурства пана генерала-губернатора" 1813 року.

1) Про неправомірне і обтяжливе примушення обивателів поставити на власних підводах до Мінську і Слоніму певну кількість борошна, круп і вівса, які були закуплені на місцях, за їхнім власним бажанням і з дозволу начальства. Про необхідність по весні відправити до Мінську і Слоніму, як наказав небіжчик головнокомандувач арміями

найсвітліший князь Кутузов-Смоленський, з числа зібраного під час реквізиції в губернії 30 тон чверток борошна з пропорцією вівса і 25 тон чверток круп я передбачав, наскільки така поставка буде важкою для народу, а тому запропонував шляхетству, чи погодиться воно виконати доручення шляхом купівлі хліба і вівса вже на місці? Отримавши згоду повітових шляхетських зібрань я доручив маршалкам через нижні земські суди узгодити питання з казенним відомством...Тоді ж я відправив до Житомира пана статського радника Капніста разом із двома довіреними особами для укладання контракту на таку поставку під керівництвом волинського генерала-губернатора таємного радника, сенатора і кавалера Комбурля, про що повідомив тутешнього генерала-губернатора. Коли останній довідався, що люди вже перебувають у Житомирі (міркуючи, що вони вже уклали контракт) раптово без найменшої потреби наказав через губернське правління... всім маршалкам і нижнім земським судам, щоб на протязі трьох днів вони відправили нарядом на обивательських підводах вказану кількість борошна і вівса до Мінську і Слоніму. Це зроблено, коли вже почалися польові роботи і жатва, коли більшість обивателів внесли грошові суми для оплати купівлі хліба і вівса в Мінську і Слонімі. Такий злосамірний, зроблений для шкоди народу крок, який виходить за всі межі розумного, є обтяжливим і вдвічі збитковим для всіх станів, що зрозуміло кожному... Насільки такий вчинок пана генерала-губернатора виявляє його безбоязність до будь-яких протизаконних дій і до загального пригнічення краю очевидно. Для цього достатньо звичайного викладення фактів, щоб передбачити, до чого приведе його неприборкане різке самодурство! Події вже частково виправдали такі передбачення і примушують цей край з острахом чекати, на які кроки в обтяження народу він наважиться для винагородження власних невдач і зневаги до народу, який примушений мовчати під його важкою рукою...Я був змушений повідомити про це п.головнокомандувачу арміями генералу від інфантерії Барклаю де Толі і виконуючому обов'язки військового міністра кн. Горчакову, від яких отримав заспокійливі відгуки на майбутнє.

2)Про незаконне зобов'язання маршалків наглядати за справністю доріг.

Полтавське губернське правління у виконання наказу пана генерала-губернатора поклало в обов'язок маршалків наглядати за справністю доріг. Цей обов'язок належить єдино до земської поліції і абсолютно непригаманий маршальській посаді, що в корені суперечить височайшому положенню про губернії і загальному порядку...Якщо пан генерал-губернатор у порушення закону дозволяє собі змішувати розподіл владних обов'язків, але у нього немає особливих причин для пригнічення маршальського звання, тому здається, було б більш пристойним доручити нагляд за справністю доріг губернському і повітовим поштмейстерам, які щоденно можуть отримувати відомості про стан доріг через своїх листонош...

3) Про неправомірний наказ під час рекрутського набору посідати місце замість губернського маршалка при старших молодшому за вибором шляхетства(...)

4) Про обтяжливий для деяких повітів і взагалі для всіх дрібнопомісних володарів несправедливий наказ пана генерала-губернатора про сучасний рекрутський набір(...)

5) Про неправомірну заборону міській і земській поліції виконувати вимоги маршалків для громадської користі.

...З деяких паперів він виявив, що в повітах маршалки робили оголошення, які не завжди були погодженими з розпорядженнями начальства. Тому він запропонував губернському правлінню виконувати тільки ті маршальські накази, в яких буде сказано, що вони прийняті з відома губернського начальства...

6) Про протизаконну заборону робити шляхетству добровільні пожертви на царську службу.(...)

Простою викладення справи достатньо для переконання в цьому кожного. Наслідки таких дій вельми відчутні. Якщо цей вражаючий своєю несправедливістю і самодурством подвиг пана генерала-губернатора не буде гідно покарано, то чи не буде цим подано привід головному начальнику на неправомірні посягання в майбутньому, який відчуває очевидну всім ненависть до підпорядкованого йому краю, а особливо до його шляхетського стану.

Губернський маршалок Дмитро Трощинський.⁽⁷⁴⁾

Ухвала Полтавського шляхетського депутатського зібрання про власні потреби від 23 листопада 1826 року.

23 листопада 1826 року у виконання 4 статті височайшої жалуваної дворянської грамоти від 21 квітня 1785 року, якою дозволено загальному зібранню шляхетства представляти генералу-губернатору або губернатору про свої громадські потреби і користі, губернський і повітові маршалки Полтавської губернії, які нижче підписалися, разом із уповноваженими представниками шляхетства від повітів для розгляду питання висловленого в рішенні загального шляхетського зібрання, яке відбулося в минулому вересні місяці з нагоди проведення шляхетських виборів, ухвалили через губернського маршалка представити від імені шляхетства Полтавської губернії Його світлості пану малоросійському військовому губернаторові князю Миколі Григоровичу Репніну про наступні потреби:

1) ...Підтвердження прав і привілеїв було скріплено височайшими грамотами всіх спочилих в Бозі російських царів, нарешті імператрицею Катериною другою від 10 листопада 1764 року і імператорів Павла першого від 30 листопада 1796 року і Олександра першого від 29 грудня 1802 року. Шляхетство Полтавської губернії, яке дорожить цими монаршими милостями (милостынями), прохає сприяння у височайшого престолу у зараз щасливо щаруючого імператора Миколи першого, щоб Його імператорська величність всемілостиво підтвердив права і привілеї.

2) Малоросійські військові чини, які існували в Малій Росії до часу її перетворення, силою тутешніх прав зосереджували в собі шляхетську гідність, якою користувалися її носії і їхні нащадки. Але з 1804 року герольдія урядуючого Сенату вважає, що вони не передають нащадкам шляхетства, і осіб, які довели власну гідність тими чинами, виключає зі шляхетського стану. Шляхетство Полтавської губернії подавало на дії герольдії через колишнього генерала-губернатора князя Лобанова-Ростовського і теперішнього військового губернатора всепіддані супліки на ім'я в Бозі спочилого імператора Олександра першого. За височайшим наказом справу розглядає верховний уряд. Проте, герольдія не зупинила своїх дій і продовжує не визнавати гідність шляхтичів, які успадкували її природними отриманими кровію і життям малоросійськими чинами їхніх предків, і верстає їх в невластивий і образливий для імені шляхтича стан простолудинів. Шляхетство Полтавської губернії повторює свої минулі всепіддані прохання до височайшого престолу про прийняття всемілостивого наказу, щоб колишні малоросійські чини, по якими прохали і будуть прохати шляхетську гідність, було визнано її доказом, а також прохає призупинити згадані дії герольдії для вирішення справи височайшою волею.

5) Височайше підтвердженням 1796 року для малоросійського краю корінним законом Литовським статуту надано повітовим судам право укладання купчих і інших кріпосних актів на маєтності без обмеження ціни. Наказ загального зібрання урядуючого Сенату від 31 травня

1816 року також підтверджує це. Згодом приймається за доповіддю київського губернського прокурора загальне сенатське рішення. Прокурор каже, що в цій губернії з 1798 року було обмежено укладання актів в повітових судах до 100 рублів. ...Височайше затвердженням 27 березня 1825 року рішенням Державної Ради постановлено обмежити укладання кріпосних актів в повітових судах 500 рублями, а при більших сумах укладати кріпості в головних і генеральних судах. Шляхетство наважується представити для розгляду наступну думку: Пояснені київським губернським прокурором причини необхідності заміни згаданого права можуть відноситися до краю, нещодавно приєднаного від Польщі до Росії, який і зараз керується польськими Конституціями і іншими постановами. ...Тут неможливо очікувати вказаних київським прокурором збитків казни і непотрібно їх уникати. Це доводиться 28-річним досвідом укладання актів в повітових судах без обмеження. На протязі цього часу в Полтавській губернії не було заведено з боку чиновників ані справ, ані протестів, які спостерігають за казенним інтересом. Пильне спостереження в кожному повіті стряпчих оберігає казну від найменшої втрати. Ревізія повітових кріпосних книг ніколи не зустрічала в казенній палаті ніяких ускладнень. **Надані Малоросії права описані в Литовському статуті.** Кріпосне мито завжди збиралося і зараз збирається відповідно до загальних російських правил і законів. В цьому краї ніколи не було потреби вводити особливі про це правила, які київський прокурор вважає доцільними для тамошнього краю. Через введення в Полтавській губернії врівень з Київською і іншими польськими губерніями обмеження на укладання актів в повітових судах звикле до вигід тутешніх прав шляхетство і інші стани вважатимуть обтяжливими укладати справи про свої маєтки в повітовому місті і відправлятимуться до губернського міста через незручності і ускладнення, які тягнуть і збитки казенного інтересу. Наприклад:

А) Володар маєтку, який своєю волею бажає його записати, але через похилий вік або через виснаження сил не має змоги відправитися до губернського міста для укладання акту, буде змушений залишити свій намір, особа, якій він бажає записати маєток, буде позбавленою цього, а казна загубить свій прибуток від неукладання таких записів.

Б) Укладання розподільних актів на маєток, в якому беруть участь багато осіб, серед яких старі люди і доволі слабкі, не завжди є можливою справою - хтось не завжди має сили, а іншому власні справи заважають відправитися до далекого губернського міста. Якщо хтось з учасників помре, залишивши після себе неповнолітніх спадкоємців, то розподіл залишається нездійсненим, казна губить прибуток, а учасники залишаються в невизначеному становищі щодо права володіння, а тому бажають розподілу.

В) У випадках, коли папери про укладання акту приготовлені на місці і після представлення їх до суду виявляються недосконалими і будуть вимагати виправлення відповідно до місцевих обставин, тоді особи, які укладають акт в повітовому місті, мають можливість відправитися до маєтку і виправити недоліки, після чого прибутки з виправленими паперами будуть отримані без загублення зайвого часу і збитків. Особи, які відправляються до віддаленого губернського міста, позбавлені такої вигоди. Може статися, що після повернення з губернського міста з незавершеною справою учасники забаряться і доки знову зберуться разом, то обставини зміняться і справа залишиться без завершення, а казна загубить прибуток.

Г) Під час грошових позик під заставу зазнають збитку кредитор і застава, особливо останній. Щоб ввірити свій капітал першому, останній з них напередодні суду мусить запропонувати виїхати до губернського міста. Доведена до

крайнощів особа робити заставу разом з тим зобов'язана нести витрати для поїздки кредитора до губернського міста. Для уникнення цього нерідко застави не укладаються або на шкоду порядку вони поділяються на частини, які відповідно до суми дозволено укладати в повітових судах, Таке дроблення дозволяється при укладанні кріпосних актів під час продажу. Неможливо не мати підозри, що для уникнення дроблення маєтку на окремі суми до 500 рублів або для поїздки до губернського міста деякі особи, особливо простолюдни, вдаються до недозволених заходів. Вони приховують справжню ціну маєтку за угодою і показують її не вище 500 рублів. У цьому випадку казна неминуче губить свій прибуток.

Переконане в недоречності таких і схожих обставин, які не всі були перераховані, шляхетство Полтавської губернії прохає у всемілостивого государя дозволу укладати в повітових судах кріпосні, заставні і інші акти як і раніше без обмеження ціни маєтку або суми капіталу.

б) За змістом височайше затвердженого для малоросійського краю закону Литовського статуту і наказу урядуючого Сенату 1817 року в Малоросії відсутній викуп маєтків. Разом з тим тут не існує відповідно до височайшого положення про управління губерніями глави 15, статті 205 і введених в великоросійських губерній обряд про опублікування відомостей про купчі. Інформація про продаж і взагалі перехід малоросійських маєтностей з одного володіння до іншого друкується в сенатських оголошеннях. Такі без питомої потреби публікації відомостей про малоросійські маєтки обтяжують не тільки сенатські типографії. Для цього стягують гроші, які складаються зі страхових і вагових поборів за пересилку відомостей до обох столиць, з ціни гербового паперу за переписку з цього питання, разом 17 рублів. Такі витрати є зайвими. При найменших цінах на маєтки вони складають відчутні суми, іноді вони перевершують ціну кріпосного мита, яке сплачується до казни, подекуди їхня сумарна кількість разом перевершує ціну самого маєтку. Наприклад, при ціні від 25 до 150 рублів казна отримує мита від 11 до 16 рублів, а за послуги типографії стягується однакова сума, в тому числі з найменшого маєтку, в 17 рублів. При сумах від 20 до 25 рублів стягується на папір без кріпосного мита 11, а за типографію 17, разом 28 рублів. У Полтавській губернії через строкатосмужковість земель здебільшого зустрічається продаж і обмін земель саме такої ціни, тому, порівнюючи вартість маєтку з оплатою мита і послуг типографії, неможливо не помітити, що для уникнення зайвих витрат під час продажу або обміну (маєтків), одні особи залишають угоди без дії, інші купують або роблять обмін без укладання актів. Вказану ціну за типографські послуги неможливо не визнати відчутною, хочаб тільки тому, що це робиться без необхідності. Оскільки уряд може мати відомості про кріпосні акти і про кількість стянутого за укладання їх мита з щомісячних звітів присутніх місць, тому шляхетство Полтавської губернії прохає попідкуватися про відміну такого публікування і стягнення за це грошей.

Полтавський губернський маршалок шляхетства Дмитро Петрович Білуха-Кохановський. (Підписи маршалків і уповноважених депуьтатів) ⁽⁷⁵⁾

Записка полтавського губернського маршалка Івана Васильовича Капніста "Про повітові суди" від 21 червня 1838 року, надіслана графу Олександрю Григоровичу Строганову.

Щира розмова, яку Ваша світлість мали зі мною під час Вашого перебування в Кременчуці, дає мені сміливість повідомити Вам з відповідною щирістю деякі мої думки. Розмова буде про важливе питання - чому чесні, роз-

судливі і здібні люди ухиляються від служби в губернії як за вибором шляхетства, так і від коронної? 1) Я підтримую думку, що причина цього в приниженні, якому здавнини підвладна цивільна служба, а особливо чиновники, які посідають нижні місця в повітах - судді, справники і засідателі судів. На нещастя, це приниження досягнуло такого ступеня, коли заволодіння такими посадами тішить осіб, які не мають ані статку, ані правил, ані здібностей. На мою думку, цьому найбільше сприяє аморальність осіб, які без розбору призначаються до вищих судових і адміністративних місць губернії. Вони зосереджують у своїх руках засоби і, так би мовити, законну можливість переслідувати і карати, і використовують це зло для особистої користі. Вони можуть безкарно відбирати службу і навіть позбавляти честі підлеглого їм чиновника, який діє невідповідно до їхніх видів і намірів. На жаль, начальники губернії нерідко поводяться з такими чиновниками не як з особами, у владі яких перебуває первісне важливе право суду і розправи, а як з людьми, обраними суспільством із знедолених (отверженных). В їхній уяві звання судді, справника і засідателя зробилося майже таким самим, як і кляузника (ябедника), гнобителя і лихоїмця. Поступове і майже суцільне зайняття таких посад людьми, звання яких не відповідає цьому важливому обов'язку, можливо дало їм привід зробити такі висновки, але це вже є наслідком первинної головної причини - пригнічення цивільної служби. 2) Таким чиновникам призначене обмежене злиденне утримання. Хоча в ряді закладів нещодавно було збільшено платню, проте деякі з установ, зокрема повітові суди до цього часу залишаються з мізерними штатами. Члени повітового суду і досі не отримують платню, а змушені відповідно до Статуту задовільнятися судовими прибутками, яких через зміну характеру судівництва зараз взагалі не існує. Нарешті, 3) Про обмеженість або, краще сказати, відсутність нагородження і відзначення чиновників, які займають ці посади. В минулому, коли нагородження або пожалування орденами було явищем вельми рідким, тоді отримання будь-якого ордену, навіть найнижчих ступенів, вважалося якоюсь надзвичайною подією і епохою для цілої губернії. Відомі приклади, коли чиновник, удостоєний ордену 4-го ступеня св. Володимира, вважав негідним покладати такий на себе. Тому він запрошував до себе сусідів. З повагою хрест покладали на оксамитову подушку. З відповідним церемоніалом пан в супроводженні гостей відправлявся до церкви, в якій священник після проведення Божественної літургії і молебну урочисто покладав цей хрест на новопожалуваного кавалера. Останній приймав хрест з поцілунком і повертався додому зі сльозами замилювання, де до світанку святкував з гостями. Бачимо, яким засобом заохочення був такий хрест як для нагородженого, так і для його сусідів і інших чиновників всієї губернії. Це був найміцніший важіль уряду для збудження найпалкіших людських відчуттів, почуття шляхетської гідності і честолюбства. В ті часи кращі шляхетські роди залюбки поступали на службу за вибором. На жаль, це тривало не довго. Чиновники почали відчувати всілякі утиски місцевого начальства, а тому були змушеними поступово залишити службу. З кінця минулого століття роздавання орденів значно збільшилося. Підвищення гідності кавалерів без найменшого розбору питомо поширилося спочатку в столицях, де протекції і особисті піклування були зручнішими і легшими. Було роздано надзвичайно велику кількість чинів. Коли я перебував на службі в столиці, то отримав три чини за півтора роки. В губернії на службі таке було б неможливим. Це примусило багатьох осіб докласти всіх

зусиль, щоб влаштуватися на службу до канцелярії цивільного або генерала-губернатора. Завдяки тому, що довгий час існував закон про надання 8-го класу не інакше як після іспиту з вищих наук, зокрема з римського права, тому багато шляхтичів були змушеними тікати, так би мовити, від цієї глибини освіти до Сибіру і на Кавказ, де вони разом з чином нерідко отримували і смерть. Це їм здавалося менш страхотливим, аніж скласти іспит. Марнотратність у нагородах не могла поширитися на чиновників, які служили в повітах; бо на їхню службу не звертали найменшої уваги, а тому не думали про винагороду; бо рідко чиновники могли витримати узаконений термін для отримання ордену. Оскільки майже всі посади в повіті залежали від виборів, тому часто мінялися чиновники і рідко хтось з них міг вислужити три трьохріччя і бути обраним на четверте, щоб разом з цим тільки отримати право на орден. Отже, з одного боку ордени марнотратно роздавалися, а з іншого - чиновники, які справедливо заслужили винагороду, не отримували їх. Тому не часто зустрінеш суддю, справника або засідателя, які мають ордени.

Що може спонукати чесного і розважливого шляхтича продовжувати цивільну службу на посадах судді, справника або засідателя? Утримання у них обмежене або недостатнє. Вони не мають ніяких винагород, про що каже досвід декількох десятиріч безвідплатної служби їхніх попередників. Очевидно, що не забезпечено ані матеріальний стан, ані моральні відчуття їх не збуджуються. Навпроти, виконуючи обов'язки такої посади кожний з них, якщо він тільки є людиною з правилами, зазнає розлад власного добробуту, пригнічення чиновниками вищих губернських місць, неухвалю і навіть зневажливе ставлення вищого начальства і, нарешті, побоювання бути позбавленим честі і доброго імені через свавілля влади.

Ось мої думки з цього питання, які я не встиг повідомити усно. Ось дійсне становище чиновників повітових судових і поліцейських місць. Чи потрібно після цього дивуватися, що такі місця зараз зайняті людьми не тих якостей, яких потрібно бажати? Їм не потрібно вказувати на їхнє честолюбство, якого вони не мають і не шукають. Вони прагнуть тільки покращити власний добробут, не турбуючись про засоби, як цього досягнути. І вони здебільшого досягають своєї мети! Сумна картина, але справедлива! Я наголошую на цьому не для того, щоб збільшити у Ваших очах це нечітке і гідне жалю становище одної з головних гілок внутрішнього управління губернії; а тому, що цілком переконаний у ваших добрих намірах, у Вашому бажанні виправити становище; бо ще задовго до Вас все було посповане. Я не пробачу собі мовчання, бо маю право думати. Знаю Ваше добре ставлення до мене, тому переконаний, що будь-яка конструктивна (благонамеренная) думка буде прийнята Вами прихильно і гідно використана.

Які необхідно вжити заходи в цьому важливому питанні для відновлення порядку, порушеного внаслідок довготривалих помилок. Інші міркують, що тільки суворість, зразкові покарання, звільнення з посад, розголошення і інші схожі заходи здатні виправити виконання обов'язків і посповану моральність чиновників. Я не поділяю цієї думки, бо неодноразово переконувався, що подібні заходи не тільки не виправляють, а навіть не лякають дурних і злонамірених чиновників. Доки такому чиновнику надійде час випробувати суворість покарання, він вже досягнув своєї мети - покращив свій матеріальний стан, і втрата посади або навіть честі для нього нічого не значить. Навпроти, суворі спонтанно прийняті покарання не приборкують дурних чиновників, а заляку-

ють і збивають з пантелику вправних людей. Кожний з них боїться загубити, що є найціннішим для кожної розумної людини - боїться загубити добре ім'я, а тому при першій нагоді залишає службу. Кого в першу чергу мусять призначити начальство на місце звільнених чиновників? Таке місце займають люди, які не бояться ані покарання, ані звільнення з посади. Навіщо потрібне суворе покарання? - для заміни одних чиновників іншими, такими ж дурними або навіть гірше. На мою думку, існує інший надійніший і справедливий шлях. Я не думаю, що начальство зобов'язане виправляти моральність чиновників. Це марна справа, яка може завести не туди, куди потрібно. Покращення моральності народу або якогось його класу залежить від інших урядових заходів - насамперед, від гідної освіти і її вірного спрямування. Яким чином начальство може виправити моральність чиновника, якщо у нього вона поспована ймовірно з самої коліски. Ось чому до цього часу мені був невідомим жодний приклад, щоб аморальний чиновник виправився на службі, і що взагалі неймовірно, щоб його виправлення було наслідком суворих дій начальства. Суворість тільки примушує його діяти обережніше, не змінюючи анінакрихту правил, і то тільки до часу, доки він бачить над своєю головою кий покарання, але як тільки такий зникає, то чиновник швиденько поновлює попереднє ремесло. Така обережність нерідко примушувала начальство помилятися, проте зловживання завжди залишалися незмінними.

Вважаю, що найпершим заходом для досягнення бажаної мети є привернення добрих людей для вступу на службу, заохочення їх різнорідними нагородами та іншим. У повітах цінують нагороди. І хоча такі зараз не викликають запального ентузіазму, як було сорок років тому, проте сьогодні нагороди так само можуть слугувати головним підбадьорюючим фактором для вступу благонамірених людей до цивільної служби. Звичайно, при сучасному стані справ давати нагороди вельми важко. Добре пам'ятаю, що Ви мені сказали, що при всьому Вашому бажанні дати комусь нагороду, Ви не знайшли в цілій губернії жодного чиновника, до якого б могли причепитися, щоб нагородити. Погоджуюся з Вами, дійсно ми маємо дуже мало гідних чиновників, але не думаю, щоб їх взагалі не було. Вони є, хоча і в малій кількості. Все залежить від того, з якого боку на це дивитися. Якщо шукати в чиновниках досконалості, в цьому випадку, звичайно, немає жодної особи, яка гідна нагороди. На мою думку, той суддя, справник або засідатель, у якого в порівнянні з іншими є більше вирішених і менше невирішених справ у відношенні до кількості справ, які надходять, вже є гарним чиновником, бо він дійсно відзначив себе перед товаришами. Якщо при цьому на нього не поступило жодної справедливої скарги, то якої іншої відзнаки від нього вимагати? Переконаний, такому чиновнику без найменшого порушення справедливості можливо дати нагороду. Повторюю, в цьому випадку потрібно базувати своє рішення не на цифрах невирішених або невиконаних справ, які залишилися без дії, а порівнювати кількість вирішених справ з кількістю тих, що надходять. (X) Головною метою є не стільки сама нагорода, як підбадьорення інших подібними нагородами для наслідування. Це примусило б багатьох осіб шукати служби, бо кожний би бачив, що і посередні відзнаки на службі звертають на себе увагу начальства. Тепер шляхетство обіцяє на такі посади обирати гарних людей, бо разом з обранням воно прирікало б їх, так би мовити, на картання. Шляхетство не вагалось б призначити з-поміж себе гарних людей, оскільки за похвальну службу

вони були б винагороджені. Такі заходи настільки б захопили до служби надійних людей, наскільки відхилили б від неї людей з вадами. Як Ви колись мені зауважили, що суспільство завжди є справедливим і розумним. Для власної користі воно обирає гарних людей, з тої самої причини воно їх зараз не обирає, бо було б несправедливо для власної користі наражати неприємностям або лиху іншого. Отже, спочатку потрібно справедливо кинути декілька нагород, а потім продовжити це з більшою розбірливістю. Це необхідно зробити для того, щоб відхилити вкорінену здавнини думку, що нагороди недоступні повітовим чиновникам. Це має малу ціну і тільки б додало декількох осіб до когорти тих, про яких надруковано в сенатських відомостях. Люди далеко ще не досягнули тої вищої моральності освіти, яка примушує віддавати переваги громадській користі, а не власній. Навряд чи рід людській колись досягне такої досконалості! Між тим, сьогодні є потреба в суддях і виконавцях закону. Отже, якщо полестити людським пристрастям, цілком не шкідливим, тоді можна мати гарних чиновників. Я вважаю це справою потрібною і не шкідливою. З чином необхідно поєднати гарну платню, потрібно загнудати губернських чиновників і установи від спонтанних пригноблювальних дій. Було б бажаним, щоб надалі цивільні губернатори оцінювали службу чиновників не тільки відповідно до показника успішного стягнення грошових нестач, а здебільшого поважали б в чиновниках звання суддів і охоронців громадського добробуту і спокою. Тоді б я остаточно переконався, що невдовзі суд і розправа будуть перебувати в руках розсудливих і добрих людей.

Такою є моя думка в цьому важливому питанні. Я виклав її з тим ступенем відвертості, який Ви любите і на який даєте право. Я ще перебуваю на службі і належу до суспільства, тому вважаю своїм обов'язком висловити думки для загальної користі, бо невдовзі маю намір піти зі служби. Під час служби я бажав зробити багато корисного, але встигнув мало. В майбутньому маю намір присвятити себе виключно мирним домашнім справам, насамперед вихованню дітей, щоб приготувати їх для майбутньої діяльності.

Довгий час я випробую Ваше поблажливе терпіння. Закінчую запевненням, що завжди в будь-якому становищі я збережу до Вас відчуття вдячного серця за Ваше прихильне ставлення до мене.

З щирою повагою і душевною відданістю маю честь бути.

Милостивий пане.

21 червня 1838 року.

(Примітки X) — Знаю випадок, коли суддя отримав від начальника губернії сувору догану, бо у нього залишилося багато невіршених справ. Проте, цей суддя на протязі третини року вирішив більше справ, аніж в інших повітах надходить на протязі року. Вважаю, що такий чиновник заслуговує не догани, а нагороди, бо при однаковій платні він працював втричі більше, аніж інші.⁽⁷⁶⁾

З рапорту полтавського губернського маршалка Івана Васильовича Капніста графу Олександрю Христофоровичу Бенкендорфу, надісланого при записці "Про земську поліцію" від 11 червня 1840 року.

2). Про вибори і призначення станових приставів.

Колишні засідателі земських судів завжди призначалися за вибором шляхетства кожного повіту з місцевих шляхтичів, здібності і моральні якості яких у більшій або меншій мірі були відомі всьому суспільству. Якщо траплялося, що обрані на посади особи не виправдовували сподіванням стану, який їх обрав, або губернського начальства, то шляхетство, принаймні, мало право і можливість через три роки обрати інших чиновників. Це в деякій мірі примусило обраних засідателів бути обережними в своїх діях і виконувати обов'язки з можливої точністю. Зараз хоча відповідно до §21 Положення про земську поліцію шляхетству надане право обирати кандидатів для заміщення посад станових приставів, але такі затверджуються губернським начальством, від якого єдино залежить призначення чиновників із кандидатів, обраних шляхетством, або з інших осіб. Тому з числа станових приставів Полтавської губернії майже половину заміщено губернським правлінням чиновниками, які невідомі суспільству, які не завжди мають достатні відомості про місцевість і нерідко є аморальними особами. При цьому, обрані шляхетством кандидати залишаються без посад. Не можу приховати від Вашої світлості, що призначення станових приставів губернським правлінням не завжди відбувається прямим і справедливим шляхом (...)

Сміливо кажу, якщо громадська безпека і спокій до цього часу не були порушені в Полтавській губернії, то це потрібно приписувати не дії поліцейської влади, яка, що можемо сказати, не існує, або впливу управління державного майна, а тільки доброму, теплячому і лагідному характеру народу.⁽⁷⁷⁾

Відомості про шляхетські вибори Полтавської губернії (дата відкриття виборів і кількість на них присутніх шляхтичів).

27 червня	1802 року	-	438.
8 жовтня	1805 року	-	457.
10 січня	1809 року	-	499.
21 січня	1812 року	-	419.
12 січня	1815 року	-	452.
3 січня	1818 року	-	398.
15 вересня	1820 року	-	508.
13 вересня	1823 року	-	428.
15 вересня	1826 року	-	477.
24 вересня	1829 року	-	437.
15 вересня	1832 року	-	264.
12 вересня	1835 року	-	243.
15 вересня	1838 року	-	248.
16 вересня	1841 року	-	199.

Література.

1. Георгий Тельберг. Правительствующий Сенат и самодержавная власть в начале XIX ст. Очерк из истории консервативных политических идей на рубеже XVIII и XIX веков. М.1914, с.67-71.
2. Пам'ятки суспільної думки України XVIII – пер. пол. XIX ст. Дніпропетровськ. 1995 с.237-241.
3. ЦНБАНУ І.р., І, №61417.
4. РГИА, ф.1149, оп.1.1828р., №96, с.23.
5. Ніжинська філія ЧОДА, ф.9, оп.1, №59, с.6-8.
6. ЧОДА, ф.133, оп.1, №87, с.8,21-22.
7. Там само, №394, с.850,862.
8. Там само, №109, с.185.
9. И. Ф. Павловский. Из прошлого Полтавщины. Первое дворянское собрание.- Киевская старина. 1901, т.LXXV, листопад, с.71.
10. И. Ф. Павловский. К истории полтавского дворянства 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. Полтава.1907, т.1, с.58.
11. И. Ф. Павловский. Полтава. Исторический очерк её как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856гг.). Полтава. 1910, с.8.
12. И. Ф. Павловский. Письма генерал-губернатора кн. А. Б. Куракина из Малороссии. Полтава.1909, с.19.
13. В. Г. Щеглов. Государственный Совет в России. в.1. т.2. Государственный Совет в царствование Александра I. Ярославль. 1895, с.233-234.
14. Архив Государственного Совета. т.3, ч.2. Спб. 1876, с.123-130.
15. ЦНБХДУ, №434/с, с.163-164.
16. Там само, с.172-174.
17. РГИА, ф.1284, оп.3, книга 10, №13, с.279-300, №14, с.308-309.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1.т.30, с.201-202.
19. Журналы Комитета Министров. Спб.1888. ч.1, с.379.
20. ПД. ф.122 (В.Капніст), №80, с.1-2.
21. КОДА, ф.1, оп.336, №1658, с.11.
22. ПД, ф.122, №80, с.4-6.
23. Сборник Русского исторического общества. т.3, с.158-159.
24. Ніжинська філія ЧОДА, ф.9, оп.1, №196.
25. ЧОДА, ф.133, оп.1, №185, с.1.
26. Там само, с.7.
27. Там само, с.24.
28. Ніжинська філія ЧОДА, ф.9, оп.1, №196.
29. ПОДА, ф.222, оп.1, №345.
30. Павловский. К истории полтавского дворянства, с.189.
31. Воспоминания С. В. Скалон.- Исторический вестник.1891, травень, с.357.
32. Опись дел архива Государственного Совета. т.1. Спб.1908, с.135.
33. Сборник исторических материалов, извлечённых из архива собственной Его императорского величества канцелярии. Спб. 1890, с.87.
34. ЧОДА, ф.133, оп.1, №153, с.5.
35. Там само, с.8.
36. СОДА, ф.586, оп.1, №113, с.79.
37. Павловский. К истории полтавского дворянства, с.110-111.
38. ЧОДА, ф.133, оп.1, №174, с.206.
39. Киевская старина. 1890. т. XXIX, с.150-152.
40. РГИА, ф.1263, оп.1, №68, с.530.
41. Там само, с.492.
42. РГИА, ф.1035, оп.1, №49.
43. М. Ф. С. Pro domo sua. К.1893, с.54-56,61.
44. Киевская старина. 1893, т.XLII, липень, с.97-98.
45. Павловский. К истории полтавского дворянства, с.60.
46. Там само, с.74.
47. Сборник исторических материалов, извлечённых из архива собственной Его императорско величества канцелярии. Выпуск II. Спб.1901, с.269-273.
48. Там само. В.7.1895, с.173-175.
49. ЧОДА, ф.133, оп.1, №217, с.3-4.
50. Полтавские губернские ведомости.1864, №44, с.501-508.
51. Павловский. К истории полтавского дворянства. т.1.1907, с.168. т.2, с.24.
52. Там само.
53. М. Ф. С. с.60.
54. Архив Государственного Совета. Спб.1874. т.4, кн.2, с.109-113.
55. ГПБ, ф.609 (Попов), оп.1, №72. 1821р.с.1.
56. С. М. Середонин. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Спб. 1902 т.1, с.151-152.
57. Ф. Ястребов. Нариси з історії України. В.VIII. Україна в першій половині XIX ст. К. 1939, с.12.
58. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. т.36, с.212.
59. Архив Государственного Совета. т.4. ч.2. Журналы по делам департамента государственной экономии. Спб.1881, с.631-633.
60. Там само, с.69.
61. Там само, с.423.
62. РГИА, ф.1149, оп.1.1828р. №96, с.6-11; №559, с.15.
63. Там само, №96, с.19-21.
64. РГИА, ф.1284,2 відділ, 3 стіл, №25, с.3-8.
65. Там само, с.9.
66. РГИА, ф.1286, оп.4, №808.1828р.
67. Сведения о дворянских выборах в Полтавской губернии.- Полтавские губернские ведомости.1861. №38.
68. РГИА, ф.1343, оп.57, №148, с.1-2.
69. РГИА, ф.1284, оп.3, книга 10, №13, с.297-300. №14, с.308-309.
70. ЦНБХДУ, №434/с, с.248.
71. ПД, ф.122, №80, с.1-2.
72. Там само, с.4-6.
73. ЦНБАНУ І.р., VIII/ (2437/122).
74. РГИА, ф.1263, оп.1, №68, с.544.
75. РГИА, ф.1149, оп.1.1828р., №96, с.12-18.
76. ГПБ (Колобов Н.Я.), №77а, с.2-5.
77. Там само, с.6-7.

Виборювання права українських чинів на шляхетство.

Відсутність законодавчого забезпечення права українських чинів на шляхетство призводить до того, що український привілейований стан, більш численний, аніж російське дворянство, виявляється в другій половині XVIII - першій третині XIX ст. на напівлегальному становищі. Про загальний перебіг подій пише історик Д. Міллер: "Як відомо, при Павлі першому було знищено багато інститутів, введених Катериною другою, та встановлено порядки і установи, які існували до 1782 року. Завдяки цьому об'єднувальна політика північної Семираміди фактично була зведена на ніщо. Неможливо стверджувати, щоб в Україні (Малоросії) вельми сильно журилися з приводу цього. Навпаки, знаходилися патріоти, які зустріли таке нововведення із захопленням... "Нерозсудливі люди" казали, що вони "не бажають бути москалями", і думали, що тільки повне відновлення "українських (малоросійських) прав" може дати їхній батьківщині золоте століття, про яке вони мріяли. Звичайно, вони були ідеалістами. Коли царем став Олександр перший українське (малоросійське) шляхетство через своїх маршалків звернулося до молодого царя з проханням про відновлення її прав і вольностей".

1782 року українське (малоросійське) шляхетство отримує право обирати членів губернських і повітових присутніх місць, чим з 1775 року вже користувалося російське дворянство. Згодом українським шляхтичам починають надавати російські чини. Так, наказом 1784 року золотоноському поміщикові бунчуковому товаришеві Степану Томарі надано чин колезького радника.⁽¹⁾ Проте, загального закону, які українські національні чини урівнюються із загальноросійськими і в якому порядку, а також які українські чини мають право на шляхетську гідність, прийнято не було.⁽²⁾ 10 жовтня 1784 року оголошено височайший наказ урядуючому Сенату: "Бажаючи, щоб між призначеними до Малоросійської колегії членами ніякої різниці не було, щоб кожний міг займати місце за своїм чином і старшинством, всемілостиво наказуємо укрівняти українські (малоросійські) чини з наступними великоросійськими: генерального обозного - генерал-майором, писаря - статським радником, осавула і хоружого - полковниками". Оскільки закон не поширювався на всі українські чини, тому він викликав миттєву негативну шляхетську опозицію в Україні. Крім того, як писав колишній службовець канцелярії П. Румянцева статський радник Андріан Чапа, "деякі чиновники, які

Чоловік М. Розумовської
кн. Віктор Павлович
Кочубей, міністр
внутрішніх справ,
сенатор.

вважали заслужені українські (малоросійські) чини надійним запевненням приналежних їм шляхетських привілеїв, не прохали про перейменування, і хоча їх було не дуже багато, проте вони залишалися до кінця при своїх переконаннях". Герольдмейстерська контора 22 жовтня 1796 року звернулася до Малоросійського губернського правління з вимогою якнайшвидше зібрати відомості, які існують українські чини і як на місцях їх урівнюють із російськими. У відповідь 6 листопада 1797 року правління перераховує чини національної служби, але нічого не каже про урівняння.⁽³⁾

Хоча потрібних законів не було прийнято, українське шляхетство продовжувало надсилати до герольдії свої герби і докази і відповідно до таких вписувалося до гербовника. В пошуках гербів шляхтичі звертаються до Несецького (Herby i familie rycerskie) або до гербаріуса Папроцького (Herby rycerstwa polskiego). Іноді траплялися випадки, коли герольдія сумнівалася причисляти до давнього шляхетства осіб, які доводили шляхетську гідність тільки українськими чинами. Так, 1799 року вона відмовилася зарахувати до давнього шляхетства рід колезького реєстратора Максима Гандовського-Потаповича, але коли він представив грамоту польського короля на маєток, його рід було визнано давнім, а герб внесено до першого відділення гербовника. 1802 року за проханням колезького реєстратора Дмитра Лазаревича герольдія внесла до гербовника родовий герб, "бо предки роду Лазаревичів з 1675 року перебували на службі в українських (малоросійських) чинах і володіли маєтком". Так само, герольдія задовільнила прохання Хильчевського.

"Поблажливе" ставлення герольдії до українського шляхетства тривало недовго. З 1802 року герольдія починає сумніватися не тільки в достовірності гербів деяких шляхетських родів, але і не визнає їхньої шляхетської гідності. З 1804 року прецедент набуває форми спрямованої протиукраїнської політики. 1802

року герольдія відмовилася внести до гербовника рід Підвисоцьких, “хоча з рішення Чернігівського шляхетського зібрання і бачимо, що дід поручника Івана Підвисоцького Олексій Підвисоцький 1734 року був наказним полковником козаків Київського, Стародубського і Переяславського полків, 1742 року його сина Якова було призначено обозним Київського українського (малоросійського) полку з підтвердженням подарованого за службу гетьманом Апостолом села, а батько Андрій Підвисоцький мав чин сотника; але щоб вони походили від давніх шляхетських родів, хоча і представлено герб для внесення до гербовника, який використовувався в роді Підвисоцьких здавна, того в їхніх доказах герольдія не знаходить, тому їм потрібно знову прохати собі герб, або якщо такий є, представити докази про давнє шляхетство”. Того самого року герольдія повернула до Чернігівського шляхетського депутатського зібрання цілу колекцію українських гербів, “бо вони не відповідають вказівкам урядуючого Сенату”. Чернігівському цивільному губернаторові Френсдорфу доручено роз’яснити шляхетству, що герби мають право представляти тільки ті давні роди, які користувалися ними і раніше. Українські шляхтичі, записані до третьої частини родовідної книги за чинами, не можуть використовувати герби за власним бажанням, а зобов’язані прохати від височайшої влади дипломи на шляхетство, а разом із цим і герби. Було забраковано герби 441 шляхетського роду. Їх було повернуто Френсдорфом у

шляхетське зібрання. 1803 року герольдія виявила сумніви в гідності Левченків, яких Новгород-Сіверське шляхетське депутатське зібрання внесло до четвертої частини родовідної книги за свідченням двох шляхтичів про те, що Левченки походять від шляхти, використовують герб Гриф і володіють шляхетським маєтком. При розборі доказів надвірного радника Круковського герольдія висловила сумніви у вірності дій шляхетського зібрання, яке внесло рід Круковських до родовідної книги, бо дід і батько прохача володіли шляхетським маєтком. Герольдія побажала дізнатися, в яких чинах служили Круковські, який у них маєток (жалуваний або придбаний) і хто ним володіє. 1804 року герольдія відмовилася внести до гербовника рід Вілинських, хоча її імператорська величність Анна Іванівна височайше пожалувала батькові прохачів топальському сотникові шляхетській маєток, а прохачі мали чини - один був надвірним радником, а інший колезьким асесором. Зневажливе ставлення герольдії до українського шляхетства миттєво наслідували всілякі царські чиновники, які посилюючись на дії герольдії відмовляли українцям у підвищенні на службі. Герольдія почала ставитися до доказів українських шляхтичів із формального боку - якщо в російському законі немає положення, щоб гетьманська служба надавала шляхетство, то немає підстав визнавати гідність українських чиновників. Українське шляхетство дивувалося необ’єктивності герольдії, яка не визнавала гідності відомих українських родів, бо буцім-то такі не представляли оригіналів гетьманських документів на шляхетство і герби, бо такі гетьманські архіви або загинули під час пожеж, або за наказом з Москви нещодавно були вивезені. Міркування герольдії була діаметрально протилежними діям шляхетських зібрань. Останні вважали чини національної служби незаперечним доказом шляхетської гідності, при визнанні якої протягом двох десятиліть діяльності шляхетських зібрань не виникло жодного сумніву. Справді, як було відмовити сотникові або військовому товаришеві, навіть якщо такі не належали до відомих родів, якщо вони представляли патенти на табельні офіцерські чини, отримані ними під час реформи козацьких полків, бо в таблиці про ранги і дворянській грамоті сказано, що офіцерський чин є безсумнівним доказом шляхетської гідності. Міркування, що офіцерський чин, отриманий під час дійсної військової служби, не надає шляхетства, жодного разу не спадало на думку шляхетських зібрань.

1805 року герольдія вперше висловила, що чини українських сотенних і полкових старшин не повинні визнаватися доказами шляхетства.

Княгиня статс-дама Марія Василівна Розумовська, жила в Диканському палаці.

Цього року Чернігівське шляхетське депутатське зібрання визнало шляхетську гідність записаних за ревізією козаками сотенного канцеляриста Тимофія і його братів Зиновія й Івана Бачинських. В підтвердження свого рішення герольдія вказувала, що “в дворянській грамоті й інших законах немає постанови, щоб українські (малоросійські) чини вважалися рівними з особами, які на дійсній військовій службі були офіцерами, тільки яким надано право користуватися шляхетством”.⁽⁴⁾ 1807 року герольдія не побажала внести до родовідної книги ніжинського повітового казначея Павловського. 7 листопада 1807 року урядуючий Сенат не визнає шляхетства Василя Орди, підтвержене Київським і Полтавським шляхетськими зібраннями чинами предків хоружого і наказного сотника та володінням млинком. Мало того, шляхетським зібранням наказано, “щоб вони за такими доказами, які представив Василь Орда, в шляхетській гідності не визнавали, до родовідної книги не вписували, грамот і свідоцтв про шляхетство не видавали”.⁽⁵⁾

Принизливе сенатське рішення схвильовало українське шляхетство. Питання про приниження герольдією честі Василя Орди обговорюється не тільки кулуарно, але і на сесіях шляхетських зібрань. Невизнання герольдією спадкового шляхетства за полковими обозними, хоружими, осавулами, військовими товаришами і сотниками не тільки порушує права і привілеї українського шляхетства, але і розмиває право збереження і недоторканості власності. Вказаний сенатський наказ громадянство трактує як право шляхтичів доводити різницю зі своїми кріпаками. Ситуація виявилася настільки загрозливою, що в ряді випадків невизнання шляхетської гідності якогось роду не гарантувало збереження вільного стану і козацького звання. Безпрецедентною справою початку XIX ст. була супліка борзенських гарматників. 2 жовтня 1808 року військовий міністр Аракчеєв повідомив Комітет Міністрів про прохання гарматників Борзенського повіту Чернігівської губернії виключити їх зі стану казенних селян з огляду на колишнє звання гарматників гетьманської генеральної артилерії. Чернігівська казенна палата звертається до урядуючого Сенату з проханням про виключення 29 гарматників з окладу казенних селян і про причислення до козацького стану. Посилаючись на царський наказ від 3 травня 1803 року, який вказує кожній особі залишатися в тому званні, як записано ревізією, Комітет Міністрів відхилив прохання. В цій справі українська громадськість двічі направляє супліки до урядуючого Сенату і двічі отримує відмову.⁽⁶⁾ Не менш цікавою є справа шляхтича Говорухи-Отрока, яку розглядає департамент цивільних і духовних справ Державної Ради. Хоча Полтавське шляхетське зібрання визнало гідність цього лубенського

поміщика, але тому що вона не була затверджена герольдією пана було суворо попереджено, якщо він не підтвердить шляхетську гідність і не доведе свого права на кріпаків, які доводили козацьку вольність, то кріпаки перейдуть до казенного відання.⁽⁷⁾

У відповідь на принизливі та несправедливі сенатські накази на ґрунті станових шляхетських інтересів виникає рух, який опирається на історичні традиції й усі свої домагання ґрунтує на історичних доказах. Депутати шляхетських зібрань старанно збирають історичні матеріали (літописи, хроніки, грамоти, різні акти), якими шляхетська спільнота доводить свої домагання. На таку працю шляхетські депутати дивляться як на подвиг, розпочатий за для слави України.⁽⁸⁾ На їхню думку розгляд питання про гідність українських чинів потрібно починати з характеру внесення їх до родовідної книги. За тогочасними законами родовідна книга складалася з 6 частин: 1) шляхетства пожалуваного і шляхетства до ста років; 2) військового шляхетства; 3) бюрократичного шляхетства; 4) іноземних шляхетських родів; 5) титулами означених родів; 6) давніх шляхетських родів. Після подання документів легітимаційні комісії шляхетських зібрань приймають рішення про внесення пана і його роду до якоїсь частини вказаної книги. Найповажнішою була 6 частина. Вписання до родовідної книги було актом визнання депутатським зібранням шляхетської гідності за вказаною особою і його нащадками. В перших роках XIX ст. Чернігівське шляхетське депутатське зібрання розглядає питання “За якими доказами вносити шляхтичів і до якої частини шляхетської родовідної книги”. Зібрання вирішує вносити до першої частини осіб, які представили докази на шляхетську гідність, якщо “предки особи, яка доводить, або він сам пригадуються височайшою владою або верховним начальством і називаються **шляхтичами або за давньою звичкою лицарями, або відповідно до давнього українського (малоросійського) стану знатними або полковими товаришами військовими**, якщо були пожалувані маєтності й особа має докази на надання (дачі) до ста років”. До другої частини необхідно вносити “тільки осіб, які були в тутешньому краї на дійсній національній військовій і цивільній службі, також в компанійській, і до того ж перебували в класах; за рішенням українських (малоросійських) гетьманів, їхньої військової старшини і військової канцелярії перебували в чинах і поважалися, як про це представлено 1758 року в доповіді гетьмана графа Розумовського Іноземній колегії про урівняння українських (малоросійських) чинів із великоросійськими”. Зібрання розглядає питання про “дійсне військове шляхетство або чин лицарський, яке з давнини поєднувалося з

лицарською честю, перетворилося на назву козака... і сягає до тисячі років. Оскільки в Україні (Малій Росії) обох боків Дніпра регулярних військ не було, то українці (малоросіяни) служили **при Польщі** з тією самою назвою, а їхні старшини і кожний компутовий козак дійсної служби називалися **військовими товаришами**. Тоді представники найповажніших родів служили в знатних місцях, були генеральними старшинами і полковниками...Люди їхніх ступенів служили при гетьмані і його бунчужному. В мирний час їх обирали генеральними старшинами і в судді Генерального військового суду. Так, суддею служив Василь Кочубей. А у військовий час вони посідали полковницькі місця, а не були полковниками, і займали місця наказних гетьманів. Зі знатних військових товаришів наказним гетьманом був Полуботок. Вони служили в нашому українському (малоросійському) війську або в армії на місцях генеральських. Знатних володарів брали під бунчук генерального бунчужного. Значні товариші поповнювали підполковницькі звання...**В Польщі військово товариство походило зі шляхетства**. З товаришів бунчука були утворені першорядні бунчукові товариші, які були першими після полковника. А другорядні військові товариші були зверстані з полковою старшиною. Бунчукові товариші мали особливі доручення від самих гетьманів, а військові товариші - від військової канцелярії. Крім гетьмана ніхто не міг пожалувати як в бунчукові і військові товариші, так і в значкові. Коли їх кількість було збільшено, то спочатку призначала в чини Генеральна військова канцелярія, а опісля висока колегія. Насамкінець, і полкові канцелярії почали призначати в ці чини. Оскільки чин знатного військового товариша і просто військового товариша ні з ким не мав урівняння, тому в чиноположенні йому не був вказаний клас, він тільки мав звання, а за військовою службою і шляхетським верстанням - лицарську гідність". Шляхетське зібрання розглядає всі гетьманські чини і вважає, "що не можливо визнавати їх особистими шляхтичами". Не потрібно поширювати нормативні акти російського дворянства на українське шляхетство, яке здавнини мало особливі права і положення. Гетьмани надавали козакам універсали на землю. Тому "наш козак, який отримує надання (дачу) або у військовій службі бере її під заставу від неосідлої людини, сам стає неосідлим, тобто поміщиком". Розглянувши питання про національні чини зібрання наголошує, "якщо докази таких осіб сягають понад сто років, то їх вже не потрібно вносити до другої частини, а до шостої, бо початок таких ступенів невідомий. Шляхетське зібрання вважає необхідним вносити до другої частини родовідної книги не тільки штаб- і обер-

офіцерів, але й усіх гетьманських реєстрових козаків і їхніх нащадків. Зібрання вирішує, що особистими шляхтичами можливо вважати осіб, які не служать обер-офіцерами - тобто прапорщиків, підпоручників, колезьких реєстраторів. До третьої частини потрібно вносити осіб, які перебували на дійсній національній військовій і цивільній службі в класних чинах, або в російській та інших іноземних службах у восьмикласних чинах.⁽⁹⁾ На 1808 рік, коли укладалася ця записка, Чернігівське шляхетське депутатське зібрання продовжувало розгляд питання, які категорії осіб вносити до 4,5 і 6 частин шляхетської родовідної книги.

З середовища українського панства висувуються постаті "патріотів", завзятих оборонців шляхетських інтересів. Вони виховують власний патріотизм на вивченні історії України - збирають літописи і різні документи з історії краю. Самостійно і разом з губернськими маршалками вони складають записки і мемуаріали. Історичними аргументами вони прагнуть довести права українського шляхетства на упривілейоване становище. На свою працю вони дивляться як на патріотичну справу: Маркович пише записку "від старанності до своїх земляків", а Чапа "від старанності і любові до своєї нації".⁽¹⁰⁾

Відкриває почин "патріотичної" праці генеральний суддя I департаменту Чернігівського генерального суду статський радник Роман Іванович Маркович, який за дорученням Чернігівського шляхетського депутатського зібрання пише записку про права українських чинів і 12 листопада 1804 року передає її малоросійському генералу-губернаторові.⁽¹¹⁾ Маркович запитує, чи можуть українські чини, "які посідають вельми поважне державне становище, нічого не значити тільки тому, що називалися не капітанами або прапорщиками? Визначення чинів у класах мусить бути за якістю і мірою влади... Завжди українські (малоросійські) чиновники служили на рівних посадах обер-офіцерським чинам, і цариця вважала це благом". Автор зображує в записці **Орден військових товаришів** як європейський лицарський орден.⁽¹²⁾

1805 року за поданням скарбника чернігівського шляхетства Тимофія Калинського зібрання розглядає питання про українські чини. Калинський знайомить шляхетських депутатів із запискою "Про українські (малоросійські) чини і їхні переваги, також про розбір їхніх доказів на шляхетство по службі і чинам для внесення їх до шляхетської родовідної книги і до якої саме частини".⁽¹³⁾ Він обурений діями герольдії, тому пропонує "депутатському зібранню ухвалити рішення про урівняння українських (малоросійських) чинів і на основі його за новою формою вносити визнаних осіб до родовідної книги, яку необхідно відправити до герольдії,

а остання як бажає з українськими (малоросійськими) чинами і з цією книгою, так хай і чинить". Коли Чернігівська шляхетська комісія доповіла про все кн. Куракіну, то губернаторові особливо не сподобалася промова Калинського.⁽¹⁴⁾ 12 січня 1806 року Чернігівське шляхетське депутатське зібрання обговорює питання про зневажливе ставлення герольдії до українських чинів, яка не визнає за ними давнього шляхетства і не вносить герби найповажніших шляхтичів до гербовника. Зібрання звертається за допомогою до губернського маршалка дійсного статського радника Миколи Михайловича Стороженка, зобов'язавши його звернутися з петицією до малоросійського генерала-губернатора.⁽¹⁵⁾ 28 лютого Стороженко укладає записку "Представлення з поясненням точного значення українських (малоросійських) чинів із проханням про сприяння в зміні рішення герольдії про них", в якій каже, що герольдія називає українські чини одними козацькими званнями, незважаючи на те, що вони володіють селами, що є цілковитим доведенням шляхетства.⁽¹⁶⁾ З березня вказану записку було вручено кн. Куракіну. Одночасно чернігівський губернський маршалок звертається до Дмитра Трощинського. "Я переконаний,- пише Стороженко,- що Ваша поважність прийме в цій справі патріотичну участь і не відмовите своїм сприянням для користі цілого краю."⁽¹⁷⁾ Трощинський залюбки погоджується з пропозицією. 29 травня 1806 року за №2064 малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін надсилає до I департаменту урядуючого Сенату рапорт, в якому каже: "Чернігівський губернський маршалок за дорученням шляхетства, яким він керує, звернувся до мене з представленням, буцім-то герольдія не вважає українські (малоросійські) чини рівними з чинами дійсної військової служби. Він пояснює всі права для зрівняння таких чинів із військовими і прохає мого сприяння в справі, бо багато родів через винищення давніх документів, пожежі й інші випадки доводять шляхетську гідність чинами своїх предків".⁽¹⁸⁾

Завдання в українського шляхетства було непростим - змінити ставлення герольдії, яка не визнавала спадкового шляхетства за полковими обозними, хоружими, осавулами, військовими товаришами і сотниками. За дорученням полтавського шляхетства Андріан Чапа і Василь Полетика починають складати записки - Полетика називає свою працю "Про початок, походження і гідність українського (малоросійського) шляхетства"⁽¹⁹⁾, а Чапа - "Про привілеї українських (малоросійських) чинів". Разом із Трощинським справою опікується Василь Чарниш, який пише: "Відокремлення українських (малоросійських) чиновників від шляхетства знищує їх самих і їхні заслуги, принижує

особисту їхню і нащадків честь; розхитує права і привілеї всієї нації, які були надані колишніми польськими королями, пізніше російськими самодержцями і розписані у вирішальних гетьманських пунктах".⁽²¹⁾ Гадяцьке, полтавське і миргородське шляхетство не вельми турбувалися про урівняння з російським дворянством, а енергійно наполягали, щоб були підтверджені свої "права, колишні звичаї, вольності і привілеї". У запалі роздратування пани прагнули не тільки відстояти права українського шляхетства, але і довести його переваги над російським дворянством. На думку Калинського, російські дворяни не можуть порівнювати себе не тільки з давнім українським шляхетством, яке не визнає герольдія, але і з простими козаками, бо в давній Росії дворяни з черні набиралися. Тому козаки з їхніми правами, привілеями і грамотами мають у собі більше власності, ніж в Росії поміщики. Навіть свої закиди чернігівські шляхтичі обгрунтовують джерелами - в §175 "Короткого нарису римських і російських прав..." сказано: "У нас (в Росії) з давнини називали дворянами осіб, які служили при дворі і здебільшого набиралися з черні; тому вони з давніх часів ніяким чином не порівнювалися з дітьми боярськими або шляхетством і від них відрізнялися".⁽²²⁾ Рух справ загрожував більшості українських шляхтичів розжалуванням у розряд різночинців. Калинській високо цінує українські чини. Якщо козацтво у нього неодмінно було "чином лицарським і станом шляхетським", тому і козацькі керівники, які були на чолі українського лицарства, мусили мати більшу вагу, ніж офіцери регулярних полків. Гетьман - це не тільки генерал-фельдмаршал, але "нібито впливовий принц і ім'я гетьманів існує вже понад тисячу років".⁽²³⁾ Що гетьманське звання дуже високе доводиться тим, що Потьомкіна тільки опісля всіх чинів було призначено великим гетьманом. На думку Калинського, українське шляхетство повинно виступити у відкриту боротьбу з герольдією.

З 4 червня 1806 року I департамент урядуючого Сенату розглядає записку чернігівського губернського маршалка Стороженка. Остаточне сенатське рішення було прийнято 30 липня: "Представлення чернігівського губернського маршалка панові малоросійському генералу-губернаторові зосереджує в собі супліку на герольдію,буцім-то вона не вважає полкових осавулів, військових товаришів і інші українські (малоросійські) чини рівними чинам дійсної військової служби, з якими відповідно до сили височайшої дворянської грамоти поєднано шляхетську гідність. У виконання іменних височайших наказів від 16 грудня 1790 року і 4 лютого 1803 року герольдія доповідала I департаменту урядуючого Сенату про поміщення на ваканції, представлення кандидатів до

відставки, про надання чинів, про розгляд шляхетських родів і про затвердження їх загальним зібранням. Вказаний рапорт пана малоросійського генерала-губернатора з представленням чернігівського губернського маршалка вирішено направити до герольдії з копією рішення, щоб вона збрала потрібні відомості в цій справі, склала довідкову виписку законів і у виконання сенатського наказу доповіла урядуючому Сенату. При цьому надсилається згаданий рапорт з представленням”.⁽²⁴⁾

1808 року Тимофій Калинський складає записку “Допис про українських (малоросійських) чиновників, які досягнули на військовій або цивільній службі шляхетської гідності за тутешніми правами, привілеями і встановленими звичками”, в якій пригадує, що “чернігівське шляхетство в представленні казало, що українські (малоросійські) чиновники завжди вважалися шляхтою, а не прирівнювалися до неї; вважалися і писалися шляхтою козаки, які за їхню військову службу, яка була урівняна зі шляхетською, користувалися шляхетським правом і мали шляхетську пов’язку”.⁽²⁵⁾ За рекомендацією Романа Марковича він звертається до полтавського губернського маршалка капітана-поручника Михайла Михайловича Милорадовича, якого знайомить із розглядом питання про українські чини в Чернігівському шляхетському депутатському зібранні для постановки питання для розгляду на сесії Полтавського шляхетського депутатського зібрання. Їхнє листування в “Книзі про шляхтичів та старі українські (малоросійські) чини” називається “Листування між патріотами цього краю для загальної користі”.⁽²⁶⁾ Звернення до полтавського маршалка Калинський завершує так: “Прошу мене вибачити за те, що Вашій високоповажності я все так змістовно розписую, бо я, палаючи любов’ю до вітчизни, не можу стримати себе від красномовності. Все, що може допомогти справі, я відшукую і буду відшукувати для загальної користі. Захищатиму до останніх моїх сил славу мого народу і для нього працюватиму”.

В перших числах січня 1809 року полтавське шляхетство обирає губернським маршалком дійсного статського радника Василя Івановича Чарниша, якому доручає опікуватися питанням, щоб чини української служби визнавалися в С.-Петербурзі доказом шляхетської гідності. Шляхетська записка укладається не одним губернським маршалком, а була плодом спільної праці багатьох людей. Перш ніж потрапити до генерала-губернатора, вона ходила по руках. Ломіковський, Туманський, Василь Капніст, Скопир, Василь Полетика, Чепа та інші шляхтичі передають маршалкові документальні матеріали і складають власні записки. Найдієвішу участь

Василь Григорович
Полетика,
роменський маршалок
1802-1812 років.

у цьому бере Василь Ломіковський з Миргороду, який переклав з французької мови історію козацтва Шерера і 1808 року почав укладати словник української старовини.⁽²⁷⁾ Питання ставить для обговорення на сесії шляхетського зібрання роменський маршалок майор Василь Григорович Полетика. За його рекомендацією Чарниш звертається до “патріота” Андріана Чепи з пропозицією проглянути і доповнити матеріали. За дорученням губернського маршалка статський радник Чепа 18 лютого 1809 року пише фундаментальну записку “Про привілеї українських (малоросійських) чинів”.⁽²⁸⁾ Він доводить, що українські чини користувалися всіма шляхетськими перевагами так само, як російські дворяни і вказані в таблиці про ранги чиновники. Тому “деякі з чинів вважали заслужені українські (малоросійські) чини надійним запевненням власних шляхетських переваг і не прохали про перейменування”. Чепа надсилає свою записку Василю Полетиці, який передає її губернському маршалкові. Чарниш був у захопленні від побаченої праці, про що 26 березня 1809 року пише Полетиці: “Записку пана Чепи про українське (малоросійське) шляхетство, яку Ви надіслали мені, я читав з особливим задоволенням. Здогадуюся, що цей любитель своєї батьківщини бажав, і прошу надіслати йому мою записку. Його зауваження про неї я прийму з великою вдячністю. При цьому душевно радію, що серед шляхетської спільноти, якою я керую, знаходжу в одній особі пана Чепи співчлена, який робить їй честь своїм ставленням і знаннями”.⁽²⁹⁾ В квітні Чепа відписує листа губернському маршалкові, в якому каже: “Ви почали робити благодійний подвиг для всього шляхетського стану. Я насмілююся провістити Вам успіх у Вашому піклуванні”.⁽³⁰⁾ Василь Полетика в своїй записці розглядає сенатську постанову про відмову підтвердити шляхетську гідність Василю Орді, прадід якого був полковим обозним, дід - полковим хоружим, а батько - наказним сотником; і робить висновок, що козаки “не могли бути простолюдинами, бо мали свою землю і були військовими та цивільними чиновниками”. Полетика доводить, що українські чини є незаперечним і дійсним доказом шляхетської гідності. Полтавське

шляхетське депутатське зібрання 19 січня 1809 року прохає губернського маршалка звернутися до генерала-губернатора кн. Лобанова-Ростовського отримати “у престолу все-милостивий наказ, щоб колишні українські (малоросійські) чини... були визнані доведенням шляхетської гідності, яку вони здавнини і завжди мали”.⁽³²⁾ Останнім подає записку статський радник Федір Осипович Туманський - 18 травня 1809 року.⁽³³⁾ 8 червня губернський маршалок Чарниш подає відредаговану записку полтавського шляхетства малоросійському генералу-губернаторові, який тоді від'їжджав до С. -Петербурга.⁽³⁴⁾ Лобанов-Ростовський сам передає шляхетську записку цареві, який усно наказує визнавати українські (малоросійські) чини доказом шляхетства.⁽³⁵⁾ Далі цар передає записку міністрові юстиції Петру Лопухіну для представлення в Державній Раді. 2 листопада 1809 року справу розглянув Комітет Міністрів, який вирішив керуватися положеннями гр. Румянцева-Задунайського.⁽³⁶⁾

Тим часом, 16 березня 1809 року Василь Полетика відписує листа чернігівському губернському маршалкові Михайлу Стороженку, в якому повідомляє про діяльність полтавського шляхетства у справі визнання українських чинів, надсилає свою записку і прохає ознайомити з нею Романа Марковича.⁽³⁷⁾ 1808 року Чернігівське шляхетське депутатське зібрання уклало схожу записку про відміну рішення герольдії про невизнання українських чинів, передану на ім'я кн. Олексія Куракіна. 27 лютого 1810 року кн. Лобанов-Ростовський повідомляє чернігівського губернського маршалка Стороженка, що рішення з цього питання ще не отримано.⁽³⁸⁾

Численні подання українського шляхетства породили в петербурзьких кабінетах дискусію про можливість укладання нового російського зібрання законів (уложенія), до якого могли б бути внесеними і самобутні українські права. 1810 року Василь Полетика пише про це Чепі: “Останнім часом поширилися плітки, що перед оприлюдненням і введенням у дію вже опублікованої першої частини нових державних законів (уложенія) скликатимуться представники на конгрес російських губерній, які перебувають на особливих правах, для згоди з цими законами. На цьому поприщі поновиться пам'ять колишніх незабутніх наших патріотів. Ми будемо щасливими побачити нових патріотів, які з такою самою старанністю захищатимуть права, привілеї і вольності своєї батьківщини”.⁽³⁹⁾ В С.-Петербурзі опікується питанням Дмитро Трощинський, який прагне через Комісію зі складання законів здійснити задумки українського шляхетства. Через опозиційне ставлення товариша міністра юстиції гр. Михайла Сперанського наміри Трощинського зазнають невдачі.

Можливо цим і пояснюється, що Трощинський був першим опонентом усіх подальших реформ Сперанського.⁽⁴⁰⁾ Згодом, вже як міністр юстиції Трощинський 27 січня 1815 року доповідає департаменту законів Державної Ради, що цій комісії неможливо надати право укладання нових законів; висловлюється за збереження всіх місцевих законів у привілейованих губерніях, хоча і вважає, “якщо все це перенести до Росії з новопридбаних губерній, тоді корінні закони, дух народу і пануюча віра, на якій тримається загальна згода, будуть знищені (потрясені) в самій основі”. Трощинський рекомендує скласти три таблиці законів: 1) які не потребують змін; 2) які суперечать один одному; 3) потрібні нововведення. Трощинський наказує скласти такі таблиці окремо для російських губерній і окремо для привілейованих.⁽⁴¹⁾ Укладанням такої таблиці, до якої вписуються всі місцеві українські права, найближчим часом займаються Чернігівське і Полтавське шляхетські депутатські зібрання.

Для “приборкання” герольдії шляхетським зібранням була необхідна підтримка патріотів, людей інтелігентних, які цікавилися українською історією і правом. На них із надією споглядає шляхетський стан. Патріоти прагнуть відновити пам'ять про забуту українську історію і дослідити українське право, а отже зберегти давні українські традиції. Викриваючи “фальшиву” концепцію Карамзіна Микола Гнедич викладає свою схему історії України, в якій пише: “Любов до незалежності складає різку рису української (малоросійської) історії. Ця любов дика, люта”.⁽⁴²⁾ Наслідком діяльності патріотів було анонімне видання “Історії Русів”. Її авторство приписують Г.Кониському або Полетикам. До цього було чимало невдалих спроб. Історію України написав Яків Михайлович Маркович, який помер у Петербурзі, а його документи зникли. П'ятитомну історію України уклав Іван Мартос. Набірник у московській типографії напередодні друку загубив її. Про характер праці дізнаємося з його листа до І. Р. Мартоса, в якому він каже про любов до України і дослідження “дрібниць революції Мазепиної, які були виписані з джерел”.⁽⁴³⁾

Радість патріотів з приводу царської ласки про визнання українських чинів виявилася передчасною - невдовзі височайше вказано рішення Комітету Міністрів не впроваджувати в дію до надходження в справі нових документів.⁽⁴⁴⁾ Герольдія і далі продовжує не визнавати шляхетську гідність українських чинів. А отже, дітей українських панів не приймають до військової служби і на навчання до кадетських корпусів, російські чиновники зневажають рішення шляхетських зібрань і видані документи за маршальськими підписами. Неласки герольдії зазнають відомі українські роди. Наведемо низку прикладів: 5 грудня 1812 року герольдія

приймає рішення, яке надсилає Чернігівському шляхетському депутатському зібранню: “Після розгляду доказів, вказаних у рапорті Українського (малоросійського) Полтавського шляхетського депутатського зібрання, відповідно до яких Чернігівське шляхетське депутатське зібрання внесло рід Семків-Савойських до першої частини шляхетської родовідної книги, герольдія ухвалила: З рапорту Українського (малоросійського) Полтавського шляхетського депутатського зібрання бачимо, що Чернігівське шляхетське депутатське зібрання визнало походження полкового хоружого Георгія і військового товариша Романа Савойських і разом з іншими родичами внесло їх до першої частини шляхетської родовідної книги. Розглянуто представлені докази - свідоцтво 12 шляхтичів, видане Семену, Івану і Павлу Івановичам Савойським, що їхні предки під час перебування України (Малої Росії) разом із польською державою були шляхтичами, жили в шляхетських маєтках і служили знатними військовими товаришами; виписку з гетьманського універсалу 1709 року військовому товаришові Рубану (Рубанову) на володіння маєтком, також купчі інші завірені записи, надані на різне нерухоме майно Юрію Савойському від військового товариша Рубана з поясненням, що той маєток дістався від гетьмана. Герольдія крім згаданих доказів побажала побачити інші докази, більш виразні, які саме предки цього роду Савойських претендували на давнє шляхетство і давні привілеї та чому вони називаються Семками-Савойськими? Через службу деяких представників цього роду військовими товаришами герольдія визнати походження роду Семків-Савойських не може, які зараз записані до подушного окладу, а серед них і унтер-офіцера Чернігівського драгунського полку Івана Семка-Савойського, не може і вважає видані шляхетським зібранням свідоцтва недійсними”.⁽⁴⁵⁾ 26 жовтня 1822 року герольдія розглядає свідоцтво про шляхетство Миколи Котляревського, надіслане з Полтавського шляхетського депутатського зібрання і ухвалює: “Київське шляхетське депутатське зібрання 1795 року розглянуло докази прохача - виписки зі старовинної 1695 року книги, яка зберігається в Миргородському повітовому суді, в якій Гаврило Котляревський вказаний полковим осавулом; свідоцтво шляхтичів, які стверджують, що мешканець міста Гадяча Михайло Котляревський служив в Українському (малоросійському) Миргородському полку полковим осавулом і що його нащадки вели шляхетне життя. Хоча зібрання і визнало рід Котляревських у шляхетській гідності і внесло до другої частини родовідної книги, але герольдія не може визнати походження Миколи Котляревського, бо немає постанови про рівність прав українських

(малоросійських) полкових чинів з обер-офіцерськими чинами дійсної військової служби. 19 грудня 1818 року ухвалює: “Українські (малоросійські) чини нижче 8 класу, які не представляють жалувані їхнім предкам гетьманські універсали на нерухомі маєтності, а здебільшого доводитимуть за свідоцтвами шляхтичів, що їхні прадіди і діди були осавулами, хоружими, сотниками і військовими товаришами, герольдією не визнаються шляхтичами. Вона вважає їх особистими шляхтичами і наказує губернським правлінням відбирати видані шляхетськими зібраннями грамоти таким особам про внесення до родовідної книги”. Герольдія ґрунтує своє рішення на наступних положеннях: “По-перше. Про надання таким українським (малоросійським) чинам прав на військово-шляхетство, які мають обер-офіцери дійсної військової служби, в дворянській грамоті точно вказівки немає, а особистих шляхтичів вказано не вносити до родовідної книги. По-друге. Бо відповідно до іменного височайшого наказу 1783 року Військової колегії про заснування з 10 українських (малоросійських) полків карабінерних такі чиновники під час служби не були перейменовані військовими чинами”. По-третє. У виконання рішення загального зібрання урядуючого Сенату від 27 вересня 1807 року за проханням поручика Микити Ординського, щоб шляхетські зібрання “за такими доказами, які були надані від Василя Орди, в шляхетській гідності не визнавали, не вписували до родовідної книги, грамот і свідоцтв про шляхетство не видавали”.⁽⁴⁶⁾

Після тривалих наполеонівських війн 1819 року полтавське шляхетство поновлює домагання про визнання українських чинів доведенням шляхетства. 15 жовтня Полтавське шляхетське депутатське зібрання приймає постанову, в якій сенатський наказ від 7 листопада 1807 року кваліфіковано як такий, “що знищує їхні здобутки, принижує особисту їх і їхніх нащадків честь, розхитує права і привілеї нашої нації, які були надані колишніми польськими королями, а потім підтвержені всеросійськими самодержцями і в різних місцях у вирішальних гетьманських пунктах пояснені”.⁽⁴⁷⁾ Шляхетське рішення губернський маршалок Василь Чарниш передає малоросійському військовому губернаторові кн. Репніну, який відправляє записку міністрові юстиції. 1820 року Полтавська казенна палата за донесенням земської поліції робить запит про 80 шляхетських родів, які, на її думку, мусять бути записаними до податного стану незважаючи на те, що вони себе вважають шляхтичами. 1822 року полтавський губернський маршалок колезький асесор Василь Васильович Капніст звертається до малоросійського військового губернатора про дозвіл цим шляхтичам зайняти

Андрій Кирилович Розумовський, князь
з титулом світлості, приятель
Гайдна і Бетховена, чернігівський шляхтич.

посади ще до з'ясування питання урядуючим Сенатом. Через неуспіх попередніх петицій українського шляхетства Капніст займає помірковану позицію. Він укладає записку про українські чини, але вичікує нагоди для її представлення. "А тепер найголовніше про громадські справи, - в грудні 1820 року пише він синові, - я прохав князя (Репніна) попідкуватися про ліквідацію пригнічення герольдією наших співвітчизників при доведенні шляхетства. Не знаю, як ти використав мою записку про це. Можливо буде потреба повідомити її князеві, але у цьому потрібна надзвичайна обережність".⁽⁴⁸⁾ На запит міністра внутрішніх справ гр. Василя Кочубея Репніну вказано зібрати докладні відомості про сутність українських чинів і про надання таким шляхетської гідності. Малоросійський військовий губернатор вирішує уникнути особистої відповідальності і 1823 року передає доручення судді другого департаменту Чернігівського генерального суду надвірному радникові Данилі Ясновському. Останній виносить вказане питання на розгляд чернігівського шляхетства і тому довгий час не надсилає записку. П'ять разів кн. Репнін звертається до нього з проханням прискорити справу і навіть був змушений звернутися до чернігівського прокурора Бажанова спонукати Ясновського надіслати записку. Справа набула вишуканої інтриги, коли 1823 року секретар Полтавського шляхетського депутатського зібрання Яків Степанович Скосир подав малоросійському військовому губернаторові свою патріотично написану у вільному стилі

записку про права і привілеї українського шляхетства і національні чини.⁽⁴⁹⁾ Кн. Репнін вирішує не повідомляти до С.-Петербургу про представлення Скосиря, а звертається до царя про відставку. У відповідь за дорученням міністра внутрішніх справ В.Кочубея покладено в обов'язок піклуватися шляхетськими вимогами на малоросійського цивільного губернатора Павла Івановича Могилівського, корінного полтавського шляхтича. Останній складає проект записки про українських (малоросійських) чиновників для розгляду в шляхетських зібраннях.⁽⁵⁰⁾

У шляхетських деклараціях 1826 року питання про українські чини розглянуто окремим пунктом. Про це каже 23 листопада 1826 року в записці Полтавське шляхетське депутатське зібрання⁽⁵¹⁾, а 13 грудня Чернігівське, яке в 2 пункті пише: "Предки українського (малоросійського) шляхетства були військовими чиновниками, які в мирний час керували і цивільною частиною. Вони завжди користувалися шляхетською гідністю, яку передавали нащадкам у спадок. Але герольдія урядуючого Сенату з 1803 року не визнає гідності за такими чинами і багатьох нащадків українського (малоросійського) шляхетства залишає в невластивому їхньому походженню званні, чим перетинає їм шлях наслідувати приклад своїх предків. Хоча через начальників губернії були подані супліки на дії герольдії, а справа про це відповідно до височайшого наказу перебуває на розгляді верховного уряду, згадані дії герольдії тривають на шкоду і в образу багатьом особам. Тому шляхетство Чернігівської губернії наполегливо повторює попередні прохання про вирішення справи і отримання милості, щоб українські (малоросійські) чини приймалися як доказ шляхетства, якщо чиєсь предки мали їх, і щоб до вирішення справи подальші супротивні рішення герольдії були призупинені".⁽⁵²⁾

1832 року Полтавське шляхетське депутатське зібрання укладає записку, яку направляє малоросійському військовому губернаторові. В ній сказано, що "шляхетські депутатські зібрання визнають молодих людей у шляхетстві, але герольдія не затверджує їх і тому молоді люди гублять найкращі роки для служби". Шляхетство прохає дозволити їм поступати на службу ще до загального вирішення питання."⁽⁵³⁾ Новий полтавський губернський маршалок Іван Васильович Капніст звертається з петицією до царя про порушення прав українського шляхетства. "Україна (Малоросія) колись складала окрему державу... і керувалася власними гетьманами і чиновниками, - починає записку Капніст, в якій поступово переходить до сучасного стану українського шляхетства. - 368 українських (малоросійських) родів в одній Полтавській губернії... які

отримали шляхетське звання службою і кров'ю, зараз позбавлені герольдією цієї безцінної переваги. Їм перекрито будь-який шлях на державну службу і вони, позбавлені права наданого їхнім предкам, зараз перебувають поза межами будь-якого класу”.⁽⁵⁴⁾

Незважаючи на шляхетські домагання казенна палата у виконання рішень герольдії продовжує вносити багатьох українських шляхтичів, які довели гідність чинами гетьманської служби, до подушного окладу. В Миргородському депутатському зібранні шляхтичі подали на ім'я повітового маршалка підполковника Олексія Васильовича Капніста колективну супліку на дії казенної палати. Миргородський маршалок звернувся за роз'ясненням до губернського маршалка Івана Васильовича Капніста, свого рідного брата. В записці Олексій Капніст стає на бік шляхтичів і перераховує закони, відповідно до яких вони мають право вважатися спадковими шляхтичами. Він прохає губернського маршалка отримати наказ, щоб казенна палата не вносила шляхтичів, які вже довели гідність, до подушного окладу і щоб останні не сплачували податків. Не знайшовши губернаторської підтримки 1835 року губернський маршалок відписує: В законах сказано, що особи, які доводять шляхетство, не звільняються від ревізських записів, ані від рекрутства та інших обов'язків. Особи, гідність яких була визнана шляхетськими зібраннями, але герольдією ще не затверджена, також не можуть звільнитися від сплати податків.⁽⁵⁵⁾

Іван Петрович Котляревський, знаменитий український поет, церемоніймейстер полтавського шляхетства, за довіреністю вирішував всі грошові справи А. Розумовського в Україні.

Петиції українського шляхетства розглядаються високими чиновниками в С. -Петербурзі. 14 листопада 1819 року малоросійський військовий губернатор кн.Репнін повідомляє міністра юстиції кн.Лобанова-Ростовського про постанову Полтавського шляхетського депутатського зібрання від 15 жовтня того самого року. На його думку “герольдія урядуючого Сенату в багатьох випадках не визнає доказом шляхетської гідності службу предків в українських (малоросійських) чинах, бо такі не були внесені до табеля про ранги... Неслужіння в Україні (Малоросії) предків і батьків у чинах, які вказані в таблиці про ранги, не може бути достатньою причиною, щоб не визнавати їх шляхетську гідність, бо цей край, який користується особливими правами і який раніше використовував особливу управлінську установу, тоді мав свої чини і права на шляхетську гідність (шляхетское или дворянское достоинство). Отже, закидати провину українцям (малоросіянам), що їхні предки не мали чинів, вказаних у таблиці про ранги, несправедливо”.⁽⁵⁶⁾ 4 січня 1820 року за №61 міністр юстиції Петро Лобанов-Ростовський надсилає Комітету Міністрів записку “За відношенням малоросійського військового губернатора про затвердження прав на шляхетство дітей українських (малоросійських) чиновників”.⁽⁵⁷⁾ Міністр юстиції одночасно звертається до герольдії з проханням надати відомості із зазначеного питання. Він підтримує думку Репніна, що не треба зневажати шляхетську гідність осіб, які доводять гідність чинами предків, визнаними колишнім гетьманським правлінням шляхетськими, тільки тому, що такі не були внесені до російського табеля про ранги. Міністр визнав необхідним рапорт малоросійського військового губернатора запропонувати для винесення рішення, яке належить представити встановленим порядком для височайшого затвердження.⁽⁵⁸⁾ 17 січня 1820 року Комітет Міністрів вирішує передати питання для винесення рішення урядуючим Сенатом і для представлення в Державній Раді.⁽⁵⁹⁾

1822 року міністерство юстиції розглядає справу “Про розгляд прав українського (малоросійського) шляхетства”.⁽⁶⁰⁾ 7 квітня 1822 року за №656 малоросійський військовий губернатор кн.Репнін надсилає рапорт міністрові внутрішніх справ В.Кочубею і три записки “За справою князя Барятинського з козаками Конотопського повіту про землі, з викладенням сенатського розслідування про виявлення польсько-російського кордону в Україні (Малоросії) в середині XVII ст.”, “Про право українських (малоросійських) козаків розпоряджатися своєю власністю” і “Про українські (малоросійські) чини, які герольдія не визнає в шляхетському званні”.⁽⁶¹⁾ Остання записка серед паперів міністерського архіву не збереглася. Про неї залишився запис

у службових паперах Кочубея: “Докладна всепіддана про українські (малоросійські) чини була передана за приналежністю п. директорові господарського департаменту”.⁽⁶²⁾ Загальне зібрання с.-петербурзьких департаментів урядуючого Сенату двічі розглядає питання про українські чини - 2 червня і 29 вересня 1822 року. В остаточному сенатському рішенні сказано: “Пан малоросійський військовий губернатор поскаржився від імені українського (малоросійського) шляхетства, що герольдія не затверджує в шляхетській гідності багатьох українських (малоросійських) чинсвників, що порушує привілеї від польських королів, надані під час перебування України (Малоросії) у складі Польської Республіки”.⁽⁶³⁾

Міністр внутрішніх справ гр. В.Кочубей отримує від Полтавського і Чернігівського шляхетських депутатських зібрань різноманітні офіційні і приватні записки про права і привілеї українського шляхетства і про національні чини. Він представляє рапорт урядуючому Сенату й історичну записку, яка складається з наступних розділів: 1) історичні відомості про українські (малоросійські) чини і міркування, які при цьому виникають (выплывають); 2) новітні відомості, які більше відомі за актами, і висновки, які базуються на них; 3) виписка з положень дворянської грамоти; 4) відомості, які отримані зі справ колишньої Військової колегії; 5) відомості, які отримані з герольдії урядуючого Сенату. Кочубей пише: “Більшість українських (малоросійських) чинів було утворено наприкінці XVI ст. при польському королі Стефані Баторії... Польські королі подарували українському (малоросійському) народу різні вольності та підтвердили права і привілеї українських (малоросійських) чиновників і шляхетства. Литовський статут, корінний закон України (Малої Росії); різні угоди і постанови українських (малоросійських) гетьманів із Польською Коронаю доводять, що українські (малоросійські) чини мали право на шляхетство і постійно зберігали свої права недоторканими”. Далі Кочубей говорить про підтвердження російськими царями давніх українських прав. Отже, на його думку, “потрібно визнавати українські (малоросійські) роди в шляхетській гідності за чинами, починаючи від військових товаришів і вище”, а інших чиновників визнавати, якщо вони “набули шляхетство у спадок від своїх предків”.⁽⁶⁴⁾ Кочубей нагадує, що “всі українські (малоросійські) чиновники, які перебували на військовій службі або керували цивільними справами, мали рівне право на отримання шляхетства, бо відповідно до давнього українського (малоросійського) права за вибором кожна особа, яка тільки мала відповідний чин, разом із тим була шляхтичем, а той, хто не був шляхтичем, не міг бути обраним і мати чин”.⁽⁶⁵⁾

У зв'язку із заколотом декабристів урядуючий Сенат припиняє розгляд питання про українські чини. За вимогами українського шляхетства малоросійський військовий губернатор звертається до міністра внутрішніх справ таємного радника Ланського. В рапорті від 25 лютого 1827 року за №716 він пише: “Напередодні височайшої коронації Його імператорської величності мав честь доповісти Вашій високоповажності про прохання чернігівського шляхетства прислати депутатів для оголошення Його величності всепідданого привітання від імені стану і представлення про власні потреби... Зараз чернігівський і полтавський маршалки надіслали до мене записки з проханням шляхетства, чим зобов'язали мене представити їх для височайшого розгляду. Передаючи згадані записки, вважаю своїм обов'язком повідомити власну думку з цих питань: Загальні для обох губерній: 1) Про моє сприяння для всемілостивого підтвердження раніше височайше дарованих Україні (малоросійському краю) прав і привілеїв... 2) Про визнання герольдією урядуючого Сенату давніх українських (малоросійських) чинів доведенням шляхетської гідності і про призупинку її рішень до остаточного вирішення справи. Зараз змістовно не викладаю мою думку про це. Невдовзі матиму честь представити Вашій високоповажності необхідні відомості. Зібрання таких дещо призупинилося через хворобу колишнього чернігівського судді Яснівського, якому це було доручено. Зараз зауважу, що призупинкою дій герольдії була б надана послуга (известное благодеяние) українському (малоросійському) шляхетству. Зараз герольдія виключає зі шляхетського стану осіб, єдиним доказом яких були давні українські (малоросійські) чини предків, які майже всіма були заслужені кров'ю на полі битви. Разом із цим герольдія позбавляє їх дарованого шляхетству права володіння власністю. У таких осіб можуть цілковито розладнатися справи пов'язані з особистими правами, особливо при вступі на військову службу. Це ще більше пригнічує їхнє становище. Наслідки цього незворотні”. Князь Репнін прохає представити шляхетські записки цареві для вирішення.⁽⁶⁶⁾ 24 червня 1827 року малоросійський військовий губернатор надсилає міністрові внутрішніх справ Ланському записку “Про права українських (малоросійських) чинів на шляхетство”, в якій пише: “Україна (Малоросія) як і інші держави протягом багатьох століть зазнала різні випробування. Войовничий дух народу, який спрямував всі свої устремління до незалежності, не мав сил перебороти вічний вибір долі...Права українського (малоросійського) шляхетства є дуже давніми... Ніхто не має права принижувати стан, який про свою гідність має височайші грамоти”.⁽⁶⁷⁾ Разом зі своєю запискою Репнін

надсилає Ланському записку Ясновського про українські чини.

Комітет Міністрів у засіданнях 17 і 31 травня 1827 року заслуховує записку міністра внутрішніх справ за проханнями українського (малоросійського) шляхетства і вирішує: а) звернутися до царя про дарування Україні (Малоросії) підтверджувальної грамоти на права і привілеї; б) “щодо другого питання, оскільки ця справа вже понад 20 років розглядається урядуючим Сенатом, запропонувати міністрові фінансів зробити оголошення про якнайшвидше її завершення”.⁽⁶⁸⁾

12 лютого 1828 року при урядуючому Сенату утворено особливий “Комітет для вироблення (прожектированни) правил, яким чином найзручніше провести ревізію дій шляхетських зібрань і точно визначити дійсні шляхетські роди”. При утворенні комітету міністр юстиції князь Олексій Долгоруков оголосив, що приводом для цього було подання малоросійського військового губернатора князя Репніна про права і привілеї українського шляхетства. В рапорті наступного міністра юстиції Лобанова-Ростовського державному секретареві “За представленням чернігівського і полтавського губернських маршалків про різні прохання шляхетства цих губерній, які належать розгляду міністерства юстиції” від 31 червня 1828 року повідомлено, що прохання “визнавати колишні українські (малоросійські) чини доведенням шляхетства від предків, які вже мали його, зараз не може бути задоволене.” Міністр вважав “доцільним прохати височайшого наказу комітету при урядуючому Сенаті негайно зайнятися дорученою справою і наскільки можливо прискорити укладання правил для визначення шляхетного походження за колишніми українськими (малоросійськими) чинами”.⁽⁶⁹⁾ Об'єднані департаменти законів і економії 10 жовтня 1828 року і загальне зібрання 12 листопада Державної Ради обговорюють запропоновані міністром юстиції питання і вирішують: 1) Міністрові юстиції скласти грамоти про підтвердження прав українського (малоросійського) шляхетства для подання на височайше ім'я. 2) Справу про українські (малоросійські) чини представити комітету при урядуючому Сенаті для вироблення правил ревізії дій шляхетських депутатських зібрань. 16 грудня цар погоджується з таким рішенням і його підписує голова Державної Ради гр. В. Кочубей.⁽⁷⁰⁾

Вказаний комітет при урядуючому Сенаті без найменших сумнівів засуджує вимоги українського шляхетства і підтримує дії герольдії. Комітет розглядає надіслані малоросійським військовим губернатором табелі, які були складені заснованою 1734 року Комісією з дослідження українських (малоросійських) військовин чинів, в яких вказана їхня посту-

повість; і у виконання корінних законів російської держави (височайше затвердженого табеля про ранги і височайше дарованої 21 квітня 1785 року дворянської грамоти) ухвалює: 3 українських (малоросійських) чиновників мусять визнаватися в дійсному і спадковому шляхетстві особи, яким російський уряд надав за службу генеральські і штаб-офіцерські чини як військової, так і цивільної служби. Інші чини комітет приєднує до класу особистих шляхтичів. 1828 року доповідь комітету обговорює Державна Рада. Комітет наказує Полтавському і Чернігівському шляхетським депутатським зібранням переглянути всі рішення про внесення чиновників української (малоросійської) служби за одними чинами до родовідної книги, і якщо виявиться невідповідність наказу, то доповіді герольдії про помилково внесених до родовідної книги. Справу передається знову до герольдії, а 4 березня 1832 року її розглядає загальне зібрання урядуючого Сенату.⁽⁷¹⁾

Невдоволене такими рішеннями українське шляхетство продовжує турбувати вищі інстанції. Кілька поданих шляхетських декларацій 1832-1833 років не збереглися, але про їх характер можемо довідатися з рапортів малоросійського військового губернатора. 1832 року кн. Репнін подає записку Миколі першому, в якій каже: “Герольдія урядуючого Сенату в багатьох випадках не визнає доведенням шляхетської гідності службу предків в українських (малоросійських) чинах, бо такі не були внесені до табеля про ранги. 1809 року шляхетство Полтавської губернії подало Його імператорській величності скаргу про це. Наважуюся всепіддано прохати про всемилостивий розгляд становища українських (малоросійських) шляхтичів, яким розпорядженнями герольдії цілковито перекрито дорогу на військову службу, і про оголошення височайшого наказу, щоб надалі українські (малоросійські) офіцерські чини... не були позбавлені наданого їм шляхетського права”. Наступного 1833 року Репнін доповідає міністрові юстиції про прохання українського шляхетства: Під час розгляду рішення комітету про право на шляхетство українських (малоросійських) чинів загальне зібрання урядуючого Сенату додало багато чинів до вже визнаних, якими доводиться шляхетство. До них потрібно додати ще три звання, які вельми шанувалися в колишньому українському (малоросійському) війську - осавула генеральної артилерії, полкового обозного і полкового писаря. Далі в рапорті сказано, що під час великих пожеж у Києві і Глухові були знищені відомі оригінали грамот, привілеїв, угод, гетьманських універсалів, рішень Малоросійської Колегії і всі давні українські (малоросійські) справи, а разом з ними і оригінали актів багатьох родів, які надсилалися

до Колегії при суперечках, тяжбах та ін. Тому у більшості родів немає інших доказів, окрім старих полкових і міських книг, які нерідко перебувають у приватних руках. Для попередження неминучого приниження великої кількості шляхетських родів військовий губернатор вважає можливим приймати виписки з грамот, універсалів і інших паперів, які видаються присутніми місцями зі вказаних книг про шляхетські подвиги і гідності. Таким документам необхідно цілковито вірити і за ними затверджувати в шляхетстві.⁽⁷²⁾

З придушенням шляхетського повстання в Правобережній Україні справу про українські чини було швидко завершено. 12 січня 1834 року вказану справу розглядає загальне зібрання перших трьох департаментів урядуючого Сенату. 27 серпня 1834 року за №9826 міністр юстиції Дашков надсилає державному секретареві "Коротку записку зі справи височайше затвердженого при урядуючому Сенаті Комітету про права на шляхетство колишніх українських (малоросійських) чинів", в якій докладно описує історію розгляду питання. Невдовзі оголошуються два царських накази, якими регламентовано внутрішній характер діяльності шляхетських зібрань і правила для визнання за українськими чинами шляхетської гідності. Височайший наказ від 20 квітня 1834 року є загальним. Він вказує найголовніші правила при внесенні осіб до шляхетської родовідної книги. У виконання цього наказу в усіх українських губерніях утворюються комісії з ревізії дій шляхетських депутатських зібрань. В іншому височайшому наказі урядуючому Сенату "Про українські (малоросійські) чини, які дають право на дійсне або спадкове шляхетство" від 20 березня 1835 року вказано всі українські чини, яким відповідно до російського законодавства надавалося спадкове шляхетство - генерального обозного, генерального судді, генерального підскарбія, генерального писаря, генерального осавула, генерального хоружого, генерального бунчужного, полковників військового правління, полкових обозних артилерійського правління, осавулів артилерійського правління, генеральної артилерії хоружих артилерійського правління, полкових осавулів, хоружих і сотників військового правління, генеральної артилерії отаманів, військових товаришів і полкових писарів статського правління, а також тільки ті чини підкоморія, земського судді і підсудка, які були жалувані при гетьманському правлінні.⁽⁷³⁾

Боротьба за визнання прав на шляхетство за нащадками всіх категорій української козацької старшини затягнулася на десятки років і отримала законодавче забезпечення лише 1835 року. Царський наказ не задовільнив потреби українського шляхетства, бо не визнавав шля-

хетського права за більшістю національних чинів. Боротьба українського шляхетства за збереження прав мала позитивний вислід, бо згуртувала українську привілейовану верству у відстоюванні своїх інтересів. Вона оживила інтерес до рідної минувшини, започаткувала проведення систематичних досліджень української історії і призвела навіть до ідеалізації минувшини, бо базувалася не тільки на класових інтересах, але і на вищих національних почуттях.

Документи.

Із записки генерального судді I департаменту Чернігівського генерального суду статського радника Романа Івановича Марковича малоросійському генералу-губернаторові кн.Куракіну від 12 листопада 1804 року.

Сама назва знатних і спосіб затвердження виразно показують важливе значення таких чинів...Старшини дійсно були малоросійськими штаб-офіцерами, бо мали команду не те що в сотні, а в цілому полку. Цих старшин, так само як і сотників цар наказав за вибором затверджувати гетьману універсалами не на певний час, а назавжди, обов'язково вказуючи про їхню гідність государеві. Чи можуть чини, які займають таке поважне державне становище, нічого не значити тільки тому, що не називалися капітанами або прапорщиками. Визначення чинів в класах мусить бути за якістю і мірою влади. А таку міру влади малоросійські старшини мали в війську не нижче регулярних офіцерів. Крім того, вони мали і іншу владу, бо одночасно були військовими та цивільними суддями...На думку Іноземної колегії 1733 року малоросійські чини мусять перебувати в класах офіцерських. Чому зараз не шанують малоросійські чини, не вважають їх вартими того? Щоправда, в минулому вони не були конфірмовані. Цьому є причина. Гетьман був невдоволений урівнянням деяких чинів. Уявляючи свою велику урядову владу, зокрема в праві роздавати мастки, він вважав свій чин вище другого класу, а тому не вимагав проведення конфірмації. Запитую, невже при цьому не варто зважити на підписи канцлерів і інших осіб. З того часу (1733р.) малоросіяни тільки-но починали володіти визнаними чинами. А ще раніше, про що я особисто доповідав Вашій світлості, було утворено стан **або орден лицарства**. 1756 року в таблиці гетьмана графа Кирила Розумовського про малоросійські ранги військові товариші були поставлені вище сотників, до того ж вони перебували безпосередньо у віданні гетьмана і Генеральної канцелярії. Під час генерал-губернаторства графа Петра Олександровича їх підпорядковано полковникам. Я і цей таблиць вказую тут. Граф Кирило Григорович сам його склав і описав чини, але конфірмації не отримав, бо він не прохав зрівнювати малоросійські чини з російськими, і тому були особливі причини...

Достеменно знаю, що багато відомих поміщиків доводять своє шляхетство чинами предків. Це тим більше суттєво, бо давні документи, якщо такі і були у когось, знищені пожежами і революціями ще за часів польського володарювання. Від надлишку моєї старанності в справах, які стосуються моїх співвітчизників, я занадто вже обнадіївся на Вашу ласку, але знаю, кому пишу.

Я звертаюся до начальника, який прихильно по-батьківськи ставиться до ввіреного краю, кажу без будь-якої нудоти, з задоволенням, старанно і запально, бо сподіваюся в такій корисній справі на високу Вашої світлості милість і прихильність до мене.⁽¹⁷⁴⁾

Записка скарбника Чернігівського шляхетського депутатського зібрання титулярного радника Тимофія Васильовича Калинського "Про українські (малоросійські) чини й їхні переваги, також про розбір їхніх доказів на шляхетство по службі і чинам для внесення їх до родовідної шляхетської книги і якої саме частини" 1805 року.

Думка Таємної Ради Колегії іноземних справ 1733 року про урівняння малоросійських чинів вважається важливою. А таблиць гетьмана графа Розумовського про ці чини розміщені класами від 28 березня 1756 року, який було подано при доповіді вказаної колегії для височайшої конфірмації, нічого не значить. Запитую, чи потрібно сподіватися відповідно до цього табеля на урівняння малоросійських чинів супроти великоросійських, якщо в думці Колегії геть нічого не сказано про військових і значкових товаришів, а зверстано сотенних старшин супроти унтер-офіцерів, а козаків супроти солдатів. Про сотників (А) вирішено, що їм потрібно дати ранг супроти підпоручника або прапорщика. Зазначимо, що всупереч цьому малоросійські старшини завжди урівнювалися з малоросійськими чиновниками. Так, до заснування регулярних військ чимало малоросійських полковників мали чини великих коронних стольників. Стародубський полковник Михайло Міклашевський мав чин тодішнього 4 класу. Із заснуванням регулярної служби малоросійських полків государ Петро великий наказує нагороджувати полковників, які служили в Ліфляндії 1701 і 1702 років, платнею і знаками супроти артикулярного воєводи, а полковників кінних, піших, компанійських, сердюцьких і запорозьких полків супроти підполковників, а сотників супроти капітанів, а іншу старшину відповідно до їхніх чинів, про що в архіві Колегії іноземних справ є опис. Є і інші накази. Іменним наказом від 15 квітня 1763 року вказано зібранню, в якому відбувається рада про вольність шляхетську, відповідно до листа гетьмана (Б) Розумовського урівняти малоросійських чиновників з великоросійськими, бо цей благоприєднаний край неодноразово виявляв власну старанність і запопадливість до Нашої служби. Того самого року при відкритті земських, підкоморських і міських судів було прийнято рішення, яке вказувало кожному чину проти кого такий урівняно. Іменним наказом від 10 листопада 1764 року під час заснування Малоросійської Колегії генеральній старшині надано великоросійські чини. При цьому вагу малоросійських чинів значно підвищено супроти великоросійських, аніж в думці 1733 року. Було оголошено іменні накази: 1) Його світлості графу Петру Олександровичу Румянцеву від 26 грудня 1781 року, в 13 і 14 пунктах якого вказано подати списки списки малоросійських військових і цивільних чинів разом з думкою про їхнє становище; 2) Військовій колегії 28 липня 1783 року вказано переіменувати малоросійських старшин у штаб- і обер-офіцерські чини. Тоді пан генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський переіменував майже всіх бунчукових (Б) і полкових старшин у штаб-офіцери; а військових, значкових товаришів і сотенних старшин обер-офіцерськими чинами, що не завжди відповідало табелю 1756 року. Залишилися не переіменованими тільки курінні сільські отамани, а в містечках городничі, але вони в табелі 1756 року були поставлені в 11 класі за генеральним обозним, а генеральний обозний

мав жалуваний генерал-майорський чин. При Катерині великій малоросійські полковники Заньковський, Забіла і Міклашевський були пожалувані у відставку бригадирами, а Петро великий пожалував грамотами Танського і Журахівського на полковництво. Румянцев-Задунайський в земській службі при відставці в абшит нагороджував сотенних писарів полковими писарями, багато з яких переіменовані секунд-майорами, а урядуючий Сенат підвищив їх в чин колезьких асесорів. Про військових канцеляристів (Г) в думці 1733 року так само нічого не згадується. Вони завжди посідали місце полкових старшин і в табелі 1756 року були поставлені вище сотників. На думку Генеральної військової канцелярії (Д), за пропозицією її президента генерала-аншефа графа Олександра Румянцева від 16 грудня 1738 року в комісіях сотники визнавалися рівними капітанам, тому Сенат часто жалував їх чином титулярного радника. Так, 1801 року депутат Чернігівського шляхетського депутатського зібрання військовий канцелярист Чернацький на службі був підвищений в чин титулярним радником. Так само підвищували і військових товаришів. Чин значкових товаришів також рівний обер-офіцерському, бо про нього 1734 року було оголошено іменний наказ, щоб призначати в такі чини генеральних старшин (Е) і полковницьких дітей, а також із заслужених людей. Це підтверджено і у височайше конфірмованій доповіді урядуючого Сенату від 28 листопада 1790 року про виключення Павловських з подушного козацького окладу. В ній сказано, що з таких чинів ставали полковими старшинами, а тому чини значкових товаришів були присутніми і в полкових канцеляріях (Є), в походах вони займали місце сотників, а в земській службі їх обирали земськими підсудками. Урядуючий Сенат надавав їм чин колезького асесора. Так, Гриценка звозного обрано підсудком, а потім підвищено в чин колезького асесора, бо значкові товариші нічим не поступалися військовим товаришам (Ж). В думці 1733 року не пригадано про значкових товаришів, бо їх віднесено до сотенних старшин. Блаженний і вічно гідний пам'яті государ Петро великий у власноручному іменному наказі малоросійським полковникам від 23 вересня 1711 року відрізняв значкових товаришів від рядової козацької старшини. Їх не потрібно вважати сотенними старшинами, бо у згаданому іменному наказі від 8 серпня 1734 року їм вказано служити в комплекті у полках, а без наказу Генеральної канцелярії ніхто не міг призначити з інших чинів на їхнє місце в сотнях, окрім возних. Наказом 1763 року їм надано перший ступінь після сотника. В виконання прийнятих законів і наказів Його світлості граф Петро Олександрович Румянцев ордером від 11 грудня 1781 року за №1424 наказує малоросійському губернатору Милорадовичу і іншим присутнім місцям в нижніх розправах не судити військових канцеляристів, возних, значкових товаришів, сотенних старшин і полкових канцеляристів, а судитися їм в повітових судах і перебувати у віданні маршальському як і іншим чиновникам вищого ступеня і шляхтичам. Ще виразніше сказано це в сенатському наказі від 14 листопада 1743 року Малоросійській військовій канцелярії про перевагу малоросійських чинів перед старшинами слобідських полків (З). Отже, Сенат не наказував зрівнювати полкову старшину, яка була прийнята в чин із січових козаків з малоросійськими старшинами, про що є наказ у справах шляхетського зібрання. Як можна стверджувати, що ступінь сотенних старшин не належить до обер-офіцерського чину, бо їх на службі дійсно було верстано з обер-офіцерами, про що в 91 статті дворянської грамоти узаконено. Ми переконуємося в цьому, бо і донських козаків вказано не називати на службі чинами, а ставитися до них як до обер-офіцерів,

про що наказує 3 березня 1775 року Військова колегія оренбурзькому губернаторові Френсдорфу від 3 березня 1775 року. Під час існування малоросійських помісництв малоросійське шляхетство так само шанувалося як і великоросійське дворянство. Повітові маршалки і малоросійські чиновники, які служили у верхніх повітових і нижніх судах, шляхетських комісіях, верхніх і нижніх розправах, завжди нагороджувалися відповідно до своїх чинів. Тому їхні свідоцтва про шляхетство завжди приймалися як дійсні, а всі начальники і присутні місця під час поведення шляхетських виборів в Малоросійській губернії завжди підтверджували рівність малоросійського шляхетства з великоросійськими дворянами. Але сьогодні всупереч сказаному повітові маршалки як і інші чиновники нагороджуються разом із представниками інших чинів. Так, одного з маршалків було прийнято в чин губернського секретаря, а конотопського хоружого Семенова нагороджено чином колезького реєстратора. Він зараз працює депутатом Генерального суду, а їм за штатом не передбачено надавати клас. В червні 1803 року урядуючий Сенат вирішує, що служба депутатів шляхетських зібрань вже не вважається дійсною, і свідоцтва про шляхетство, які були видані шляхетськими депутатськими зібраннями, вже не приймаються за дійсні без розгляду і затвердження герольдією. Про це повідомляється в наказах герольдії урядуючого Сенату, надісланих до Малоросійського Чернігівського правління, а звіди до депутатського зібрання.

2) З огляду на вказані обставини навряд чи в найближчому часі малоросійські чини з їхньою гідністю можуть бути зрівняні з великоросійськими чинами, бо в останній час герольдія надіслала до Чернігівського шляхетського депутатського зібрання накази, що вона не визнає шляхетської гідності осіб, які перебувають у чинах колишніх полкових старшин, військових і значкових товаришів, а про сотенних взагалі і не згадує, бо вони зосереджували в собі звання, а не чини, про них не написано в дворянській грамоті. Тому герольдія забороняє вносити їх до другої частини родовідної книги як осіб не дійсного військового шляхетства, які не служать в армійських обер-офіцерських чинах, а вважає їх особистими шляхтичами; тому часто вимагає від шляхетських депутатських зібрань пояснень, чому когось з таких осіб було внесено до другої частини родовідної книги. Герольдія такі справи переглядає і запитує, чи служила така особа в обер-офіцерському армійському чині, а тоді не визнає їх, навіть якщо вони були визнані шляхетськими зібраннями і комісіями в гідності. Герольдія наказує шляхетським депутатським зібранням розписувати докази кожної особи, за якими було визнано шляхетство. Вона підтверджує визнавати тільки тих осіб шляхтичами, які походять із дійсного шляхетства. Герольдія хоча і визнає шляхтичами за вислуженими вісьми рангами і обер-офіцерськими армійськими чинами, але не дозволяє видавати таким особам дипломи про шляхетство, надавати герби і вписувати їхні роди до гербовника. Так, про це сказано в наказах герольдії Чернігівському шляхетському депутатському зібранню в справах Висоцьких і Вілинських. А мені здається, що не в класах, а в назвах чинів зосереджуються шляхетські права і привілеї. Дійсно, служба малоросійських чиновників передає їм гідність шляхетного життя і самої служби, бо вони служили за власний кошт і їх поважали як шляхетних людей. Є помилковим твердження, нібито російські царі надавали їм шляхетське право тимчасово і тільки тоді, коли їхня служба була потрібною; а коли вона ставала не потрібною, то таке право у них відбиралося. Ні, государі жалували їх шляхетським пра-

вом назавжди з правом передання у спадок і ніколи його не порушували. Теперішній монарх так само підтвердив це право, яким вони зараз користуються, відповідно до якого продовжують володіти селянами і як шляхтичі за вибором мають право відправляти посади обер-офіцерських чинів.

Такі правила будуть покладені підґрунтям під час генерального розмежування. В наказі від 23 листопада 1760 року сказано, якщо хтось має військовий обер-офіцерський чин, але не служив у армії на дійсній службі, а отримав такий чин при відставці, таких осіб необхідно вважати особистими шляхтичами і до родовідної книги їх не вписувати. В наказі наголошено, що вони не мають права володіти селянами і не можуть судитися шляхетським правом. Це підтверджують накази урядуючого Сенату Малоросійському помісному правлінню від 7 серпня 1785 року і 12 серпня 1785 року. В них роз'яснено, якщо нешляхтичі отримають секретарські, а при відставці зі служби обер-офіцерські армійські чини, то вони не можуть володіти селянами. Пригадаймо, що і в Росії до царювання Олексія Михайловича і Петра Олексійовича також не було ані регулярних військ, ані особистих шляхтичів і тільки служба надавала дійсне шляхетство, про що змістовно написано в ремарках в книзі "Известия о дворянах российских". Те саме 6 лютого 1803 року пан міністр юстиції докладно пояснив Сенату. Тому особисте шляхетство не урівнюється з армійськими обер-офіцерськими чинами і поділяється на два ступені. (і) У нас ці накази фактично не діють, і під час виборів немає різниці між спадковим і особистим, службовим і неслужбовим шляхетством, а тому підмінюються положення і накази про порядок проведення виборів. Мені здається, що в цьому випадку необхідно прийняти особливі зауваження, які ще до виборів передати панам повітовим маршалкам, бо в 2 пункті височайше конфірмованої доповіді урядуючого Сенату сказано в підтвердження дворянської грамоти, що всі особи, які мають право прохати шляхетства (особисті шляхтичі, почесні громадяни, татарські мурзи і люди іншого стану), не належать до шляхетської спільноти. (ї)

3) В статтях малоросійських гетьманів (третій Богдана Хмельницького, шостій Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, четвертій Мазепи) пояснено про необхідність пожалування шляхетською честю заслужених людей Запорозького війська, яка б надавала їм честь і чин; а особи, які надалі заслужать і про них гетьман і старшина побажають бити чолом, щоб царська пресвітла величність пожалували їх. **В цьому краї козак мав від російських царів, польських королів і литовських князів затверджений чин - лицарський стан і шляхетський корпус, в яких він визнавався і титулувався. Козак завжди мав право голосу, і в виборі, навіть в обранні самого гетьмана, тому на виборах кожний заслужений міг бути обраним старшиною або на якійсь уряд (ї), а отже отримував право на шляхетський маєток.** А хто в Малій Росії був шляхтичем, але не служив у Запорозькому війську, той не мав переваг. Тому в компуті 1751 року (який зараз зберігається в Чернігівському губернському архіві) записані найвідоміші прізвища, насамперед, не за шляхетською ознакою, а з козацького звання. (л) Знатний козак є знаком або чином, служба якого (про що написано в 91 статті дворянської грамоти) мала дійсне верстання за шляхетською службою. Якщо чиновні козаки уникали служби, таких в гетьманських статтях вказано не шанувати в їх честі, а самим заборонено користуватися козацькою вольністю. Про таких самих шляхтичів і в Статуті узаконено. Отже,

козак володів і користувався всім тим, чим зараз користуються поміщики. Тому як можна малоросійського реєстрового козака, особливо зі шляхетства, порівнювати з солдатом, бо навіть в думці 1733 року підтверджено, що зараз в Малій Росії є багато козаків, які походять із польського шляхетства. На жаль, більшість із них під час підданства Хмельницького втратили документи на шляхетство, проте їхні привілеї були підтвержені 1654 року в 15 статті угоди гетьмана на воєводства Київське, Брацлавське і Чернігівське. Якщо щиро сказати, то козацтво походить не з польського шляхетства, а з природного руського шляхетства, яке польський король Сигизмунд Август двома привілеями від 7 червня 1563 року і 1 липня 1568 року урівняв із польським шляхетством. Ці привілеї достатньо пояснені як в малоросійському праві Статут, так і в угоді про вічний мир від 13 лютого 1768 року. Пан Болтін в зауваженнях до своєї “Российской древней и новейшей истории” в 1 томі на сторінках 365-366 пригадав, що Зборівськими пунктами Хмельницького і польського короля козаків визнаватиметься за шляхту, яких гетьман впише до компутового регіменту. При польському володарюванні задовго до Хмельницького бідні шляхтичі називалися землянами, бо мали прибуток з одної землі, а людей за собою не мали. При малоросійському гетьмануванні земляни почали наказатися козаками, про що свідчать наявні у них привілеї і універсали. В Білорусі і Польщі їх настільки велика кількість, що вони мешкають навіть цілими селами або околицями. Овруцький і Луцький повіти майже повністю складаються з них. Незважаючи на їхню численність, ніхто з них не виконує рекрутських і суспільних обов'язків і не сплачує державних податків, хоча вони і не мають чинів. Натомість, малоросійські полкові і сотенні старшини були внесені до окладу і з нього не вилучалися. Крім того, вони несуть рекрутський обов'язок і сплачують всі податки тільки тому, що під час перепису 1781 року для більш певного обрахунку людей їх було описано і внесено до ревізьких казок. 1782 року для утримання малоросійських козацьких військ їх було внесено до окладу. З цієї причини урядуючий Сенат заборонив називатися їм шляхтичами, їм - користуватися шляхетськими привілеями і судитися шляхетським правом. Сенат наказує судити їх в карних справах як різночинців. Запитую, в якому важкому стані перебувають зараз малоросійські шляхтичі і чиновники, бо вони внесені до окладу і їм урядуючий Сенат наказує залишатися серед поселення, якщо хтось із них не поверне грамоти, які іменним наказом 1797 року залишені в силі? Наказ урядуючого Сенату від 5 лютого 1784 року за №1096 Його світлості Петру Олександровичу було переслано малоросійським помісним правлінням, а звіди 12 березня за №2717 губернським і повітовим маршалкам. В наказі сказано за самою істиною і точними доказами провести відповідно до громадянських законів про шляхетство кожного, хто в якому ступені перебуває і чому. На мою думку такі особи мусять бути переведені з сучасного положення у властивий стан. Про це у виконання сенатського наказу каже 30 квітня 1784 року за №6263 Новгород-Сіверське помісне правління, щоб людина будь-якого роду була записана до відповідної статті. Отже, чиновників і старшин цього краю належить записувати до другої частини шляхетської родовідної книги, навіть якщо вони або їхні предки перебували в малих чинах. Якщо вони переіменовані в обер-офіцерські армійські чини, а до цього служили в малоросійських полках, то таких осіб (як про це сказано в іменному наказі від 22 лютого 1784 року, що “сталим є Наше бажання, щоб кожна людина, якого б роду вона не була

і яким би законам не підкорялася, неодмінно користувалася привілеєм, на який дає право його порода, надбане за спадком за власні і предків здобутки, які дають йому гідність”) необхідно записувати до шостої частини родовідної книги давнього шляхетства, початок якого губиться в сивій давнині. До цієї частини потрібно вносити роди, яких комісії помилково вносили до першої і четвертої частин. Так, Попова за одним свідоцтвом було внесено до першої частини, а іноземців, предки яких вже проживають в цьому краї понад сто років, помилково вносили до четвертої частини. 29 квітня 1805 року урядуючий Сенат за №14840 наказує губернським правлінням “осіб, прадіди, діди і батьки яких прибули до Росії, де поступили на службу і відзначили себе, вже не вважати іноземцями”. Сьогодні такі особи є рівними російським дворянам. Малоросійські чиновники мусять урівнюватися з великоросійськими. При внесенні шляхетських родів до книги їх необхідно трактувати вище іноземців, які прибули самотужки і предки яких не були шляхтичами, бо наші роди отримували від іноземних держав дипломи на князівство, баронство і шляхетство, як сказано в іменному наказі від 26 січня 1797 року; проте їх не поверстано з російським дворянством, а тому відповідно до наказу 1805 року заборонено вносити до книги. Чи потрібно вписувати їх до родовідної книги, або ні? Про поповнення вказано в наказі урядуючого Сенату Новгород-Сіверському помісному правлінню від 24 лютого 1784 року. Останнє 29 березня 1784 року за №3735 наказало всім повітовим маршалкам, а тому і шляхетській комісії, призначити особливу частину для церковнослужбовців і питання передати для розгляду Його світлості для донесення урядуючому Сенатові. Про це київський митрополит писав Його світлості графу Петру Олександровичу. Депутати білого духовенства Чернігівської губернії звернулися до урядуючого Сенату, який 16 лютого 1792 року вирішив до остаточного вирішення питання від них не відбирати селян і не примушувати їх продавати нерухомі маєтності. Було наказано тодішньому генералу-губернаторові Кречетнікову повідомити про це шляхетським зібранням, а урядуючому Сенату доповісти свою й їхні думки. 1805 року на запит тутешнього єпископа Михайла Святійший правлячий Синод повідомив Його преосвященству про необхідність доповісти про звільнення з духовної статті дітей поповських і інших церковних причетників, справи яких були розглянуті герольдією і вони визнані шляхтичами, а визнаних шляхтичами в інших установах не представляти. Очевидно, що про всіх таких осіб необхідно мати особливий закон. Бунчукових товаришів і полкових старшин, яких зрівняно з великоросійськими обер-офіцерами, потрібно вписувати не до другої частини, а за силою дворянської грамоти до третьої частини вісьмикласного шляхетства. На мою думку, чиновників і старшин малоросійського шляхетства, яких було пожалувано штаб-офіцерськими чинами, неодмінно потрібно вносити до шостої частини родовідної книги. Якщо є докази, в якому б вигляді вони не перебували, то, без сумніву, таких шляхтичів потрібно вписувати саме до цієї частини, бо в 91 статті височайшої пожалуваної російському дворянству грамоти написано, що “докази шляхетства є найрізноманітнішими, тому їхнє визнання переважно залежить від випробувань давниною і гідного доведення, аніж від нових законів”. Навіть якщо якийсь рід не представив докази, то правосуддя не дозволяє виключити жодну особу зі шляхетства, де діє слово закону. Отже, немає жодних сумнівів при внесенні малоросійського шляхетства до шостої частини родовідної книги, тим більше, бо наше статутове право невід'ємне від них і зараз височайше підтверджено.

За статутним правом кожний урядник (тобто той, хто володіє і користується шляхетським правом) при обранні на посаду може доводити шляхетську гідність; бо особи, які прагнуть набути шляхетство, доводять, яким урядом керували і в ньому на яку посаду обиралися. Про це сказано в друкованій книзі про полкове правління. В Малоросії під час існування помісницьких правлінь і зараз при губернських правліннях урядники на земській службі нагороджуються чинами. Це підтверджує і наказ урядуючого Сенату Чернігівському правлінню від 24 вересня 1802 року за №2924. Друга частина не має жодного відношення до малоросійського шляхетства, а належить єдино до осіб не шляхетського походження, якщо хтось з них дослужився до армійського обер-офіцерського чину. Таких осіб і треба вносити до цієї частини. Це тим більше вірно, бо ще не було проведено загальне, формальне, особливе і генеральне урівняння всіх малоросійських чинів з великоросійськими. Таке урівняння неодмінно потрібно провести, бо цей край вельми поважав власне військо, в якому перебувала на службі вся генеральна старшина і яке складало від найвищого до найнижчого ступеня свій шляхетський стан. Переконаємося в цьому з наказу Петра великого від 23 вересня 1711 року всім малоросійським полковникам про виклик старшин і козаків із тогочасної України, а також із назви друкованих статей гетьмана Юрія Хмельницького “Угоди (постановление) Його царської пресвітлої величності з Військом Запорозьким”. З огляду на це (як би про це сказати!), герольдія вірно робить (М), що наших полкових старшин, військових і значкових товаришів забороняє вносити до другої частини родовідної книги, бо про це не знаходять правил у грамоті, яких насправді немає. Проте, відповідно до 91 статті можливо і цих чиновників за їхньою службою визнавати в шляхетській гідності, бо і у Великоросії в давнину чиновники носили відмінні від сучасних звання, про що сказано в книзі “Известия о российских дворянах”. Герольдія вважає давні і сучасні російські чини в рівній дворянській гідності.

4) З огляду на вказані обставини потрібно в малоросійських шляхетських комісіях всі вирішені справи знову дослідити і відповідно до нових правил про розбір доказів привести їх до істотного порядку та вирішити всі наявні непорозуміння, на підставі чого кожний рід підтвердити в шляхетській гідності. Найближчим часом необхідно виконати височайший наказ від 28 липня 1803 року про розбір шляхетських доказів і укладання родовідної книги, щоб за одним свідоцтвом 12 шляхтичів нікого не було внесено до родовідної книги без інших достатніх доказів, бо свідоцтво не вважається доказом, а може служити тільки в підкріплення доказів. В нещодавньому отриманому наказі герольдії від 20 квітня 1805 року за №1631 вказано тутешньому зібранню при укладанні родовідних книг записувати докази кожного роду до такої книги. Що необхідно записувати, якщо крім одного свідоцтва більше нічого немає? Однак, всупереч наказу 1803 року колишні шляхетські комісії і сучасні зібрання приймали і приймають до шляхетства тільки за одними такими свідоцтвами. Вони приписують шляхтича до якогось роду, не вимагаючи інших доказів про його діда і батька, бо досі не відмінено 17 графу височайшої грамоти, в якій сказано: “Якщо якісь особи були визнані у шляхетстві за гідністю роду, але рід їх не визнає, що вони походять саме з їхнього роду, таких осіб необхідно записувати до особливої частини родовідної книги”. Тобто, до родовідної книги заборонено записувати людей інших станів, а треба тільки шляхтичів, яким необхідно мати особливі докази про їхніх предків, зокрема доку-

менти своїх дідів і батьків. Чимало таких шляхтичів було приписано до родів, хоча про їхніх дідів і батьків відсутні жодні документи. В свідоцтвах шляхтичів, отриманих останнього часу, наприклад, сказано, що предки якоїсь особи походять від таких-то родів і ці роди його визнають. Запитую, як визнати людину з однаковим прізвиськом, якщо воно не надала жодних доказів? Можна зробити висновок про вказаних осіб, що їхні докази є недостатніми. Чи потрібно вірити такому розбору? Як зробити його сталим і з таких справ розпочати укладання родовідної книги? Депутатське зібрання неодмінно мусить обговорити це питання і без перегляду вже вирішених справ скласти правила, а також запросити фахівців за кошт шляхетської суми. Після складання вказаних правил, як вище сказано, старі і сучасні справи потрібно знову дослідити (переисследовать), при цьому звертаючи увагу, щоб кожний рід був вписаний до відповідної частини і щоб кожний шляхтич у підтвердження своїх доказів надав нові документи. Про це сказано і в наказі урядуючого Сенату від 18 грудня 1791 року за №5027 Новгород-Сіверському помісному правлінню, щоб кожна людина, яка не має достатніх доказів, не увійшла до поважного шляхетства. Так само, в іменному наказі 1803 року вказано пильно спостерігати, щоб жодне зловживання не було притаманним шляхетському стану. Але у виконання наказу урядуючого Сенату від 20 квітня 1805 року за силою наказу від 17 квітня 1797 року списки за новою сенатською формою і родовідні покоління розписи повітові маршалки і досі не представили депутатським зібранням. Наказ Малоросійського Чернігівського правління від 27 травня 1805 року за №18273 за силою наказу урядуючого Сенату за №2225, який надійшов до правління 9 лютого, рекомендує пану губернському маршалкові діяти при розборі шляхетських справ із найбільшою обережністю і спостерігати за виконанням вказаних височайшою грамотою правил. Особливо пильно належить розглядати справи про однодворців. В виконання іменного наказу про таких осіб Сенат мусить роз'яснити про розбір їхнього шляхетства, бо через звинувачення одних і ухилення від служби інших не визнано їхню шляхетську гідність. Зараз виявлено, що багато таких осіб загубили шляхетство. Тому без нових позитивних трактувань дворянської грамоти ніяк неможливо приступити до укладання родовідної книги. Це очевидно, бо деяких шляхтичів герольдія не визнає в їхній гідності (наприклад, Левченків, Імшенецьких, Михайловських та інших), про що повідомляє зібранню наказами. Навіть серед шляхтичів, які вже внесені до гербовника і височайше конфірмовані, багато осіб перебувають в окладі. Виходить, що і таких шляхтичів незручно вписувати до родовідної книги. Крім того, чимало осіб із відомих родів не внесли родовідні гроші. Про це потрібно говорити нам. Що потрібно зробити, щоб вони сплатили гроші? Це неодмінно належить зробити, бо в останньому наказі від 20 квітня 1805 року герольдія вимагає уважно укласти родовідну книгу за новою формою родовідного списку і призначити термін для надіслання таких списків із розписами шляхтичів за підписами їхніх повітових маршалків. При цьому треба поставити умову, якщо хтось не подасть у вказаний час списки та родовідну, то його не будуть вносити до родовідної книги і він буде позбавлений шляхетського права. Для повернення грамот урядуючий Сенат призначив шестимісячний термін, бо на докази герба у височайше конфірмованому 24 січня 1722 року табелі про ранги надається піврічний термін. Чи потрібно визначити такий час і для прийняття списків? Не визначивши строк ми ніколи не зможемо зібрати списки, а тому і не укладемо книги, і не зможемо надіслати їх до герольдії. Слушно, бо за затримку доставлення книг

герольдія може покарати зібрання штрафом. Якщо пан губернський маршалок і пани депутати не побажають погодитися з моєю думкою, тоді прошу подати про це записку куди належить і прохати вирішення та підтвердження за силою жалуваної грамоти малоросійському шляхетству від 29 грудня 1802 року. В цій грамоті, між іншим, написано: "Всемилоливо розглянувши це прохання в ознаменування постійного Нашого благовоління до непорушної вірності, старанності і здобутків малоросійського шляхетства всі права і привілеї надані в різні часи, які і досі існують без відміни, оскільки вони схожі із загальними державними законами, визнали за благо затвердити і назавжди засвідчити, чим затверджуємо і засвідчуємо в усій їхній силі і недоторканості". Для якнайшвидшого вірного успіху в цій справі за кошт шляхетства спеціально обрано двох депутатів для відправлення до Його світлості з представленням про розгляд доповіді Іноземної колегії 1756 року про малоросійські чини, про їхнє височайше зрівняння і визнання та про роди, які увійшли до духовенства і у ньому зараз перебувають. Іменні накази від 22 серпня 1728 року і 8 серпня 1734 року забороняють їм купувати селища і володіти ними. Тому урядуючий Сенат нещодавно відмовив попам у праві гуральництва. Вони у власних маєтках не можуть мати навіть селян, окрім особливо пожалуваних, що бачимо з наказу від 30 травня 1805 року за №490 тутешній казенній палаті. Шляхетським комісіям наказано визначити для них окрему статтю, а генерал-губернатор мусить доповісти урядуючому Сенату, в якому положенні вони перебувають. Про це також необхідно зробити представлення Його світлості і відправити депутатів куди належить. Без депутації та особливої старанності навряд чи в цій справі можливо мати позитивні результати. Крім того, необхідно вирішити питання про писарів родовідних книг і художників для змалювання гербів, бо утримання їх коштує чималих грошей. Не вирішивши ці питання я не зможу знову розпочати розгляд доказів на шляхетство і не зможу укласти родовідну книгу. Пропоную депутатському зібранню у виконання названих законів ухвалити рішення про урівняння малоросійських чинів і на основі його за новою формою вносити визнаних осіб до родовідної книги, яку потрібно відправити до герольдії, а остання як бажає з малоросійськими чинами і з цією книгою, хай так і чинить.

(Авторські примітки до тексту:)

Ремарки про великоросіян я зробив не для того, щоб написати про них у моїй записці, а тільки заради цікавості. До часу прийняття височайшого рішення про малоросійські чини вписувати визнані в шляхетській гідності чини без вказаних доказів до книги сумнівно. Одного разу вже відправляли уповноважених депутатів для представлення про написання або ненаписання книги. Сенат вже прийняв рішення про вибірних козаків, з яких, хто бажає, відшукує селянську вольність.

А) Вони засідали в сотенній канцелярії і нею керували. Так само в Росії були воєводи у воєводських канцеляріях, які мали товаришів і секретарів. Сотник також мав у канцелярії помічників - сотенних старшин, товаришів і писарів, які займали становище вище секретаря. Такі канцелярії мали зносини з воєводськими канцеляріями, які тоді вирішували справи, які зараз перебувають у віданні повітових судів, сотенних канцелярив і їхніх судів, на які наказом 1728 року дозволено мати апеляцію.

Б) Який іменним наказом від 24 липня 1750 року урівняний із генералом-фельдмаршалом зі старшинством. До цього його приймали при Російському Дворі і поважали більше, ніж фельдмаршала, нібито якогось владного принца. Про це сказано в церемоніалі гетьмана

Розумовського, який було складено 9 червня 1750 року Генеральною військовою канцелярією. Ім'я гетьмана існує вже понад тисячу років, про що описано в книзі "Синопис". З польської історії знаємо, що колишнім гетьманам Дулебі і Вятці належали цілі області і вони перебували ближче до Корони, ніж інші. Російський фельдмаршал світліший князь Потьомкін тільки опісля всіх чинів був пожалуваний великим гетьманом, тобто на зразок польського обрядя про коронного гетьмана, і мав поважне місце свого уряду.

В) Які раніше називалися не бунчуковими товаришами, а під бунчуком товаришами. В такий чин сказано приймати дітей генеральної старшини. Вони були першими серед генеральної старшини, а тому відповідно до наказу 1764 року вважалися першорядними (первостатейними). Бунчучні в Малій Росії значили те саме, що в Росії передовий воєвода, тобто були генерал-поручницького чину, як пояснено в історії про старі російські чини.

Г) Які здавнини служили у війську при гетьманській резиденції і їм на ранг були жалувані села. Про них сказано в багатьох справах шляхетського депутатського зібрання. Тому вони називалися і писалися військовими канцеляристами, а значили як у Росії аудиторі або військові секретарі.

Д) Яка була таким самим владним органом як і Військова колегія, коли мала зносини з Іноземною колегією, як і Малоросійська колегія, яка з іншими колегіями мала зносити. В ній гетьман був вищим за президента, бо звідси керував і тут отримував грамоти і накази від царів.

Е) Які у нас титулувалися вельможними, тобто владними або вельмиповажними, а значили як у Росії вотчинні і думні бояре. Про них пан Болтін написав у зауваженнях до "Истории древней и новейшей России" на сторінці 320.

Є) Бо полкові канцелярії мали зносини з губерньськими і провінційними канцеляріями.

Ж) Які раніше товаришами військовими, а не військовими товаришами титулувалися. Їх було чотири ступені - знатних і генеральних. З них Самен Палій, Міклашевський і Коханець стали полковниками. Пізніше вони залишилися в цьому званні полковими, тобто якогось полку товаришами. А 4 ступеня просто писалися товаришами військовими, про що сказано в багатьох царських грамотах і гетьманських універсалах. Козаки при малоросійських старшинах значили як у Росії діти боярські, які при боярах із людей різного стану служили, тому їх дітьми боярськими і називали. Пізніше вони перетворилися у дворян і отримали дворянську гідність, як про це каже Болтін у 2 томі на сторінках 433 і 434. Таке саме становище посідали і архієрейські діти, які служили при патріархах, тому про них було сказано в дворянській грамоті.

З) Бо в Слобідських полках не було ані гетьмана, ані генеральної старшини і не діяли такі постанови. Слобідська старшина відповідно до іменного наказу від 10 січня 1732 року мала на ранг жалувані села, а саме - генеральний обозний 400, писар 453, два судді 300, генеральний підскарбій 300, два осавули 200, хоружий і бунчучний 200 подвір'їв. Старшинам відповідно до вказаної кількості призначалися на ранг подвір'я в тимчасове володіння, які пізніше дарувалися і залишалися в довічному володінні.

І) В Росії до Олексія Михайловича і його сина імператора Петра Олексійовича нікому не було пожалувано гідність і нікому не давалися герби, як про це написано в книзі пана Мілера "Известие о российских дворянах". І до сьогоднішнього дня у багатьох російських дворян відсутні герби.

Ї) Наказами 1790 і 1804 року узаконено, якщо діти купців отримують асесорський чин, то вони все одно не можуть бути шляхтичами. Дворянська грамота дозволяє прохати дійсне шляхетство лише їхнім онукам, діди і

батьки яких вислужили в особистому шляхетстві 20 років. Наказом Військової колегії Канцелярії головної артилерії фортифікації від 4 грудня 1796 року їх вказано не вважати шляхтичами, а записувати як вільних людей.

Й) І тому він називався товаришем військовим. Так само і в Польщі було земське шляхетство і військове товариство, яке мало голос на Генеральному Сеймі і при обранні під час королівської елекції. Про це сказано в книзі про історію польського уряду, надрукованій 1760 року в С.-Петербурзі Імператорською академією наук, де в 2 частині на сторінках 114-115 роз'яснюється, що лицарський чин або стан значить те саме, що і шляхетство.

К) {Калинський довго і змістовно роз'яснює трактування російськими істориками походження назви "козак" від косарів, мандрівних гультяїв, шкіри (кожі) з праць Болтіна і Тредьяковського "Три рассуждения о трёх древностях". Інформація не пронумерована і не позначена в тексті.}

Л) Козаки компутові або спискові, тобто реєстрові, як володарі власних маєтностей відповідно до їхніх прав, привілеїв і грамот вміщують у собі більше власності, аніж давні поміщики в Росії. Цим давнім поміщикам у Росії надавалися помістя, а їх було за прибутками верстано помісним окладом. Вони не володіли землею, бо помістя в Росії були казенною землею. В Малоросії такими самими були рангові села, які як і помістя в Росії відбиралися до казни. Козакам землі та хутори надавалися відповідно до вирішальних гетьманських статей. Така власність була спадковою, проте государ Олександр перший заборонив вільно продавати козацькі землі. Російські поміщики таких широких прав, як козаки, не мали. Вибірні козаки в Малій Росії ніяких податків не платили і поліцейських обов'язків не відбували; нікуди не використовувалися окрім служби. Вони навіть постойів не мали, нібито як зараз шляхетські будинки звільнені від постойів. Проте, в містах вони не звільняються від таких обов'язків, бо не підлягають віданню маршалків шляхетства.

М) Зараз урядуючий Сенат відмовляє в цьому чиновникам Малоросійського поштамту, особливо тим, чий роди вписані до другої частини родовідної книги, доки поштамт не пояснить їхнє шляхетство, бо Сенат вважає потрібним вписувати до цієї частини лише обер-офіцерів дійсної армійської служби і визнає дійсними шляхтичами лише нащадків обер-офіцерів. Перших і других Сенат вказує вносити до родовідної книги, якщо в службі вони дослужилися до військових обер-офіцерських чинів, про що пояснено в наказі 1760 року, проте інші військові чини (наприклад, зі штатних рот і гарнізонів) вважає особистими шляхтичами. Якщо хтось пішов з армійської служби у відставку обер-офіцером, але дійсну службу в полку не відбув, таким військовим чиновникам силою наказу 1784 року заборонено володіти селянами і користуватися шляхетським правом.⁽⁷⁵⁾

Примітки:

Цікаві відомості про Тимофія Калинського зустрічаємо в службовому списку від .. травня 1815 року. Калинський був спадковим шляхтичем. Його рід був польського походження і використовував герб Топор.⁽⁷⁶⁾ На момент укладання документу був "депутатом від Новгород-Сіверського повіту в Малоросійському Чернігівському шляхетському депутатському зібранні, від народження 63 року". Про службу сказано: "В полковій Малоросійській Стародубській канцелярії з червня 1771 року. На Новомиргородській прикордонній митниці канцеляристом з 1 серпня 1776 року. Там само на Архангельській митній заставі унтер-колніром і перекладачем прикордонних справ з 1 вересня 1777 року. В Новоросійській губернській канцелярії реєстратором з 19 листопада 1778 року", де служить разом з поетом Іваном Котляревським. З вересня

наступного року Калинський працює на різних прикордонних посадах. "У Новгород-Сіверському помісному правлінні реєстратором з 18 серпня 1782 року. В Новгород-Сіверській шляхетській опіці протоколістом з 14 жовтня 1783 року, колезьким реєстратором з 14 грудня того самого року. Від цієї опіки для складання за планами Новгород-Сіверського помісництва топографічного опису для власноручного висористання її імператорською величністю з 19 червня 1784 року п'ять місяців. У Новгород-Сіверській комісії з розбору шляхетства архіваріусом і перекладачем польських справ з 1 січня 1785 року. Від неї на будівництві тріумфальної кам'яної брами в губернському місті Новгороді-Сіверському для проїзду її імператорської величності з 14 вересня 1786 року чотири місяці. Від неї для друкування в Москві з височайшого дозволу шляхетських грамот з 16 березня того самого року. Від комісії шляхетського зібрання перекладачем польських справ і в ній при помісному правлінні механіком з січня 1796 року до 6 лютого 1797 року. Там само губернським секретарем з 31 грудня 1794 року. У Новгород-Сіверському нижньому земському суді засідателем з 16 травня 1799 року. Титулярним радником з 31 грудня 1799 року. Від Новгород-Сіверського повіту обрано депутатом Малоросійського Чернігівського шляхетського зібрання з 20 серпня 1802 року. В ньому скарбником поштових і депутатських поборів всієї губернії для Генерального суду з 8 лютого 1803 року. Відповідно до дозволу від 1 жовтня 1810 року продовжує виконувати посаду скарбника і залишається депутатом Малоросійського Чернігівського депутатського зібрання". 1783 року в Новгороді-Сіверському Калинський одружується на Ганні, доньці значкового товариша Іллі Тамилівського. Має сина Григорія 16 років, який перебував у пансіоні для виховання бідних шляхтичів Чернігівської губернії, а опісля навчався в Кролевецькому повітовому училищі, і доньку Катерину 16 років, яка перебуває при ньому.⁽⁷⁷⁾

Записка чернігівського губернського маршалка дійсного статського радника Миколи Михайловича Стороженка "Представлення з поясненням точного значення малоросійських чинів із проханням сприяння в зміні рішення герольдії про них" від 28 лютого 1806 року за №219.

Шляхетство Чернігівської губернії на з'їзді в минулому січні місяці розглянуло накази герольдії Чернігівському шляхетському депутатському зібранню 1803 року від 12 січня за №90, 5 листопада за №3983, 10 грудня за №4390, 1804 року від 5 травня за №1235, 11 липня за №2227, 1805 року від 3 липня за №2688, якими повідомлено, що герольдія не вважає полкових осавулів, військових товаришів і інші малоросійські чини рівними чинам дійсної військової служби, з якими силою височайшої дворянської грамоти від 21 квітня 1785 року поєднано шляхетську гідність. Герольдія називає деякі козацькі чини козацькими званнями. З цієї причини чернігівське шляхетство уповноважило мене прохати Вашу світлість посприяти, щоб ці чини не були пригнічені перед іншими чинами військової державної служби. У виконання доручення вважаю необхідним пояснити Вашій світлості деякі обставини справи:

1) На всепіддане прохання гетьмана Апостола 1728 року за височайшим розпорядженням Верховна Таємна Рада ухвалює рішення, яке конфірмається. В 3 статті узаконено "в генеральну старшину і полковники обирати людей знатних". Затвердження в цих чинах государ залишає своїй височайшій особі. Сам вислів "знатних" і характер затвердження виразно показують важливе значення та-

ких чинів. Після звільнення гетьмана Розумовського при призначенні до Малоросійської Колегії членів генерального обозного Туманського, генерального осавула Жоравку і генерального хоружого Апостола Катерина велика наказом від 10 жовтня 1764 року всемілостиво урівняла цих малоросійських чиновників класами з великоросійськими, а саме: генерального обозного Кочубея генерал-майором, генерального писаря статським радником, генеральних осавулів і хоружих полковниками. При відставці малоросійських полковників Забіли, Заньковського та інших Її імператорська величність, підвищуючи їхні чини, побажала пожалувати їх бригадирами.

2) Полкові старшини (обозний, суддя, писар, осавул і хоружий) в мирний час разом із полковником складали полкову канцелярію, яка керувала всіма поліцейськими справами і полковою апеляцією на сотенні канцелярії; а з відкриттям 1763 року повітових судів - і міським карним (кримінальним) судом. Ці старшини дійсно були малоросійськими штаб-офіцерами, бо мали команду не у сотні, а в цілому полку. Цих старшин і сотників, які головували в сотенних містах цар в 3 статті наказує за вибором затверджувати гетьману універсалами з височайшим титулом не на час, а назавжди, і писати про їхню гідність царю. Чини, які надаються відповідно до таких височайших наказів, на які государ звертає стільки уваги і не дозволяє відбирати за злочини, про що сказано в тій статті, є важливими, а отже не можуть шануватися менше, ніж офіцери, які перебувають у класах, тим більше, бо вони одночасно були військовими начальниками і цивільними суддями.

3) Військові товариші також є дійсними обер-офіцерами, бо вони стояли вище сотників і перебували лише під керівництвом гетьманським і Генеральної канцелярії, а полковникам до часу управління Малоросією Його світлістю паном генералом-фельдмаршалом графом Петром Олександровичем Румянцевим-Задунайським не підлягали. Про їхню залежність лише від гетьмана і Генеральної канцелярії пояснено в гетьманських універсалах на ці чини і бунчукових товаришів, які відповідно до наказу 1728 року, який узаконив сам государ, мусять шануватися як регулярні офіцери, що представляють патенти на чини. Гетьмани давали їм універсали на села, які і досі зберігають свою силу, складаючи повне право володіння і непорушну кріпость. Багато військових і бунчукових товаришів отримали за службу універсали від гетьманів і жалувані грамоти від всеросійських царів на села. Цього не було б, якби їхні чини не шанувалися і не вважалися шляхетськими. Про підкоморіїв, суддів, підсудків і земських писарів, коморників і возних узаконено в корінному праві Статуті в розділі 4 артикулах 1, 9 і 104 та розділі 9 артикулах 1 і 10, в яких сказано, що вони неодмінно мусять походити зі шляхетства, а без цього відповідно до 18 артикулу 3 розділу не можуть посідати уряд. З них підкоморії, судді, підсудки і земські писарі визнані в гідності, бо на їхні чини узаконено надавати патенти самому цареві. При відновленні в Малоросії образу правління і судівництва відповідно до давніх прав і обрядів цього краю іменним височайшим наказом від 30 листопада 1796 року генеральні судді поставлені в 4 класі, земські судді в 7, підсудки в 8, підкоморії в 6; а інші за височайше конфірмованим штатом - земські писарі в 10 класі, коморники в 12, возні в 14 класі. Причому, хоча вони і схожі на статські чини, але в Малій Росії не було поділу між військовими і статськими чинами. Всі вони мали військові чини і під час війни відповідно до 7 артикулу 2 розряду всі без винятку були зобов'язані особисто ставати під прапори під небезпекою загубити маєтності при відмові. Під час перебування у війську суддів і писарів відповідно

до 46 артикулу 3 пункту 4 розділу діяльність судів призупинялася до завершення війни.

4) На думку Іноземної колегії 1733 року вирішено малоросійським чинам бути в наступних класах: а) гетьмана урівняно супроти генерала; б) генеральному обозному супроти генерала-майора; в) генеральному судді, підскарбію, писареві, осавулам, хоружому і бунчучному супроти полковників; г) полковникам супроти підполковників; д) бунчуковим товаришам супроти майорів; е) компанійським полковникам піхотних полків, осавулові генеральної артилерії, хоружому і малоросійських полків обозному, судді, писареві, двом осавулам і двом хоружим супроти капітана-поручника; є) полковим і міським сотникам супроти прапорщика; а сотенним і міським старшинам, тобто отаманам, хоружим, осавулам і писарям супроти вахмістра. В думці згадано не всі малоросійські чини. Вони повністю перераховуються в таблиці, який 15 жовтня 1756 року гетьман граф Розумовський представив урядуючому Сенату. Гетьман вказав наступний ступеневий порядок чинів: 1) генеральний обозний перший після гетьмана; 2) генеральні судді, генеральний підскарбій і генеральний писар; 3) генеральний осавул, генеральний хоружий, генеральний бунчучний; 4) полковник; 5) бунчукові товариші, осавули генеральної артилерії, полкові обозні генеральної артилерії і компанійські полковники; 6) хоружі генеральної артилерії, писар Генерального суду, полкові судді, старші військові канцеляристи, полкові писарі і полкові обозні найманих (охочекомонних) полків; 7) полкові осавули, полкові хоружі і військові товариші; 8) сотники, капітани жолдацьких рот, писар генеральної артилерії, отаман генеральної артилерії і писар полкового суду, перекладач Генеральної канцелярії, протоколіст Генеральної канцелярії, отамани полкових міст і писарі найманих полків, полкові осавули і хоружі; 9) значкові товариші, осавули полкової артилерії, архіваріус Генеральної канцелярії, військові канцеляристи, отамани сотенних міст і найманих полків, сотники або ротмістри; 10) отамани ротні жолдацькі, сотенні осавули, сотенні хоружі, писарів полкової артилерії, хоружі артилерії, отамани полкової артилерії, городничі полкових міст, писарі сотенних міст, полкові і судові канцеляристи, осавули сотенні компанійські і отамани сотенні компанійські; 11) отамани курінні, городничі сотенних міст і сільські отамани; і 12) козаки або жолдаки, гарматники (пушкарі) або гармаші і компанійці.

5) Під час реформи малоросійських полків Військова колегія 28 липня 1783 року оголошує наказ: "Чиновників малоросійських міст, які бажають залишитися у військовій службі і головне начальство визнає їх здібними до такої, призначити відповідно до ступенів і здобутків штаб-офіцерськими і обер-офіцерськими чинами в полках, а інших від служби звільнити, переіменувавши для призначення до справ". Чимало з них було переіменовано з бунчукових і військових товаришів, із полкових старшин, сотників і інших малоросійських чинів у майори, капітани, ротмістри, поручники і корнети, про що, звичайно, у Військовій колегії є документи. З цього височайшого документу виразно бачимо, що малоросійські чини дійсно мусять шануватися як офіцерські чини. Дійсно, коли сказано їх визначати і переіменувати, а не надавати чини штаб-офіцерів і обер-офіцерів відповідно до ступенів, виразно затверджуються їхні ранги, бо відомо, що за порядком служби хто не має чинів, не може і переіменуватися у чини, а особливо у штаб-офіцери.

6) 1782 року при відкритті в Малій Росії помісництв під особистим наглядом пана генерала-губернатора

обрано малоросійських чиновників, які і пізніше обиралися, на посади, вказані в положеннях про губернії, і імператриця визнала це за благо. Це правило до цього часу існує непорушно.

7) При підданстві Малої Росії гетьман Хмельницький, а після нього і всі інші гетьмани завжди прохали царів затвердити для свого краю Литовський статут, що і було зроблено. В Статуті в розділі 3 артикулі 26 суворо заборонено простим людям володіти селами. Гетьмани завжди надавали села малоросійським чиновникам. Багато з них мають в підтвердження гетьманські документи і державні грамоти. Цим і доводиться, що малоросійські чиновники відповідно до сили 18 артикулу розділу 3 дійсно були визнані шляхтою. Особи, які не мали гетьманських універсалів на села, не мали права і не могли ними володіти. Акти про надання селищ чиновникам зберігаються в сенатському архіві. Сьогодні герольдія не визнає шляхетство таких осіб, хоча їхні нащадки зараз володіють такими селами. Державний закон каже, що гетьмани, генеральні старшини, полковники, полкові старшини і сотники замість платні завжди мали на ранги села з селянами, які ставали власними. У височайшій дворянській грамоті сказано, що володіння селами є цілковитим доведенням шляхетства.

Подаючи записку для розгляду Вашої світлості всепокірливо прохаю поставитися із повагою до сказаного, не полишіть виявити Ваше благодіяння шляхетству у ввірених Вам губерніях і посприйте в зміні рішення герольдії про малоросійські чини на користь таких чинів, бо багато родів через винищення давніх документів доводять свою шляхетську гідність єдино чинами предків.

Губернський маршалок Стороженко.⁽⁷⁸⁾

Лист чернігівського губерньського маршалка Михайла Стороженка дійсному таємному радникові Дмитру Трощинському від .. березня 1806 року.

Вельмиповажний графе, милостивий пане!

З числа цього місяця за дорученням шляхетства Чернігівської губернії я звернувся до Його поважності пана малоросійського генерала-губернатора з проханням посприяти в справі зміни ставлення герольдії до малоросійських чинів. У поданні були зібрані всі докази, які тільки могли відкритися в місцевому архіві, які спростовують думку, нібито малоросійські чини по суті є лише одними козацькими званнями і тому вони не можуть рівнятися із чинами, які надають шляхетство. Перекоаний, що Ваша поважність прийме у цій справі патріотичну участь і не відмовите своїм сприянням для користі цілого краю. Маю честь бути з глибокою повагою і цілковитою відданістю.

Милостивий пане!

Вашої поважності!⁽⁷⁹⁾

Лист Тимофія Калинського полтавському губерньському маршалкові Михайлу Милорадовичу від 18 квітня 1808 року.

Милостивий пане, Михайле Михайловичу!

Щоб виправдати рекомендацію Романа Івановича (Марковича) і виконати прохання Вашої високоповажності я скільки міг за нетривалий проміжок часу зібрав для Вас необхідну інформацію про малоросійські чини, яку разом із моїми зауваженнями надсилаю милостивому пану в двох зошитах на 19 аркушах. Милостиво прохаю Вас, оскільки я в них можливо занадто відветро пишу, особливо плекаючи надію на Ваш патріотизм до нашого краю, тому не всякому дозволяйте читати мої зошити, а тим більше

переписувати. Після написання Вами представлення прошу мені повернути зошити, бо безпристрасна любов до батьківщини і знищення наших вітчизняних чинів примушують і німого казати про це. Це спонукає пророцьким і апостольським духом говорити правду, як про ці чини Роман Іванович князеві писав, як вимагає сучасна політика, але не так як наша шляхетська комісія, яка в представленні пропустила найголовніші пункти і фундаментальні положення. Коли князь казав про козацькі землі, то сам пригадав про найважливіші накази. Але Чернігівське зібрання обійшло першопочатки проблеми і не пояснило сутність служби малоросійських чинів, а тим більше не пояснило ступені всіх чинів і їхню важливість, що образливо для багатьох. Це особливо образливо для військових канцеляристів і значкових товаришів, про яких навіть були прийняті височайші іменні накази. Перших з них вказано підвищувати прямо у полкову старшину і у сотники, тому вони мусять бути рівними капітанами. А з інших також обирали в полкову старшину, про що видавали універсали. Крім того, значкові товариші засідали в полкових канцеляриях. Їх, як і військових канцеляристів і возних граф Румянцев наказав не притягувати до суду нижньої розправи, а бути їм у маршалків шляхетства. Нарешті, коли військові товариші підлягли полковникам, а особливо коли їхня кількість збільшилась, тоді значкові товариші загубили минулу повагу. Військові товариші залишилися у команді полковників, а значкові товариші підпорядковані полковим канцеляриям. Однак, служба обох чинів свого значення не загубила, бо навіть сотники не мали влади над значковими товаришами. Полкові канцелярії доручали їм особливі команди, де вони виконували посаду сотників, що спостегіаємо зі справ, які є у шляхетських зібраннях. Я міркую, що і сотенна старшина мусить перебувати серед військового товариства, бо належить до ступеня лицарського, а чин **лицарський перебуває у шляхетстві**, так само як обер-офіцерський чин в дворянстві. Словом, я виклав мої думки, які можуть бути корисними малоросійським чиновникам. Я хоча народився не в цьому краї, як і мій батько, але оскільки мої предки в давнину були знатними людьми і до 1633 року проживали в цьому краї, тому я мушу піклуватися про цей край. Пригадаймо, як колись Петро великий казав в надрукованих наказах, що малоросійський народ перевершує всі народи в світі у потязі до волі. Потрібно окремо розповісти про народних в'язів, зокрема про мого діда, які захищали віру і вольність і виборили цьому краю права. Про це я написав у примітках про малоросійське шляхетство. Треба також пояснити про чиновників. Гетьман Брюховецький називав військово товариство знатних козаків поважними лицарями. Так само польський король у привілеї Київській землі руського народу дарував поважному лицарському чину відповідно до звичок всі права, вольності і привілеї дійсного шляхетства. Тому цей чин пригадується в Статуті і в багатьох привілеях. Роман Іванович називає їхню організацію **Орденем військових товаришів**. Я радий віддати життя, захищаючи Орден, наші спільні привілеї і волю. Вже майже 60 років я живу в цьому краї і можу сказати, що там знаходиться моя батьківщина, де мені добре жити і моєї батьківщини дим приємний.

Отже, всі мої записки представляю для милостивого розгляду Вашої високоповажності і покірливо прохаю люб'язно прийняти, щоб справа перебувала в милостивому Вашому заступництві. Навік ставлюся до вас з найглибшою душевною прихильністю і відданістю.

Вашої високоповажності,

Милостивого пана

Всепокірливий слуга

Тимофій Калинський.
18 квітня 1808 року. Чернігів.⁽⁸⁰⁾

Із записки роменського маршалка шляхетства Василя Григоровича Полетики "Про початок, походження і гідність українського (малоросійського) шляхетства".

Герольдія урядуючого Сенату вже розглянула багато справ про шляхетство малоросійських родів, предки яких мали малоросійські чини - полкових обозних, хоружих, осавулів, військових товаришів і сотників. Хоча шляхетські комісії вже визнали гідність цих родів, але герольдія з огляду на те, що такі чини не були внесені до табеля про ранги і тому не можуть надавати нащадкам шляхетської гідності, не визнає такої у вказаних осіб. Між іншим, про справу про шляхетство Василя Орди, предки якого служили в компанійських полках (прадід полковим обозним, дід полковим хоружим, а батько наказним сотником), урядуючий Сенат сказав, що такі докази для визнання шляхетської гідності не знаходять достатніми, бо в них ніде не вказано, що предки особи, яка доводить, служили в армійських полках в чинах, яким дворянською грамотою надано шляхетську гідність. Через губернські правління Сенат наказує малоросійським шляхетським депутатським зібранням за такими доказами, які представив Орда, в шляхетській гідності не визнавати, до родовідної книги не вписувати, грамот і свідоцтв про шляхетство не видавати. Таке принизливе рішення для шляхетських чинів, з якими в Малій Росії завжди була поєднана шляхетська гідність, сталося тому, що герольдія не зрозуміла особливих прав, звичок, привілеїв, вольностей і переваг Малої Росії, яка такими з найдавніших часів користувалася і разом з якими добровільно приєдналася до великоросійської держави. Під час перебування Малої Росії при польському володінні такі права були зосереджені в привілеях польських королів - Сигизмунда Августа 1563, 1568 і 1569 років, Генріха 1574 року, Стефана 1576 року, Сигизмунда третього 1588 року, Володислава 1633 року і Іоана Казимира 1649 року, які підтверджені багатьма сеймовими Конституціями і вписані до права Книги Статут розділу 3 артикулів 2,12,15,18,26 і розділу 4 артикулу 1, яким Мала Росія і тепер судиться. А з часу приєднання Малої Росії до Росії її права заключалися в вирішальних статтях малоросійських гетьманів... Розглянувши документи герольдія побачила б, що в Польщі малоросійські військові і цивільні чиновники без будь-якої різниці з місцевим природним шляхетством допускалися до високих сенаторських, придворних і земських гідностей; що російські царі з прийняттям їх разом з малоросійським народом до свого підданства назавжди підтвердили їм шляхетську в чинах честь і право обрання... Король Сигизмунд Август дізнався, що поляки мають переважне право на Київське князівство, аніж литовці, і 1569 року за згодою всіх чинів Республіки на Сеймі в Любліні приєднав Київське князівство до Польської Корони, скріпивши підписами своїм власним і всіх присутніх на Сеймі чинів особливий привілей про це. Цей привілей є безцінним залишком прав і вольностей Малої Росії, бо русичам дозволялося користуватися правами і привілеями Республіки... З часом всі пункти привілею було внесено до малоросійських прав. В Польському королівстві королі надали і затвердили шляхетству багато нових вольностей і переваг, якими рівномірно з іншими користувалося і шляхетство Київського князівства. Переконливо стверджуємо, що малоросійське шляхетство брало участь в обох чинах сенаторському і лицарському, які разом з королем керували Польською

республікою. Це і є підґрунтям існування шляхетства Малої Росії за Польщі. Вже минуло 155 років відтоді... як малоросійський народ служить російським царям вірно і старанно (радетельно). Він не тільки не піддається на жодні спокуси (прелести) недругів російської держави, але не жаліючи своїх маєтків і життя завжди проти таких хоробро і мужньо озброювався. Про це є багато славних підтверджень всеросійських царів. А зараз малоросійські чиновники, які керували малоросійським воїнством і заслуговують слави і вдячності, принижуються герольдією до найнижчого ступеня... З вирішальних гетьманських статей бачимо, що малоросійське шляхетство має таке саме право поважати свою гідність, як і російське дворянство, бо в минулому не тільки шляхетська назва, а здебільшого надані маєтності і вотчини за службу батьківщині складали дійсну шляхетську гідність. Між малоросійським шляхетством і російським дворянством різниця була тільки в назві... Серед найбідніших людей військового чину можуть відшукатися особи, які ведуть свій рід від найдавнішого шляхетства. Тому в Малій Росії потрібно допустити для доведення всіх, хто тільки побажає. Таку волю необхідно їм надати за силою статутного права розділу 3 артикулу 19 доводити своє шляхетство представленням двох шляхетних родичів з батьківського боку і двох з материнського боку, які б під присягою підтвердили, що особа, яка відшуковує шляхетство, є справжнім природним шляхтичем. А якщо чийсь рід занепав (извѣлся), щоб міг представити сторонніх шляхтичів. Такий шлях доведення малоросійське шляхетство мусить використати, бо всі докази про шляхетство, які зберігалися в земських і міських судах в воеводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському під час війни поляків і Хмельницького були спалені. Про це каже Конституція Варшавського Сейму 1654 року, яка затверджує такий шлях доведення шляхетства. Справедливо і потрібно урівняти ступені малоросійських чиновників з великоросійськими, щоб останні на своїй регулярній із високою платнею і іншими винагородами службі не мали причини зневажати і принижувати людей, які добровільно прийшли і вірно служили, притому за власний рахунок. Зі старих справ герольдія могла побачити, що малоросійські чиновники завжди урівнювалися з великоросійськими чиновниками. Наприклад, гетьмани завжди вважалися рівними з першими класами, про що свідчить полжалування гетьмана Брюховецького боярином і гетьмана графа Розумовського генералом-фельдмаршалом зі старшинством...(Малоросійські чиновники) не могли бути простолюдинами, бо одночасно були землеволодарями, а також військовими або цивільними чиновниками. Полковник як військовий начальник свого полку з полковим обозним і двома полковими осавулами і хоружими не тільки складали полковий штаб і командували цілим полком, але і засідали під головуванням полковника в полковій канцелярії, яка мала виконавчу і наглядову владу за порядком і благочинням у полку на весь простір того полку. Разом із полковим суддею і писарем вони також засідали в міському суді, який засновано 1763 року для вирішення при суперечках карних і інших неземельних справ. Окрім відправлення військової служби сотник із сотенними чиновниками складали сотенне керівництво і займалися в окрузі своєї сотні управлінням, яке зараз покладене на нижній земський суд. Такий суд був формальним, бо відповідно до вирішальних пунктів гетьману Апостолу від 15 жовтня 1728 року вказано бути апеляції. **Бунчукові, військові і значкові товариші складали, так би мовити, особливий в малоросійському війську лицарський**

стан. Вони походили з заслужених шляхетних людей і з отриманням чинів завжди вступали на військову службу. Серед військових чинів бунчукові товариші вважалися першими після полковника. Вони перебували на службі і в походах, коли були в відомстві генерального бунчучного, допускалися до командування полками, тобто посідали штаб-офіцерські чини. А другі керували сотнями на сотницьких місцях. В таблиці про малоросійські чини гетьмана графа Розумовського 1756 року, який було представлено для височайшого затвердження, вони поставлені вище сотників; вони перебували в безпосередньому віданні самого гетьмана і генеральної старшини. Обидва ці чини не підлягали полковникам. Значкові товариші були першими чиновниками в сотнях після сотників. В строю при полковнику вони носили прапор.⁽⁸¹⁾

Із записки Андріана Чепи “Про привілеї українських (малоросійських) чинів.”

Записка “Про привілеї малоросійських чинів.” Складена за дорученням пана малоросійського полтавського маршалка Василя Івановича Чарниша статським радником Андріаном Чепкою 18 лютого 1809 року.

Наказ урядуючого Сенату з герольдії, що малоросійським чинам дворянська грамота не надає шляхетську гідність, порушує малоросійські привілеї і височайші грамоти. Це доводиться наступними доводами:

Перше. {Після приєднання до Росії Мала Росія} зберегла засноване при польському правлінні (1576 року королем Стефаном Баторієм) військово правління і лицарство або військові чини. Лицарство або малоросійські військові чини були наступними - гетьман, який писався Військ Запорозьких і обох боків Дніпра; генеральні старшини - обозний, два судді, іноді один, підскарбій, писар, два осавули, іноді один, хоружий, бунчучний і приналежні до відомства гетьмана бунчукові і військові товариші та військові канцеляристи; окрім того осавул генеральної артилерії, хоружий і отаман; полкові старшини - полковник, суддя, обозний, писар, осавул, хоружий і приналежні до відомства полковника - значкові товариші, сотенні старшини, сотник, міські та сотенні або курінні отамани, писар, осавул і хоружий. Важливість і влада цих чинів для малоросійського народу доводиться їхніми численними функціями. Гетьман був головнокомандувачем у війську і головним керівником прибутків, земської управи і поліції. Він міг за заслуги нагороджувати селами і чинами - значковими, за ними військовими, а потім бунчучовими товаришами. Генеральні чини надавали допоміжну владу гетьманові. Полкові чини командували в полках, які були кінними, і полковою артилерією, а сотенні чини - кількома сотнями реєстрових козаків і сотенною артилерією...

Друге.

З часу прийняття першої грамоти короля Сигизмунда 1563 року про підтвердження малоросійській військовій старшині або лицарству колишніх прав, вольностей, звичек і переваг до височайшого іменного наказу від 28 липня 1783 року про переіменування в військові чини минуло 220 років. А до наказу урядуючого Сенату з герольдії від 7 листопада 1807 року, яким нищаться ці чини, минуло 244 роки. З часу приєднання до російської держави з 1654 року минуло 155 років, проте ніколи не було висловлено сумнівів і не було спростовано їхніх привілеїв, якими вони користувалися відповідно до височайших підтверджень всіх царюючих всеросійських самодержців. Височайші правителі вдосконалювали і збільшували малоросійські чини, бо: а) вони користу-

валися всіма шляхетськими привілеями так само, як і російські дворяни і вказані в таблиці про ранги чини; б) відбулося височайше урівняння деяких чинів; в) їх визнано гідними для урівняння і нагородження чинами, які були введені за прикладом інших європейських держав; г) вони були дійсно переіменовані здебільшого у великоросійські військові чини...

Третє.

Права, привілеї і височайші грамоти малоросійського лицарства... (перераховуються грамоти польських королів, російських царів і вирішальні гетьманські статті).

В затверженому для Малоросії польському праві Книзі Статут описані шляхетські привілеї, якими малоросійське лицарство або військові чини завжди користувалися:

- 1) Лицарство, шляхта повинні відбувати військову службу - розділу 2 артикулу 7.
- 2) Проста людина, яка своєю мужністю супроти ворогів зробила знамениті лицарські послуги, має право отримати від короля привілеї на шляхетські вольності і герб - розділу 3 артикулу 26.
- 3) За власним бажанням розпоряджатися маєтностями висулуженими, купленими і іншим чином надбаними - розділу 3 артикулів 4 і 43.
- 4) Обіцяно не порушувати давніх привілеїв, переваг і звичок і не змінювати без згоди Сейму - розділу 3 артикулів 2 і 10, §1, артикулу 15, §1.
- 5) Гідностей і урядів простим людям не давати, а давати лише за здібностями шляхті та природним і осідлим людям лицарського стану - розділу 3 артикулу 18.
- 6) Всіх оберігати в їхніх гідностях і честі, як кому визначено - розділу 3 артикулу 13. Їх без відповідного рішення не віднімати - розділу 3 артикулу 14.
- 7) Лицарство, шляхта мають право обирати: короля - розділу 3 артикулу 3, §1; послів до Генерального Сейму і на сеймики - розд.3 артикулу 6; підкоморія - розд.9 артикулу 1; земських суддів і писаря - розд.4 артикулу 1, §1, артикулу 4, §1; військового чиновника хоружого - розд.2 артикулу 5; возних - розд.4 артикулу 8.
- 8) Лицарів і шляхту без виклику до суду і доведення злочину до в'язниці не саджати - розд.3 артикулу 10;
- 9) Дозволено виїжджати в чужі землі, окрім ворожої - розд.3 артикулу 16...

Малоросійські чини змушені прихилитися до підніжжя престолу Його імператорської величності і всепіддано прохати: 1) про відміну наказу герольдії урядуючого Сенату, яким були знищені і поставлені в ніщо малоросійські чини, чим принижена особиста честь і порушені привілеї нащадків, які походять не тільки з полкової і сотенної старшини, але і від гетьманів і генеральних старшин (вони були настільки поважними, що їм бракувало тільки прикрашення титулами, які надавалися в європейських країнах особам, що мали схожу гідність або владу); 2) про всемілостиве визнання родів малоросійських чинів, які служили і мали чини з діда і прадіда та вище, які особисто виступили чини, в шляхетській гідності і про внесення їх до тої частини шляхетської родовідної книги, до якої вони належать за давністю.⁽⁸²⁾

Примітки. В паперах М.О.Судієнка, які потрапили до бібліотеки університету св.Володимира, є наступна нотатка про Андріана Чепу: “Ст.рад.Чепа, який служив у канцелярії Румянцева в цивільній частині (юрисконсульт і секретарем), є начитаною людиною. Тренуючись він

досягнув мистецтва пречудово писати, в чому випаредив свій час. Людина важка і млява, від якої було тяжко отримати будь-яку інформацію. Він дожив своє життя в селі (Чепурівці під Пирятином у тестя мічмана Плевковського) в Полтавській губернії. Його неодноразово запрошував малоросійський генерал-губернатор (кн.Репнін) правителем канцелярії, але без успіху”.⁽⁸³⁾

Лист Василя Капніста полтавському губернському маршалкові Василю Чарнишу від 11 квітня 1809 року.

Милостивий пане В. Ч.

Можливо Ви сірчаєте на мене, бо я так довго не повертаю повідомлену мені записку про доведення права малоросійських чиновників на отримання шляхетської гідності. Ви зрозумієте мене, якщо я повідомлю Вам, що не мав відомостей і документів, визнаних мною потрібними в цьому питанні, і втратив багато часу на їх відшукання. Чим більше я бажав мати Вашу довіру, тим менше дозволив собі необачності в цій важливій і потрібній справі, успіх якої мусить рівномірно відноситися до Вашої часті і громадської користі. З огляду на привезені мною нові докази я був змушений дати інший хід (оборот) Вашій записці, прагнучи наскільки можливо дотримуватися її розуміння і змісту. Сподіваюся, що Ви пробачите мені таку вольність, бо я переконаний, що справа полягає не в авторському праві, а в бажанні представити істину в ясному вигляді. Саме так я і виконав Ваше доручення. Вона мене спонукала віддати на Ваш розгляд як складену мною записку, так і надіслане зауваження про документи, які Ви мені повідомили. Щиро бажаю Вам, щоб Вони здалися Вам ґрунтовними і достатніми для затвердження права на шляхетство деяких наших побратимів, які будть зобов'язані Вам глибокою (достоюбною) вдячністю за Ваше старанне піклування про їхню користь. Повторюю Вам щиро вдячність за виявлену до мене втішну довіру. Маю честь перебувати з цілковитою повагою і відданістю.

Гетьманські пункти.

11 жовтня 1666 року в додатках до пунктів гетьмана Івана Брюховецького написано: До військової старшини належать гетьман, полковники, сотники і отамани, які судять у містах, а в селах карають, а окрім них ніхто.

В пунктах, надісланих 15 серпня 1728 року гетьману Апостолу, 15-м пунктом дозволено малоросійському народу в великоросійських містах всілякі нерухомі маєтності купувати і продавати.

23 вересня 1798 року на знак благовоління до служби Донського війська Його імператорська величність для урівняння чиновників колишніх назв цього війська наказав визнавати військових старшин майорами, осавулів ротмістрами, сотників поручниками, хоружих корнетами, а кватермістрів, яких в кожному полку мусить бути по одному, з кватермістрами регулярних військ.⁽⁸⁴⁾

Записка полтавського губернського маршалка Василя Чарниша “Про право малоросійських чиновників на шляхетську гідність” 1809 року малоросійському генералові-губернатору кн. Лобанову-Ростовському.

Під час царювання невмирущої слави імператриці Катерини великої височайшою всемилостивою грамотою 1785 року на права і привілеї російського дворянства надано губернським шляхетським зібранням право розбирати шляхетство, вписувати роди до родовідної книги і видавати їм про це грамоти, для чого вони і були утворені.

Його імператорська величність нині щасливо царюючий імператор Олександр перший височайшим маніфестом від 2 квітня 1801 року всемилостиво затвердив непорушно і назавжди височайшу грамоту великої Катерини і всі розписані в ній права і привілеї, відмінючі і скасовуючі все, що з часом було постановлено всупереч або в ослаблення її сили.

З часу прийняття грамоти шляхетські зібрання розглядали представлені докази про шляхетські роди, ґрунтуючи свої вирішальні протоколи на пояснених у височайшій грамоті правилах. З того часу шляхетські зібрання визнали в гідності і затвердили багато шляхетських родів. У губерніях таких шляхтичів було внесено до родовідних книг, вони отримали про це грамоти. Але герольдія урядуючого Сенату не визнала деяких з них у шляхетстві тільки тому, що їхні предки не служили в армійських полках у чинах. Герольдія вважає, що малоросійські чини (полкові обозні, полкові осавули, полкові хоружі, військові товариші, сотники і інші) буцім-то не можуть надавати нащадкам шляхетську гідність. Окрім численних наказів герольдії малоросійським шляхетським зібранням 1803, 1804, 1805, 1806, 1807 і 1808 років у справах про шляхетство за такими чинами 7 листопада 1807 року урядуючий Сенат окремо наказує малоросійським шляхетським зібранням, щоб вони за схожими доказами в шляхетській гідності не визнавали, до родовідної книги не вносили, грамот і свідоцтв про шляхетство не видавали.

Таке відсторонення (отрыновение) малоросійських чиновників від шляхетства принижує їх і їхні здобутки, зневажає честь їх і їхніх нащадків та розхитує права і привілеї цілої нації, надані від польських королів і згодом від всеросійських самодержців, які в різних місцях у вирішальних гетьманських пунктах пояснені: Відомо, що малоросійська нація, яка зосереджувала в собі великі князівства Київське, Чернігівське і Переяслівське, 1321 року була відірвана від руського скипетру, понад три століття перебувала то під татарським ярмом, то під литовським і польським поневоленням, доки нарешті збройним шляхом після багатьох видатних над поляками перемог скинула пригнічення і приєдналася до володарювання Росії. Сталося це 1654 року, коли тодішній гетьман Богдан Хмельницький з усім військом і старшинами звернулися до всеросійського царя Олексія Михайловича з проханням прийняти їх під свою опіку в вічне російське підданство. Тоді ця країна за її прагнення бути вільною в повній мірі була винагороджена, бо Його величність погодився з проханням гетьмана і всього тутешнього краю про довічне приєднання його до міцної держави і підтвердив всі права і привілеї Малої Росії за часів польського управління. А ті права і привілеї, надані польськими королями малоросійському краю і підтвержені височайшими грамотами, були наступними: Перша грамота короля Сигизмунда від 7 червня 1563 року: “Щоб шляхетство і їхні нащадки, не тільки ті, які приймали в Польській Короні клейноти і шляхетські герби, а також і інші лицарські і шляхетські чини литовського і руського народів, навіть якщо їхні предки клейнотів і гербів від Польської Корони не брали, всіма жалуваними привілеями, наданими вольностями і земськими правами завжди рівномірно користувалися і їх використовували”. Друга того самого короля від 1 червня 1568 року: “Щоб як і раніше чин лицарський обох народів литовського і руського надалі обирався до всіляких гідностей і посад в чини сенаторські, придворні і земські. І Ми, король, за здобутки і гідності кожного з них будемо з нашої ласки призначати на знатні посади і возводити у високі

гідності. Ніхто з лицарських чинів не буде вилученим і віддаленим від цього. Також, щоб цьому краю перебувати при своїх правах, вольностях і звичках. Чину лицарському і шляхетству обирати з-поміж себе на військові, цивільні і земські чини та на своїх урядах судитися Книгою Статут”. В Книзі Статут в розділі 3 артикулі 18 узаконено: “Гідності й уряди простим людям не давати, а тільки шляхті і кожній людині лицарського стану відповідно до здібностей і здобутків”. В тому самому розділі в 13 артикулі король обіцяє всіх оберігати в їхніх гідностях, урядах і честі. В пунктах, укладених гетьманом Хмельницьким із польською короною під містечком Зборовим постановлено вважати малоросійських військових старшин або чиновників Запорозького війська рівними зі шляхетством.

Ці малоросійські права і привілеї були підтверджені двома височайшими грамотами государя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 року гетьману Хмельницькому, військовій генеральній старшині, полковникам, осавулам і сотникам при прийнятті їх з усім малоросійським народом в своє підданство. В першій з них сказано: “Ми великий правитель Наша царська величність нашому підданому Богдану Хмельницькому, гетьману Запорозького війська, наказали перебувати під високою рукою Нашої государевої величності при колишніх правах і привілеях, наданих польськими королями і великими литовськими князями; наказали їхніх прав і вольностей не порушувати; наказали їм судитися від своїх старшин відповідно до колишніх прав та інше. Бажаємо його, Богдана Хмельницького, гетьмана і все Військо Запорозьке утримувати милостивою платнею Нашої царської величності і мати в притулці; а їм надійно покладатися на Нашу государеву милість”. В другій підтверджено те саме і доповнено, щоб вони відповідно до власних прав обирали з-поміж себе старшин на уряди судові, земські і міські.

Всі згадані права і привілеї були підтверджені не тільки одним государем Олексієм Михайловичем, але і згодом царюючими всеросійськими монархами. Про це кажуть наступні грамоти - государя Федора Олексійовича від 1 лютого 1714 року, Іоана Олексійовича і Петра Олексійовича від 30 травня 1719 року, Петра великого від 1 і 3 листопада 1708 року, 3 лютого 1709 року, 5 січня 1711 року, 8 січня 1717 року, Петра другого від 25 червня 1727 року, Анни Іоанівни від 15 травня 1730 року, Лизавети Петрівни від 15 грудня 1749 року і 22 травня 1751 року, Катерини другої від 10 листопада 1764 року, Павла першого від 30 листопада 1796 року і зараз щасливо царюючого імператора Олександра першого від 29 грудня 1802 року. Крім того, після приєднання Малої Росії до російського скіпетру в прийнятих в різні часи гетьманських пунктах сказано: 1) Особи, які були раніше пожалувані шляхетською честю, щоб завжди перебували в своєму чині і честі. 2) Щоб ніхто з великоросіян не вихвалювався тим, що він є царським підданим, і не принижував гідності малоросійських старшин гетьманського регіменту та не дорікав їм, бо обидва народи перебувають під одною самодержавною владою, тому і бути їм в равній честі і повазі. 3) Щоб в Малій Росії суд і розправа діяли відповідно до давніх звичок, щоб були в них судді з малоросійського народу, щоб відправляли в містах в ратушах сотники, полкові старшини і полковники. 4) Його імператорська величність з власної милості до малоросійського народу ухвалив, щоб гетьман самотужки без ради старшин і посполства не призначав у генеральну старшину, полковниками, полкову старшину і сотниками; а обирати у генеральну старшину і полковниками, у полкову старшину і сотниками за

колишніми звичками вільними голосами із заслужених, знатних і вірних Його імператорській величності, непідозрілих людей. У генеральну старшину, насамперед, обирати двох-трьох кандидатів, про яких писати Його імператорській величності і вимагати наказу. Осіб, про яких відповідно до пунктів Юрія Хмельницького гетьман без ради не доповість Його імператорській величності і не отримає наказу, хоча їх і було обрано на генеральні чини і полковниками, не затверджувати на посадах. В полках на порожні місця обирати в полкову старшину полковнику з полковою старшиною, сотниками і знатними козаками. В сотники обирати з сотні всім козакам на загальній раді і на ній відповідно до загального прийнятого рішення призначити на уряд із заслужених людей, гідних, добрих і непідозрілих у вірності двох-трьох осіб та писати про це гетьманові. Гетьману вирішити, хто з них бажаніший для того уряду; і з тих, хто завжди був у непорушній вірності, призначити одного на уряд гетьманським універсалом. Після цього гетьман має відписати Його імператорській величності, вказавши про службу і гідності осіб, відповідно до яких вони посіли ті чини. На початку універсалів належить писати титул Його імператорської величності. Новопризначених у полкову старшину і сотниками приводити до віри на вірність Його імператорській величності, дотримуючись звичок. Окрім православних християн начальникам у Малоросійському війську з деяких інших віросповідань надалі не бути. Новохрещеним іноземцям також не бути начальниками. Якщо проти полкової старшини і сотників надійдуть від когось чолобитні про образи та інше, або якщо вони почнуть робити якусь кривду і буде виявлено народні образи проти них і спустошення, за такі тяжкі провини карати їх, а подекуди через важливість справи і відсторонувати від чинів, про що доповісти Його імператорській величності і чекати наказу. 5) Маєтності і інші нерухомі власності великоросіянам у Малоросії і малоросіянам у Великоросії вільно купувати; в усьому таким бути супроти великоросійських вотчинників.

З огляду на такі давні привілеї і постанови цього краю не тільки чини, яких герольдія не визнає в шляхетстві (полкові обозні, полкові осавули і хоружі, сотники, військові товариші та інші), але і взагалі всі малоросійські чиновники, які перебували на військовій службі або керували цивільними справами, мають рівне право на шляхетство, бо відповідно до зазначених привілеїв і постанов вони були визнані такими здавнини, а також тому, що їхні чини здебільшого залежали від виборів і затвердження, які колись відбувалися в цьому краї. **Кожний, хто тільки мав чин, разом з тим отримував шляхетство. Не будши шляхтичем, ніхто не міг бути обраним на чин, бо тоді простолюдином було заборонено надавати гідності і уряди, як про це сказано в наведених законах.**

Окрім найвіддаленіших часів, окрім давніх прав і привілеїв нові закони, накази і характер служби доводять, що від малоросійських чиновників шляхетська гідність ніколи не вилучалася. Докази тому наступні: 1) З нагоди заснування Малоросійської Колегії височайшим іменним наказом від 10 листопада 1764 року урядуючому Сенату вказано: “Бажаючи, щоб між призначеними до Колегії членами жодної різниці не було, щоб кожний своє місце за чином і старшинством міг зайняти, всемілостиво урівнюємо малоросійських членів класами з наступними великоросійськими чинами - обозного генерального генерал-майорським, писаря статським радником, осавула і хоружого полковниками”. 2) Головнокомандувач у Малоросії генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський представив для нагородження чинами з огляду на

здобутки і гідності багатьох малоросійських чиновників. За цим представленням у Бозі спочила імператриця Катерина велика разом із урядуючим Сенатом призначили бунчукових товаришів і полкових старшин колезькими асесорами і майорами. 3) Багато малоросійських чиновників за їхніми здібностями відразу були прийняті на регулярну російську службу штаб- і обер-офіцерами. А отже, їхні чини було зрівняно з армійськими чинами. 4) З часу відкриття в Малій Росії губерній малоросійські чиновники завжди допускалися до шляхетських виборів і до відправлення посад, вказаних у височайшому положенні про губернії. Як і до цього часу вони не віддалялися від цих посад, а щоразу обиралися і затверджувалися як дійсні шляхтичі. Вони служили і отримували чини, вказані в таблиці про ранги. 5) У височайшому іменному наказі тої самої великої імператриці Катерини другої Державній Військовій колегії від 28 червня 1783 року сказано про перетворення малоросійських козацьких полків на регулярні. Чиновників малоросійських полків, які побажають залишитися на військовій службі і будуть визнані здібними до неї відповідно до їхніх ступенів і заслуг призначити у цих полках на штаб- і обер-офіцерські чини, а інших звільнити від служби, переіменувавши і прилучивши за їхнім бажанням до справ.

Такий наказ августійшої монархині виразно доводить, що вона не протиставляла (упослеждала) малоросійські чини штаб- і обер-офіцерським, бо осіб, які побажали залишитися на службі, не підвищила, а призначила у відповідні до їхніх звань ранги, а інших височайше наказала переіменувати. У виконання височайшого наказу одних з малоросійських чиновників було прийнято на службу, а інших звільнено і переіменовано чинами - бунчукових товаришів прем'єр-майорами; полкових обозних, полкових осавулів, полкових хоружих і полкових писарів секунд-майорами, сотників ротмістрами, військових товаришів поручниками, значкових товаришів корнетами. Про це сказано в справах Державної Військової колегії, яка видала тим чиновникам патенти. Малоросійські полковники тоді були винагороджені бригадирськими чинами, як про це сказано в наказі Сенату від 3 липня 1783 року. Все це ясно доводить, що малоросійські чини ще до перетворення малоросійських полків на регулярні мали власні класи і ступені. Отже, особи, які довели своє походження від предків, які в минулому мали подібні до переіменованих чини, не можуть бути віддалені від дійсного шляхетства. Як можна вилучити шляхетську гідність від колишніх бунчукових, військових і значкових товаришів, від полкових старшин і сотників, якщо ці чини були такими важливими і поважними? Так, полковий обозний мав у віданні всю полкову артилерію, всіх нижніх чиновників і гарматників. Полкові осавули і хоружі складали, так би мовити, полковий штаб і мали саме таку посаду, як майори в регулярному. Коли було потрібно, вони брали участь у походах, командували козацьким військом і мали підлеглих від 500 до 1000 осіб, або більше чи менше в залежності від обставин. У мирний час вони керували внутрішніми справами полку, засідали в полковій канцелярії і виконували всі вказівки начальства. Сотники мали таку ж посаду в своїй сотні, як капітан у роті. Вони мали в своїй команді від 120 до 150 і більше кінних озброєних козаків, разом з якими відправляли військову службу в різних походах. Після повернення з походів окрім цього вони керували цивільними справами - наглядали за порядком і благочинням своєї сотні або повіту, в якій знаходилося підлеглих кожному сотнику обивателів, окрім комплектних, від 8 до 10 тисяч душ різної статі. Вони головували в сотенному правлінні або суді, де займалися всіма повітовими справами. Такий суд

був формальним, бо відповідно до вирішальних пунктів, прийнятих за волею імператора Верховною Таємною Радою 22 серпня 1728 року, вказано бути апеляції. Бунчукові, військові і значкові товариші також відправляли військову службу, а час від часу внутрішню або цивільну. При потребі їх відряджали в похід. Бунчукові товариші нерідко там займали полковницькі місця, а військові і значкові товариші - полкових старшин і сотників. У походах вони перебували з такою ж владою і кількістю підлеглих нижніх чиновників як і місцеві полкові старшини. Коли полковник, полкові старшини і сотники перебували в поході, вони виконували їхні посади. Гетьмани, Генеральна військова канцелярія, головнокомандувач в Малоросії, Малоросійська колегія призначали їх в різні комісії, де вони виконували військові і цивільні доручення і засідали в різних присутніх місцях.

Хоча герольдія міркує, буцім-то малоросійські чини не можуть надавати нащадкам шляхетську гідність, бо предки осіб, що доводять шляхетство, не служили в армійських полках у чинах, це не так. Всі роз'яснені права і привілеї, на яких базуються закони і служба тутешнього краю, які були всемілостиво підтвержені російськими государями, доводять, що вказані герольдією причини сьогодні не можуть поширюватися на минулі часи, бо якщо чийсь предки не служили в армійських полках у чинах, то служили разом із ними при арміях і окремо в малоросійських полках, здебільшого, на власному утриманні. В цьому немає різниці, бо вони також брали участь в усіх походах, билися за батьківщину і їх нагороджували до часу, коли ці полки були реформовані на регулярні. Саме з цих причин, сподіваюся, а зовсім не для приниження малоросійські чиновники не були внесені в таблиць про ранги, складений 1722 року, тобто тоді, коли Малоросійське військо ще не було перетворене в регулярні полки, а існувало в іншому вигляді і керувалося зовсім іншими постановами, окремими як для відправлення військової, так і цивільної служби. І в самій Великій Росії до минулого століття, часу утворення військ великим імператором Петром першим, існували інші чиновництва і інші ніж зараз були звання - стольники, окольничі, воеводи, бояри та інші.

У височайше дарованій великою Катериною дворянській грамоті мудра монархиня так зображує шляхетську гідність: "Шляхетська гідність є наслідком якості і добродійства начальницьких у давнину мужів, які відзначили себе заслугами, чим перетворили свою службу в гідність і чим набули своїм нащадкам шляхетну назву". Милосердна монархиня, охороняючи шляхетські права, в 91 статті тої самої височайшої грамоти оголосила свою волю наступними словами: "Точне правосуддя не дозволяє виключити жодний доказ будь-якого роду не інакше як тоді, коли слово закону відкидає таке доведення. В такому тендітному і важкому становищі вельми важливої справи звичайною милосердною опікою нашому вірнопідданому російському дворянству, затверджуючи наступні докази гідності, окрім того не виключаючи справедливих і незаперечних докази будь-якого роду, які можуть відшукатися, навіть якщо вони тут і не вказані". Таким правосудним і милосердним законом, який охороняє шляхетські права, мудра монархиня надає благодійний спосіб малоросійському шляхетству довести власну гідність, для чого представити право, яке ґрунтується на здобутках предків і привілеях, здавнини пожалуваних польськими королями. В 11 пункті 92 статті тої самої височайшої грамоти законоположено, що шляхетське право базується на доведенні шляхетської

служби предків. Якій шляхетській службі предків віддати перевагу, як насамперед не військовій, на якій малоросійські чиновники, про що було сказано, посідали такі важливі місця?

Пояснивши це шляхетство Полтавської губернії сподівається, що нащадків військового і цивільного малоросійського стану не буде позбавлено всемілостиво підтверджених тутешньому краю прав і привілеїв на шляхетську гідність. Шляхетство через губернського маршалка покірливо прохає посприяти у височайшого престолу отримати всемілостивий наказ, щоб колишні малоросійські чини, по яким місцеві шляхетські роди прохали і прохатимуть шляхетства, визнавалися доведенням шляхетської гідності.

Малоросійської Полтавської губернії маршалок Василь Чарниш.⁽⁸⁵⁾

Протокол засідання Полтавського шляхетського депутатського зібрання про право українських чинів на шляхетство від 15 жовтня 1819 року.

15 жовтня 1819 року маршалки і шляхетство Малоросійської Полтавської губернії зібралися в місті Полтаві в будинку зібрання, де заслухали пропозицію пана полтавського губернського маршалка. Останній повідомив, що герольдія урядуючого Сенату не визнала в шляхетській гідності ряд шляхтичів Полтавської губернії, предки яких служили в колишніх малоросійських чинах. Загальне зібрання шляхетства губернії з нагоди шляхетських виборів 1809 року звернуло особливу увагу на це питання честі і 19 січня прийняло постанову, якою доручило пану губернському маршалкові скласти пояснювальну записку про гідність малоросійських чинів, яку подати малоросійському генералу-губернаторові. В ній від імені шляхетства прохається отримати у височайшого престолу наказ, щоб малоросійські чини, по яким місцеві роди доводили і будуть доводити шляхетство, визнавалися доказом цієї гідності. За таким дорученням пан губернський маршалок склав записку про право малоросійських чиновників на шляхетську гідність за №271 і 8 червня того самого року передав її при представленні колишньому малоросійському генералу-губернаторові князю Якову Івановичу Лобанову-Ростовському, який виїжджав до С.-Петербургу. Маршалок прохав Його світлість посприяти отримати наказ височайшого престолу про визнання малоросійських чинів доказом шляхетства. Того самого 1809 року Його світлість князь Яків Іванович після повернення з С.-Петербургу до Полтави особисто оголосив пану губернському маршалкові, що подання і записку про малоросійські чини він мав щастя особисто передати государеві, а Його величність височайше наказав передати міністрові юстиції, що зараз голова Державної Ради, князю Петру Васильовичу Лопухіну для представлення до Державної Ради. Але на цьому хід цієї справи зупинився і не має продовження вже третє трьохріччя з часу загального подання шляхетства. Між тим, герольдія урядуючого Сенату і далі розглядає шляхетські справи, які надходять до неї про доведення гідності за малоросійськими чинами предків і продовжує не визнавати такі в шляхетстві. З цієї причини пан губернський маршалок визнав необхідним поновити загальне всепіддане прохання шляхетства до височайшого престолу про отримання всемілостивої поваги до гідності малоросійських чинів і наказу про визнання їх доказом шляхетства. Ухвалили: Оскільки не вирішено питання за представленням шляхетства 1809 року, а між тим герольдія урядуючого Сенату продовжує і зараз не визнавати надіслані до неї справи про шляхетство, доведені малоросійськими

чинами, нібито такі не надають нащадкам шляхетську гідність. Тому такі роди вилучаються зі шляхетського стану. Вирішено поновити загальне прохання шляхетства через пана губернського маршалка, якому знову надані повноваження від імені шляхетства Полтавської губернії звернутися до начальника місцевого краю Його світлість пана малоросійського військового губернатора і різних орденів кавалера князя Миколи Григоровича Репніна з представленням, в якому пояснити про право малоросійських чиновників на шляхетську гідність наступне:

Божею волею небіжчиця цариця Катерина друга у височайшій всемілостивій грамоті 1785 року на права і привілеї російського дворянства наказала губернським шляхетським зібранням розглядати справи про шляхетство, вписувати роди до родовідної книги і видавати їм про це грамоти, які для цього і були створені. Государ Олександр перший височайшим маніфестом від 2 квітня 1801 року височайшу грамоту великої Катерини всі зосереджені в ній права і привілеї всемілостиво затвердив непорушно і назавжди, відмінюючи, скасовуючи і відкидаючи все, що з плином часу перечило цій грамоті або послаблювало її силу, чи було постановлено. З часу оголошення грамоти шляхетські зібрання продовжували розгляд доказів шляхетських родів, ґрунтуючи свої вирішальні протоколи відповідно до положень дворянської грамоти. За минулий час багато шляхетських родів було визнано і затверджено шляхетськими зібраннями. У губерніях їх було вписано до шляхетських родовідних книг, і вони отримали про це грамоти. Але чимало з них герольдія урядуючого Сенату не визнає шляхтичами, бо їхні предки не служили в чинах, вказаних у табелі про ранги, буцім-то малоросійські чини (полкові обозні, полкові осавули, полкові хоружі, військові товариші, сотники та інші) не можуть дати нащадкам шляхетську гідність. З 1803 року герольдія про це надіслала чимало наказів малоросійським шляхетським зібранням. Розглядаючи питання про шляхетство за такими чинами 7 листопада 1807 року урядуючий Сенат особливо наголошує малоросійським шляхетським зібранням, щоб вони відповідно до таких доказів не визнавали в шляхетській гідності, до родовідної книги не вписували, грамот і свідоцтв про шляхетство не видавали. Таке відчуження (отриновение) малоросійських чиновників від шляхетства знищує їхні здобітки, принижує особисту їх і їхніх нащадків честь, розкитує **права і привілеї нашої нації, які були надані колишніми польськими королями**, а потім підтвержені всеросійськими самодержцями і в різних місцях в вирішальних гетьманських пунктах пояснені.

Відомо, що малоросійська нація (яка розміщувалася в князівствах Київському, Чернігівському і Переяславському) 1321 року була вилучена від руського скіпетру. Понад три століття вона перебувала то під ярмом татарським, то під неволею литовською, доки нарешті після багатьох відомих перемог над поляками не звільнилася від утисків інших народів і приєдналася до володарювання Росії. Сталось це 1654 року при тодішньому малоросійському гетьмані Богдані Хмельницькому, коли він з військом і старшинами попрохали государя Олексія Михайловича прийняти їх під своє заступництво в постійне російське підданство. Тоді ця країна за прагнення бути вільною була винагороджена, бо Його величність на прохання гетьмана і всього тутешнього краю височайше погодився приєднати його до своєї міцної держави і підтвердив всі права і привілеї, які мала Мала Росія під час перебування під польським управлінням.

Права і привілеї, надані малоросійському краю польськими королями і підтвержені височайшими грамотами, є наступними: Перша грамота короля Сигизмунда від 7 червня 1563 року каже, щоб шляхетство і їхні нащадки, не тільки особи, які приймали в Польській Короні клейноти і герби шляхетські, також і інші лицарські і шляхетські чини литовського і руського народів, хоча їхні предки клейнотів і гербів від Польської Корони не брали, щоб всіма жалуваними привілеями, вольностями і земськими правами завжди рівномірно користувалися. Друга того самого короля від 1 червня 1568 року. В грамоті сказано, щоб лицарський чин обох народів литовського і руського як було, щоб і надалі обирався на придворні і земські посади. А Ми король відповідно до здобутків і гідностей кожного з них будемо з Нашої милості призначати на знатні посади і підвищувати в найвищій гідності. Ніхто з лицарських і шляхетських чинів не буде позбавленим того права. Щоб цьому краю бути при своїх правах, вольностях і звичках, щоб чин лицарський і шляхетство з-поміж себе обирали у військовій, цивільній і земській чини, і щоб вони на всіх урядах судилися книгою Статут. В 18 артикулі 3 розділу Книги Статут узаконено: Гідність і уряди простим людям не давати, а тільки шляхті і кожній людині лицарського стану за здібностями і заслугами. В 13 артикулі того самого розділу король обіцяє всім громадянам оберігати їхню гідність. У пунктах гетьмана Хмельницького з Польською короною під містечком Зборовим ухвалено, щоб малоросійські військові старшини і чиновники Війська Запорозького вважалися рівними шляхетству. Ці малоросійські права і привілеї 27 березня 1654 року були підтвержені двома височайшими грамотами государя Олексія Михайловича, писані гетьману Хмельницькому і військовій генеральній старшині, полковникам, осавулам і сотникам при прийнятті їх з усім малоросійським народом у підданство. В першій із них Війську Запорозькому сказано: Ми, великий государ, Наша царська величність пожалували нашого підданого Богдана Хмельницького і наказали бути їм під Нашою високою царської величності рукою при колишніх їхніх правах і привілеях, які їм були надані від королів польських і великих князів литовських. Наказуємо їхніх прав і вольностей не порушувати. А судитися їм від своїх старшин відповідно до минулих прав. Бажаємо гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке утримувати Нашої царської величності милостивою платнею і мати в опіці, а їм на Нашу царську милість покладатися (бути надіємим). В другій грамоті шляхетству додано: Їхніх старшин на уряди судові, земські і міські обирати з-поміж себе відповідно до власних прав. Всі вищезначені права і привілеї були підтвержені не тільки государем Олексієм Михайловичем, але і згодом царюючими всеросійськими монархами. В цьому можемо переконатися з наступних грамот: государя Федора Олексійовича від 1 лютого 1714 року, Іоана Олексійовича і Петра Олексійовича від 30 травня 1719 року, Петра великого від 1 і 3 листопада 1708 року, 3 лютого 1709 року, 5 січня 1711 року, 8 січня 1717 року, Петра другого від 25 червня 1727 року, Анни Іоанівни від 15 травня 1730 року, Лизавети Петрівни від 15 грудня 1749 року, 22 травня 1751 року, Катерини другої від 10 листопада 1764 року, Павла першого від 30 листопада 1796 року і імператора Олександра першого від 29 грудня 1802 року. Після приєднання Малоросії до російського скіпетру в прийнятих у різний час гетьманських пунктах постановлено: Перше. Заслужені люди, які були раніше пожалувані честю шляхетською, щоб при чині і честі завжди перебували. Друге. Щоб ніхто з великоросіян не

вихвалявся тим, що він є підданим царя, не принижував честі малоросійських старшин гетьманського регіменту і не дорікав їм, бо два народи перебувають під одною самодержавною владою, тому бути їм у рівній честі і повазі. Третє. Щоб в Малій Росії суд і розправа існували як і раніше, в яких бути суддям з їхнього народу; відправляти справи в містах і в ратушах сотникам, полкової старшині і полковникам. Четверте. З милості своєї до малоросійського народу Його імператорська величність вказує, щоб гетьман самочинно без ради старшин і посольства не обирав і не призначав у генеральну старшину, полковниками, полкову старшину і сотниками, а щоб відбувалося це вільними голосами за старими звичками із заслужених, знатних, вірних Його імператорській величності лояльних людей. У генеральну старшину і на полковництво спочатку необхідно обрати двох-трьох кандидатів, писати Його імператорській величності та вимагати підтвердження. Представлені за гетьманською рекомендацією і народними рішеннями у генеральні чини і на полковництво особи, які будуть підтвержені наказом Його імператорської величності, таких відповідно до пунктів Юрія Хмельницького без підтвердження Його імператорської величності і народного обрання не залишати для самочинного призначення гетьманом. А в полках обирати на вільні місця в полкову старшину полковнику з полковою старшиною, з сотниками і знатними козаками, а сотниками обирати в сотні всім козакам на загальній раді. На раді загальним рішенням призначити на вказаний уряд двох-трьох осіб з людей заслужених, гідних, добрих, лояльних і вірних. Призначивши їх, писати гетьманові, а останньому з призначених людей, які завжди мали незаплямовану вірність, виявити найгіднішого на посаду і призначити на уряд гетьманським універсалом. Далі гетьман мусить відписати Його імператорській величності, вказавши про їхню службу і гідність, відповідно до яких вони можуть бути призначені у чин. На початку універсалів належить писати титул Його імператорської величності. Вірні Його імператорській величності новопризначені особи у полкову старшину і сотниками складають присягу відповідно до віри і звичок. Окрім православних християн начальникам, які сповідують іншу віру, надалі не бути; і новохрещеним іноземцям начальниками також не бути. Якщо буде подана чолобитна на полкову старшину і сотників за образи та інше, або вони почнуть чинити якусь неправду і виявляться народні образи і сплутощення, за такі тяжкі провини їх наказувати, а деяких з огляду на важливість справи і відсторонювати від чинів; потім доповісти про це Його імператорській величності і чекати наказу. П'яте. Щоб маєтності і інші нерухомі володіння було дозволено великоросіянам у Малоросії і малоросіянам у Великоросії вільно купувати; останнім перебувати як великоросійським вотчинникам. Відповідно до таких давніх привілеїв і постанов про цей край не тільки чини, яких герольдія не визнає в шляхетстві (полкових обозних, полкових осавулів, хоружих, сотників, військових товаришів та інших), але і взагалі всі малоросійські чиновники, які служили у військовій службі або керували цивільними чинами, мають рівне право на шляхетство, бо вони цими привілеями і постановами визнані такими здавнини. Їхні чини переважно залежали від вибору і затвердження, що було даровано цьому краю тодішніми законами. Хто тільки мав чин - одночасно був і шляхтичем, а не бути шляхтичем було неможливо, хто був обраний на чин. Людям простого стану тоді заборонялося надавати гідність і посади, про що сказано в поясненнях до законів (узаконення).

Але окрім давніх часів, окрім згаданих прав і привілеїв нові закони, накази і сам характер служби доводять, що шляхетська гідність ніколи не відділялася від малоросійських чиновників. Докази тому наступні: Перше. З причини заснування Малоросійської Колегії згідно з височайшим іменним наказом від 10 листопада 1764 року урядуючому Сенату вказано: “Щоб між призначеними до Колегії чинами ніякої різниці не було, а кожний міг займати своє місце за чином і старшинством, всемілостиво наказуємо малоросійських членів урівняти класами з наступними великоросійськими чинами - генерального обозного генералом-майором, писаря статським радником, осавула і хоружого полковниками”. Друге. Головнокомандувач Малоросією генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський представив багатьох малоросійських чиновників з огляду на їхні заслуги і гідності до нагородження чинами. За його представленнями в Бозі спочила імператриця Катерина велика і урядуючий Сенат надавали бунчуковим товаришам і полковим старшинам чини колезьких асесорів і майорів. Третє. Багато малоросійських чиновників з огляду на їхні здібності були прийняті на регулярну російську армійську службу відразу штаб- і обер-офіцерами. Відповідно, їхні чини були урівняні з армійськими чинами. Четверте. З часу відкриття в Малоросії губернії малоросійські чиновники завжди допускалися до шляхетських виборів і відправлення посад згідно з височайшим наказом про губернські заклади. І пізніше їх не усували і не переобирали з посад, а кожного разу затверджували в званнях як дійсних шляхтичів. Вони служили і отримували чини, вказані в таблиці про ранги. Нарешті, п'яте. У височайшому іменному наказі государині імператриці Катерини другої Державній Військовій колегії від 28 липня 1783 року про перетворення малоросійських козацьких полків на регулярні сказано: Малоросійських військових чиновників, які побажають залишитися на військовій службі і будуть визнані здібними з огляду на їхні ступені і заслуги призначити у штаб- і обер-офіцерські чини в цих полках, а інших зі служби звільнити. Закон поширити і на їхніх дітей. Цей височайший наказ виразно доводить, що государиня імператриця не ототожнювала малоросійські чини зі штаб- і обер-офіцерськими чинами, бо не всі, хто бажав залишитися на службі, були возведені в чини. Таких осіб було призначено в відповідні тутешні ранги, а інших височайше наказано переіменувати. У виконання височайшого наказу одних було призначено на службу, а інших малоросійських чиновників залишено і переіменовано чинами - бунчукових товаришів прем'єр-майорами; полкових обозних, полкових осавулів, полкових хоружих і полкових писарів секунд-майорами, сотників ротмістрами, військових товаришів поручниками, про що сказано в справах Державної Військової колегії, від якої ті чиновники отримали патенти. Тоді малоросійських полковників було нагороджено чинами бригадирськими, про що сказано в наказі урядуючому Сенату від 28 липня 1783 року. Все це виразно доводить, що малоросійські чини ще до часу перетворення малоросійських полків на регулярні вже мали свої класи і ступені. Їхні посади були поважними і важливими. Так, полковий обозний мав у своєму підпорядкуванні всю полкову артилерію, всіх нижніх чиновників і гарматників. Полкові осавули і хоружі складали, так би мовити, полковий штаб і мали посаду в малоросійському полку схожу з майором у регулярному полку. При потребі вони перебували в походах, командували козацьким військом і мали в своєму підпорядкуванні від 500 до 1000 людей, залежно від обставин більше або менше. В мирний час

вони керували внутрішніми справами полку, засідали в полковій канцелярії і виконували все, що наказувало начальство. Сотники в своїй сотні мали таку ж посаду, як капітани в роті. Вони мали команду від 120 до 150 кінних озброєних козаків, разом з якими відправляли військову службу в різних походах, а після повернення перебирали і цивільні справи - наглядали за порядком і благочинням у своїй сотні або в окрузі. В сотні знаходилось підвладних кожному сотникові обивателів від 8 до 10 тисяч душ різної статі. Сотники головували в сотенному правлінні та в судах, в яких розглядали всі справи округу. Такий суд був формальним, бо проти нього могли діяти вирішальні пункти, ухвалені за волею імператора 22 серпня 1788 року Верховною Таємною Радою, які передбачали апеляцію. Бунчукові і військові товариші також відправляли начальницьку військову службу, а в інший час - внутрішню або цивільну. При потребі вони вирушали в похід, там нерідко займали місця бунчукових товаришів і полковників; перебували там з такою самою владою і таким числом підлеглих нижніх чинів, як і місцеві старшини. А коли полковник, полковий старшина і сотники перебували в поході, то вони нерідко відправляли їхні посади на місці. Гетьман, Генеральна військова канцелярія, головнокомандувач Малоросії і Малоросійська Колегія часто призначали їх в різні комісії для виконання доручень. Вони засідали у військових і цивільних справах у різних присутніх місцях.

Хоча герольдія вважає, нібито малоросійські чини не можуть надавати нащадкам шляхетської гідності, бо предки осіб, які доводять шляхетство, не служили в чинах вказаних у таблиці про ранги, але це не так. З огляду на вказані привілеї, на яких ґрунтується становище і служба тутешнього краю, які були всемілостиво підтвержені самодержцями всеросійськими, доводиться, що вказані герольдією причини не можуть поширюватися на попередні часи, бо якщо чийсь предки не служили в чинах, які герольдія визнала, то служили в армії в малоросійських полках переважно на власному утриманні. Ці особи так само брали участь у всіх походах і боях за батьківщину, їх відзначали нагородами, і це відбувалося до часу реформування полків на регулярні. Саме з цих причин, як вважаємо, а не для приниження малоросійські чиновники не були внесені до таблиця про ранги, який було укладено 1722 року, тобто коли малоросійське військо було перетворене на регулярні полки. Воно залишалось в іншому вигляді і керувалося зовсім іншими особливими як на військовій, так і цивільній службі наказами. І в самій Великій Росії до минушого століття і до утворення військ великим імператором Петром першим існували інші начальницькі чини і інші були звання - стольники, окольничі, воєводи та інші. У височайшій дарованій Катериною великою дворянській грамоті в 1 статті шляхетська гідність визначена так: “Шляхетська гідність є наслідком якості і добродійства начальницьких у давні часи панів (мужей), які відзначили себе заслугами, чим перетворили свою службу на гідність і набули своїм нащадкам шляхетську назву”. В 91 статті тої самої грамоти імператриця так пише про охорону шляхетських прав: “Точне правосуддя не дозволяє виключити жодний доказ шляхетства будь-якого роду не інакше як тоді, коли слово закону відкидає таке доведення. В такому тендітному і важкому становищі вельми важливої справи звичайною милосердною опікою обираємо шлях правосуддя, щоб подати руку допомоги вірнопідданому люб'язному російському дворянству для затвердження доказів”. Не виключається можливість відшукати очевидні і незаперечні докази якогось роду, навіть не вказані у височайшому законоположенні, яке оберігає шляхетські

права. Цим надається благодійний спосіб малоросійському шляхетству довести свою гідність, підтвердити права, які ґрунтуються на заслугах предків і на привілеях, які були здавнини даровані польськими королями і всевисочайше підтверджені російськими государями, які відповідно до 92 статті височайшої грамоти також є незаперечними доказами шляхетської гідності. Пояснивши про право нащадків малоросійських чиновників на шляхетську гідність пан губернський маршалок з огляду на надані йому повноваження від імені шляхетства Полтавської губернії не полише прохати, аби його світлість пан малоросійський військовий губернатор посприяв у отриманні наказу всевисочайшого престолу, щоб давні малоросійські чини, за якими тутешні роди доводили і будуть доводити шляхетство, були визнані доказом гідності.⁽⁸⁶⁾

Лист малоросійського військового губернатора кн. Репніна судді II департаменту Чернігівського генерального суду надвірному радникові Данилі Яснівському 1823 року.

Визнав необхідним звернутися до Вас як до людини, яка досконало знає малоросійську історію і всі суміжні питання. Покірливо прохаю Вас не відмовити мені сприяти в питанні для користі чи не більшої частини малоросійських родів. Буду зобов'язаним Вам, якщо Ви зберете акуратні і правдиві відомості про даровані Малоросії привілеї, в яких йдеться про чини і гідність; а також змістовно пояснить сутність кожного чину. Якнайшвидше це доставте мені. Переконаний, що для користі своїх співгромадян Ви не відмовите покласти собі в обов'язок виконати працю, за яку отримаєте нагороду у власних почуттях.⁽⁸⁷⁾

Записка надвірного радника Данила Омеляновича Яснівського малоросійському військовому губернаторові кн. Репніну 1827 року.

Змістовне і точне дослідження походження малоросійських чинів і осіб, які займали ці посади, провести складно і фактично неможливо. Офіційні акти бувшого управління Малоросії через давнину часу під час воєн і змін у правлінні, звичайно, було загублено. Чимало документів залишилися невідомими для архівів, бо перейшли до приватних рук.

Малоросійські чини, за винятком гетьмана, засновано за прикладом польських і турецьких чинів в XVI ст. при польському королі Стефані Баторії 1576 року. Вони наступні: 1) **Гетьман** — головний військовий начальник малоросійських козаків, який згодом став верховним керманичем (повелителем) всіх військових і цивільних справ та суддею малоросійського народу. Від нього залежало підвищення і призначення всіх чинів окрім генеральних старшин і полковників і всі національні прибутки. Всі інші чини військового і цивільного правління при гетьмані називалися старшиною за винятком бунчукових і військових товаришів, підкоморських і земських суддів та підсудків, а також чинів артилерійських і компанійських полків. Старшина поділялася на три ступені: а) військова генеральна старшина при гетьмані, б) полкова старшина при полковнику, в) сотенна старшина під керівництвом сотника. В гетьманську гідність спочатку жалувано безпосередньо польськими королями, потім гетьмана обирали за згодою всього війська, так само обирали і після приєднання Малої Росії до Великої Росії, але з попереднім оповіщенням про це царську величність, і, нарешті, з височайшого за-

твердження. У генеральні старшини і полковники жалувано за височайшими наказами. Полкову старшину і сотників призначав гетьман або заступаючий його місце. В сотенну старшину призначав полковник.

Після гетьмана розміщені чини в наступному порядку: 2) **Генеральний обозний**. Цей чиновник був найвищим із генеральних старшин військового звання. Він мав на військовій службі посаду, як на регулярній військовій службі генерали-фельдмаршали і фельдцейхмейстери. Він керував у Малій Росії всією артилерією генеральною або головною, полковою і сотенною. В **Канцелярії генеральної артилерії** він був нібито президентом, а у справах всієї Малоросії в **Генеральній Військовій канцелярії** займав перше між членами місце. При заснуванні Малоросійської Колегії генеральний обозний, якого призначено до Колегії членом, відповідно до наказу від 10 листопада 1764 року був урівняний з великоросійськими чинами генерал-майорським чином. Останній генеральний обозний Кочубей був таємним радником.

3) **Генеральний суддя** був другим після гетьмана генеральним старшиною і першим серед статських чиновників. Їх було два. Старший із них головував в **Генеральному суді**, а молодший був присутнім як член суду. Самотужки вони нічого не могли зробити і керували через суд. Генеральний суддя Ілля Журман був дійсним статським радником. 1797 року цю посаду було поновлено. Іменним височайшим наказом урядуючому Сенату від 1 січня 1802 року за зразковим штатом малоросійських губерній визнано мати в Генеральному суді, який розділено на два департаменти, двох генеральних суддів четвертого класу.

4) **Генеральний підскарбій** між генеральними старшинами був другим чиновником цивільного звання. Підібно до державного казначая він відав всіма малоросійськими прибутками і витратами. Він головував у **Генеральній Скарбовій канцелярії** і мав головний нагляд за **Генеральною обрахунковою комісією**. Генеральний підскарбій Василь Гудович був таємним радником.

5) **Генеральний військовий писар** був знатним генеральним старшиною цивільного звання, схожий на польського коронного маршала. Між генеральними старшинами він був четвертим, а в засідання Генеральної Військової канцелярії вважався третім. З найважливіших справ він доповідав Генеральній Військовій канцелярії і лише в присутності самого гетьмана виконував прокурорську посаду. В інший час він був рівним з генеральними старшинами. Військовий писар був другим в Генеральній Військовій канцелярії після генерального обозного. Генеральна канцелярія перебувала під його особливим наглядом, в якій він керував всіма паперами, які надходили і велися. Обов'язком генерального писаря було безпосереднє виконання гетьманських наказів у військових і цивільних справах. Це була одна з найповажніших посад в Малоросії. При заснуванні Малоросійської Колегії наказом від 10 листопада 1764 року її члена генерального писаря зрівняно зі статським радником. Останній генеральний писар Василь Туманський також мав чин статського радника і місце члена Малоросійської Колегії.

6) **Військовий генеральний осавул** серед генеральних старшин був п'ятим, а за військовим званням - першим чиновником після генерального обозного. Як генеральний обозний відповідав за всю артилерію, так і генеральний осавул в мирний і військовий час був першим після гетьмана начальником над усім козацьким військом, окрім Запорозького. Він доглядав за військом і виправляв недоліки. Спочатку при заснуванні війська був лише один генеральний осавул, пізніше два, кожний з яких відав вказаною гетьманом сферою діяльності (часть). Окрім

дійсної військової посади в мирний час йому нерідко доручалися і цивільні справи. Вони за гетьманським наказом брали участь в діяльності Генеральної Військової канцелярії. При заснуванні Малоросійської Колегії наказом від 10 листопада 1764 року генеральних осавулів урівняно з полковниками. Останній генеральний осавул Журавка також мав чин полковника і був членом Колегії. Іншого генерального осавула Івана Скоропадського звільнено бригадиром.

7) **Військовий генеральний хоружий** був сьомим серед військових генеральних старшин, а серед військових знатних чиновників четвертим. Назва хоружого запозичена з польської мови, в якій хорунга значить стяг. Хоружий оберігає національний або військовий прапор, який надавався при обранні кожного гетьмана польськими королями, згодом російськими царями. Згаданий прапор як в мирний час, так і в походах знаходився при гетьманській особі. При заснуванні Малоросійської Колегії наказом від 10 листопада 1764 року генерального хоружого урівняно з полковниками. Останній генеральний хоружий Данило Апостол мав чин армійського полковника, був членом останньої Малоросійської Колегії.

8) **Генеральний військовий бунчужний** - останній з генеральної військової старшини, а у військовому званні п'ятий чиновник. Він оберігав гетьманський клейнот, який називався бунчуком. Бунчук прийнято за турецькою звичкою і жалувано козацькому гетьманові польським королем Стефаном Баторієм 1576 року. Малоросійська історія не дає відповіді, чи саме з того часу призначався для оберігання знака особливий чиновник. У статтях гетьмана Хмельницького сказано, що вже тоді був генеральний бунчужний, який називався гетьманським бунчужним. В мирний час за гетьманським наказом цей чиновник іноді брав участь в діяльності Військової канцелярії.

9) **Полковники** були засновані при розподілі Малоросії на полки королем Стефаном Баторієм. З огляду на чин полковник посідав перше місце після військових генеральних старшин, а по місткості наявної влади вважався в Малоросії першим начальником після самого гетьмана. Він був військовим міськначальником, особливо до заснування повітових і земських судів. Полковник в своєму полку був головним керманічем (исправителем) всіх військових, поліцейських і земських справ і нарядів та командиром полкової артилерії. В полковій канцелярії він був нібито президентом, а коли був відсутнім - надсилав до неї пропозиції. З 1763 року за статутним правом він нібито воєвода головував у міському або карному суді, який був у кожному полку. Вся полкова старшина і сотники зі своєю старшиною перебували під його безпосереднім керівництвом. Їх була різна кількість, в залежності від кількості полків. Траплялося, коли полковників обирали з генеральної старшини, але без іменного наказу вони на посаді не визнавалися (в достоїнство сиє не были определяемы). Вони завжди мали при собі полковий прапор, особливий жезл, який називався пірначем, і полкову музику. Височайшим наказом від 28 червня 1783 року двох полковників пожалувано генерал-майорами, сім бригадирами, про що сказано в порівняльному табелі, який додається.

10) **Підкоморій**. Він з 1763 року був суддею в підкоморському суді. Із земських судів до нього надходили справи про спірні землі з доказами позивачів. Він особисто засвідчував межі, їх обміряв (ограничивал), а старі відновлював. У якійсь мірі його можна порівняти із землеміром, хоча самого виміру за допомогою інструменту він не робив. У цей цивільний чин обирали вільними голосами представників найповажнішого

шляхетства. Підкоморій після малоросійського полковника посідав перше місце зі старшинством. Зі шляхетства йому обиралися для допомоги два коморники, яких підкоморій із писарем зі свого суду відряджали для засвідчення меж і розбору суперечок. Такі посади з їхніми обов'язками існують і зараз. Іменним височайшим наказом урядуючому Сенату від 1 січня 1802 року за зразковим штатом малоросійських губерній вказано мати в підкоморському суді підкоморія 6-го класу і коморника 12-го класу.

11) **Бунчукові товариші**. Гетьман Мазепа для придання більшої вишуканості владі і для захисту гетьманської хоругви і бунчуків заснував в малоросійському війську цей новий чин. Для цього він обрав молодих людей із синів генеральної старшини, полковників і найвизначнішого шляхетства. Під час походів бунчукові товариші зобов'язані невідлучно перебувати при гетьманові при його хоругві і бунчуках під керівництвом генерального бунчужного. В мирний час вони або перебували вдома, або по черзі знаходилися при гетьмані, виконуючи його доручення, і працювали в комісіях. Ці чиновники невідлучно перебували при гетьманах при їхніх справах. Після Мазепи вони настільки посилювалися, що вважалися першими після полковника, а з часу заснування підкоморських (подкоморных) судів - після підкоморія. Вони не мали ніякої визначеної посади і при потребі виконували військові і цивільні чини, а при відсутності полковників керували полками, головували в цивільних справах в полкових канцеляріях, засідали в Генеральному суді і працювали в особливих комісіях. Вони призначалися в чини і залежали тільки від гетьмана або заступаючого його місце. В виконання височайшого наказу 1783 року генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський звільняв бунчужних товаришів зі служби прем'єр-майорами. З відомостей герольдії бачимо, що бунчукові товариші переіменувалися колезькими асесорами.

12) **Суддя земський**. З заснуванням 1763 року в Малій Росії земських судів чин поновлено, як було за часів польського володіння. Земський суддя був головою свого суду. Він обирався шляхетством повіту, в якому знаходився суд. Уряд земського судді мав старшинство найповажнішого (старейшого) бунчукового товариша і визнавався вищим за нього (пред оным первенство), нібито вище цього чину раніше і не отримував.

13) **Підсудок**. Його разом із земським суддею обирало шляхетство. Він вважався нижче (моложе) будь-якого бунчукового товариша і вище (старее) полкового обозного. Земські судді і підсудки існують і зараз. Височайшим наказом урядуючому Сенату від 1 січня 1802 року за зразковим штатом малоросійських губерній вказано мати в земському суді земського суддю 7-го класу і двох земських підсудків або асесорів 8-го класу.

14) **Генеральної артилерії осавул**. Такий чин вже існував при гетьмануванні Хмельницького і до заснування земських суддів і підсудків вважався першим після бунчукового товариша. Осавул засідав в Канцелярії гетьманської артилерії і після генерального обозного наглядав за полковою і міською артилерією, а в військовий час при відсутності генерального обозного керував артилерією.

15) **Генерального суду писар**. Такий чин відомий здавнини. Він спочатку засідав у Генеральному військовому суді, а згодом в цьому суді його посада була як генерального писаря в Генеральній канцелярії. Іноді його посаду в Генеральному суді заступав секретар. Височайшим наказом урядуючому Сенату від 1 січня 1802 року за зразковим штатом малоросійських губерній визначено мати в Генеральному суді, поділеному на два департаменти, двох секретарів 10-го класу.

16) **Компанійський полковник.** Окрім козацьких полків, які утримувалися на власний кошт, було ще три полки, набрані з бажаючих (охотників), які утримувалися платнею і називалися охочекомонними або компанійськими. Полковники цих полків мали перше місце після бунчукового товариша.

17) **Полковий обозний.** Цей чиновник був першим серед полкової старшини. Він перебував під головним керівництвом Канцелярії Генеральної артилерії та підпорядковувався полковнику свого полку. Окрім виконання своєї посади артилерійської він разом із полковником брав участь в діяльності полкової канцелярії, де займав перше після нього місце. При відсутності полковника в полку, в якому не було бунчукового товариша, він займав його місце як в полку, так і в міському або карному суді. Якщо у військовий час тільки половина полку вирушала в похід і в ньому не було бунчукового товариша, тоді головне начальство в полку доручалося йому. У виконання височайшого наказу від 28 червня 1783 року генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський звільняв зі служби полкових обозних прем'єр-майорами. За відомостями герольдії 1795 року полкового обозного переіменовано надвірним радником.

18) **Старший військовий канцелярист** Генеральної Військової канцелярії виконував посаду секретаря. Раніше він називався **регентом**. Таких чиновників було два.

19) **Генеральної артилерії хоружий** відповідно до обов'язків свого звання оберігав прапор генеральної артилерії, брав участь у діяльності Канцелярії Генеральної артилерії. Він разом з осавулом наглядав за усіма полками і міською артилерією, а сам підлягав генеральному обозному. Такий чиновник вже існував при Богдані Хмельницькому.

20) **Полкові судді** були другими серед старшин. У полковій канцелярії вони розглядали полкові справи, а в полковому і міських судах - чолобитні в карних справах. У полковій канцелярії вони були нижче полкового обозного. Це були найповажніші цивільні чиновники.

21) **Обозний охочекомонного або компанійського полку** виконував таку ж посаду як і полкові обозні в дійсних малоросійських козацьких полках.

22) **Земський писар** у земському повітовому суді як секретар доповідав під час розгляду справ, підписував позови і інші папери. Він обирався зі шляхетства повіту, в якому знаходився суд, і мав рівний із полковим осавулом чин. Земські писарі і зараз виконують свої посади. Височайшим наказом урядуючому Сенату від 1 січня 1802 року за зразковим штатом малоросійських губерній визначено мати в земському суді земського нотаріуса (нотарія) або писаря 10-го класу.

23) **Полковий писар** був між полковими старшинами третім чиновником і в полковій канцелярії виконував таку ж посаду як і генеральний писар у Генеральній Військовій канцелярії. Відповідно до височайшого наказу від 28 червня 1783 року генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський призначив полкових писарів на службу ротмістрами, а інші, які не бажали продовжувати службу, були переіменовані секунд-майорами. З відомостей герольдії бачимо, що 1794 року одного полкового писаря переіменовано колезьким асесором, а інші - титулярними радниками.

24) **Полковий осавул** серед полкової старшини був четвертим. Коли полк збирався залишити постій і вирушав у похід (в одно место), то полковий осавул, як і майори в регулярних полках, наглядав за виправкою і чистотою полку. А в мирний час він був присутнім у полковій канцелярії, де виконував і полкову посаду. В кожному полку було двоє таких чиновників.

25) **Полкові хоружі** серед полкової старшини були шостими чиновниками. Вони оберігали полковий прапор і іноді брали участь у засіданнях полкової канцелярії. Полкових осавулів, полкових хоружих і полкових писарів наказано призначити на службу ротмістрами, а інші переіменовані (оставлены) секунд-майорами. З відомостей герольдії бачимо, що 1793 року полкового осавула переіменовано колезьким асесором, а полкових хоружих - колезькими реєстраторами.

26) **Перекладач Генеральної канцелярії** виконував посаду відповідно до її назви.

27) **Сотники.** Такі чиновники в сотні були такими самими начальниками, як в полку полковники. Вони виконували обов'язки міськначальника, особливо до 1763 року, коли земських і міських судів ще не було, і після заснування таких. Сотники усно розглядали земські і дріб'язкові (маловажніе) карні справи поміж козаками і були зобов'язані наглядати за благочинням у власній сотні. У виконання наказу від 28 червня 1783 року генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський призначив сотників на службу поручниками, а інших з них звільнено зі служби з чином ротмістра. З відомостей герольдії бачимо, що одного сотника з поваги на його 16-у службу переіменовано колезьким асесором, а інших - титулярними радниками і губернськими секретарями.

28) **Військовий товариш.** Таку назву давали найповажнішим людям у війську. Менш поважне шляхетство було розписане за полками і називалося знатними якогось полку товаришами, які з часом були переіменовані значковими товаришами. А бідне шляхетство було розподілене за сотнями. Кращі з них називалися знатними якоїсь сотні товаришами, а інші залишалися рядовими козаками. З такими перевагами військових товаришів перед іншим шляхетством їхня назва в Малій Росії настільки шанувалася, що відставні генеральні старшини і полковники називалися не інакше, як знатними військовими товаришами, і в громадських зібраннях, які називалися генеральними радами вони головували над справжніми генеральними старшинами і полковниками. Гетьмани надсилали листи до царів, в яких військові товариші були визнані вище цих чиновників. Після заснування бунчукових товаришів військові товариші стали нижче їх, а згодом і нижче сотників. З того часу вони не мали ніякої визначеної посади, а використовувалися для виконання різних військових і цивільних посад, а при відсутності сотників - командували і керували сотнею. Спочатку вони залежали від полковників і полкових канцелярій, а згодом і від Малоросійської Колегії. Відповідно до наказу від 28 червня 1783 року генерал-фельдмаршал Румянцев-Задунайський призначив військових товаришів на службу корнетами, а інших звільнено зі служби в чині поручника. З відомостей герольдії бачимо, що їх переіменовували титулярними радниками і губернськими секретарями.

29 і 30) **Полковий компанійський писар і генеральної артилерії писар.** Вони виконували секретарські посади, а останній у Канцелярії Генеральної артилерії доповідав справи.

31) **Військові канцеляристи.** Таке звання неможливо порівнювати з канцеляристами, які раніше знаходилися і зараз є у великоросійських присутніх місцях. Ці посади схожі, але перша користувалася незрівнянно більшою повагою найвідоміших шляхтичів, і діти малоросійських чиновників такою посадою не гребували. Всі молоді люди, закінчивши в школах курс наук, влаштовувалися до Генеральної Військової канцелярії канцеляристами. Підготувавши свої знання для користі батьківщини після цієї посади вони отримували різні чини і посади. Їх кількість не була сталою і іноді досягала ста і більше осіб,

бо багато представників найповажніших найзаможніших родів служили в цьому чині на власному утриманні тільки заради честі. Канцеляристи не тільки служили (сим названьем и чином пользовались) в Генеральній канцелярії і Генеральному суді, але і були розподілені за повітами. В полках вони підпорядковувалися старшим канцеляристам, у Генеральній Військовій канцелярії - генеральному писареві, а в Генеральному суді - судовому писареві. Оскільки всі цивільні уряди перебували під владою військових і взагалі вважалися військовими, то і канцеляристи належали до військових людей.

32) **Осаули полкові компанійські** мали таку ж посаду як і осаули полкові міські.

33) **Отаман генеральної артилерії**. Цей уряд також був начальницьким. Отамани перебували на різних посадах, зокрема при генеральній артилерії. Отаман мав деяку владу над гарматниками.

34) **Хоружий полковий компанійський** мав таку ж посаду в найманому (охочекомонному) полку як і хоружий міського полку.

Всі вищевказані чини здавнини визнавалися шляхетськими. Згодом, під час реформ в Малій Росії під володарюванням російських царів їх було зрівняно з військовими і статськими великоросійськими чинами, починаючи від першого обер-офіцерського чину і далі. А коли не проводилося переіменування у ці чини, то вони урівнювалися з чинами одного рангу за давнім ступеневим порядком. **Всі вказані чини цілковито довели право на шляхетство.**

35) **У склад шляхетських чинів потрібно також включити возних.** У Малоросії вони здавнини перебували при судах земських і міських. Возні обиралися з осідлих шляхтичів для вручення позовів до суду, засвідчення насильств, збитків, мертвих тіл та іншого. Головний з них перебував в Генеральному суді і називався генерал возний. Вони працювали на різних посадах при **Трибуналах.** Посада возного до цього часу існує в малоросійських губерніях і обирається шляхтичами на виборах. Височайшим наказом урядуючому Сенату від 1 січня 1802 року за штатом малоросійських губерній визначено мати в судах - земському чотирьох возних, в підкоморському одного, всіх 14 класу.

Інші чини, з яких одних визнано в унтер-офіцерському званні, а інші або перебували з ними в одному ранзі, або пішли на службу рядовими, не можуть слугувати доказами шляхетства. Такі чини наступні:

36) **Значкові товариші**, як вище згадано (дивись чин 28) від знатних за полками розписаних військових товаришів. В козацьких сотнях окрім прапора зберігалися маленькі значки. Вірогідно, що їх використовували в походах, від чого вони отримували назву і чин. Раніше Генеральна канцелярія призначала в такий чин дітей полкових старшин і інших відомих людей. Іменним наказом від 8 серпня 1734 року визначено мати таких в усіх десяти полках 420 осіб, а саме - в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському по 50, в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому по 30 осіб. Деякий час полковники привласнювали собі владу призначати в цей чин, але остання Малоросійська Колегія їм заборонила це, залишивши за собою це право. Відповідно наказу від 28 червня 1783 року генерал-фельдмаршал граф Румянцев-Задунайський призначив значкових товаришів на службу унтер-офіцерами, а інші залишені з чинами корнетів. За відомостями герольдії бачимо, що їх переіменовували колезькими реєстраторами.

38) Міський або сотенний отаман був у сотні першим старшиною після сотника, разом з ним брав участь в діяльності сотенної канцелярії, наглядав за поліцією, при відсутності сотника керував сотнею, а в поході при

сотнику був нібито ескадронним поручником. У виконання наказу від 28 червня 1783 року міські або сотенні отамани, як і значкові товариші були прийняті на службу унтер-офіцерами. Вони йшли у відставку корнетами, а при прийнятті на статську службу були переіменовані колезькими реєстраторами.

39) Компанійські сотники і ротмістри в своїх найманих (охочекомонних) полках займалися тим самим, що і сотники в міських полках.

40) З писарів полкових судів були писар міський і писар підкоморський. Писар міський в міському або карному суді виконував секретарську посаду. Писар підкоморський відав справами підкоморського суду, разом із підкоморієм або коморником виїжджав на спірні землі, де виконував посаду секретаря.

41) Капітан жолдацької роти. Окрім кінних найманих (охочекомонних) полків, які отримували платню, ще була піхотна рота, яка утримувала варту в головних адміністративних установах (присутніх місцях). Її рядові називалися жолдаками, а сама рота - жолдацькою. В цій роті був начальником капітан. Він виконував посаду як сучасні ротні начальники.

42) Сотенний писар був після сотенного отамана першим старшиною.

43) Писар полкової артилерії виконував секретарську посаду.

44) Полкові канцеляристи. У великих полках при полкових канцеляріях їх було 16 осіб, а в малих - 10. З відкриттям земських судів половину з них призначено до цих судів.

45) Сотенні осаули належали до сотенної старшини. Вони виконували в сотні таку ж посаду, як раніше в роті суб'альтерн-офіцери.

46) Хоружі полкової артилерії зберігали артилерійські полкові прапори.

47) Сотенні хоружі були з сотенної старшини. Вони виконували в сотнях таку ж посаду як в полку полковий осаул. Писар сотенний, осаули сотенні і хоружі сотенні, так само як значкові товариші і отамани сотенні приймалися на військову службу унтер-офіцерами, йшли у відставку корнетами і переіменовувалися на статську службу колезькими реєстраторами.

48) Отаман артилерії полкової виконував при полковій артилерії таку ж посаду як отаман при генеральній артилерії.

49) Сотенна компанійська старшина складалася з отамана, писаря, осаула і хоружого сотенних найманих (компанійських або охочекомонних) полків.

50) Отаман жолдацький був в жолдацькій роті після капітана (дивись чин 41).

51) Курінний отаман - начальник козаків свого куреня. Здебільшого служили на військових посадах.

52) Городничі в полкових містах і в сотенних містечках відправляли поліцейську посаду. В їхньому віданні перебували кайданники (колодники).

53) Сільський отаман - начальник козаків і підпомічників (про яких буде сказано нижче), які проживають в його селі. Він також виконував і цивільну посаду. З відкриттям поміщицтв їх переіменовано у вибірних. Між казенними селянами і селянами володарів сільський начальник називався сільським войтом.

54) Козаки, які перебували в канцелярії посильними, називалися осавульцями або стойчиками.

55) Вибірні козаки несли польову і закордонну службу з кінями і усією амуніцією.

Їх зобов'язано самих себе утримувати. Коли вони не могли себе забезпечити, тоді інші козаки, які залишалися по домівках, були змушені допомагати їм у всьому. Іноді два, три і більше дворів споряджали одного козака. Такі козаки називалися підпомічниками.

56) Жолдаки - рядові піші вояки, які перебували на утриманні (дивись чин 41).⁽⁸⁸⁾

Література.

1. Полное собрание законов Российской империи. Собр.1. т.XXII, с.16-17.
2. И. Фр. Павловский. К истории полтавского дворянства 1802-1902гг. Очерки по архивным данным. Полтава. 1907. т.1, с.29.
3. ЦДІАУ, ф.1336, оп.1, №28.
4. Д. Миллер. Превращение козацкой старшины в дворянство. - Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. - Киевская старина. 1897, т.LII, квітень, с.2-4.
5. ЦНБАНУ І.р., II, №22678.
6. Журналы Комитета Министров. т.1. Спб.1888, с.195.
7. Архив Государственного Совета. т.4. ч.1. Спб.1892. Журнал по делам департамента гражданских и духовных дел, с.489-492.
8. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Варшава. 1933. т.2, с.283.
9. ЦНБХДУ, №434/с, с.125-132.
10. Дорошенко, с.283.
11. ЦНБАНУ І.р., ф.30, №79, с.260-261.
12. ЦНБАНУ І.р., VIII, №1609 (ун.122).
13. ЦНБХДУ, №434/с, с.140-158.
14. ЦДІАУ, ф.2040, оп.1, №46.
15. ЧОДА, ф.133, оп.1, №43, с.123.
16. Там само, №109, с.458-468.
17. Там само, с.468.
18. РГИА, ф.1343, оп.57, №74, с.1-10.
19. ЦНБАНУ І.р., №1604 (ун.122).
20. ЦНБАНУ І.р., VIII/(1602-122).
21. И. Ф. Павловский. К истории полтавского дворянства. т.1. с.27-51.
22. Алексей Артемьев. Краткое начертание римских и российских прав с показанием купно обоих равномерно как и чиноположения оных историй. М.1777, с.141-142.
23. Д. Миллер. Превращение козацкой старшины в дворянство. - Киевская старина. 1897, №1, с.1-31, №2, с.188-220, №3, с.351-374, №4, с.1-47.
24. РГИА, ф.1343, оп.57, №74, с.1-10.
25. ЦНБХДУ, №434/с, с.239-246.
26. Там само, с.236-238.
27. Словарь малорусской старины. Составленный в 1808г. В. Я. Ломиковским. К. 1894 с.1-2.
28. Киевская старина. т.LXII. 1897, додатки,квітень, с.25-32, травень, с.33-39.
29. В. И. Горленко. Из истории южно-русского общества начала XIX в. - Киевская старина. 1893, т.XL, січень, с.49-57.
30. Там само, с.46-49.
31. Киевская старина. 1893, т.XL. 1893, січень, додаток, с.3-14.
32. А. Романович-Славатинский. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Спб. 1870, с.108-109.
33. Отчёт Комитета по присуждению премий, учореджённих Харьковским земельным банком в память 25-летия царствования императора Александра II при императорском Харьковском университете. Х. 1898, с.26.
34. ЦНБАНУ І.р., ф.30, №79, №268.
35. Павловский, с.30.
36. Миллер, с.38.
37. ЧОДА, ф.133, оп.1, №109, с.469.
38. ЦНБХДУ, №434/с, с.306.
39. Горленко, с.49-57.
40. Министерство юстиции за 100 лет 1802-1902гг. Спб.1902, с.44.
41. Архив Государственного Совета. т.4. ч.1. Журнал по делам департамента законов. Спб.1874, с.124-149.
42. ЦНБАНУ І.р., Дс. №1133/1.
43. ЦНБАНУ І.р., I, №57358.
44. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1861. кн.2, від.V, с.92.
45. ЧОДА, ф.133, оп.1, №125,с.327.
46. РГИА, ф.1343, оп.57, №74, с.20-22.
47. ЦНБАНУ І.р., ф.30, №79, с.268-274.
48. Павловский. т.1, с.33.
49. ЦНБАНУ І.р., III, №23457.
50. Там само, с.49.
51. РГИА, ф.1035, оп.1, №483.
52. РГИА, ф.1149, оп.1.1828р., №96, с.12-18.
53. Там само, с.6-11.
54. Павловский. т.1, с.33-34.
55. ЦНБАНУ І.р., VIII/(1611/ун.122).
56. Павловский. т.1, с.34.
57. Чтения... 1861, кн.1, с.81-83.
58. РГИА, ф.1263, оп.1, №214, с.435-438.
59. РГИА, ф.1149, оп.2.1834р., №110, с.1-15.
60. Чтения...1861, кн.1, с.92-93.
61. РГИА, ф.1405, оп.20.1822р., №617 (за описом).
62. РГИА, ф.1284, оп.7, №72, с.1.
63. Там само, с.59-60.
64. Чтения...1861, кн.1, с.93-94.
65. РГИА, ф.1149, оп.2.1834р., №110, с.1-15.
66. Чтения...1861, кн.1, с.99.
67. РГИА, ф.1286, оп.4.1827р. №559, с.1-4.
68. Українська старовина. Документи про право малоросійських чиновників на шляхетство. - ЦНБАНУ І.р., I, №55759-55824 (41-6).
69. РГИА, ф.1286, оп.4.1827р., №559.
70. РГИА, ф.1149, оп.1.1828р., №96, с.2-5.
71. Там само, с.19-21.
72. РГИА, ф.ф.1149, оп.2.1834р., №110, с.1-15.
73. Там само.
74. Полное собрание законов Российской империи. Собр.2. Отд.1.1835. Спб.1836, с.254-255.
75. ЦНБАНУ І.р., ф.30, №79, с.260-261.
76. ЦНБХДУ, №434/с, с.140-158.
77. Олександр Оглоблин. Люди старої України. Мюнхен.1959, с.39-45.
78. ЧОДА, ф.133, оп.1, №75, с.14-16.
79. Там само, №109, с.458-468.
80. Там само, с.468.
81. ЦНБХДУ, №434/с, с.236-237.
82. Киевская старина. 1893, т.XL, січень, додаток, с.3-14.
83. Киевская старина. 1901, т.LXXXV, №10, с.9.
84. ЦНБАНУ І.р., III, №23502.
85. РГИА, ф.1609, оп.1, №200, с.91-102.
86. ЦНБАНУ І.р., ф.30, №79, с.268-274. Правки за мат. - Чтения... 1861. ч.1, с.83-92.
87. Павловский. К истории полтавского дворянства... т.1, с.49.
88. Чтения... 1861, ч.1, с.116-128. Правки за матеріалами фондів МВС і департаменту герольдії РГИА.

Права польських чинів на шляхетство на кресах.

З розділом Речіпосполитої більшу частину її території захоплює Російська імперія. Хоча декілька разів російські царі і підтверджують права і привілеї польського шляхетства, проте відразу виявилася невідповідність чинів польської служби при доведенні шляхетської гідності з російськими чинами, тільки яким за російським правом надавалося російське дворянство. Прагнучи облаштувати новоприєднані краї царат залучає польських шляхтичів до служби, а отже постає питання про місцеві права і гідність чинів. Урядуючий Сенат ініціює розгляд питання про чини Першої Речіпосполитої, притому воно штучно поділяється за національною і територіальною ознакою. В петербурзьких кабінетах вирішили, що до українських чинів належать тільки військові гетьманські чини, а всі інші українські чини (наприклад, урядові гетьманські або трибунальські, земські, серед них воєводського і повітового правління, як і литовські чини визнано виключно польськими чинами. Наприклад, полтавського або чернігівського бургомистра при Мазепі визнано польським чином. На думку російських чиновників, таким шляхом національні шляхетські спільноти швидше перетворюються на російське дворянство. Ці сподівання виявляються марними вже наприкінці 20-х - на початку 30-х років під час нищення українських і польських шляхетських привілеїв і місцевого права. Шляхетство хоча і поділяється на істинне, яке довело дворянство, і категорію колишньої шляхти, якій ще належить це зробити; але незалежно від станового поділу ще міцніше згуртовується у відстоюванні станових і національних інтересів. Царат створює законодавчі бар'єри, які навіть заперечують гідність далеких нащадків польських і королівських гетьманів і навіть носіїв королівської крові.

Питання про право польських чинів на шляхетство починає розглядатися депутатськими зібраннями Західних губерній з 1808 року. Про це 5 серпня 1808 року волинський губернський маршалок таємний радник Станіслав Ворцель прохає міністра внутрішніх справ у записці "З поясненням потреб волинського шляхетства, запропонованих на виборах".⁽¹⁾ Цього року київський губернський маршалок таємний радник Фадей Козловський прохає про урівняння польських чинів "з дійсними класними чинами". 10 лютого 1809 року товариш міністра внутрішніх справ доповідає Комітету Міністрів про звернення київського губернського маршалка обирати шляхтичів, які не володіють маєтками, в нижні земські чини з пред-

ставленням доручителя 25 душами і про відстрочку на четверте триріччя вибору шляхтичів, які не мають російських чинів. Відповідно до наказу від 3 березня 1805 року Комітет Міністрів відхиляє перше прохання, а друге доручає міністрові юстиції - винести на розгляд урядуючого Сенату питання про урівняння польських чинів із російським і сприяти якнайшвидшому його вирішенню.⁽²⁾ Шляхетські декларації розглядає Державна Рада. 26 травня 1815 року вона заслуховує внесену колишнім міністром юстиції Дмитрієвим всепіддану доповідь senatorів кн.Салтикова, Бороздіні і гр. Огінського про перейменування колишніх польських чинів у класи російської служби. 14 червня Державна Рада затверджує рішення департаменту цивільних і духовних справ.⁽³⁾ 4 травня 1820 року височайшим наказом Комітету Міністрів військові чини польської служби були визнані рівними з російськими чинами. Проте, невдовзі дія закону була звужена територіально, і питання про право польських чинів віднесене до дії положення про іноземців. Польському шляхетству запропоновано підкоритися наказу урядуючого Сенату від 1 березня 1817 року, який каже про те, щоб іноземців, які присягнули на російське підданство і звернулися про надання гідності російського дворянства за дипломами іноземних володарів, за здобутки призначати в це звання без причислення до дворянства. Височайше затвердженим 19 травня 1825 року положенням Комітету міністрів, на який послідував наказ урядуючого Сенату від 9 липня 1825 року, вирішено зрівняти тільки ті польські чини з російськими, які служили у військах Варшавського герцогства і потім особисто увійшли до складу військ Царства Польського, а не тих, які служили у військах Республіки (Першої Речіпосполитої). Після скасування військ Царства Польського 26 червня 1836 року ухвалено рішення, яке визнає спадковими шляхтичами: а) осіб, які мали польський офіцерський чин, починаючи з капітанського і вище, які з 1815 року перебували у складі військ Царства Польського; б) осіб, які мали посади Царства Польського VI і вищих розрядів.⁽⁴⁾

Вказані закони не поширюють свою дію на Західну Україну, зокрема на Київську, Подільську і Волинську губернії. Після повстання 1831 року багато українських і польських місцевих шляхетських родів починають доводити свою гідність у Великій Польщі, щоб зберегти право на володіння маєтностями. В 30-х роках

питання про польські чини переходить у відання Комісії з ревізії дій Київського шляхетського депутатського зібрання. 22 липня 1838 року загальне зібрання Санкт-Петербурзьких департаментів урядуючого Сенату розглядає питання про польські чини на всіх колишніх польських теренах. Сенатська постанова наказує герольдії зібрати відомості про якість чинів і посад колишнього Польського королівства, про їхнє значення і переваги, про що доповісти Сенату. 18 травня 1839 року герольдія надсилає всім шляхетським депутатським зібранням Західних губерній циркуляр за №5386 про укладання опису польських чинів і посад.⁽⁵⁾ Одночасно герольдія звертається до обер-прокурора I відділу III департаменту урядуючого Сенату про збір відомостей з Литовської метрики і до міністра юстиції про отримання відомостей від міністра статс-секретаря Царства Польського.⁽⁶⁾

Шляхетство Західної України неодноразово розглядає вказане питання і надсилає свої рішення місцевим губернаторам і до С.-Петербурга. 16 січня 1840 року за №14 Київське шляхетське депутатське зібрання подає рапорт до герольдії урядуючого Сенату з описом польських чинів, до якого додає виписку з Конституції 1768 року і порядок польських чинів у засіданні чиновників Польського королівства.⁽⁷⁾ 4 серпня 1840 року Подільське шляхетське депутатське зібрання надсилає до урядуючого Сенату записку з описом кожного польського чину. Шляхетство наголошує, що посідати такі чини мали право виключно туземні польські шляхтичі.⁽⁸⁾ В обороні прав польських чинів на шляхетство в Західних губерніях стає подільський губернський маршалок таємний радник граф Костянтин Михайлович Пшездзецький, який 29 березня 1840 року звертається до київського, подільського і волинського генерал-губернатора із запискою про поширення дії законів про герольдію Царства Польського і на Подільську губернію. Безправне становище місцевого шляхетства спонукають губернського маршалка відшукувати залишки минулих прав. Пшездзецький каже, що раніше мешканці Західних губерній були громадянами Речіпосполитої, отже "місцеві жителі, які користувалися одними перевагами з жителями Царства Польського, а тому мають безсумнівне право на шляхетство, яке ґрунтується на таких самих доказах, не мусять позбавлятися права на шляхетське звання, яке вони отримали за заслуги, що було скріплено законом колишнього польського уряду".⁽⁹⁾ Бібіков повідомив Петра Буткова про записку подільського губернського маршалка. В рапорті Бібіков підтверджує, що і досі герольдія урядуючого Сенату вважає, що чини колишнього польського правління не вважаються доказами шляхетства, бо про це немає закону.⁽¹⁰⁾ Свою записку Пшездзецький

Граф Костянтин Пшездзецький,
подільський губернський маршалок 1820-1851 років.

адресує не тільки Бібікову, але і розсилає іншим вищим чиновникам, зокрема міністрові внутрішніх справ і гр.Бенкендорфу. Він прохає вищих с.-петербурзьких чиновників посприяти в поширенні дії наказу Державної Ради від 9 листопада 1839 року герольдії Царства Польського про визнання шляхтичами чиновників колишнього Польського королівства на Подільську й інші Західні губернії.⁽¹¹⁾ Справа надходить на розгляд гр.Бенкендорфу, який подає записку цареві: "До мене невпинно доходять відомості, що уродженці повернених від Польщі губерній зустрічають численні ускладнення при представленні доказів про своє шляхетське походження, тому багато осіб позбавлені можливості вступити на військову або цивільну службу і марно гублять молоді роки. Всепіддано доповідаю про це Його імператорській величності і при цьому додаю свою думку, що було б корисно доручити військовим і цивільним губернаторам скласти разом із губернськими і повітовими маршалками шляхетства Західних губерній проект заходів з прискорення і полегшення представлення доказів уродженцями вказаних губерній, який надіслати вищому начальству. Найголовніше ускладнення при представленні доказів на шляхетство відбувається через втрату багатьма особами документів, що сталося в численні неспокійні часи в Польщі, що цілком зрозуміло. Тому при укладанні нових правил потрібно дозволити приймати безсумнівні докази знатної чиновності предків (які мали звання гетьманів, генералів, маршалів, воєвод, каштелянів і схожі), які надавалися тільки родовим шляхтичам. Тому попередньо потрібно дослідити (привести в ясність) колишні чини,

уряди і посади, які існували при колишньому правлінні царства Польського, і зрівняти їх із чинами, урядами і посадами імперії. Це необхідно, щоб згодом керуватися таким урівнянням для визнання шляхетських родів Західних губерній. Як приклад маємо височайший наказ герольдії урядуючого Сенату від 9 листопада 1839 року для шляхтичів Царства Польського. (Це буде справедливо), бо уродженці Західних губерній під час правління колишньої Польської держави в усіх відношеннях керувалися тими самими правами і привілеями, що і мешканці сучасного Царства Польського. Така милість буде благодіянням цілому краю, в якому зараз поставлені у важке становище навіть багато князівських і графських родів та нащадки найперших сановників, які протягом 200-300 років законно користувалися шляхетською гідністю, а тепер через бідність не можуть довести свого справжнього походження. Генерал-ад'ютант граф Бенкендорф". 12 квітня 1841 року цар на доповідь виніс резолюцію: "Переговорити з міністром юстиції, бо багато для полегшення вже зроблено і мудрено ще більше полегшити".⁽¹²⁾

Проте, і після цієї височайшої резолюції питання довгий час не має вирішення, а отже Центральна комісія з ревізії дій Київського, Подільського і Волинського шляхетських депутатських зібрань не визнає за польськими чинами шляхетську гідність. Царський наказ приймається лише 4 лютого 1852 року за №25963. З колишніх цивільних звань і посад, які існували в Польському королівстві і Великому Литовському князівстві визнаються доведенням шляхетства наступні: 1) З державних - воєводи, самогітського старости, каштелянів вищого і нижнього розрядів, обергофмаршала, надвірного маршала, великого гетьмана, польного гетьмана, обер-канцлера (товариша канцлера), великого підскарбія, надвірного підскарбія, коронного секретаря, референдарія (помічника канцлера), великого писаря, хоружого, надвірного хоружого, мечника, наглядача королівських коштовностей (коронного кустоша), карного прокурора (інстигатора), помічника карного прокурора (віце-інстигатора), коронного войського, регента (правителя справ вищої і нижньої канцелярії), метриканта, комісара, секретаря, архіваріуса, інстигатора, касира і контролера комісій (фінансів, едукативної або народного виховання, військової і маршальської або поліції), депутатів Трибуналів, асесорів асесорських і референдарських судів; литовських - войського, півничого, мерничого, граничного і коморника Великого князівства Литовського. 2) З придворних: великого підкоморія (обер-камергера), великого конюшого (обер-шталмейстера), підконюшого, ловчого, надвірного ловчого, кухмістера, стольника,

підчашого, крайчого, підстолія, чешника і шамбеляна (камергера). 3) З земських: підкоморія, старости, судового підвоєводи або підстарости, міського старости, міського судді, міського писаря, повітового маршалка, хоружого, земського судді, підсудка, писаря, регента, стольника, підстольника (стольничья), чешника (чешничья), підчашия, ловчого, меченосця (мечника), конюшого, крайчого (крайчия), скарбника, обозного, стражника, мостовничого, будівничого, лісничого, струкчашия, становничого, підконюшого, деревничого, ключника, підключника, земського коморника, міського помісника, бургграфія Краківського замку, городничого, старшого і молодшого трибуна (войсци), віленського, трокського і самогітського цивунів, патрона і адвоката при Трибуналах, регента асесорських і референдарських судів, регента і віце-регента земських і міських судів, ротмістра, возного в Литві.⁽¹³⁾

Зневірившись в об'єктивності російської герольдії і не отримавши дозвіл на поширення дії польської герольдії шляхетство Західної України, найвідоміші роди якого кілька поколінь поспіль були позбавлені гідності й перебували на напівлегальному становищі, чекає першої нагоди висловити своє обурення зневагою російської адміністрації до його прав. 1861 року шляхетство Правобережної України вимагає поширення законів Конгресового Королівства на Київську, Волинську і Подільську губернії.⁽¹⁴⁾ В жовтні 1862 року Подільське шляхетське депутатське зібрання ухвалює про це заяву.⁽¹⁵⁾ Відповідь царської адміністрації була нечувано лютою. За наказом Подільського цивільного губернатора Р. Брауншвейга російському війську наказано оточити будинок шляхетського зібрання і заарештувати 12 повітових маршалків, які підписали заяву. Їх відправляють до С. -Петербурга на суд урядуючого Сенату, який за сепаратизм засуджує їх на заслання у внутрішні краї Росії. Одночасно з цим процесом царат ліквідує залишки законотворчого права шляхетських депутатських зібрань в усій Російській імперії.

Документи.

Рапорт Київського шляхетського депутатського зібрання до герольдії урядуючого Сенату від 16 січня 1840 року.

В наказі Його імператорської величності з герольдії урядуючого Сенату від 18 травня 1839 року за №5392 сказано, що загальне зібрання урядуючого Сенату у справі про шляхетство Домініка Буковського, який представив для доведення гідності грамоту польського короля Станіслава Августа 1789 року про пожалування його жидачивським стольником, ухвалено: Вказати герольдії зібрати відомості і розглянути питання про якість чинів і посад польських, про їх значення і переваги, про що

доповісти Сенату. Серед інших шляхетських депутатських зібрань Західних губерній вказано і нашому надіслати до герольдії наявні відомості про якість чинів і посад польських, про їх значення і переваги. В виконання наказу герольдії були зібрані відомості про польські закони, всемілостиво надані цьому краю. 1) Колишнє Польське королівство після об'єднання з Литовським князівством було поділене на князівства, воєводства, повіті і землі. 2) В королівстві були засновані цивільні суди, які називалися сеймовими, реляційними, курляндськими, асесорськими, референдарськими, маршалковськими, жалобними (траурними) - каптуровими, земськими, міськими, прикордонними, складними (judicii mixti) і міщанськими. 3) Було заведено чини придворних, коронних і литовських сановників, присутніх в Сенаті, а саме - примаса, кустоша, маршала, канцлера, підскарбіїв, референдарів, стольників, підстоліїв, підчаших, чесників, скарбників, ловчих, мечників, конюших, обозних, стражників, крайчих коронних і литовських. Урядників (підкоморого, крайчого, стражника, обозного, конюшого, мечника, ловчого, скарбника, чесника, підчашого, підстолія і стольника) надано воєводствам, землям і повітам кожному окремо, з додаванням у воєводствах воєвод, каштелянів, підвоєвод, а в повітах і землях - маршалків і хоружих, старост і підстарост, перших п'яти як урядників, а двох останніх в судових справах для вирішення карних справ, а частково і цивільних позовів із правом судити в міському суді з заборорою апеляції. В міському суді засідають староста, суддя і писар, а також віцерегент в виконавчій частині. Їх затверджує староста по мірі набуття влади, бо йому довірено головний нагляд поліцейського порядку. Міський суд зобов'язаний виконувати рішення інших адміністративних установ (присутніх місць). Крім того, було засновано суди для вирішення спірних цивільних межових справ - підкоморський, а для різноманітних тяжбних позовів - земський повітовий. Членами першого були підкоморій і коморник. В цих трьох судах працювали регенти канцелярії для утримання разом з членами (суду) в порядку актів, а також возні. З міського, підкоморського і земського судів справи надходять на ревізію узаконеним порядком до Трибуналу або Коронних асесорій. В Трибуналі були членами головуєчий маршалок, обраний депутатами з-поміж себе, і судді, обрані шляхетством з кожного воєводства двоє. В Асесорії засідають коронні сановники асесори, тобто канцлери, підканцлери, секретарі, референдарі, коронні писарі, інстигатор, регент, декретовий писар, коронний кустош і сенатори. 4) Також були верховні уряди (місця) - маршалковський суд і Державна Рада. В першому засідали коронний і литовський маршали з чотирьма сенаторами і шістьма обраними асесорами. Як головна поліція вони у складі п'яти членів вирішували справи про забезпечення закордонних послів і дотримання в столиці законності і порядку. В Державній Раді засідали сам король, три єпископи, серед яких і примас, дев'ять сенаторів, чотири міністри, 18 радників з військового боку і інші сановники. Державна Рада займалася всіма питаннями життєдіяльності Королівства у п'яти міністерствах з правом вирішення непорозумінь при виконанні закону. Король володіє правом жалувати коронні і земські посади та користується всіма іншими властивими його особі перевагами. Конституція 1677 року на стор.537 вказує чиновникам з воєводства і повітів займати місця на Сеймах наступним порядком (для міських урядників) - підчаший, чесник, городничий, скарбник, ловчий, мечник, конюший, обозний, стражник, крайчий, мостовничий і будівничий. Конституція 1764 року наказує чиновникам засідати на з'їздах наступним порядком - суддя, зем-

ський підсудок і писар, підстароста, міські суддя і писар, і тільки за порядком у воєводстві між суддею і підсудком додержується черга. В Конституції 1768 року в книзі 7 на стор. 623 за назвою "Порядок посад вищих і менших обох народів для громадських засідань і при королівському дворі". В законах колишнього Королівства Польського сказано, що на такі посади може обиратися тільки місцевий шляхтич, що з числа вказаних чиновників вищих жалувано самим королем, а інші обиралися в воєводствах, повітах і землях. Такі чиновники затверджувалися королем дожиттєво або до часу посідання вищого уряду. Але щоб уряди урівнювалися з військовими чинами або щоб вони мали клас, того не бачимо з польських законів. Розглянувши питання Київське шляхетське депутатське зібрання записало своє рішення в журналі за 20 грудня 1839 року, в якому сказано, що в Російській імперії до введення сучасних назв придворних посад було немало схожих з польськими. При цьому надсилається виписка із Конституції 1768 року про порядок посад в засіданні чиновників колишнього Польського королівства.

Граф Тишкевич.

Депутат Генріх Ганський.

Депутат Григорій Свідерський.

Депутат Іван Рушківський.

Депутат Андрій Марковський.

Депутат Войцех Вінарський.

Секретар шляхетства Добровольський.

№14. 16 січня 1840 року.

З Конституції 1768 року на стор.623.

Порядок місць сенаторів, міністрів і урядників обох народів.

Встановлений при правлінні Нашого попередника Сигизмунда Августа 1569 року порядок засідання Сенату з часом розладнався, тому в Сенаті нерідко траплялися суперечки про першість. Коронні і народні урядники, які при відсутності коронних могли займати їхні місця, до цього часу не мали встановленого порядку. Тому в громадських установах і в Нашій Раді відбуваються між ними суперечки про першість. Щоб така обставина надалі не протиставляла чинів, назавжди встановлюємо для виконання наступний порядок. Оскільки сенатори, міністри і урядники зобов'язані за присягою виконувати свої посади, тому бажаємо, щоб при виконанні обов'язків ніхто не зустрічав перешкод.

Порядок сенаторів і міністрів:

Архієпископи - гнезненський, лемберзький.

Єпископи - краківський, куявський, віленський і познанський (позмінно), плоцький, вармінський і луцький (позмінно), перемиський, самогітський, хелмінський, київський, кам'янецький, інфлянтський, смоленський.

Краківський каштелян.

Воєводи - 1) краківський і познанський (позмінно), віленський, сандомирський;

2) віленський каштелян, каліський, троцький, серадзький, троцький каштелян, воєвода ленчицький;

3) самогітський староста, брест-куявський воєвода, київський, іновроцлавський, руський, волинський, подільський, смоленський, любельський, плоцький, белзький, новоградський, п(о)лоцький, вітебський, мазовецький, підляський, равський, брест-литовський, хелмінський, мециславський, мальбарський, брацлавський, поморський, мінський, інфлянтський, черняхівський, гнезненський.

4) Обоих народів великі маршали.

5) Великі гетьмани.

6) Обоих народів канцлери.

7) Підканцлери.

8) Державні скарбники.

9) Маршали.

10) Польові гетьмани.

11) Старші каштеляни - познанський, сандомирський, каліський, войницький, гнезненський, серадзький, ленчицький, самогітський, брест-куявський, київський, іновроцлавський, лемберзький, волинський, кам'янецький, смоленський, любельський, полоцький, белзький, новгородський, п(о)лоцький, вітебський, черський, підляський, равський, брест-литовський, хелмінський, мециславський, ельблонзький, брацлавський, данцинзький, мінський, інфлянтський, чернігівський, мазовецький.

12) Молодші каштеляни — сандецький, мездзиржицький, віслицький, бецький, рогозинський, завихацький, лендзький, стржемський, зарновський, малопольський, віленський, перемиський, галицький, саноцький, хелмінський, добржинський, полонецький, пржеменцький, крживінський, чеховський, нагельський, расперський, бихівський, бидговський, бржезіньський, крушвицький, освенцимський, кам'янецький, сандомирський, іновлоцький, ковельський, сантоцький, сохачевський, варшавський, гостинський, візький, раціонський, серпський, вишеградський, рипінський, закромимський, цехановський, лівський, слонецький, любачівський, конарський- серадзький, конарський-ленчицький, конарський-куявський, бузький.

Порядок урядників обох народів вищої гідності, відповідно до якого вони мусять займати місця в громадських зібраннях і Нашому Сенаті.

13) Духовні секретарі.

14) Цивільні секретарі.

15) Духовні референдарі.

16) Цивільні референдарі. Коронні та литовські

17) Підкоморії.

18) Першоступеневі писарі.

19) Надвірні скарбники.

20) Хоружі.

21) Мечники.

22) Штальмейстери.

23) Кухмейстери.

24) Стольники.

25) Підчаші.

26) Крайчі.

27) Підстолії.

28) Чешники.

29) Ловчі.

30) Польові писарі.

31) Стражники.

32) Обозні. Порядок надвірних коронних і литовських урядників. Коронні та литовські

33) Інстигатор.

34) Хоружі.

35) Підкоморії.

36) Ловчі.

37) Польові стражники і 38) Польові обозні (надалі будуть затверджуватися на посадах головнокомандувачами (великими гетьманами) дожиттєво у виконання привілею з Нашої канцелярії).

Такий порядок засідання мусить дотримуватися як у Сенаті, так і під час всіх громадських обрядів і з'їздів. Порядок голосів і характер обрання Нашої Ради в Сенаті залишається незмінним.

Вірно з польським оригіналом. Перекладач Київського шляхетського депутатського зібрання Яків Юркевич.⁽¹⁶⁾

Записка Подільського губернського маршалка таємного радника графа Костянтина Михайловича Пшездзецького і шляхетських депутатів про поширення

дії законів про герольдію Царства Польського на Подільську губернію від 29 березня 1840 року.

У виконання наказу Його імператорської величності самодержця всеросійського до губернського міста Кам'янець-Подільського скликано повітових маршалків шляхетства разом з депутатами шляхетського зібрання, запрошених замість неприбулих на з'їзд повітових маршалків, під головуванням подільського губернського маршалка шляхетства дійсного статського радника і кавалера графа Костянтина Михайловича Пшездзецького для обрання чину від шляхетства і кандидата до Центральної комісії з розгляду дій шляхетських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній, утворену 4 січня цього року в місті Києві відповідно до іменного височайшого наказу урядуючому Сенату. Шляхетство розглянуло наступні питання:

Перше. В 1 пункті доповнень до 40 статті 9 тому зібрання (свода) законів про стани сказано: "Грамоти російських царів і привілеї польських королів мусять прийматися як найголовніші докази шляхетства з умовою, щоб особи, які доводять шляхетство, підтверджували такі актами адміністративних установ (присутніх місць), що вони дійсно походять від предків, яким жалувано грамоти або привілеї".

Друге. У височайше затвердженій думці Державної Ради від 9 листопада минулого 1839 року в статтях 2 і 3 наказано герольдії Царства Польського при доведенні шляхетського походження керуватися наступними положеннями: В 2 статті розписані особи, які мусять визнаватися шляхтичами. Насамперед, це нащадки сановників, знатних державних чиновників Сенату або Посольської палати, які до 1795 року виконували посольства при іноземних дворах, а також особи і їхні нащадки по прямій лінії, які до вказаного часу були на земських посадах - асесора литовських провінцій або Великого князівства Фінляндського, архітектора в литовських провінціях, бурграбія, хоружих, тивунів, чесників, депутатів коронних або литовських Трибуналів, які делегувалися для обрання королів, городничих, граничних коморників, земських або повітових конюших, мечника, мостовничого в литовських провінціях, земських або міських помісників, обозного, трибунальського земського або міського писаря, підчашія, підкоморія, підсудка, підстолія, підвоєводи, земських, повітових або міських трибунальських регентів, земського або повітового ротмістра, секретаря литовських провінцій, сеймового секретаря, судді, земського або міського каптурового, скарбника, міського старости, земського або повітового стражника, субделегата, земського, повітового або міського віце-регента і військового. В 3 статті сказано, що доказом перебування на посаді мусять бути номінації про призначення на посаду, а при відсутності таких - інші урядові документи, які б цілком підтверджували, що вказана особа дійсно відправляла одну з названих в 2 статті посад.

Третє. Мешканці Західних губерній в минулому були громадянами (составляли одну страж) колишньої Польської держави, а тому користувалися такими самими правами і привілеями, як і мешканці сучасного Царства Польського в усіх відношеннях. Вони відбували цивільну і військову службу, як і мешканці Царства Польського. Тобто, внутрішній устрій, закони і переваги шляхетського звання однаково поширювалися на тутешніх і тамошніх мешканців як підданих однієї держави. Тутешні жителі, які несли службу відповідно до загального закону, відправляли всі земські посади. Вони мають законні докази на такі посади і представляли їх доказами шляхет-

ського походження. Проте, 40 стаття 9 тому зібрання законів і додатки (продолження) до них не вміщують в собі змістовного розгляду земських посад, які дають право на шляхетство, а в 1 пункті 40 статті доповнень до 9 тому зібрання законів сказано тільки про те, що грамоти російських царів і привілеї польських королів мусять вважатися найголовнішими доказами шляхетства. Незважаючи на це, місцеві жителі, які користувалися одними перевагами з жителями Царства Польського і мають безсумнівне право на шляхетство, яке ґрунтується на таких самих доказах, не мусять бути позбавленими права на шляхетське звання, яке вони отримали за заслуги і що було скріплено законом колишнього польського уряду. Ухвалили: За посередництва подільського губерньського маршалка шляхетства звернутися до всевгустійшого нашого монарха, у якого прохати прийняття все милостивого розпорядження про поширення височайшого наказу і на мешканців Західних губерній.

Подільський губерньський маршалок шляхетства граф Пшездецький.

Кам'янецький повітовий маршалок шляхетства Русанівський.

Ушицький маршалок Рафаїл Хлібовський.

Проскурівський маршалок Братківський.

Летичівський маршалок Валентій Фішер.

Вінницький маршалок Здоховський.

За літинського маршалка депутат шляхетства Лісневич.

За брацлавського - Браницький.

За могилівського - Кочновський.

За ямпільського - Гумковський.

За гайсинського - Янович.

За ольгопольського - Білінський.

За балтського - Шелепінський.⁽¹⁷⁾

Рапорт київського військового, подільського і волинського генерала-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова членові Ради міністерства внутрішніх справ таємному радникові Петру Буткову від 27 липня 1840 року.

Милостивий пане Петро Григоровичу.

Колишня Комісія з ревізії дій Київського шляхетського депутатського зібрання, розглядаючи справи про осіб, яких депутатське зібрання визнало в шляхетстві, не могла дати собі ради, яким чином різні чини і звання колишньої Польщі, якими були пожалувані деякі особи від уряду, а інші привласнили їх собі за польськими звичками (мечників, ротмістрів, хоружих, товаришів, чесників, підчаших і інші схожі), або чиновні особи, які служили в військах Республіки і різних конфедерацій, мусять зрівнюватися з російськими чинами, і чи передають різні давні цивільні і військові польські чини спадкове шляхетство? Про вказане питання мій попередник 11 червня 1837 року за №2805 повідомив колишнього міністра юстиції. Але оскільки питання не було вирішено, тому з поновленням діяльності комісії я запропонував їй діяти за точною силою 10 статті додатку до 116 статті зібрання законів 9 тому про стану, якщо зустрінуться сумніви в визнанні якоїсь особи шляхтичем. В статті сказано про таких осіб, а також і осіб, які носили звання або чини колишньої Польщі, надсилати їхні справи до герольдії на розгляд. Про це я 21 червня 1838 року за №6791 повідомив міністерство юстиції.

Днями подільське шляхетство під час обрання члена до Київської центральної комісії з розгляду дій Київського, Подільського і Волинського шляхетських депу-

татських зібрань прийняло постанову і піклується про поширення на шляхтичів Західних губерній дії височайше затвердженої думки Державної Ради від 9 листопада минулого року, в якій сказано герольдії Царства Польського визнавати шляхтичами осіб, які самі або їхні предки по прямій лінії займали вказані в постанові земські посади.

Я не взяв на себе відповідальність пілуватися про затвердження цієї шляхетської постанови, тим більше (Це неможливо не помітити!), що в розглянутих шляхетських справах герольдія урядуючого Сенату прийняла однозначні рішення, що чини колишнього польського уряду не визнаються доказами шляхетства, бо про це немає закону. Не зайвим вважаю надіслати Вам копію згаданої шляхетської постанови для розгляду Вашою Високоповажністю.⁽¹⁸⁾

Про рішення Подільського шляхетського депутатського зібрання від 4 серпня 1840 року за матеріалами герольдії урядуючого Сенату.

Подільське шляхетське депутатське зібрання в рапорті від 4 серпня 1840 року повідомило, що воно розглянуло все милостиво надані Західним губерніям польські закони і знаходить:

А) В колишній Польській Республіці, яка спочатку керувалася удільними князями, всі чини надавалися виключно польським шляхтичам, які прислужилися батьківщині хоробрістю, доблесними подвигами і розумом, також володарям земських маєтностей у винагородження за заслуги, зроблені ними для користі батьківщини через пожертвування маєтку або життя. Про початкове заснування таких чинів немає слідів, бо вони як і закони для народу Польської Республіки в ті часи ще не були писаними, а залежали від волі королів. Про існування в польському народі різних посад і чинів є давні сліди в виданих законах, описаних в першій книзі законів польських 1374 року. В законах пригадується, що у польського і литовського народів, раніше окремих, а згодом об'єднаних в єдине ціле, які керувалися князями, володарями і згодом королями, існували чини, які надавалися лише шляхтичам з огляду на подвиги для користі батьківщини. Якість польських чинів була трьох родів: Перші були придворного штату князів, володарів і королів - гофмаршали, канцлер, мечник, конюший, кухмістер, стільник, підчаший, крайчий, підстолій, чешник, підконюший, ловчий. Вони називалися коронними і повітовими. Перші служили при дворі і королівській особі. Другі виконувати такі самі посади перших у воеводствах і повітах, коли король виїжджав до них зі столиці. Другого роду були військові чини, а саме:

- 1) Гетьман великий коронний.
- 2) Гетьман польний коронний.
- 3) Генерал артилерії.
- 4) Генерал-лейтенант.
- 5) Генерал-майор.
- 6) Підкоморій.
- 7) Стражник.
- 8) Писар великий коронний і литовський.
- 9) Обозний.
- 10) Писар польний, коронний і литовський.
- 11) Бригадний командир в чині генерала-майора.
- 12) Віце-комендант бригади в чині полковника.
- 13) Помічник в чині поручника.
- 14) Товариш в чині прапорщика.

Третього роду були цивільні чини. Вони були засновані урядом для нагляду за внутрішнім порядком державних прибутків і судівництва. Вони називалися:

- 1) Маршал коронний і надвірний.
- 2) Воєвода.
- 3) Каштелян.
- 4) Референдар.
- 5) Підкоморій.
- 6) Писар великий коронний і литовський.
- 7) Надвірний підскарбій коронний і литовський.
- 8) Хоружий коронний і литовський.
- 9) Інстигатор коронний і литовський.
- 10) Хоружий надвірний коронний і литовський.
- 11) Маршалок трибунальський.
- 12) Депутат трибунальський.
- 13) Староста.
- 14) Підкоморій.
- 15) Суддя.
- 16) Підсудок.
- 17) Писар.
- 18) Хоружий повітовий.
- 19) Войський вищий.
- 20) Войський нижній.
- 21) Скарбник.
- 22) Бурграбій.
- 23) Городничий.
- 24) Коморник.
- 25) Субделегат.
- 26) Віце-регент.
- 27) Регент.
- 28) Віцесенент(?).
- 29) Меценас або адвокат.
- 30) Возний.

Б) Вказані гідності і посадові чини в Польській Республіці жалувано тільки місцевим шляхтичам, які володіли земськими маєтностями. Про це прийнято наступні закони - 1374 р. в книзі першій, 1433р., 1503р., 1533р., в Литовському статуті розд.3 арт.18, в Конституціях 1562, 1563, 1567, 1607, 1632 років, артикули при обранні Міхала Корибута 1669р., наказ Августа третього 1699р., Конституція 1726р., Августа третього в умовах 1736р. артикулі 55, Станіслава Августа Понятовського в умовах 1764р. та ін..

Посади сановників королівського двору були наступними:

Маршал. Великі маршали обох народів, тобто коронний і литовський, були першими міністрами. З історичних відомостей, запозичених із законів про цей сан, бачимо, що його було започатковано при правлінні короля Казимира великого біля 1366 року. Маршал був першим церемонимейстером при дворі. Він оцінював вартість їстівних запасів для двору, спостерігав за безпекою короля. Для цього він мав інстигаторів (свого роду фіскалів) і міліцію. Перед аудієнцією у короля маршал розпитував закордонних послів і міністрів про мету їхнього прибуття. Під час церемоній він йшов попереду короля з піднятим жезлом. На Сеймі і в великих судах, де був присутнім король, коронний маршал роздавав голоси сенаторам і міністрам коронним і литовським. Перед початком Сейму сеймовому маршалу доповідали про тяжби з сенаторами і міністрами, судові вироки, через які останні не могли брати участь в Сеймах. Маршал мав свій особливий суд, один першого ступеню і окремо другого, в якому сам засідав. Такий суд був остаточним в карних справах, які вирішував маршал разом із асесорами. При відсутності великих маршалів посаду виконували надвірні маршали. Відповідно до Конституції 1766 року вони мали право бути присутніми в останній інстанції разом із великими маршалами, скільки побажають. При королівській раді також був свій особливий маршал, якого разом з іншими членами обирав Сейм. Він роздавав голоси радникам лицарського стану. Посольська палата

обирала зі своїх членів маршала за чергою з трьох провінцій. Він роздавав послам голоси для дебатів не тільки в Посольській палаті, але і в Сеймі. На всіх сеймиках, тобто повітових зібраннях, на початку обирався маршалок для спостереження за порядком в зібранні, оголошення обраних на посади чиновників і вироблення правил. У Головних Трибуналах обох народів коронного і литовського також обирався маршалок, якому надавалася висока гідність його сану. Він спостерігав за порядком під час депутатських дебатів. Сеймовий і трибунальський маршалки використовували жезли як відзнаки їхньої посади і гідності. За давніми звичками польського народу королі і королевичі мали особливих маршалів для дворів. Примас Речіпосполитої з гідності свого високого сану також мав маршала, обраного з сенаторів, який використовував маршальський жезл під час церемоніальних дій примаса. В Литовському князівстві були повітові урядники, які називалися маршалками. В повітах, які не мали своїх особливих сенаторів, в цей чин обирало шляхетство. Обраному повітовому маршалкові король надає грамоту. Отримавши її він виконує присягу за формою для суддів. Маршалок відкривав повітові сеймики, і іношого маршалка не обиралося. Маршалок судив межові справи, надіслані з Трибуналу.

Канцлери за своєю посадою були охоронцями (блюстителами) законів. Відповідно до Конституції 1768 року вони мали в Сенаті перше місце після гетьманів обох народів. Це був один з найповажніших чинів Польської Республіки. Спочатку володіли ним тільки духовні особи. 1507 року було прийнято закон, відповідно до якого в Польській Республіці в такий чин обирали позмінно духовних і світських осіб. В Литві канцлер і підканцлер були світськими особами. З наданням чину король довіряв їм державну печатку, для збереження якої вони мали секретарів. Канцлери прикладали печатки до всіх привілеїв, дипломів, патентів і інших паперів, підписаних королем. Від імені престолу вони проголошували в громадських зібраннях промови, зачитували на Сеймах запропоновані королем питання для обговорення, приймали від закордонних послів ноти і відповідали на такі за дозволом короля і безперервної при ньому королівської ради. У веденні канцлерів були асесорські суди - верховний і останньої інстанції. У них була канцелярія, в якій під управлінням метрикантів зберігалися громадські і приватні архіви. В суді окрім асесорів, призначених з вирішальним голосом, засідали інстигатори, регенти і кустош коронний. Сеймом також обираються радники з таким самим голосом, два зі складу сенаторів і чотири від лицарського (шляхетського) стану, які судять справи. При відсутності канцлерів їх місце займали віце-канцлери.

Підкоморій. Цьому сановнику в Царстві Польському і Великому князівстві Литовському надавалися різні посади і служби. Великі підкоморії коронний і литовський обиралися королем серед державних сановників, про що вони отримують грамоти. Вони були присяжними і дожиттєвими. На службі підкоморії були зобов'язані невідлучно перебувати при особі короля під час всіх церемоніальних дій. Придворні підкоморії називалися камергерами. Їх кількість не була обмеженою. Вони обиралися королем для служби його величності, про що отримували грамоту. На службі придворні підкоморії були зобов'язані перебувати при особі короля весь час двоє позмінно, щораз готові прийти на оклик його величності. Відзнакою у камергерів на службі був золотий ключ, підвішений біля кишені.

Обов'язком мечника при дворі, під час церемонії коли король сідав на царський престол, було тримати при

ньому мечі. Конюший керував конюшенним штатом. Підкоморій заступав місце першого при його відсутності. Кухмістер наглядав за порядком королівської кухні, а стольник - за порядком королівського столу. Підстолій заступав місце останнього при відсутності. Чесник подавав страви до королівського столу. Ловчий керував мисливським (єгермейстерським) штатом. Скарбник оберігав королівський скарб. Підчаший королівського двору відав напоями для королівського столу.

Про військові чини.

Гетьман. Це найважливіший військовий чин в Польщі. В давні часи гетьманів обирали на час, згодом вони стали дожиттєвими. Гідність коронних гетьманів в Польщі започатковано 1539 року, а гетьманів в Великому князівстві Литовському 1533 року. Гетьман мав повне право наказувати свавілля і злочини нижніх чинів. В законі 1601 року в другій книзі на стор.1498 сказано, що великі гетьмани, а при відсутності їх польні гетьмани обох народів мають право страчувати злочинця. Під час обрання короля гетьман зобов'язаний утримувати війська і перебувати на кордонах держави, не втручатися в наради з цього питання, як і при обранні маршалків, трибунальських депутатів і інших земських чиновників.

Регіментар був головнокомандувачем військами, його було жалувано королем на Сеймі у випадку смерті обох гетьманів. Регіментар (або референдар) як в Польщі, так і в Литві був другокласним серед коронних сановників. В Короні і в Великому князівстві Литовському було по двоє референдарів, один з духовних осіб, інший зі світських.

Писар великий коронний і литовський. Обов'язком цих державних сановників була служба при коронній канцелярії і в асесорських судах. Обирали чотирьох коронних писарів, одного з духовних, три зі світських.

Підскарбій коронний і надвірний. Обов'язком коронного підскарбія було збереження корони, всіх регалій і державної книги. Він в якості наглядача за державною монетою був зобов'язаний мати пробірмейстерів і чеканщиків. При відсутності коронного підскарбія надвірний отримував гроші, які надходили з королівських прибутків та інших закладів Його величності і за наказом короля проводив витрати. Для збереження сталих державних прибутків підскарбій приймав до свого відання королівські маєтності після смерті осіб, які їх утримували.

Хоружі коронний і надвірний. Обов'язком коронного хоружого було носіння хоругви перед королем і воєводським лицарством. В зібраннях коронні хоружі мали місце для засідання після підкоморіїв. При відсутності коронних хоружих надвірні заступали їхнє місце.

Інстигатор коронний і литовський. В інших державах таке звання називається королівським фіскалом або прокуратором, а в нашій російській державі генералом-прокурором.

Маршалок трибунальський. Головував в трибунальському суді.

Староста. В давні часи з розширенням меж держави польські королі отримують після князівських родів виморочні маєтності, надбані зброєю в провінціях або внаслідок конфіскацій. З часом управителям королівських замків було надано судову владу для вирішення карних справ у певному повіті. Таким судовим управителям було надано слов'янську назву старости. Маєтки, якими керували старости, названо староствами з означенням місця, де знаходився кріпосний замок.

Підкоморій. Звання земських підкоморіїв в воєводствах і повітах Царства Польського і Великого князівства Литовського було поважним. Воно засноване в незапам'ятні

часи. Про такий чин вперше згадується в законі 1347 року в книзі 1 на стор. 36. 1374 року при заснуванні законів польський король Людовік призначив підкоморіїв дожиттєво. Вони обиралися на сеймиках більшістю голосів шляхетства, отримували про це королівську грамоту, складали присягу і були дожиттєвими. Підкоморії розбирали і судили межові справи, які надходили з земських і міських судів. Особам, які були невдоволені їхніми рішеннями, дозволено апеляцію до Трибуналу. Трибунал в Великому князівстві Литовському справи, які надходили до нього за апеляціями, передавав для остаточного вирішення каштелянові або повітовому маршалкові. В таких судах брав участь і підкоморій, чиє рішення було оскаржене апеляцією. До підкоморських судів на розгляд надсилаються справи про розділ маєтків і інші, в яких необхідно проводити розмежування земель. Вони судили справи про образи, побиття, витіснення з маєтків і карні справи з межовими суперечками. Земський підкоморій призначав граничних коморників зі шляхетського стану, які добре знали землемірну справу. Коморники в виконання підкоморських рішень мусили розмежовувати землі, судити і вирішувати дріб'язкові справи при суперечці не більше одної уволоки землі. Підкоморії мали важливе значення між земськими чиновниками. На воєводських сеймиках вони мали перші місця після сенаторів.

Суддя земський і суддя міський були дожиттєвими.

Підсудок. Цей земський чиновник мав перше місце після судді з правом вирішального голосу рівного з ним. Він обирався шляхетством і був дожиттєвим. Підсудок мусив бути шляхтичем і осідлим.

Писар земський і міський. Ці чиновники входили до складу судів, перший - земського, а другий - міського. Вони були зі шляхтичів, помісні і присяжні.

Хоружий. Звання двох окремих чиновників - коронного і повітового. Вони були зобов'язані йти попереду короля і воєводського лицарства з хоругою. Як у Польщі, так і в Литві місця коронних хоружих в сеймових зібраннях і на Сеймах були після підкоморії; як і земських хоружих в повітах. (Хоружі скликали на міцях посполите рушення). Надвірні хоружі посідали місце перших при їх відсутності. Хоружим вказано перебувати при королівському похованні.

Войський вищий. Войський нижній. Це були воєводські чиновники. Вони були зобов'язані спостерігати за спокоєм і тишею, коли у випадку війни шляхетство скликалося до загального ополчення.

Бурграбій був управителем кріпосного міста або замку. В Царстві Польському були засновані бурграбії при міських судах. Вони виконували судові рішення, приймали з'їздові акти, вирішені судом на місці, віддавали в традиційне володіння позивачів визнані для задоволення маєтки.

Городничий. Це звання було земським у Великому князівстві Литовському. В обов'язок городничих входило наглядати за цілістю замків в столичних містах, землях або воєводствах.

Коморник земський. Про цих чиновників вказано в законі 1616 року в книзі 3 на стор.295.

Регент був управителем справ. Віце-регент.

Адвокат. В законах, прийнятих під час існування Речіпосполитої, які до цього часу підтверджені Західним губерніям, ці чиновники називалися адвокатами, агентами, захисниками, прокураторами, взагалі всі особи цього класу називалися палестрантами. Вони робили корисні справи. За історичними слідами можемо простежити, що клас з цією назвою був започаткований ще римськими законами. У римлян палестранти називалися меценасами. Закони кажуть, що представники цього класу

всенародною волею удостоївалися високих ступенів державних сановників, їх обирали сенаторами. Їхнім священним обов'язком було ораторськими промовами захищати в судах і Римському Сенаті незаконно звинувачених осіб в державних і інших важливих злочинах. Такий порядок було збережено і в Польській Республіці.

Возні. Про існування возних в Польщі існують сліди з давніх часів, хоча в перших законах і не вказано про звання і обов'язки возного, з якого звання призначували їх. Але з часу існування в Польщі Литовського статуту, тобто з 1588 року, цей закон був керівництвом і в цьому питанні.

Про привілеї згаданих чинів. Конституцією 1611 року в книзі 3 на стор.25 затверджено порядок урядників за чинами: "Доповіли Нам від лицарського (шляхетського) стану, що на сеймиках і в присутніх місцях нерідко трапляються суперечки між земськими чиновниками про переваги і їхні звання. Для припинення незгоди надалі наказуємо земським урядникам в Короні займати свої місця після державних сановників наступним порядком - перший підкоморій, далі підсудок, підстолій, чесник, ловчий, військый, писар, мечник, після них мені військї та інші." Конституцією 1667 року в книзі 5 на стор.532 узаконено: "Щоб в воєводствах і повітах кожний, кому Ми або попередники наші надали чин, без суперечки на сеймиках займав своє місце серед міських урядників, наказуємо бути наступному порядку:

- 1) підчаший,
- 2) чесник,
- 3) городничий,
- 4) скарбник,
- 5) ловчий,
- 6) мечник,
- 7) конюший,
- 9) стражник,
- 10) крайчий,
- 11) мостовничий,
- 12) будівничий, тобто архітектор.

Відповідно до цього порядку вони мусять займати місця. Такий порядок скріплюємо назавжди." В Конституції 1768 року на стор. 126 вказано порядок присутності коронних або державних сановників у Сенаті і в міністерствах:

"Архієпископи, єпископи, воєводи, маршали великі обох народів, гетьмани великі, канцлери обох народів, підканцлери обох народів, підскарбії великі (тобто державні казначей) обох народів, маршали надвірні обох народів, каштеляни великі, каштеляни менші. Порядок сановників великих обох народів, як вони мусять займати місця в громадських закладах і на королівському дворі - секретарі духовні, секретарві світські, референдарі духовні, референдарі світські, підкоморії коронний і литовський, великі писарі коронний і литовський, хоружі коронний і литовський, мечники коронний і литовський, конюші коронний і литовський, кухмістри коронний і литовський, стольники коронний і литовський, підчаші коронний і литовський, крайчі коронний і литовський, підстолії коронний і литовський, чесники коронний і литовський, ловчі коронний і литовський, писарі коронний і литовський, стражники коронний і литовський, обозні коронний і литовський. Порядок придворних сановників коронних і литовських — інстигатори коронний і литовський, хоружі придворні коронний і литовський, підконюші коронний і литовський, ловчі придворні коронний і литовський, стражники польні коронний і литовський, обозні польні коронний і литовський". З наведених основних законів бачимо, що в колишньому Царстві Польському всі чини і звання як вищі державні, так і нижні надавалися виключно дійсним польським шляхтичам, які володіли маєтками. Цією давньою звичкою при сходженні на престол керувалися всі польські королі. Вони оберігали її разом з умовними пунктами від народу, так званими Pacta Conventa, про цілковите дотримання яких присягали. Вищезгадана Конституція 1768 року, яку прийнято при опікуванні над польським народом блаженної пам'яті Її імператорської величності всеросійської імператриці Катерини другої при посередництві уповноваженого, в 11 пункті затверджує платню, також надання гідності і чинів виключно польським шляхтичам: "Право шляхетської рівності і володіння вотчинами земських маєтностей, користування сенаторськими і міністерськими гідностями, духовними і світськими перевагами на міські і не міські староства надається виключно туземному шляхетству, і цієї рівності ніякі титули затемнювати не будуть."¹⁹⁾

Література.

1. РГИА, ф.1286, оп.1. 1808р., №20, с.1-11. 2. Журнали Комитета Министров. т.1. Спб. 1888, с.254. 3. Архив Государственного Совета. т.4. ч.1. Спб. 1892, с.50-52. 4. А. О. Гернет. Законодательство о приобретении дворянского достоинства Российской империи. Спб. 1898, с.19. 5. РГИА, ф. 1343, оп.57, №170, с.1. 6. Там само, с.92. 7. Там само, с.104-107. 8. Там само, с.158-173. 9. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №3379, с.4-5. 10. Там само, с.13-14. 11. РГИА, ф.1343, оп.57, №170, с.188. 12. Там само, с.187. 13. Г. Блосфельд. Сборник законов о российском дворянстве. Спб. 1901, с.14-15. 14. Данієль Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. К.1996, с.242. 15. J. Olechowicz. Polska myśl patriotyczna, aneksy, s. 13-16. W. Przyborowski. Historia dwóch lat. Kraków. 1896. t.5, s.494-496. 16. РГИА, ф. 1343, оп.57, №170, с.104-107. 17. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №3379, с.4-5. 18. Там само, с.13-14. 19. РГИА, ф.1343, оп.57, №170, с.158-173.

Питання про чиншову шляхту на сесіях шляхетських зібрань.

Для розколу шляхетської спільноти герольдія урядуючого Сенату розглядає питання про різні категорії шляхетства, зокрема про чиншеву шляхту. Урядуючий Сенат вважає кількість шляхетства в Україні непомірно високою і проводить для його зменшення репресивні заходи. За польським законодавством чиншеве володіння землею є відношенням осіб, які живуть на чужій землі і за користування якою сплачують щорічний оброк, який називається чиншем (census).⁽¹⁾ Місцеві депутатські зібрання не сумніваються в гідності чиншевих шляхтичів, зосереджуючи в своїх рішеннях визнання гідності роду, а не фінансовий стан прохача. Всупереч вказівкам з Петербурга зібрання затверджують у шляхетській гідності як найбільшу кількість дрібнопомісних і чиншових шляхтичів. Так, лише 1802 року Волинське шляхетське депутатське зібрання визнає в шляхетській гідності 4288 осіб.⁽²⁾

Вперше ініціює розгляд питання про колишню шляхту маршалок Катеринопольського, Уманського, Черкаського і Чигиринського повітів секунд-майор Нечай у записці правителю Вознесенського помісництва надвірному радникові Іванову. 24 січня 1797 року за №472 Вознесенська казенна палата за підписом віце-губернатора Дмитра Глінки доповідає про це Сенату.⁽³⁾ З 1800 року І департамент урядуючого Сенату розглядає справу про шляхту в приєднаних від Польщі губерніях. 17 жовтня 1800 року виконуючий посаду губерньського маршалка київський повітовий маршалок Домінік Шимановський звертається до київського військового губернатора Феньша. З огляду на велику кількість невіршених справ шляхетської комісії він прохає дозволити шляхетству зробити добровільну грошову складку для утримання додаткових чиновників. 18 грудня 1800 року губернатор відповідає Шимановському: “12 грудня мені було відрепортовано про збирання грошей з дідичних шляхтичів, орендованих посесорів, чиншевої й околичної шляхти для утримання канцелярських службовців комісії і на витрати для написання шляхетської родовідної книги. Позицію шляхетської комісії я затвердити не можу... В губернії налічується дідичних або спадкових володарів 511, орендованих і заставних посесорів 1181, а чиншової шляхти 40368. Рекомендую Вашій високоповажності не розділяти шляхтичів Київської губернії за ступенем достатку. Запропонуйте шляхетській комісії прийняти рішення про індивідуальне внесення грошей до комісії

кожним шляхтичем із власних заощаджень... Якщо виявиться, що деякі шляхтичі, особливо чиншові, які вже не сподіваються довести своє шляхетство або не мають жодних доказів, не можуть внести суму, в цьому випадку запропонуйте маршалкам шляхетства під час прийому документів брати гроші з кожного шляхтича. Ці гроші щомісячно надсилайте до шляхетської комісії”.⁽⁴⁾ Цього року російський державний казначей доповідає урядуючому Сенату, що в Західних губерніях налічується понад 200 тисяч осіб чоловічої статі колишньої шляхти, які не виконують жодних державних повинностей і не сплачують податків. Сенат призначає для представлення колишньою шляхтою доказів на шляхетство дворічний термін. Але з колишньої шляхти далеко не всі представники представляють докази. Губернські маршалки пояснювали це втратою судових актів під час різних нещасливих випадків. 10 вересня 1802 року київський губерньський маршалок таємний радник Тимофій Лук'янович Козловський доповідає київському військовому губернаторові Андрію Феньшу: “Наказом урядуючого Сенату від 29 серпня 1800 року вказано чиншеві шляхті Київської губернії протягом двох років представити докази шляхетства. Цього року такий термін закінчується. Тутешня шляхта всіляко прагне виконати наказ і невпинно надсилає свої документи до шляхетської комісії. Але оскільки тої шляхти нараховується в Київській губернії понад 40 тисяч душ, а також тому, що тутешній приєднаний до Росії край зазнав багато революцій”, зустрічаються ускладнення при виконанні сенатського наказу.⁽⁵⁾ В Петербурзі записка київського маршалка потрапляє до графа Віктора Кочубея, за поданням якого урядуючий Сенат продовжує термін ще на рік.⁽⁶⁾ Оскільки наступного року Київська шляхетська комісія не впоралася з виконанням цього наказу і велика кількість справ завершилася нерозглянутою, 1 травня 1803 року Козловський знову звертається до міністра внутрішніх справ. 16 грудня 1803 року Козловський прохає київського військового губернатора: “Представте біля престолу Його величності за бідну шляхту Київської губернії, для якої цього року завершується термін доведення шляхетства, бо через нещасливе завершення терміну сама безневинність і справедливість доводять до сліз”.⁽⁸⁾ 15 січня 1804 року волинський губерньський маршалок таємний радник Станіслав Григорович Ворцель повідомляє міністра внутрішніх справ Кочубея,

що в Луцьку згоріла маршальська канцелярія, шляхта змушена відшукувати докази за кордоном, для чого потрібно багато часу. Він прохає продовжити термін подання документів ще на один рік.⁽⁹⁾ З прийняттям сенатського наказу від 20 вересня 1802 року (про осіб, які перебувають у подушному окладі) Подільське шляхетське депутатське зібрання продовжує підтверджувати роди колишньої шляхти, не вельми піклуючись, що герольдія колись визнає такі. За згодою зібрання такі справи розглядають адвокат Орловський у Балтському повіті і адвокат Чоповський у Могилівському повіті. Подільське губернське правління визнає такі дії протизаконними і утворює слідчу комісію. Зібрання відмовляється надати будь-які відомості комісії. У відповідь 22 грудня 1805 року за №4595 урядуючий Сенат наказує подільському військовому губернаторові генералу-лейтенантові Есену отримати від шляхетського зібрання відповідь, з якої причини селянам видаються свідоцтва про шляхетство. Подільське губернське правління відрпортувало: 1) Фальшиві документи на шляхетство видавалися особам, які перебували в подушному окладі і не мали на це права. Це робили Ян Відашинський, Федір Орловський, Антоні Чоповський, Кароль Погурський, Рогаль і Левицький, які працювали зі справами Подільського шляхетського зібрання. Відашинського і Орловського було віддано до суду, але невдовзі рішенням тимчасового карного департаменту їх визнано цілковито невинними. Двоє останніх померли, а інші зникли. 2) Провести елементарне дослідження порушень про видання документів з Подільського шляхетського зібрання неможливо, бо обидва шляхетські секретарі Ніковський і Рачинський померли. На вимоги слідчої комісії про буцім-то видання 23 “фальшивих” свідоцтв “селянам” Подільське шляхетське зібрання відповіло: 1) Зі вказаних осіб 20 підтверджено шляхетську гідність, але тільки 12 отримали грамоти на шляхетство. 2) Бланкети Подільського шляхетського зібрання з підписами всіх посадових осіб із залу не виносилися, а якщо таке могло статися, то тільки таємним шляхом. На запит, на яких підставах селянам видано фальшиві грамоти, шляхетське зібрання відповіло, що у виконання наказів начальства і герольдії урядуючого Сенату про визнання шляхетства. З 1804 року герольдія проводить слідство в цій справі, яке триває біля 40 років.⁽¹⁰⁾

Зваживши на записки маршалків шляхетства урядуючий Сенат продовжує термін подання документів до 1 січня 1808 року. У височайшому наказі Сенату “Про розбір доказів на шляхетство, поданих від чиншевої шляхти в приєднаних від Польщі губерніях” за №22873 вказано продовжити термін представлення

шляхтою доказів до подальших розпоряджень. 27 липня 1808 року в засіданні Державної Ради виступає генерал Філософов із доповіддю “Про перепис і облаштунок чиншевої шляхти”. “Я дізнався про чиншову шляхту, кількість якої, як відомо Державній Раді, складає в польських губерніях 218 тисяч осіб...- каже Філософов.- Якщо і не вся чиншова шляхта, то принаймні значна її частина складається з найвідоміших польських родів... Під час польського правління чиншова шляхта служила помісними урядовцями Речіпосполитої. Вона переважно не мала свого майна і мешкала на землях знатних польських вельмож, обопільно складаючи їхній придворний штат. При викликанні на службу Речіпосполитої чиншова шляхта здебільшого повнювала число войовничих і кращих людей. Після завершення походу кожний повертався на своє стале місце проживання. Зі скасуванням колишнього польського правління вся чиншова шляхта залишилася без гідного побуту, звання і майна”.⁽¹¹⁾ На початку ХІХ ст. канцелярія міністра внутрішніх справ і канцелярія департаменту виконавчої поліції міністерства внутрішніх справ розглядає низку справ про чиншову шляхту: “За представленням київського цивільного губернатора про стан Київської губернії і про чиншову шляхту” (1802р.), “Про переселення чиншевої шляхти з Київської і Подільської губерній на порожні землі Новоросійської губернії” (1802р.), “За представленням волинського губернатора про стан Волинської губернії, чиншову шляхту і поземельні суперечки” (1808р.), “За представленням волинського цивільного губернатора про направлення місцевої чиншевої шляхти на військову службу” (1812р.), “За донесенням київського губернського маршалка про вимогу Київського губернського правління, щоб чиншова шляхта представила документи про гідність” (1815р.).⁽¹²⁾

1816 року розбір чиншевої шляхти було поновлено. 31 січня 1816 року оголошено сенатський наказ “Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, які під час шостої ревізії вписано до класу старої шляхти”. Міністр фінансів доповів, що деякі мешканці польських і українських (малоросійських) губерній доводять гідність старої шляхти. Таких осіб уряд вносить до окладу, і вони виплачують податки казні, доки не доведуть шляхетство. Така категорія людей відома як чиншева шляхта. За довідкою міністерства фінансів виявлено, що в Київській губернії люди простих класів для уникнення від подушних, рекрутських і інших державних обов'язків під час зміни проживання намагаються записати себе як шляхтичів. Вони це роблять, щоб використати надані шляхетству привілеї. Для ліквідації порушення Київське губернське правління 1811 року

наказує ревізійним комісіям писати шляхетські казки особам, які до 1795 року були визнані шляхтичами, а інших прибулих шляхтичів вносити до окремої відомості для розгляду губернським правлінням. За ревізією 1811 року виявлено в Київській губернії 36 520 чиншевих шляхтичів, 4524 прибулі шляхтичі і 7883 безпомісних шляхтича, які перебували для послуг при панських маєтках і на різних економічних посадах. З нагоди проведення перепису 20 січня 1816 року урядуючий Сенат наказує ревізійним комісіям Західних губерній провести суцільний розбір чиншевої шляхти. Якщо комісії виявлять серед чиншевої шляхти дезертирів, таких осіб належить передати військовому відомству.⁽¹³⁾ Наслідком цього розбору, який визнано неповним, було викриття 95 000 осіб шляхти, серед яких 34 000 нічим не довели своєї гідності.⁽¹⁴⁾ 23 серпня 1817 року урядуючий Сенат ухвалює наказ “Про негайне завершення розбору чиншевої шляхти” за №27014.⁽¹⁵⁾ 1816-1818 років розслідування проводить департамент герольдії “За рапортом волинського губернського маршалка про пояснення Волинському шляхетському депутатському зібранню порядку внесення до родовідної книги осіб, докази яких потребують перевірки”.⁽¹⁶⁾

2 вересня 1826 року Київське шляхетське депутатське зібрання розглядає питання про доведення гідності старої шляхти. Про це записано в журналі зібрання: “В наказі І департаменту урядуючого Сенату від 28 травня 1823 року... вказано зібрати відомості та доповіді, скільки записаних за ревізією 1799 року колишніх шляхтичів довели гідність; скільки з них залишається осіб, які не довели шляхетства, і в якому званні вони зараз перебувають?” Зібрання бідкується, що не може стверджувати “про характер проведеної праці, бо не має іменного списку ревізії 1799 року про записаних шляхтичами”.⁽¹⁷⁾

Із заснуванням у С.-Петербурзі 1831 року Комітету Західних губерній до нього передаються всі папери комісії і незавершеної сенатської справи про розбір колишньої шляхти. 22 і 28 вересня 1831 року Західний комітет розглядає питання і записує в журналах: Немає жодних справедливих підстав забороняти особам, які називають себе шляхтичами, доводити дворянство. Але в цьому немає жодної користі! Колишня або стара шляхта є для російської держави класом шкідливим і небезпечним, а тому необхідно всіма силами прагнути зменшити її кількість. Це треба робити не крутими і насильницькими заходами, а наблизити їх до чинного законодавства.⁽¹⁸⁾

19 жовтня 1831 року оголошено іменний наказ Сенату “Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштунок цього роду людей”

за №4869. В наказі сказано: “Положення про новий устрій шляхти не має дії. Останні події в повернених від Польщі губерніях довели, що ці люди за недостатністю осідлості і власності, за характером життя багатьох з них були найприхильнішими до повстання і злочинних дій проти законної влади”. Цар вирішує поділити шляхетський стан на дві категорії - дійсних шляхтичів і колишню шляхту. Якщо дійсні шляхтичі використовують в офіційних паперах російську мову, вказано називати їх дворянами. Якщо колишні шляхтичі не можуть довести гідності вказано називатися їм сільськими і міськими громадянами.⁽¹⁹⁾ У височайшому наказі урядуючому Сенату “Про поділ на три розряди осіб, які належали до стану колишньої шляхти” від 11 листопада 1832 року вказано про заборону шляхетським зібранням Західних губерній видавати нові свідоцтва про шляхетство без затвердження герольдією і цілковито виявити всіх осіб колишньої польської шляхти, розділивши їх на три розряди.⁽²⁰⁾ До першого розряду мають належати шляхтичі (дворяни), які затверджені шляхетськими зібраннями або ніким не затверджені, що володіють маєтностями. Цей розряд не підлягає жодним податкам і повинностям. До другого розряду мусять належати шляхтичі, які затверджені тільки одними шляхетськими зібраннями, проте які не володіють населеними маєтностями. Їх необхідно звільнити від податків і повинностей до часу розгляду герольдією їхніх доказів. До третьої категорії належать колишні шляхтичі, не затверджені в шляхетстві, які не володіють населеними маєтностями. Таких осіб належить негайно зобов'язати подимному збору і військовою службою. Невдовзі після оголошення цього наказу київське шляхетство ставить питання про другий розряд шляхти, про що київський генерал-губернатор доповідає до С.-Петербурга. 1834 року Західний комітет вирішує, що до другого розряду шляхти мусять належати особи, які були затверджені шляхетськими зібраннями в гідності до часу оголошення наказу від 19 жовтня 1831 року.⁽²¹⁾

Як можуть, маршалки шляхетства допомагають декласованим представникам свого стану, але тільки окремі з них наважуються подати протест вищим інстанціям. Одним з таких був сквирський маршалок Михайловський, який рішуче захищає чиншових шляхтичів, які були визнані шляхетським зібранням.⁽²²⁾ 11 квітня 1833 року волинський губернський маршалок камергер Граціан Станіславович Ленкевич намагається перед київським військовим, подільським і волинським генералом-губернатором Василем Левашовим заступитися за шляхтичів, які не подали до ревізійних комісій доказів: “Доля таких людей здається надзвичайно сумною, бо відповідно до наказу від 19 жовтня 1831 року

їх слід вважати волоцюгами”. Маршалок стверджує, що вони ще не полишили відшукати папери про їх блискуче минуле, тому їм потрібно дати відстрочку.⁽²³⁾ 17 листопада 1832 року волинський цивільний губернатор Римський-Корсаков доповів київському військовому, подільському і волинському генералу-губернаторові, що відповідно до сенатського наказу від 21 січня 1832 року “шляхтичами (дворянами) першого розряду, які володіють населеними маєтностями, кріпаками і дворовими людьми, потрібно розуміти тільки вотчинників цих маєтностей. Надана першим пунктом наказу перевага вотчинників не поширюється на посесорів, традисторів і інших тимчасових володарів шляхетських маєтностей. Губернські правління надіслали накази міській і земській поліціям про підтримку повітових комісій для виявлення всіх осіб колишньої шляхти. Окремо губернське правління повідомило депутатському зібранню, щоб відповідно до другого пункту височайше затвердженого положення не видавало нові свідоцтва про шляхетство без затвердження герольдією. Зі свого боку я наголосив зібранню, щоб дотримувалося точного і обов’язкового виконання височайше затвердженого положення і припинило будь-кому видавати свідоцтва про шляхетство, а також щоб відповідно до встановленого порядку розглядало документи про шляхетське походження, які надходять, а у випадку визнання їх достатніми і законними власні рішення надсилати до герольдії для затвердження”.⁽²⁴⁾ 8 лютого 1833 року подільський цивільний губернатор Лубяновський повідомив генералу-губернаторові “про неможливість продовжити розбір колишньої шляхти”, бо в губернії такий розбір вже проводився.⁽²⁵⁾ Натомість, київський цивільний губернатор 20 березня 1833 року рапортує Левашову, що “в деяких повітах залишилося чимало колишньої шляхти, яка не надала документи про шляхетство”.⁽²⁶⁾ 20 червня 1834 року київський губернський маршалок таємний радник граф Генріх Юрійович Тишкевич пише Левашову, що внаслідок розбору колишньої (старої) шляхти рідня нерідко виявляється роз’єднаною і приписаною до різних станів. Тишкевич прохає до з’ясування кожного випадку звільнити таких осіб від рекрутського набору.⁽²⁷⁾ 30 жовтня 1834 року Левашов повідомляє київського губернського маршалка, що його рапорт передано міністрові юстиції Дашкову. 28 листопада 1834 року міністр юстиції відповів Левашову, оскільки урядуючий Сенат не прийняв рішення, “тому неможливо точно призначити час остаточного вирішення цієї справи”.⁽²⁸⁾

Процес декласації колишньої шляхти розтягнувся на невизначений термін і викликав великий спротив населення. Питання так і не було

вирішено. 11 березня 1840 року Київське шляхетське зібрання повідомляє військового губернатора, що привілейований стан губернії неможливо поділити на шляхтичів і дворян, бо вони “не були розділені на розряди і в усіх ревізіях називалися під загальною назвою шляхти”.⁽²⁹⁾

Документи.

Записка київського губернського маршалка таємного радника Тимофія Лук’яновича Козловського міністрові внутрішніх справ графу Віктору Кочубею від 1 травня 1803 року.

Милостивий пане, графе Вікторе Павловичу.

На моє представлення Вашій світлості я отримав з Київського губернського правління рішення урядуючого Сенату від 13 березня цього року про продовження ще на один рік терміну тутешній чиншеві шляхти для представлення документів про шляхетство і інший наказ урядуючого Сенату від 16 березня цього року, що відповідно до дворянської грамоти як підкріплення інших документів вважати важливими свідоцтва 12 шляхтичів, і що такі свідоцтва без інших документів є не діючими. Вважаю своїм обов’язком доповісти Вашій світлості, що під час безперервних татарських набігів, селянських повстань і міжусобних заворушень в цьому краї чимало шляхтичів загинуло. Вони винищувалися цілими родинатами так, що де-ін-де залишилися після них тільки малі діти, які не пам’ятали про шляхетство предків їхнього року і визнавалися за свідоцтвами сусідніх шляхтичів. Через спалення архівів і громадських актів раз-від-разу шляхтичі не могли довести свою гідність. Тому були прийняті для тутешнього краю особливі закони, підтвержені височайшим наказом від 12 грудня 1796 року, а саме: 1) В Коронному Статуті 1347 року в 1 томі на сторінці 16 під заголовком “Про незаперечне шляхетство” сказано: “Особа, яка доводить шляхетство, зобов’язана взяти для уряду свідчення від двох родичів з батьківської лінії і двох з материнської під присягою.” 2) В Коронній Конституції 1601 року в 2 томі на сторінці 1502 під заголовком “Про нову шляхту” сказано: “Доводити шляхетство потрібно на депутатському сеймику, який представляє свідоцтва до Трибуналу (зараз розуміємо такий як шляхетські комісії), і разом зі своїми родичами виконати присягу”. Вони були утворені для Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств після припинення внутрішніх заворушень, заколоту Хмельницького і татарських набігів. В Конституції 1654 року в 4 тому на сторінці 449 під назвою “Забезпечення шляхетської гідності” сказано: “У випадку втрати або спалення громадських актів належить доводити шляхетство наступним чином: Взяти від урядників і земських чиновників свого повіту свідоцтво про дійсну втрату актів, з якої причини ніхто не зобов’язаний представляти документи з минулих часів. Під час отримання такого свідоцтва два родича з батьківської лінії і стільки ж з материнської зобов’язані разом з прохачем скласти присягу, що він в актах дійсно мав свої шляхетські документи. Після цього справа розглядається Трибуналом”. В Конституції 1658 року в 4 томі на сторінці 538 під тим самим заголовком сказано: “Після шведської війни доводять шляхетство наступним чином: В воєводствах і повітах, в яких спалені акти, з проголошенням цієї Конституції всі шляхтичі при потребі мусять на протязі трьох років представити міському уряду родовідні по предкам з чоловічої лінії для доведення

шляхетства і протест про спалення актів, в яких зберігалися їхні документи. Якщо на протязі шести років і шести місяців їх ніхто не заперечить і не почне спростовувати, тоді вважати родовідні і протест важливими доказами. Особи, які доводять шляхетство, мусять з такими з'явитися на сеймику в своєму воєводстві, а потім у Трибуналі разом з двома родичами з батьківської лінії і стількома ж з материнської, разом з якими зобов'язані скріпити присягою". Крім згаданих нещасливих випадків 1768 року в тутешньому краї відбулося повстання простолюдинів (чёрного народа), відоме як уманська різанина. Тоді велика кількість шляхтичів була знищена, а край опинився в найжалюгіднішому стані. Під час повстання кожний шляхтич, не пам'ятаючи про власні докази, які або були спаленими, або невідомо де зникли, прагнув лише відшукати притулок, в якому було б можливо врятувати своє життя.

Бачу зі справ, які надходять до Київської шляхетської комісії, що з огляду на вказані обставини і через крайню бідність більша частина шляхти жодним чином не зможе відшукати свої документи тим більше, бо відсутність інформації сильно тому перешкоджає. Інші знають, що їх можливо відшукати як всередині Польщі, так і в краях, які відійшли до Австрії і Пруссії; але не мають можливості виїхати в ті краї і отримати їх з тамошніх присутніх місць. Окрім того, велика кількість осіб, які могли б прибути за власними доказами, зробили б привід тамошнім обивателям, які мали намір переселитися до тутешнього краю, полишити свої наміри. Вказані закони показують, що в минулому при нестачі документів свідочтва безсумнівних шляхтичів діяли. Покладаючись на закони, всемілостиво надані тутешній країні, і з причини бідного стану чиншевої шляхти Київської губернії я від імені шляхетства Київської губернії наважуюся найпереконливіше прохати милостивого посередництва Вашої світлості і буду чекати прихильного вирішення. Тутешня шляхетська комісія хоча і займається безупинно прийняттям і розглядом доказів шляхти, яких вже надійшло до 9000 і щодня поступають нові, але я цілковито передбачаю, що вона буде неспроможною в призначений час завершити їх розгляд. Тому я маю честь завчасно доповісти Вашій світлості, що напередодні завершення терміну, вказаного для шляхти, я наказав шляхетській комісії скласти змістовну відомість про успіхи. Найпереконливіше прохаю Вашу світлість сприяти

в продовженні терміну для бідної шляхти.

Перебуваючий з істинною повагою і цілковитою відданістю

Милостивий пане,
Вашої світлості
Покірливий слуга
Т. Козловський.⁽³⁰⁾

Рапорт сквирського повітового маршалка Михайловського київському військовому, подільському і волинському генералу-губернаторові генералу-лейтенантові Василю Васильовичу Левашову від 17 серпня 1832 року.

Вступивши на посаду я розглянув рішення комісії з розбору колишньої шляхти від 5 серпня за підписом двох її засідателів - городничого і повітового стряпчого. Вони такі не вирішили, чи визнати стан і права колишніх шляхтичів, яких за представленими документами визнали шляхетські депутатські зібрання вже після прийняття височайшого наказу 19 жовтня 1831 року, тобто цього 1832 року. Причину своєї нерішучості члени комісії пояснюють положенням 21 пункту височайшого наказу від 19 жовтня, в якому сказано залишити в сучасному стані до цього часу затверджених депутатськими зібраннями в шляхетстві осіб. Про це вони доповіли Вашій високоповажності в рапорті за №324, яким запитували, чи потрібно осіб, які цього року були затверджені депутатськими зібраннями в шляхетстві, вважати рівними з раніше затвердженими. Розглянувши наказ про колишню шляхту від 19 жовтня 1831 року я ніде не помітив, що з прийняттям цього наказу потрібно припинити діяльність депутатських зібрань. Зараз зібрання відповідно до наданих колишньою шляхтою достатніх документів визнають їх в шляхетстві і видають про це відповідні виписки. На мою думку, немає жодного сумніву не залишити при своїх правах колишніх шляхтичів, які сьогодні визнаються депутатськими зібраннями в шляхетстві. Про це доповідаю Вашій високоповажності і покірливо прохаю, якщо Ви затвердите викладену мною думку, тоді прошу повідомити її для виконання Сквирській повітовій комісії з розбору колишньої шляхти, а мене уважте, надіславши Вашу начальницьку резолюцію.⁽³¹⁾

Література.

1. Протокол заседания Киевского юридического общества 1877г. с приложением реферата проф. Незабитовского. - Университетские известия. К.1879. №10, с.90.
2. Н. Имеретинский. Дворянство Волынской губернии. Житомир. 1867, с.11,29.
3. РГИА, ф.1341, оп.4, №346-а, с.3-6.
4. ЦНБАНУ І.р., ІІ, №19185, с.1-2,10.
5. Папери київського губернського маршалка Козловського. - ЦНБАНУ І.р., X, №7167-7195.
6. ЦДІАУ, ф.533, оп.1, №383, с.1-5.
- 7 і 30. РГИА, ф.1343, оп.1, №346-а, с.119-120.
8. ЦДІАУ, ф.533, оп.1, №383, с.8.
9. РГИА, ф.1341, оп.1, №346-а, с.15-16.
10. РГИА, ф.1343, оп.57, №178.
11. Архив Государственного Совета. Спб.1878. т.3, с.745-750.
12. РГИА, ф.1246, оп.4, №530, с.50-51,254.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собр.1. т.33, с.465-467.
14. Документы (представление министра юстиции, проект изменения свода законов, проект узаконений) о правах на дворянство бывшей польской шляхты. Предоставлены в Западный комитет. Приложение 1. 1864г.-ГПБ, ф.379, №339, с.11.
15. С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белороссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892гг. Вильна 1894.
16. РГИА, ф.1343, оп.57, №89.
17. КОДА, ф.782, оп.2, №108, с.233.
18. Документы... с.18.
19. Полное собрание законов Российской империи. т.6. кн.2. Собр.2.1832, с.134-137.
20. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1832, №47, с.1731-1732.
21. Документы... с.25.
- 22 і 31. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1225, с.84-86.
23. Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. К.1996, с.162-163.
24. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1225, с.108-109.
25. Там само, с.145.
26. Там само, с.185.
27. Там само, с.381-382.
28. Там само, с.396.
29. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №2951, с.90.

Шляхетство в Польсько-російській війні 1831 року.

З часу наполеонівських війн у шляхетському середовищі на Україні запанувала радикальна течія. Пропагується ідея повстання проти Росії і відновлення Першої Речіпосполитої як спілки Польщі, Литви і України відповідно до положень Гадяцьких пактів. У цьому процесі Україна розуміється як окрема вільна держава, проект якої ще було розроблено наполеонівською канцелярією. Проект зосереджував кілька етапів, першим з яких була організація т.зв. Польського повстання. В разі успіху повстання поширювалося на Лівобережну і Слобідську Україну. Вже з кінця 20-х років XIX ст. поміщики проводять нелегальні з'їзди на Київських контрактах, на ярмарках у Бердичеві і Ярмолинцях.⁽¹⁾ За політичну неблагонадійність підлягають політичному нагляду київський губернський маршалок Густав Олізар, заславський маршалок Стемпковський і колишній брацлавський маршалок Людвиг Собанський.⁽²⁾

Повалення монархії у Франції прискорює початок Варшавського повстання. Керівник повстанської армії наполеонівський генерал Юзеф Хлопицький звертається до царя Миколи першого з вимогою розширення Польського королівства шляхом приєднання Литви, Волині

і Поділля. Як і очікувано, цар відхиляє вимогу. У відповідь 25 січня 1831 року Варшавський Сейм проголошує скинення Миколи першого з польського престолу. Це і було причиною Польсько-російської війни.⁽³⁾ З приходом до влади Лелевеля ухвалено провести рейд на Україну армії генерала Дверницького, подільського шляхтича. На таємній раді головою повстання на Україні обрано графа Вікентія Тишкевича.⁽⁴⁾ В разі успіху оголошено про поширення повстання на всю Східну Україну. 22 жовтня 1830 року на шляхетській раді в маєтку Вірижиковського в селі Михайлівці Вінницького повіту призначено керівників повстання на місцях. 31 жовтня на шляхетській раді в Глинянцях Брацлавського повіту обраного головнокомандувача повстанських військ генерала Колишка, який 1794 року воював разом із Косцюшко. Генерал Дверницький направляє на Волинь і Поділля агента майора Хрущиковського з прокламацією до шляхетства підіймати повстання.⁽⁵⁾ 7/25 квітня-травня 1831 року призначено днем загального виступу, але повстання розпочинається раніше з виступу Собанських, графа Венцеслава Ржевуського (Ревуцького) і Сабатина на Поділлі.

З початком повстання тимчасовий волинський військовий губернатор Левашов 8 травня 1831 року наказує ковельському маршалкові "діяти помірковано супроти бунтівних поміщиків без лукавства і лицемірства".⁽⁶⁾ 12 травня 1831 року волинський цивільний губернатор поширює серед населення друковану відозву, яка починається так: "У багатьох місцях Волинської і Подільської губерній поміщики зорганізували заворушення. Для здійснення своїх злих намірів вони підбурюють і примушують спідвіяти колишню шляхту, селян і будь-яку сволоту."⁽⁷⁾ Між місцевими чиновниками виникає переписка з приводу участі або неучасті в повстанні маршалків і відомих чиновних шляхтичів. Подільський цивільний губернатор Лубяновський захищає перед Левашовим літинського маршалка, про якого повідомлено, нібито він "із шайкою заколотників захопив місто Летичів". Лубяновський доповідає, що літинський маршалок продовжує виконувати посаду, а повстанцями керував не він, а капітан Нагорничевський.⁽⁸⁾ Коли полковник Термін заарештовує вінницького маршалка Ярошинського "через підозру, що він поширює плітки на користь заколотників", 13 червня 1831 року Лубяновський виправдовує його перед

Юзеф Дверницький, генерал, прославився в боях 1831 року.

подільським і волинським військовим губернатором: “Маршалок є молодого людиною, він раніше ніде не служив, має слабе здоров’я і полюбляє порозмовляти, але ні в чому не схожий на заколотника”. Лубяновський переконаний, що причиною арешту є особиста неприязнь.⁽⁹⁾ 1 травня 1831 року за №462 київський військовий губернатор Княжнін доповідає цареві: “Всі поміщики неправдою зваблюють своїх селян і переконують, що озброюють їх за волею Вашої імператорської величності, і тільки чиншеві шляхті повідомляють справжню мету. При вступі на службу кожний козак отримує 3 золотих сріблом, щоденну платню золотий, крім того обіцяно 50 рублів сріблом на рік. З одягу видається куртка з червоним коміром і шаровари, кінь із сідлом, пики, шабля і два пістолі... З Білої Церкви в приватному листі повідомлено, що там вже готові розпочати заколот, тільки очікують прибуття заколотників. Голосно кажуть про повстання, не приховуючи, кажуть, що формується українська (малоросійська) міліція, керувати якою буде якийсь Тишкевич”.⁽¹⁰⁾ Середньо- і дрібнопомісне шляхетство поголівно бере участь у повстанні. Вище панство приховано допомагає повстанцям. Серед повстанців зустрічаємо представників відомих польських і українських шляхетських родів - Маркевичів, Війн, Вербицьких, Держинських, Садовських, Дунаєвських, Коцюбинських, Орд, Чижевських, Чубинських, Шеміотів та ін. Лівобережне шляхетство пасивно підтримує повстанців, вичікуючи свого часу. Через брак документів не можемо стверджувати про перебіг повстання на Лівобережжі. Відомо, що в ряді лівобережних повітів піднято “селянські заворушення” і ряд російських чиновників силою усунуто від влади. Найбільші протиурядові виступи відбуваються в Кременчуці. Для приборкання самостійницьких настроїв наприкінці лютого 1832 року до шляхетських зібрань Полтавської і Чернігівської губерній надсилається повідомлення “Про виконання наказу пана герольдмейстера, аби шляхетські зібрання склали списки польських шляхтичів, справи яких розглядалися герольдією і були рішуче не визнані у шляхетській гідності”.⁽¹¹⁾ З того часу лівобережні шляхтичі стали приховувати польське походження роду, а деякі перереєстрували документи в шляхетських комісіях.

Після придушення регулярною армією цієї **Шляхетської революції** місцеві адміністрації засновують комісії з дослідження участі осіб у повстанні. Російські офіцери заперечують право шляхетства брати участь у розслідуванні і пропонують призначити чиновників від корони. 19 липня 1831 року командувач 5 піхотного корпусу генерал від інфантерії Рот пише командувачу 1 армії: “Отримавши відомості про

заснування в повітах комісій під головуванням маршалків шляхетства я оголосив подільському цивільному губернаторові думку, що коли будуть призначені головами комісій маршалки з поляків, тоді буде неможливо очікувати найменшого успіху в досягненні вказаної урядом мети, бо під час заворушень в губернії жодний із маршалків, не виключаючи навіть губернського, не доповіли про це, хоча заколотники довгий час неприховано готували виступ”. Рот переконаний, що маршалки шляхетства не заслуговують довіри.⁽¹²⁾ Головнокомандувач погоджується з Ротом і 2 серпня 1831 року пише подільському і волинському тимчасовому військовому губернаторові генералу-ад’ютантові Левашову: “Не доводиться сподіватися на засновані в повітових містах Подільської губернії приватні комісії з розбору заколотників... Потрібно обмежити в Подільській губернії кількість приватних комісій. Їх мусить бути 4, не більше 6-ти з тим, щоб у них вже не брали участі маршалки й інші за вибором шляхетства чиновники”.⁽¹³⁾ Київський військовий губернатор граф Сакен звертає увагу, що серед повстанців чимало осіб “перебуває на службі за вибором шляхетства на різних посадах”. 12 вересня 1831 року він пропонує генералу-лейтенантові Княжніну “не залишати таких на посадах”.⁽¹⁴⁾

Подальше розслідування виявило причетність до організації повстання ряду високопоставлених чиновників-поляків. 1833 року балтський шляхтич Міхал Самборський посвідчив російському послові в Кракові статському радникові Загржецькому: “Тоді я не зрозумів, що сталося зі мною, але наважився розглянути вручені мені поміщиком Вітославським папери. Я побачив поміщицький список заколоту під головуванням цивільного губернатора графа Грохольського, першими чиновниками якого були пан Сабатін, поміщик Едуард Вітославський, секретар голови, Олександр Собанський; Корсак і Крижанівський були полководцями, а інші поміщики офіцерами: граф Вацлав Ржевуський - начальником штабу, генерал Колишко - головнокомандувачем. Після списку сказано, щоб кожний поміщик під час революції дав з 10 осіб чоловічої статі одного вояка. Разом зі списком була прокламація до шляхти і простого народу. В ній сказано, що під час революції шляхта повинна йти на війну. Після перемоги їй обіцяно велику нагороду, а простому народу вольність... Я відразу виїхав до міста Кам’янець-Подільського, де подав заяву цивільному губернаторові графу Грохольському про протиправні вчинки поміщика Вітославського. Губернатор граф Грохольський наказав мені почекати відповіді в кімнаті для відвідувачів дві години. У вказаний час до мене підійшов невідомий чоловік і сказав, якщо я не помирюсь із поміщиком Вітославським, тоді мені і в Сибіру буде мало місця”.⁽¹⁵⁾

Під час повстання царат протиставляє шляхетству селян, закликаючи до непослуху поміщикам. 29 квітня 1831 року волинський цивільний губернатор наказує, що поміщики, які причетні до повстання, позбавляються права володіння селянами.⁽¹⁶⁾ Головнокомандувач І армії генерал Сакен звертається до селян: “Ви ніколи більше не належатиме панам, які повстали проти законної влади”.⁽¹⁷⁾ Такі накази призводять до поширення гультяйства і непослуху серед селян. Кілька років опісля царат використовує армію для приборкання неслухняних селян і вже звертається за допомогою до поміщиків.

Російські помісники неодноразово доповідають про шляхетський рух. Подільський цивільний губернатор Лубяновський 29 квітня 1831 року пише подільському і волинському військовому губернаторові: “Деякі за вибором шляхетства чиновники залишили посади і приєдналися до заколотників. Інші чиновники від корони, які майже всі поляки, при сучасних обставинах є неблагонадійними”.⁽¹⁸⁾ 19 квітня 1831 року начальник штабу 3 резервного кавалерійського корпусу генерал-лейтенант Елькен рапортує графові Сакену: “Злочинні наміри місцевих поляків, число яких тільки шляхетського звання в Київській губернії до 40 000 осіб, виявляються вельми численними майже щоденними зібраннями в тутешньому місті (Умані), Звенигородці під вигядом відвідин знайомих, а також обставиною, про що відомо з пліток, що багато поміщиків збирають у себе велику кількість кінних людей нібито для полювання”.⁽¹⁹⁾ Проводиться розслідування про участь у повстанні або активне сприяння відомих шляхтичів - колишнього радомишльського маршалка Онуфрія Галицького, колишніх сквирських маршалків Федіра Рильського і Віктора Страшинського, липовецького маршалка графа Володислава Красицького, колишнього київського маршалка Валентія Росцішевського, васильківського маршалка Іполіта Боровицького, колишнього гайсинського маршалка Едуарда Єловицького, овруцького маршалка Вільгельма Головінського, ушицького маршалка Леона Стемповського, ольгопольського маршалка Ієроніма Собанського, колишнього ольгопольського маршалка Баляновського, літинського маршалка, колишнього брацлавського маршалка Абрамовича, вінницького маршалка Ярошинського, уманського маршалка Марковського, колишнього таращанського маршалка Ясинського, волинського губернського маршалка Станіслава Ворцеля, колишнього подільського губернського маршалка Миколая Грохольського, звенигородського маршалка Тишківського, махновського маршалка Валентія Абрамовича, київського губернського маршалка Тишкевича, колишнього брацлавського маршалка Жабонькицького, таращанського маршалка Ігнація

Сарнецького, колишнього волинського губернського маршалка Чацького. Царським наказом більшість вказаних осіб було усунуто з посад, а ряд шляхтичів вислано до Сибіру, на Кавказ і в інші краї.

25 липня 1831 року волинський губернський маршалок камергер Граціан Станіславович Ленкевич пише цареві: “Всемилоствий государе! Заворушення в Царстві Польському, вторгнення до Волинської губернії військ заколотника Дверницького принесли в цьому краї жертви омани. Знайшлися люди, які підкорилися навіюванням і сподіванням, з’явилися призвідники і маршалки, які серед загального благоденства впали в безодню нещастя, спокусивши й інших обдурених. Такі непевні пригоди виявили нове милосердя Його імператорської величності - пробачення, яке було подароване поміщикам, околичній і чиншовій шляхті й іншим особам, які взяли участь у заколоті, навіть зі зброєю в руках, якщо вони добровільно покаялися. Назавжди залишаться в пам’яті батьківська любов до його підданих. Серед родин, представники яких чекали на заслужене покарання, а зараз здивовані царським милосердям, панують утіха і благоговіння. Є люди, які трохи причетні до великого заколоту. Декого з них було полонено після поразок, інші добровільно з’явилися ще до оголошення височайшого наказу від 4 червня цього року, і тому не могли ним скористатися. Третіх було в різний час заарештовано за доносами, повідомленнями і підозрою. Серед них є багато осіб, які не брали діяльної участі в заколоті, а тільки на мить захопилися злочинними намірами і думками. В будь-якому випадку їхня провина є дріб’язковою, вона не більша ніж осіб, які навіть брали участь у збройному заколоті, бо вони вже пробачені. У виконання проголошеного пробачення винних і можливого пробачення навіть самих призвідників і ватажків з огляду на необмежене Вашої імператорської величності милосердя я мушу відчувати докір моїм обов’язкам і не можу обійти мовчанкою про становище винних осіб, які винні тією самою мірою, або навіть меншою, аніж яких вже пробачено. Перекоаний у цьому я з глибоким благоволінням наслідуюся повідомити Вашій імператорській величності дійсне всепіддане прохання, яке супроводжується моліннями родин і всієї губернії, про поширення на всіх інших злочинців помилування шляхом височайшого пробачення від 4 червня цього року”.⁽²⁰⁾

Під приводом ліквідації шляхетського повстання царат нищить самобутний уклад України. Наведемо приклади таких законів: 11 січня 1832 року за №5068 оголошено іменний наказ урядуючому Сенату “Про знищення в повернутих від Польщі губерніях посад під-

коморіїв, коморників, возних і хоружих”, в якому сказано: “В Нашому наказі від 30 жовтня 1831 року визнано благом для присутніх місць і посадових осіб у повернених від Польщі губерніях віднині і в майбутньому, що бажала блаженної пам’яті імператриця Катерина друга, дати назви, які відповідають посадам великоросійських губерній із відміною назавжди сучасних назв. Оскільки в цих губерніях до сьогоднішнього дня ще залишалися посади, яким немає відповідних у великоросійських губерніях, а саме посади підкоморіїв, возних і хоружих, наказуємо знищити всі такі звання, поклавши виконання їхніх обов’язків відповідно до Загального положення про губернії на повітових суддів повітових і земських судів. Урядуючий Сенат не забариться гідно виконати наказ”.⁽²¹⁾ 29 січня 1834 року за №7047 урядуючий Сенат приймає схожий наказ для малоросійських губерній з тією різницею, що “звання хоружих і возних зовсім знищити, поклавши виконання обов’язків возних окрім судових установ також на міські поліції і земські суди”.⁽²²⁾

В іменному наказі урядуючому Сенату від 6 травня 1831 року за №4535 “Про заходи щодо маєтків шляхтичів, яких викрито в поширенні заколоту в деяких повітах у повернених від Польщі губерніях” сказано: “Під час заколоту в деяких повітах у повернених від Польщі губерніях багато поміщиків виявили себе відкритими ворогами держави. У виконання Нашого наказу від 22 березня цього року їхні маєтки потрібно відібрати до казни”. У виконання наказу від 10 липня 1831 року в кожному повіті створено комісії з розслідування повстання, в яких поширено “Правила для ліквідації боргів конфіскованих маєтків заколотників”.⁽²³⁾ Волинську ліквідаційну комісію створено за зразком такої самої Віленської. В журналі записано про її перше засідання: “18 жовтня 1832 року відповідно до наказу Його імператорської величності конфіскаційна комісія з ліквідації боргів, відібраних до казни маєтків заколотників, розпочала діяльність. Розглядаючи питання про свої обов’язки комісія вважає, що її діяльність мусить полягати в отриманні відомостей, які маєтки заколотників було конфісковано у

Волинській губернії і хто їхні колишні володарі? Ухвалили: У виконання правил, височайше затверджених 17 липня 1831 року, що конфіскація маєтків заколотників визнається губернською конфіскаційною комісією, а виконується казенною палатою. Прохає тутешні губернську конфіскаційну комісію і казенну палату надіслати до комісії відомості про всі конфісковані у Волинській губернії маєтки заколотників, про колишніх володарів цих маєтків з усіма відомостями про виявлені капітали і борги, про їхні платежі і стягнення з різними особами в різних місцях, про їхнє нерухоме майно, про їхні квитки і облігації кредитних установ і право користування казенними і приватними маєтками, які перебували в їхньому довічному, традиційному і тимчасовому володінні, або про маєтки, на які згодом до них могло б перейти це право”.⁽²⁴⁾ Комісії з розслідування повстання працювали дуже довго, деякі навіть до 1843 року.⁽²⁵⁾

Переслідування поміщиків призводить до численної шляхетської еміграції, яка гуртується навколо Галицького і Паризького комітетів. Виключну роль в організації шляхетської еміграції з часом відіграє партія Чарторийського, організаційним центром якої є готель Ламбер у Парижі. Вона вказує шляхетству мирний шлях, якими засобами можливо досягнути ствердження національності. Князь Адам Чарторийський переконаний, що відновлення Першої Речіпосполитої може відбутися тільки під час екстремальних подій, які приведуть Європу до війни. На його думку, багаті землеволодарі на Україні, не мусять піддаватися спокусам польських демократів і революціонерів, мусять поводити себе обережно, щоб не дати приводу царській адміністрації для звинувачення і терпляче чекати свого часу. Послідовниками цієї партії були Замойські, Платери, Ледуховські, Олізари. Для примирення польських аристократів із демократами було утворено партію об’єднання (з’єднання) на чолі з Вікентієм Тишкевичем, братом колишнього київського губернського маршалка шляхетства.⁽²⁶⁾ Ці шляхетські емігрантські організації в середині ХІХ ст. мають найбільший вплив на шляхетську спільноту на Україні.

Література.

1. Иконников. Киев в 1654-1855 годах. - Киевская старина. 1904, №11, с.177.
2. ЦДІАУ, ф.442, оп.782, №5, с.75-85,94.
3. Алиция Дыбковская. Малгожата Жарын. Ян Жарын. История Польши с древнейших времён до наших дней. Варшава.1995, с.176.
4. Ф. Смит. История польского восстания и войны 1830 и 1831гг. Спб. 1863. т.2, с.171-175.
5. Там само, с.178.
6. ЦДІАУ, с.178.
7. Там само, с.35.
8. Там само, с.201.
9. Там само, с.322,329.
10. ЦДІАУ, ф.1342, оп.1, №137, с.170-176.
11. ЧОДА, ф.133, оп.1, №257, с.75-82.
12. ЦДІАУ, ф.555, оп.4, №203, с.2-4.
13. Там само, с.5.
14. Там само, с.49.
15. ЦДІАУ, ф.442, ф.783, с.7-8.
16. ЦДІАУ, ф.1342, оп.1, №17, с.54.
17. Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. К.1996, с.73.
18. ЦДІАУ, ф.1342, оп.1, №136, с.75-76.
19. Там само, №137, с.79.
20. Там само, №492, с.2-3.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собр.2. т.7. 1833, с.8.
22. ЧОДА, ф.133, оп.1, №265, с.52.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собр.2. т.6. кн.2. 1832, с.3378.
24. Кам’янець-Подільська філія ХМОДА, ф.230, оп.1, №104, с.670.
25. ЖОДА, ф.22, оп.2, №516, с.3.
26. Бовуа, с.144.
26. Вестник Западной России. 1865. т.3, квітень, с.80.

Причорноморське шляхетство.

В Південній Україні шляхетство не виробило сталих традицій. Початкова колонізація краю проводилася дрібно- і безпомісними польськими шляхтичами до часу, коли 7 березня 1797 року російський генерал-прокурор оголосив височайший наказ: “Переселення чиншевої шляхти з придбаних від Польщі губерній у Вознесенську губернію припинити.”⁽¹⁾ Процес переселення чиншевого шляхетства у Південну Україну активно проводиться в 20-30-х роках ХІХ ст. До 1817 року місцеве шляхетство було позбавлене права обрання чиновників і не користувалося крайовими становими привілеями. За проханням херсонського шляхетства міністр юстиції Дмитро Трощинський доповів про це Комітету Міністрів, який 5 грудня 1816 року ухвалив: “Оскільки з донесення херсонського військового губернатора графа Ланжерона бачимо, що в Новоросійському краї для заміщення посад за виборами є достатня кількість шляхтичів, тому надалі земських справників замість призначення від корони обирати з місцевих шляхтичів відповідно

до положення про губернії”. 16 січня 1817 року урядуючий Сенат оголошує наказ “Про обрання в Новоросійському краї земських справників із місцевих шляхтичів відповідно до положення про губернії”.⁽²⁾ 19 травня 1833 року Державна Рада в департаменті законів і в загальному зібранні розглядає представлення міністра внутрішніх справ і ухвалює: 1) Дозволити шляхетству Таврійської губернії обирати асесорів карної і цивільної палат і засідателів повітових і земських судів. 2) На кожну посаду шляхетство має обрати двох кандидатів, яких представити генералу-губернаторові для затвердження одного з них. 27 червня 1833 року І департамент урядуючого Сенату оголошує наказ “Про надання права таврійському шляхетству обирати чиновників до різних адміністративних установ (присутніх місць)”.⁽³⁾ Місцеві шляхетські зібрання неодноразово розглядають питання про татарські чини. В першій третині ХІХ ст. процес колонізації Південної України тривав.

Література.

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Спб.1830, т.ХХІV, с.511.
2. Жалованная грамота благородному российскому дворянству с принадлежащими к оной узаконениями с 1785 по апрель месяц 1817 года. Спб.1817, с.51-52.
3. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1833, №26.

Утворення і діяльність комісій з ревізії дій шляхетських депутатських зібрань.

Одним із заходів приборкання шляхетства царат бачить в утворенні ревізійних комісій. 21 грудня 1831 року урядуючий Сенат сповіщає київського військового губернатора Княжніна про принципи організації ревізії, запропоновані 1 грудня міністром фінансів Канкріним. Спочатку передбачалося, що до складу повітових комісій входитимуть державний чиновник, секретар і маршалок шляхетства.⁽¹⁾ У виконання цього наказу 17 лютого 1832 року урядуючий Сенат вказує Київському, Подільському і Волинському шляхетським депутатським зібранням негайно надіслати відомості про докази на графські і баронські титули осіб, які не були внесені до родовідних книг.⁽²⁾ Герольдія пропонує свої послуги для проведення ревізії. 21 січня 1832 року міністр юстиції Дашков повідомляє київському військовому, подільському і волинському генералу-губернаторові, що цар дозволив мешканцям Західних губерній, “які до цього часу називалися шляхтою”, надсилати докази про підтвердження походження прямо до герольдії.⁽³⁾ Наказом від 11 листопада 1832 року за №5746 депутатським зібранням Західних губерній заборонено без затвердження департаментом герольдії видавати нові свідоцтва про шляхетство.⁽⁴⁾

16 травня 1832 року подільський губернський маршалок таємний радник граф Костянтин Михайлович Пшездзецький звертається до Левашова з проханням поклопотатися в С.-Петербурзі про довір'я до шляхетських зібрань, привілеї яких гарантовані грамотою Катерини другої від 21 квітня 1785 року, “щоб усі роди, визнані шляхетськими зібраннями і записані до книги, залишалися в таких”, щоб такі документи видавали, як і раніше виключно шляхетські зібрання. Пшездзецький наголошує, що місцеве шляхетське зібрання здійснює перевірку своєї праці і вже довело таку до 1826 року. 17 травня схожу записку подає київський губернський маршалок шляхетства таємний радник граф Генріх Юрійович Тишкевич. На його думку, герольдія має право втручатися тільки у випадку суперечки між шляхтичем і шляхетським зібранням. 25 травня волинський губернський маршалок камергер Граціан Станіславович Ленкевич-іпхорський нагадує Левашову про священний характер привілеїв і недоторканість шляхти. Він пригадує про Висліцький статут, наданий Казиміром великим 1347 року, Конституції 1505, 1589, 1633, 1658, 1768, 1775 років, а також що привілеї були 2 квітня 1801 року підтверджені Олександром першим.⁽⁵⁾

Микола перший вирішує остаточно зламати місцеві права і привілеї. Він бачить шлях до цього в приборканні шляхетських зібрань. 12 жовтня 1833 року департамент законів Державної Ради розглядає питання “Про проведення ревізії дій шляхетських депутатських зібрань для позитивного визначення шляхетських родів.” Височайше рішення ухвалено 20 квітня 1834 року.⁽⁶⁾ 30 травня 1834 року урядуючий Сенат у департаменті герольдії оголошує наказ “Про правила для проведення ревізії дій шляхетських депутатських зібрань”. Герольдія обгрунтовує проведення ревізії “для відвернення в майбутньому безладдя, які допускалися деякими шляхетськими депутатськими зібраннями від невірнього трактування дворянської грамоти”.⁽⁷⁾ Шляхетство палко реагує на такі рішення. 7 вересня 1834 року подільський, волинській і київський маршалки шляхетства надсилають генералу-губернаторові Левашову записки, в яких обгрутовують помилковість рішення про ревізію дій шляхетських зібрань. Волинське шляхетство каже, що при прийнятті такого рішення були порушені права Західних губерній і деякі загальноросійські закони, а губернський маршалок Ленкевич застерігає, щоб прийнятий закон не мав зворотньої дії.⁽⁸⁾ Київський губернський маршалок Тишкевич доповідає, що “шляхетство побоюється різнорідності трактування, щоб при новому поясненні пунктів (дворянської) грамоти воно не було позбавлене своїх прав”, і прохає, “щоб ця ревізія була остаточною, бо в новій постанові сказано про проведення двох ревізій - губернської і герольдмейстерської”.⁽⁹⁾

Наказ про ревізію дій супроводжується протиставленням окремих поліцейських чиновників проти шляхетства. 9 лютого 1834 року жандарми на Волині помітили, що багато підтверджень шляхетства були видані повітовими зібраннями після 19 жовтня 1831 року. Житомирський поліцеймейстер наказує передати відомості про всіх “так званих шляхтичів”, які були затверджені зібраннями після вказаної дати, щоб негайно записати їх однодворцями. Він вважає, що лише сини справжніх шляхтичів мають право на титул, а побічні родичі підлягають декласації.⁽¹⁰⁾ Губернський маршалок пише палкий протест Левашову, що такі дії ображають шляхетські права, які оберігає зібрання, і оскаржує цивільного губернатора, “який зловживає своїми повноваженнями”.⁽¹¹⁾ Потреби місцевого шляхетства вже не турбують царат.

28 серпня 1834 року за поданням Комітету у справах Західних губерній цар затверджує нові обов'язки поліції. З цього часу шляхетські зібрання втрачають контроль за основною галуззю своєї діяльності - реєстрацією доказів шляхетності і виданням про це документів.

1834 року в Київській, Подільській і Волинській губерніях утворено комісії з ревізії дій шляхетських зібрань.⁽¹²⁾ Такі самі комісії було утворено в Полтавській і Чернігівській губерніях, проте їхня діяльність спочатку була надзвичайно млявою. Справа прискорилася із заснуванням комітетів для зібрання відомостей про осіб, які передають спадкове шляхетство. Так, відповідно до рішення Державної Ради 13 квітня 1836 року такий комітет утворено в Чернігівській губернії.⁽¹³⁾ 1836 року департамент герольдії урядуючого Сенату розглядає справу "Про відстрочку відкриття комісії з ревізії дій Полтавського шляхетського депутатського зібрання у зв'язку з великою кількістю нерозглянутих справ."⁽¹⁴⁾ 30 травня 1835 року оголошено сенатську постанову про заборону депутатським зібранням видавати копії своїх рішень про шляхетство осіб без позначення, що справу відіслано до герольдії.⁽¹⁵⁾ Особливо лютують місцеві начальники, які висувають дедалі нові вимоги перед шляхетськими зібраннями. 23 вереня 1836 року генерал-губернатор Олександр Гур'єв пише подільському губернському маршалкові: "Я дізнався, що в справах, які передаються з депутатського зібрання до ревізійної комісії, відсутні оригінали документів, на яких зібрання ґрунтувало свої рішення. Покірливо прохаю Вас проконтролювати, щоб такі

справи, без оригіналів документів не передавалися до комісії".⁽¹⁶⁾ В листопаді 1836 року до генерала-губернатора звертаються із записками колишній київський губернський маршалок Густав Олізар і волинський совісний суддя Казимір Кнолле.⁽¹⁷⁾ Олізар наголошує, що ревізійна комісія "не мусить керуватися одночасно постановами різних часів, як це розуміють деякі пани прокурори" і прохає звільнити з голови комісії.⁽¹⁸⁾ У Волинській губернії відзначається офіцер відділення жандармерії капітан Бек, який бажає провести перевірку підтвердженень, виданих шляхетським зібранням після 19 жовтня 1831 року, бо в краї нібито з'явилися підробні шляхетські папери, виготовлені фальшувальниками Куликовським, Одинецьким та іншими. 22 травня 1836 року він пропонує Гур'єву провести повторну ревізію паперів шляхетського зібрання. За донесенням Бека канцелярія київського військового, подільського і волинського генерала-губернатора заводить справу "Про осіб колишньої польської шляхти, які не вписані до класів і підлягають обкладенню податками, бо належать до групи шляхтичів".⁽¹⁹⁾ Перевірка справи триває до 1850 року. 25 червня 1836 року волинський цивільний губернатор звертається до Гур'єва зі схваленням ініціативи Бека і пропонує утворити спеціальну, не залежну від шляхетського зібрання комісію.⁽²⁰⁾ Після цього на Волині виникає протистояння шляхетського зібрання з губернською владою, яке поступово переходить у відверто ворожі дії з обох боків. Цивільний губернатор направляє чиновника Дейшу для перевірки виданих посвідчень, що викликає протест виконуючого обов'язки губернського маршалка овруцького маршалка Малаховського і депутатів Старчевського, Ізбицького, Полянського і Троцького генералу-губернаторові Гур'єву від 7 серпня 1836 року. Автори шляхетської декларації покликаються на привілеї, гарантовані російськими законами, зокрема ст.114 т. IX Повного зібрання законів, яка надає шляхетським зібранням статус губернського цивільного самоврядного владного органу, дії якого може контролювати лише Сенат через департамент герольдії. В записці підкреслено, що зібрання завжди дотримувалося правил реєстрації генеалогій, "навіть якщо припустити, що наше зібрання відійшло від правил, то його дії не завдали жодної найменшої шкоди урядові".⁽²¹⁾ Волинське шляхетство прохає відкликати Дейшу, "щоб зібрання не зазнавало утисків через ламання його привілеїв". Конфлікт розпалюється з новою силою - з грудня 1836 року шляхетське зібрання не дозволяє Дейші перевіряти свою діяльність! Губернська влада ставить ультиматум шляхті - поступитися до 15 січня 1837 року, який ігнорується. Тоді для приборкання волинського шляхетства адмі-

Князь Сангушко, портрет із колекції
Вінницького художнього музею.

ністрація вирішує провести показовий процес. Для цього використовується факт видачі зібранням виписки про гідність спадковому шляхтичеві Фабіану Лукашевичу, який брав участь у Польському повстанні і таємно повернувся з-за кордону. Генерал-губернатор передає питання для сенатського розгляду. 8 січня 1836 року міністр внутрішніх справ вимагає від генерала-губернатора провести суворе розслідування порушення. Його особливо непокоїть, що новоград-волинський повітовий маршалок видав Лукашевичу родинний список із дозволом на проїзд у всі місця Волинської губернії.⁽²²⁾ 9 травня 1836 року волинський губернський маршалок Ленкевич надсилає у справі доповідну записку генералу-губернаторові Гур'єву: "Ваша світлість наказали Волинському губернському правлінню провести дослідження, чи місцеве шляхетське зібрання видавало виписки з рішень про шляхетство комусь з осіб, які були визнані вигнанцями. Правління поширило свою владу поза вказані законом межі і замість того, щоб для виконання даного йому доручення відповідно до зібрання законів тому 9 про стани статті 105 §3 представити питання для розгляду Вашою світлістю, самочинно перебрало на себе право призначити слідчу комісію над шляхетським зібранням у складі члена правління Дейши і поліцейського чиновника Чулкова... Новина про постанову губернського правління сильно вразила шляхтичів Волинської губернії, які занепокоїлися збереженням всемілостиво

Б. Потоцький, подільський шляхтич.

дарованих їм прав. Це дало привід багатьом із них переді мною оскаржувати вплив губернського правління на дії шляхетського зібрання, бо перше може скористатися привласненою владою для обмеження прав шляхетства".⁽²³⁾ 31 серпня 1836 року I департамент урядуючого Сенату ухвалює питання "Про віддання до суду деяких членів Волинського депутатського зібрання і оголошення суворої догани новоград-волинському маршалкові шляхетства за безладдя і невідповідні законам дії при видачі документів учасникові Польського заколоту шляхтичеві Фабіану Лукашевичу, який таємно повернувся з Галиції". Урядуючий Сенат хоча і погоджується, що "справа залишається не доведеною", проте для профілактики вирішує віддати до суду заславського повітового маршалка Цихоцького і депутатів Троцького, Ізбицького і Жиромського.⁽²⁴⁾ Незважаючи на те, що під час ревізії Дейши всі депутати роз'їхалися, ревізор виявив недоліки в діяльності зібрання. 23 жовтня 1836 року Дейша повідомляє генералу-губернаторові Гур'єву, що Волинське депутатське зібрання видало довідки 62 шляхтичам, учасникам Польського повстання, які виїхали за кордон.⁽²⁵⁾

У протоколах засідань Ради Міністрів від 5 і 19 вересня 1839 року сказано про необхідність "неодмінного нагляду для завершення праці комісії, яких покликано провести ревізію актів, виданих шляхетськими зібраннями". Микола перший вимагає щоквартального звіту про проведення ревізії.⁽²⁶⁾ Переляканий генерал-губернатор Бібіков тисне на всіх причетних до справи чиновників, зокрема на ревізорів шляхетських зібрань - Механцева в Житомирі, Попова в Києві, Віл'ямовського в Кам'янці, вимагаючи переглянути за місяць не менше сотні справ. Визнаючи свої клопоти недостатніми Бібіков їде до С.-Петербургу, де бере участь у засіданнях Комітету в справах Західних губерній. 9 і 23 грудня 1839 року він виступає з промовами, в яких пропонує утворити в Києві спеціальну, єдину для трьох губерній комісію з ревізії дій шляхетських зібрань.⁽²⁷⁾ 4 січня 1840 року Микола перший оголошує наказ урядуючому Сенату про утворення в Києві Центральної ревізійної комісії, в якій всі головні посади призначаються від корони. Височайший наказ є вершиною цинізму, який підготовлено начебто для того, щоб "полегшити долю жителів Західних губерній у процесі доведення їхньої приналежності до шляхетства".⁽²⁸⁾ У хід було запущено величезну машину для перемелювання польської і української шляхти. Царат періодично проводить показові процеси, серед яких найвідоміші: справа 1844 року про підбір документи житомирського шляхетства; прокурівська справа 1862 року про фальсифікацію Волинським шляхетським депутатським

зібранням документів; проскурівська справа 1867 року про фальшування документів у Київському центральному архіві.⁽²⁹⁾ Центральна ревізійна комісія діє в Києві до 1 січня 1845 року.⁽³⁰⁾ Герольдія урядуючого Сенату рекомендує центральній комісії не визнавати жодного підтвердження, виданого шляхетськими зібраннями. Через недотримання формальностей комісія відкидає велику кількість переконливих генеалогій. 5 липня 1844 року вона повідомляє Бібікову про кількість декласованих шляхтичів минулого року - 4835 осіб у Київській губернії, 36119 - у Подільській. В цілому за чотири роки було декласовано 120 тисяч шляхтичів.⁽³¹⁾ Репресивні заходи показують, що царська політика була спрямована не стільки для приборкання шляхетської опозиції, а вела до ліквідації середнього і нижнього прошарків шляхетського стану.

Документи.

Записка київського губернського маршалка шляхетства таємного радника графа Генріха Юрійовича Тишкевича "Про права шляхтичів Західних губерній на придбання нерухомих маєтностей" київському військовому, подільському і волинському генералу-губернаторові Василю Левашову від 2 травня 1834 року.

Київське губернське правління .. березня за №6275 повідомило тутешнє шляхетське депутатське зібрання про наказ урядуючого Сенату від 5 лютого за №7606, в якому пояснено: Урядуючий Сенат розглянув рапорт п.міністра внутрішніх справ за розпорядженням Мінського губернського правління, надісланого міністру Сенатом, про шляхтичів, які придбали маєтки після прийняття височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року. Урядуючий Сенат попросив міністра внутрішніх справ розглянути розпорядження разом із міністром фінансів і представити спільну думку, чи може наказ губернського правління залишатися в силі? В рапорті повідомлено: 1) Пінський повітовий маршалок шляхетства запитує, до якого розряду потрібно записувати шляхтичів, які після прийняття височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року купили маєтності з селянами і мають про це судові купчі кріпості, а також шляхтичі, які мають купчі, видані ще до наказу, але оформлені вже після нього. 2) Мінське губернське правління розглянуло наказ і височайше затверджене 11 жовтня 1832 року положення Комітету Міністрів та ухвалило: А) До першого розряду колишньої шляхти потрібно відносити осіб, які придбали маєтності з селянами ще до прийняття височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року. Шляхтичі, які придбали нерухомі маєтності або селян після цього наказу, навіть якщо вони ще до прийняття наказу були визнані шляхетськими депутатськими зібраннями, але не були затверджені герольдією, не мусять належати до другого розряду. Хоча їхні кріпості було написано ще до прийняття наказу, але виконані вже опісля прийняття. Таке рішення є вірним, бо кріпосні та інші акти отримують законну силу не під час їхнього написання, а з дня реєстрації в судових установах. Б) Шляхтичів, які придбали нерухомі маєтності з селянами після наказу від 19 жовтня 1831 року потрібно відповідно до сили наказу урядуючого

Сенату від від 29 квітня 1820 року зобов'язати підписками про продаж таких маєтностей на протязі трьох років. До продажу такі маєтності необхідно негайно взяти до опікунського управління, з прибутків задовільнити казенні витрати, а залишки віддати особі, яка придбала маєток. Якщо маєток не буде продано за три роки, тоді про це необхідно доповісти губернському правлінню для винесення рішення. Пан міністр внутрішніх справ розглянув справу і знайшов: а) що право придбання маєтностей з селянами мають тільки ті шляхтичі, які були затверджені герольдією урядуючого Сенату; б) інші особи, які називаються колишньою шляхтою і які силою височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року були обмежені в шляхетських привілеях до визнання герольдією їхньої гідності, з часу опублікування цього наказу не мають жодного права купувати маєтності з селянами; і в) відповідно до наказу від 29 лютого 1820 року для продажу таких маєтностей може бути дозволений трьохрічний термін. Він вважає необхідним затвердити розпорядження Мінського губернського правління. Пан міністр фінансів, до якого він звертався в цій справі, повідомив про цілковиту згоду з такою думкою. Про це міністр внутрішніх справ повідомив для розгляну височайше затвердженого Комітету Західних губерній. В журналі комітету за 16 січня рішення міністра внутрішніх справ записано з доповненням, якщо на протязі трьох років, вказаних для продажу маєтностей із селянами, з часу прийняття наказу від 19 жовтня 1831 року герольдія затвердить покупців у шляхетстві, тоді відносно таких осіб згадане зобов'язання продажу само собою припиняється і їм надається право володіння маєтностями на загальних засадах. Ухвалили: В виконання наказу вказати всім міським і земським поліціям тутешньої губернії зобов'язати підписками для виконання всіх володарів, які перебувають в їхньому віданні, які не були затверджені герольдією в шляхетській гідності, але придбали нерухомі маєтності з селянами після прийняття наказу від 19 жовтня 1831 року про колишню шляхту. Про таких володарів і маєтності належить скласти списки і зібрати найточніші відомості, які на протязі місяця надіслати до губернського правління для винесення рішень. Про це необхідно повідомити і інші присутні місця губернії.

При виконанні цього наказу можуть зустрітиса наступні обставини: А) Поміщик, який володів маєтком ще до опублікування височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року, був затверджений шляхетським зібранням в гідності, але не був визнаний герольдією, мусить надалі до часу остаточного підтвердження його гідності залишатися в сучасному стані з правами, якими він до цього часу користувався. Якщо він продасть маєток і купить інший маєток в тій або іншій губернії, тим він позбавить наданого наказом права, бо відповідно до наказу від 25 липня 1833 року його право доводити шляхетство обмежується дворічним терміном. Б) Поміщик, який до прийняття згаданого наказу володів і зараз володіє нерухомим маєтком; якщо він придбає інші маєтності, то відповідно до цього наказу позбавляється права володіти новим придбаним маєтком, бо відповідно до 2 пункту наказу маєток передається до опікунського управління. Проте, відповідно до наказу від 19 жовтня 1831 року він зберігає безсумнівне право на перший маєток. Виходить, що першим маєтком буде керувати шляхтич, а іншим опікун. Це призведе до скарг, ускладнень присутнім місцям і зубожіння самого поміщика. В) Припинення права купівлі шляхтичами маєтків, які були визнані шляхетськими депутатськими зібраннями і в минулому вже володіли нерухомим маєт-

ком, коже призвести до великого казенного збитку через малу кількість затверджених герольдією в шляхетстві осіб, бо продаж і купівля маєтків на контрактах будуть на деякий час призупинені. Нарешті, зустрінеться ускладнення при визначенні опікунів, бо жодний поміщик, який не був затверджений у шляхетстві, не має права володіти придбаним маєтком, а отже не може бути і опікуном.

Вказані обставини, які несуть крайнє зубожіння поміщикам і великі казенні збитки, представляю для розгляду Вашої світлості. Маю честь передати від імені шляхтичів Київської губернії всепокірливе прохання, яке представте для розгляду куди забажаєте, щоб як було ще до затвердження останньої думки пана міністра внутрішніх справ у виконання височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року поміщики Західних губерній до часу затвердження їх герольдією були залишені в сучасному стані і правах, якими вони весь час користувалися, зокрема щоб вони спокійно володіли своїми маєтками і їм не було заборонено купувати нові. По-друге. Оскільки наказом від 25 липня 1833 року поміщики Західних губерній зобов'язані протягом двох років неодмінно довести своє шляхетське походження, тому щоб казна не позбулася свого прибутку, а поміщики в економічних і інших розрахунках не були розорені, до завершення терміну дозволити купувати маєтки. Нарешті, оскільки на протязі цього часу з усіх Західних губерній було надіслано на ревізію, як я передбачаю, біля ста тисяч справ, які герольдія не встигне розглянути; щоб через це поміщик, справа якого ще не розглянута герольдією, бо родовідні книги тільки-но будуть надіслані, не міг втратити маєток або зазнати якийсь збиток. Про ці обставини також маю честь передати на розгляд Вашій світлості.

Губернський маршалок граф Тишкевич.⁽³²⁾

Записка волинського губернського маршалка камергера Граціана Станиславовича Ленкевича про шляхетські потреби київському військовому, подільському генералу-губернаторві Василю Левашову від 7 вересня 1834 року.

Закон про ревізію дій депутатських зібрань від 30 травня цього року приніс шляхетству Волинської губернії ускладнення, бо, по-перше, він може віддалити на невизначений час бажання шляхтичів вступати на військову і цивільну службу, по-друге, може позбавити багатьох давніх шляхтичів цього звання. При укладанні правил цього закону не були враховані деякі права Західних губерній, докази шляхетської гідності і деякі закони. Шляхетське звання існує в Польщі з давніх часів. Спочатку воно набувалося лише військовою службою, але коли громадські потреби переконали, що науки, відкриття в торгівлі, промисловості та ін. мають не менше право на нагороди, як і хоробрість, з того часу шляхетство стало надбанням за всі корисні праці і заслуги. Корінні польські закони кажуть, що ніхто не може володіти нерухомим маєтком, окрім шляхтичів. Шляхетський стан утворився значно раніше заведення громадських книг, актів і писемності. Це бачимо з Конституцій 1347 і 1601 років і з 19 та 25 артикулів 3 розділу Литовського статуту, які дозволяють доводити шляхетне походження свідченням шести родичів. Слово, мовлене проводирем, повадним (владетельным) князем або королем, робило шляхтичем, гідність кастеляна або воєводи - графом (Comes Castellanus, Comes Palatenus). Конституція 1633 року (805 аркуш) визнає необхідним в сумнівних випадках окрім свідчень вимагати і письмові

докази, наприклад: розподільні акти, венові записи і документи на інші операції, які б підтверджували володіння нерухомим майном. Конституція 1764 року (68 аркуш) до цих доказів додає можливість доведення метриками про народження. Всемилоливо дарована 1785 року грамота російському дворянству поширила свою дію і на Західні губернії. В її статтях 66, 67, 68, 69, 70, 72, 85, 87, 88, 89, 90, 91 і 92 сказано: А) Розгляд доказів про шляхетне походження мусять проводити виключно депутатські зібрання. Б) Зібрання зобов'язані укладати шляхетську родовідну книгу, вписувати до неї шляхетські роди і видавати грамоти про шляхетство. С) Рішення депутатського зібрання підлягає ревізії герольдії тільки в одному випадку, якщо хтось не задоволений розглядом і розбором, здійсненим в зібранні. Д) Наказано для пам'яті нащадків скласти родовідні книги, дві копії яких необхідно шляхетському зібранню передати до губернського правління і герольдії для збереження. На початку дворянської грамоти сказано про важність доведення давньої шляхетської гідності. Для цього вказані правила з передмовою: "Для імперії і престолу не тільки є корисним, але і справедливо, щоб становище поважного шляхетства зберігалось і затверджувалося непохитно і непорушно". В 91 статті тої самої грамоти сказано: "Точне правосуддя не дозволяє виключити жодного доказу будь-якого роду за винятком, якщо слово закону такі дозази спростовує". В 92 статті сказано про докази на шляхетство, які забезпечуються, "в пункті 1-му: дипломами предків Наших, або Нами і іншими коронованими особами дарованими на шляхетську гідність; в 2-му: жалуваними гербами від царів; в 3-му: патентами на чини, з якими поєднана шляхетська гідність; в 4-му: доказами, що особа нагороджена російським кавалерійським орденом; в 5-му: жалуваними або підтверджувальними грамотами; в 6-му: наказами про надання земель або селищ; в 7-му: нагородою (верстание) за шляхетську службу маєтностями; в 8-му: наказами бо грамотами про пожалування маєтків в вотчину; в 10-му: наказами або грамотами шляхетству про посольство або інші високі доручення; в 11-му: доказами про шляхетську службу предків; в 12-му: доказами, що батько і дід вели шляхетне життя або мали службу, схожу зі шляхетською назвою, і свідоцтвом про це 12 шляхетних осіб, про гідність яких сумнівів немає; в 13-му: купчими, закладними, рядними і духовними про шляхетські маєтності; в 14-му: доказами, що батько і дід володіли селами; в 15-му: поколінними і спадковими доказами, які восходять сину від батька, діда, прадіда і так далі, скільки показати зможуть або побажають, для внесення разом із їхнім родом до якоїсь частини родовідної книги. В поясненні до 87 статті сказано, що титулами відзначені роди є такі, які успадкували або яким надана за бажанням коронованої особи назва князівська, графська, баронська або інші". 1795 року проведено ревізію народонаселення, під час якої особи, які користувалися шляхетством при польському уряді, були внесені до шляхетських списків. Така ревізія проводилася не за бажанням приватних осіб, а була справою уряду, який використовував у власних інтересах тоді надані відомості і докази.

Іменним височайшим наказом від 20 січня 1797 року вказано скласти герольдії гербовник. Тому урядуючий Сенат наказав, щоб кожний шляхтич надіслав відомості про свій герб за підписом маршалка шляхетства і двох чиновників або поважних шляхтичів. Наказами від 23 березня 1797 року, 9 квітня і 25 серпня 1800 року бувальне розуміння дворянської грамоти відмінено, бо в них сказано, що родовідні книги підлягають ревізії

герольдії. Невдовзі було оголошено височайший маніфест від 2 квітня 1801 року, який підтвердив повну силу згаданої грамоти. В маніфесті сказано: "Відміняємо, знищуємо і скасовуємо все, що було допущено або постановлено супроти неї або ослаблювало її силу за збігом обставин і часу. Наказуємо всім нашим вірно-підданим визнавати і вважати Нашу постанову як корінний і обов'язковим для виконання закон імперії нашої". У виконання священної волі урядуючий Сенат всепіддано доповів своє рішення, удостоєне височайшої конфірмації. Сенат оголосив, що грамота в питаннях доведення шляхетства зазнала невірною тлумачення. Прийнявши за основу її 66 і 85 статті Сенат наказав відновити в кожній губернії складання шляхетської родовідної книги і право розгляду і затвердження шляхетських доказів, щоб це виконувалося з усією точністю відповідно до вказаних в грамоті шляхетських прав. 1802 року урядуючий Сенат наказує надсилати до герольдії рішення шляхетських зібрань про людей податного стану, які відшукують шляхетство. Від прийняття в невірному розумінні всемілостивої грамоти до її відновлення минуло чимало часу. Тоді депутатські зібрання діяли відповідно до точного розуміння наказів. Ще 1800 року родовідні книги 24 губерній були надіслані до герольдії і прийняті тільки для збереження, що сказано в наказі за серпень 1800 року. Депутатські зібрання західних губерній також уклали родовідні книги, але їхніх копій до герольдії не надіслали, бо не всі шляхтичі подали свої докази. 6 лютого 1828 року була височайше затверджена думка Державної Ради, в якій сказано рішення депутатських зібрань розглядати в герольдії, при цьому зібрання зобов'язано керуватися правилами всемілостиво дарованої 1785 року дворянської грамоти.

Іменним височайшим наказом від 19 квітня 1831 року поділено всю шляхту, яка не довела шляхетства, на два головних розряди - сільських і міських обивателів. Першому розряду надана назва однодворців, а другому - громадян. Наказ вимагає негайно виявити загальну кількість таких осіб. Іменним наказом від 3 грудня 1831 року вказано мешканців Західних губерній, які не перебувають в подушному окладі, але ще остаточно не доказали своє право на шляхетство, приймати на службу за свідоцтвами одних шляхетських депутатських зібрань. При допущенні таких осіб на службу місцеве начальство зобов'язане негайно надіслати їхні документи до герольдії, де їх повинні розглянути на протязі пів-року. 25 березня 1832 року опубліковано правила переселення однодворців за їхнім бажанням до інших губерній. При виконанні височайшого наказу від 19 жовтня 1831 року виникли питання, для вирішення яких 11 жовтня 1832 року Комітет Міністрів наказав: 1) Цілковито виявити всіх осіб колишньої шляхти, розділивши їх на три розряди: а) шляхтичів (дворян), як затверджених депутатськими зібраннями, так і не затверджених ніким, які володіють населеними шляхетськими маєтками і селянами без землі, або кріпаками і дворовими людьми; б) шляхтичів (дворян), які затверджені одними шляхетськими депутатськими зібраннями, що не володіють населеними маєтностями; і с) шляхтичів, які не затверджені і не володіють населеними маєтностями. Перший розряд "не підлягає ані подимному податку, ані військовій службі; другий розряд необхідно звільнити до розгляду доказів у герольдії, а третій невідкладно зобов'язати подимним збором і військовою службою". 2) Заборонити шляхетським зібранням Західних губерній видавати нові свідоцтва про шляхетство без затвердження ге-

рольдією. Таке положення вже виконано, а отже не затверджені в шляхетстві особи, які не володіють населеними маєтностями, були обкладені податками і зобов'язані військовою службою.

Цього року прийнято закон, відповідно до якого утворено комісії, в яких наказано головувати совісному судді і двом членам депутатського зібрання. Губернському прокуророві вказано засідати в комісії відповідно до прав своєї посади. В правилах щодо діяльності цих комісій сказано: А) Для припинення в майбутньому безчинств скрізь підтвердити, щоб грамоти російських царів і привілеї польських королів приймалися як найважливіші докази шляхетства з умовою, що особа, яка доводить шляхетство, підтвердила актами присутніх місць своє походження від предків, яким даровано грамоти

Б) Окрім осіб, які довели своє походження від предків, які спадково користувалися в Росії титулами князів, графів і баронів, депутатські зібрання нікого не мусять визнавати в таких гідностях і видавати про це свідоцтва незважаючи на те, що прохачі можуть представити дійсні рескрипти, накази і інші документи, в яких вони були названі цими титулами. Депутатські зібрання повинні вимагати докази на пожалування осіб особисто або їх предків в такі гідності від коронованих осіб, потім представляти з викладенням своєї думки для розгляду герольдією, як про це сказано в височайше затвердженій 21 квітня 1828 року думці Державної Ради, а саме: Наіменування князем, графом або іншим схожим титулом означає тільки передбачення щодо особи, яка носить цей титул, що не звільняє її від подання встановлених для затвердження в титулі доказів. Це підтверджується законом від 29 січня 1805 року, який каже, що для визнання іноземних родів в будь-якому титулі завжди необхідно мати височайше затвердження і що титули, за звичкою, жалуються не інакше, як особливими всемілостивими грамотами. В височайше затвердженому 7 березня 1833 року наказі Комітету Міністрів сказано про осіб, які носять вказані титули в Острзейських губерніях: А) Депутатські зібрання не мусять вважати доказом шляхетства метрики про хрещення, ревізькі казки, подані прохачами свідоцтва 12 шляхтичів, а такі можуть слугувати тільки підкріпленням вказаних в 92 статті дворянської грамоти доказів. С) Депутатські зібрання мусять на протязі шести місяців з дня затвердження і публікації надіслати до герольдії іменні списки родів, які отримали законне підтвердження своєму шляхетству, що відповідало б думці Державної Ради від 12 лютого 1828 року, а саме: внесенням до гербовника, затвердженням герольдією або незаперечними доказами, наприклад, наданням чинів - у військовій службі обер-офіцерського, а в статській в усі 8-класні чини. Д) Комісії мусять провести ревізію дій депутатських зібрань з часу заснування таких до 1829 року відповідно до положень дворянської грамоти, пізніше виданих пояснень до неї і останніх підтверджень. Під час проведення ревізії справ шляхетських зібрань з питань затвердження шляхетських родів і видання грамот комісії зобов'язані чітко переконатися в наступному: а) чи були в свій час записані до спеціально встановлених законом книг і реєстрів заяви осіб, які доводять шляхетство, з описом документів; б) чи депутатські зібрання за такими проханнями ухваливали законні рішення і чи всі члени підписали їх; в) чи відповідають представлені документи положенням 92 статті дворянської грамоти і вищезгаданим правилам; г) чи заведена особлива книга для реєстрації грамот на шляхетство з показанням, коли вони були видані і кому. Комісії мусять щомісячно доповідати

герольдії про свої дії, а герольдія, якщо такі комісії повільно діють, оскаржувати їх урядуючому Сенату для примусового прискорення їхньої діяльності. Після завершення кожного року комісії доповідають герольдії, з якого часу і до якого проведено ревізію дій шляхетських зібрань, і подають: а) списки шляхтичів, які під час ревізії виявилися внесеними до родовідних книг законно відповідно до незаперечних доказів з викладенням сутності документів, за якими вони були внесені до книг; б) списки шляхтичів, які хоча і записані до шляхетських родовідних книг, але згідно з існуючими правилами не мали на це права, або їхнє право виявилось сумнівним, або в записях зібрання виявлено недолік, порушення чи зловживання, додаючи при цьому і представлені до шляхетського зібрання документи. З огляду на вищевказані закони, обставини і зміни виявилось: 1) Багато давніх шляхтичів при доведенні походження і титулів зустрічають більші труднощі, аніж новітні шляхтичі, бо акти предків перших не збереглися з причини відсутності в давні часи громадських архівів, через постійно триваючі війни, пожежі і через віддаленість часу, яка все нищить. 2) Польські закони і височайша грамота полегшують засоби для доведення шляхетського походження. 3) Зловживання деяких депутатських зібрань, про які згадано в тільки-но надрукованому положенні про ревізію їхніх дій, не могли виявитися в чомусь іншому, як в застосуванні законів у випадках, коли привілеї і акти на чини, звання або титули втрачено. В цьому випадку дійсність шляхетного походження підтверджувалася різнорідними документами на володіння маєтностями, як-то: рядними записами, метриками про народження і хрещення та свідоцтвами. Звичайно, привілеї визнаються головними актами, але якщо їх немає в якомусь роді, тоді за силою височайшої грамоти їх мусять замінити інші документи, в першу чергу, рескрипти коронованих осіб. Проте, в новому законі височайша грамота пояснена в іншому розумінні, а саме: Її 92 стаття складається з 15 вищевикладених пунктів. Вона зосереджує в собі описи всіх випадків, які можуть трапитися під час розгляду справ про шляхетне походження. Дехто з осіб, які доводять, можуть мати дипломи на шляхетство, інші - жалувані герби від царів, треті - патенти на чини, четверті - грамоти та ордени та інше. В 12 пункті цієї статті описано наступний випадок: Якщо у когось немає доказів, які вказані в попередніх 11 пунктах, тоді дозволено представляти свідоцтво 12 безсумнівних шляхтичів. Крім того, подання належить засвідчити іншими доказами, що батько і дід особи, яка доводить, вели життя шляхетне і мали службу, схожу зі шляхетською назвою. Проте, в новому законі сказано, що такі свідоцтва можуть слугувати тільки підтвердженням вказаних в 92 статті височайшої грамоти доказів. Підтверджувати свідоцтвами докази, вказані в 92 статті грамоти, немає потреби для жодної особи, бо той, хто має дипломи, патенти, грамоти і інші схожі акти, навіть без свідоцтва про шляхетство визнається шляхтичем. Але ж таке свідоцтво необхідне для підтвердження доказів, які вказані в 12 пункті 92 статті. Положення про свідоцтва базується на іменному височайшому наказі від 4 лютого 1803 року, в якому сказано: "Свідоцтво 12 шляхетних осіб необхідно приймати не інакше, як тільки в підкріплення доказів відповідно до точного розуміння 12 пункту вказаної статті". 4) Оскільки з часу приєднання Західних губерній до наказу від 3 грудня 1833 року депутатські зібрання на протязі 40 років вели справи за таким розумінням вищевказаної височайшої грамоти, притому ці рішення отримали силу закону, тому нова постанова, яку прийнято як закон, мусить мати силу лише

в майбутньому без надання зворотньої дії, бо: По-перше. Особи, які були записані до родовідної книги, не тільки отримали грамоти шляхетського зібрання, але і безперервно користувалися перевагами цього звання - купували та продавали маєтності, займали за вибором шляхетства різні посади, пристойно для шляхетського звання виховували дітей. По-друге. На протязі тривалого проміжку часу легко могло статися, що деякі особи, які довели шляхетське походження і отримали грамоти, внаслідок різних випадків мали нещастя втратити свої документи. По-третє. Шляхтичі, які представили свої докази до наказу 1831 року і були внесені до родовідної книги, чим виконали волю закону, не мусять прирівнюватися до осіб, які не виконали її і не надали доказів. Четверте. Для того, щоб не позбавити жодну людину звання, яким вона вже скористалася, мусять чітко виконуватися положення височайше затвердженої 19 листопада 1828 року думки Державної Ради, в яких сказано: Якщо кріпак за духовним заповітом або відпущкою поміщика отримає волю і запишеться купцем, міщанином або до цеху, або згідно з законом перейде до іншого вільного стану, в цьому випадку (навіть якщо акт, за яким кріпаку даровано волю, буде визнано хибним або буде скасований судовим вироком) вказано в кріпаки не повертати, не карати і назавжди залишити вільним. На початку нового закону про ревізію дій депутатських зібрань хоча і сказано, що його прийнято для унеможливлення безчинств в майбутньому, але далі пояснено, що комісії мусять провести ревізію відповідно до правил дворянської грамоти, пізніше опублікованих пояснень до неї і правил нового положення. Суперечки про різне трактування закону викликають у шляхтичів побоювання, щоб вони при новому трактуванні грамоти, про що сказано в новому законі, не були позбавлені своїх прав, які закріплено рішеннями і отримали законну силу. П'яте. Щоб зберегти права шляхтичів, затверджених рішеннями шляхетських зібрань ще до прийняття нової постанови, для уряду необхідно і корисно зважити на наступні пункти: Щоб ревізія дій депутатських зібрань полягала в підтвердженні питання, чи виявлено недогляди при розгляді справ про шляхетське походження, тобто: 1) чи відповідно до закону прийнято рішення і чи всіма членами воно було підписане; 2) чи відповідають надані особами документи вимогам дворянської грамоти; 3) необхідно, щоб ця ревізія була остаточною, бо згідно з новою постановою мусить бути проведено дві ревізії - губернська і від герольдії. Новий закон каже, що дві ревізії мусять розглядати справжні докази. Отже, таку працю може бути не завершено на протязі кількох років, бо для її проведення спочатку необхідно отримати документи, при цьому виявиться не один випадок, коли такі загублені. Шляхтичі, які отримали грамоти депутатських зібрань, не вважали потрібним зберігати документи. Кінцева ревізія в повній мірі могла б задовільнити уряд, бо особи, які не мали доказів, наказом від 19 жовтня 1831 року причислено до стану однодворців. У цьому випадку ревізія відповідає силі наказу від 11 листопада 1832 року, в якому сказано: Само собою зрозуміло, що особи, які були затверджені депутатськими зібраннями і володіють маєтностями, не підлягають ані військовій службі, ані подимному окладу. Така ревізія відповідала б височайшому наказу, прийнятого за представленням маршалка шляхетства Подільської губернії, в якому сказано, "що після перевірки родовідної книги не буде ускладнень при прийнятті шляхтичів на службу за одним атестатом маршалка шляхетства". Наказуючи це його величність не передбачав проведення двох ревізій, а міркував провести тільки одну перевірку

родовідної книги. При написанні правил нового наказу (положення) цей наказ не було враховано.

Наважуюся від імені шляхетства Волинської губернії прохати Вашу світлість посприяти отримати у Його величності наказ для доповнення вказаного закону, щоб: 1) ревізія, яка проводиться призначеними комісіями, була остаточною; 2) комісії при перевірці дій депутатських зібрань керувалися законами, які існували ще до останньої постанови; і 3) наказ від 7 березня 1833 року для Острзейських губерній було поширено на шляхтичів Західних губерній, які отримали від депутатських зібрань грамоти на титули і були внесені до родовідної книги. В доведення цього шляхтичі повідомляють: До середини XII століття Польща перебувала під монархічним правлінням. Через сусідство і зносини Польщі з Німеччиною перша запозичила від другої титули. В Польщі, як і в Німеччині, військовим начальникам надано графський титул (*Comes Palatinus, Comes Castellanus*). Чимало польських шляхтичів отримали грамоти на титули від Іоана Альбрехта і різних німецьких і австрійських коронованих осіб, інші користувалися титулами спадково від предків, які походили від іноземних родів. Але після зміни характеру правління з монархічного на республіканський законом 1638 року заборонено всі титули. З цієї причини і через віддаленість часу не всі зберегли грамоти, але замість них мають різні акти. Шляхетські зібрання ухвалювали рішення відповідно до актів, рескриптів, патентів і наказів російських імператорів, в яких було сказано про осіб, які здавнини користувалися титулами. Тому зібрання також підтвердили їх в титулах і видали грамоти. Так робили ще до прийняття наказу, який змінив ступінь влади, наданий депутатським зібранням дворянською грамотою. А втім, таких осіб не багато і всі вони окрім рескриптів і патентів представили різні акти. Отже, ці шляхтичі не поширюють на себе силу наказу від 29 січня 1805 року про іноземців, бо здавнини перебувають у підданстві всеросійських імператорів і разом із корінними російськими дворянами користуються всіма дарованими правами. В новому положенні сказано, що потрібно від всіх осіб (окрім осіб, які довели своє походження від предків, які користувалися в Росії спадковими титулами) вимагати оригінали грамот на титули, про що наказує 29 квітня 1828 року Державна Рада. Найдавніші роди як в Росії, так і в Західних губерніях, які користуються спадковими титулами, не можуть надати такі грамоти, бо вони втрачені. Вони змушені використовувати інші акти, серед яких найважливішими є рескрипти, патенти і накази російських імператорів, бо відповідно до законів самодержавної влади височайші накази залишаються непохитними і зберігають невідмінну силу. В наказах від 15 червня 1714 року, 21 березня 1803 року і 31 березня 1825 року сказано, що височайший наказ, прийнятий в приватній справі, відмінняє дію загальних наказів. Наказ про використання титулу є нічим іншим як привілеєм, а за силою наказів від 22 липня 1822 року, 19 серпня 1824 року і 20 травня 1831 року привілеї загальними законами не відмінняються. Рішення Державної Ради від 29 квітня 1828 року про Пореза Візапурського, який не склав присяги на вірнопідданство і нічим не довів свого походження, не мусить поширюватися на роди, які замість втрачених грамот надали інші документи — рескрипти, патенти і накази. Його величність не побажав зняти титул навіть з Пореза Візапурського з поваги до його батька, якого в наказі названо князем. Така думка підтверджується важливістю актів коронованих осіб і важливістю актів коронованих осіб, бо вони ні в чому не можуть бути змінені, і

загальним правилом. Що закон зворотньої сили не має. Державна Рада ніде не каже, що наказ поширюється на минулі часи. Деякі роди, які втратили грамоти, мають рескрипти, патенти і накази з назвою в титулі государинь імператриць Лизавети Петрівни і Катерини другої, які були отримані на чини і ордени ще при польському уряді і від імператорських величностей государів Павла першого, Олександра першого і від зараз щасливо царюючого государя імператора. Нещодавно прийнятий закон загрожує цим особам втратою високомонарших милостей, бо в ньому без різниці випадків і незалежно від причин, через які були надані високомонарші рескрипти, патенти і накази, сказано не приймати як докази.

Волинський губернський маршалок шляхетства камергер і кавалер п. Ленкевич.⁽³³⁾

Записка київського віце-маршалка, київського совісного судді, голови Комісії з ревізії дій Київського губернського шляхетського депутатського зібрання графа Густава Олізара київському військовому, подільському і волинському генералу-губернаторові гр. Олександру Гур'єву від 19 листопада 1836 року.

Відповідно до височайшого наказу совісних суддів призначено головами ревізійних комісій, що виразно показує батьківську милість Його імператорської величності, який би не дозволив наражати важливі інтереси привілейованого стану імперії на розгляд особливого суду, якби серед його членів не була очевидною безпека для всіх.

Привілей, який блаженної пам'яті імператриця Катерина друга дарувала російському дворянству, називається височайшою грамотою. З часом показуючи невимовне щедролюбство цей привілей було поширено і на польське шляхетство. На початку грамоти в 91 статті сказано: "Докази шляхетства є багаточисленними і більше залежать від випробувань часом, ніж від новітніх законів та ін. В такому важкому становищі цієї потрібної і важливої справи звичайною милосердною опікою обираємо правочинний спосіб подати руку допомоги нашому дворянству та ін. для затвердження доказів". Ця стаття надає всі зручності закону для підтвердження шляхетського походження. Вона закінчується так: "не виключаючи докази, які окрім вказаних можуть відшукатися, якщо вони тут і не були вказані". 92 стаття дворянської грамоти дозволяє шляхетським зібранням приймати станові свідоцтва про шляхетство якихось осіб або вимагати письмові докази про походження, якщо свідки або родичі не можуть надати такі особисто. Це милостиве законоположення не було гідно оцінено і тому дало привід для багатьох зловживань. Заходи уряду про призначення загальної ревізії дій шляхетського депутатського зібрання з указанням правил, пояснених 23 квітня 1834 року Державною Радою, потрібно визнати справедливими. В 6 статті цієї інструкції сказано: "Провести ревізію, ставлячи за взірць правила дворянської грамоти, пізніше видані пояснення до неї і новітні підтвердження." З цього бачимо: Вказані комісії повинні розглядати і доповнення до законів давніх епох, проте вони не мусять керуватися одночасно постановами різних часів, як це розуміють деякі пани прокурори, бо неможливо одночасно виконувати три протилежні постанови. Я міркую про важливу обставину, яка заслуговує особливої уваги не тільки Вашої світлості, але і справедливого і милостивого вирішення Його імператорської величності: Говорять про велику і важливу справу, наскільки можливо, ввести одноманітне за-

конодавство в просторій державі, яка складається з багатьох земель. Ця справа потрібна лише для того, щоб урівняти інтереси всіх громадян перед законом. Чи справедливо і взагалі можливо примушувати приватних осіб проводити свій захист, доводити походження свого роду за одною загальною формою закону від стін Єривані до Камчатки і від Камчатки до гирла Дунаю? Різні держави поступово склали підмурок велетенської величі Росії. Ці країни мали власне шляхетство особливого коріння зі своїми привілеями. Захоплення індивідуальністю анікрихти не порешкоджає поширенню судової і виконавчої влади в усіх країнах, які належать одному скіпетру. Імперія піднялася і скріпилася моральною силою, бо ні в чому не порушувала приватних прав (*ins speciale*) своїх підданих! Німецькі шляхтичі в Ост-Зейських губерніях, які ставлять своє походження вище всіх слов'ян разом, зберегли свої геральдичські привілеї і отримали наказ, яким дозволено кожному шляхтичу Курдандії називатися бароном. До цього часу і польське шляхетство в усій повноті користувалося своїми привілеями, які були підтверджені чотирма російськими царями! Розглядаючи питання з цього боку наважуюся повідомити Вашій світлості наступне: Інструкція ревізійним комісіям хоча і гарна і в ній справедливо вказані заходи для викриття і припинення зловживань канцелярських і присутніх відділів дворянських зібрань російських губерній, проте вона не може бути в цілому застосована щодо польського шляхетства. На мою думку, деякі положення інструкції, про які сказано нижче, потрібно скасувати, а деякі доповнити з наступних причин:

Почнемо з історії тутешнього шляхетства.

Оскільки польський уряд був олігархічно-демократичним, маєстності взагалі без майоратів, а геральдичні титули скривджували шляхетську рівність цієї Шляхетської Республіки, то будь-яка особа, яка не була рабом, купцем або іноземцем, називалася “уродзони” (*generosus*), починаючи від краківського каштеляна, першого сенатора королівства, до найдрібнопоміснішого шляхтича, який мешкав на оброчній землі! Цей останній як тільки був визнаний за уродженого (не за силою якогось особливого закону, а за згодою своїх співгромадян) отримував право володіти нерухомим маєтком, брати участь в сеймиках та ін. Тільки одні іноземці отримували індігенати або привілеї, який зрівнював їх з народженими у Польщі шляхтичами. Король і Сейм надавали за особливі здобутки шляхетську гідність сільським і міським обивателям. Дійсні шляхтичі будь-якого звання і стану вважали за сором доводити своє походження, бо це принижувало давність їхнього роду, нібито співгромадяни засумнівалися в їхньому шляхетстві, а рід кожного оберігався загальним інтересом. Перші особи, які поширили з іноземних держав геральдичні титули від римських імператорів, навряд чи щось надбали для себе, а при цьому заплатили спротивом шляхетській рівності! Вони були змушені зріктися своїх поважних відзнак. Зараз, наприклад, Ходкевич, Радзивілі або Любомірський не вважаються кращими шляхтичами за якогось невідомого шляхтича через поступовий занепад маєтків своїх предків, який зараз, можливо, примушений шукати кошти для харчування, для землекористування або перебуває особистою прислугою вельможі. Проте, сам вельможа не є більш шляхетним, аніж він!

1) На тутешнє шляхетство поширено обов'язкове правило володіння нерухомим майном. При цьому не можна вимагати за інструкцією надавати письмові докази про передання маєтку за відчуженням, бо вже дві третини шляхтичів не володіють маєтками в другому або третьому поколіннях. Не всі приватні особи мають у себе архіви, а польський уряд не зміг зберегти громадські

архіви таким чином, що після багатьох воєн, пожеж і інших випадків при необхідності можливо відшукати сліди передання маєтностей між володарями.

2) Зараз при доведенні шляхетської гідності дорікають зловживанням свідченням 12 шляхетних осіб, проте відповідно до 92 статті §12 височайшої грами до 1803 року воно мало повну законну силу. Невірно тлумачення шляхетськими комісіями закону до часу прийняття закону “прийняти в підтвердження” не мусить шкодити родам, які не повинні нести будь-яку відповідальність за помилки судової влади. Це було б тим більше несправедливо, бо шляхетським комісіям не було оголошено про необхідність перегляду рішень з причини надходження нових документів. Між тим, хоча такі роди і могли мати кращі докази, проте не бачили необхідності відшукувати їх через збільшення витрат, тоді як саме присутнє місце представило їм зручний і вигідний спосіб для цього. Під час моєї праці відкрився випадок, який підтверджує сказане. Один колезький асесор, якому по чину було необхідно грамоту про шляхетство, доводив походження свідочством 12 шляхетних осіб, а не патентом. На мою думку, свідочтва 12 осіб мають потрібний характер: а) фальсифікацію, тобто підробку печатки і підпису; б) поблажливість, яка пов'язана з переконанням прохача в своєму шляхетстві, чим він уникає зайвої праці і витрат; в) цілком певне знання особи, його батьків і обставин справи, а також переконання, що закон при посередництві совісного свідочтва бажає подати руку невинній жертві в її долі. Першого типу свідочтва мусять бути відхиленими, другі – розглянутими і перевіренними, а треті – прийнятими. Особлива риса останніх: а) у свідочстві пригадується тільки про батька і діда прохача, бо спадаючи до другого ступеня можуть бути знайомими з усіма 12 особами; б) пригадується місце народження, сучасне мешкання й інші побробиці, вказується про шляхетне життя його і його батьків; в) особи, що свідчать про походження, належать до найкращих родів, мають найбагатші маєтки або є співволодарями в одному селі на протязі декількох років. Тому відкидати взагалі такі свідочтва несправедливо і непотрібно. У виконання згаданого наказу розсортували свідочтва, які приймалися шляхетськими зібраннями до 1803 року відповідно до височайшої грамоти, потрібно розумно поєднати суворі правила інструкції з гідними поміркованими діями.

3) Польські права, які забезпечують шляхетству виключні привілеї, були дуже суворі. Якщо особа подавала позов до земського суду, призначеного тільки для шляхтичів, і була виявлена, що не шляхетського походження, тоді уряд і донощик ділили його маєток навпіл. Такий закон називався правом кадука (виморочним). Чи вважатимуть шляхетські і ревізійні комісії незаперечним доказом документи судових процесів, якщо суди обслуговували тільки шляхтичів, коли особистий інтерес перечив громадському?

4) Після приєднання польських провінцій до Російської імперії уряд підтвердив всі привілеї шляхетства і для виявлення осіб різного звання вирішив провести 1795 року загальну ревізію. Під час такої було записано всіх шляхтичів, які при польському уряді користувалися цим званням. Без помилки стверджуємо, що поміщики, які не бажали загубити селян, а тому і втратити прибутки, не боронили записувати себе до шляхетських казок. Чому ж тоді казки 1795 року визнано такими, що не заслуговують уваги? На мою думку, при доведенні шляхетського походження їх необхідно вважати додатковими документами.

5) Не всі особи, які доводили шляхетство, мали рівноцінну нагоду отримати метричні свідоцтва через необлаштунок деяких парафій, віддаленість парафій від місця їхнього народження, з причини спалення костьолів або архівів і через інші важливі причини. Натомість, кожному необхідно вказати про походження від батька і діда. В цьому випадку закон допускає формальне підтвердження цього найближчими родичами. Це дає привід для зловживань. Наприклад, коли викликали далеких родичів і отримували від них свідоцтва, іноді виявлялося, що батько, брат або дядько називали когось своїм сином, братом, племінником! Чи потрібно вірити такому зізнанню, яке має приватний інтерес, а не громадську користь? Оскільки формальне визнання дає право на спадок, то важко уявити, щоб з людинолюбства багато родів

добровільно ділили свої маєтності, приєднуючи до роду потрібних людей.

Зауваження, написані відповідно до обов'язку моєї служби для людинолюбства і справедливості, маю честь передати Вашій світлості для особливого розгляду. Ви як начальник ввірених Вам тутешніх губерній можливо встигнете звернути Його імператорської величності благосклонну і милостиву увагу на хитке становище значної кількості його підданих. А Ви самі можливо побажаєте звернути увагу на складне і гірке становище обраної громадською довірою совісної людини, яка надалі не може перебувати вірною обов'язкам посади без згоди з доводами правди.

Київський совісний суддя Г. Олізар.⁽³⁴⁾

Література.

1. Данієль Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. К.1996, с.155.
2. Кам'янець-Подільська філія ХмОДА, ф.230, оп.1, №104, с.1484.
3. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1225.
4. Г. Блосфельд. Сборник законов о российском дворянстве. Спб. 1901.
5. Бовуа, с.157.
6. Опись дел архива Государственного Совета. т.2. Спб.1908.
7. Санктпетербургские сенатские ведомости. 1834, №23.
8. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1625, с.12-20.
9. Там само, с.6-11.
10. Бовуа, с.165.
11. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1225.
12. Там само, №1625-1628.
13. Ніжинська філія ЧОДА, ф.9, оп.1, №447.
14. РГИА, ф.1343, оп.57, №174.
15. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1864, с.122.
16. Там само, №1625, с.274.
17. Там само, с.444-449.
18. Там само, с.398-399.
19. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №2168.
20. Бовуа, с.168.
21. Там само, с.170.
22. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1864, с.142.
23. Там само, с.172-175.
24. Там само, с.218-219.
25. Там само, с.270-277.
26. ЦДІАУ, ф.442, №2508.
27. Там само, №2951.
28. РГИА, ф.1226, оп.1, №24, с.249.
29. Подложные документы и фальшивые дворяне в Юго-Западном крае. - Киевлянин. 1868, №99.
30. ЦДІАУ, ф.481, оп.1, №50.
31. Бовуа, с.181.
32. ЦДІАУ, ф.442, оп.1, №1579а, с.1-5.
33. Там само, №1625, с.12-2
34. Там само, с.444-445.

Полюбовне розмежування земель Лівобережної України.

З часу знищення в середині XVII ст. межового інституту сталі статутіві суди постануть лише при Мазепі, проте в часі Північної війни ліквідуються Петром першим. З того часу межові справи розглядаються полковими судами, при цьому відсутні правила проведення цієї складної операції. Такі справи могли тягнутися нескінченно довго, залежно від особистого втручання гетьмана.⁽¹⁾ Нерідко суперечки поміж землеволодарями не мають сталого шляху вирішення. При Розумовському знову поновлено діяльність підкоморських судів як окремого межового інституту для розмежування приватних володінь. Історик А.Ханенко вказує, що “на початку державності України (Южної Руси - Малоросси) вже були особливі межові установи - підкоморські суди, які вірогідно утворилися, коли Литовський статут було складено в систематичну форму”. Вказуючи на важливість реформи Розумовського він каже: “Межові судді називалися земськими підкоморіями. В українській (малоросійській) ієрархії чинів підкоморій був першим чином після полковника і нарешті першим після повітового маршалка. Таке значення підкоморія і саме їх заснування свідчить про землеробські традиції народу”.⁽²⁾

Маємо цікаві свідчення розгляду цього питання в XIX ст. 16 січня 1801 року цар оголошує наказ урядуючому Сенату “Про проведення (об урядженні) генерального розмежування земель Малоросійської губернії” за №19719, в якому вказав провести межування за прикладом Литовської губернії відповідно до наказу від 16 грудня 1800 року.⁽³⁾ В Петербурзі для цього засновується особливий межовий комітет під головуванням Дмитра Трощинського.⁽⁴⁾ В наказі малоросійському генералу-губернаторові “Про складання інструкції для розмежування земель у малоросійських губерніях” від 24 червня 1804 року за №21366 цар каже: “В українських (малоросійських) губерніях, де, як відомо, типи володінь вельми різноманітні, де і в середині маєтностей (дач), які належать казні або шляхтичам, є багато земельних ділянок, якими володіють люди різного звання, тут генеральне межування не може викликати таку саму ясну картину і такого задоволення у власностях, яке бачимо в інших губерніях, для чого і саме межування встановлено”. Цар вважає, що генеральне межування не може бути достатнім для постійного і спокійного володарювання, а тому визнає необхідним “з’єднати в Україні (Малоросії) задумане генеральне межування зі спеціальним”.⁽⁵⁾ 1804 року розроблено основи

межування земель України (Малоросії), сутність яких така: а) межувати землі не за володінням окремих панів, а за територіальною ознакою; б) розмежування проводити через підкоморські суди відповідно до 9 розділу Литовського статуту за наглядом і під апеляцією комісарських судів; в) вирішувати поземельні суперечки відповідно до представлених письмових документів-височайших грамот, гетьманських універсалів, купчих кріпостей та ін.; а при відсутності таких доведень десятирічної давнини володіння; г) не вимагати жодних документів від землеволодарів, володіння яких не були оскаржені при проведенні межування в губернії; д) проводити межування за рахунок володарів; е) намагатися провести полюбовне розмежування поміщицьких земель, а якщо це виявиться неможливим, то розмежовувати землі кожного окремо.⁽⁶⁾

Інструкція 1804 року залишалася без дії до 1838 року. З утворенням наприкінці 1837 року міністерства державного майна протягом двох років у Чернігівській і Полтавській губерніях проведено ревізію державного майна.⁽⁷⁾ В Полтаві і Чернігові наказом міністра утворено комісії з полюбовного розмежування. В Чернігівській губернії ревізію проведено колезьким асесором Войцеховичем і відставним штаб-ротмістром Туманським, а в Полтавській губернії - ніжинським маршалком Шкларевичем.⁽⁸⁾ Старший член підготовчої комісії з приймання державного майна полковник Орендаренко звертається до губерньського маршалка камергера Івана Капніста надати довідку про права шляхтичів на володіння рухомим і нерухомим майном. 15 вересня 1838 року полтавський губерньський і повітові маршалки звертаються до міністра внутрішніх справ про недоцільність проведення полюбовного розмежування раніше, аніж буде проведено спеціальне розмежування і оприлюднено його результати.⁽⁹⁾ Маршалки прохають звільнити шляхетство від представлення відомостей про приватні володіння до підготовчої комісії з приймання державного майна. Через Шкларевича записку маршалків шляхетства передано міністрам державного майна і внутрішніх справ.⁽¹⁰⁾ Справу розглядає директор межового корпусу, сенатор таємний радник Пейкер. Серед тогочасних паперів заслуговує на увагу межова справа V відділення імператорської канцелярії 1836 - 1839 років “Про заснування зразкових хуторів і покращання землеробства” за проектом чиновника Шеміюта.⁽¹¹⁾ Отримавши таку відповідь уряд призупинив розгляд питання до кінця 50-х років. 12 травня 1859

року міністерство державного майна склало для представлення до Державної Ради Проекту положення про межування в Україні (Малоросії). "Велика строкатосмужковість у краї і величезна кількість дрібних землеволодарів...- сказано в проекті,- привели комітет до висновку, що полюбовне розмежування в Україні (Малоросії) відповідно до прийнятих для великоросійських губерній правил провести фактично неможливо".⁽¹²⁾ У виконання височайшої інструкції від 27 жовтня 1859 року в Чернігівській і Полтавській губерніях було утворено межові палати і комісії, які розпочали одночасно зі спеціальним і суцільне межування.⁽¹³⁾ Після проведення такого межування з'явилася можливість точно кваліфікувати і оцінювати земельні володіння. Наведемо приклад: 1900 року в Полтавській губернії 35,68% земель належала козакам, а 26,74% - шляхетству. Особам, які причислені до привілейованих станів, належить 30,74% земель, з яких 88% були шляхетськими. Найбільше шляхетських земель розташовано в Пирятинському (35,2%), Хорольському (34,3%) і Полтавському (32%) повітах.⁽¹⁴⁾

Документи.

З протоколу засідання Полтавського шляхетського депутатського зібрання від 15 вересня 1838 року про полюбовне розмежування приватних маєтностей.

Полтавський губернський і повітові маршалки шляхетства обговорили вимогу полковника Орендаренка і надану йому п.міністром державного майна інструкцію. Співставляючи вказане в документах з сутністю прав малоросійського шляхетства знайшли:

1) Права малоросійського шляхетства на володіння беруть свій початок з давніх часів і зливаються з правами давнього малоросійського військового стану. З плином часу даровано універсалами малоросійських гетьманів, грамотами польських королів і російських царів тодішнім військовим і цивільним чиновникам нерухоме майно.

2) Чимало володарів отримали нерухоме майно шляхом купівлі, обміну, за дарчими записами, поступками, заповітами та іншими актами відповідно до тогочасних законів. Поза цим питома вага нерухомого майна перейшла з одних до інших рук шляхом полюбовного розділу і взаємної довіри між спадкоємцями за родинними актами, що відповідно до звичок того часу не вимагало законного оформлення документів.

3) При такому дрібному розділі майна акти, як правило, залишалися у одного з учасників, інші володарі спокійно володіли своєю долею і передавали нащадкам право на майно, освячене давністю і недоторканістю володіння. Багато

актів було втрачено при різних обставинах, насамперед через пожежі та інші схожі події. Відновлення таких актів є не тільки надзвичайно складною справою, але нерідко і цілковито неможливою через відсутність в ті часи самих архівів або з причини їхнього знищення. До цього часу у жодного з володарів нерухомого майна не виникало необхідності відшукати акти, бо спокійне володіння власністю протягом довгої земської давнини мало законне підґрунтя недоторканості володіння. Якщо виникали приватні поземельні суперечки між шляхтичами і водарями інших станів, то законний порядок і встановлені форми судівництва виразно вказували шлях для відшукування кожним свого права засобами, які базувалися на корінних правах.

4) Щодо наміру визначити основи полюбовного розмежування, то воно не може бути з успіхом здійснене перед оголошенням результатів ревізії державного майна і раніше спеціального обмежування, при здійсненні чого шляхетські землі виявляться самі собою. Коли справа дійде до володаря земель, чиї землі дотичні до земель, які переходять до нового управління державним майном, тоді для виявлення полюбовного розмежування потрібно запросити сусідь-землеволодаря і запропонувати обміряти землю. Тільки тоді полюбовне розмежування матиме справжнє значення і мету. Шляхетська власність не може входити до відання державного майна, отже і сам розгляд прав і шляхетських актів на володіння власністю не мусить відноситися до компетенції названої комісії.

5) Відповідно до форми, надісланої разом із повідомленням полковника Орендаренка, від кожного шляхтича вимагається вказати кількість його записаних ревізією селян і хоча б приблизну кількість десятин землі у володінні. Перша вимога, тобто про кількість душ, ніякого відношення до полюбовного розмежування не має. А друга пропозиція, тобто про приблизну кількість земель, при постановці такого важливого питання як полюбовне розмежування не мусить мати місце. Проте, загальні відомості неодмінно мусять бути складеними. Спеціальне межування до цього часу не проведене, а отже невідома кількість десятин у володінні кожного...

6) Не можна не помітити, що строкатосмужковість земель в Малоросії занадто відмінна від строкатосмужковості в інших губерніях. Тут в багатьох повітах перебуває від 500 до 700 володарів, землі яких перемішані з володарями інших станів і складаються з найдрібніших шматочків. При такому становищі справи надади документи на кожний шматочок землі цілковито неможливо.

Маршалки шляхетства Полтавської губернії ухвалили: Оскільки запит заснованої комісії про дослідження прав і актів шляхетства на володіння нерухомим майном раніше проведення і оприлюднення спеціального межування управлінням державним майном виявляє сумніви і завдає турботи шляхетству відносно його власності, яка була затверджена в незаперечному володінні корінними законами і самою давністю, тому вирішено звернутися при посередництві губернського начальства до п.міністра внутрішніх справ про відхилення такого заходу.⁽¹⁵⁾

Література.

1. М. Е. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении. Одеса. 1909. с.290-292.
2. А. Ханенко. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. Чернігів. 1870, с.27-31.
3. С. Ф. Рубинштейн. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 гг. Вильно. 1894.
4. Русская старина. 1882, червень, т.34, с.650.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собр.1. т.28, с.404-405.
6. Отчёт Черниговской межевой палаты за 1861 год. - Основа. Спб. 1862, липец, с.32-33.
7. Архив министерства государственных имуществ. Вып.1. Систематическая опись делам V отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии (1824-1856 гг.). Спб. 1887, с.74-75.
8. Там само, с.44-45.
9. ЦДІАУ, ф.1475, оп.1, №1344, с.4-6.
10. Архив... с.45.
11. Там само, с.27.
12. Россия. Министерство государственных имуществ. Проект положения о межевании Малороссии. 1859.
13. Министерство юстиции за сто лет (1802-1902 гг). Спб. 1902, с.291-292.
14. Землевание и землепользование в Полтавской губернии. Полтава. 1911, с.303-308.
15. ЦДІАУ, ф.1475, оп.1, №1344, с.4-6.

Статут як основний закон Гетьманської України.

Українські сеймики з кінця XV ст. проводять кодифікацію національного права. На основі звичаєвого права і Руської правди укладаються зібрання місцевих прав, т.зв. **Статути**. В Україні діяло кілька Статутів. Про **Українські (руські) статути** сказано в привілеї короля Стефана Баторія від 19 квітня 1579 року.⁽¹⁾ Перша згадка про укладання статуткової кодифікаційної збірки в Галичині припадає на 80-і роки XV ст. Львівський міський суд у справі Рафаела Чешенського посилається на **Статут Мостицького сеймику** (“*alias seymu Moszczyzensem statutem*”), невідомий за датою укладання.⁽²⁾ Докладні відомості зустрічаємо про діяльність **волинського права**. В привілеї литовського князя Олександра 1501 року згадується Статут як місцеве волинське право.⁽³⁾ Перше викладення Статуту відбулося 1505 року. Два роки поспіль Сигизмунд Старий підтверджує Україні права і привілеї, серед яких і місцеве право Статут.⁽⁴⁾ Так, у листі до панів Рад Волинської землі від 14 грудня 1527 року Сигизмунд каже, щоб вони на майбутньому сеймику за волинськими законами ухвалили рішення в справі про тяжбу за землю волинського маршалка Андрія Сангушка із землянами Ставецькими.⁽⁵⁾ В привілеї короля Сигизмунда Августа 1547 року “Всій землі Волинській на права і вольності” підтверджено дію місцевого права і вказано, що королі його батько Казимір і дядько Олександр “утримували їх відповідно до права їхньої землі”.⁽⁶⁾ Положення про українські крайові права вносяться до сеймових Конституцій. Конституція 1613 року “Про оглядини у Волинському воєводстві” каже: “З Трибуналу були внесені в ґрунтових справах візії (оглядини), які Волинське воєводство ані в своєму праві, ані в звичаях ніколи не мало, тому зараз ухвалюємо такі оглядини як супротивні їхньому праву надалі не проводити”. В іншій Конституції того самого року “Ордо земських урядників Волинського воєводства” сказано: “З обивателів Волинського воєводства земські урядники мають особливі права посідати свої місця і укладати квоти на сеймиках і громадських з’їздах. На них не поширюється Конституція 1611 року, бо вони мають залишатися при давньому порядку свого права і звичаях”.⁽⁷⁾ В інструкції Волинського сеймику від 1 травня 1577 року послам Федору Рудецькому і Даміану Гулевичу на Вальний Сейм особне місце посідає питання про місцеве право: “Рачил теж Його королівська мость ознайомити през того пана посла (королівського писаря

Базилія Древинського) інструкцію Його королівської мості, іж Його королівська мость рачил нам не забороняти, абисми прав своїх у воєводстві нашому уживали, як пред тим посли наші на Сеймі Торунському прохали. За це панове посли наші мають подякувати Його королівській мості і прохати, аби конфірмація з канцелярії Його королівської мості для оповіщення у Волинському воєводстві була надана для справедливості, бо в своєму воєводстві вирішуємо своїм правом”.⁽⁸⁾ Відомий варіант **Київського статуту**, укладений шляхетством після Люблінської унії. В першій третині XVII ст. “**право і Статут Київський**” було поширено на Чернігівське воєводство.⁽⁹⁾ Конституція 1641 року підкреслює, що вказане воєводство є інкорпорованим “до права і Статуту Київського воєводства”.⁽¹⁰⁾

Різні варіанти Статутів уніфікуються в Литовський статут як закон різних народів і держав Речіпосполитої. Друга редакція Литовського статуту офіційно називається **Волинським статутом**, а наприкінці третьої редакції згадується Старосвітська Україна-Русь.⁽¹¹⁾ Конституція 1607 року каже, що для проведення коректури і опублікування Волинського статуту обивателі воєводства мусять обрати на реляційному сеймику депутатів. Розглядаючи питання про ревізію земських книг Сейм 1647 року ухвалює провести коректуру Волинського статуту.⁽¹²⁾ Цього року було ухвалено надрукувати Волинський статут, але не здійснено через політичні обставини.⁽¹³⁾ Кілька разів Литовський статут друкується під назвою Волинського статуту. В бібліотеках Залуського і короля Станіслава Августа зберігалися такі видання: “*Statuta Volhyniae, in carta nitida, literis minutioribus pereleganter descripta, multisque figuris, calamo offabre satis expressis, referta*” 1752 року, “*Statutum Volhyniae et Magni Ducatus Lithuaniae, ruthenico sdiomate, folio, codex nitidissimus*” 1771 року.⁽¹⁴⁾ Під час коректури коронних прав Ян Янишевський збирає і укладає “всілякі Статути, права, Конституції і привілеї”, які як правні документи мають силу і на Україні.⁽¹⁵⁾

Кодифікація українського права Гетьманщини є найменше вивченим питанням. Дослідник права Яків Макаров, голова Чернігівської палати цивільного суду каже: “Мені здається, що було б пізнавальніше і корисніше знати закони, права, домашній побут, господарство, багатства, потреби наших предків, аніж плітки гетьманів з

королями і війни між ними”.⁽¹⁶⁾ Професор Кістяківський називає Литовський статут “пам’ятником українського (південноруського) національного права” і “основним законом України (Малоросії)”.⁽¹⁷⁾ В колекції П. Житецького зберігався рукописний Статут з видання 1744 року, який називався “Право українське (малоросійське). Книга Статут”.⁽¹⁸⁾ З часу проголошення Вищого гетьманського правління в Україні 1579 року Литовський статут прийнято основним законом України. В Українському Трибуналі і зокрема в Генеральній військовій канцелярії завжди зберігалось кілька примірників Литовського статуту, до середини XVII ст. українською та польською мовами, а з того часу тільки польською.⁽¹⁹⁾ Оскільки українські національні права були зосереджені в Литовському статуті, в Гетьманщині його називали “національним Статутом” і вважали “власним національним правом”. При Мазепі він називається “Декрет Литовський статут”⁽²⁰⁾, а при Розумовському - “Книга Статут українських (малоросійських) прав”.⁽²¹⁾

Довільне трактування права відбувається при Б. Хмельницькому, який звертається до козаків, не визнавати “жодне право”, а царя прохає підтвердити для України польське право. З переписки Б. Хмельницького з царем про приєднання до Московії ще перед 1650 р. цар погоджується з наполегливим гетьманом: “А угоди про те (приєднання) і Статути суть права старі українські (малоросійські) і козацькі, котрі Ми за ними укріпимо і підпишемо за себе і нащадків наших, і не будуть вони порушувані вічно”.⁽²²⁾ Відповідно до Гадяцької комісії на Сеймі 1659 року при проголошенні амністії було підтверджено право, “як було перед війною”.⁽²³⁾ Царські помісники в Україні не вельми вдаються до з’ясування сутності права. Так, при підтвердженні полтавського полковництва за Д. Гуджолом 7 липня 1661 року окольничий кн. Г. Ромодановський дозволяє карати бунтарів “вашим правом”.⁽²⁴⁾ Царат підтверджує українське судове право, викладене в гетьманських вирішальних статтях - Юрія Хмельницького 1659 року (“щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах”), в царській грамоті старшинам 1663 року, в московських статтях від 22 жовтня 1665 року, в глухівських статтях Многогрішного від 6 травня 1669 року, в конотопських статтях Самойловича від 17 червня 1672 року.⁽²⁵⁾

За гетьманування Мазепи шляхетство і старшина неодмінно виводять українські національні права з Литовського статуту, в протилежність до царських наказів. Козацтво всіляко оберігає Статут як чинний кодекс, чим підкреслює своє намагання стати на місці шляхетства.⁽²⁶⁾ Відновлення процесу кодифікації українського національного права відбувається

при Мазепі на Всеукраїнських Сеймах в Батурині, над яким працюють козацько-шляхетські ради. Головними правними джерелами Гетьманщини є Литовський або Український (Малоросійський) статут, гетьманські і польські сеймові Конституції, а для місцевого самоврядування - Магдебурзьке право. Окрім українських правничих досліджень гетьман Мазепа використовує різні редакції Литовського статуту - третю 1648 року Елерта і четверту 1693 року віленську. Як національне правне джерело Статут набуває виключної ваги в усіх гетьманських земських і військових установах. З 80-х років XVII ст. особливого шарму набуває використання в судах статутного шляхетського права щодо старшини і землеволодарів. Так, Лохвицький уряд у судовому засіданні 16 вересня 1687 року розглядає справу пана Стецька Планіди як “забойци” і вирішує її за шляхетським правом як про самозахист.⁽²⁷⁾ Полтавський полковий суд 1692 року вирішує козацькі позови відповідно до статутного права про грабунок зі шляхетського дому, про забиття шляхтичем нешляхтича (справи Івана Баланди, Оришки Нечипоренка, Леська Каплонського).⁽²⁸⁾ Наприклад, Полтавський суд 17 лютого 1699 року виносить рішення відповідно до “права посполитого, в Статуті князівства Литовського описаного”.⁽²⁹⁾

В питаннях місцевого самоврядування гетьманські урядовці керуються Магдебурзьким правом. Відповідно до давнього земського права 1665 року громадяни гетьманської столиці Гадяча звертаються до Брюховецького про підтвердження прав міста. Гетьман вирішив, “щоб відповідно до Магдебурзького права в Гадячі був магістрат, щоб зараз і надалі великі і головні гетьманські справи судом і правом Магдебурзьким могли вирішуватися правдою святою без шкоди для людської совісті”.⁽³⁰⁾ Після цього гетьман поїхав до Москви, де подав цареві прохання гадяцьких громадян “про підтвердження стародавніх прав і вольностей, наданих польськими королями”.⁽³¹⁾ При Мазепі ведуться “Книги міські права Магдебурзького ратуші (такої-то)”⁽³²⁾

Суди Гетьманщини нерідко посилаються на різні правні джерела. Лубенський уряд у судовому засіданні 1669 року судить Хвеська Геращенко за вбивство правами “Саксоном, Порядком і за Статутом”.⁽³³⁾ 19 листопада 1709 року Генеральний військовий суд у справі онука небіжчика Чуйкевича, полтавського полкового писаря Івана Залеського та ін. пише: “Суд Його величності Війська Запорозького Генеральний відповідно до височайшої волі Його mostі ясновельможного пана гетьмана про посполите право наказує діяти за артикулами права Магдебурзького, Порядку і в Статуті Литов-

ському вказаних”.⁽³⁴⁾ Генеральна військова канцелярія 15 грудня 1726 року підтверджує “судити за правами українського (малоросійського) народу”, а в справі Милорадовича рекомендує діяти за вказаним порядком “у правах українських (малоросійських), а саме за Книгою Зерцало”.⁽³⁵⁾

Отже, українське право другої половини XVII ст. проходить активну генезу. Під час війн середини століття українські правні джерела заміщаються у вигляді виправлених польських редакцій. Так, Київський статут був правним зібранням різних редакцій Литовського статуту з викладенням положень місцевого права, починаючи з києворуської доби, сеймикових рішень, гетьманських універсалів і королівських наказів з цих питань. Місцеві Статути являли собою рукописні зібрання книг, які зберігалися в Українському Трибуналі, гетьманській канцелярії, дукатусах (воєводських правліннях), земських і інших статutowих судах. Такі книги до середини XVII ст. велися українською мовою, що бачимо з характеру тогочасних судових процесів. В 50-х роках ці правні джерела цілковито заміщаються в гетьманській канцелярії польськомовною редакцією Литовського статуту. На Батуринських Сеймах гетьмани Самойлович і Мазепа повертаються до попередніх українських правних редакцій. Отже, відновлюється процес кодифікації українського права. Універсалом від 16 травня 1721 року Скоропадський утворює кодифікаційну комісію у складі гадяцького полкового писаря О. Ситенського, знатного товариша З. Роцаківського, А. Піщанського, Г. Балясного, яка не завершила праці.⁽³⁶⁾ Розглядаючи справи про маєтності державців Генеральна військова канцелярія неодмінно використовує статutowе шляхетське право і укладає **екстракти зі статutowих положень**. Таке правне зібрання, наприклад, було укладено 1727 року в справі бунчукового товариша Федора Чуйкевича.⁽³⁷⁾

1728 року царським наказом уповноважено козацьку старшину перекласти українські національні права, розписані польською мовою. Утворюється кодифікаційна комісія, яка укладає збірку на основі Литовського статуту, Зерцала Саксонів і інших прав. Працю завершено 1743 року. Старшини роблять несміливу спробу дати визначення українському шляхетству: “В правній книзі Литовському статуті, якою український (малоросійський) народ з давнини судиться, в багатьох розділах і артикулах згадується шляхта з особливими привілеями в порівнянні з людьми інших звань... Кому в Україні (Малій Росії) належить шляхетське звання і хто розуміється шляхтичами, в зібранні не вказано, як не описано і в статutowому праві чинів шляхетського звання, бо під тим іменем пересічні шляхтичі і тим паче чиновні шляхтичі, за службу

гідністю або мастками пожалувані персони в статutowому праві розуміються як пряма шляхта”. Далі уповноважені старшини розписують гетьманські військові чини, які користуються шляхетською гідністю, але через царську немилість упускають земські цивільні чини.⁽³⁸⁾ Голова кодифікаційної комісії генеральний суддя Іван Борозна, походженням із київського князівського роду, критично ставиться як до наказу Таємної Верховної Ради 1728 року (про переклад “магдебурзьких і саксонських статутів”, в якому пропущено Литовський статут)⁽³⁹⁾, так і до царського наказу (звести норми з трьох правних книг до одного кодексу).⁽⁴⁰⁾ На думку Борозни і більшості членів комісії системи Статуту змінювати не треба, цього **“фундаментального права України”**. В листі князеві Олексію Шаховському від 1 жовтня 1735 року Борозна описує характер діяльності кодифікаційної комісії. Він каже, що в праці, яка укладається, “показані **Конституції**” і **“найголовніше право Український (Малоросійський) статут”**. Борозна повідомляє, що чотири члени комісії вирішили дослівно виконати наказ “укласти зібрання новим порядком”, але в інших правних книгах (окрім Статуту) не знайшли артикулів про шляхетство і малженство. В кодифікаційній комісії виникає дискусія. Комісія ухвалює укласти зібрання за силою українських прав і Статуту. Борозна пише, що вирішено використати “фундаментальне право Статут, яке в розправних справах відповідає українським (малоросійським) звичкам. Без цього справа буде попсована, а Зібрання (Свод) негрунтовно укладене. Це буде образою для України (Малої Росії), а право українське (малоросійське) знехтуване”. На думку Борозни “це було б непорядно, негрунтовно і суперечило б наказу”. Борозна пише, “що до фундаментального права Статуту необхідно додати положення з інших прав... а порядку його не змінювати... Якщо чогось немає в Статуті - потрібно вчитати з двох книг Порядка і Саксона”. Борозна каже, що кодифікаційна комісія використовує “Польський Саксон”.⁽⁴¹⁾ Згодом старанням царських помічників Борозну було усунуто з Комісії, а статutowий порядок дещо змінено.

Кодифікаційні процеси відбуваються не тільки в Гетьманщині, але і в інших українських краях Речіпосполитої. Українські шляхетські депутати беруть участь в усіх відомих середньовічних кодифікаційних процесах. Наведемо приклади: 11 листопада 1664 року Вишньський сеймик наказує послам опікуватися підтвердженням земського права, вміщеного в “давньому Статуті і Конституціях”.⁽⁴²⁾ Стародубівське шляхетство, яке збирається то в Гетьманщині, то “у вигнанні” у Вільно, 1752 року ухвалює виправити Статут. Коли справа затягнулася, 1766 року Староду-

бівський сеймик наполягає на призначенні чиновників зі знатних людей для сортування і відбору всіх обов'язкових Конституцій для систематичного опублікування в окремих книгах законів.⁽⁴³⁾

При Розумовському старшинсько-шляхетські Сейми розписують статутіві положення в українські національні права. 28 серпня 1756 року гетьман надсилає універсал до Генеральної канцелярії **“про укладання з трьох українських (малоросійських) прав Статуту”**. Генеральна канцелярія надсилає полковникам наказ про укладання **“Українського (малоросійського) статуту”**. Зав'язується переписка з цього питання. “Зараз,- сказано в ордері Генеральної військової канцелярії переяславському полковникові Сулимі,- є нагальна потреба всієї нації розглянути Статут”. Всім чинам в полку наказано до 1 вересня 1758 року прибути до Глухова на з'їзд для розгляду питання.⁽⁴⁴⁾ Цариця Лизавета повертає гетьманові Зібрання українських законів 1743 року і наказує йому знову розглянути зібрання і з правками надіслати до Петербурга. На вересневому 1756 року старшинському з'їзді питання обговорюється. Високе зібрання підтримує відому позицію Борозни і ухвалює не змінювати системи Статуту. Продовження розгляду питання перенесено на січень наступного року. Подальша доля розгляду питання і Зібрання 1743 року невідома.⁽⁴⁵⁾

На початку 1764 року шляхетство і земські чиновники Погарського повіту укладають записку про обрання статутівих суддів. “У виконання українських (малоросійських) прав,- сказано в записці,- в Україні (Малій Росії) нещодавно були засновані земські суди. Відповідно до прав, зображених у Статуті, шляхті й іншим чиновникам дозволено їх (суддів) обирати за вольністю польською і займати посади без апробації вищої влади”. Шляхетство скаржитья Розумовському, що не досконало знає українські права, бо виносить рішення “за прийнятими правами Конституціями, яких в Україні (Малій Росії) в судових установах неможливо відшукати”.⁽⁴⁶⁾ 8 вересня 1764 року гетьман Розумовський надсилає універсал Генеральному військовому суду, в якому наказує “писати позови до земського суду за силою права Книги Статут” і мати “однакову печатку з українським (малоросійським) національним гербом”.⁽⁴⁷⁾ Гетьманські чиновники складають присягу на вірність українським національним правам і Статуту. Тексти такої присяги відомі при гетьмануванні Розумовського. Відповідно до форми 1761 року чиновники Генерального військового суду присягають “за силою статутівого права князівства Литовського... засідаючи в суді зі страхом Божим”.⁽⁴⁸⁾ Відповідно до форми від 26 червня 1764 року земський суддя присягає вести справи “відповідно до правди

божественної за правами Книги Статут”. Присяга земського писаря починається так: “Я починаю виконувати обов'язки за волею Божею і буду дотримуватися українських (малоросійських) прав, зображених у Статуті князівства Литовського, в усьому”.⁽⁴⁹⁾

З часів гетьманування Розумовського відомо кілька рукописних Статутів (з архівів роменського поміщика Шкларевича, Панька Куліша, ін.), в яких подано такий вірш:

Перший має пред очима крулів привілеї.
Другий в земській обороні кладе свої надії.

Третій в вольності шляхту обіцяє ховать.
Четвертий судам і суддям зичить usługувать.

П'ятий вірно відправляє панночкам посаги.

Шостий добрую опіку веде до поваги.

Сьомий запис і продаж у потомність фундує.

Осьмий озлий тестамент моцно справує.

Дев'ятий з підкоморим границі розділяє.

Десятий в лісах-пущах людей звеселяє.

Одинастий при гвалтах боями стоїть.

Дванастиий пов'язками всіяки рани гоїть.⁽⁵⁰⁾

Всеукраїнський шляхетський Сейм у Глухові 1763 року визнає головними джерелами права Гетьманщини **Литовський статут і сеймові Конституції**. Ухвалюючи рішення сеймові депутати посилаються на вирішальні гетьманські статті, накази й універсали польських королів про українські права і привілеї, пункти Зборівської угоди й універсали Брюховецького про лицарську честь реєстрових козаків.

Українські гетьмани високо цінують польське право і посилаються на нього, особливо коли українські права і привілеї зосереджені в ньому. Найпоширенішими документами такого типу є накази польських королів і ухвали Варшавських Сеймів. Наведемо приклади: 27 грудня 1668 року гетьман Брюховецький пише військовому писареві Степану Шубі: “В Польщі Сейм розірвався на святки ляцькі, бо маршалок корунний Рокш з іншими сенаторами піднявся на короля. Тільки б настали часи, сподіваємося на Бога, щоб Україна найближчим часом очистилася від ворога. Чарнецькому посилку чекати не доводиться, коли Сейм рушився... Нібито добровільно Україна ляхам у руки віддається”.⁽⁵¹⁾ Саме у виконання сеймових Конституцій і Литовського статуту Брюховецький вводить у шляхетську гідність всю генеральну старшину. В універсалі волинській шляхті від 15 лютого 1706 року Мазепа висловлює повагу до польського права: “Мої милостиві панове, як від початку панування найяснішого короля Його мості Августа про-

tuitione маєстату Його, прав і вольностей польських...”⁽⁵²⁾ Дія варшавських сеймових Конституцій не припинялася за часів Гетьманщини.⁽⁵³⁾

Після скасування гетьманського правління українське шляхетство рішуче захищає статутів положення. Роменський сеймик 16 вересня 1768 року ухвалює резолюцію, яку надсилає до повітового земського суду. В ній розглядаються незручності і порушення в діяльності земського суду і чину возного. Сеймик вважає, що такі упущення можливо виправити, “якщо проводити їхню діяльність відповідно до прямого розуміння українських (малоросійських) законів, **права України (Малої Росії) Книги Статут**”.⁽⁵⁴⁾ Депутати шляхетства неодноразово звертаються до розгляду положень українського права. Так, 1808 року в Чернігівському шляхетському депутатському зібранні скарбник Тимофій Калинський розповідає про впровадження Статуту на Україні. “Польський король,- каже він,- 7 червня 1563 року і 5 червня 1569 року пожалував два привілеї українській (руській) Київській землі. Ці привілеї разом зі знову складеним законом нашого краю і Великого Литовського князівства, який називається Статутом, були впроваджені назавжди. В привілеях король наказує... чину лицарському і шляхетському з-поміж себе обирати на військові, цивільні і земські чини та на своїх урядах судитися Книгою Статут. За особистим поданням короля Володислава на головному Варшавському Сеймі 28 статтею Конституції Статут було узаконено для використання у Чернігівському, Київському і Волинському воєводствах. Відповідно до статутів привілеїв лицарство військової служби й українське (руське) шляхетство судилося цим правом і за власною волею без найменших перешкод обирало чиновників”.⁽⁵⁵⁾ 1806 року чернігівський губернський маршалок дійсний статський радник Микола Михайлович Стороженко в записці, яку передає генералу-губернаторові, пише, що “гетьмани завжди прохали царів затвердити для свого краю Литовський статут, що і задовільнялося. В 3 розділі 26 артикулу Статуту заборонено простим людям володіти селами, які гетьмани завжди давали українським (малоросійським) чиновникам. Багато з них і зараз у підтвердження володіють гетьманськими документами і державними грамотами. Цим і доводиться, що українські (малоросійські) чиновники за силою 18 артикулу 3 розділу дійсно визнані шляхтою”.⁽⁵⁶⁾ 20 червня 1768 року депутат шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика повідомляє катеринінську комісію, “що українському (малоросійському) шляхетству й іншим чинам надано від польських королів і великих литовських князів численні підтвердження їхніх прав. Вони відомі світові, бо опубліковані в

надрукованих книгах різними мовами. Насамперед, я маю на увазі Статут Великого князівства Литовського, яким український (малоросійський) народ з часу приєднання до Російської імперії судиться точно і ясно”. Полетика наводить і інші законодавчі документи на Україні - королівські привілеї, присяги і підтвердження прав 1433, 1507, 1563, 1568, 1569, 1573, 1574, 1576, 1588, 1601, 1632, 1648, 1649 років, Конституції 1567, 1588, 1601, 1633, 1635, 1647 років.⁽⁵⁷⁾ Патріот Андріан Чапа в записці в пункті про шляхетську реформу Розумовського каже: “В Статуті узаконено лицарству і шляхетству посідати всі земські посади. Українські (малоросійські) військові чиновники обиралися і затверджувалися на таких посадах без жодних сумнівів про їхні шляхетські переваги. Тоді в кожному полку обирали депутатів до Генерального суду, до двох підкоморських і двох земських судів, а в Ніжинському полку до трьох, до кожного суду одного підкоморого, одного суддю, два підсудка, писаря і возного, в кожному полку обрано до міського суду одного писаря, возного, до кожної сотні обрано одного возного. Окрім того, відповідно до положення Статуту про маршальський чин у кожному повіті обрано з українських (малоросійських) військових чиновників маршалка шляхетства”.⁽⁵⁸⁾

Питання про українські права ставиться для розгляду в урядуючому Сенаті 1786 року. Приводом для цього послужив рапорт катеринославського генерала-губернатора князя Григорія Потьомкіна, який повідомив, “що в присутніх місцях Полтавського повіту Катеринославського помісництва справи вирішуються за українськими (малоросійськими) правами, з нижніх судів вони надходять на апеляції до вищих для схвалення рішення відповідно до цих прав. Хоча в ряді місць і відшукано друковані Статуту, але вони польською мовою, а точного засвідченого перекладу з оригіналу ніде немає”. На запит Потьомкіна в Сенаті виявлено переклад українською мовою таких українських прав: 1) Книга Статут і при ній **порядок трибунальських прав**. 2) Книга “Зерцало саксонів” або Саксонське право, Магдебурзьке і право Хелмінське. 3) Книга **“Порядок цивільних прав”**. Ці книги склали 221 зошит “дрібного і важкого для зрозуміння українського (малоросійського) письма”.⁽⁵⁹⁾

Царські помісники в Україні неодноразово намагаються підмінити дію Статуту російським законодавством. Рішуча опозиція місцевих шляхетських зібрань робить такі намагання марними. Розглядаючи питання про найшвидший розподіл спадкових маєтностей малоросійський генерал-губернатор кн. Куракін пропонує використовувати височайший наказ від 14 лютого 1786 року, тобто у випадку неможливості під-

коморія проводити розподіл маєтку передати функцію в обов'язок повітового маршалка. З департамент урядуючого Сенату підтримує Куракіна лише частково, вказавши, що при усуненні підкоморія справу належить передавати не повітовому маршалку, а губернському правлінню. Проте, 12 травня 1805 року загальне зібрання урядуючого Сенату визнало, що в Україні (Малоросії) всі справи мусять вирішуватися статутним правом, а тому вказаний царський наказ не поширюється на цей край.⁽⁶⁰⁾ 1809 року малоросійський генерал-губернатор кн. Лобанов-Ростовський прохає міністра юстиції вирішувати карні справи, а також, що належать земській і міській поліції не за українськими (малоросійськими) правами, а російськими законами. Комітет Міністрів вирішив залишити в дії Литовський статут до часу загального перетворення в імперію.⁽⁶¹⁾

Українське шляхетство на початку XIX ст. бере активну участь в укладанні місцевих законів і крайових прав, насамперед, працює з 1804 року в С.-Петербурзькій комісії з укладання імперських і законів західного краю. Для з'ясування сутності місцевих законів при цій комісії засновано спеціальну експедицію, до штату якої входять реферндарій, його помічник, два редактори для Західних і білоруських губерній і один для Малоросії.⁽⁶²⁾ 9 квітня 1804 року до комісії призначено Адама Повстанського, відповідального чиновника за укладання місцевих прав і законів Західних губерній. Надвірний радник Федір Давидович, працює над українськими (малоросійськими) законами. Давидовичу допомагає майор польської служби Жуковський, який працює перекладачем. Згодом до праці прилучаються Юзеф Горегланд-Віласький і Василь Копецький.⁽⁶³⁾ Редактор експедиції Давидович укладає "Короткий виняток із прав українських (малоросійських) за вище конфірмованим планом".⁽⁶⁴⁾ 4 червня 1804 року Давидович запрошує перекладача для Магдебурзьких законів. З рапортів Давидовича цареві бачимо, що в липні місяці вже було складено 5 розділів зібрання, з рапорта від 3 липня 1805 року - що збираються закони про делікти, у вересні - закони про власність і успадкування.⁽⁶⁵⁾ 1804 року експедиція для місцевих судових установ складає список з 80 запитань, який починається так: "Чи за Литовським статутом і Конституціями, за сенатськими наказами або наказами вищих присутніх місць і яких саме, або за якими (місцевими) законами, окрім Статутів, які служать краю, або взагалі за звичками" ведеться судівництво? В листопаді 1804 року Давидович складає такі запитання для Малоросії (Полтавської і Чернігівської губерній), але тільки в листопаді 1807 року вони потрапляють до статутних судів Лівобережної України⁽⁶⁶⁾, а отже переходять у відання місцевих шляхетських

зібрань. На 1809 рік в 2 експедиції комісії було зібрано цивільні закони, які діяли в Україні (Малоросії), проте вказувалося, що "через хворобу Давидовича і особливі йому доручення подальше зібрання цих законів призупинилося".⁽⁶⁷⁾ 1809 року українське (малоросійське) відділення комісії було підпорядковане польському відділу. 7 березня 1809 року за №23524 оголошено наказ про укладання повного зібрання місцевих законів. Діяльність комісії поновлено 1818 року, коли керівник відомства кн. Лопухін надіслав у всі привілейовані губернії, які перебували на особливих правах, пропозицію утворити на місцях особливі комітети для укладання зібрання місцевих законів. Шляхетським зібранням доручено опікування за діяльністю комітетів з умовою затвердження чиновників губернським правлінням. Так, до складу Полтавського комітету увійшли чиновники, які найкраще знали місцеве право.⁽⁶⁸⁾ 1821 року цей комітет працював у складі судді Генерального суду статського радника Володимира Тарновського, голови комітету, радника 2 департаменту суду Миколи Ілленка, губернського прокурора Івана Горбовського і радника суду Якова Скосяря.⁽⁶⁹⁾ Губернські комітети розпочинають свою діяльність - Український (Малоросійський) у Полтаві 1818 року, Волинський у Житомирі, Подільський у Кам'янці-Подільському, а Київський так і не розпочав праці.⁽⁷⁰⁾ Найбільшу діяльність виявив Подільський комітет, який 1823 року надіслав до Петербурзької комісії працю з 11 розділів "Zbiór systematyczny Praw Narodu Polskiego". Подільський комітет працював під головуванням кам'янець-подільського єпископа Боргієша Мацькевича і радника губернського правління Леона Кондрацького.⁽⁷¹⁾ За свідченням губернатора цей комітет продовжував працю 1830 року, притому безкоштовно.⁽⁷²⁾ Значно пізніше було утворено і Чернігівський комітет. Довідуємося про це з донесення малоросійського військового губернатора кн.Репніна начальникові II відділу Імператорської канцелярії від 29 червня 1830 року, в якому він каже, що відсилає гр. Сперанському укладене Зібрання українських (Свода малоросійських) законів за часи царювання Лизавети Петрівни.⁽⁷³⁾ Коли було засновано II відділ Імператорської канцелярії, петербурзьку комісію ліквідовано. З цього часу дослідження місцевих прав і законів займаються тільки спеціально призначені царські чиновники. 1822 року цар звільняє члена Ради комісії складання законів статського радника барона Розенкампа, який передає наступникові Тургенєву 37 зв'язок справ про польські й українські (малоросійські) права.⁽⁷⁴⁾

Цікаві події відбуваються в Києві. 1827 року перший київський генерал-губернатор генерал-лейтенант Желтухін висловився проти збере-

ження місцевих прав і привілеїв міста Києва, бо не довіряв “місцевому польському шляхетству”. Всупереч губернаторській позиції київський губернський маршалок шляхетства таємний радник граф Генріх Юрійович Тишкевич відправив до Петербурга записку, в якій прохав підтвердження місцевих прав. Обидві записки потрапили до Державної Ради, яка ухвалила відкласти розгляд питання до остаточного прийняття Зібрання (Свода) законів імперії. Отже, при цьому відпадала необхідність обговорення записки київського маршалка, і питання про підтвердження місцевого права залишилося без відповіді.⁽⁷⁵⁾

1826 року укладання Всезбірки законів було доручено гр. Сперанському. Для праці над Західною всезбіркою він закликає харківського професора Гната Даниловича. Останній після отримання звання кандидата прав (1811р.) і магістра (1812р.) Віленського університету служив секретарем у Наполеона при генералі Фер'є. 3 січня 1825 року Данилович стає професором кафедри дипломатії Харківського університету. Він систематично досліджує джерела українського права - Литовський статут і Магдебурзьке право.⁽⁷⁶⁾ Під керівництвом гр. Сперанського Гнат Данилович укладає “Зібрання (Свод) місцевих законів Західних губерній”. Українські (малоросійські) закони посіли в зібранні окремий розділ. В липні 1838 року працю було завершено. Сперанський пише Миколі першому, що Західна всезбірка вже друкується і з 1 січня 1839 року їй можна дати силу закону. Проте, цар приймає інше рішення, і збірка залишається лише проектом. Цьому сприяє і позиція київського військового губернатора Бібікова, за намовою якого в листопаді 1839 року Комітет Західних губерній розглядає питання про скасування Литовського статуту.⁽⁷⁷⁾ В записці комітету Бібіков доводить, що зміна місцевих законів на загальноросійські є “остаточним і дієвим заходом для викорінення ворожнечі місцевих жителів і з'єднання їх з нами через всі звички цивільного і родинного життя; бо різниця в законоположенні завжди більшою або меншою мірою веде до різниці в звичках, думках, уявленнях і нагадувала про колишню народність”. Царським наказом від 25 червня 1840 року за №13591 Литовський статут було скасовано в Правобережній Україні й інших Західних губерніях. В наказі сказано: “З цього часу і надалі в губерніях Київській, Подільській, Волинській (і інших Західних)... дію Литовського статуту або в доповнення до нього сеймових Конституцій і інших постанов припинити, замінивши їх загальними російськими законами”.⁽⁷⁸⁾

Височайший наказ викликав велике збентеження полтавського і чернігівського шляхетства, які побачили в цьому шлях до

порушення власних прав і привілеїв. Українське шляхетство високо цінувало Литовський статут і бажало його зберегти. Ситуація загострилася, коли за намовою царської адміністрації було ініційовано в місцевих шляхетських зібраннях розгляд подальшої долі Литовського статуту. Цьому сприяє приватна записка пирятинського маршалка Дмитра Селецького і його сина на ім'я малоросійського генерала-губернатора, в якій вони висловлюються за скасування Статуту: “Україна (Малоросія) під час отримання російського підданства залишилася з законами, які були їй надані польськими королями. Ці закони склали два зібрання - Магдебурзьке право для купців і міщан і Литовський статут для шляхетства і різночинців. Зваживши на прохання Генерального суду 1824 року уряд скасував дію Магдебурзького права. Тоді Литовський статут зберіг свою силу і тільки зараз його участь піддається сумніву і мусить вирішитися. Я вважаю, що дію Литовського статуту в українських (малоросійських) губерніях потрібно назавжди скасувати...Судді і чиновники, особливо з великоросіян або не знають Литовського статуту, або вважають його незручним. Вони звикли до російського законодавства і залишають його без дії... Є лише одна риса, яка віддаляє Росію від України (Малоросії) - це Литовський статут”.⁽⁷⁹⁾ За пропозицією генерала-губернатора питання виноситься на розгляд шляхетських зібрань.

У вересні 1840 року в Полтаві відбувається нарада маршалків на чолі з губернським Іваном Капністом, яка розглядає питання, як пристосувати російські закони до Литовського статуту. Вирішено запитати про це найповажніших шляхтичів у повітах. За винятком кількох повітів це не викликало ініціативи на місцях. Уважно поставилися до справи Лохвицьке шляхетське зібрання на чолі з маршалком Григорієм Гамалією і Хорольське на чолі з Ільком Капністом. “Зауваження при порівнянні (по соображенію) Литовського статуту з Зібранням російських законів” лохвицького шляхетства являє собою зшиток із 14 сторінок. Документ поділено на 3 стовбця. Перший із них називається “За Статутом”, другий - “За Зібранням (Сводом) законів”, у третьому подані зауваження. Лохвицькі шляхтичі палко захищають Литовський статут, вказуючи, що права і привілеї українського (малоросійського) краю і шляхетства, затверджені 30 листопада 1796 року Павлом першим і 2 квітня 1801 року Олександром першим, а згодом і Миколою першим, є недоторканими і непорушними. Хорольські шляхтичі надсилають губернському маршалкові “Записку з описом артикулів, які через довготривале використання стали не лише корисними і цілком відповідними звичкам мешканців цього краю, які стали відомі

майже всім і, так би мовити, поріднилися з нами, а тому складають одну з найголовніших потреб для зміцнення і захисту прав власності кожного". Хорольське шляхетське зібрання вважає, що судівництво Литовського статуту є зручнішим, аніж Всезбірки законів.⁽⁸⁰⁾ Більшість повітових маршалків намагаються уникнути відповідальності при розгляді такого "небезпечного питання", а тому обмежуються формальною відпискою, що місцеве шляхетство не заперечує проти дії російських законів, але неодмінно бважає залишити в силі дію Литовського статуту і зокрема зосереджених в ньому місцевих прав. Роменське і Золотоносське шляхетські зібрання гостро засуджують вчинок Селецького. Золотоносський маршалок Микола Ілляшенко пише губернському, що в Статуті повніше визначено право власності, бо немає викупу і дозволено вільний обмін майна. Золотоносські шляхтичі висловилися за збереження Литовського статуту як місцевого права.⁽⁸¹⁾ Роменський маршалок Якубович 21 листопада 1840 року доповідає губернському Капністу про неправомірність обговорення питання, що треба робити тільки "в повному і надзвичайшому зібранні шляхетства". Роменське шляхетство кваліфікує дії Селецького як великий злочин.⁽⁸²⁾ Коли 15 вересня 1841 року в Полтаві було скликано нараду з приводу скасування дії Литовського статуту, наслідок її був несподіваний для уряду - маршалки шляхетства не погодилися на скасування Статуту.⁽⁸³⁾

Заява Селецького потрапляє і на Чернігівщину до губернського маршалка камергера Василя Миколайовича Ладомирського і генерала-майора Стапана Михайловича Ширая, віце-маршалка, який належав до опозиції і невідлучно жив у своєму маєтку в Пантусові. В листі до губернського маршалка від 16 січня 1841 року Ширай пише, що папери Селецького не мають законної сили, бо йдуть "до свавілля приватного". На думку Ширая, Литовський статут "незважаючи на уявні забобони не тільки не підлягає знищенню, але, маючи цілковиту ясність і не перетинаючи шляху дії інших законів, складає неминучу потребу для блага, щастя і правосуддя мешканців Чернігівської і Полтавської губерній, права яких були підтвержені Миколою першим".⁽⁸⁴⁾ Всі повітові маршалки засуджують вчинок Селецького і не погоджуються на скасування Статуту. Одні з них прохали дозволу скликати збори повітового шляхетства, інші заявили, що не мають права обговорювати питання про легітимність Литовського статуту. Так, коли 22 грудня 1840 року губернський маршалок Ладомирський звернувся до глухівського маршалка Красовського з пропозицією дати оцінку діям Селецького, у відповідь 23 січня 1841 року Красовський прохає йому дозволити

"за прикладом Полтавського губернського шляхетського зібрання скликати шляхетство в тутешнє повітове зібрання".⁽⁸⁵⁾ Найрізкіше висловився новгород-сіверський маршалок М. О. Судієнко, згодом голова Київської комісії з розбору давніх актів. Він дивується невігластву Селецького і іронічно пише, що, мабуть, Селецький має дозвіл міркувати про справу, що раз-у-раз являла собою об'єкт турбот державного розуму. Судієнко відмовляється скликати шляхтичів і обговорювати з ними про те, про що "не повинен судити всякий вірнопідданиць". Суразький маршалок Петро Ширай не радився зі шляхтичами, а тільки висловився, що "Литовський статут зносити не треба. Він цілком ясний і не перетинає шляху для дії інших законів. Він потрібен для загального добра та правосуддя жителів Чернігівської губернії, права яких підтвердив Микола перший".⁽⁸⁶⁾ Записка Селецького не зустріла розуміння в Чернігові і взагалі не розглядалася в губернському депутатському зібранні. До канцелярії губернського маршалка надійшла лише одна записка від повітового депутатського зібрання з викладенням питання, чим відрізняється Литовський статут від російських законів. Її зміст наступний: 1) У Росії право гуральництва та продажу вина належить виключно казні, а в Україні (Малоросії) таким володіють шляхтичі і козаки. Перші з них мають право продавати вино у власних маєтках, а козаки тільки в своїх оселях. 2) У Росії чоловік або дружина після смерті когось із них отримують з маєтку померлого сьому частину. В Україні (Малоросії) чоловік після смерті дружини нічого не отримувал, а жінці після смерті чоловіка виділяли третину майна. Коли дітей було більше одного, тоді мати отримувала доживотньо частину рівну з дітьми. 3) У Росії кожна донька отримувала з батьківського маєтку 14-у частку, а решту майна ділили між синами. Якщо було мало доньок і після розподілу синам віддано менше, аніж донькам, тоді майно ділили на рівні частини між доньками і синами. В Україні (Малоросії) батьківщина йшла синам, на посаг донькам, скільки їх не було б, призначувало четверту частку. Материзну ділили порівну між синами й доньками. 4) У Росії заборонялося віджуження родових маєтків поза спадкоємцями. В Україні (Малоросії) викупу не було. З огляду на відгуки повітових маршалків Ладомирський робить такі висновки: 1) В цьому випадку шляхетство не має права прохати найвищу владу про заміну дії одного закону на інший. 2) Якщо уряд побажає знати, що думає шляхетство про заміну Литовського статуту на Всезбірку законів, то для цього потрібно негайно скликати збори шляхетства.⁽⁸⁷⁾

Наприкінці вересня 1841 року полтавський губернський маршалок Іван Капніст звертається з конфіденційним листом до харківського, чернігівського і полтавського генерала-губернатора з повідомленням про розгляд полтавським шляхетством питання про подальшу долю Литовського статуту. “Маршалки шляхетства,- пише він,- зустріли ускладнення, яке виникло від суперечності, що обов’язково мусило статися при обговоренні такого складного питання, на щастя від самої нерішучості почати розгляд питання без офіційного дозволу уряду... Зібрання (Свод) російських законів у галузі цивільного права не використовується в Україні (Малоросії), тому воно маловідоме тутешньому шляхетству. Оскільки з’їзд маршалків шляхетства був вкрай малочисленним, маршалки шляхетства визнали корисним відкласти обговорення питання до часу загальних шляхетських зборів”.⁽⁸⁸⁾

1840-1842 років II відділ імператорської канцелярії і Державна Рада розглядають питання про дію права в Україні. На підставі доповіді Дмитра Блудова цареві від 18 грудня 1841 року до Державної Ради було дозволено внести записку про українські (малоросійські) права і про місцеві правні норми Чернігівської і Полтавської губерній для внесення необхідних положень до Всезбірки законів. 31 грудня 1841 року II відділ передає справу до Державної Ради. Чиновники останньої розкритикували “угодовську” позицію царської канцелярії. Не вказаний у меморіалі чиновник заперечив характер проведення кодифікації українського (малоросійського) права. Він каже, що “поновлення вриwkами польських законів, які існували в Україні (Малоросії) і давно змінилися, це штучне злиття несумісних початків, шкідливе місцевим початкам і приватній користі, залишає невдоволеним почуття тих осіб, які через прив’язаність до всього рідного бажають збереження туземних прав і обрядів, і в той же час не відповідає очікуванню інших, які шукають в законодавстві підґрунтя державної самобутності”.⁽⁸⁹⁾ 15 квітня 1842 року державний секретар барон М.Корф повідомляє Дмитру Блудову про розгляд Державною Радою місцевих законів Чернігівської і Полтавської губерній: 1) Про скасування порядку судівництва. 2) Про право вдови на спадок чоловіка. 3) Про неустойку. 4) Про дарунок у випадку смерті. 5) Про грошову сплату за вдову, яка вдруге бере шлюб. 6) Про виділення майна дітям і про право доньок, виданих заміж при житті батька без венового запису, на придане після його смерті. 7) Про право однокровних і одноутробних братів і сестер на спадок. 8) Про заставні на упад. 9) Про недійсність заповітів кріпаків. 10) Про заповіт маєтностей в тимчасове володіння. 11) Про призначення приданого донькам. 12) Про заборону дітям вимагати виділення часток із батьківського майна при житті останніх. 13) Про порядок судової

розправи у українських (малоросійських) козаків. 14) Про опіки. 15) Про заборону заповідати маєтності кріпакам. 16) Про укладання записів. 17) Про винагородження за особисті образи селян. 18) Про наслідки визнання шлюбу недійсним і про розлучення подружжя. 19) Про родові маєтки. 20) Про проект редакції особливих постанов, які діють в цих губерніях.⁽⁹⁰⁾ 15 квітня 1842 року височайше затвердженою думкою Державної Ради припинено дію Литовського статуту в Чернігівській і Полтавській губерніях зі збереженням в силі тільки низки артикулів Статуту з цивільного права, вписаних до Всезбірки законів. 26 квітня 1843 року Микола перший ліквідує дію положення про тлумачення дарчих у випадку смерті за Статутом. Знищення статутного права в Україні виявило багато невдоволених, бо була введена складна письмова форма російського судівництва, яка обтяжувала громадян.⁽⁹¹⁾

Ліквідація українського права викликала обопільну неприязнь царату і українського шляхетства. Згодом, в червні 1843 року чернігівське шляхетство вирішило відправити спеціальну делегацію до царя з подякою за внесення окремих українських прав до нового видання Всезбірки законів, проте цар відмовився прийняти українську делегацію, до якої входили губернський маршалок Ладомирський, Михайло Судієнко і Олександр Маркович. Відтоді російські царі перестали підтверджувати права і привілеї українського шляхетства.

Документи

Повідомлення малоросійського військового губернатора кн.Репніна чернігівському губернському маршалкові шляхетства від 19 жовтня 1829 року за №4775.

На представлення Вашої високоповажності за №1139 повідомляю, що земські писарі мусять обиратися до повітових судів відповідно до корінного закону Малоросії Литовського статуту розділу 4 артикулу 1 §1 тільки зі шляхтичів, які мають право брати участь в шляхетських виборах; обрання коморників проводиться відповідно до того самого закону розділу 9 артикулу 10 §1, що дозволити самим підкоморіям. Призначення чиновників для супроводження військових команд належить дозволити панам повітовим маршалкам, які можуть покласти виконання цього обов’язку на чиновників їхніх повітів, кого вони визнають благонадійним. А щодо возних як повітових, так і підкоморських (оскільки вони не беруть участі в судівництві, а тільки є виконавцями доручень судів в схожість із поліцейськими чиновниками), я дозволяю обрати їх зі шляхтичів, які не потрапили до списків допущених до виборів осіб. Такі особи мусять мати власність в повітах, де вони обираються, і щоб були людьми високої моральності, які відповідають своєму призначенню.⁽³²⁾

Протест роменського маршалка Якубовича полтавському губернському маршалкові Івану Васильовичу Капністу від 21 листопада 1840 року.

5 вересня 1840 року отримано пакет із надписом від губернського маршалка повітовому за №678. При цьому

надіслано папери (зошит із випискою зібрання законів Статуту і особливу записку) і запропоновано повітовому маршалкові провести з найшанованішими шляхтичами нараду і висловити свою думку. Записка і зошит не були ніким підписані, без номеру і пояснення, кому вони призначені. Тому до отримання партикулярного листа Його велимиповажності губернського маршалка від 7 листопада 1840 року, вони залишалися без виконання.

Зараз у виконання партикулярного листа маршалок шляхетства запросив до свого помешкання найшанованіших шляхтичів, які ухвалили:

1) Даровані права і привілеї малоросійському краю були підтверджені блаженної пам'яті государем Павлом першим в височайшому наказі від 30 листопада 1796 року, потім блаженної пам'яті государем Олександром першим у всемілостивому маніфесті від 2 квітня 1801 року і нарешті зараз щасливо володарюючим августійшим государем імператором Миколою Павловичем, який про це пригадав в додатку до 2 статті збірки губернських постанов в 2 томі і в інших законах і привілеях. Під егідою цієї твердої міри законів малоросійський край з давніх часів звик перебувати і був захищений як цивільними, так і карними законами, які достатньо висловлені в Статуті і у

височайшій волі монархів малоросійському краю. Саме тому в нашому краї вважають цю царську волю за недоторкану святиню. Шляхтичі переконані, що користь малоросійського краю, його права і привілеї складають їхню вигоду. Цілість цих прав і привілеїв вміщено в Статуті.

2) Маршалок і якась частина шляхтичів без височайшого дозволу монарха не повинні брати участі в таких заходах, про що сказано. Цей монарший дозвіл мусить бути оголошений всьому шляхетському стану, тільки після цього можливо розмірковувати і висловлювати свою думку. Оскільки наші права і привілеї складають єдине ціле і належать до цілого краю, тому їхній розбір і обговорення можливо проводити тільки в повному надзвичайному зібранні шляхетства.

3) Роменський маршалок шляхетства із запрошеними шляхтичами вважають, що приватне обговорення цього питання без височайшого дозволу, що вже здійснено ним (Селецьким), є жахливим злочином. Тому ми не наслідуюмося розпочати обговорення питання.

Маршалок шляхетства Роменського повіту ротмістр Якубович.

Підписи 12 шляхтичів.

21 листопада 1840 року.⁽⁹³⁾

Література.

1. Історія Русів. к.1991, с.67.
2. Henryk Chodynicki. Sejmiki ziem ruskich w wieku XV - Studya nad historia prawa polskiego. T. III, zeszyt 1. Lwów. 1906, s.68.
3. Чарнецкий. История Литовского статута. - Университетские известия. К. 1867, №10, с.6.
4. А. Ханенко. Исторический очерки межовых учреждений в Малоросии. Чернігів. 1870, с.28-29.
5. Н. В. Стороженко. Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в. К.1888. с.6.
6. ЦНБАНУ І.р., ф.1, №11535, с.2.
7. Prawa, Konstytucye u przywileie... Warszawa. t.3. 1784, s.193.
8. И. И. Лаппо. Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-русский совет и его сеймик. Юрьев. 1811, с.86-90.
9. Микола Василенко. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648рр.) - ЦНБАНУ І.р., X, №16975, с.7.
10. Prawa... t.IV (1641-1668rr.). W. 1786, s.13.
11. Samuel Linde. O Statucie Litewskim, ruskim językiem i drukiem wydany. W.1816, s.36.
12. Inwentarz praw, statutow, Konstytucyi Koronnych u W.x. Lit. W. 1789, s.703-704.
13. Hystorya prawa, którym się rządzą prowincyje polskie do Panstwa Rossyiskiego wcielone - ЦНБАНУ І.р., I, №4220, с.47.
14. Linde, s.29.
15. Jan Januszowski. Statuta, prawa u Konstitucie Koronne łacinskie u polskie. Kraków. 1600, s. **4.
16. Яков Макаров. О своде трёх прав - Статута, Саксона и Магдебургии, генеральным суддею Иваном Борозною, в царствование императрицы Анны Иоанновны. - Черниговские губернские ведомости. Неоф. часть. 1852. №13, с.126-130.
17. Проф. А. Ф. Кистяковский. Очерк исторических сведений о своде законов в Малоросии "Права, по которым судится малороссийский народ". - Университетские известия. К. 1878. №11, с.805,833.
18. Там само, с.845.
19. И. Теличенко. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода законов. - Киевская старина. 1888, т. XXII, вересень, №9, с.455-465.
20. ЦНБАНУ І.р., I, №62660.
21. Акад. Н. П. Василенко. Матеріали до історії українського права. Т.1. К. 1929, с.268-277.
22. Історія Русів, с.164.
23. Prawa... t.IV, s.640.
24. ЦНБАНУ І.р., II, №15409, с.2.
25. Барон Александр Нольде. Забытая попытка кодификации литовско-польского права при гр. Сперанском. - Журнал министерства народного просвещения. 1906. Ч.4, с.251.
26. Ор. Левицкий. По судах Гетьманщини. 1920(?) Харків., с.26.
27. Лохвицька ратушна книга др. пол. XVIII ст. К.1986. с.189-190.
28. ЦНБАНУ І.р., I, №62660, с.17, 21, 23.
29. Отчёт Комитета по присуждению премий, учреждённых Харьковским земельным банком в память 25-летия царствования императора Александра II при императорском Харьковском университете. X. 1898, с.68.
30. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т.6 (1665-1668гг.). Спб.1869, с.17.
31. Там само, с.70.
32. ЦНБАНУ І.р., I, №272.
33. Лохвицька ратушна книга, с.145.
34. ЦНБАНУ І.р., I, №62660, с.87-89.
35. ЦНБАНУ І.р., I, №53989 (Лаз. 13-5).
36. П. Ткач. Історія кодифікації дореволюційного права України. К.1968, с.69.
37. ЦНБАНУ І.р., I, №54147 (Лаз. 16), с.123- 131.
38. Права, по которым судится малоросийский народ. К.1879, с.833-835.
39. Я. Макаров. - Черниг. губ. вед. 1852. №20, с.209-213.
40. Андрій Яковлів. Український кодекс 1743 року. - Записки НТШ. Мюнхен. T.CLIX.1949, с.55.
41. Я. Макаров. - Черниг. губ. вед. 1852, №13, с.126-130.
42. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XXI. Luda sejmikowe. T. II. Luda wiszeńskie 1648-1673rr. Opracował Antoni Prochaska. Lwów.1911, s. 386-387.
43. С. Пташицкий. Литовское право после третьего Статута. - Журнал МНП. 1893, ч.289, с.491. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильно. 1886, т. XIII; с.194, т.8, с.395.
44. ЦНБАНУ І.р., I, № 58132.
45. Проф. Кистяковский. с.825-826.
46. ЦНБАНУ І.р., I, №56133(Лаз. 41-9), с.273-275.
47. ЦНБАНУ І.р., I, №56131(Лаз.41-9).
48. Акад. Н. П. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII ст. К.1927, с.84.
49. ЦНБАНУ І.р., I, №54039(Лаз. 13-3).
50. Проф. Кистяковский, с.840.
51. Акты ЮЗР. т.5. Спб.1867, с.233.
52. Архив Юго-западной России. т.2. ч.3. К.1868. с.686-688.
53. Ткач. с.34.
54. ЦНБАНУ І.р., Ы, №56062(Лаз.41-9), с.3-4.
55. ЦНБХДУ, №434/с, с.239-246.
56. ЧОДА, ф.133, оп.1, №109, с.458-468.
57. ЦНБАНУ І.р., VIII, №173(207), с.3 і далі.
58. Киевская старина. т.LVII, 1897, квітень, додатки, с.25-32, травень, с.33-39.
59. ГПБ, ф.728(Нольде), №79, с.1-2.
60. Опись документов и дел, хранящихся в сенатском архиве. Отд.2. т.3. Пг.1915, с.53.
61. Журналы Комитета Министров. Спб.1888. ч.1, с.379.
62. М. Я. Пергамент. Барон А. Э. Нольде. Обзор исторических сведений о составлении свода местных законов Западных губерний. Спб. 1910, с.39.
63. Барон Ал. Нольде. -Журнал МНП.1906, ч.4, с.286.
64. Барон А.Э.Нольде. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при гр.Сперанском. в.1. Попытка кодификации польско-литовского права. Спб. 1906. с.49. М. Е. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. т.1. X.1925, с.109.
65. Барон А. Нольде. - Журнал МНП.1906. ч.4, с.292.
66. Там само, с.295-296.
67. Очерки по истории кодификации... с.53.
68. Там само, с.57.
69. РГИА, ф.1035, оп.1, №464.
70. Пергамент. Нольде, с.40.
71. Барон А. Нольде. -Журнал МНП.1906. ч.5, с.33.
72. Очерки по истории кодификации... с.63.
73. П. М. Майков. Второе отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии. Спб.1906. с.210.
74. П. Майков. Комиссии составления законов при императоре Павле 1 и Александре 1.- Журнал министерства юстиции. 1905. №10, с.741.
75. Барон А. Нольде.- Журнал МНП.1907. ч.7, с.54-55.
76. Там само.1906. ч.5. с.61.
77. Русский архив.1884. кн.4. с.19-21.
78. Б. Г. Ольшамовский.Права по земельладению в Западном крае. Спб. 1899, с.24.
79. ЦНБАНУ І.р., II, №3552.
80. Академик Н. П. Василенко. Як скасовано Литовського Статута. К.1926, с.38-43.
81. Там само, с.44.
82. ЦНБАНУ І.р., II, №3618.
83. Василенко. Як скасовано... с.51.
84. Там само, с.52-53.
85. ЦНБАНУ І.р., II, №3551.
86. Василенко. Як скасовано... с.55.
87. Там само, с.56.
88. ЦНБАНУ І.р., I, №5738, с.1-4.
89. Барон А. Нольде.- Журнал МНП.1907. ч.7, с.247.
90. РГИА, ф.1261, оп.1, №5в,1840р., с.111-115.
91. А. Квачевский. Литовский статут как источник местного права для губерний Черниговской и Полтавской.- Журнал гражданского и уголовного права. Спб. 1876. Кн.4. с.222-255.
92. ЧОДА, ф.133, оп.1, №249, с.155.
93. ЦНБАНУ І.р., II, №3618.

Європейські традиції великопанської культури на Україні

Не тільки в Правобережній Україні, але і в Гетьманщині з кінця XVII ст. існують першокласні панські маєтки. Грузинський мандрівник Шаліков описує кілька багатих панських дворів України кінця XVIII ст. Йому вельми подобається розкішний палац губернського маршалка Буда, до якого з'їжджається погостювати шляхта з цілої губернії, бо тут невичерпний запас розваг - своя музика, театр, в якому щодня ставляться вистави і опера, в маєтку проводяться пишні бали. Шаліков вважає, що це "острів зачарування, який можуть описати лише Тасо або Фенелон... Мені здавалося, що я перебуваю в Афінах у розкішного Гіпія в храмі насолоди! Хто проживе в Буді три-чотири дні і у кого не розтане серце - у того кам'яне серце!" Інший поміщик Б., власник маєтку Чемир в 5000 душ "має пречудовий сільський будинок, прибраний руками грацій". У нього "гарна музика" і чудовий хор, а його величезним оркестром диригує "славний Альбертіні". Відвідавши Україну 1810 року князь І. Долгорукий каже, що в цьому краї у поміщиків "розкіш увійшла в кістки кожного". І. Борозна в мемуарах, присвячених В. Завадовському описує панське подвір'я з парком, водограями і гротами. Життя тут широке, світське, столичного масштабу. Зі старих українських звичаїв зберіглася традиція добре поїсти, "як при гетьманах водилося". В маєтку поміщицької музики грали як класичну музику, так і українські народні пісні.⁽¹⁾

Виключним багатством архітектури і штуки славиться маєток гр. Завадовського в Ляличах. Почепський палац Кирила Розумовського було збудовано за планом де ля Мота. Його яготинський палац збудовано за проектом архітектора Мелеласа. Найбагатшими панами Полтавського повіту були кн. Віктор Кочубей і маршалок Василь Чарниш. В диканському маєтку Кочубея заведено світські традиції на зразок європейських. Панська прислуга в святкові дні вбирається в козацьке і лицарське вбрання. Про пошану українського шляхетства до Кочубея виразно сказано в листі управителя заградівського маєтку Віктора Скаржинського до нього від 15 серпня 1820 року: "Не буду описувати загальні почуття громадян цього краю, а тільки скажу, що я почув нарікання від великої кількості шляхтичів, бо не привіз до губернії Ваш портрет, який вони одностайно бажають мати як священне зображення благодійника".⁽²⁾ Гадяцькі шляхтичі Василь Чарниш

і Масюков будують кам'яні палаци, у них грають музичні капели.⁽³⁾ Інші відомі панські капели утримують полтавські пани П. Г. Горленко і майор Григорій Галаган. З патріотичних міркувань зінківський поміщик Павло Тимченко називає свій маєток Січчю.⁽⁴⁾ Типовим старосвітським поміщиком кінця XVIII ст. був харківський шляхтич Степан Томара, у якого працював Сковорода. Г. Данилевський так пише про нього: "Старий Томара від природи був великого розуму, на службі він отримав від іноземців ґрунтовні знання, але тримався старих забобон і з презирством дивився на все, що не було одягнуте в герби і не було прикрашене родовідними".⁽⁵⁾

Полтавський губернський маршалок Дмитро Трощинський в своїх маєтностях заводив аристократичні традиції і утримує приватний театр. Донька Василя Капніста Софія Скалон пригадує: "Його дерев'яний будинок в Кибинцях був двоповерховим. Зовні він не відкривав свої секрети, але всередині був пречудово вбраним. Тут було багато картин, парцеляни, бронзи і мармуру. В маєтку зберігалася колекція дивних золотих монет і медалей". Скалон описує розпорядок дня Трощинського: "Він, як правило, до 12 години ранку займався серйозними справами в своєму кабінеті і приймав відвідувачів, потім на сніданок виходив у гостинню. Тут його чекали рідні, гості і блазні, яких завжди було декілька осіб в маєтку, в обов'язок яких входило жартами його веселити... Під час обіду завжди грав оркестр музик. Після обіду і відпочинку неодмінно розігрувалася шахова партія, під час якої старий полюбляв бути присутнім. Тоді, як правило, співаки виконували різні пісні. Іноді він сам прохав заспівати улюблену народну пісню "Чайку", яка являла алегоричний образ України (Малоросії)... До його блазнів приєднувалися і так звані передражнявачі блазнів, які приїжджали тільки для того, щоб дратувати перших і тим потішати господаря. Іноді з цього виходили найкумедніші сцени, від яких старий був цілковито задоволений. У нього був один барон 105 років, який танцював з різними анташа французьку кадрили, співав і завжди жив в маєтку. Його тримали тільки для того, щоб старий Трощинський бачив у танцюючому такі роки і не почував себе старим".⁽⁶⁾

Спадковим маєтком роменського маршалка Василя Полетики були Коровинці. Його батьки мали патріархальну натуру. Іван Курилів

пригадує: “Батьки Полетики жили настільки просто, що мало в чому різнилися від своїх селян. Вони були дуже добрими і поблажливими до своїх кріпаків, ніколи ні в чому не ображали, з усіма поводилися люб’язно за старою звичкою, чимало господарів відпускали на чинш, яких селили на своїй землі і давали все необхідне для пристойного існування... Бувало, з початком жнив старий пан і пані завжди виїжджали на поле і разом із усіма жницями помолившись Богу самі брали серпи і починали жати, благославляючи зажинки. А за ними приступали до праці справжні працівники - жниці. Нажавши по три снопи пан і пані починали готувати обід для людей. За панею вивозили з будинку велику підводу різної провізії - хліба, пшона, риби, горілки та іншого. Пани скликали робітників на обід, пригощали всіх горілкою, і всі сідали обідати разом із панями”. Мемуарист пригадує, що старі Полетики тримали кухарку бабу Хоменчиху: “Ця баба завжди готувала панам обід з двох-трьох страв, не більше, але при цьому неодмінно мусила бути кваша, яку Василь Григорович надзвичайно любив. Вона у нього замінювала всі десерти... Навіть якщо траплялося Василю Григоровичу обідати у когось в гостях, то Хоменчиха була зобов’язана принести своєму панові на закуску до обіду горщик кваші”. Згодом, історик В.Горленко відвідав село Коровинці Роменського повіту Полтавської губернії, батьківщину Полетик. Їхній маєток ще частково зберігав первісний вигляд. Він побачив рештки минулого багатства, пречудовий старий сад із церквою, біля якої знаходилася могила Василя Полетики.⁽⁷⁾

Першокласними великопанськими маєтками Київського воєводства були князя Мартина Любомирського в Любарі, київського каштеляна Стемпковського в Лабуні, житомирського старости Іллінського в Романові, Воронича в Троянові, Онуфрія Бержинського в Андрушівці, Павші в Овруцькому повіті, князя Адама Понінського в Чуднові. Після 1580 р. відкрили будинок Ганські в Пулінах, Букари в Янушполі. В цих маєтках було заведено зразкові порядки і великопанський тип життя. Тут була придворна музика, улани та численна прислуга. Перший кам’яний двоповерховий будинок, миттєво прозваний палацом, збудував у Краснополлі п. Гіжицький після повернення з-за кордону. План цього будинку він привіз із Франції. В ньому перший раз уклали підлогу паркетом.⁽⁸⁾ Київський губернський маршалок Густав Олізар володів багатю колекцією картин із зображенням українських і польських гетьманів.

1841 року гр. Пшездзецький описує великопанські резиденції: “Гарними є сільські помешкання багатих панів у наших краях. Архітектура, садівництво, вишуканий смак і розкіш-

усе це разом творить єдине гармонійне ціле... Дороге утримання таких маєтків прив’язує до них господарів. У своїх сільських палацах вони люблять вести напівфеодалне, напівпатріархальне життя, ніколи не заглядаючи до міст”.⁽⁹⁾ Магнати тішаються своїм багатством і титулами. Так, Адам-Казимір Чарторийський називає себе “генеральним старостою земель подольських”. Подарувавши портрет одному французові граф Іллінський починає свій лист до нього так: “Ми, Август, граф на Романові Іллінський, князь Острозького князівства та інше”.⁽¹⁰⁾

Кожний польський магнат бажає мати власний парк. Щенський Потоцький засновує в Умані парк, який називає на честь коханки, третьої дружини, Софіївкою. Цей величний “сентиментальний сад”, в якому передбачено всі атрибути садів а la Delille, трактовано як символ. Функцію “осторова культури” виконує парк Аркадія, закладений Геленою Радзивіл поблизу Неборова. Це образне втілення раю, Едему, перлина вишуканого західного зразка. Майже всі пани звертаються до Діонізія Маклера, колишнього протеже короля Станіслава Августа, який “англізує” пейзажі довкола палаців. Чацькі в Порику, Сангушки в Боремлі, брати Собанські - Ієронім у Баланівці, а Міхал в Ободівці, Ярослав Потоцький у Сутківцях, Браницькі в Олександрії - всі живуть серед розкоші і краси, яка дивує гостей.⁽¹¹⁾

Граф Іллінський був одним із тих магнатів, у якого розкіш і марнолюбство поєднувалися зі скупістю і жебрацтвом. Свій маєток Романівку він назвав Новим Римом. Він викликав з Одеси італійських співаків і балетмейстера. Його марнолюбство не знало меж - він носив ордени, які йому ніколи не давали і які були прикрашені ювеліром діамантами за власний кошт.⁽¹²⁾ “Dziennik Warszawski” пише про його маєток у Романівці: “Тутешній замок здається виправдовує красиву легенду про уявні чарівні замки. Кому відома історія його побудови, той готовий повірити, що споруда виникла з нічого якимось надзвичайним способом... Ця споруда буде одною з найкращих у всій Європі. Тут все вказує на пишність, поєднану з вишуканим смаком. В усіх вікнах цільне велике скло, двері зроблені з червоного дерева з позолоченою бронзою. Внутрішнє вбрання таке саме багате, як і зовнішнє. Ціна меблів перевершує 300 000 червонців. Тут знаходиться письмовий столик, зроблений Рентгеном, який в усьому схожий на такий самий столик, який купила Катерина друга за 25 000 рублів, який віддано до музею академії. В бібліотеці стоять шафи з червоного дерева зі срібними прикрасами найрідшої високої роботи. Штучна підлога укладена паркетом із різного дерева, яке куплене за дорогу ціну. Серед інших рідкісних речей особливо примітні два агатові сповпи, які і оцінити важко. За-

вершена частина будинку прикрашається версальською і тріанонською парцеляною, найдоржчими бронзовими і мармуровими речами, які були замовлені для Павла першого, але потім були подаровані графові... Дуже цікаві наукові і мистецькі колекції. Серед великої кількості пречудових оригінальних картин виділяються твори Рафаеля, Тиціана, Веронезе, Рубенса, Ван-Дейка та ін., багато інших ще мусять привезти. Граф тримає у себе трупу німецьких акторів, які ні в чому не поступаються петербурзьким, а подекуди і перевершують їх. Справно підібраний оркестр складається зі 120 музик, якими керує знаменитий Кромгер, що окрім вигід отримує щорічно 3000 рублів платні. Двічі на тиждень ставляться спектаклі і один раз проводиться концерт. Будинок графа є місцем зібрання і з'їздів вищого шляхетства найближчих земель і всх освічених людей".⁽¹³⁾

Гідним Романівського замку був Тульчинський палац Потоцького. Саме в ньому грав прославлений приватний театр і збиралися провідники Патріотичної партії та декабристи. Газета "Киевлянин" пише: "В тутешньому краї кам'яні мастки польських шляхтичів як правило називаються палацами... Тульчинський палац було збудовано наприкінці XVIII ст. батьком сучасного володаря, який був одним із найбагатших магнатів свого часу. Після смерті старого Потоцького його величезні маєтності було поділено дітьми і утворено три ключі - Тульчинський, Немирівський і Уманський, в кожному з яких було 15-20 ревільських душ селян. Останній ключ за участь володаря в заколоті 1830 року було конфісковано до казни. Він утворив округу військових поселень. Немирівський ключ було розпродано частинами... Тільки Тульчинський ключ зберігся, але його вже давно залишив володар, який оселився в Парижі... Оригінали Рафаеля, Тиціана, Рубенса, Ван-Дейка та інших, статуї Канови і Торвальдсена, все це вже в Парижі".⁽¹⁴⁾

Шляхетство на Україні серед інших розваг вельми полюбляло проводити громадські бали і банкети. Сеймикові сесії зазвичай завершувалися розвагами і пишними балами. Так, 1795 року Київське шляхетське зібрання віділяє для проведення лише одного балу для місцевих панів 1000 рублів. В журналі зібрання за 7 грудня 1795 року записано: "Київський губернський і повітові маршалки, депутати і інше присутнє шляхетство заслухали доповідь пана скарбника секунд-майора Новаковича. Він подає записку про кількість необхідних харчів і оформлення столу на балу. Кошторис витрат складає 892 рублі 75 копійок. Сюди не входить платня повару, лакеям, музикам і іншій прислузі".⁽¹⁵⁾ З початку свого утворення Полтавське губернське шляхетське депутатське зібрання щорічно проводить "шляхетський бал з вече-

рею і феєрверком", на якому грає приватний оркестр Михайла Милорадовича. Софія Скалон описує шляхетський бал 1817 р. у Полтаві: "Важко описати враження, які я відчула, коли увійшла до пречудово освітленого залу, в якому було багато людей - вишукано одягнуті дами, які блискали дорогоцінними каменями і діамантами, чимало генералів у парадних мундирах із зірками і стрічками, придворні в камергерському і камер-юнкерському вбранні, в панчохах і з черевиками та з напудреними головами".⁽¹⁶⁾ Шаліков описує приватний панський бал у Полтаві на початку XIX ст.: "Магічний екосез розносився в усіх кімнатах, в яких стояли столи, за якими сиділи гравці в карти. Чудові ножки німф блимали під ритміку музики і звеселяли глядачів. Бал закінчився чудовою вечерею. Довга кімната була заставлена в два ряди маленькими столиками, за якими сиділо по п'ять - шість осіб, чоловіків і жінок разом".⁽¹⁷⁾ 7 вересня 1817 року київське шляхетство влаштовує височайший прийом. Перед шляхетським будинком розміщується простора декорація, яка являє вхід до храму миру з картиною золотого століття. Вхід прикрашали колони Корінфського ордену, між якими блищали герби. Кожну колону було прикрашено оливковим вінком, а згори вазою, від яких випромінювалося яскраве полум'я. З іншого боку шляхетського будинку була декорація, яка зображувала храм слави. Збоку розташовувалися Марс і Геркулес. Поряд височієobelisk. На його щиті зображено орла в дубовому вінку. За декорацією на площі, де буде споруджено римо-католицький храм в ім'я святого Олександра, знаходиться інша широка декорація. Її вогні утворили дугу подібно до ноєва ковчега. Арку з обох боків продовжують аркади. Здається, що весь Київ у полум'ї. В будинку шляхетського зібрання освітлено два великих зали і одну урочисту кімнату, в якій проведено бал, а опісля вечерю. Фіранки великого залу було прикрашено позолоченими військовими трофеями. Святкування тривало до другої години ночі. Ілюмінацію було розміщено за проектом київського губернського маршалка Потоцького.⁽¹⁸⁾

Зовнішній шарм безтурботних і веселих світських розваг нібито приховує яскраві і вишукані форми духовної і матеріальної культури, які утворило шляхетство на Україні.

Документи.

Промова роменського маршалка майора Василя Полетики в Полтавському шляхетському депутатському зібранні 11 січня 1809 року.

Вже третій раз маю щастя перебувати серед вас, вже третій раз маю задоволення спостерігати по вашим обличчям, що ви шукаєте власне благополуччя в

загальному, що зараз знаходите сумління, закон і благі думки першими для себе правилами. Разом із найвідомішими вчителями моральності, з істинними друзями людства скажу вам, поважні співгромадяни! не забувайте! Не забувайте ніколи, що спочатку потрібно бути добрими, щоб потім бути щасливими, бути людинолюбцями, щоб бути мудрими, бути працелюбивими, щоб бути корисними. Поставивши працю неодмінним обов'язком людини громадянської, чи будете вимагати оплати раніше виконання роботи, і чи будете шукати мудрість поза людинолюбством. Покажіть мені добру людину, яка нічим не зобов'язана своїй батьківщині? Хто б він не був, він зобов'язаний їй всім найціннішим для людини - моральністю своїх дій і любовію до добродійності. Кожний бездіяльний громадянин, багатий і бідний, сильний і слабкий, є шкідливим. Як ви можете спостерігати і розуміти істот і їхні зв'язки? Чи можете відчувати порядок і красу добродійності? Чи можете пізнати Всесвіт і наблизитися до Руки, яка ним керує? Чи можете любити добро і творити його! І чи зрівняєтесь ви з нерозумними тваринами? Чи забудете своїх братів, які відсутні і діврили свою честь, безпеку і спокій вашим безпристрасним рішенням, благонаміреності та розбірливості, а разом із цим і долю батьківщини? Верховна влада знову закликає вас служити батьківщині. Пам'ятайте, коли ця влада залишиться одна на своєму боці, а освіта і мудрість на іншому - тоді розумні люди рідко думатимуть про великі справи, царі рідко робитимуть благі справи, а народи будуть підлими, розпусними і нещасливими. Як тільки громадська думка перестане бути найпершою справою громадян, як тільки вони почнуть служити тільки одному своєму багатству, тоді держава, яка підтримується не своїми синами, а найманцями, близько перебуває до свого занепаду. У шляхетському зібранні ви висловлюєте загальну волю всіх, завжди справедливу і корисну! Всіх не розбещують, але часто обдурюють, і тим тільки доводять до того, що здається, нібито всі бажають зла. Лише органом волі всіх висловлюється право народної рівності між людьми. Кого ви бажаєте мати керівниками? - певно, що добрих синів батьківщини, ніжних друзів людськості, які б з ліхтарем освіти і моральності повели вас шляхом честі і користі. Ким ви бажаєте бути судимими? - чесними, правдивими і співчутливими суддями, які б переслідували і слабким самі відкривали двері храмі правосуддя і захищали б їх від сильних, яких би зупиняли страхітливим для злодіїв видом сили - покаранням законом. Шукайте їх між собою з усіх станів, без будь-якої різниці між багатими і бідними. Шляхетність, насамперед, виявляється в тому, щоб бути корисними батьківщині. Ми ставимо за приклад Агафокла, Франкліна і Колумба. Тим, кого ви оберете, скажіть, що Фемістокл і Єпамінод вже можуть проводити свої дні у спокої, що дарування Алквіада, його військові подвиги і послуги батьківщині не могли передати йому повагу, якою насолоджувалися Арістід і Фокіон, бо людина, яка діє з полум'яним старанням для таких, як і він, відчуває свою велич і нею пишається, бо найдосконаліші люди народилися для допомоги і захисту інших людей. Пригадайте їм відповідь Солона, законодавця афінян. Коли його запитали, яке місто здається йому найщасливішим і найупорядкованішим, той відповів, що це має бути таке місто, в якому б кожний громадянин ставився б до образу свого співгромадянина як до власної і домагався б помсти за таку разом із ображеним. Рішення ваших суддів викликають волення нещасного і сумні відчуття в душі великих і багатих людей. Ці відчуття є голосом природи, що кличе його до того ступеня чутливості, яка мусить об'єднувати всіх людей. Перед початком щоденної праці ваші судді

повинні відвідувати в'язниці для допомоги жертвам пристрастей і слабкостей людських. Хай вони не забувають, наскільки була засмучена вся Спарта, коли вирішувалася справа про покарання винного громадянина, який був підвладний всім вадам людським. Хай вони не випускають зі своїх рук праці найвченніших законописменників Реналія і Бентама, хай їхні повчальні знання слугують для благополучного життя людей. Батьки народу! людські начальники! Я повторюю вам слова того, за жеребом кого ви всі були об'єднані: Ваше власне благополуччя залежить від благополуччя людей! Вбачаючи у вас за серцем і ставленням до мене близьких мені людей я разом із вами спокійно йду насолоджуватися життям.⁽¹⁹⁾

Адреса маршалків Полтавської губернії Варварі Розумовській-Репніній 1823 року.

Її світлості пані опікунші Полтавського інституту шляхетних панянок, кавалеровій дамі княгині Варварі Олексіївні Репніній, уродженій графині Розумовській.

Не перший рік ми є очевидними свідками блискучих успіхів у освіті шляхетних панянок Полтавського інституту. Не перший рік ми висловлюємо Вашій світлості відчуття наших захоплених душ. Чи можливо зараз стримувати поривання загальної подяки, коли чужі за рідством молоді вихованики (юные отрасли), але не чужі серцями, разом із нами проливали сльози замилювання і вдячності, коли побачили вельми швидко достиглі плоди Вашої опіки і невтомної праці. Так, найсвітліша княгине! Ми вже не плакаємо надію, а цілковито переконані, що цей розсадник громадської добродійності, освіти і слави вже досягнув своєї благонаміреної мети. Власною уявою проникнувши в майбутнє ми бачимо нібито в якомуся люстерці тендітних і турботливих матерів, добродійне і розважливе подружжя, у Божому законі та слухняності вихованих дітей. Словом, ми бачимо благославенні проведенням утворені родини цих молодих панночок. Спогади про благодійну увагу і материнську ніжність Вашої світлості, приклад Вашої власної добродійності, який глибоко відбитий у їхньому серці, сяють нібито якимсь світлом, яке спрямовує їх на життєвому шляху. Найсвітліша княгине! Якщо наші слова не є достатніми, щоб висловити подяку Вашій праці з удосконалення наших молодих співвітчизниць, тоді це оцінять нащадки, які зараз насолоджуються плодами Вашої благодійної опіки. Вони збудують у серцях малоросіян пам'ятник імені княгині Варварі Репніної, на якому ніщивна рука часу з плином століть тільки може накласти печатку твердості і блиску.

Губернський маршалок (колезький радник) Степан Левенець. *(підписи повітових маршалків).*

Примітки. Полтавський інститут шляхетних панянок було засновано 1818 року за клопотанням полтавського губернського маршалка Олексія Данилевського, якого підтримав міністр юстиції Дмитро Трошинський, як приватний пансіон, опукункою якого була Варвара Розумовська-Репніна. З кінця 20-х років інститут набув статусу державного закладу. Директором була п.Олександра Федорівна Лукашевич, секретарем і скарбником титулярний радник Міцькевич.⁽²⁰⁾

З доповіді чернігівського губернського маршалка шляхетському зібранню про надрукування українського (малоросійського) гербовника 1914 року.

16 серпня 1912 року я запропонував зібранню панів маршалків і депутатів шляхетства надрукувати "Малоросійський гербовник". Мета цього видання була в бажанні дати представникам шляхетства Чернігівської і частково

Полтавської губернії керівництво для затвердження родових гербів, вірного описання їх і малюнків. У виданні, яке вже вийшло, описано і зображено понад 500 гербів, видобутих, головним чином, зі справ шляхетського депутатського зібрання. Геральдичний опис знайдених малюнків зроблено помічником обер-секретаря департаменту герольдії урядуючого Сенату В.К.Лукомським, перегляд архіву і генеалогічна частина - секретарем шляхетства В. Л. Модзалевським при допомозі службовця канцелярії шляхетського депутатського зібрання М. В. Скачевського і колишнього службовця М. Д. Милиці, художній - Г. І. Нарбутом... Оскільки укладачі гербовника і художник Г. І. Нарбут прийняли на себе працю безкоштовно, тому стало можливим призначити продажну ціну книги порівняльно невисокою, в чому полягає запорука успіху поширення видання на ринку. Треба виконати подяку за художню частину, виконану Г. І. Нарбутом. Тому можемо передбачити, що видання розійдеться, притому за доволі малий проміжок часу... Коли книга буде продана, тоді залишиться деякий грошовий залишок. Я б запропонував витратити його для систематичного видання зібрання історичних матеріалів з архіву шляхетського депутатського зібрання... Якщо губернське шляхетське зібрання погодиться з моєю пропозицією, то я б гадав перший випуск такого збірника присвятити документам про

любецьких земель, які є найдавнішими мешканцями Чернігівщини, бо були тут ще в XVI ст. Багато давніх шляхетських родів Чернігівської губернії походять від земель, а отже в документах, намічених для друку, знайдуть відомості про своїх давніх предків.⁽²¹⁾

Рідна мова спілкування спадкових шляхтичів за матеріалами перепису 1897 року.

Подільська губернія.

Загальна чисельність спадкових шляхтичів у губернії - 30 178.

Польська - 13 946.

Українська - 9235.

Російська - 6721.

Волинська губернія.

Загальна чисельність - 34 682.

Польська - 17 174.

Українська - 9162.

Російська - 7948.

Полтавська губернія.

Загальна чисельність - 27 157.

Українська - 18 494.

Російська - 7582.

Польська - 868.

Література.

1. Василь Сиповський. Україна в російському письменстві. К. 1928. Ч.1, с.33-34, 38, 54. 2. ГПБ, ф.387, №52. 3. И. Ф. Павловский. Из прошлого Полтавщины. - Киевская старина. 1902, №7-8, с.6-12. 4. Извлечение из описаний помещичьих имений в 100 душ и свыше. Полтавская губерния. Спю. 1861. 5. Г. П. Данилевский. Украинская старина. X. 1866, с.23. 6. Воспоминания С. В. Скалон. - Исторический вестник. 1891, травень, с.358-363. 7. А. И. Курилов. Роменская старина. Ромни. 1898, с.93-95. Л. Майков. К вопросу об "Истории Русов". "Из истории южно-русского общества начала XIX в". В. Горленка (К.1893) - Журнал министерства народного просвещения. 1893, ч.CCLXXXVII, с.230. 8. Деревенская жизнь шляхты на Украине в конце XVIII ст. - Киевлянин. 1871. №27. 9. A. Przewdziecki. Podole, Wolyń, Ukraina. T.1. Wilno. 1841 T. Zielinska. Magnateria polska epoki saskiej. Wrocław. 1977, s. 122-130. 10. Из прошлого Волыни. - Киевлянин. 1868. №2, с.7. 11. Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. К.1996, с.263. 12. Киевлянин. 1868, №2, с.7. 13. О Романовском замке, что в Волынской губернии. - Вестник Европы. 1818. №97, №2, с.143-145. 14. Киевлянин. 1868, №78, с.307. 15. ЧОДА, ф.133, оп.2, II, с. 187. 16. Скалон. - 1891, червень, с.607. 17. К. П. Шаликов. Другое путешествие в Малороссию. М. 1804. с.154-157. 18. Русский вестник. 1817, №17/18, с.92-97. 19. Вестник Европы. 1809, ч.43, №4, лютий, с.262-267. 20. РГИА, ф.1035, оп.1.1823р., №631, с.1-2. 21. Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. Чернігів. 1914, с.10-11.

На основі середньовічного шляхетського руху в другій половині XIX ст. розвиваються дві доктрини - ліберальна і консервативна. Ліберальний рух підтримується земством, в якому незважаючи на міжстановий характер продовжує зберігати впливи шляхетство. З ліквідацією національного права і місцевих шляхетських привілеїв шляхетський стан вимагав життєвого простору, і йому було дано земську працю. 1 січня 1864 року "Положення про земські установи" отримує силу закону - утворюються земства в Лівобережній Україні. Земства ревниво обстоюють перед урядом куці залишки шляхетських прав. Вони зорганізують проведення з'їздів землеводарів. 1867 року уряд наголошував, що "земські установи ні за своїм складом, ані за суттю не відповідають інтересам влади". В одному з урядових документів кінця 80-х років заявлено, що "протиурядова опозиція звилася собі міцне гніздо у земстві". 1872 року проф. Гордієнко від імені Харківського губернського земства складає адресу на царське ім'я, в якій земці прохають Конституції. На ювілей Квітки-

Основ'яненка виступає з блискучою промовою проф. Потєбня. Ця промова була увертурою до зборів, які відбулися після університетських ювілейних свят. На обіді говорив земець Петрункевич про громадську діяльність і запропонував скласти окрему Комісію для проекту об'єднання всіх опозиційних сил у краї. Саме тому 1881 року земства клопочуться про

належав Ненасицький поріг.

Г. Северином і Ганьківським (праворуч) у Харкові в мастку Алчевських біля пам'ятника Тарасу Шевченку.

вживання у школах української мови. Земства підтримують проведення загальних земських з'їздів в Україні. Питання про організацію йде в руслі боротьби з соціалізмом і комунізмом. Харківське губернське земство висловило готовність боротися з соціалізмом ("за громадський порядок, власність, родину і віру"), але оголошено, що для цього земці не мають організації. Полтавське губернське земство було готове "вирвати зло із коренем" і для цього пропонувало утворити представництво земських сил. Очевидно, що така діяльність мала успіх, бо в 80-х роках уряд проводить розслідування діяльності нелегальної Земської ліги в Україні, у зносінах з якою був Михайло Драгоманов. Консервативний рух підтримувався шляхетськими зібраннями, які і надалі зберігали питомі польські впливи. Шляхетські зібрання кінця XIX - початку XX ст. розв'язують такі самі справи, як і раніше, але вже не зосереджують у собі всю колишню повноту влади, що спонукає до таємних зносин

ПОЛТАВСЬКІ ПОВІТОВІ МАРШАЛКИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Павло Джунковський,
косянтиноградський маршалок.*

*Митрофан Катеринич,
пирятинський маршалок
і полтавський віце-губернатор.*

*Модест Коченевський,
миргородський маршалок.*

із терористами як радикальний метод виборювання прав. Полтавський губернський маршалок статський радник Прокіп Андріанович Устимович, автор проекту конституційної адреси 1879 року, на початку 80-х років у депутатському зібранні відкрито заявив, що він отримав від гр. Ігнат'єва (який проводив розслідування діяльності Земської ліги) тверде запевнення, що уряд закличе представників до участі в законодавчій праці. 30 вересня 1915 року відбуваються надзвичайні зібрання Полтавського губернського земства і Полтавського губернського шляхетського зібрання. Шляхетське зібрання

ухвалює вийти зі складу Об'єднаного російського дворянства у зв'язку з поданням останнім записки голові Ради Міністрів І. Горемікину. З промовама виступають думські депутати В. Капніст і В. Кочубей. "Весь бруд, який вилили на нас,- каже Капніст,- це результат діяльності об'єднаного дворянства". Преса наголошувала, що настрої шляхетських депутатів "був піднесеним, відчувався підйом, який у нас намагаються пояснити хвилюванням. Хвилювалися помірковані шляхтичі, які нещодавно вважалися оплотом тердої влади".

*Григорій Навроцький,
роменський маршалок.*

*Петро Білевич, кременчуцький
маршалок.*

*Іван Леонтович,
лубенський маршалок.*

Джерела.

- ГПБ - Державна публічна бібліотека.Петербург.
ДІМУ - Державний історичний музей України. Київ.
ЖОДА - Житомирський обласний державний архів.
КМДА - Київський міський державний архів.
КОДА - Київський обласний державний архів.
ЛММК - Літературно-меморіальний музей І.П.Котляревського. Полтава.
ПОДА - Полтавський обласний державний архів.
ПД - Пушкінський будинок. Петербург.
РГИА - Російський державний історичний архів. Петербург.
СОДА - Сумський обласний державний архів.
ХмОДА - Хмельницький обласний державний архів.
Кам'янець-Подільська філія ХмОДА.
ХДНБ - Харківська державна наукова бібліотека.
ЦГАДА России - Центральний державний архів давніх актів Росії. Москва.
ЦДІАУ - Центральний державний історичний архів України. Київ.
ЦНБАНУ І.р. - Центральна наукова бібліотека Академії наук України ім. Вернадського. Інститут рукописів.
ЦНБХДУ - Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету.
ЧОДА - Чернігівський обласний державний архів.
Ніжинська філія ЧОДА.

Друкарські помилки.

- Стор.5, лівий рядок 35 читати - полтавський губернський віце-маршалок
14, лів. 14 питанням є козацьке. У виконанні постанов
15, лів. 52 українського лицарства і народів. 7 березня 1435 року
21, лів. 23 його підтримав Осолінський.
31, лів. 47 керує козацькими полками. Серед інших чиновників
32, пр. 33 українських родів прибули до Києва з надією
34, лів. 35 народ. Він вже відчути присмак московської
лів. 37 убогих сукних, там заборонено пияти горілку, п'яво
41, пр. 38 війну в Україні. Таку спробу робить 1649 року
42, підпис до ілюстрації праворуч угорі - Герб Речіпосполитої з кн: Jan Belzecki. Olimpia Sarmatica serenissimi as
potentissimi principis Michaelis I regis Poloniae. Leopoli. 1670.
- 44, помилковий підпис до ілюстрації.
44, лів. 55 Переяславська Рада, що призвела до колоні-
45, лів. 17 проведення Української Думи. Рядове козацтво не
пр. 4 і Берізки, меншому Стефану село Триблі, які кон-
пр. 18 шляхтичем. Для особливого заохочення його до Нашої
пр. 53 чернігівському межовому коморнику, нашому секретареві
49, література - 135. Volumina legim. Przedruk zbioru praw. (далі за текстом)
- 55, помилковий підпис до ілюстрації.
61, підпис до ілюстрації - Гетьманська столиця Батурин.
67, пр. 46 року, Магдебурзьке право (Саксон Щербича
71, пр. 8 кликаю до Петербурга, а артилерію українську
77, пр. 4 кам, Яблуневу, Миргороду і Хоролу, під його
85, пр. 18 прохують у її імператорської величності щоб
89, лів. 57 сказати і писати проти честі королівської. Шляхтич, якого
90, лів. 56 шляхетство між собою.
93, пр. 59 Для посилення економічного тиску проти ук-
94, лів. 6 і тому вино коштувало значно дорожче. Місцеві
лів. 34 вкладення причин споювання українськими
пр.27 це цареві і підняв питання про споювання
95, пр. 43 вас радник цього правління. Такий перебіг подій спонукав
96, пр. 19 ніде в Малоросії ані купці, ані міщани, ні казенні селяни, ні
97, лів. 18 споювання українськими (малоросійськими) шляхти-
100, підпис - Василь Капніст (далі за текстом)
102, лів. 4 який зустрічаються відомості серед тогочасних
103, пр.32 заперечено їхню попередню діяльність. 20 березня 1795 року
106, лів. 43 шляхтичів, які перебувають в окладах, після отримання
лів.50 з іншими. Маю честь доповісти Вашій високоповажності, що
122, пр. 17 Кочубею. На початку царювання Павла Швай
124, лів. 36 Петербурзі з приводу споювання українськими
137, лів. 46 хетства означає збереження дії польського права
140, лів. 32 шасляво царюючого монарха.
143, лів. 64 іншу копію відсилає до Сената для розгляду в герольдії".
149, пр.32 XII розділу Литовського статуту і на наказі від
161, лів. 58 уповноважених депутатів).
162, пр. 43 ми маємо дуже мало гідних чиновників, але не думаю,
182, лів. 62 канцелярій і їхніх судів, на які наказом 1728 року
191, лів. 66 справи про шляхетство, які доведені малоросійськими
199, лів. 20 водського і повітового правління), як і литовські
лів. 37 далеким нащадків польських і українських
200, лів. 43 місцевого шляхетства спонукає губернського
202, лів. 46 як урядників, а двох останніх в судових справах для
212, лів. 6 в своєму воеводстві, а потім у Трибуналі разом
216, література - Ф.Смиг. История польского восстания и войны (далі за текстом)
218, лів. 47 Станіславович Ленкевич-Іпохорський нагадує
222, пр. 62 вказано герольдії скласти гербовник. Тому урядуючий
236, пр. 15 право для купців і міщан і Литовський статут
237, пр.9 справу, що раз-у-раз являла собою об'єкт
пр.50 відчуження родових маєтків поза спад-
239, література - 3. Чарнецкий. История Литовского статута. - Университетские известия. (далі за текстом).
242, лів. 19 найбільших земель і всіх освічених людей".
- 245, підпис до ілюстрації ліворуч - Барон Володимир Володимирович Малама, катеринославський повітовий маршал
1902- 1912 років, належав Ненавстецький поріг.
підпис до ілюстрації праворуч - Шляхтич Полтавської губернії Микола Міхновський. На фото 1900 року разом із
Левком Машевичем (ліворуч) і Северином Паньківським (праворуч) у Харкові в маєтку
Алчевських біля погруддя Тараса Шевченка.

На обкладинці картина Олексія Володимировича Штанка
"Портрет гетьмана Івана Мазепи".

Володимир Свербигуз. Старосвітське панство.
Włodzimierz Swerbihuz. Dawne Państwo.

Wszystkie prawa zastrzeżone.

Wydano nakładem Autora.

Warszawa. Studio Literka. 1999.

Wydanie pierwsze. Nakład 400 egzemplarzy.

Papier offset 70 g.

Podpisano o druku 25 września 1999 w Warszawie.

